АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

3 (82) 2026
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2026

ISSN 2411-8745 (Print) ISSN 2709-9245 (Online)

© "Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті" Акционерлік қоғамының, "Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия" ғылыми журналының "Филология ғылымдары" сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж.

Бас редактор

Курманбаева Д.Т., *PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0009-0001-1789-5504, h-индекс – 1*

Жауапты редактор

Кәрібаева Б.Е., *PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0003-3970-1560, h-индекс – 2*

Редакция алқасының мүшелері

Құнанбаева С.С., *филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0003-4643-4069, h-индекс – 7*

Загидуллина А.А., *филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0001-8221-8932, h-индекс – 2*

Мизамхан Б., *филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0001-5581-7147*

Сәтенова С.К., *филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан https://orcid.org/0000-0002-5959-6887, h-индекс – 4*

Дүйсекова К.К., *филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан https://orcid.org/0000-0001-9230-3348, h-индекс – 3*

Темирболат А.Б., *филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан https://orcid.org/0000-0002-7888-8957, h-индекс – 6*

Мирзоева Л.Ю., *филология ғылымдарының докторы, профессор, СДУ Университеті, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0003-4174-9897, h-индекс – 2*

Орлова Н.В., *филология ғылымдарының докторы, профессор, Ф.М.Достоевский атындағы ОмМУ, Омск, Ресей https://orcid.org/0000-0003-1761-4765, h-индекс – 5*

Карасик В.И., *филология ғылымдарының докторы, профессор, А.С.Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты, Мәскеу, Ресей https://orcid.org/0000-0001-8306-5317, h-индекс – 4*

Энгберг Ян, *PhD, профессор, Орхусс университеті, Орхус, Дания https://orcid.org/0000-0003-0660-7260, h-индекс – 12*

Оулдфильд Анна, *PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, АҚШ https://orcid.org/0000-0002-9461-2002, h-индекс – 2*

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., *жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан*

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

ISSN 2411-8745 (Print) ISSN 2709-9245 (Online)

© Научный журнал "Хабаршысы-Известия" КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия "Филологические науки" Акционерного общества "Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана" зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет №674, 18.05.1999г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Курманбаева Д.Т., *PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, h-индекс – 1*

Ответственный редактор

Карибаева Б.Е., *PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0003-3970-1560, h-индекс – 2*

Члены редакционной коллегии

Кунанбаева С.С., *доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0003-4643-4069, h-индекс – 7*

Загидуллина А.А., *доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0001-8221-8932, h-индекс – 2*

Мизамхан Б., *кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0001-5581-7147*

Сатенова С.К., *доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Гумилева, Астана, Казахстан, h-индекс – 4*

Дуйсекова К.К., *доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Гумилева, Астана, Казахстан https://orcid.org/0000-0001-9230-3348, h-индекс – 3*

Темирболат А.Б., *доктор филологических наук, профессор, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0002-7888-8957, h-индекс – 6*

Мирзоева Л.Ю., *доктор филологических наук, профессор, Университет СДУ, Алматы, Казахстан https://orcid.org/0000-0003-4174-9897, h-индекс – 1*

Орлова Н.В., *доктор филологических наук, профессор, ОмГУ имени Ф.М.Достоевского, Омск, Россия https://orcid.org/0000-0003- 1761-4765, h-индекс – 5*

Карасик В.И., *доктор филологических наук, профессор, Государственный институт русского языка имени А.С. Пушкина, Москва, Россия https://orcid.org/0000-0001-8306-5317, h-индекс – 4*

Энгберг Ян, *PhD, профессор, Орхусский университет, Орхус, Дания https://orcid.org/0000-0003-0660-7260, h-индекс – 12*

Оулдфильд Анна, *PhD, профессор, Костол-Каролина, Калифорния, США https://orcid.org/0000-0002-9461-2002, h-индекс – 2*

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б.*, ведущий специалист КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан*

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

ISSN 2411-8745 (Print) ISSN 2709-9245 (Online)

© Scientific Journal "Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages". Series "Philological Sciences" of JSC "Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages" is registered in the Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-Chief

Kurmanbayeva D.T., *PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0009-0001-1789-5504, h-index – 1*

Executive Editor

Karibayeva B.E., *PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0003-3970-1560, h-index – 2*

Editorial board members

Kunanbayeva S.S., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0003-4643-4069, h-index – 7*

Zagidullina A.A., *Doctor of Philological Sciences, Professor, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0001-8221-8932, h-index – 2*

Mizamkhan B., *Candidate of Philological Sciences, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0001-5581-7147*

Satenova S.K., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0002-5959-6887, h-index – 4*

Duysekova K.K., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0001-9230-3348, h-index – 3*

Temirbolat A.B., *Doctor of Philological Sciences, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0002-7888-8957, h-index – 6*

Mirzoyeva L.Yu., *Doctor of Philological Sciences, Professor, SDU University, Almaty, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0003-4174-9897, h-index – 2*

Orlova N.V., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Dostoevsky Omsk State University, Omsk, Russia https://orcid.org/0000-0003- 1761-4765, h-индекс – 5*

Karasik V.I., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia https://orcid.org/0000-0001-8306-5317, h-index – 4*

Jan Engberg, *PhD, Professor, Aarhus University, Aarhus, Denmark https://orcid.org/0000-0003-0660-7260, h-индекс – 12*

Anna Oldfield, *PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA https://orcid.org/0000-0002-9461-2002, h-index – 2*

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., *leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan*

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1 Бөлім. ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1. CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Абаева М.Қ., Хабиева А.А., Исалиева А.А. Англицизмы в языковом сознании казахской молодёжи: стратегии адаптации и лингвоэкологические ниши (по данным ассоциативного словаря) 13-28

Абаева М.Қ., Хабиева А.А., Исалиева А.А. Қазақ жастарының тілдік санасындағы англицизмдер: бейімделу стратегиялары және лингвоэкологиялық тауашалар (ассоциативтік сөздік деректері бойынша) 13-28

Abayeva M.K., Khabiyeva A.A., Issaliyeva A.A. Anglicisms in the linguistic consciousness of Kazakh youth: adaptation strategies and linguoecological niches (based on associative dictionary data) 13-28

Abasilov A.M., Asanbayeva S.A., Meirambekkyzy D. Sociolinguistic issues of language decolonization in Kazakhstan 29-48

Абасилов А.М., Асанбаева С.А., Мейрамбекқызы Д. Қазақстандағы тілдік отарсыздандырудың әлеуметтік лингвистикалық мәселелері.....29-48

Абасилов А.М., Асанбаева С.А., Мейрамбеккызы Д. Социолингвистические проблемы языковой деколонизации в Казахстане 29-48

Абдукалимова А.Н., Қалыбаева Қ.С., Мысекеева А. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологизмдердің салғастырмалы сипаты 49-62

Абдукалимова А.Н., Калыбаева Қ.С., Мысекеева А. Сопоставительные характеристики английских и казахских фразеологизмов с компонентом еда 49-62

Abdukalomova A.N., Kalybayeva K.S., Myssekeyeva A. Contrastive features of English and Kazakh food phraseological units 49-62

Байменова С., Батырбекова К., Токтагул Б. Лексика конского снаряжения в письменном памятнике «Муниет Ул-Гузат»: историко-лингвистический анализ 63-83

Байменова С., Батырбекова К., Тоқтағұл Б. «Муниет Ул-Гузат» жазба ескерткішіндегі жылқы жабдықтары лексикасы: тарихи-лингвистикалық талдау 63-83

Baimenova S., Batyrbekova K., Toktagul B. Horse tack vocabulary in the written monument *Munyat Al-Ghuzat*: a historical-linguistic analysis.....63-83

Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т., Садыкова С.А. Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі белгілер мағынасын қалыптастырудағы гендерлік табулар мен эвфемизмдердің контекстік рөлі 84-98

Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т., Садыкова С.А. Контекстуальная роль гендерных табу и эвфемизмов в формировании значения знаков в казахской и английской культурах 84-98

Bauyrzhan N.B., Burankulova E.T., Sadykova S.A. The contextual role of gender taboos and euphemisms in shaping the meaning of signs in Kazakh and English cultures 84-98
Бисембаева С.Д., Сансызбаева С.К. Реализация гендерных прагматических стратегий в коммуникативной среде Казахстана (на материале городских респондентов) 99-113
Бисембаева С.Д., Сансызбаева С.К. Қазақстанның коммуникативтік ортасындағы гендерлік прагматикалық стратегиялардың жүзеге асуы (қалалық респонденттер материалдары негізінде) 99-113
Bissembayeva S.D., Sansyzbayeva S.K. The realization of gendered pragmatic strategies in Kazakhstan’s communicative environment (based on data from urban respondents) 99-113
Боханова А.С., Азизова А.О., Байтуова А.Н., Абдуллаева М.С. Семантические каузаторы лишения в русских пословицах 114-126
Боханова А.С., Әзизова А.О., Байтуова А.Н., Абдуллаева М.С. Орыс мақал–мәтелдеріндегі айыру семантикасының каузаторлары 114-126
Bokhanova A.S., Azizova A.O., Baituova A. N., Abdullaeva M.S. Semantic causers of deprivation in Russian proverbs 114-126
Burkitbayeva Sh.D., Toxeitova A.E., Togys Zh.M. Linguistic representation of the colors “blue” and “green” in the Turkic worldview (based on the Kazakh and Turkish languages) 127-138
Буркитбаева Ш.Д., Токсейтова А.Е., Тоғыс Ж.М. Түркі дүниетанымындағы «көк» пен «жасыл» түстерінің тілдік репрезентациясы (қазақ және түрік тілдері негізінде) 127-138
Буркитбаева Ш.Д., Токсейтова А.Е., Тогыс Ж.М. Языковая репрезентация цветов «көк» и «жасыл» в тюркском мировоззрении (на материале казахского и турецкого языков) 127-138
Гиздатов Г.Г. Опыт деконструкции актуальных филологических парадигм и концепций 139-151
Гиздатов Г.Г. Өзекті филологиялық парадигмалар мен тұжырымдамаларды деконструкциялау тәжірибесі 139-151
Gizdatov G.G. Deconstruction of current philological paradigms and concepts: an experience 139-151
Канафина З.Т., Шайбакова Д.Д. Структурно-Семантические характеристики эргонимов Казахстана на материале номинации в сфере ритуальных услуг 152-170
Канафина З.Т., Шайбакова Д.Д. Қазақстандағы ритуалдық қызмет көрсету саласындағы номинациялар негізінде эргонимдердің құрылымдық-семантикалық сипаттамалары 152-170
Kanafina Z.T., Shaibakova D.D. Structural and semantic characteristics of ergonyms of Kazakhstan on the material of naming units in the sphere of funeral services 152-170

Кенбаева А.З., Умарова Г.С., Тукешова Н.М. Лингвокультурная специфика топонимов-колоронимов в эпосах тюркских народов 171-184
Кенбаева А.З., Умарова Г.С., Тукешова Н.М. Түркі халықтарының эпостарындағы түр-түс топонимдерінің лингвомәдени ерекшеліктері 171-184
Kenbayeva A.Z., Umarova G.S., Tukeshova N.M. Linguocultural specifics of toponyms-coloronyms in the epics of Turkic peoples 171-184
Кущанова А.Н. , Төлегенова Г.Ғ., Турлан Ж.С. М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі лингвомәдени бірліктердің когнитивтік механизмдері: «жалғыздық» концепті 185-199
Кущанова А.Н., Төлегенова Г.Ғ., Турлан Ж.С. Когнитивные механизмы лингвокультурных единиц в рассказе М.Ауэзова «Сирота»: концепт «одиночество» 185-199
Kuchshanova A.N., Tolegenova G.G., Turlan Zh.S. Cognitive mechanisms of linguacultural units in M.Auezov’s short story «Orphan»: the concept of «loneliness» 185-199
Лай Чуньлань, Туманова А.Б. Экономическая терминология в образовательных программах «Экономика» в КазНУ (РК) и университете Цинхуа (КНР): лингвистический подход 200-216
Лай Чуньлань, Туманова А.Б. Экономикалық терминология «экономика» білім беру бағдарламаларында ҚазҰУ (ҚР) және Цинхуа университетінде (ҚХР): лингвистикалық тәсіл 200-216
Lai Chunlan, Tumanova A.B. Economic terminology in the educational programs “Economics” at al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan) and Tsinghua university (China): a linguistic approach 200-216
Lobanova A.O., Bukhantseva V.V. Text in the aesthetics of contemporary American and European performance art 217-232
Лобанова А.О., Буханцева В.В. Қазіргі американдық және еуропалық перформанс өнері эстетикасындағы мәтін 217-232
Лобанова А.О., Буханцева В.В. Текст в эстетике современного американского и европейского перформанса 217-232
Макатова А.А., Әбсадық А.А., Тасмағамбетова З.Ж. «Торғай» газетіндегі қазақ аңыздары 233-249
Макатова А.А., Абсадык А.А., Тасмагамбетова З.Ж. Казахские легенды в «Тургайской» газете 233-249
Makatova A.A., Absadyk A.A., Tasmagambetova Z.Zh. Kazakh legends in the Turgay newspaper 233-249
Мамынова Б.Қ. «Қазақ» газетіндегі Шәкәрімге қатысты материалдар негізінде алғашқы қазақ әліпбилеріне шолу, емле талдаулары 250-269
Мамынова Б.Қ. Обзор первых казахских алфавитов и орфографический анализ на основе материалов, посвященных Шакариму в газете «Қазақ».....250-269
Mamynova B.K. A review of the early kazakh alphabets and an orthographic analysis based on materials about Shakarim published in the newspaper «Kazakh» 250-269

Мұратқызы М., Дуранлы М., Алтыбаева А.Б., Акдаулетова Ж.А. Отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдер: семантикасы мен ғұрыптық қызметі 270-288
Мұратқызы М., Дуранлы М., Алтыбаева А.Б., Акдаулетова Ж.А. Соматические фразеологизмы в семейно-обрядовом фольклоре: ритуал и семантика 270-288
Muratkyzy M., Дуранлы М., Altybayeva A.B., Akdauletova Zh.A. Somatic phraseological units in family-ritual folklore: ritual and semantics 270-288
Назарова Ә.Ж., Фазылжан А.М., Асабаева А.М. Қазақ және поляк ұлттарының тілдік санасындағы ерекшеліктер: туыстық атауларға берілген реакциялар нәтижелері негізіндегі ізденіс 289-306
Назарова Ә.Ж., Фазылжан А.М., Асабаева А.М. Особенности языкового сознания казахского и польского народов на основе реакции на родственные термины 289-306
Nazarova A.Zh., Fazylzhan A.M., Asabayeva A.M. Features of the linguistic consciousness of Kazakh and Polish peoples based on reactions to kinship terms.....289-306
Наманаева Г. Е., Жумабекова Б. К. Прагматические стратегии создания комического эффекта в англоязычной и казахоязычной стендап-комедии (на материале выступлений Дэйва Шаппелла и Турсынбека Кабатова) 307-325
Наманаева Г.Е., Жумабекова Б.К. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі стендап-комедиядағы комикалық әсерді тудырудың прагматикалық стратегиялары (Дэйв Шаппелл мен Тұрсынбек Қабатовтың өнері негізінде).....307-325
Namanayeva G.E., Zhumabekova B.K. Pragmatic strategies of creating a comic effect in English-language and Kazakh-language stand-up comedy (based on the performances of Dave Chappelle and Tursynbek Kabatov) 307-325
Нурмаганбетова Г.Б., Шоқым Г.Т. Гендерлік асимметрияның лингвомәдени көрінісі (2020-2025 жж. БАҚ материалы бойынша) 326-341
Нурмаганбетова Г.Б., Шоқым Г.Т. Лингвокультурный аспект гендерной асимметрии (на основе материалов СМИ за 2020-2025 гг.) 326-341
Nurmaganbetova G., Shokym G. Linguocultural aspect of gender asymmetry (based on media materials from 2020-2025) 326-341
Сәрсеке Г.Ә., Калиева С.Е. Сигнал мәнді зат есімдердің бақ тіліндегі дискурстық қызметі: қазақ тілінің академиялық корпус талдауы негізінде.....342-361
Сарсеке Г.А., Калиева С.Е. Дискурсивная функция сигнальных существительных в языке сми: на основе анализа академического корпуса казахского языка 342-361
Sarseke G.A., Kalieva S.E. Discourse function of signalling nouns in media language: based on academic corpus analysis of the Kazakh language 342-361
Seisenbek N.B., Ramazanova Sh.A. Foundational principles for the formation of orthographic norms in Kazakh 362-379
Сейсенбек Н.Б., Рамазанова Ш.Ә. Қазақ орфографиясында емле ережесін қалыптастырудың басты ұстанымдары 362-379
Сейсенбек Н.Б., Рамазанова Ш.А. Основные принципы формирования орфографических правил в казахской орфографии 362-379

Suyuberdieva A.A., Serkebayeva G. Linguocultural functions of internet memes in the era of digital globalization: a comparative study of Kazakh and English 380-397
Суюбердиева А.А., Серкебаева Г. Цифрлық жаһандану дәуіріндегі интернет-мемдердің лингвомәдени қызметтері: қазақ және ағылшын тілдерінің салыстырмалы зерттеуі 380-397
Суюбердиева А.А., Серкебаева Г. Лингвокультурные функции интернет-мемов в эпоху цифровой глобализации: сравнительное исследование казахского и английского языков 380-397
Тортай Ш.А., Розиева Д.С., Абдуллаева Г.Т. Ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі family/отбасы концептісі аясындағы «әке», «ана» микроконцепттерінің когнитивтік сипаты 398-412
Тортай Ш.А., Розиева Д.С., Абдуллаева Г.Т. Когнитивная природа микроконцептов «отец» и «мать» в концепте family/семья в ирландской и казахской культурах 398-412
Tortay Sh.A., Roziyeva D.S., Abdullayeva G.T. Cognitive nature of microconcepts “father” and “mother” within the Family/Otbasy concept in Irish and Kazakh cultures 398-412
Тойшибаева Г.К., Сыздыкбаев Н.А., Абжанова Т.А. Речевые средства репрезентации стигматизации в художественном тексте (на материале произведений Ф.М. Достоевского) 413-431
Тойшыбаева Г.Қ., Сыздықбаев Н.А., Абжанова Т.А. Көркем мәтіндегі стигматизацияны бейнелеудің тілдік құралдары (Ф.М. Достоевский шығармалары материалында) 413-431
Toyshibaeva G.K., Syzdykbaev N.A., Abzhanova D.A. Linguistic means of representing stigma in a literary text (based on the works of F.M. Dostoevsky).....413-431
Туркбенбаева М.Ж., Досмаилова А.Н. Е.Омарұлының «Пішіндеме» оқулығындағы геометриялық терминдердің когнитивтік негіздері 432-445
Туркбенбаева М.Ж., Досмаилова А.Н. Когнитивные основы геометрических терминов в учебнике Е. Омарулы «Пишиндеме» (геометрия) 432-445
Turkbenbayeva M.Zh., Dosmailova A.N. Cognitive foundations of geometrical terminology in E. Omaruly’s textbook «Pishindeme» (geometry) 432-445
Unembayeva A. N., Torebek D.O., Bayimbetova G.M. Loss of linguistic identity 446-459
Унембаева А.Н., Төребек Д.О., Байымбетова Г.М. Тілдік бірегейліктің жойылуы 446-459
Унембаева А.Н., Торебек Д.О., Байымбетова Г.М. Утрата языковой самобытности 446-459
Fedorova M.A. Linguistic and pragmatic strategies of shocktainment in British online news media discourse 460-474
Федорова М.А. Британиялық онлайн жаңалық медиадискурсындағы шоктейменттің лингвистикалық және прагматикалық стратегиялары 460-474
Федорова М.А. Лингвистические и прагматические стратегии шоктеймента в британском новостном онлайн-медиадискурсе 460-474

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Jailganova D.A. Semiotic aspects of cultural transfer in literary translation in the case of “language poetry” 475-489
Джайлганова Д.А. «Language poetry» үлгісіндегі әдеби аудармадағы мәдени трансфердің семиотикалық аспектілері 475-489
Джайлганова Д.А. Семиотические аспекты культурного трансфера в литературном переводе на примере «language poetry» 475-489
Жумабекова А.К., Шенгелбаева Н.Р., Мухитов А.З. Аударма сапасын бағалауды оқытудың әдіснамалық тәсілдері: оқу-әдістемелік құрал әзірлеу тәжірибесінен 490-505
Жумабекова А.К., Шенгелбаева Н.Р., Мухитов А.З. Методологические подходы к обучению оценке качества перевода: из опыта разработки учебно-методического пособия 490-505
Zhumabekova A.K., Shengelbayeva N.R., Mukhitov A.Z. Methodological approaches to teaching translation quality assessment: from the experience of developing a teaching and methodological manual 490-505
Iskakbayeva A.A. Pragmatic adaptation of terms in special text translation.....506-519
Искакбаева А.А. Кәсіби мәтінді аудару кезіндегі терминдерді прагматикалық бейдету 506-519
Искакбаева А.А. Прагматическая адаптация терминов при переводе специального текста 506-519
Saduakassova A.B., Konyratbayeva Zh.M. Gender linguistics as an important direction of the translation studies 520-532
Сәдуақасова А.Б., Қоңыратбаева Ж.М. Гендерлік лингвистика аударматанудың маңызды бағыты ретінде 520-532
Садуакасова А.Б., Коныратбаева Ж.М. Гендерная лингвистика как важное направление переводоведения 520-532
Tastenova K.N. Challenges and prospects of audiovisual translator training in Kazakhstan 533-546
Тастенова К.Н. Қазақстандағы аудиовизуалды аударма саласы мамандарын даярлаудың өзекті мәселелері мен даму перспективалары.....533-546
Тастенова К.Н. Проблемы и перспективы подготовки специалистов в области аудиовизуального перевода в Казахстане 533-546

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Kalibekova L.A., Kerimzhanova A.S., Shakiyeva A.M. Academic fluency and cognitive instability in multilingual university classrooms under AI-supported conditions 547-561

Калибекова Л.А., Керімжанова А.С., Шакиева А.М. ЖИ қолдауындағы жағдайдағы көптілді университеттік аудиториялардағы академиялық сөйлеу еркіндігі мен когнитивтік тұрақсыздық 547-561
Калибекова Г.К., Керимжанова А.С., Шакиева А.М. Академическая беглость речи и когнитивная нестабильность в многоязычных университетских аудиториях в условиях ИИ-поддержки 547-561

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Болсынбаева А.Ж., Ханкей Е. М.Әуезов және орыс әдебиеті: идеялық және архетиптік аспектілер 562-578
Болсынбаева А.Ж., Ханкей Е. М.Ауэзов и русская литература: идейные и архетипические аспекты 562-578
Bolsynbayeva A.Zh., Khankey Y. M.Auezov and Russian literature: ideological and archetypal aspects 562-578
Жұмабекқызы А., Дәлелбекқызы А., Әділбекова Ж.Б. Орхан Памук және қазақ оқырманы: «менің атым қырмызы» романының рецепциясы.....579-592
Жумабеккызы А., Далелбеккызы А., Адилбекова Ж. Б. Орхан Памук и казахский читатель: рецепция романа «Меня зовут красный» 579-592
Zhumabekkyzy A., Dalelbekkyzy A., Adilbekova Zh. B. Orhan Pamuk and the Kazakh reader: the reception of the novel *My Name is Red* 579-592
Испандиярова А.Т., Досова А.Т. Қара өлеңдердегі рухани құндылықтардың когнитивтік-фолькорлық бейнесі 593-604
Испандиярова А.Т., Досова А.Т. Когнитивно-фольклорный образ духовных ценностей в Қара Өлең (народных стихотворениях) 593-604
Ispandiyarova A.T., Dossova A.T. The cognitive-folkloric representation of spiritual in Qara Ölen 593-604
Мухамадиев Д.Б., Бәзілжан М.А., Сатемирова Д.А., Сыздыков С.К. XXI ғасырдағы қазақ прозасының көркемдік ізденістері: Қанат Әбілқайырдың «Жынды» хикаяты негізінде 605-623
Мухамадиев Д.Б., Базилжан М.А., Сатемирова Д.А., Сыздыков С.К. Художественные поиски казахской прозы xxi века: на материале повести Каната Абылкаира «Жынды» 605-623
Mukhamadiyev D.B., Bazilzhan M.A., Satemirova D.A., Syzdykov S.K. Artistic explorations in 21st-century kazakh prose: based on Kanat Abylkaiyr’s novella “Zhyndy” 605-623

Обаева Г.С., Султангалиева Ж.С., Тәңірбергенова Г.К., Мұхан А.Ж. Қазақ әдебиетіндегі фольклоризм: ұғым, тарихнама және көркемдік игеру модельдері 624-640
Обаева Г.С., Султангалиева Ж.С., Танирбергенова Г. К., Мухан А.Ж. Фольклоризм в казахской литературе: понятие, историография и модели художественного освоения 624-640
Obayeva G., Sultangaliyeva Zh., Tanirbergenova G., Mukhan A. Folklorism in Kazakh literature: concept, historiography and models of artistic representation.....624-640
Өтеміс А.С., Ержанова С.Б., Калиев С.Ә. Қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкер және оның психологизмдік интерпретациясы 641-656
Отемис А.С., Ержанова С.Б., Калиев С.А. Лирический персонаж в современной казахской поэзии и его психологическая интерпретация 641-656
Otemis A.S., Erzhanova S.B., Kaliev S.A. The lyrical character in contemporary Kazakh poetry and its psychological interpretation 641-656
Сақымзада А.М., Жүсіпов Н.Қ. Қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік бейнесі 657-674
Сакымзада А.М., Жусипов Н.К. Архетипический образ мифологических персонажей в казахских сказках 657-674
Sakymzada A.M., Zhusipov N.Q. Archetypal image of mythological characters in Kazakh fairy tales 657-674
Сисенбай А.Ж., Аяпова Г.Б. Қазіргі қазақ прозасындағы диалогизм көріністері (бахтин концепциясы аясында) 675-689
Сисенбай А.Ж., Аяпова Г.Б. Проявление диалогизма в современной казахской прозе (в рамках концепции Бахтина) 675-689
Sisenbay A.Zh., Aiapova G.B. Manifestations of dialogism in contemporary Kazakh prose (within Bakhtin`s conceptual framework) 675-689
Yücel D., Babzhanova A. Türk dillerindeki şiirlerde türk kavimlerine dair ifadelerin tasnif ve tahlili 690-709
Юджел Д., Бабжанова А. Түркі тілдеріндегі өлеңдердегі түркі халықтарына қатысты сөз оралымдарының жіктелуі мен талдануы 690-709
Yücel D., Babzhanova A. Classification and analysis of expressions concerning Turkic tribes in poems in Turkic languages 609-696

1 БӨЛІМ. ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1. CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

УДК 811.512.122’23
МРНТИ 16.31.02
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.001

АНГЛИЦИЗМЫ В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЁЖИ: СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ И ЛИНГВОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НИШИ (ПО ДАННЫМ АССОЦИАТИВНОГО СЛОВАРЯ)

Абаева М.Қ.[1], *Хабиева А.А.[2], Исалиева А.А.[3]
[1, *2] Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан
[3] Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана Уральск, Казахстан

Аннотация. Интенсификация англо-казахского языкового контакта в условиях цифровизации и политики трёхъязычия делает актуальным вопрос о степени укоренённости англицизмов не только в узусе, но и в языковом сознании носителей казахского языка. Цель исследования – установить объём, стратегии освоения и лингвоэкологические ниши англицизмов – слов английского происхождения – в языковом сознании казахоязычной молодёжи. Научная значимость работы состоит в переносе анализа адаптации заимствований с текстового материала на ассоциативно-вербальную сеть; практическая значимость определяется применимостью результатов в терминологическом планировании и языковой политике. Материалом послужил казахский ассоциативный словарь (1 000 стимулов, 556 543 реакции; респонденты 17-25 лет). Методология включает выявление англицизмов по первоисточнику слова (независимо от языка-посредника), подсчёт частоты реакций, распределение единиц по тематическим сферам и по времени вхождения, а также анализ конкуренции заимствованных и казахских наименований. Выявлено 766 англицизмов; суммарно они употреблены респондентами 5 952 раза, что составляет 1,06% всех реакций словаря. Установлено противоположное устройство двух способов написания: слой в латинской графике охватывает 83% разных слов, но лишь 15% словоупотреблений, слой в кириллице – 17% разных слов и 85% словоупотреблений; 71,7% укоренённого слоя сосредоточено в трёх модернизационных доменах; 34,3% стимулов полностью свободны от англицизмов; в конкурентных парах (*ғаламтор – интернет, кәсіпкер –*

бизнес) плановый термин ассоциативно опирается на заимствование. Вклад исследования – двухступенчатая модель освоения англицизма языковым сознанием и измеримое определение лингвоэкологической ниши как доли англицизмов среди реакций на стимул. Результаты применимы в терминографии, языковом планировании и лингводидактике.

Ключевые слова: англицизмы, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ментальный лексикон, лингвоэкология, экологическая ниша, адаптация заимствований, казахский язык, молодёжь, языковое планирование

Введение

Современная языковая ситуация Казахстана характеризуется наложением двух контактных векторов: исторически сложившегося русского канала и стремительно расширяющегося английского, поддерживаемого цифровой средой, образовательной политикой трёхъязычия и глобальной массовой культурой. В лингвоэкологической перспективе, восходящей к концепции экологии языка Э. Хаугена [1] и развитой в современной эколингвистике [2; 3], соотношение исконных и заимствованных единиц рассматривается как диагностический показатель состояния языковой системы, а зоны концентрации заимствований – как участки контактного давления, требующие мониторинга.

Уточним ключевые понятия. Под англицизмом в работе понимается слово, первоисточником которого является английский язык, – независимо от того, пришло ли оно в казахский напрямую или через русское посредство. Под языковым сознанием понимается та часть внутреннего словаря носителя, которая доступна наблюдению через ассоциативный эксперимент, – совокупность слов и устойчивых связей между ними. Наконец, под лингвоэкологической нишей понимается позиция, которую заимствование занимает в ассоциативном окружении конкретного слова-стимула: заполняет ли оно пустое место, где у казахского языка не было собственного наименования, или конкурирует с существующим казахским словом. Такое понимание позволяет говорить о состоянии лексической системы не метафорически, а в измеримых величинах.

Англицизмы в казахстанском коммуникативном пространстве изучены преимущественно на материале узуса. Показано, что английские заимствования прочно вошли в повседневную речь казахстанской молодёжи, а их привлекательность связывается с модой, экспрессивностью и цифровой средой [4]; описана их роль в формировании языковой картины мира молодого поколения [5]; исследовано функционирование современных англицизмов в медиатекстах и их лингводидактический потенциал [6]. Механизмы адаптации заимствований, разработанные в классической контактологии [7], применены к казахскому материалу: на материале терминосистемы бизнеса выделены адаптированные, частично адаптированные и неадаптированные англицизмы и отмечено, что при конкуренции заимствования с термином, созданным средствами родного

языка, приоритет в функционировании обычно получает исконный вариант [8]; на материале речевых инноваций молодёжи в социальных сетях описаны изменения графического и фонетического облика англицизмов и их словообразовательная активность [9]. Установлено также, что контактное давление на казахский лексикон не ограничивается английским каналом: новые заимствованные религиозные номинации способны вытеснять исконные слова из употребления [10].

Вместе с тем все перечисленные работы опираются на тексты, анкеты и медиаматериалы, то есть фиксируют внешний, узуальный контур заимствования. Вопрос о том, насколько англицизмы укоренены во внутреннем лексиконе носителя – в ассоциативно-вербальной сети, отражающей языковое сознание [11; 12], – для казахского языка до последнего времени не мог быть поставлен из-за отсутствия современной эмпирической базы: казахская ассоциативная лексикография после словаря Н.В. Дмитрюк [13] не пополнялась четверть века. Выход казахского ассоциативного словаря [14] снял это ограничение. На его материале на предшествующем этапе нашего исследования была установлена общая картина заимствованного пласта языкового сознания казахской молодёжи: заимствования составляют 7,36% всех реакций, причём на слова, пришедшие через русский язык, приходится 96,2%, на прямые англицизмы – 3,8%. Однако английский слой рассматривался там суммарно, без анализа стратегий его освоения, внутреннего расслоения и распределения по понятийным зонам.

Цель настоящей статьи – выявить объём, стратегии адаптации и лингвоэкологические ниши англицизмов в языковом сознании казахоязычной молодёжи. Достижение цели предполагает решение четырёх задач: (1) установить состав и частотные характеристики англицизмов в ассоциативно-вербальной сети; (2) описать графические и морфологические стратегии их освоения; (3) определить распределение английского слоя по времени вхождения и по тематическим сферам; (4) оценить конкуренцию англицизмов с исконными и специально созданными казахскими наименованиями – то, что мы называем лингвоэкологическими нишами.

Исследовательская гипотеза состояла в том, что английские заимствования распределены в языковом сознании казахской молодёжи неравномерно: наиболее высокая степень их интеграции ожидалась в понятийных областях, связанных с цифровыми технологиями, интернет-коммуникацией, бизнесом и современной массовой культурой, тогда как ядро национально-культурной картины мира должно сохранять устойчивость к английскому влиянию. Предполагалось также, что освоенность англицизма определяется не только частотой употребления, но и степенью его морфологической и ассоциативной интеграции.

Новизна работы состоит в том, что англицизмы впервые выделяются на казахском ассоциативном материале по первоисточнику слова, а не по языку, из которого слово пришло непосредственно, а понятие ниши получает простое измеримое выражение – долю англицизмов среди всех реакций на стимул.

Описание материалов и методов

Материалом исследования послужил казахский ассоциативный словарь [14], построенный по результатам свободного ассоциативного эксперимента: 1 000 слов-стимулов, 556 543 реакции; респонденты – казахоязычные студенты 17-25 лет из вузов пяти регионов Казахстана. Принципиально важно, что составители сохранили орфографические и графические варианты реакций без нормализации: именно это делает словарь пригодным для анализа графических стратегий адаптации.

Выбор ассоциативного словаря в качестве основного источника данных обусловлен его способностью фиксировать организацию языкового сознания. В отличие от текстовых корпусов, отражающих употребление слов в конкретных коммуникативных ситуациях, свободный ассоциативный эксперимент выявляет спонтанные когнитивные связи между лексическими единицами. Благодаря этому становится возможным исследовать не только распространённость англицизмов, но и степень их включённости в структуру ментального лексикона, что особенно важно при анализе освоения заимствований.

Англицизмы выявлялись по чётким формальным критериям и определялись по первоисточнику слова – по языку, в котором слово возникло, независимо от языка-посредника. К англицизмам отнесены: (а) все латинографические единицы реакций, за вычетом латинизированных казахстанских онимов (*kaspi, air astana, ninety one* и под.); (б) кириллические единицы, восходящие к английским словам-первоисточникам, – по курируемому списку из ~190 основ с учётом казахской аффиксации (*интернетке, гаджеттер, бизнестен*). Омографы отсекались запретительным списком (каз. *мемлекет ≠ мем, бар* «есть» ≠ англ. *bar, тостаған ≠ тост*), сбои автоматического извлечения – фильтром невозрастания частот, конститутивного для ассоциативных словарей. Подчеркнём отличие от предшествующего этапа нашего исследования, где заимствования группировались по языку непосредственного вхождения: слова, пришедшие в казахское языковое сознание через русское посредство (*интернет, инстаграм, футбол*), в настоящей работе рассматриваются как англицизмы, поскольку их первоисточник – английский язык. Интернационализмы греко-латинского происхождения (*телефон, университет*) в выборку не включались.

Обработке подверглись 1 000 словарных статей (полнота охвата корпуса – свыше 99%, точность извлечения частот – 97–98%). Аналитические процедуры включали подсчёт в трёх измерениях: сколько разных англицизмов встретилось (лексемы), в скольких парах «стимул – реакция» они зафиксированы (вхождения) и сколько раз они употреблены всеми респондентами в сумме (словоупотребления). Далее рассчитывалось отношение числа разных слов к числу словоупотреблений (чем оно ниже, тем чаще повторяется каждое слово, то есть тем прочнее слой укоренён); выполнялась классификация по графике (кириллица / латиница); кириллические единицы разделялись по времени вхождения

– советский слой, пришедший через русский язык до 1991 г., и новейший слой; единицы распределялись по восьми тематическим сферам. Наконец, проводился анализ ниш: для каждого стимула вычислялась доля реакций-англицизмов среди всех его реакций, а для терминов цифровой сферы – состав конкурирующих наименований.

Результаты

Объём английского слоя. В ассоциативно-вербальной сети выявлено 766 различных англицизмов в 1 749 парах «стимул – реакция»; суммарно они употреблены респондентами 5 952 раза, что составляет 1,06% всех реакций словаря (таблица 1). На фоне совокупной доли всех заимствований 7,36%, установленной на предшествующем этапе нашего исследования, это означает, что собственно английский по происхождению слой образует лишь около одной седьмой заимствованного пласта: контактное давление на казахский ментальный лексикон по-прежнему формируется преимущественно русским каналом, тогда как английский слой количественно компактен, но структурно своеобразен.

Таблица 1. Сводные показатели англицизмов в ассоциативно-вербальной сети

Показатель	*Кириллизованные*	*Латинографические*	*Всего*
Разных слов (лексем)	131 (17,1%)	635 (82,9%)	766
Словоупотреблений (сумма частот всех реакций)	5 063 (85,1%)	889 (14,9%)	5 952
Отношение числа разных слов к числу словоупотреблений	0,026	0,714	0,129
Среднее число употреблений одного слова	38,6	1,4	7,8
Доля среди всех реакций словаря	0,90%	0,16%	1,06%

Полученные количественные показатели позволяют сделать два наблюдения. Во-первых, несмотря на сравнительно небольшую долю английского слоя в общем объёме словаря, его представленность нельзя считать маргинальной: более семисот различных лексем свидетельствуют о высокой вариативности английского компонента языкового сознания. Во-вторых, разрыв между числом разных слов и числом словоупотреблений показывает, что освоение англицизмов неоднородно: лишь ограниченная часть единиц становится высокочастотной, тогда как большинство функционирует эпизодически. Такое распределение соответствует общей закономерности развития заимствованной лексики: первоначальное разнообразие постепенно сменяется закреплением ограниченного числа наиболее востребованных единиц.

Два способа написания. Слои в кириллической и латинской графике устроены противоположным образом (таблица 1, рисунок 1). Кириллический слой – узкое, но глубоко укоренённое ядро: всего 131 слово покрывает

85% всех словоупотреблений английского происхождения, а каждое слово употреблено в среднем 38,6 раза. Его вершину образуют *интернет* (698 реакций при 40 стимулах), *бизнес* (552; 67 стимулов – самый «широкий» англицизм корпуса), *спорт* (385), *инстаграм* (295), *компьютер* (225), *футбол* (214), *фильм* (177), *ватсап* (128), *айфон* (113), *офлайн* (109), *ноутбук* (107), *бургер* (94), *селфи* (72), *тикток* (55), *макбук* (44). Слой в латинской графике зеркально иной: 635 разных слов (83% всего списка англицизмов) дают лишь 889 словоупотреблений, то есть каждое слово упоминается в среднем 1,4 раза; его относительные вершины принадлежат новейшей цифровой зоне – *google* (31), *gpt / chat gpt* (28), *it* (12) – и глобальным брендам (*bmw, lexus, apple, qr, smm*).

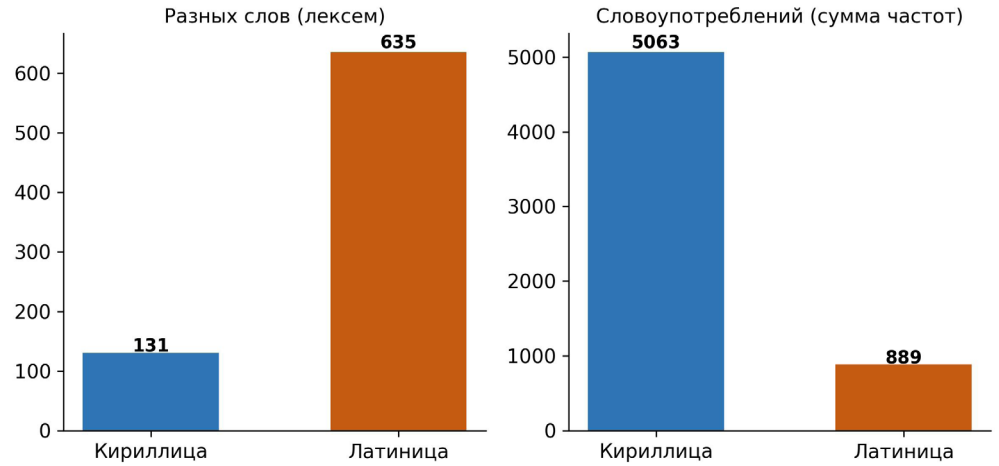

Рисунок 1 – Два способа написания англицизмов:
разнообразие слов против частоты употребления

Внутри латинского слоя выделяется особый феномен – переводные (трансляционные) реакции, в которых респондент отвечает на казахский стимул его английским учебным эквивалентом: ӘЙЕЛ → woman, СӘРСЕНБІ → *wednesday*, ТАҚЫРЫП → *topic*, ЖЕҢГЕ → *sister-in-law*, БЕСІК → *crib*, ҚЫМЫЗ → *milk*, АРУАҚ → *ghost*, ҰЯЛУ → *ashamed*. Такие реакции свидетельствуют не о заимствовании как факте системы, а об активном учебном казахско-английском билингвизме выборки: английское слово когнитивно доступно, но не встроено в казахскую номинацию. Пограничны случаи смешанной графики и языковой игры (*поднимает настроение, stучать* при стимуле ДОМБЫРА; *фб аккаунт*), а также графическое варьирование одного неологизма в пределах одного поля: *chat gpt / чат gpt / чат гпт / чат джипити* (стимул ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ) – прямое свидетельство активной фазы освоения, когда узус ещё не выбрал форму.

Выявленная двухступенчатая организация английского слоя отражает разные стадии адаптации заимствованной лексики. Сохранение оригинальной латинской графики характерно преимущественно для недавно появившихся единиц, связанных с цифровой средой и глобальными

интернет-платформами. Напротив, кириллические формы демонстрируют завершённый цикл графической адаптации и функционируют как обычные элементы казахского словаря, свободно вступая в словообразовательные и грамматические отношения. Графическая форма, таким образом, выступает индикатором глубины когнитивной интеграции англицизма.

Морфологическая интеграция. О глубине укоренения кириллизованного слоя говорит свободная казахская словоизменительная и словообразовательная активность англицизмов: падежные и притяжательные формы *интернетке* (стимул ЖАРИЯЛАУ), инстаграмға (ҒАЛАМТОР), *бизнестен* (ДАҒДАРЫС), *фильмі* (ДӘСТҮР); формы множественного числа *гаджеттер* (ЗАМАН), *роботтар* (ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ), *шоулар* (БАҒДАРЛАМА), *блогерлер* (ҒАЛАМТОР); гибридная деривация с казахским суффиксом деятеля *спортшы* (АТАҚТЫ) при параллельном русизме *спортсмен*; адъективация *спорттық*, *компьютерлік*. Показательно, что англицизм нередко входит в сознание сразу со словообразовательным гнездом (*тиктокер, блогер – блогерлер, футболист, лидерство, чемпионат*).

Слои по времени вхождения. Разделение кириллических единиц по времени вхождения даёт симметричную картину: советский слой, пришедший через русский язык, – 37 слов и 2 461 словоупотребление (*спорт, футбол, фильм, компьютер, доллар, лидер, клуб, парк, лифт, джинсы*); новейший слой – 94 слова и 2 602 словоупотребления (*интернет, инстаграм, ватсап, айфон, офлайн, ноутбук, селфи, гугл, тикток, аккаунт, лайк, вайб, хайп, челлендж*). Новейшая волна при вдвое большем типовом разнообразии уже догнала советскую по суммарной укоренённости: смена доминирующего источника пополнения видна внутри одного синхронного среза.

Распределение по тематическим сферам. Половина укоренённого слоя (50,5% словоупотреблений) сосредоточена в сферах интернет-коммуникации (1 732 употребления; 35 слов) и цифровых технологий (823; 18); вместе с бизнес-экономической сферой (1 071; 24) они покрывают 71,7% словоупотреблений. Далее следуют спорт (782; 15) и культурно-развлекательная сфера (300; 16); бытовая периферия частотно маргинальна: единственная укоренённая гастрономическая единица – *бургер* (94), тогда как *худи, смузи, ланч, чизкейк* фиксируются единично.

Выраженная концентрация англицизмов в цифровых сферах закономерна: именно эти области отличаются наибольшей скоростью появления новых реалий и, соответственно, постоянной потребностью в средствах наименования, а английский язык как ведущий язык международной цифровой коммуникации становится естественным источником пополнения. Напротив, традиционные сферы культуры – семейные отношения, национальные обычаи, природа, базовые ценности – обладают значительно большей номинативной устойчивостью: их понятийная система складывалась на протяжении длительного исторического периода и не испытывает потребности в массовом привлечении английской лексики. Заимствования возникают прежде всего там, где появляются новые объекты,

технологии и формы социальной практики; следовательно, распространение англицизмов определяется не снижением жизнеспособности казахского языка, а объективной потребностью в оперативном наименовании нового.

Лингвоэкологические ниши. Под нишей мы понимаем позицию англицизма в ассоциативном поле стимула, измеряемую его долей среди всех реакций. Максимальная доля англицизмов наблюдается у стимулов двух типов: у самих англицизмов-стимулов, чьи поля строятся из единиц того же контактного гнезда (ВАЙФАЙ – 41,5%, АККАУНТ – 39,2%, ОНЛАЙН – 36,0%, НОУТБУК – 33,9%, ЧАТ – 23,5%), и у казахских плановых терминов цифровой сферы, поля которых насыщены англицизмами-конкурентами (ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ – 57,2%, ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ – 38,5%, КӘСІПКЕР – 33,8%, ҒАЛАМТОР – 33,5%). Показателен «парадокс гаджета»: по совокупной доле всех заимствований поле стимула ГАДЖЕТ – лидер словаря (70,9% по данным предшествующего этапа нашего исследования), однако собственно англицизмов в нём лишь 11,4% (64 из 560 реакций): поле держится интернационализмом *телефон* (280), тогда как английские *айфон* (15), *смартфон* (15) образуют лишь второй ряд поля. Совокупное заимствованное давление и собственно английское давление, таким образом, – разные измерения, требующие раздельного учёта.

Таблица 2. Конкуренция номинаций в ассоциативных полях терминов цифровой и деловой сферы

Стимул	*Англицизмы в поле (число употреблений)*	*Исконные и плановые казахские единицы (число употреблений)*	*Доля англицизмов*
ҒАЛАМТОР	интернет 116(+2)	желі 46, ақпарат 32	33,5%
ИНТЕРНЕТ	-	желі 129, ғаламтор 33(+1)	-
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ	интернет 119, инстаграм 101, Тик Ток 40, ватсап 14	желі 5	57,2%
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ	робот 134(+4), gpt-кластер 25	технология 17, ИИ 10	38,5%
КӘСІПКЕР	бизнес 126, бизнесмен 57	кәсіп 17, кәсіпкер 13, іскер 10	33,8%
ВАЙФАЙ	интернет 193	ғаламтор 23, желі 33	41,5%
АЙТЫС	баттл, рэп баттл, қазақша баттл (3)	основное поле исконное	0,9%
СӘУКЕЛЕ (контроль)	-	баскиім 102, ұзату 55, тақия 20	0%

Центральный результат нишевого анализа – асимметрия пары ҒАЛАМТОР ↔ ИНТЕРНЕТ: пуристический термин опознаётся в сознании молодёжи прежде всего через заимствование (*интернет* – самая частотная реакция, 116), тогда как обратный путь втрое слабее (*ғаламтор* как реакция на ИНТЕРНЕТ – 33). Аналогично КӘСІПКЕР: треть поля занята кластером

бизнес / бизнесмен, а исконные *кәсіп, іскер* суммарно уступают ему почти в семь раз. Противоположный полюс – зоны нулевого проникновения: 343 стимула из 1 000 (34,3%) не содержат ни одного англицизма, и среди них практически весь родственно-обрядовый и традиционно-культурный кластер (АТА, ӘЖЕ, БАТА, БӘЙБІШЕ, БЕТАШАР, ЖЕТІ АТА, КИІЗ ҮЙ, ҚҰДА, НАҒАШЫ, НАУРЫЗ, СӘУКЕЛЕ, ШАҢЫРАҚ). Ещё показательнее почти-нулевые поля: единичные «проникновения» в них (БЕСІК → *crib* 1, ҚЫМЫЗ → *milk* 1, АРУАҚ → *ghost* 2) являются переводными учебными реакциями, а не заимствованиями; точечное исключение – вторжение молодёжной номинации *баттл* в поле традиционного жанра АЙТЫС.

Обсуждение

Полученные данные позволяют сформулировать двухступенчатую модель освоения англицизма языковым сознанием, эмпирически конкретизирующую классификации степеней адаптации, разработанные на текстовом материале [7; 8]. Первая ступень – «входной поток» в латинской графике: широкий (83% разных слов), но поверхностный (каждое слово употреблено в среднем 1,4 раза), не освоенный языком, наполовину состоящий из брендов и вкраплений английской речи. Вторая ступень – компактное кириллическое ядро, встроенное в казахскую грамматику вплоть до гибридного словообразования (*спортшы*) и сконцентрированное в сферах модернизации. Переход между ступенями наблюдаем в реальном времени: тройное графическое варьирование неологизма *chat gpt* в одном ассоциативном поле фиксирует единицу в момент кириллизации – что согласуется с выводами о графико-фонетической вариативности англицизмов в речевых инновациях молодёжи [9].

Феномен переводных реакций имеет самостоятельное методологическое значение: без его учёта показатели «англизации» языкового сознания оказываются завышенными. Реакции типа ӘЙЕЛ → *woman* отражают доступность английского учебного эквивалента, а не англизацию казахской номинации; их источник – образовательный билингвизм студенческой выборки, а не языковой контакт в узком смысле. Для лингвоэкологического мониторинга это означает необходимость различать номинативное проникновение (заполнение или захват ниши) и билингвальную ко-активацию (параллельный доступ к двум кодам без замещения).

Нишевый анализ уточняет тезис о приоритете исконного термина при конкуренции с заимствованием [8]: на уровне кодифицированного узуса плановые термины *ғаламтор, әлеуметтік желі, жасанды интеллект* действительно функционируют полноценно – они освоены как стимулы и дают богатые поля. Однако ассоциативное наполнение этих полей остаётся контактным: термин «живёт на подпорке» англицизма, опознаваясь через него (асимметрия ҒАЛАМТОР ↔ ИНТЕРНЕТ). Экологический диагноз английского давления на казахский ментальный лексикон, следовательно, – не эрозия системы (ср. вытеснение исконных единиц в иных контактных

каналах [10]), а локальная конкуренция в нишах новой референции при полной сохранности традиционного ядра (34,3% стимулов без единого англицизма). Разрыв между понятийной освоенностью планового термина и его ассоциативной зависимостью от заимствования задаёт измеримый индикатор эффективности терминологического планирования, дополняющий узуальные метрики.

Полученная картина согласуется с социолингвистическими наблюдениями над мотивами употребления англицизмов казахстанской молодёжью – модой, престижностью, экспрессивностью и удобством [4; 5], – но показывает их когнитивную изнанку. Мода и престиж обеспечивают широкий «вход»: обилие латинографических единиц с минимальной частотой. Однако в укоренённое ядро проходят лишь единицы, отвечающие реальной номинативной потребности. Иными словами, социальная привлекательность открывает англицизму дверь в языковое сознание, но закрепляет его там функциональная необходимость.

С позиций лингвоэкологии полученные результаты свидетельствуют о селективном характере английского языкового влияния. Англицизмы не распределяются равномерно по всему ментальному лексикону, а концентрируются в ограниченном числе тематических областей, связанных с инновационной деятельностью человека. Это позволяет говорить о формировании локальных лингвоэкологических ниш, внутри которых английские наименования дополняют существующую систему обозначений, не разрушая её базовую структуру. Отсутствие сколько-нибудь заметного числа англицизмов в концептах, отражающих национальную культуру, традиции, семейные отношения и природный мир, свидетельствует о сохранении устойчивости культурного ядра казахского языкового сознания.

Таким образом, процессы англизации следует рассматривать не как линейное вытеснение национальной лексики, а как результат адаптации языка к новым коммуникативным условиям. В этом отношении данные ассоциативного словаря позволяют оценивать не только масштабы заимствования, но и степень гармоничности взаимодействия национального и глобального компонентов современного языкового сознания.

Ограничения исследования: англицизмы выделены по первоисточнику слова, а не по языку непосредственного вхождения, поэтому показатели двух этапов сопоставимы по смыслу, но не поэлементно; курируемый список кириллических основ – экспертное решение, открытое для пополнения; латинографический слой включает единичные неанглийские латинизации (вклад менее 1% словоупотреблений); точность автоматического извлечения частот из типографского оригинала – 97–98%; выводы характеризуют языковое сознание студенческой молодёжи 17-25 лет и не экстраполируются на другие возрастные группы.

Заключение

Исследование впервые охарактеризовало слой слов английского происхождения в языковом сознании казахоязычной молодёжи в полном

объёме ассоциативно-вербальной сети. Установлено, что слой компактен (766 слов; 1,06% всех реакций – около одной седьмой всего заимствованного пласта), но имеет двухступенчатое строение: широкому неосвоенному входному слою в латинской графике противостоит узкое кириллическое ядро, на которое приходится 85% всех употреблений. Освоение идёт по пути «латинское написание → переход на кириллицу → встраивание в казахскую грамматику → образование производных слов», причём новейшая волна (после 1991 г.) уже сравнялась со словами советского периода по общему числу употреблений при вдвое большем разнообразии. Давление локализовано: 71,7% укоренённого слоя приходится на три модернизационных домена, тогда как треть стимулов – прежде всего традиционно-культурная зона – полностью свободна от англицизмов. Конкуренция с плановыми терминами выявила асимметрию, значимую для языковой политики: термины освоены понятийно, но ассоциативно опираются на заимствования. Исследовательская гипотеза, таким образом, подтвердилась в обеих частях: английское влияние избирательно сосредоточено в сферах модернизации при устойчивости национально-культурного ядра, а глубина освоения англицизма определяется совокупностью частотных, графических и морфологических признаков, а не одной лишь употребительностью. Из результатов вытекают практические рекомендации: терминологическим комиссиям целесообразно отслеживать не только употребительность планового термина в текстах, но и его ассоциативную самостоятельность в языковом сознании; в языковом образовании – целенаправленно укреплять связь казахских терминов цифровой сферы с живым казахским лексическим окружением. Перспективы исследования – сопоставление с ассоциативными данными конца XX века [13] и параллельный анализ русского канала на том же материале.

Информация о финансировании

Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Haugen E. The Ecology of Language. – Stanford: Stanford University Press, 1972. – 366 p.

[2] The Routledge Handbook of Ecolinguistics / ed. by A. Fill, H. Penz. – New York: Routledge, 2018. – 490 p.

[3] Сковородников А.П. Экология русского языка: монография. – Красноярск: СФУ, 2016. – 388 с.

[4] Набидуллин А., Ордабаев Ч.К. Влияние заимствований английского языка на культуру и речь казахстанской молодежи // Вестник КазНПУ имени

Абая. Серия: Филологические науки. – 2021. – №2 (76). – С. 29-37. DOI: 10.51889/2021-2.1728-7804.04.

[5] Жумагулова Н., Степаненко Е., Сабитова Р. Роль англицизмов в формировании языковой картины мира современной молодёжи // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – 2026. – №1. – С. 67-83. DOI: 10.59102/kufil/2026/iss1pp67-83.

[6] Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Заманауи англицизмдерді медиамәтіндер арқылы оқыту // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2022. – Т. 65, №2. – С. 233–249. DOI: 10.48371/PHILS.2022.65.2.018.

[7] Крысин Л.П. Русское слово, своё и чужое: исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.

[8] Жунусова А.С., Айдарбек К.Ж., Шильдебаева Л.К. Функциональный аспект англицизмов в казахской терминосистеме бизнеса // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2025. – №3 (78). – С. 131-148. DOI: 10.48371/PHILS.2025.3.78.008.

[9] Антонова Е.М., Богданова А.А. Речевые инновации молодёжи: деривационный аспект // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2026. – Т. 80, №1. DOI: 10.48371/PHILS.2026.1.80.002.

[10] Карагулова Б.С., Қайрат А., Мухтарова С.С. Қазақ және түрік тілдеріндегі қазіргі арабизмдердің трансформациясы мен қолданыс ерекшеліктері // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2026. – Т. 81, №2. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.2.81.014

[11] Русский ассоциативный словарь: в 2 т. / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М.: АСТ-Астрель, 2002. – Т. 1. – 780 с. – Т. 2. – 991 с.

[12] Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. – 4th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012. – 336 p.

[13] Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Переизд. Шымкент-Москва, 1998. http://dmitryuk-nv.livejournal.com

[14] Фазылжан А.М., Абаева М.Қ., Дмитрюк Н.В., Сарыбай М.Ш., Назарова Ә.Ж., Қазақбаева Ш., Чукаева Т., Пиязбаева А., Дүйсен Қ., Махамбет А., Саги Е. Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2025. – 544 б.

REFERENCES

[1] Haugen E. The Ecology of Language. – Stanford: Stanford University Press, 1972. – 366 p.

[2] The Routledge Handbook of Ecolinguistics / ed. by A. Fill, H. Penz. – New York: Routledge, 2018. – 490 p.

[3] Skovorodnikov A.P. Ekologija russkogo jazyka: monografija [Ecology of the Russian Language: monograph]. – Krasnojarsk: SFU, 2016. – 388 s. [in Rus.]

[4] Nabidullin A., Ordabaev Ch.K. Vlijanie zaimstvovanij anglijskogo jazyka na kul'turu i rech' kazahstanskoj molodezhi [The influence of English borrowings on the culture and speech of Kazakhstani youth] // Vestnik KazNPU imeni Abaja. Serija: Filologicheskie nauki. – 2021. – №2 (76). – S. 29-37.DOI: 10.51889/2021-2.1728-7804.04. [in Rus.]

[5] Zhumagulova N., Stepanenko E., Sabitova R. Rol' anglicizmov v formirovanii jazykovoj kartiny mira sovremennoj molodjozhi [The role of anglicisms in shaping the linguistic worldview of modern youth] // Vestnik Kokshetauskogo universiteta im. Sh. Ualihanova. Serija filologicheskaja. – 2026. – № 1. – S. 67–83. DOI: 10.59102/kufil/2026/iss1 [in Rus.]

[6] Zhusubalina Zh.M., Tleuberdiev B.M. Zamanaui anglicizmderdi mediamətinder arqyly oqytu [Teaching modern anglicisms through media texts] // Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana. Serija: Filologicheskie nauki. – 2022. – T. 65, №2. – S. 233–249. DOI: 10.48371/PHILS.2022.65.2.018. [in Kaz.]

[7] Krysin L.P. Russkoe slovo, svojo i chuzhoe [The Russian word, native and foreign]. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2004. – 888 s. [in Rus.]

[8] Zhunusova A.S., Ajdarbek K.Zh., Shil'debaeva L.K. Funkcional'nyj aspekt anglicizmov v kazahskoj terminosisteme biznesa [Functional aspect of anglicisms in the Kazakh business terminology system]// Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana. Serija: Filologicheskie nauki. – 2025. – №3 (78). – S. 131-148. DOI: 10.48371/PHILS.2025.3.78.008. [in Rus.]

[9] Antonova E.M., Bogdanova A.A. Rechevye innovacii molodjozhi: derivacionnyj aspekt [Speech innovations of youth: derivational aspect] // Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana. Serija: Filologicheskie nauki. – 2026. – T. 80, №1. DOI: 10.48371/PHILS.2026.1.80.002. [in Rus.]

[10] Karagulova B.S., Qajrat A., Muhtarova S.S. Osobennosti transformacii i ispol'zovanija sovremennyh arabizmov v kazahskom i tureckom jazykah [Features of transformation and use of modern Arabisms in Kazakh and Turkish] // Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana. Serija: Filologicheskie nauki. – 2026. – T. 81, №2. DOI: 10.48371/PHILS.2026.2.81.014. [in Rus.]

[11] Karaulov Ju.N., Cherkasova G.A., Ufimceva N.V., Sorokin Yu.A., Tarasov E.F. Russkij associativnyj slovar': v 2 t. [Russian Associative Dictionary: in 2 vols.]. – M.: AST-Astrel', 2002. – Vol. 1. – 780 p. – Vol. 2. – 991s. [in Rus.]

[12] Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. – 4th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012. – 336 p.

[13] Dmitrjuk N.V. Kazahsko-russkij associativnyj slovar' [Kazakh-Russian Associative Dictionary]. – Shymkent; M., 1998. http://dmitryuk-nv.livejournal.com [in Rus.]

[14] Fazylzhan A.M., Abayeva M.K., Dmitryuk N.V., Sarybay M.Sh., Nazarova A.Zh., Kazakbaeva Sh., Chukaeva T., Piyazbaeva A., Duysen K., Makhambet A., Sagi E. Qazaq associat-sözder luğaty [Kazakh Dictionary of Associated Words]. – Almaty: "Kazak kitaby" baspasy, 2025. – 544 b. [in Kaz.]

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ АНГЛИЦИЗМДЕР: БЕЙІМДЕЛУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАУАШАЛАР (АССОЦИАТИВТІК СӨЗДІК ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Абаева М.Қ.[1], *Хабиева А.А.[2], Исалиева А.А.[3]
[1, *2]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
[3]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті
Орал, Қазақстан

Аңдатпа. Цифрландыру мен үштілділік саясаты жағдайында ағылшын-қазақ тілдік байланысының қарқын алуы англицизмдердің тек қолданыста ғана емес, тілдік санада қаншалықты орныққанын анықтауды өзекті етеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілді жастардың менталды лексиконындағы ағылшын тілінен бастау алатын кірме сөздердің (англицизмдердің) көлемін, игерілу жолдарын және лингвоэкологиялық тауашаларын анықтау. Жұмыстың ғылыми маңызы кірме сөздердің бейімделуін талдауды мәтіндік материалдан ассоциативтік-вербалды желіге көшіруінде; практикалық маңызы нәтижелердің терминологиялық жоспарлау мен тіл саясатында қолданылу мүмкіндігінде. Материал ретінде қазақ ассоциативтік сөздігі алынды (1 000 стимул, 556 543 реакция; респонденттер – 17–25 жастағы студенттер). Әдіснама сөзді түпкі шығу тегі бойынша (аралық тілге қарамастан) анықтауды, реакциялар жиілігін санауды, тақырыптық салалар мен ену уақыты бойынша бөлуді және кірме сөз бен қазақ атауының бәсекесін талдауды қамтиды. Барлығы 766 англицизм анықталды; олар респонденттердің жауаптарында 5 952 рет қолданылған, бұл барлық реакциялардың 1,06%-ы. Екі жазу тәсілінің қарама-қарсы құрылымы анықталды: латын графикасындағы қабат әртүрлі сөздердің 83%-ын қамтығанмен, қолданыстардың тек 15%-ын береді; кириллицадағы қабат – керісінше. Орныққан қабаттың 71,7%-ы үш жаңғыру доменінде шоғырланған; стимулдардың 34,3%-ы англицизмдерден мүлдем таза. Бәсекелес жұптарда (ғаламтор – интернет, кәсіпкер – бизнес) жоспарлы термин ассоциативтік тұрғыда кірме сөзге сүйенетіні көрсетілді. Зерттеудің үлесі – англицизмнің тілдік санада игерілуінің екі сатылы моделі және лингвоэкологиялық тауаша ұғымына өлшенетін анықтама беру. Нәтижелер терминографияда, тілдік жоспарлауда және лингводидактикада қолданылады.

Тірек сөздер: англицизмдер, тілдік сана, ассоциативтік эксперимент, менталды лексикон, лингвоэкология, экологиялық тауаша, кірме сөздердің бейімделуі, қазақ тілі, жастар, тілдік жоспарлау

ANGLICISMS IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKH YOUTH: ADAPTATION STRATEGIES AND LINGUOECOLOGICAL NICHES (BASED ON ASSOCIATIVE DICTIONARY DATA)

Abayeva M.K.[1], *Khabiyeva A.A.[2], Issaliyeva A.A.[3]
[1, *2]A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
[3]Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University
Ural, Kazakhstan

Abstract. The intensification of English-Kazakh language contact under digitalization and the trilingual policy makes it essential to determine how deeply anglicisms are rooted not only in usage but in the linguistic consciousness of Kazakh speakers. The study aims to establish the volume, adaptation strategies and linguoecological niches of anglicisms – words of English origin – in the mental lexicon of Kazakh-speaking youth. Its scholarly significance lies in transferring loanword-adaptation analysis from textual material to the associative-verbal network; its practical value lies in the applicability of the results to terminological planning and language policy. The data source is the Kazakh associative dictionary (1,000 stimuli, 556,543 reactions; respondents aged 17–25). The methodology combines identification of anglicisms by the ultimate origin of the word (regardless of the mediating language), counts of reaction frequencies, distribution across thematic spheres and periods of entry, and analysis of competition between borrowed and native names. A total of 766 anglicisms were identified; together they were used 5,952 times, or 1.06% of all reactions. An opposite organization of the two spelling strategies was established: the Latin-script layer covers 83% of the different words but only 15% of usage occurrences, whereas the Cyrillic layer covers 17% of the words and 85% of occurrences; 71.7% of the entrenched layer is concentrated in three modernization domains; 34.3% of stimuli are entirely free of anglicisms; in competing pairs (galamtor – internet, kasipker – business) the planned term is shown to rely associatively on the borrowing. The study contributes a two-stage model of anglicism entrenchment in the mental lexicon and provides a measurable definition of a linguoecological niche. The results are applicable in terminography, language planning and language teaching.

Keywords: anglicisms, linguistic consciousness, associative experiment, mental lexicon, linguoecology, ecological niche, loanword adaptation, Kazakh language, youth, language planning

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 11.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Абаева Мадина Кабылкызы – кандидат филологических наук, доцент, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-6463-9354, e-mail: madina.abaeva@gmail.com

Хабиева Алмагуль Алтаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени

А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-8622-021X, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

Исалиева Айзада Айболатовна – магистр, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, https://orcid.org/0009-0001-2463-8696, e-mail: aiza_1080@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Абаева Мадина Қабылқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-6463-9354, e-mail: madina.abaeva@gmail.com

Хабиева Алмагүл Алтайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-8622-021X, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

Исалиева Айзада Айболатовна – магистр, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0001-2463-8696, e-mail: aiza_1080@mail.ru

Information about the authors:

Abayeva Madina Qabylqyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-6463-9354, e-mail: madina.abaeva@gmail.com

Khabiyeva Almagul Altayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8622-021X, e-mail: a.a.khabiyeva@bk.ru

Issaliyeva Aizada Aibolatovna – Master, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Ural, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0001-2463-8696, e-mail: aiza_1080@mail.ru

UDC 81`27
IRSTI 16.21.27
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.002

SOCIOLINGUISTIC ISSUES OF LANGUAGE DECOLONIZATION IN KAZAKHSTAN

Abasilov A.M.[1], Asanbayeva S.A.[2], *Meirambekkyzy D.[3]
[1]Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
[2]Kazakh National Women‘s Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
*[3]Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the linguistic situation in Kazakhstan from a sociolinguistic perspective in connection with the prerequisites, key aspects, and challenges of linguistic decolonization. Language is considered as a carrier of national consciousness and cultural code, which determines the relevance of studying the processes of expanding the functional scope of the state language and decolonizing public consciousness.

The purpose of the study is to identify the sociolinguistic aspects of linguistic decolonization, to determine its impact on public consciousness and language policy, and to develop scientific foundations for the formation of a decolonized linguistic environment.

The methodology of the research includes a combination of theoretical analysis, discourse analysis, statistical methods, and quantitative sociological survey. The empirical base consists of official documents on language policy of the Republic of Kazakhstan, data from the 2021 national population census, and survey results collected among various social groups.

The results of the study reveal that, despite the expansion of the functional domains of the Kazakh language, a number of sociolinguistic barriers continue to limit its full dominance, including language attitudes, institutional practices, and the influence of bilingualism. The analysis also demonstrates the coexistence of monolingual, bilingual, and multilingual models in society, reflecting the complexity of the current linguistic landscape.

The scientific significance of the study lies in its comprehensive sociolinguistic interpretation of linguistic decolonization processes and its contribution to the development of decolonial linguistics in the Kazakhstani context. The novelty of the research is determined by the integrated approach combining theoretical reflection, media discourse analysis, and empirical data, which enables a multidimensional assessment of language processes.

The practical significance of the study lies in the development of evidence-based recommendations aimed at strengthening the social status of the state language, improving language policy, and ensuring the effective implementation of linguistic decolonization strategies.

Keywords: linguistic decolonization, sociolinguistics, decolonial linguistics, Kazakh language, language policy, language proficiency, linguistic identity, bilingualism

Introduction

The contemporary issue of the Kazakh language in society is discussed and studied not merely as a means of communication, but as a key indicator of state independence, national identity, and spiritual renewal. The process of linguistic decolonization in Kazakhstan involves expanding the sphere of use of the Kazakh language, as well as decolonizing public consciousness and elevating the linguistic environment to a new qualitative level. From a sociolinguistic perspective, this process requires a reconsideration of linguistic needs, language prestige, and existing functional inequalities between languages.

Although numerous reforms have been implemented since independence to enhance the status of the Kazakh language and expand its use, the linguistic inertia inherited from the colonial period still persists. The current legal framework regulating the use and teaching of the Kazakh language as the state language including the Constitution of the Republic of Kazakhstan (Articles 7 and 93), the Concept of Language Policy of the Republic of Kazakhstan (1996), the Law "On Languages in the Republic of Kazakhstan" (1997), state programs for language development, and presidential decrees has not yet ensured the full implementation of these objectives. In many cases, these documents lack effective implementation mechanisms, and even when such mechanisms exist, their enforcement remains uncertain within the current linguistic environment. Over the past 35 years, this limitation has become evident. Therefore, the existing legal framework requires revision in accordance with the sociocommunicative demands of contemporary society, where the proportion of ethnic Kazakhs has exceeded 70.1%, and in line with international experience and global practices. Linguistic decolonization should be understood not simply as replacing one language with another, but as a complex socio-psychological process involving the transformation of public consciousness, the revival of national identity, and the dismantling of entrenched linguistic hierarchies.

This article examines the linguistic situation in Kazakhstan from a sociolinguistic perspective in connection with the prerequisites, key aspects, and challenges of linguistic decolonization. The presence of diglossia, characterized by the unequal status of two languages, continues to hinder the full development of the state language. A scientific analysis of the mechanisms of linguistic decolonization may offer ways to overcome these contradictions. One of the central challenges today lies in reducing the gap between the dominant inertia of the Russian language and the demographic growth of Kazakh speakers. The increasing proportion of Kazakh-speaking citizens and the rising demand for the state language among younger generations necessitate a reassessment of the existing linguistic model. In this context, it becomes essential to analyze the imbalance between the *de jure* status of the Kazakh language in official documents and legislation and its *de facto* use in everyday social practice. At the same time, the parallel use of Kazakh and Russian languages often places many Kazakhs in a situation of living within two linguistic and cultural realities.

What are the potential risks of the parallel use of two languages? One of them is the preservation of colonial patterns of thinking. In some cases, Kazakhs begin to believe that their native language is insufficiently developed for domains such as quantum physics or international law. Such perceptions may lead to a form of linguistic alienation, where individuals feel more confident or socially complete only when speaking Russian. Overcoming this condition requires a process of decolonization. The aim of linguistic decolonization is not the elimination of the Russian language in Kazakhstan but the strengthening of the status and functional capacity of the Kazakh language and its transformation into a prestigious official language. In recent years, efforts to remove colonial remnants from the linguistic landscape, toponymy, and official documentation have been gradually implemented. At the same time, within the framework of Kazakhstan's new stage of development often described as the concept of a "Just Kazakhstan" – linguistic reforms, including the transition to the Latin alphabet, require deeper scientific examination as part of the broader process of decolonization.

In international sociolinguistics, issues of linguistic decolonization are widely discussed within the framework of decolonial linguistics. For example, Ngũgĩ wa Thiong'o's work *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature* is considered one of the foundational texts in the theory of linguistic decolonization [1]. The author emphasizes the crucial role of language in preserving cultural identity. Donaldo Macedo, in his work *Decolonizing Foreign Language Education*, critically examines Western-oriented models of language education and highlights the marginalization of local languages within these systems [2]. One of the founders of sociolinguistics, William Labov, demonstrated the relationship between language change and ethnic, social, and class-based factors [3]. In addition, scholars such as Anne H.Charity Hudley and Mary Bucholtz address the need to reduce Western bias in linguistic research and to prioritize the linguistic experiences of communities from the Global South [4].

Within Kazakhstan, significant sociolinguistic research has been conducted by scholars such as B.Khasanuly, M.M.Kopylenko, A.E.Karlinsky, E.D.Suleimenova, Z.K.Akhmetzhanova, A.Abasilov, and A.Mustoyapova. Furthermore, linguists including Sh.Kurmanbayuly, B.Biyarov, and B.Kapalbek have explored the sociolinguistic foundations of the modernization of Kazakh terminology, onomastics, and the alphabet reform associated with the transition to the Latin script, as well as their role in the process of linguistic decolonization. In recent years, younger scholars such as A.Baimyrza and A.Piyazbekova have begun to examine issues related to the decolonization of consciousness and linguistic identity among youth from an interdisciplinary perspective that combines sociolinguistics, linguocultural studies and psycholinguistics.

Materials and methods

During the study, a set of comprehensive sociolinguistic research methods was employed. In particular, discourse analysis was applied to examine the process of decolonization within public consciousness. In order to identify the dynamics of changes in the linguistic environment, a comparative-historical

retrospective analysis was conducted. In addition, a quantitative survey method was used to assess the scope of the state language's use among different social groups.

In processing the data, the principles of systematicity and objectivity were followed. The empirical basis of the study includes official documents related to the language policy of the Republic of Kazakhstan, the results of the national population censuses of 2009 and 2021, as well as media materials reflecting linguistic discourse in contemporary Kazakhstani society.

Results and discussion

The study analyzes the works of foreign scholars who have examined the issue of linguistic decolonization in depth. One of the most influential scholars in this field is the renowned Kenyan writer and dramatist Ngũgĩ wa Thiong'o, whose work Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature (1986) is considered a foundational text in the theory of linguistic decolonization. According to the author, the most destructive form of colonization is not the occupation of land but the conquest of the mind. He characterizes language as a "tool of spiritual domination" in the hands of the colonizer. Ngũgĩ argues that when individuals become detached from their native language, they begin to perceive their own culture through the eyes of an outsider. In contemporary Kazakh society, the indifference of certain groups toward their native culture can be interpreted as a manifestation of the "cultural alienation" described by Ngũgĩ.

One of the author's most striking theoretical concepts is the idea of the "cultural bomb". Its purpose is to destroy people's confidence in their language, heritage, and identity. As Ngũgĩ writes, this "bomb" makes people reject their names, language, environment, and even themselves. In the context of Kazakhstan, this phenomenon can be observed in the perception of the Kazakh language as merely a language of everyday communication. Linguistic decolonization, therefore, is not limited to speaking Kazakh; it also involves restoring confidence in the intellectual and scientific potential of the language.

Ngũgĩ further argues that colonial systems establish an artificial hierarchy of languages, where the colonizer's language becomes associated with power and knowledge, while indigenous languages are perceived as symbols of backwardness or rural life. One of the central sociolinguistic problems in Kazakhstan today is the persistence of such a hierarchy. The dominance of the Russian language in official and business domains continues to reproduce the form of "spiritual subordination" described by Ngũgĩ. According to this perspective, genuine independence can be achieved only when the state language occupies a dominant position in key strategic spheres such as the economy, science, and the judicial system. Linguistic decolonization can therefore be understood as a process of transforming public consciousness. As the author emphasizes, knowledge of one's native language represents cultural strength, whereas thinking exclusively in the language of another may perpetuate forms of symbolic dependence [1].

Another influential scholar in the fields of linguistics, critical pedagogy, and multiculturalism is Donaldo Macedo, an honorary professor at the University

of Massachusetts Boston (UMass Boston). In his work Decolonizing Foreign Language Education, Macedo introduces the concepts of linguistic imperialism and subtractive bilingualism, which provide a useful analytical framework for understanding how the Kazakh language was marginalized in key domains of social life during the Soviet period.

According to Macedo, subtractive bilingualism refers to a model of language education in which the acquisition of a second language, usually the dominant or colonial language leads to the gradual weakening, displacement, or disappearance of the learner's native language. The methodology of teaching Russian in Kazakh schools during the Soviet period largely followed this model. In the process of teaching Russian to Kazakh-speaking students, the Kazakh language was not recognized as a language of science or academic knowledge but was instead treated as a limited, everyday means of communication. As a result, students acquired new terminology and academic concepts primarily in Russian, which weakened the cognitive and intellectual functions of their native language.

The decolonization of school curricula in Kazakhstan therefore requires recognizing the Kazakh language not merely as a separate academic subject but as a primary cognitive tool capable of transmitting knowledge across all fields of education. According to Macedo's theoretical framework, genuine bilingualism does not imply the replacement of one language by another but rather the acquisition of global knowledge through the medium of one's native language [2].

Further analysis of the process of linguistic decolonization highlights the significance of the theoretical contributions of William Labov, one of the founders of sociolinguistics. Labov demonstrated that language change is not random but is closely connected with ethnic, class, and broader social factors. His studies established that linguistic variation reflects patterns of social stratification within a given society.

In his classical sociolinguistic research, Labov showed that the pronunciation of certain sounds or words is often associated with the speaker's social status. The division between Kazakh-speaking and Russian-speaking communities in Kazakhstan can be interpreted as a manifestation of the social stratification described by Labov. For a long period, the Russian language was perceived as a marker of the urban elite and higher social strata, whereas the Kazakh language was marginalized and associated with lower social groups. From this perspective, linguistic decolonization can be understood as a process aimed at dismantling this social hierarchy and equalizing the prestige of the state language across different social groups.

Labov also emphasized that dominant social groups tend to establish their own linguistic practices as the normative standard, while alternative forms are labeled as incorrect or informal. During the Soviet period, Russian linguistic standards were institutionalized as indicators of education and intellectual authority. For instance, the official *Rules of Kazakh Orthography* (1957, 1978, 1988, 2007) included a provision stating that borrowed words from Russian

should retain their original form and be written according to Russian orthographic rules without modification. Similarly, the 2018 draft of the *Basic Rules of Kazakh Orthography* based on the Latin script states that the names of internationally recognized organizations abbreviated in English should be written according to their original English forms [5, 25]. These examples demonstrate that within the framework of linguistic decolonization, Labov's theoretical insights encourage a critical reassessment of the academic and official standards of the Kazakh language and their liberation from the influence of dominant colonial linguistic norms [3].

As noted above in relation to orthography, linguistic decolonization in Kazakhstan also requires the decolonization of Kazakh linguistics itself. In this regard, the theoretical approaches developed by prominent American scholars Anne H. Charity Hudley, Christine Mallinson, and Mary Bucholtz, who have studied issues of social justice, racial equality, and education in linguistics, provide an important conceptual foundation.

These scholars argue that many linguistic theories have historically been constructed primarily on the basis of European languages and Western cultural contexts. They characterize this phenomenon as a form of linguistic dominance rooted in Eurocentric academic traditions. Indeed, Kazakh linguistics has long been evaluated according to the frameworks of either the Russian linguistic school (Slavistics) or Western Indo-European linguistic models. Such approaches often hinder a deeper understanding of the internal logic, structural features, and cultural identity of the Kazakh language. Therefore, the works of Akhmet Baitursynuly, who examined the Kazakh language from its own linguistic and cultural foundations rather than from a Eurocentric perspective, should serve as a central theoretical reference.

According to these scholars, the primary objective of linguistic research should not be limited to describing language structures but should also involve protecting the rights and linguistic dignity of the communities that speak those languages. In this regard, the model of *decolonial linguistics* proposed by these scholars provides a conceptual framework for freeing Kazakh linguistics from European or Russian academic dominance and for developing it as an independent scientific discipline of global significance [4].

Linguistic decolonization in Kazakhstan represents a complex process characterized by multiple dimensions and challenges. It encompasses the liberation of consciousness described by Ngũgĩ wa Thiong'o, the educational reforms proposed by Macedo, the sociolinguistic concept of language prestige developed by Labov, and the call for scientific independence advocated by Charity Hudley, Mallinson, and Bucholtz.

In Kazakhstan, the establishment of the Kazakh language as a fully dominant language in society has been supported by sociolinguistic research conducted by scholars such as B.Khasanuly, M.M.Kopylenko, A.E.Karlinsky, E.D.Suleimenova, and Z.K.Akhmetzhanova, who contributed significantly to the development of a national sociolinguistic research tradition. The concepts of *language situation*, *interference*, and *language planning* developed in their

works provided a scientific foundation for the revitalization of the Kazakh language in the post-Soviet period. In particular, the thesis advanced in the studies of E.Suleimenova [6] and B.Khasanuly [7] that the state language constitutes the core of national identity resonates with Ngũgĩ wa Thiong'o's idea of the decolonization of consciousness and outlines strategic pathways for expanding the functional domains of the Kazakh language [6]. Furthermore, A.Abasilov and A.Mustoyapova have examined the legal and sociolinguistic aspects of language policy, focusing on the institutional foundations of linguistic decolonization [8; 9].

Efforts to eliminate colonial remnants from the internal structure of the language have been actively pursued by a group of linguists including Sh.Kurmanbayuly, B.Biyarov, and B.Kapalbek**.** For instance, the terminological studies of Sh.Kurmanbayuly are aimed at strengthening the scientific potential of the Kazakh language and developing its specialized vocabulary for academic and professional domains [10]. In the field of onomastics, B.Biyarov has contributed to the process of "decolonizing space" by restoring historical and cultural roots to place names through the study and revision of toponyms [11]. Meanwhile, B.Kapalbek focuses on the sociolinguistic foundations of the transition of the Kazakh language to the Latin script and on developing methodological approaches for teaching the state language in secondary schools, higher education institutions, and among the adult population [12].

In recent years, younger scholars such as A.Baimyrza and A.Piyazbekova have begun to analyze language-related issues from an interdisciplinary perspective that combines sociolinguistics, psycholinguistics, and linguocultural studies [13; 14]. By examining phenomena such as **code-switching** and **linguistic identity** among young people, these researchers have adapted the theory of the decolonization of consciousness to the contemporary Kazakhstani context. Their studies demonstrate that linguistic decolonization is not merely an external or legal process but also a profound internal and psychological transformation. These works identify new trends in the formation of linguistic consciousness among younger generations.

In sociolinguistic research, the statistical analysis of the linguistic situation in Kazakhstan is of particular importance. According to the results of the most recent national population census conducted in 2021, the sociocommunicative system of the country includes 124 languages. The majority of the population (70.4%) belongs to the Kazakh ethnic group, while the Russian diaspora constitutes 15.5%, and representatives of other ethnic groups account for 14.1% of the population [15].

Table 1 below presents data on the population of Kazakhstan and their levels of proficiency in their native languages. By comparing numerical and percentage indicators, it becomes possible to identify the main sociolinguistic trends reflected in the data.

Table 1. Population by Ethnicity and Native Language

Population of Kazakhstan	Total					
	Number of persons of this ethnicity		Native language			
			Language of their own ethnicity		Language of another ethnicity	
	Number	%	Number	%	Number	%
Total	19 186 015	100				
Kazakh	13 497 891	70,4	13 380 107	99,1	117 784	0,9
Russian	2 981 946	15,5	2 853 224	95,7	128 722	4,3
Uzbek	614 047	3,2	583 456	95,0	30 591	5,0
Ukrainian	387 327	2,0	77 258	19,9	310 069	80,1
Uighur	290 337	1,5	247 322	85,2	43 015	14,8
Tatar	218 653	1,1	129 314	59,1	89 339	40,9
German	226 092	1,2	77 252	34,2	148 840	65,8
Korean	118 450	0,6	49 222	41,6	69 228	58,4
Turkish	85 478	0,4	71 935	84,2	13 543	15,8
Azerbaijani	145 615	0,8	108 538	74,5	37 077	25,5
Belarusian	76 484	0,4	42 299	55,3	34 185	44,7
Dungan	78 817	0,4	74 107	94,0	4 710	6,0
Kurd	47 880	0,2	41 770	87,2	6 110	12,8
Tajik	49 827	0,3	45 950	92,2	3 877	7,8
Polish	35 319	0,2	7 737	21,9	27 582	78,1
Chechen	33 557	0,2	26 452	78,8	7 105	21,2
Kyrgyz	34 184	0,2	26 264	76,8	7 920	23,2
Other ethnic groups	264 111	1,4	111 666	42,3	152 445	57,7

Source: National Population Census of the Republic of Kazakhstan, 2021.

As shown in the table, the level of preservation of the native language among the Kazakh population is extremely high, reaching 99.1%, which indicates a strong linguistic identity. Only 117,784 individuals (0.9%) identify another language as their native language. The preservation of the native language among Russians is also relatively high (95.7%), although 4.3% of respondents reported another language as their mother tongue.

Among Ukrainians, Poles, and Germans, the use of their ethnic native languages is significantly weaker, ranging from approximately 19% to 55%, while the majority identify Russian as their native language. This situation reflects the historical effects of Russification and the language policy of the Soviet period.

In contrast, Turkic-speaking ethnic groups demonstrate a relatively high level of native language preservation, ranging from 59% to 95%. Only a small proportion (5-25%) identify another language, most commonly Russian, as their mother tongue. Similar to the Kazakh population, these groups tend to use their native languages as a central marker of cultural and ethnic identity.

Among other ethnic groups such as Koreans, Chechens, Kurds, and Dungans, the level of native language preservation ranges from 41% to 94%, while between 7% and 57% report another language as their mother tongue.

Considering its demographic composition, Kazakhstan can be characterized as a *multiethnic* and *multilingual state*. From a theoretical perspective, this situation indicates the presence of established patterns of *bilingualism* and *multilingualism* within the country.

Table 2. Language Proficiency by Ethnic Groups

Population of Kazakhstan	Proficiency in:									
	One language		Two languages		Three languages		Four languages		Five or more languages	
Total	4 205 514	24,5	7 727 082	44,9	4 923 864	28,6	292 858	1,7	45 394	0,3
Kazakh	1 852 259	15,6	5 800 099	48,7	4 030 103	33,9	193 945	1,6	30 488	0,2
Russian	1 620 461	57,4	842 229	29,9	341 210	12,1	15 501	0,6	2 259	0,01
Uzbek	72 705	13,7	262 066	49,2	162 130	30,4	32 540	6,1	3 333	0,02
Ukrainian	187 711	50,7	127 614	34,5	51 327	13,9	3 031	0,8	388	0,002
Uighur	38 649	14,8	118 794	45,6	82 456	31,7	17 754	6,8	2 761	0,02
Tatar	55 871	27,3	99 234	48,4	42 709	20,9	6 051	3,0	981	0,01
German	101 961	48,5	78 126	37,1	28 453	13,5	1 699	0,8	178	0,001
Korean	36 478	32,7	44 315	39,7	28 311	25,4	2 180	2,0	265	0,002
Turkish	15 003	19,6	35 347	46,1	21 308	27,8	4 136	5,4	904	0,005
Azerbaijani	24 755	18,7	63 407	47,9	35 408	26,8	6 485	4,9	2 317	0,01
Belarusian	72 838	52,2	38 001	35,6	25 911	11,7	8 521	0,5	400	0,002
Dungan	16 762	24,7	38 690	57,0	11 520	17,0	747	1,1	109	0,001
Kurd	8 085	18,9	25 169	58,8	8 602	20,1	787	1,8	193	0,001
Tajik	7 581	17,5	23 441	54,2	10 372	24,0	1 656	3,8	230	0,001
Polish	18 167	54,4	11 048	33,1	3 872	11,6	248	0,7	35	0,000
Chechen	8 038	25,8	15 862	50,9	6 468	20,8	689	2,2	79	0,000
Kyrgyz	6 310	20,9	16 464	54,4	6 445	21,3	867	2,9	184	0,001
Other ethnic groups	61 880	25,2	125 177	51,0	55 570	22,6	2 653	1,1	290	0,1

Source: National Population Census of the Republic of Kazakhstan, 2021.

As shown in the table, monolingual speakers constitute approximately 24% of the population, most of whom are Russians and representatives of several European minority ethnic groups. About 29% of the population speaks three languages, typically a combination of Kazakh, Russian, and English, or their ethnic language alongside these languages. Individuals who speak four or more languages represent only about 2% of the population, indicating that highly advanced multilingualism remains relatively limited.

Among the Kazakh population, the majority are bilingual or trilingual, usually speaking Kazakh and Russian, with English sometimes added as a third language. The proportion of monolingual Kazakhs is relatively low (15.6%), which reflects a comparatively high level of multilingualism. In contrast, a

significant proportion of Russians remain monolingual, primarily using the Russian language. Their levels of bilingualism and trilingualism are lower compared with those of Kazakhs.

The language proficiency patterns of other ethnic groups may be divided into two general types. The first group includes Turkic-speaking ethnic communities (such as Uzbeks, Uighurs, Turks, Kyrgyz, and Azerbaijanis), among whom bilingualism is predominant, accounting for approximately 45-55%. Around 20-30% of individuals in these groups speak three languages, most commonly their ethnic language together with Kazakh and Russian, while the proportion of monolingual speakers remains relatively low (13-20%).

The second group consists of Slavic and European ethnic communities (including Russians, Ukrainians, Belarusians, Poles, and Germans). In these groups, the proportion of monolingual speakers is significantly higher (40-50%), with most individuals using either their ethnic language or Russian as their primary language. The level of trilingual proficiency among these groups is comparatively low.

The table below presents data on the level of proficiency in the state language (Kazakh) and its use in everyday communication among different ethnic groups in Kazakhstan. A comparison of numerical and percentage indicators reveals several significant trends. Although the overall level of proficiency in the state language is relatively high (80.1%), only 49.3% of the population report using it in daily communication. This indicates a considerable gap between knowledge of the language and its regular practical use. Thus, despite the official status and widespread recognition of the Kazakh language, its share in everyday and public communication remains comparatively limited.

Table 3. Population Proficient in the State Language

Population of Kazakhstan			**Total population**					
			Proficient in the state language		Of which: use in daily life		Not proficient	
	Number	%	**Number**	%	**Number**	%	**Number**	%
Total	17 194712	100	13 768 406	80,1	8 472 661	49,3	3 426 306	19,9
Kazakh	11 906 894	69,2	11 861 654	99,6	7 550 482	63,4	45 240	0,4
Russian	2 821 660	16,4	708 069	25,1	262 389	9,3	2 113 591	74,9
Uzbek	532 663	3,1	383 322	72,0	252 331	47,4	149 341	28,0
Ukrainian	370 071	2,2	87 676	23,7	28 157	7,6	282 395	76,3
Uighur	260 414	1,5	186 661	71,7	118 271	45,4	73 753	28,3
Tatar	204 846	1,2	103 524	50,5	46 704	22,8	101 322	49,5
German	210 417	1,2	53 082	25,2	17 642	8,4	157 335	74,8
Korean	111 549	0,6	40 754	36,5	17 954	16,1	70 795	63,5
Turkish	76 698	0,4	46 791	61,0	27 502	35,9	29 907	39,0
Azerbaijani	132 372	0,8	77 388	58,5	42 488	32,1	54 984	41,5
Belarusian	72 838	0,4	16 607	22,8	4 729	6,5	56 231	77,2
Dungan	67 828	0,4	34 075	50,2	18 085	26,7	33 753	49,8

Kurd	42 836	0,2	25 358	59,2	13 884	32,4	17 478	40,8
Tajik	43 280	0,3	27 540	63,6	17 910	41,4	15 740	36,4
Polish	33 370	0,2	7 372	22,1	1 735	5,2	25 998	77,9
Chechen	31 136	0,2	12 745	40,9	6 024	19,3	18 391	59,1
Kyrgyz	30 270	0,2	17 707	58,5	10 515	34,7	12 563	41,5
Other ethnic groups	245 570	1,4	78 081	31,8	35 859	14,6	167 489	68,2

Source: National Population Census of the Republic of Kazakhstan, 2021.

As shown in the table, even among the Kazakh population approximately one third (36.6%) do not use the Kazakh language in daily communication**.** This reflects the continuing influence of urbanization, Russian-speaking environments, and historical language policies. Among Turkic-speaking ethnic groups (Uzbeks, Uighurs, Turks, Azerbaijanis, Tatars, and Kyrgyz), the level of proficiency in the state language is relatively high, ranging from 50% to 72%, while the level of everyday use is also comparatively significant (22-47%).

In contrast, among Slavic ethnic groups (Russians, Ukrainians, Belarusians, and Poles), the level of proficiency in the Kazakh language remains relatively low, approximately 22-25%, and the proportion of those who use it in daily life is only 5-9%. This indicates that even those who possess some knowledge of the language rarely use it in everyday communication. Such a situation reflects the continuing influence of the dominance of the Russian language during the Soviet period and the persistence of the Russian-speaking information space in contemporary society.

Among other ethnic groups (Koreans, Tajiks, Chechens, Dungans, Kurds, and Germans), the proportion of individuals who know the state language ranges from 25% to 63%, although the level of its daily use (8.4-41%) remains comparatively lower.

These findings suggest that although the legal status of the state language in Kazakhstan is relatively strong, its social and communicative dominance has not yet been fully established. Therefore, the primary task of language policy is not merely to increase the percentage of people who know the language but also to expand its actual use across all spheres of public life.

A quantitative research method was employed to collect empirical data through a survey conducted using Google Forms. A total of 150 respondents participated in the survey. Among them, 105 respondents (70.0%) were Kazakh-speaking**,** while 45 respondents (30.0%) were Russian-speaking. The Kazakh-speaking group consisted mainly of women (58.1%)**,** with the majority belonging to the 26-40 age group (38.1%)**.** In contrast, the Russian-speaking group was dominated by men (68.9%)**,** with most participants aged 18-25 (46.7%).

The intellectual level of the participants was relatively high: 79.7% of respondents across both groups possessed an academic degree. In terms of social

status, the sample included students (36.5%), civil servants (22.2%), researchers and lecturers (4.8%), and representatives of the private sector (36.5%). These indicators ensure the representativeness and objectivity of the research results.

The main section of the questionnaire consisted of four questions. A total of **105** Kazakh-speaking respondents (Group A) and **45** Russian-speaking respondents (Group B) participated in answering these questions. Each question offered four possible response options**.**

To the first question, "In which contexts do you most frequently use the Kazakh language?", 77.1% of respondents in Group A and 68.9% in Group B reported that they use the Kazakh language equally in both formal and informal contexts (Figure 1). This finding indicates that the Kazakh language is increasingly functioning not only as a family language but also as a broader instrument of public communication.

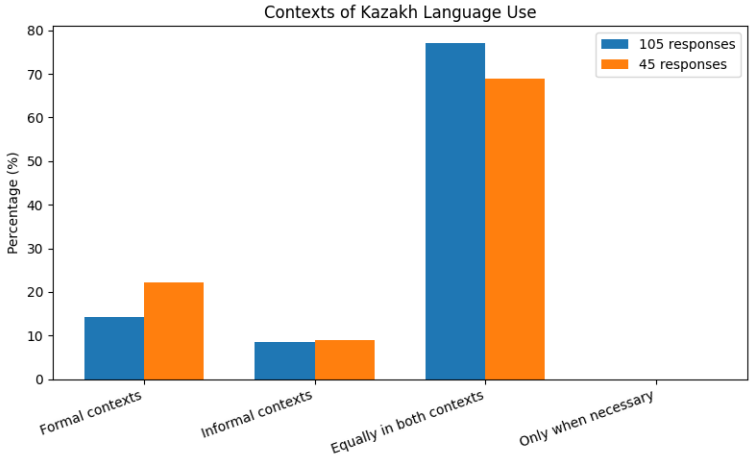

Figure 1 – Distribution of Kazakh Language Use across Communication Contexts

An analysis of the responses to the question "What do you think is the main factor limiting the use of the Kazakh language?" reveals several important trends. Among respondents in Group A, 39% identified the lack of internal motivation and practical need to use the Kazakh language as the primary limiting factor. An even larger proportion of respondents in Group B (57.8%) shared this view (Figure 2).

Another significant barrier identified by respondents is the inertia of Russian in everyday communication, which was mentioned by 31.4% of Group A and 33.3% of Group B. At the same time, respondents in Group A considered the weak enforcement of language legislation to be an important obstacle (21.9%), whereas participants from the Russian-speaking group attached considerably less importance to this factor (6.7%).

These findings suggest that expanding the functional domains of the state language requires not only legislative measures but also the development of

socio-economic incentives that increase public motivation to use the language, along with more effective mechanisms for monitoring the implementation of language policy.

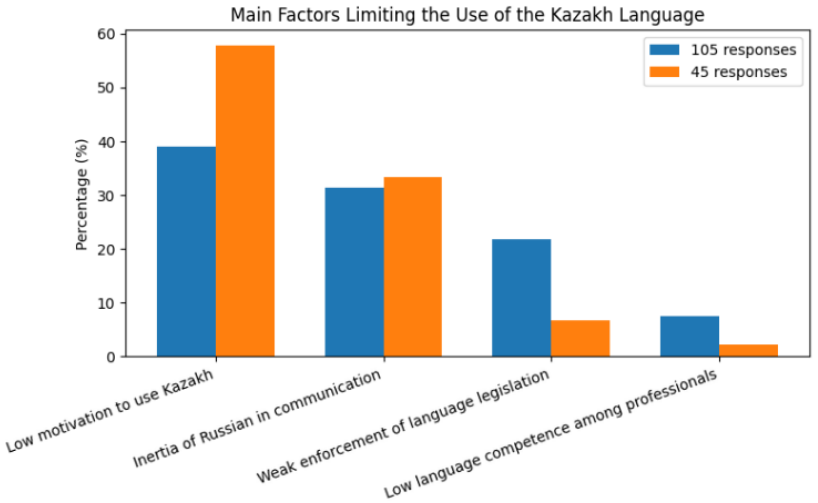

Figure 2 – Main Factors Limiting the Use of the Kazakh Language

An analysis of responses to the question "How do you expect the role of the Kazakh language in society to change over the next 10 years?" shows that the majority of respondents (46.7%-57.8%) expressed confidence that the use of the Kazakh language will expand and that it will become the dominant language in society. At the same time, 37.1%-28.9% of participants predicted that Kazakh-Russian bilingualism will continue to persist. These findings indicate that there is a generally positive public attitude toward strengthening the role of the state language. However, they also demonstrate that the influence of the historically formed linguistic situation is likely to remain significant in the near future (Figure 3).

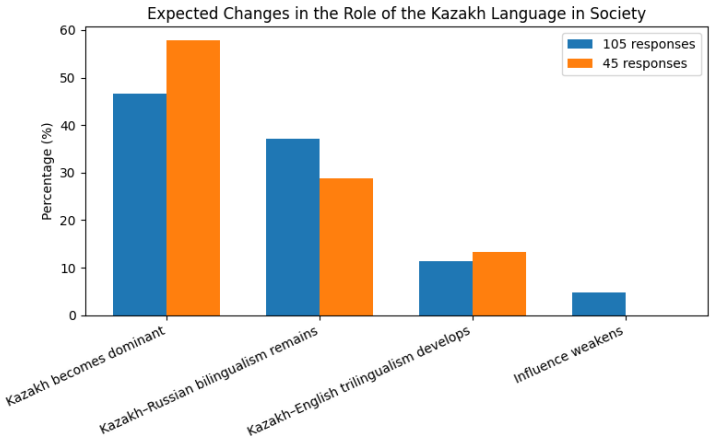

Figure 3 – Expected Changes in the Role of the Kazakh Language in Society

An analysis of responses to the final survey question, "What measures should be taken to make the Kazakh language more prestigious and widely used in society?", reveals several important trends. Approximately 48.6%-46.7% of respondents identified the most effective measure as making proficiency in the Kazakh language a mandatory requirement for career advancement and higher salaries**.** In addition, 32.4%-42.2% of participants emphasized the importance of developing high-quality modern media content in the Kazakh language**.** These findings indicate that the strategy for strengthening the prestige of the Kazakh language should focus not only on symbolic or legislative measures but also on economic incentives and the development of contemporary cultural and media industries that promote the active use of the language in public life (Figure 3).

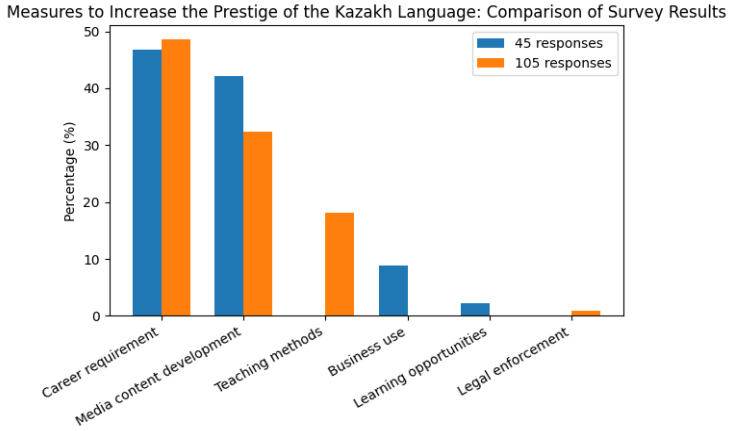

Figure 4 – Comparison of survey results on measures to increase the prestige of the Kazakh language

In summary of the survey analysis, it can be stated that there is a growing demand in society for a new stage in strengthening the status of the Kazakh language. In order to genuinely elevate the status of the state language, it is necessary to move from ideological paradigms toward economic mechanisms and the creation of competitive content. Only when the Kazakh language becomes a language of success and career advancement will the gap between its legal status and its actual use be eliminated.

Conclusion

1. Liberation of consciousness is the primary priority. The idea of the "decolonization of the mind" proposed by Ngũgĩ wa Thiong'o is also highly relevant for Kazakhstan. Linguistic decolonization involves not only expanding the functional domains of the Kazakh language but also strengthening national linguistic identity and overcoming the consequences of the "cultural bomb."

2. Donaldo Macedo's critique of "subtractive bilingualism" provides an important lesson for the education system of Kazakhstan. The success of linguistic decolonization depends on establishing the Kazakh language not merely as a subject of study but as the main cognitive instrument of both the

natural sciences and the humanities. In this regard, the works of Kazakh scholars such as Sh.Kurmanbayuly, B.Kapalbek, and B.Biyarov, aimed at modernizing onomastics, terminology, and the alphabet, should be actively implemented in practice.

3. From the perspective of William Labov's theory of social stratification, the Kazakh language should become the highest "prestige language" in society. The approaches developed by B.Khasanuly, E.Suleimenova, A.Abasilov and A.Mustoyapova for strengthening the status of the state language are aimed at transforming the Kazakh language into a key mechanism of career advancement and social mobility.

4. The paradigm of "decolonial linguistics" proposed by Anne H. Charity Hudley and Mary Bucholtz calls for freeing Kazakh linguistics from Western bias. This implies recognizing the internal logic of the Kazakh language and acknowledging its unique place within the global linguistic landscape as an independent scientific school.

5. Opinions and discussions expressed in various media outlets, websites, and social networks demonstrate that Kazakhstan is consciously transitioning from a post-colonial phase toward a stage of deliberate decolonization. The most important instrument of decolonization is increasing the prestige of the language. This process is implemented through the regulation of onomastics, the restoration of terminology to its national foundations, and the successful completion of alphabet reform. Only after linguistic decolonization is fully achieved will it be possible to speak of Kazakhstan's complete spiritual sovereignty.

6. According to the results of the latest population census and sociolinguistic surveys, 70% of respondents consider the Kazakh language to be the main marker of national identity, which indicates that linguistic consciousness is shifting toward a process of decolonization. It can also be observed that the functional domains of the Kazakh language have expanded (particularly in public administration and service sectors), and that young people increasingly perceive Kazakh as the language of the future and of business. However, the socio-economic inertia of the Russian language and the dominance of the Russian media space remain significant factors slowing the process of linguistic decolonization. Overcoming these obstacles requires not only administrative resources but also a transformation of public consciousness.

In conclusion, linguistic decolonization in Kazakhstan represents a natural stage of post-Soviet transformation. It requires not only institutional reforms (including onomastics, terminology, and alphabet reform) but also the internal psychological readiness and liberation of consciousness of every citizen. The theoretical perspectives of the scholars discussed in this article constitute the intellectual foundation of a new Kazakhstan in which linguistic justice is established and the state language possesses full functional capacity.

Information about funding

The article was written within the framework of the scientific project AP26103505, funded by the Science Committee of the Ministry of Science

and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled: «Scientific and methodological foundations of linguistic independence in the post-Soviet countries and the application of linguistic decolonization practices in it to the language policy of Kazakhstan»

REFERENCES

[1] Ngũgĩ wa Thiong'o. Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature. – London: James Currey, 1986. – 114 p.

[2] Macedo D. Decolonizing Foreign Language Education: The Misteaching of English and Other Colonial Languages. – New York: Routledge, 2019. – 324 p.

[3] Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p.

[4] Charity Hudley, A. H., Mallinson, C., Bucholtz M. Toward Racial Justice in Linguistics. – Linguistics Society of America, 2020. – Language, vol. 96, No. 4, pp. 200–235.

[5] Qazaq tılı emlesınıñ negızgı erejeleri. [The fundamental rules of Kazakh orthography]. – Astana, 2018 // https://academy-gp.kz/wp-content/uploads/2019/11/ [in Kaz.]

[6] Sulejmenova Je.D. Jetnojazykovaja situacija v Kazahstane: Dinamika i perspektivy. [Ethnolinguistic situation in Kazakhstan: Dynamics and prospects]. – Almaty: Izd-vo «Kazak universiteti», 2011. – 224 s. [in Rus.]

[7] Hasanūly B. Ana tılı – ata mūra (qazaq tılınıñ jer jüzı tılderı jüiesındegı alatyn orny) [Mother tongue as ancestral heritage (the place of the Kazakh language in the system of world languages)]. – Almaty: Jazuşy, 1992. – 272 b. [in Kaz.]

[8] Abasilov A. Issues of Social Differentiation of Language and Problems of Code-Switching // Bulletin of Karaganda University. Philology Series. – 2021. – No. 3 (103). – Pp. 68–76.

[9] Mustojapova A. Dekolonizacija Kazahstana [Decolonization of Kazakhstan]. – Almaty: AmalBooks, 2022. – 268 s. [in Rus.]

[10] Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sözdık, bibliografia [Kazakh terminology: studies, textbooks, dictionaries, bibliography]. – Almaty, 2014. – 952 b. [in Kaz]

[11] Biarov B. Qazaq toponimderınıñ tiptık ülgıleri [Typical patterns of Kazakh toponyms]. – Astana: Ş. Şaiahmetov atyndağy Tılderdı damytudyñ respublikalyq üilestıru-ädıstemelık ortalyğy, 2013. – 432 b. [in Kaz.]

[12] Qapalbek B.S. Oilar. Ūsynystar. Tūjyrymdar [Ideas. Recommendations. Conclusions]. – Almaty: Memlekettık tıldı damytu instituty, 2022. – 212 b. [in Kaz.]

[13] Baimyrza A.A. Jastardyñ tıldık säikestılıgı jäne köptıldılıgı: 6D021300–Lingvistika. Filosofia doktory (PhD) därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia [Youth linguistic identity and multilingualism. Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in 6D021300 – Linguistics]. – Almaty, 2025. – 134 b. [in Kaz.]

[14] Piazbaeva A.B., Abasilov A.M. Qazırgı qazaq kinosynyñ tılı: äleumettık lingvistikalyq mäseleler [The language of contemporary Kazakh cinema: sociolinguistic issues] // Tiltanym №2 (98) 2025 168-183 bb. [in Kaz.], [in Rus.]

[15] 2021 jylğy Qazaqstan Respublikasy halqynyñ ūlttyq sanağynyñ qorytyndylary. Qazaqstan Respublikasyndağy ūlttyq qūramy, dını nanymy jäne tılderdı meñgeruı [Results of the 2021 National Population Census of the Republic of Kazakhstan: Ethnic composition, religious affiliation, and language proficiency in the Republic of Kazakhstan] // 2021, qaraşa. https://stat.gov.kz/national/2021/ 30.11.2025 [in Kaz.]

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ОТАРСЫЗДАНДЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абасилов А.М.[1],Асанбаева С.А.[2], *Мейрамбекқызы Д.[3]
[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*[3]Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы тілдік ахуал тілдік отарсыздануның алғышарттары, негізгі аспектілері мен проблемалары аясында әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Тіл ұлттық сана мен мәдени кодтың тасымалдаушысы ретінде сипатталып, осы тұрғыдан мемлекеттік тілдің қызметтік аясын кеңейту және қоғамдық сананы отарсыздандыру үдерістерін зерттеудің өзектілігі айқындалады.

Зерттеудің мақсаты – тілдік отарсыздануың әлеуметтік лингвистикалық аспектілерін айқындау, оның қоғамдық сана мен тіл саясатына ықпалын анықтау және отарсызданған тілдік ортаны қалыптастырудың ғылыми негіздерін ұсыну.

Зерттеу әдіснамасы теориялық талдау, дискурстық талдау, статистикалық әдістер және сандық әлеуметтанулық сауалнама тәсілдерінің кешенді қолданылуына негізделеді. Эмпирикалық база ретінде Қазақстан Республикасының тіл саясатына қатысты ресми құжаттар, 2021 жылғы ұлттық халық санағының деректері, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік топтар арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері алынды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің қызметтік аясын кеңейту үдерісіне қарамастан, оның толыққанды доминанттылығына бірқатар әлеуметтік лингвистикалық кедергілердің әсер ететінін көрсетеді. Олардың қатарында тілдік ұстанымдар, институционалдық тәжірибелер және қостілділіктің ықпалы бар. Сонымен қатар талдау қоғамда біртілділік, қостілділік және көптілділік модельдерінің қатар өмір сүретінін көрсетіп, қазіргі тілдік кеңістіктің күрделілігін айқындайды.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы тілдік отарсыздану үдерістерін кешенді әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан түсіндіруімен және оны қазақстандық контексте деколониалды лингвистиканың дамуына қосқан үлесімен сипатталады. Зерттеудің жаңалығы теориялық пайымдауларды,

медиа дискурсты талдауды және эмпирикалық деректерді ұштастыратын кешенді тәсіл арқылы тілдік үдерістерді көпқырлы бағалауға мүмкіндік беруімен анықталады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мемлекеттік тілдің әлеуметтік мәртебесін арттыруға, тіл саясатын жетілдіруге және тілдік отарсыздану стратегияларын тиімді жүзеге асыруға бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеумен байланысты.

Тірек сөздер: тілдік отарсыздану, әлеуметтік лингвистика, деколониалды лингвистика, қазақ тілі, тіл саясаты, тілдік деңгей, тілдік бірегейлік, қостілділік

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ДЕКОЛОНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Абасилов А.М.[1], Асанбаева С.А.[2], *Мейрамбеккызы Д.[3]
[1]Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
[2]Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
*[3]Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье языковая ситуация в Казахстане рассматривается в социолингвистическом аспекте в контексте предпосылок, ключевых аспектов и проблем языковой деколонизации. Язык характеризуется как носитель национального сознания и культурного кода, что обусловливает актуальность изучения процессов расширения функциональной сферы государственного языка и деколонизации общественного сознания.

Цель исследования заключается в выявлении социолингвистических аспектов языковой деколонизации, определении ее влияния на общественное сознание и языковую политику, а также в разработке научных основ формирования деколонизированной языковой среды.

Методология исследования основывается на комплексном применении теоретического анализа, дискурсивного анализа, статистических методов и количественного социологического опроса. Эмпирическую базу составили официальные документы, касающиеся языковой политики Республики Казахстан, данные национальной переписи населения 2021 года, а также результаты опроса, проведенного среди различных социальных групп.

Результаты исследования показывают, что, несмотря на расширение функциональных сфер казахского языка, его полноценное доминирование по-прежнему ограничивается рядом социолингвистических факторов. К их числу относятся языковые установки, институциональные практики и влияние двуязычия. Кроме того, анализ выявляет сосуществование в обществе моделей монолингвизма, билингвизма и мультилингвизма, что отражает сложность современной языковой ситуации.

Научная значимость исследования заключается в комплексной социолингвистической интерпретации процессов языковой деколонизации и вкладе в развитие деколониальной лингвистики в казахстанском контексте. Новизна работы определяется интегративным подходом, объединяющим теоретическое осмысление, анализ медиадискурса и эмпирические данные, что позволяет осуществить многомерную оценку языковых процессов.

Практическая значимость исследования связана с разработкой научно обоснованных рекомендаций, направленных на повышение социального статуса государственного языка, совершенствование языковой политики и эффективную реализацию стратегий языковой деколонизации.

Ключевые слова: языковая деколонизация, социолингвистика, деколониальная лингвистика, казахский язык, языковая политика, уровень владения языком, языковая идентичность, билингвизм

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Абасилов Аман Мәделханұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4710-0829, e-mail: aman_abasilov@mail.ru

Асанбаева Сәуле Асанбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық универитеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-9156-3412, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com

Мейрамбекқызы Динара – филология ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0001-3707-5095, e-mail: meirambekovna.02@gmail.com

Информация об авторах:

Абасилов Аман Маделханович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-4710-0829, e-mail: aman_abasilov@mail.ru

Асанбаева Сауле Асанбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-9156-3412, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com

Мейрамбеккызы Динара – магистр филологических наук, научный сотрудник, Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0001-3707-5095, e-mail: meirambekovna.02@gmail.com

Information about the authors:

Abasilov Aman Madelkhanovich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-4710-0829, e-mail: aman_abasilov@mail.ru

Asanbaeva Saule Asanbaevna – Candidate of Philology, Acting Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9156-3412, e-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com

Meirambekkyzy Dinara – Master of Philological Sciences, Research Fellow, Institute for the Development of the State Language, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0001-3707-5095, e-mail: meirambekovna.02@gmail.com

ӘОЖ 8’81-33
ҒТАХР 16.21.49
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.003

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ АС-СУ КОМПОНЕНТТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ САЛҒАСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ

* Абдукалимова А.Н.[1], Қалыбаева Қ.С.[2], Мысекеева А.[3]
* [1,2,3]Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Қарастырылып отырған мақала ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологиялық тіркестердің сипаты, ерекшеліктері мен семантикалық және тақырыптық талдауына арналған. Ғылыми зерттеудің мақсаты туыс емес екі тілдегі ас-су компонентті фразеологизмдердің ұқсас және айырым белгілерін анықтау, лингвомәдени сипатын жеткізу. Зерттеу міндеттері ас-су компоненті бар фразеологизмдердің жіктемесін қарастыру, ағылшын және қазақ тілдеріндегі осындай тұрақты тіркестердің ерекшеліктерін беру, бірқатар мысалдар негізінде талдау.

Фразеология саласы, жалпы фразеологиялық талдаулар ағылшын және қазақ тілінде көп зерттелген, көп қарастырылған тақырыптардың бірі бола тұра, нақты ас-су компонентті фразеологизмдерді зерттеген қомақты зерттеулер жоқтың қасы. Берілген мақалада авторлар екі тілдегі осындай фразеологизмдердің құрамында жиі кездесетін ас-су компоненттерін анықтап, олардың лингвомәдени көрінісін, берілу жиілігін нақтылап, екі лингвомәдениетке тән ерекшеліктерін талдайды.

Зерттеуде семантикалық, тақырыптық, құрылымдық және салғастырмалы лингвистикалық талдаулар жасалынды, екі тілдегі ас-су компонентті фразеологизмдерді сөздіктерден теріп алып, олардың мағынасы, жасалу жолдары мен когнитивтік, лингвомәдени сипаты қарастырылды. Сонымен қатар, ағылшын және қазақ тілдеріндегі жиі қолданылып жасалған негізгі тағам атауларының лингвомәдени, когнитивтік фразеологиялық концептік сипаты анықталды.

Зерттеудің нәтижесіне сай ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компоненттері қатыстырылып жасалған фразеологизмдер саны көп емес, мағынасы бойынша көбінесе адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті мен мал табу, ақша табу мағынасында қолданылуы басым, ағылшын тілінде олардың қолданылуы ағылшындардың күнделікті өмірде ішіп жейтін ас-су түрлеріне байланысты жасалса, қазақ тілінде олардың терең мағынасы мен тарихи маңызы бар екені анықталды. Зерттеуде талдауға берілген ас-су компонентті фразеологизмдерді екі тілде сөздіктер құрастыруға, салғастырмалы лексикология, фразеология бойынша арнайы дәрістер оқуға пайдалануға болады.

Тірек сөздер: ас-су компонентті фразеологизмдер, фразеология, гастрономиялық фразеологизмдер, концепт, семантика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, салғастырмалы фразеология

Кіріспе

Фразеологизмдер немесе фразеологиялық бірліктер әр тілдің және әр ұлттың өзіне ғана тән айшықты сөз орамдары, олар сол тілдердің немесе мәдениеттердің байлығын, бейнелілігін, әсерлігін айшықтайды және жылдан-жылға молайып отырады. Фразеология саласына арналған ғылыми еңбектер саны өте көп, дегенменде бұл тақырып немесе сала өзекті бола бермек, өйткені тіл үнемі үздіксіз даму және қарқындау үстінде болады, мұндай тіркестер бір тілден екінші тілге еніп саны арта береді. Фразеологиялық бірліктер қазіргі таңда басқа қырларынан танылып, қарастырылып заманауи зерттеулерге жаңа бағыт беріп отыр. Әсіресе, соматикалық фразеологизмдер мен гастрономиялық фразеологиялық бірліктердің лингвистикалық талдауы көптеп қарастырылуда [1, 84 б.]

Ағылшын және қазақ тілінің фразеологизмдерін қарастырғанда, әрине, осы саланың майын ішкен мынадай ғалымдарды атауға болады: Қазақ тілінің фразеологизмдерін қарастырған және зерттеулер жасаған ғалымдар: І. Кеңесбаев, А. Қайдар, К. Аханов, Г.Н. Смағулова; шет тілдерімен салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулер жасаған (ағылшын, неміс, араб, түркі, парсы тілдерімен салғастыра зерттелген жұмыстар) ғалымдар: М.Т. Сәбитова, С.Е. Исабеков, Р.Қ. Смағулова, К.К. Дүйсекова, С.К. Сәтенова, Р. Авакова; ағылшын тілінің фразеологизмдерін қарастырған ғалымдар: В.В. Виноградов, В.В. Кунин, Л.П. Смит, Ш. Балли, Н.И. Амосова, М.М. Копыленко және тағы басқалары.

Қолданылу аясына сай фразеологизмдер ағылшын және қазақ тілдерінде ұлттық мәдени өмір көрінісі ретінде көркем шығармаларда, мәдени-ұлттық атрибуттарда, мәдени-ұлттық коннотацияда, мәдени ақпарат көздерінде, қазіргі таңда медиа мен публицистикада көптеп қолданылады. Фразеолгизмдерге тән қасиеттер олардың дайын қалпында ауыспалы мағынада қолданылуы, ықшам, ұтқыр және ұтымды сөз қатарына жатуы, халықтың тұрмыс тіршілігіне, мәдениетіне, тіл байлығына, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпына байланысты туындаған тілдік бірліктер, оларға астарлық тән. Фразеологиялық бірліктердің құрамында оның ажырамас бөлігі болып ұлттық нақыш, лингвомәдени сипат орын алады, оның себебі фразеологиялық бірліктер әр ұлттың сана-сезімінен, мәдени деңгейінен, тұрмыс-тіршілігінен, өмір сүру салтынан, мәдениетінен туындап, құрастырылады [2, 167 б.].

Зерттеу мақаламызда қарастырғалы отырған ас-су компоненті бар фразеологиялық бірліктер ағылшын және қазақ тілдерінде де қолданыс тапқан, бір ғалымдар тобы бұндай фразеологизмдерге *аспаздық* немесе *гастрономиялық фразелогиялық тіркестер* немесе идиомалар деп атау беріп, олардың қолданыс аясы, семантикасы мен жасалу жолдарын қарастырып жүр. Яғни, гастрономиялық фразеологизмдер дегеніміз құрамында ас-су компоненттері кездесетін, аспаздық, тамақ саласына қатысы бар сөздердің көмегімен жасалынған тұрақты сөз тіркестері [3, 355-358 бб.].

С.И. Ожеговтың сөздікте берген түсіндірмесіне сәйкес, аспаздық – тағам дайындау өнері. Бұл бірнеше кезеңдерді қамтитын күрделі процесс:

тағамды дайындау, аспаздың жұмыс орнын дайындау немесе ұйымдастыру, тағам дайындау, оны дайындағаннан соң дастархан жасау. Осындай күрделі әрі түрлі кезеңдерден тұратындықтан ас-суға қатысты фразеологизмдер әр тілде алуан түрлі [4, 331-335 бб.].

Фразеологизм тақырыбы жан-жақты зерттелген тақырып болғанына қарамастан ас-су компоненті бар фразеологизмдерге арналған тың еңбектер мен кешенді зерттеулер жоқтың қасы.

Ас-су компоненті бар фразеологизмдерге немесе идиомаларға шолу жасайтын болсақ зерттеушілер ас-су компонентті фразелогизмдердің мынадай семантикалық және тақырыптық жіктемесін ұсынады.

Семантикалық: **I топ:** 1) жануарлардан алынатын өнімдерге байланысты фразеологизмдер (сүт өнімдері, ет өнімдері, балық және теңіз өнімдері, жұмыртқа); 2) өсімдік негізіндегі өнімдер (жемістер, жидектер, көкөністер, жаңғақтар, дәмдеуіштер); 3) дайын тамақ өнімдері мен сусындар.

II топ: 1) сусындар мен сұйық өнімдер; 2) көкөністер; 3) жемістер; 4) өсімдіктер; 5) ет және балық өнімдері; 6) нан және ұн өнімдері; 7) дайын пісірілген тағамдар; 8) дәмдеуіштер.

III топ: 1) өсімдіктер; 2) наубайхана; 3) сүт өнімдері; 4) тәтті тағамдар; 5) ыдыс-аяқ және сусындар; 6) көкөністер; 7) ет өнімдері [5, 120-123 бб.].

Тақырыптық: құрылымында ас-су компоненттері бар фразеологизмдер тақырыптық жағынан ас-суға байланысты сөздер қолданылып тұрғанына қарамастан мінез-құлықты суреттеуге, адамдар арасындағы қарым-қатынас, мүмкіндік, жұмыс, ақша табу, мал табу, адамның жеке қасиеттері, қонақжайлылық, молшылық, керісінше ысырап сияқты мағынаға ие фразеологизмдер болуы мүмкін [6].

Материалдар мен әдістер

Қазақ фразеологиясы – қазақ тіл білімінде өзіндік зерттеу нысаны айқындалған, дербес ғылыми салаға айналған пән. Фразеологиялық зерттеулер әр жылдары түрлі ғылыми зерттеу тақырыптарының нысаны ретінде жан-жақты қарастырылып келеді. Ғалымдардың пайымдауынша фразеологиялық зерттеулер қай кезде болмасын, мейлі өткен ғасырдағы, мейлі қазіргі ізденістер болсын қандай бағытта, қандай деңгейде екендігін ғылыми сарапқа салудың қажеттігі бар. Зерттеу материалдары қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологиялық тіркестерін қарастырған бірқатар ғалымдар еңбектеріне сүйеніп қарастырылады, атап айтқанда фразеология саласының көш басында тұрған академик І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінде берілген құрамында ас-су компоненті бар фразеологизмдерді теріп алып, оларды талдаудан тұрады. Фразеологизмдердің классификациясын талдауда Ә. Қайдар, Р. Жайсакова, С. Сәтенова, Г. Смағулованың еңбектері басшылыққа алынды. Фразеологизмдерді лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика саласынан қарастырып, дискурсивтік-когнитивтік парадигма сипатын берген М. Күштаева, А. Әмірбекова, А. Смаилов еңбектері талданып, Г. Смағулованың мағыналас фразеологизмдер сөздігі негізге алынды.

Ағылшын тілінің фразеологизмдерін қарастырған, соның ішінде оның жіктемесін ұсынған Л.П. Смиттің, В.В. Виноградовтың еңбегі қарастырылды.

Зерттеу барысында семантикалық және тақырыптық талдау, құрылымдық талдау, ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологизмдерді салғастырмалы талдау әдістері қолданылды. Семантикалық талдауда авторлар ас-су компонентті фразеологизмдердің мағынасын ашады, қазақ тіліндегі және ағылшын тіліндегі мағыналарын талдап көрсетеді. Тақырыптық талдау барысында ас-су компонентті фразеологизмдерді қазақ тілінде 11 тақырыпқа сай топтастырады, ал ағылшын тілінде фразеологизмдердің негізгі 4 топқа топтастырады. Құрылымдық талдау барысында авторлар ас-су компонентті фразеологизмдердің құрылымында қандай тағам компоненттері жиі кездесетінін қарастырып кесте түрінде сипаттайды. Салыстырмалы талдау негізінде авторлар қазақ және ағылшын тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологизмдерді салғастырып, оларды семантикалық және құрылымдық жақтан талдайды.

Екі тілдегі ас-су компонентті фразеологизмдерді сөздіктерден теріп алып, олардың мағынасы, жасалу жолдары мен когнитивтік, лингвомәдени сипаты қарастырылды. Сонымен қатар, ағылшын және қазақ тілдеріндегі жиі қолданылып жасалған негізгі тағам атауларының лингвомәдени, когнитивтік фразеологиялық концептік сипаты анықталды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Лингвомәдениеттанудың негізгі ұғымдарының бірі концепт сол тілде сөйлейтін адамдардың жадында нақты шынайы өмірдің пәнін суреттеуші ұжымдық түйсік немесе сана бірлігі болып саналады. Концепттерді зерттеу лингвомәдениеттану ғылымының зерттеу нысаны – әлемнің тілдік бейнесін қайта құру мақсатында жүргізіледі [7, 7-25 бб.]. Әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір халықтың мәдениетімен және сол мәдениеттің негізгі ұғымдарымен тығыз байланысты. Біздің зерттеу мақаламызда қарастырылып отырған ас-су компоненттері бар ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдер осы ұғыммен байланысты екі ұлттың сол ұғымға қатысты тілдік көрінісі, байланысы ретінде қарастырылып талданады.

Құрамында ас-су компоненттері бар фразеологизмдер жасалу және мағынасы бойынша филологтар мен лингвистердің зерттеулеріне сай диалектік фразеологизмдер ретінде қарастырылады, енді бір ғалымдар тобы оларды концептік фразеологизмдер деп береді. Диалектік фразеологизмдер дегеніміз белгілі бір аймаққа тән, сол жерді мекендейтін адамдардың сөйлеуінде жиі қолданатын тұрақты сөз тіркестері мен фразалар. Олар өздерінің аймақтық ерекшеліктерімен ерекшеленеді және сол жердің тілдік дәстүрлерін, мәдениетін, тұрмысын көрсетеді, сол аймақтың тарихы мен географиялық ерекшеліктерін, халықтың тұрмысын, ауыл шаруашылығын немесе басқа да жергілікті құбылыстарды зерттейді. Когнитивтік фразеологизмдер, концепт фразеологизмдер дегеніміз белгілі бір мәдени немесе дүниетанымдық концептілерге негізделген тұрақты сөз тіркестері [8,

44-57 бб.]. Олар халықтың дүниетанымын, тарихи тәжірибесін, әлеуметтік құрылымын көрсететін, қоғамдағы маңызды құндылықтарды бейнелейтін фразеологизмдер. Бұл фразеологизмдердің терең мәдени мағынасы сақталады, тілдің ғана емес халықтың психологиясы мен дүниетанымының айнасы да бола алады. Концепт фразеологизмдер көбінесе абстрактілі, философиялық немесе әлеуметтік ұғымдарды білдіреді, халықтың өмірлік тәжірибесі мен дүниені қабылдау тәсілін көрсететін символдар ретінде қызмет етеді, тілдің мәдени аспектілерін, белгілі бір дәстүрлер мен құндылықтарды терең түсінуге көмектеседі. Олар сөздер мен тіркестердің жай ғана тілдік құрылымдарын әлдеқайда терең, кең мағынаға ие болуына мүмкіндік береді.

Ас-су компоненттері бар фразеологизмдер тұрмыстық, мәдени және тілдік мағынасы мен халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты және олар белгілі бір әлеуметтік контексте пайда болып, сол қоғамның тілдік мәдениетін, салт-дәстүрлерін, ұлттық құндылықтарын көрсетеді. Олардың ерекшеліктері халықтың күнделікті өміріне, тұрмыс-тіршілігіне қатысты ұғымдардан туындайды (күнделікті өмірмен байланыстылығы), халықтың мәдениетін, тұрмыс-салтын, еңбектегі және әлеуметтік қарым-қатынастардағы ерекшеліктерін бейнелейді (мәдени құндылықтарды көрсетеді), адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты суреттейді (табиғат пен тіршіліктің байланысы), адамның өмірге деген көзқарасын, оның дүниетанымын, адамның жағдайына деген көзқарасты бейнелейді (дүниетанымдық аспект) және олар көбінесе тұрмыстық тілде қолданылады, бірақ әдеби тілде де орын алуы мүмкін (тұрмыстық тіл мен әдеби біл арасындағы шекара).

Ас-су компонентті фразеологизмдерінің ерекшеліктері олардың тұрмыстық, мәдени және тілдік мағынасы мен халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты екендігінде. Мұндай фразеологизмдер белгілі бір әлеуметтік контексте пайда болып, сол қоғамның тілдік мәдениетін, салт-дәстүрлерін, ұлттық құндылықтарын көрсетеді. Олардың бірнеше негізгі ерекшеліктері бар:

Құрамында ас-су компоненттері бар фразелогизмдерге мысал келтірсек. Ағылшын тілінде фразеологиялық сөздіктерде құрамында ас-су компоненттері бар мынадай фразеологизмдер кездеседі: *apple of one's eye* (жақсы көретін адам, көздің қарашығындай), *fruits of one's labor* (еңбегінің жемісін көру), *in a nutshell* (қысқаша айтқанда, оңай шаруа), *big cheese* (өте маңызды адам), *bread and butter issue* (өзекті мәселе, жан-жақты айтылып, талқыланып жатқан мәселе), *a piece of cake* (өте оңай), *born with a silver spoon in one's mouth* (жолы болғыш, періштесі қағу), *couch potato* (диванда жатып алаңсыз телевизор көру), *bring home the bacon* (нәпақасын табу, үйге ас-су әкелу, ақша табу).

Қазақ тілінде фразеологиялық сөздіктерде құрамында ас-су компоненттері бар мынадай фразеологизмдер кездеседі: *арам ас* (сұрықсыз көріну, қызықтың бұйырмауы, адал жолмен таппаған ақша, ас); *ас иесімен тәтті* (үй иесімен бірлесе отырып тамақ жеу); *айрандай ұйып отыр* (өте

тату, ауызбіршілігі күшті); *қара су* (тек қана су ішу, тамақсыз); *ұндай иледі* (әбден көндіріп алды, еркін биледі); *ішкен асын жерге қою* (бәйек болды, әбігерге түсті, қуанды); *қу тамақ* (ішер ас, нәпсі, аш өзек).

Осы мысалдардан көріп отырғанымыздай әрине ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологизмдердің болуы мен оның құрамында кездесетін ас-су атаулары әр халықтың тамақ ішу салтына, тұтынатын тамақ түрлеріне, әр тамаққа, асқа байланысты әдеттері мен тарихи құндылықтарына байланысты түрленіп отырады.

Ағылшын тілінде осындай фразеологизмдердің жасалуына арқау болған және жиі кездесетін ас-су компоненттері шәй, кофе, сыра, сүт, май, жұмыртқа, ет, асбұршақ, нан, тәтті бәліштер, балық тағамдары, тауықтан жасалған тағамдар, жеміс-жидек пен көкөністер атаулары, жаңғақтар, дайын тағамдар мен сусындар көптеп кездеседі.

Қазақ тіліндегі ас-су фразеологизмдерінің компоненттерін қамыр, яғни ұн тағамдары, сусындардан қымыз, айран, қымран, су, сүт, сорпа, көже, тұз, май, нан, ет, жілік, қаймақ, құрт, май шелпек сияқты негізгі және жалпы тағам түрлері құрайды. Қазақ тілінде тіпті жемістер мен көкөністер атаулары бар фразеологизмдер кездесе бермейді, тек кейбір жағдайларда арпа, бидай, тары сияқты дәнді дақылдар атауы қатыстырылып жасалған тұрақты тіркестер кездеседі. Керісінше, қазақ тілінде ас, дәм, дәм-тұз, тамақ сөзі немесе компоненті қатыстырылып жасалған фразеологизмдер көптеп кездеседі.

І. Кеңесбаевтың фразелогиялық сөздігінің электрондық нұсқасында берілген фразеологизмдердің жалпы саны – 12100, оның ішінде:

Кесте 1. Қазақ тіліндегі ас-су компоненті бар фразеологизмдер анализі

Асқа байланысты берілген фразеологизмдер саны	141 – 1.6%
Ас-су компоненті бар фразеологизмдер саны	104 – 73.7%
Тамақ, асқа қатысты сөздер қатыстырылған фразеологизмдер саны	37 – 26.3%
Негізгі қолданылған ас-су компоненттері	қамыр, қымыз, айран, су, сүт, сорпа, көже, тұз, май, нан, ет, жілік, қаймақ, құрт, май шелпек, шие, жиде, арпа, бидай, тары, ақ, жұмыртқа, қуырдақ
Жиі қолданылған ас-су компоненті	су – 13 (12.5%); тұз – 12 (11.5%); май – 7 (6.7%); сүт – 7 (6.7%)
Тамақ, асқа қатысты жиі қолданылған компоненттер	ас, дәм, тамақ, ішу, жұту, түстік, жеу, шайнау, асау, өзек жалғау, қазан асу, ащы мен тәтті, тою, илеу, ауыз тию, ашкөз

Қазақ тіліндегі ас-су компонентті тұрақты сөз тіркестері негізінен етістік (наны таусылды, ішкен асын жерге қояды, сөздің майын тамызды, судай сапырды, ұндай иледі), зат есім (айран ішері, ризық асты, нансоғар, қара азық, қара көже, қу тамақ, қара ет), сын есім (сүттен ақ, судан таза, сүтке тиген күшіктей, сорпасы араласпаған, сылдыр су, көзі тұздай, зәмзәм суындай, жілігі татымады, аршыған жұмыртқадай) формада бір немесе бірнеше компонентті сөздерден құралған.

Қазақ тіліндегі мұндай фразеологизмдердің семантикалық тұрғыдан талдайтын болсақ қарастырылып отырған тұрақты тіркестерді мынадай топтарға бөлуге болады:

адамның тұрмыс тіршілігін, күйін, шаруасын сипаттау мағынасын беретін фразеологизмдер (ішсе ішіп тамаққа, кисе киіп киімге жарымады, қу тамақ, қара азық, нанын тауып жеді, тамағы тоқ, көйлегі көк, тапқаны тамағына, жұтқаны жұмырына жетпеді) [9];

адамның жағымсыз мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттау (арпадай асау, ашкөз, ұндай иледі, шылқия тойды, аузын жиде жегендей қылды, бидайша қуырды, құр нансоғар, қара судан қаймақ алады, майшелпек етті, кеудесіне нан пісті) [9];

қонақжайлылықты, сый-құрмет көрсету мағынасын сипаттау (шай суын ала жүгірді, ішкен асын жерге қойды) [9];

адал ас табу, тіршілік нәрін құрметтеу мағынасын сипаттау (зәмзәм суындай, нанын тауып жеді) [9];

ырыс-береке, ризық мағынасын беру (ризық асты, аузының салымы бар);

алғыс білдіру мағынасын беру (аузыңа май астыңа тай);

адамдар арасындағы қарым-қатынас, силастық мағынасын беру (айрандай ұйып отыр, майға жықты (қолдағы бар дәмдісін беріп сыйлады), сый аяқ, ішкен асын жерге қойды, дәм берді, қаймағы бұзылмады) [9];

байлық, көл көсір молшылықты сипаттау (ас та төк сый құрмет, ішкені алдында ішпегені артында, дәулеті судай тасыды) [9];

ысырап (рәсуа болды, судың да сұрауы бар) [9];

адамның түр әлпетін, биязы мінезін сипаттау (ашыған жұмыртқадай, бір қасық сумен жұтып жіберерлік, көзі тұздай, судан тұнық, сүттен аппақ) [9];

қарғау, қарғыс айту мағынаны (атау керіңді ішкір, ішпесең атауыңды іш, аузың аққа тимегір, тамағыңа тас тығылсын) [9] беретін фразеологизмдер.

Ағылшын тілінің ас-су компоненттері бар фразеологизмдері қазақ тіліне қарағанда құрамында тағам мен сусын аттары көптеп қатыстырылып жасалғанымен, қолданылу аясы бойынша тар болып келеді.

Ағылшын тіліндегі ас-су компонентті фразеологизмдер көбінесе адамның мінезін, іс-қимылын, жұмысын, адамның көңіл-күйін сүйреттеуге бағытталған. Кейбір ғалымдар өз зерттеулеріне сәйкес ағылшын тіліндегі ас-су компоненттері бар фразеологизмдердің ең көп берілген мынадай топтарын береді: тамақ қабылдау тәртібіне сай іс-әрекеттер

қатыстырылып жасалған фразеологизмдер; жұмыртқа компонентімен қатыстырылып жасалған фразеологизмдер; дәнді дақылдар аты біріктіріліп жасалған фразеологизмдер; дессерт тағамдары қатыстырылып жасалған фразеологизмдер. Мұндай топтарға бөлудің себебі ерте заманнан ағылшындардың тамақ ішу салты мен қандай тамақ өнімдерін негізгі әрі жиі қолданатын ас ретінде тұтынуына байланысты және адамның асқа деген көзқарасы, қатысы, тамақты дайындау салты.

Ағылшын тіліндегі мұндай фразеологизмдердің семантикалық тұрғыдан талдайтын болсақ қарастырылып отырған тұрақты тіркестерді мынадай топтарға бөлуге болады:

Адамның әдетін, мінез-құлқын сипаттауға негізделген ас-су компоненттері бар фразеологизмдер (as cool as a cucumber – тыныш, ешкіммен шатағы жоқ байсалды; a bad egg – бір қарын майды бір құмалақ шірітеді, мінезі жаман, шатақ; couch potato – еріншек, жалқау, күні бойы диванда ештеңе істемей жата беру; to go nuts/to go bananas/nutty as fruitcake – есінен тану, жындану; hard nut to crack – оңай алатын адам емес, мінезі қиын немесе білімді болуы мүмкін; full of beans – өте энергиясы толық, ширақ адам; like a fish out of water – өзін ыңғайсыз сезіну)

Шаруа жасау, мамандық, ақша, мал табу мағынасында, табысқа қатысты фразеологизмдер (to bring home the bacon – нан табу, ақша табу, жұмыс істеу; to be a cup of tea – көңіліне жағатын, ұнайтын іс; to be not a cup of tea – көңіліне жақпаған іс, шаруа; bread and butter – нан табу; бай қуатты болу; to beef something up – белгілі бір дағдыны жақсарту, дамыту; a piece of cake – оңай іс, шаруа; half-baked – шала, піспеген жоспар, шаруа; to be in a jam – қиындыққа тап болу; to sell like hot cakes – тез өтіп кету, тез сатылып кету).

Ағылшын тіліндегі ас-су компонентті фразеологизмдер стилистикалық және синтаксистік тұрғыдан метафора, теңеу, эпитеттердің көмегімен жасалған. Құрамы предлог, зат есім, етістік формасында бір немесе бірнеше сөздер мен сөз тіркестері қатыстырылып жасалғанын байқаймыз.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компоненттері бар фразеологиялық бірліктерді салғастыра келе мынадай қорытынды жасауға болады:

Кесте 2. Ағылшын және қазақ тіліндеріндегі ас-су компоненті бар фразеологизмдердің сипаты мен айырмашылығы

Ағылшын тіліндегі ас-су компонентті фразеологизмдер	**Қазақ тіліндегі ас-су компонентті фразеологизмдер**
Жасалуында жиі кездесетін ас-су атаулары: нан, сүт, май, ет, балық, қант, тұз, бекон, бәліш, тәтті тағамдар, шәй, кофе, шарап, жаңғақ, банан, алма, шие, лимон, жұмыртқа, қартоп, бұршақ, сәбіз, қырыққабат, ботқа, дәмдеуіштер, ірімшік	Жасалуында жиі кездесетін ас-су атаулары: қамыр, қымыз, айран, су, сүт, сорпа, көже, тұз, май, нан, ет, жілік, қаймақ, құрт, май шелпек, шие, жиде, арпа, бидай, тары, ақ, жұмыртқа, қуырдақ

Фразеологизмдер құрылымында тамақ пен сусын, көкөністер қатыстырылып берілген компоненттер басым болғанымен, семантикалық жіктелуіне қарай қолданылу аясы тар (көбінесе адамның мінезін, іс-қимылын, жұмысын, адамның көңіл-күйін сүйреттеуге бағытталған)	Семантикалық жіктелуіне қарай қолданылу аясы ауқымды, кең (адамның тұрмыс тіршілігін, қонақжайлылықты, сый-құрмет көрсету, адал ас табу, ырыс-береке, ризық мағынасын беру, алғыс білдіру, адамдар арасындағы қарым-қатынас, силастық, байлық, көл көсір молшылықты, ысырап, адамның түр әлпетін, биязы мінезін сүйреттеуге, қарғау мағынасын береді)
Сөздіктен табылған ас-су тұрақты тіркестердің саны: 166 бірлік	Сөздіктен табылған ас-су тұрақты тіркестердің саны: 141 бірлік
Метафора, теңеу, эпитет арқылы жасалған фразеологизмдер басым.	Эмоциялық, теңеу арқылы жасалған фразеологизмдер басым, негативті мағынаны, қарғыс мағынаны суреттеуге берілген фразеологимздер көп кездеседі.
Ас-су атаулары қатыстырылып жасалған фразеологизмдер мәдени таңбаланған мағынаны, мәдени символды білдірмейді, ағылшындардың күнделікті тұтынатын тағамдарынан алынған.	Ас-су атаулары қатыстырылып жасалған фразеологизмдер мәдени таңбаланған мағынаны, мәдени символды айшықтайды, терең мағынасы мен тарихы бар.
Ас ішу немесе асқа қатысты сөздермен, тіркестермен берілген фразеологизмдер саны өте аз.	Ас ішу немесе асқа қатысты сөздермен, іс-қимылдарға қатысты тіркестермен берілген фразеологизмдер саны көп.

Қорытынды

Фразеология лингвистикада ең көп зерттелген тақырыптың бірі бола тұра, нақты ас-су компонентті фразеологизмдер зерттеуіне арналған тың жұмыстар қазіргі таңда аздық етеді. Осы тақырып аясында берілген екі тілдегі фразеологизмдердің саны да көп емес.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразелогизмдер семантикасы мен құрылымы бойынша ұқсас болып келеді, екі тілде де мұндай тұрақты тіркестер елдің, ұлттың ас-су, тамақ ішу салтына, тарихына, мәдениеті мен тұрмыс салтының әсеріне байланысты жасалынып, қоданылады. Екі тілдегі тағамға қатысты фразеологиялық бірліктердің арасындағы айырмашылық екі тілдің мәдени, тарихи, тілдік әртүрлілігін көрсетеді, екі тіл де астарлы мағынаны беру үшін тамақ пен сусынға қатысты компоненттерді пайдаланғанмен, мұндай тұрақты сөз тіркестерінің қолданылатын контексті көбінесе тиісті мәдениеттердегі ерекше дәстүрлер мен өмір салтына байланысты өзгеріп отырады. Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер батыс мәдениетінің негізгі өнімдері болып табылатын тағамдар мен сусындарды қатыстырып тұрақты тіркестер береді, олар күнделікті өмірде қолданылып, мәдени маңызды. Ағылшын тіліндегі ас-су компонентті тұрақты тіркестер ақша табу, күн көру, адамның әдеті мен мінез-құлқын, жеке қасиеттерге, қарым-қатынасты сүйреттеу мағынасында жиі қолданылады, олар көбінесе мақал-мәтелдер, метафора, теңеу түрінде қолданылады.

Қазақ тіліндегі ас-су компонентті тұрақты тіркестердің мәні терең, қолданылу аясы кең. Қазақ тіліндегі тағамқа қатысты фразелогизмдер

құрмет көрсету, шыдамдылық, әлеуметтік қарым-қатынас, адамның ішкі жандүниесі мен мінезін, силастық пен береке-ризық, қонақжайлылық, адамның эмоционалдық жай-күйін беру мағыналарын бейнелейді. Қазақ тіліндегі мұндай фразеологизмдердің тағы бір ерекшелігі негативті мағынаны да беретіндігінде, әсіресе ысырып және қарғыс, лағынет айту мағыналары.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі ас-су компонентті фразеологизмдердің құрылымдық, семантикалық және лингвомәдени ерекшеліктері анықталып, төмендегідей нақты тұжырымдарға қол жеткізілді:

1. Екі тілдегі фразеологизмдердің жасалуына негіз болған тағам атаулары ұлттық тағам мәдениетімен тікелей байланысты және әр елдің күнделікті тұтынатын, дәстүрлі ұлттық тағамдары қатыстырылып жасалатыны анықталды.

2. Семантикалық талдау нәтижесінде екі тілде де мұндай фразеологизмдер көбінесе адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін және әлеуметтік жағдайын сипаттауға қолданылатыны анықталды.

3. Қазақ тіліндегі ас-суға қатысты фразеологизмдердің семантикалық аясы кеңірек екені байқалды: олар қонақжайлылық, сый-құрмет, береке, қарғыс, ысырап сияқты ұғымдарды да қамтиды.

4. Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер көбінесе метафора мен теңеу арқылы жасалып, прагматикалық және тұрмыстық сипатта қолданылады.

5. Қазақ тіліндегі фразеологизмдерде лингвомәдени және концептуалдық мазмұн тереңірек көрініс табады, олардың тарихи-мәдени ақпарат тасымалдаушы екені мәлім болды.

6. Екі тілдегі фразеологизмдер арасындағы ұқсастықтар олардың әмбебап когнитивтік табиғатымен байланысты болса, айырмашылықтар ұлттық дүниетаным мен мәдени тәжірибеге тәуелді екені айқындалды.

Алдағы уақытта диссертация зерттеуі негізінде құрамында ас-су компоненті бар ағылшын және қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестердің когнитивтік модельдерін терең зерттеу, ұлттық мәдени код пен тағам концептісінің өзара байланысын антропоөзектік бағытта зерттеу, сонымен қатар ас-су компонентті фразеологизмдер негізінде көптілді фразеологиялық сөздік құрастыру көзделеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component head in dictionaries of different structure languages (based on the material of Kazakh and English) // Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – 2025. – №1(76). – P. 83-93.

[2] Sarsembayeva A., Tulenbergenova N., Assanova G., Kalibekuly T., Esanalieva Zh. English idioms describing a person’s character // Xlinguae. – 2018. – Volume 11, Issue 3. – P. 166-175.

[3] Марушкина Н.С. «Гастрономические» фразеологические единицы как средство формирования концепта «Еда» // Преподаватель XXI век. – 2012. – № 2.2. – С. 355-358.

[4] Кузьмич Я.Я., Ушакова Н.В. «Пищевые» фразеологизмы в различных языках // Минск: БГУ. – 2023. – С. 331-335.

[5] Никонов Д.О. Картина мира этноса, представленная в тематическом компоненте «Еда» (на материале английских, немецких и русских фразеологизмов) // Тамбов: Грамота. –2016. – № 5(59). – С. 120-123. ISSN 1997-2911. www.gramota.net/editions/2.html

[6] Марушкина Н.С. Концепт «еда» в контексте диалога культур. Канд. диисерт. – Иваново, 2014. – 168 с.

[7] Сағидолда Г.С., Әбдіманулен Г.А. «Бас» компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде) // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 7-25.

[8] Смағулова Г. Қазақ фразеологиясының қазіргі ғылыми парадигмалары // ҚР ҰҒА-ның Хабаршысы. – 2014. – №1. – Б. 44-57.

[9] Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы. – 2007. – 800 б. https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=90

REFERENCES

[1] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component head in dictionaries of different structure languages (based on the material of Kazakh and English) // Bulletin of Ablai khan KazUIRandWL. Series “Philological sciences”. – 2025. – №1(76). – P. 83-93.

[2] Sarsembayeva A., Tulenbergenova N., Assanova G., Kalibekuly T., Esanalieva Zh. English idioms describing a person’s character // Xlinguae. – 2018. – Volume 11, Issue 3. – P. 166-175.

[3] Marushkina N.S. «Gastronomycheskie» phaseologicheskiye edinitsy kak sredstvo formirovanyia konsepta «Eda» [Food phraseological units as the means of formation of food concepts]/ N.S. Marushkina // Prepodovatel XXI vek. – 2012. – № 2.2. – S. 355-358. [in Rus.]

[4] Kuzmich Ya.Ya., Ushakova N.V. «Pisheviye» phaseologizmy v razlichnih yazikah [«Food» phaseological units in different languages] // Minsk: BGU. – 2023. – S. 331-335. [in Rus.]

[5] Nikonov D.O. Kartina mira etnossa, predstavlennyia v tematicheskom komponente «Eda» (na materiale anglisskih, nemetskih I russkih phaseologismov) [Picture of the nation, depicted in thematic component «Food» (on the materials of English, German and Russian phraseological units)] //Tambov: Gramota. – 2016. – № 5(59). S.120-123. www.gramota.net/editions/2.html [in Rus.]

[6] Marushkina N.S. Konsept «eda» v kontekste dialoga kultur [The concept «food» in the context of cultures]. Kandi. Dissertassyia. – Ivanovo, 2014. – 168 s. [in Rus.]

[7] Saǵidolda G. S., Äbdimäulen G. A. «Bas» komponentti somatikalyq frazeologizmderdiń lingvomädeni sipaty (türki (qazaq, tatar, basqurt) jäne

aǵylşyn tilderi negizinde) [Linguocultural features of somatic phraseological units «Head» (based on the Kazakh, Tatar, Baskir and English languages)] // Yassaui universitetiniń habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B.7-25. [in Kaz.]

[8] Smaǵulova G. Qazaq frazeologıiasynyń qazirgi ǵylymi paradigmalary [Modern scientific paradigms of Kazakh phraseology] // QR Ulttyq ǵylym akademiasynyń Khabarshysy. – 2014. – №1. – B. 44-57. [in Kaz.]

[9] Keńesbaev I. Frazeologialyq sözdik [Dictionary of phraseological units]. – Almaty: «Arys» baspasy. – 2007. – 800 b. https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=90 [in Kaz.]

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНГЛИЙСКИХ И КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ ЕДА

*Абдукалимова А.Н. [1], Калыбаева К.С. [2], Мысекеева А. [3]
*[1,2,3]Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. Рассматриваемая статья посвящена природе, особенностям и семантико-тематическому анализу фразеологических единиц с компонентом «Еда» в английском и казахском языках. Целью научного исследования является выявление сходств и различий между фразеологизмами с компонентом «Еда» в двух неродственных языках, а также передача их лингвистических и культурных особенностей. Задачи исследования: рассмотрение классификации, дать особенности и анализ примеров фразеологических единиц с компонентом «Еда» в английском и казахском языках.

Хотя область фразеологии и фразеологического анализа в целом является одной из самых изучаемых и обсуждаемых тем в английском и казахском языках, практически нет значимых исследований, специально изучающих фразеологизмы с пищевыми компонентами. В данной статье авторы выявляют компоненты пищи, которые часто встречаются в подобных фразеологизмах в обоих языках, выясняют их лингвокультурное значения, частоту передачи, а также анализируют особенности, присущие обеим лингвокультурам.

В ходе исследования были проведены семантический, тематический, структурный и сопоставительный лингвистический анализы, отобраны из словарей фразеологизмы с компонентом «Еда» в обоих языках, изучены их значение, способы образования, когнитивные и лингвокультурные характеристики. Кроме того, были выявлены лингвокультурологические, когнитивно-фразеологические концептуальные характеристики часто употребляемых основных названий продуктов питания в английском и казахском языках.

Согласно результатам исследования, в английском и казахском языках не так много фразеологизмов, включающих компоненты еды, а их значение в основном связано с поведением человека, его действиями и зарабатыванием денег. В английском языке такие фразеологизмы формируются от разных

видов пищи, которые англичане используют в повседневной жизни6 в казахском языке такие фразеологизмы имеют глубокое значение.

Проанализированные в исследовании фразеологизмы с компонентом «Еда» могут быть использованы при составлении словарей на обоих языках, а также при чтении специальных лекций по сравнительной лексикологии и фразеологии.

Ключевые слова: фразеологизмы с компонентом еда**,** фразеология, гастрономические фразеологические единицы, концепт, семантика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, сопоставительная фразеология

CONTRASTIVE FEATURES OF ENGLISH AND KAZAKH FOOD PHASEOLOGICAL UNITS

*Abdukalimova A.N.[1], Kalybayeva K.S.[2], Myssekeyeva A.[3]
* [1,2,3]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article under consideration is devoted to the nature, features, semantic and thematic analysis of phraseological combinations with the food component in the English and Kazakh languages. The purpose of the scientific research is to identify the similarities and differences of phraseological units with the food component in two unrelated languages, to convey their linguocultural characteristics. The objectives of the research are to study the classification types, specific featutes and to analyze the samples of phraseological units with the food componentin English and Kazakh languages.

Although the field of phraseology, phraseological analysis in general, is one of the most studied and widely discussed topics in English and Kazakh, there are almost no significant studies that have studied specific phraseological units with the food component. In this article, the authors identify the food components that are often found in such phraseological units in both languages, clarify their linguocultural manifestation, frequency of transmission, and analyze the features inherent in both linguocultures.

The study conducted semantic, thematic, structural and comparative linguistic analyses, selected phraseologisms with the food component in both languages from dictionaries, and examined their meaning, ways of formation, and cognitive, linguocultural characteristics. In addition, the linguocultural, cognitive phraseological conceptual characteristics of the most frequently used main food names in English and Kazakh were determined.

According to the results of the study, the number of phraseologisms with the food component in English and Kazakh is not large, and their meaning is mostly related to human behavior, actions, and the meaning of earning money. While their use in English is related to the types of food and water that the English eat in everyday life, it was found that they have a deep meaning and historical significance in Kazakh. The phraseologisms with the food component given for analysis in the study can be used to compile dictionaries in both languages, and to teach special lectures on comparative lexicology and phraseology.

Keywords: food phraseological units, phraseology, food idioms, concept, semantics, linguoculture studies, cognitive linguistics, contrastive phraseology

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 06.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Abdukalimova Aliya Nurzatovna – PhD doctoral student in «Linguistics», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0008-7486-6268, e-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

Kalybayeva Kalamkas Seidullayevna – Professor**,** Doctor of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-6821-3879, e-mail: azkal2015@bk.ru

Myssekeyeva Altyn Bektursynovna **-** Master of pedagogical sciences, senior teacher, Abai Kazakh National Pedagogical University, faculty of Philology, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/ 0009-0006-4898-9358, altyn.mysekeeva@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Абдукалимова Алия Нурзатовна – «Лингвистика» мамандығы PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0009-0008-7486-6268, e-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

Қалыбаева Қаламқас Сейдуллаевна – профессор, филология ғылымдарының докторы, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0000-0001-6821-3879, e-mail: azkal2015@bk.ru

Мысекеева Алтын Бектурсыновна – педагогика ғылымдарының магистрі,аға оқытушы Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/ 0009-0006-4898-9358, altyn.mysekeeva@mail.ru

Информация об авторах:

Абдукалимова Алия Нурзатовна – PhD докторант по специальности «Лингвистика», Казахский Национальный Педагогический Университет, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-7486-6268, e-mail: aliyanurzatovna@gmail.com

Калыбаева Каламкас Сейдуллаевна – кандидат педагогических наук, профессор, факультет филологии, Казахский Национальный Педагогический Университет им.Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-6821-3879, e-mail: azkal2015@bk.ru

Мысекеева Алтын Бектурсыновна – магистр педагогических наук, старший преподаватель, факультет филологии, Казахский Национальный Педагогический Университет им.Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-4898-9358**,** altyn.mysekeeva@mail.ru

УДК 37.016: 342.622
МРНТИ 16.21.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.004

ЛЕКСИКА КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ «МУНИЕТ УЛ-ГУЗАТ»: ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Байменова С.[1], *Батырбекова К.[2], Токтагул Б.[3]
[1, *2] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан
[3] Центрально-Азиатский инновационный университет,
Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье проводится комплексный историко-лингвистический анализ языковых единиц, связанных с конским снаряжением, представленных в письменном памятнике Муниет ул-гузат, написанном на средневековом мамлюкско-кыпчакском языке. Актуальность исследования обусловлена необходимостью всестороннего изучения лексического фонда тюркских письменных памятников как важного источника сведений о материальной культуре, мировоззрении и языковой истории тюркских народов. Цель исследования заключается в определении историко-лингвистической природы терминологии, относящейся к конскому снаряжению, а также в выявлении особенностей функционирования данных лексических единиц в современном казахском языке. Объектом исследования выступает язык письменного памятника «Муниет ул-гузат», а предметом – лексико-семантические и структурные особенности наименований конского снаряжения.

В процессе исследования были применены историко-сравнительный, семантический, сопоставительный, этимологический и историко-фонетический методы анализа, что позволило всесторонне рассмотреть развитие исследуемой лексики в диахроническом аспекте. Впервые в отечественной тюркологии системно проанализированы семантические особенности и языковая эволюция терминов конского снаряжения, зафиксированных в памятнике «Муниет ул-гузат». Особое внимание уделено происхождению терминов, их словообразовательной структуре, фонетическим изменениям и степени сохранности в современном казахском языке. В ходе исследования установлено, что значительная часть рассматриваемых лексем сохранила свою семантическую основу и активно функционирует в современной казахской языковой среде, что свидетельствует о преемственности языковой и культурной традиции тюркских народов.

Результаты исследования подтверждают, что наименования конского снаряжения представляют собой важный пласт лингвокультурной лексики,

отражающий особенности хозяйственной деятельности, быта, военного искусства и духовной культуры тюркских народов. Полученные научные выводы вносят вклад в развитие исторической лексикологии, тюркологии, этнолингвистики и исторической семасиологии, а также расширяют представления о языковой картине мира средневековых тюркских обществ.

Ключевые слова: конское снаряжение, историко-лингвистическое исследование, тюркские народы, лексико-семантика, традиционная культура, средневековый письменный памятник, историческая фонетика, Муниет ул-гузат

Введение

Письменный памятник «Муниет ул-гузат» представляет собой исключительно ценное наследие для изучения исторических истоков казахского языка. Содержание данного памятника, в частности записи, связанные с конской упряжью, предоставляет важные сведения о средневековой военной культуре, скотоводстве и культурных традициях периода мамлюкско-кыпчакской эпохи, связанной с освоением и использованием лошадей. В период мамлюкско-кыпчакской культуры элементы конской упряжи играли не только утилитарную роль, но и выступали как показатель социального статуса и важный символ традиционной культуры. Вопросы, связанные с конской упряжью и культурой коневодства, рассматривались в трудах ряда ученых в области тюркологии, этнографии и археологии. Так, в работах М.И. Артамонова «Сокровище саков» (1973), Е.С. Ахметжана и Р.А. Ахметжановой «Опыт реконструкции седла из кургана №11 могильника Берел» (2013), В.О. Витта «Лошади пазырских курганов» (1952), Б.Н. Мозолевского и С.В. Полина «Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяная и Соболева могилы)» (2005) с различных аспектов анализируется историческое значение лошади в жизни кочевых народов и эволюция связанных с ней предметов снаряжения. В трудах К. Саки «Мәмлүктер» (2015), Б. Кайратулы «Қазақтың ат бегілік өнері», а также в исследовании Osman Kabadayi «Kazakça at koşum takımları (Tarihî Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)» (2024) представлены ценные научные выводы относительно структуры конской упряжи казахского народа, особенностей ее использования, а также ее культурного и социального значения. Тем не менее, языковые и исторические особенности наименований элементов конской упряжи в средневековых письменных памятниках до сих пор требуют более глубокого и системного изучения. В ходе исследования планируется определить историко-этнографическое значение данных материалов, а также выявить этапы развития терминологии конской упряжи в казахском языке. В этой связи целью данной статьи является историко-лингвистическое исследование элементов конской упряжи в письменном памятнике «Муниет ул-гузат». Задачами исследования являются систематизация терминологии конской упряжи, выявление их исторического значения и анализ этимологических особенностей соответствующих наименований в

казахском языке. Результаты исследования позволят углубить понимание лексики, связанной с военной культурой и конской упряжью казахов, а также сформулировать выводы, имеющие практическое значение для историко-культурных исследований и языкознания.

Описание материалов и методов

В качестве исследовательского материала был использован письменный памятник «Муниет ул-гузат». В ходе исследования применялся историко-сравнительный метод, на основе которого проводился сопоставительный анализ употребления наименований элементов конской упряжи в древнетюркских письменных памятниках и современных тюркских языках. С помощью семантического анализа была определена смысловая структура каждой лексемы, а также ее историко-культурное значение. На основе сравнительного метода были выявлены структурные и семантические особенности соответствующих наименований в различных источниках. Кроме того, в результате этимологического анализа были установлены происхождение и историческое развитие терминов, относящихся к конской упряжи. Историко-фонетический анализ позволил проследить звуковые изменения и закономерности эволюции данных лексических единиц. Комплекс указанных методов обеспечил научную обоснованность результатов исследования и позволил всесторонне раскрыть историко-лингвистические особенности лексики конской упряжи в памятнике «Муниет ул-гузат», а также определить ее место и культурно-познавательное значение в тюркских языках, в том числе в казахском языке.

Результаты

В результате проведённого исследования установлено, что наименования конской упряжи в письменном памятнике «Муниет ул-гузат» обладают значительной исторической, культурной и языковой ценностью. Они отражают не только систему технических средств верховой езды, но и важные аспекты социальной структуры, военной организации и традиционной культуры средневекового тюркского общества. Выявлено, что часть терминов сохраняет преемственность с древнетюркской лексикой, тогда как другие демонстрируют развитие и семантические изменения в современном казахском языке. Таким образом, исследование подтвердило, что термины конской упряжи в «Муниет ул-гузат» являются ценным источником для изучения исторической лексикологии, терминологии и этнолингвистики тюркских языков, а также для дальнейших исследований в области истории, культуры и этнографии казахского народа. Результаты анализа показали, что часть терминов сохранилась из древнетюркских языков, тогда как другие развились в смысловой и исторической преемственности

с современными словами казахского языка. Кроме того, было установлено, что конская упряжь выполняла не только практическую функцию, но и являлась важным показателем военной культуры и социального статуса. В этом контексте особое значение приобретает исследование терминологии конской упряжи в письменном памятнике «Муниет ул-гузат». В ходе исследования термины, связанные с конской упряжью в данном памятнике, были систематизированы, а их исторические, культурные и языковые аспекты всесторонне проанализированы. В частности, данные наименования включают такие средства верховой езды, как седло, уздечка, стремя, қамшы и көмілдірік.

Ер – как основная часть седла обеспечивает устойчивость и безопасность воина во время верховой езды. В тексте памятника подробно описаны материал, размеры, художественное оформление и особенности использования седла. На основе этих данных рассматривается семантическое и этимологическое развитие термина «ер» в средневековых тюркских языках.

Үзеңгі – приспособление, предназначенное для сохранения равновесия при верховой езде и облегчения движения. В тексте отчетливо отражено, что его форма и материал способствовали повышению маневренности воина. Кроме того, проведен сравнительный анализ фонетических особенностей в средневековых тюркских языках и образного употребления в современном казахском языке.

Жүген – описывается как основной инструмент управления и направления лошади. Его структурные элементы и способы применения подробно представлены в памятнике. Исторические и современные языковые формы термина позволяют выявить социально-культурные аспекты конной культуры.

Қамшы – использовался как средство направления лошади, регулирования скорости и остановки. Кроме того, его длина, плетение и способы использования описаны в военно-социальном контексте, что подчеркивает его функцию как символа храбрости и социального статуса.

Өмілдірік – средство, предназначенное для надежной фиксации седла на лошади. Результаты этимологического анализа показывают связь казахского термина «өмілдірік» с монгольским словом *emel* и сопоставление с вариантами в других тюркских языках подтверждает историко-языковую преемственность культуры верховой езды.

В целом проведенное исследование позволило конкретизировать историко-лингвистическую, культурную и социальную роль терминов конской упряжи в памятнике «Муниет ул-гузат» и углубить понимание традиций коневодства казахского народа и значения конной культуры в кочевой цивилизации.

Обсуждение

«Муниет ул-гузат» является одним из важных письменных памятников, относящихся к средневековой мамлюкско-кыпчакской эпохе. Данное произведение было написано в XIII-XIV веках на языке мамлюкских кыпчаков, проживавших на территории Египта и Сирии, и представляет собой ценный источник, сохранивший лексические и грамматические особенности кыпчакского языка того периода. С этой точки зрения письменные памятники мамлюкско-кыпчакского языка обладают особой научной значимостью. Их целесообразно рассматривать как общее культурно-историческое наследие всех тюркских народов, поскольку часть языкового материала древнего кыпчакского языка сохранилась в современных кыпчакских языках, что подтверждает их историческую преемственность. В этой связи письменные памятники мамлюкско-кыпчакского языка выступают важным источником для изучения социальной, этнической, политико-общественной, литературно-культурной, цивилизационной и языковой истории современных тюркских народов, в частности казахов, каракалпаков, ногайцев, татар, башкир, караимов, карачаево-балкарцев, кумыков, крымских татар, киргизов и народов алтайской кыпчакской группы [1, с. 575]. В рассматриваемом памятнике содержится широкий круг сведений, связанных с военной подготовкой, системой конской упряжи и вооружением. Использование оружия верхом на лошади или в спешенном положении, а также освоение военных тактик описываются как характерные военно-культурные особенности тюркских народов. Эти данные позволяют не только охарактеризовать уровень развития военной культуры мамлюкско-кыпчакского общества, но и выявить систему формирования терминологии конской упряжи. Исторические сведения свидетельствуют о том, что приручение лошади и ее использование в хозяйственных и военных целях сыграли особую роль кочевых племен Центральной Азии и Казахстана. Отмечается, что лошадь использовалась в повседневной жизни практически полностью -от употребления мяса и молока до использования кожи, волос и костей в хозяйстве [2, с. 12]. Конская упряжь рассматривается не только как инструмент, но и как культурное и технологическое достижение, обеспечивающее эффективное взаимодействие человека и лошади. Именно благодаря этому искусство верховой езды получило дальнейшее развитие, а культура конного образа жизни сформировалась как устойчивая система. В связи с этим такие элементы упряжи, как седло, уздечка и стремена, постоянно совершенствовались, со временем их разновидности увеличивались, а сфера применения расширялась. В кочевой культуре лошадь считалась верным спутником человека и играла важную роль в военных походах, охоте и длительных кочевых перемещениях. Поэтому уход за лошадью, ее обучение и изготовление снаряжения стали важными

профессиональными навыками средневекового общества [3, с. 39]. Научные данные свидетельствуют о том, что предки тюрков использовали конское снаряжение в бытовых, декоративных и военных целях. Бытовые элементы упряжи отличались простотой и практичностью. Военные седла были особо прочными и качественными, часто изготавливались с использованием кожи крупного рогатого скота и могли включать ритуальные элементы. Декоративные элементы упряжи использовались преимущественно в торжественных случаях – на свадьбах, пирах, а также у представителей знати и старейшин, и нередко изготавливались как семейные реликвии [4, с. 56]. Из этого следует, что у тюрков лошадь выполняла не только транспортную и хозяйственную функцию, но и являлась показателем социального статуса. Например: «алмас қылыш сартылдап, алтын жүген жарқылдап өмілдірік сары алтын, омырауда алқымдап…» [5, с. 196]. Данный пример художественно демонстрирует, как через внешний облик коня отражались статус и сила воина. Лошади батыров и правителей часто украшались драгоценными металлами – золотом, серебром и драгоценными камнями [6, с. 294]. Следовательно, через конскую упряжь прослеживается тесная связь между эстетикой, статусом и воинской доблестью, где художественное оформление сочетается с социальным символизмом. В рассматриваемом письменном памятнике также подчеркивается, что воин прежде всего должен был в совершенстве владеть навыками верховой езды и уверенно держаться в седле. Умение уверенно сидеть на лошади требовало значительной подготовки у тюркских народов. В тексте памятника это описывается следующим образом, «*üzere körklüg olturmak ičinde taki arkang birle iginlering – ni anïŋ kibi tüz tutgil kim tangri ta'ala seni yarattï tüp-tüz ni ilgerü igilgil ni artkaru igilgil taki olturur yiring-ni iyerde bik tutgil taki butlarinng – ni iyerge yapuštura muhkem tutgil taki ayaklarining – ni üzengüde bik bašgil ökčeng-ni ašagarak tutup taki ayaklarinng-ni üzengüde ihtiyat itgil kim bašgandan songra tiorenmegey ayaklaring – ning šadri üzengiden ayrïlmagay taki ayagining – ni asri ilgerü taki asri artkaru tutmagil ortačakli tutgil aning üčün kim fariška ayagin artkaru ve taki ökčesin kötürürek tutmakdin aybrek yok turu ve's salem kačan kim muhikem kilsang anlar-ni kim sanga vasf kildim taki anlar-ni özinge mu' avved kilsang kim ol sanga seyr anakda taki tabi at ve adet bolsa taki minmekni taki aning üzere kim vasf kildim muhkem kilsang bes hič harakä kilmasin»* [7, с. 89]. В данном отрывке объясняются правила правильной и устойчивой посадки верхом на лошади. Эти наставления, содержащиеся в тексте письменного памятника, свидетельствуют о том, что искусство верховой езды занимало исключительно важное место в военно-боевой культуре тюркских народов. В тексте подробно описывается, как именно воин должен вести себя в седле, при этом особое внимание уделяется положению его тела и движениям. Прежде всего указывается, что

для уверенной и правильной посадки спина и плечи всадника должны быть прямыми. Через мысль «Всевышний сотворил тебя прямым» подчеркивается идея о естественной прямоте человеческого тела, и, следовательно, необходимость сохранять естественное положение, не наклоняясь ни вперед, ни назад. Это требование имеет не только эстетическое значение, но и важно для сохранения равновесия во время верховой езды. Далее в тексте говорится о необходимости надежного закрепления седла на спине лошади. Всадник должен уверенно сидеть в седле. Плотное прижатие бедер к седлу является одним из основных способов управления лошадью. Такая посадка позволяет всаднику двигаться как единое целое с лошадью и подстраиваться под ее движения. Следующие указания касаются положения ног.

Известный исследователь мамлюков К. Саки в своей работе «Мамлюки», отмечая тесную связь военной подготовки мамлюков с коневодством, указывает, что существовало два основных способа подготовки воинов. Он пишет: «…для этого из дерева изготавливают макет лошади и её чучело, и молодых мамлюков в течение целого дня тренируют прыгать на него, имитируя посадку и спешивание. Юноша, научившийся легко садиться и слезать с деревянного макета лошади, продолжает тренировку уже с установленным на нём седлом и упряжью. Освоив посадку и спешивание с “оседланной лошади”, мамлюк, вооружившись, продолжает упражнения по посадке и спешиванию». Далее автор отмечает, что следующий этап подготовки заключается в обучении езде на живой, но неоседланной лошади. В военно-практической литературе мамлюков подчеркивалось, что «мамлюк, не обученный езде на неоседланной лошади, имеет «слабую посадку», постоянно чувствует себя неуверенно в седле и не обладает устойчивостью» [8, с. 29]. В письменном памятнике «Муниет ул-гузат» также описываются два способа верховой езды: езда на неоседланной лошади и езда на оседланной лошади. В качестве примера в тексте памятника о езде на неоседланной лошади говорится следующее, «…*farislikdin birisi taki yaydak at-ka minmeklik turur, yaydak at minmeklikni ögrengil, hič uyalmagil, kim hacet vaktinda kerek bolgay*…». Иными словами, здесь говорится о том, что одним из видов подготовки воинов является искусство верховой езды на неоседланной лошади, и что не следует стыдиться его освоения, поскольку в случае необходимости этот навык может оказаться полезным. Кроме того, в тексте отмечается ««*kilür taki at uryan bulunur, eger uryan minmekni šabit kilmiš bolsang ol vakt-da minip… Tangri-ga siginip düšmen-ni redd kilursin*…» …приводится следующим образом [3, с. 36-37]. Здесь подчеркивается, что лошадь в некоторых ситуациях может оказаться без седла, и если воин владеет навыком езды на неоседланной лошади, он в таком случае способен быстро сесть верхом и, воззвав к Всевышнему, вступить в бой с противником. Искусство езды на неоседланной лошади было широко распространено в

средневековой тюркской среде, особенно среди кочевых тюркских племен. Подобная практика способствовала развитию ловкости в верховой езде, обеспечивала высокую подвижность и готовность к военным действиям. В тексте письменного памятника понятие «неоседланная лошадь»… *yaydak at-ka minmek* (йайдак ат-ка мінмек), а также в арабском варианте *uriyān minmek* (уриан мінмек) – «езда верхом без седла».

В языке средневековых письменных памятников при описании культуры верховой езды отчетливо прослеживается одновременное использование тюркских и арабских языковых элементов. Данное явление отражает многослойный лексический состав письменного языка того периода, а также культурно-языковое взаимодействие. Подобные примеры в тексте свидетельствуют о том, что автор памятника в равной степени владел как тюркским, так и арабским языками. Иными словами, при передаче определённых понятий он свободно использовал как исконно тюркские наименования, так и лексические заимствования из арабского языка. Особенно отчетливо это проявляется в терминологии, связанной с конской упряжью и искусством верховой езды. Сосуществование тюркских и арабских наименований в тексте не только обогащает его лексический состав, но и усиливает его историко-культурную ценность. Например, в качестве лексем, связанных с конской упряжью и коневодческой культурой, используются тюркские наименования: يكْنماجل (licamingi) – «удила», ماجل (licam) – «уздечка», سوبارك (karabus) – «передняя лука седла», سوبرك (karbus) – «задняя лука седла», كوكس (sukuk) – «ехать рысью», ةعرقم (maqrat) – «деревянная часть плети», جارم (mahrac) – «недоуздок»», دبكة (dybakat) – «мастерские действия коневода», قضبق (qabzat) – «рукоять», مازح (hïzam/hyzam) – «брезент», هوراه (harun) – «неукрощённый конь» встречаются такие наименования. Подобные лексические единицы показывают, что язык письменного памятника не только описывает бытовую и военную жизнь, но и служит важным источником, отражающим языковые и культурные связи того времени. Кроме того, использование подобных слов свидетельствует о том, что, несмотря на влияние арабского языка в средневековой тюркской письменной традиции, тюркская языковая основа при этом сохранялась. Второй способ – посадка на оседланную лошадь, то есть верховая езда на лошади с седлом. Оседланная лошадь означает животное, на которое уже наложены седло и упряжь и которое готово к верховой езде [9, с. 371].

Для оседлания лошади требуется несколько видов снаряжения. К ним относятся седло, потник, подпруга (ремень), нагрудный ремень (өмілдірік), подхвостный ремень (құйысқан), стремена, уздечка и другие элементы конской упряжи. Среди этих предметов седло является одним из основных средств. Седло – это специальное приспособление, которое устанавливается поверх потника при верховой езде [9, с. 331]. Первоначально оно изготавливалось из шерсти, а затем из дерева и имело особое значение

для обеспечения удобства лошади и всадника [10]. Согласно данным последних археологических исследований, самые ранние мягкие седла (из войлока/шерсти) известны уже со скифо-сакского периода [10, с. 2]. Типов седел существует очень много. По декоративным признакам выделяются золотые, серебряные, резные, орнаментированные, простые седла; по социальному назначению – *седло юноши, детское седло, женское седло, ашамай (детское седло), свадебное седло, седло воина, седло старейшины*; по этнической и региональной принадлежности – *казахское, калмыцкое, киргизское, русское, кокандское, керейское, найманское, адайское* седло; по материалу изготовления – берёзовое, сосновое, составное, железное седло; по форме – *широкобокое, плоское, высокое, полое, с острым передним луком, с утолщённой передней частью, с утиной формой* [3, с. 264].

В рассматриваемом нами тексте письменного памятника также описывается, каким должно быть седло. Например «*bilmes-ler andin songra bir iyer algil kim agači kavi bolsun, meslisi king bolsun, taki iki kasi katig büyük olmasun kim at na-gah sekirgende alin kaši kögsinde urup agritmasun…*» (білмес-лер андын сонгра бір ійер алгыл кім агачы кавы болсун меслісі кінг болсун, такы ікі касы катыг бүйүк олмасун кім ат на-гах секіргенде алын касы көгісінде ұрұп агрытмасын) [7, с.36-37]. В данном фрагменте подчеркивается, что при выборе седла для воина необходимо обращать внимание на его качество: деревянная часть должна быть прочной, сиденье – широким и удобным, а передняя и задняя луки не должны быть слишком большими. Это связано с тем, что при резких движениях лошади передняя часть седла может ударить всадника в грудь и причинить травму. Таким образом, в тексте отчетливо прослеживается особое внимание к качеству и конструкции седла, используемого при верховой езде на оседланной лошади. В тексте обращается особое внимание на качество и конструкцию седла, используемого при верховой езде на оседланной лошади. Лексема *iyer* (ійер) в языке памятника встречается также в других средневековых письменных источниках: например, в «Codex Cumanicus» – *eyär* (ейәр) [11], а в рукописи «Муқадимат әл-адаб» – *emel* (емел) [12]. В языке письменного памятника форма *ійер* в современном казахском языке соответствует словам *ер* или *егер* (ер-тоқым). С точки зрения фонетического развития между языком письменного памятника и современным казахским языком наблюдается переход звуков і/е, однако семантических различий между данными формами нет. Данное слово в различных тюркских языках встречается в фонетически разнообразных вариантах, что отражено в этимологическом словаре Э.В. Севортяна. Например, в турецком и башкирских диалектах употребляются формы *eyer/eyär*, а также *eyerçi* в значении «седельщик». В узбекских диалектах встречается форма *ejär*, в караимском, татарском и чагатайском языках – *eger*, в узбекском и казахских диалектах – *egär/egar,* в уйгурском языке - *egä,* в турецком – *ejyer,* в уйгурском также фиксируются

формы *iger/ige*, в татарском и башкирском диалектах – *ijär*, в киргизском и алтайском языках *-e:r,* а в караимском, казахском и киргизском – форма er. В чувашском языке встречается форма *jener,* в тувинском - *ezer,* в кумыкском *-jger,* в казахских диалектах - *jeger,* в узбекских диалектах - *jjär*, а в гагаузском диалекте *-je:r*. Исследователь отмечает, что все эти формы в основном используются в двух значениях: 1) «седло», 2) в чувашском диалекте – «подшипник». Э.В. Севортян предполагает, что среди этих вариантов наиболее древней является форма, начинающаяся с начального гласного *e.* По мнению М. Рясянена, фонетическая эволюция данного слова развивалась по следующей цепочке: *eyer → e:r → er*. Форма гагаузского языка je:r, по предположению исследователя, может быть связана с вариантом jeyer (в узбекских диалектах – jjär). Кроме того, форма jer могла возникнуть в результате элизии начального гласного *e* в словах типа *iär, ijer → eyer*. А азербайджанская форма *yəhər,* по мнению исследователя, вероятно, является изменённым вариантом исходного *eger*. Состав седла включает переднюю и заднюю части, боковые элементы, центральную балку, луку, крепления для стремян, подпругу, боковые ремни и другие детали [3]. В рассматриваемом нами тексте письменного памятника встречается выражение *iki kasi* (екі қасы), означающее «две луки седла», то есть его переднюю и заднюю части. Иными словами, седло имеет две основные структурные части: переднюю и заднюю луку. Передняя часть обычно более вертикальная, тогда как задняя имеет более пологую форму. В исторических источниках отмечается, что передняя и задняя части седла изготавливались из дерева и металлических элементов. Для предотвращения обморожения рук в холодное время металлические детали оборачивались мягкой кожей. Седла, предназначенные для девушек и женщин, украшались резьбой и орнаментами, иногда инкрустировались костяными узорами или драгоценными камнями по краям луки. В некоторых случаях на переднюю часть седла крепились серебряные украшения или драгоценные камни [3]. Передняя часть седла изготавливалась так, чтобы не травмировать грудь лошади при движении, а задняя часть обеспечивала устойчивость всадника и предотвращала смещение седла. В тексте письменного памятника выражение *alin kaši kögsinde urup agritmasun* означает «чтобы передняя лука не ударяла и не травмировала грудь», а *iyer-ning art kasi* – «задняя лука седла».

Üzengü (үзенгі) – часть конского снаряжения, предназначенная для опоры ноги при верховой езде. В языке рассматриваемого памятника и в других средневековых письменных источниках данное слово встречается в различных фонетических вариантах. Например: *üzängülük* – «стремя, стременная часть». В тексте: *«adäqıŋnı üzängülükkä bir ber»* – «поставь ногу в стремя» (77р-39). Как видно, в составе слова наблюдаются фонетические

соответствия и чередования: в середине слова – переходы звуков *e/ä*, *n/ŋ*, а в конце слова - *ü/i*. Это является одной из характерных фонетических особенностей средневековых тюркских письменных языков. В нижней части боковых сторон седла делались симметричные выемки для крепления ремня стремени. Эти элементы называются «стременная часть» (*үзеңгілік*). Если ремень стремени был многослойным и более толстым, соответствующим образом увеличивались и размеры выемки. В древности седла воинов и их боковые части, включая крепления для стремян, изготавливались отдельно и с особой прочностью [3, с.265]. Основное назначение стремени – облегчение управления лошадью и обеспечение быстрого передвижения, что имело решающее значение особенно в условиях боевых действий. Оно служит важной опорой для ноги всадника при посадке на лошадь и во время езды [13, с. 16]. До наших дней стремена используются в различных формах и из разных материалов – из железа, стали, иногда латуни [13, с. 17]. В древности кузнецы изготавливали стремена вручную, нагревая и ковали металл. Хотя встречались и редкие образцы из дерева или кости, они были исключением. Считается, что самые ранние широкоплощадочные стремена были обнаружены в Центральной Азии. Позднее подобные изделия были также найдены в Индии, Китае, на Алтае и в Корее [10, с. 2]. Однако до настоящего времени в науке не установлено точно, в какой стране впервые появилось стремя. Исследователи рассматривают в качестве основных гипотез регионы Центральной Азии, Кореи и Китая. В верхней части стремени имеется отверстие для ремня, а в нижней – площадка для опоры ноги. В зависимости от формы и назначения стремена делятся на несколько видов: колыбельное стремя, круглое стремя, овальное стремя, плоскостопное стремя, свинцовое (утяжелённое) стремя и декоративное стремя. В целом стремя должно быть прочным, сбалансированным по весу и удобным для ноги. Это обеспечивает всаднику равновесие и безопасность при верховой езде. Иногда на поверхности опорной части делались насечки или углубления, чтобы нога не соскальзывала. Эти особенности также описываются в письменном памятнике «Муниет ул-гузат». В тексте говорится, *taki üzengüning altinda tišikiler bolsun kim at sekirgende üzengü ayakïndïn tayip čïkmasun taki üzengü biri birisindin agir bolmasun ting bolsun taki üzengü kayišlarïning iki yani beraber bolsun ayaki mikdänčani uzun bolsun ni kiska bolsun amma uzun bolmaklik kiskadan yahširak turur aning üčün kim eger kiska bolsa at-ni čapip tartganda yikilmakdan imin bolmas taki at sekirgende iyerdin čikmakdin imir bolmas taki tizler iki hükülüp ilgerü čikar ayaklari artkaru müte-ahhir bolur taki at sekirgenče iyer-ning art kasi sinmakdin imin bolmas iles malum boldi kim uzuni kiskadin yahši irmes taki bir yahši kizdin murraba yagirlik kilgil* [6, с. 36-37]. В данном тексте описывается один из элементов конского снаряжения, связанный с культурой верховой езды, – стремена,

особенно их конструкция и особенности использования. Отмечается, что обе стороны стремени должны иметь одинаковый вес, ремни – одинаковую длину, а размер должен быть отрегулирован в соответствии со стопой всадника. Автор предупреждает, что слишком короткие или слишком длинные стремена нарушают равновесие и повышают риск падения при скачке или прыжках лошади. Кроме того, наличие углублений в нижней части стремени рассматривается как мера безопасности, предотвращающая соскальзывание ноги. В тексте встречается выражение «обе стороны ремней стремени должны быть одинаковыми». Под «қайыс» (кожа, ремень) понимается прочный вид кожи, получаемый путем специальной обработки и выделки шкуры животных. Его прочность, гибкость и долговечность сделали кайыс одним из наиболее необходимых материалов в кочевом быту. Ремень стремени иногда также называется «үзеңгі бау» (стременной ремень). Это ремень, изготовленный из толстой сыромятной кожи или дублёной кожи в два слоя, предназначенный для крепления стремени к седлу [13, с. 16]. В разговорной речи казахского языка фразеологические выражения, связанные со словом *қайыс* (сыромятная кожа, ремень), в основном выражают такие понятия, как прочность, выносливость, терпение и твёрдость. Например, выражения **«жонынан қайыс алды»** (дословно: «содрали ремень со спины»), **«арқасынан таспа тілді»** (букв. «рассекли спину ремнём») обозначают, что человек был сильно избит или подвергся жестокому наказанию. Выражение **«қайыс аяқ»** в языке описывает крепкого, выносливого, быстроногого человека. Такие выражения, как **«қайыс тақым», «қамшы бел»**, характеризуют человека, часто ездящего верхом, закалённого и привычного к коню, выносливого и терпеливого. Фразеологизмы **«қайыс түю», «қайыс тілді»** используются в значении обработки ремня в ремесле – нарезки, подготовки и плетения сыромятной кожи. А выражение **«қара қайыс болды»** образно описывает состояние чего-то очень сухого, твёрдого и жёсткого. Слово *қайыс* также может означать тёмный, чёрный, блестящий или зачерствевший цвет [19, с. 398]. Все эти выражения возникли на основе природных свойств сыромятной кожи и её физических характеристик. В казахском языке выражения, связанные со словом *үзеңгі* (стремя), образно передают понятия близости, равенства, соперничества и особенностей характера людей. Поскольку стремя является важной частью конской упряжи и представляет собой симметричный элемент, это отражается и в языке. Например, выражение **«үзеңгілес жолдас» (үзеңгілес дос)** означает близкого товарища, спутника, с которым вместе преодолены трудности и пройден жизненный путь. Выражение **«үзеңгі қағысты»** означает, а) люди на лошадях двигались бок о бок, не уступая друг другу; б) участвовали в соревновании или соперничестве. Выражение **«үзеңгі бау қағысты»** также обозначает движение всадников

рядом, без отставания [14, с. 736]. Эти фразеологизмы тесно связаны с культурой верховой езды казахского народа и служат образным средством описания человеческих отношений и поведения.

Yügen (йүген) уздечко – конское снаряжение, надеваемое на голову лошади и предназначенное для управления ею, подчинения животного воле всадника [5, с. 274]. В языке рассматриваемого нами памятника и в других средневековых письменных источниках данное слово передаётся с рядом фонетических вариантов, особенно с чередованием начальных звуков *и/ж*. Например, в «Древнетюркском словаре» (ДТС): *jügün* уздечка ***jügün jigi*** мундштук уздечки (МК III 144); ***jügün čïŋïl čïŋïl etti*** уздечка звенела (МК III 366); jügün tuluŋï кольца, скрепляющие удила с уздечкой (МК III 371) [18, 284]. В словаре поэмы Кутба «Хусрау ва Ширин», составленном А. Ибатовым, встречается форма *йүгän*: «йүгän зат. (1) узда; башына ур баһадурлуқ йүгäні» - «на голову надел геройскую узду» (20в-17). Как видно, гласный звук *и* в слове передаётся различными графическими вариантами – *j/y/й*, тогда как гласный *е* в середине слова иногда обозначается как *ү*, а иногда как *ə*. Однако эти фонетические различия не влияют на значение слова. Узда изготавливается из сыромятной кожи и не должна создавать излишнюю нагрузку на голову лошади. Она состоит из следующих частей: затылочный ремень (желкелік), чёлочный ремень (кекілдік), налобная часть (қасқалық), подбородный ремень (сағалдырық), удила (ауыздық), поводья (тізгін), ремни управления (шылбыр, шаужай), нащёчные ремни (жақтау), носовой ремень (кеңсірік) и др. Узда подразделяется на различные виды: серебряная узда, плетёная узда, узда с кистями, узда с лобным орнаментом, узда с перьями, узда с декоративными украшениями и другие. При правильном использовании узды движения лошади становятся более управляемыми и согласованными. В рассматриваемом нами тексте письменного памятника подчёркивается, что правильное обращение с уздой «*oigil kim färsilik-ning asli yügeni yahšï tutmak turur taki sabit olturmaklik turur taki libaka turur amma lidaka timek farisning yahši haraket» (ойгіл кім фәрсілікнің аслы үйгені йаһшы тутмак турур такы сабіт олтурмаклік турур такі лібака турур амма лідака тімек фарсның йахшы һаракет)* [9, с. 56]. Данный пример демонстрирует значение правильного удержания уздечки в согласовании мастерства всадника и движений лошади. В современном употреблении существуют различные её виды: четырёхповодная (двойная) уздечка, одноповодная (простая) уздечка, закрытая уздечка, уздечка с застёжками, широкая уздечка. Из этого следует, что в тюркской конной культуре уздечка оценивается не только как средство управления, но и как показатель мастерства верховой езды, навыков и общей культуры всадника. В тексте письменного памятника. *yügenni tutgaysen iyer birde minip at-ka iyerde müstakirr bolganča andïn songra tonungni tüzetkeysen taki kirek kim yügenni*

miner čakda sag yaninda birazgine kiskartkaysen (үйгені тұтғайсен ійер бірде мініп атка ійереде мұстакір болганча андын сонгра тонунгні түзеткейсен такы кірек кім йүгені мінер чакда саг йанында біразгіне қысқартқайсың) жүгенді ұстағайсың, ерге мініп атқа ерде орныгып болганша, одан соң тоныңды түзеткейсің, керек жүгенді мінер шақта оң жағыңнан біраз ғана қысқартқайсың [9, с. 38].

Qamčï (қамчы) плетка – традиционное конское снаряжение, предназначенное для управления лошадью. Существует несколько его разновидностей: *ат қамшы, дырау қамшы, дойыр қамшы, дүре қамшы, ұзын қамшы, шолақ қамшы, сарала қамшы, білеу қамшы, орама санды қамшы, мүйіз сапты қамшы, тобылғы сапты қамшы, шашақты қамшы, шыбыртқы қамшы, құрау қамшы, бала қамшы*. В языке рассматриваемого письменного памятника, а также в древних средневековых письменных источниках слово фиксируется с чередованием ч/ш в середине слова. Например: *qamčï* – «плеть, кнут, бич, наказание, удар плетью»; *at qamčïsï* – «плетка для лошади» (МК I 417); *qaju kiši attïn tüšüp qamčï jep* – «когда кто-нибудь упадёт с лошади [или] получит побои плетью» [14, 415]. Қамчы, сущ. (6) – «плеть»: *atınğa qamčï urdı sürdi jeldi* (24р-10) – «ударил плетью по лошади, погнал, пустил вскачь». *qamčï* – «плеть»: *qamčï birlä mänï urduŋ bilməz män körmädimü ya qasd birlä mu urduŋ* (145,8) – «ты ударил меня плетью, не знаю, по неосторожности или намеренно ты ударил» – МК; РСл II 404. Из приведённых примеров видно, что слово *qamčï/қамчы* в древнетюркских письменных памятниках употреблялось не только как наименование орудия, связанного с лошадью, но и в значениях «нанесение удара», «наказание». Қамшы состоит из рукояти, плетёной части и петли (бүлдіргі). Плетёная часть қамшы в полтора раза длиннее рукояти: она может быть шестипрядной, восьмипрядной, двенадцатипрядной, круглой, шестигранной, восьмигранной. Плетения бывают округлыми, гладкими, четырёхгранными. Мастера варьируют толщину ремешков, иногда вплетают в них тонкую проволоку. В языке письменного памятника «*atning sol yanina turup kamčingni sol ilingde tutup üzengüge beräber ya azgina artkarurak tutup mingil» (атың сол йанына тұрұп камчыгны сол ілінде тутуп үзенгүге берабер йа азғына артқарурақ тұтып мінгіл) 9/b аттың сол жанына тұрып қамшыңды сол қолыңда ұстап үзенгіге аяғындығ қойып мін* [9, с. 87]. *Kamišdin kilurlar taki kasab farsidin kilurlar taki sögül agačindan kilurlar taki munga ohšar yingil yumšak agačdin kilurlar kirek kim kamčidin yogunrak bolgay uzuni ade okning kadarinča bolgay taki iki barmak andin uzun-rak bolgay taki aning bir yanindan ačgil sülüš mikdari taki iki tarafi ičkeri mavilrek bolsunta okni tiškaru čikmaga koymagay taki anga bir tasma takgil taki barmakinga kičirgil taki okni navüng 104/a* [9, с. 88].

Kömildidrik (көмілдірік) – важная часть конского снаряжения. Он обеспечивает предотвращение смещения седла вперёд и удерживает его устойчиво на спине лошади. Өмілдірік способствует сохранению безопасности всадника и облегчает управление лошадью. Особенно большое

значение он имеет при скачке или при спуске по склону, обеспечивая устойчивость седла. В языке письменного памятника ескерткіште «*qurla tizgindurgil takï sag kolung üzeresalgıl andın songra sol ıgınıŋ üzere salgıl takı boynung üzere tıgındürgıl takı sag kolung bırle tız tutgıl takı kı kurla tızgındürgıl andın songra sag ılıng bırle atıng – bıbg kömüldürükı üzere tızgındürgıl takı sol kolung bırle tız tutgıl takı süngü-nı ongılınge algıl takı bašıng üzere ıkı kurla tızgındšrgılta kolung üzere kılsün andın songra bılıng üzere tızgındürgıl takı butıng altından tızgındürgülgıl* » 34/b [9, с.56], *süngüning tüpini sagiling birle tutup atning sag yanining kömüldürükining akdi üzere koygil učini hava-ga togru kötürüp hamle kilgil kačan yakin kilseng tešdid kilgil kaysi yanga tileseng* 46/b [9, с. 58]. Академик А. Кайдар считает, что это слово в казахском и других тюркских языках относится к группе слов, образованных с помощью аффикса -дірік/-дүрүк/-турык/-дурық. Например, в уйгурском языке - өмүлдүрүк, в киргизском – өмөлдөрөк; также в словах сағалдырық, кемелдірік, мойынтұрық, табалдырық мы можем увидеть, что основами выступают слова сақал, мойын, табан. По нашему мнению, слово өмілдірік в компоненте өміл восходит к монгольскому слову емел. В современных монгольских языках седло называется эмэл. Поэтому, вероятно, казахское слово өмілдірік обозначает часть конского снаряжения, которая при езде в гору удерживает седло, не давая ему смещаться назад, и связана с функцией фиксации седла, из-за чего и получила такое название. Изменение монгольского слова емел// эмэл в казахское өміл, уйгурское өмүл и киргизское өмөл, по нашему мнению, не требует дополнительного обоснования. Г. Рамстедт, в свою очередь, связывает это слово с термином өңмен. В. Банг предлагает для этого слова два различных объяснения: 1) он связывает производное *turuq* и (под влиянием *m*) форму *ämil* (связанную со словом «молочный брат» – *emildeš*, тюрк. *ämildäš*), а также с основой *äm, im* («грудь»), сопоставляя его со словом «емшектес»; 2) либо считает, что это заимствованная карагасская форма *hömelderäk, hümüldürük* со значением «нагрудник» *kömildidrik*, либо другая диалектная форма. А. Севортян отмечает, что слово *өмүлдүрүк/ өмүldürük* в уйгурском языке соответствует форме *өмилдирик/ömildirik*, в узбекском и казахском – *өмілдірік*, в башкирском – *үмілдірік/ümildirik*, со значением «нагрудник, прикрепляемый к седлу и подпруге; принадлежность конской упряжи». Он выводит происхождение этого слова, связывая его с такими основами, как *өңгеч, өңмен, омуз, омрав, өм, ем, өң*. В целом слово *өмілдірік* в казахском языке обозначает часть конского снаряжения и, по мнению исследователей, восходит к монгольскому слову *емел/эмэл*. Его параллели в тюркских языках представлены формами: уйгурское *өмүлдүрүк*, киргизское *өмөлдөрөк*, башкирское *үмілдірік*. По мнению А. Кайдара, слово образовано с помощью словообразовательного аффикса *-дірік/-дүрүк/-турық/-дурық* и связано с функцией удержания седла. Другие исследователи (Г. Рамстедт, В.

Банг, А. Севортян) предлагают дополнительные этимологические версии, однако основное значение и функция слова в казахском языке согласуются с трактовкой Ә. Қайдара. В ходе изучения историко-культурного наследия каждый этнос стремится проникнуть в глубокие слои собственной системы познания и с научной точки зрения проанализировать смысл, содержание и текстологическую структуру духовных и языковых явлений прошлых эпох [15]. Такая научно-познавательная позиция открывает путь к обогащению общечеловеческого духовного фонда и подчеркивает важность комплексного рассмотрения древних письменных памятников.

Заключение

В результате исследования наименований конской упряжи в письменном памятнике «Муниет ул-гузат» были выявлены их историческое, культурное и языковое значение. Установлено, что данные термины отражают не только элементы снаряжения для верховой езды, но и особенности социальной организации, военной системы и традиционной культуры средневекового тюркского общества. Поскольку конская упряжь занимала важное место в жизни кочевников, её наименования содержат ценные сведения о быте, военной подготовке и социальном статусе тюркских народов.

Исследование позволило определить исторические основы формирования и развития соответствующей лексики в казахском языке, а также углубить представления о конной культуре как важной составляющей традиционной культуры казахского народа и кочевой цивилизации. Доказано, что названия элементов конской упряжи выступают не только языковыми единицами, но и значимыми этнолингвистическими источниками, сохраняющими сведения о материальной культуре, мировоззрении и военном опыте народа.

Полученные результаты имеют значение для исторической лексикологии, исторической терминологии и этнолингвистики. Они позволяют проследить эволюцию терминов конской упряжи, их семантическое развитие и культурные функции и могут служить источниковой базой для дальнейших историко-лингвистических исследований, изучения тюркских письменных памятников, этнографии и традиционной культуры казахского народа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Aubakirova K., Jubatova B., Zhiyekbayeva A., Zhumazhanova F., Mustafayeva A. Turkic Arabic Cultural and Linguistic Relations // Analele Universității din Craiova. Istorie. – 2016. – Vol. 21. – No 1 (29). – Pp. 133-142. DOI: https://doi.org/10.5901/mjss.

[2] Belek K. Eski Türklerde at ve at Kültürü // Gazi Türkiyat Dergisi. – 2015. – № 16. – Pp. 111-128.

[3] Özdek R. Türklerin Altın Kitabı. – İstanbul: Tercüman Yayınevi, 1990. – 1082 p.

[4] Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері. – Алматы, 2023. – 400 б.

[5] Алпысбаева К. Бабалар сөзі. Қобыланды батыр. – Алматы: Фолиант, 2005. – 336 б.

[6] Аскарова Г., Тамаев С., Асылбекулы С. Бейнелеу өнеріндегі жылқы бейнесінің интерпретациясы // Керуен. – 2023. – № 2 (79). – 293-306 бб. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-23.

[7] Uğurlu M. Munyetu'l-ğuzat. – Ankara, 1984. – 299 p.

[8] Сәки Қ. Ұ. Мәмлүктер (соғыс өнері). Кітап-альбом. – Новое изд. – Астана: Фолиант. – 2015. – 152 б.

[9] Çandarlı Şahin A. Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat. – Ankara: Gece Kitaplığı, 2019. – 230 p.

[10] Шагырбаев М., Сапатаев С. Ер-тоқым генезисіне қатысты кейбір мәселелер (Таулы Алтай және Берел қорымдарының материалдары бойынша) // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Серия историческая. – 2018. – Т. 88, № 1. – С. 211-220. https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/200.

[11] Боранбаев С. Р., Серкебаева Г. И. «Кодекс Куманикус» ортағасырлық жазба ескерткішінің сөздігі. – Шымкент: Әлем, 2024. – 224 б.

[12] Жалмаханов М. Замахшари. «Мукаддимат аль-адаб» сөздігі (XII ғ.). – Қарағанды: Tengri, 2023. – 282 б.

[13] Жанабекова А. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т. XIV / Министерство образования и науки Республики Казахстан; Институт языкознания имени А. Байтурсынулы. – Алматы, 2011. – 824 б.

[14] Кенесбаев И. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 с.

[15] Ажибекова М. Е., Сагидолда Г., Ченгел Х. К. Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтеріндегі» мәдени лексиканың тарихи қабаттары. // Вестник Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылайхана. Серия «Филологические науки». – 2025. – № 4 (79). – С. 13-27. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.001

REFERENCES

[1] Aubakirova K., Jubatova B., Zhiyekbayeva A., Zhumazhanova F., Mustafayeva A. Turkic-Arabic Cultural and Linguistic Relations // Analele Universităţii din Craiova. Istorie. – 2016. – Vol. 21. – No 1 (29). – Pp. 133-142. DOI: https://doi.org/10.5901/mjss.

[2] Belek K. Eski Türklerde at ve at Kültürü [Horse and Horse Culture among the Ancient Turks] // Gazi Türkiyat Dergisi. – 2015. – No. 16. – Pp. 111-128. [in Turk.]

[3] Özdek R. Türklerin Altın Kitabı [The Golden Book of the Turks] – İstanbul: Tercüman Yayınevi, 1990. – 1082 p. [in Turk.]

[4] Kairatuly B. Qazaqtyn atbegilik oneri [Kazakh Art of Horse Breeding]. – Almaty, 2023. – 400 s. [in Kaz.]

[5] Alpysbayeva K. Babalar sözi. Qobylandy batyr [Legends of Ancestors. Kobylandy Batyr] – Almaty: Foliant, 2005. – 336 p. [in Kaz.]

[6] Askarova G., Tamaev S., Asylbekuly S. Beineleu onerindegi jylqy beinesinin interpretatsiyasy [Interpretation of the Image of the Horse in Visual Art] // Keruen. – 2023. – No. 2 (79). – Pp. 293-306. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-23. [in Kaz.]

[7] Uğurlu M. Munyetu'l-Luğat [The Aspiration for the Lexicon]. – Ankara, 1984. – 299 p. [in Turk.]

[8] Saki K. U. Mamlukter (Sogys oneri). Kitap-albom [Mamluks (Military Art)]. – Astana: Foliant, 2015. – 152 p. [in Kaz.]

[9] Çandarlı Şahin A. Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat [Cultural Life of the Cumans/Kipchaks Based on Material Finds]. – Ankara: Gece Kitaplığı, 2019. – 230 p. [in Turk.]

[10] Shagyrbayev M., Sapataev S. Er-toqym genezisine qatysty keibir maseleler (Tauly Altai zhane Berel qorymdarynyn materialdary boiynsha) [Some Issues of the Genesis of the Saddle] // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. History Series. – 2018. – Vol. 88, No. 1. – B. 211-220. https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/200. [in Kaz.]

[11] Boranbayev S. R., Serkebayeva G. I. "Kodeks Kumanikus" ortagasyrlyq jazba eskertkishinin sozdigi [Dictionary of the Medieval Written Monument «Codex Cumanicus»]. – Shymkent: Alem, 2024. – 224 p. [in Kaz.]

[12] Zhalmakhanov M. Mahmut al-Zamakhshari. Zamakhshari. "Mukaddimat al-Adab" sozdigi (XII g.) [Dictionary «Muqaddimat al-Adab» (12th Century)]. – Karaganda: Tengri, 2023. – 282 b. [in Kaz.]

[13] Zhanabekova A. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Vol. XIV. – Almaty, 2011. – 824 b. [in Kaz.]

[14] Kenesbayev I. Frazeologiyalyq sozdik [Phraseological Dictionary]. – Almaty: Arys, 2007. – 800 s. [in Kaz.]

[15] Azhibekova M. E., Sagidolda G., Çengel H. K. Qozha Akhmet Yasauidin "Khikmetterindegi" madeni leksikanyn tarikhi kabattary [Historical Layers of Cultural Vocabulary in the «Hikmets» of Khoja Ahmed Yasawi] // Bulletin of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series «Philological Sciences». – 2025. – No. 4 (79). – B. 13-27 https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.001 [in Kaz.]

«МУНИЕТ УЛ-ГУЗАТ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ ЖАБДЫҚТАРЫ ЛЕКСИКАСЫ: ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Байменова С.[1] , *Батырбекова К.[2], Тоқтағұл Б.[3]

[1,*2] М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

[3] Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған «Мүниет ул-гузат» жазба ескерткішінде кездесетін ат әбзелдеріне қатысты тілдік бірліктерге кешенді тарихи-лингвистикалық талдау жүргізіледі.

Зерттеудің өзектілігі түркі жазба ескерткіштерінің лексикалық қорын түркі халықтарының материалдық мәдениеті, дүниетанымы мен тіл тарихы туралы маңызды дереккөз ретінде жан-жақты зерттеу қажеттілігімен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – ат әбзелдеріне қатысты терминдердің тарихи-лингвистикалық табиғатын анықтау, сондай-ақ аталған лексикалық бірліктердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданыс ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу нысаны – «Мүниет ул-гузат» жазба ескерткішінің тілі, ал зерттеу пәні – ат әбзелдері атауларының лексика-семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, семантикалық, салғастырмалы, этимологиялық және тарихи-фонетикалық талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер зерттеліп отырған лексиканың диахрондық тұрғыдан дамуын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Түркітану ғылымында алғаш рет «Мүниет ул-гузат» ескерткішінде тіркелген ат әбзелдері терминдерінің семантикалық ерекшеліктері мен тілдік эволюциясы жүйелі түрде талданды. Терминдердің шығу төркініне, сөзжасамдық құрылымына, фонетикалық өзгерістеріне және қазіргі қазақ тілінде сақталу дәрежесіне ерекше назар аударылды. Зерттеу нәтижесінде қарастырылған лексемалардың едәуір бөлігінің семантикалық негізін сақтап, қазіргі қазақ тілдік қолданысында белсенді түрде жұмсалатыны анықталды. Бұл түркі халықтарының тілдік және мәдени дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері ат әбзелдері атауларының түркі халықтарының шаруашылық қызметін, тұрмыс-тіршілігін, әскери өнерін және рухани мәдениетін бейнелейтін маңызды лингвомәдени лексика қабатын құрайтынын дәлелдейді. Зерттеу барысында алынған ғылыми тұжырымдар тарихи лексикология, түркітану, этнолингвистика және тарихи семасиология салаларының дамуына үлес қосып, ортағасырлық түркі қоғамдарының тілдік дүниетанымы туралы түсініктерді кеңейтеді.

Тірек сөздер: ат әбзелдері, тарихи-лингвистикалық зерттеу, түркі халықтары, лексика-семантика, дәстүрлі мәдениет, ортағасырлық жазба ескерткіш, тарихи фонетика, Муниет ул-гузат

HORSE TACK VOCABULARY IN THE WRITTEN MONUMENT MUNYAT AL-GHUZAT: A HISTORICAL-LINGUISTIC ANALYSIS

Baimenova S.[1], * Batyrbekova K.[2], Toktagul B.[3]
[1, *2] South Kazakhstan University named after M. Auezov
Shymkent, Kazakhstan
[3] Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article presents a comprehensive historical and linguistic analysis of lexical units related to horse equipment attested in the written monument Munyat al-Ghuzat, composed in the medieval Mamluk-Kipchak language. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive investigation

of the lexical repertoire of Turkic written monuments as an important source of information on the material culture, worldview, and linguistic history of the Turkic peoples. The aim of the study is to determine the historical and linguistic nature of terminology related to horse equipment and to identify the specific features of the functioning of these lexical units in the modern Kazakh language. The object of the study is the language of the written monument Munyat al-Ghuzat, while the subject of the research comprises the lexical-semantic and structural features of horse-equipment terms.

The study employs historical-comparative, semantic, contrastive, etymological, and historical-phonetic methods of analysis, which make it possible to examine the development of the investigated vocabulary from a diachronic perspective. For the first time in Kazakh Turkological studies, the semantic features and linguistic evolution of horse-equipment terms attested in Munyat al-Ghuzat are systematically analyzed. Particular attention is paid to the origin of the terms, their word-formation structure, phonetic changes, and degree of preservation in the modern Kazakh language. The findings demonstrate that a significant proportion of the analyzed lexemes have retained their semantic foundations and continue to function actively in contemporary Kazakh, indicating the continuity of the linguistic and cultural traditions of the Turkic peoples.

The results of the study demonstrate that horse-equipment terms constitute an important layer of linguocultural vocabulary reflecting the economic activities, everyday life, military practices, and spiritual culture of the Turkic peoples. The conclusions of the study contribute to the development of historical lexicology, Turkology, ethnolinguistics, and historical semasiology, while also expanding our understanding of the linguistic worldview of medieval Turkic societies.

Keywords: horse equipment, historical-linguistic research, Turkic peoples, lexico-semantics, traditional culture, medieval written monument, historical phonetics, Munyat al-Ghuzat

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 14.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Байменова Сауле Сулейменовна – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-8429-8808, e-mail: saule.baimen78@gmail.com.

Батырбекова Камшат Айшигаровна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0006-2376-921X, e-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru

Тоқтағұл Бикамал Сағатбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-5987-1925, e-mail: mailto:bikamal.toktagul54@mail.ru

Информация об авторах:

Байменова Сауле Сулейменовна – PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-8429-8808, e-mail: saule.baimen78@gmail.com.

Батырбекова Камшат Айшигаровна – автор-корреспондент, PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-2376-921X, e-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru

Токтагул Бикамал Сагатбековна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-5987-1925, e-mail: bikamal.toktagul54@mail.ru

Information about the authors:

Baymenova Saule Suleimenovna – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-8429-8808, e-mail: saule.baimen78@gmail.com.

Batyrbekova Kamshat Ayshygarovna – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0006-2376-921X, e-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru

Toktagul Bikamal Sagatbekovna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-5987-1925, e-mail: bikamal.toktagul54@mail.ru

ӘОЖ 81’1-027.21
ҒТАХР 16.21.07
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.005

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТТЕРІНДЕГІ БЕЛГІЛЕР МАҒЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАБУЛАР МЕН ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ КОНТЕКСТІК РӨЛІ

*Бауыржан Н.Б.[1], Буранкулова Э.Т.[2], Садыкова С.А.[3]
*[1,2,3] Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдердің семиотикалық және коммуникативтік табиғаты салыстырмалы аспектіде қарастырылады. Зерттеу барысында эвфемизмдердің контекстке тәуелді мағына жасаушы семиотикалық механизм екендігі негізделген. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі эвфемизмдердің мағыналық құрылымы олардың қолданылған мәдени-әлеуметтік контекстінде айқындалады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі эвфемизмдер ұжымдық моральды сақтауға, ал ағылшын тілінде жеке автономияны қорғауға бағытталатыны анықталды.

Зерттеудің өзектілігі жаһандану қарқынының артуымен, гендерлік нормалардың трансформациялануымен және мәдениетаралық коммуникациядағы эвфемизмдерді қате интерпретациялау қаупімен түсіндіріледі. Зерттеудің негізгі ғылыми мәселесі эвфемизмдер мен табулардың мағынасы сөздің ішкі семантикасында емес, олардың қолданылатын мәдени-әлеуметтік контекстінде қалыптасу заңдылықтарын және осы үдерістегі гендерлік фактордың рөлін айқындау болып табылады. Зерттеудің мақсаты қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі табу мен эвфемизмдердің семиотикалық негіздерін анықтап, оларды салыстырмалы түрде талдау болып табылады. Зерттеудің теориялық негізі ретінде халықаралық ғылыми дискурста қалыптасқан семиотикалық және гендерлік-лингвистикалық тұжырымдамалар алынады. Бұл тұжырымдамалар гендерлік тілдік тәжірибені әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыратын қазақ лингвомәдени дәстүрімен байланыстырылады.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу сапалы салыстырмалы талдауға негізделеді. Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерге, эвфемизмдерге және мәтіндерге семиотикалық, лингвомәдени және дискурстық талдау жасалады. Осы талдау нәтижесінде қазақ тілінде эвфемизмдер ұжымдық мораль мен әлеуметтік иерархияны сақтауға, ал ағылшын тілінде жеке автономия мен коммуникативтік жайлылықты қорғауға бағытталатыны анықталды. Зерттеу эвфемизмді гендерлік қатынастарды кодтайтын динамикалық семиотикалық жүйе ретінде қарастыруды ұсынады.

Зерттеу нәтижелері семиотика мен гендерлік лингвистика салаларының тоғысында тыйым сөздер мен эвфемизмдерді моральдық тәртіпті реттейтін

және әртүрлі мәдениеттердегі гендерлік қатынастарды құрылымдайтын динамикалық белгілер жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: табу, эвфемизм, символ, семиотика, моральдық және этикалық кодекс, лингвомәдениет, метафора, сөйлеу этикасы, мәдени уәждеме, корпустық лингвистика

Кіріспе

Тіл - қоғамның моральдық, гендерлік және иерархиялық тәртібін анықтайтын мәдени кодтардың жүйесі. Осы кодтардың ішіндегі ең күрделісі табу мен эвфемизм болып табылады. К. Аллан мен К. Берридж эвфемизмдерді сөйлеушіні қорғайтын және әлеуметтік тыйымдарды бекітетін «тілдік қалқан» (linguistic shield) ретінде сипаттайды [1, 249 б.]. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі эвфемизм мен табу жай ғана сыпайылық емес, олар жыныс, ізгілік және әдептілік туралы мәдени түсініктерді кодтайтын семиотикалық ресурстар.

Табудың семиотикалық теориясы оны сөйлеудің жоқтығы ретінде емес, мағынасы бар белгі ретінде қарастырады. Р.Барт үшін белгілер мәдени идеологияларды қалыпты ететін мифтік құрылымдар болып табылады. Осы анықтамаға сүйенетін болсақ, табу ол адамгершілік пен құрметтіліктің мифі. И.Лотманның семиосфера теориясы да табу мен эвфемизмді мәдени қолайлылық шегіне, яғни сөйлеу шекарасына қояды: «Мағына жанама әсердің өзі арқылы жасалады» [2, 68 б.].

Қолданыстағы зерттеулерді шолу үш негізгі олқылықты анықтады. Біріншіден, эвфемизмдерді контексттен тыс, тек лексикалық деңгейде қарастыратын зерттеулер басым. Яғни нақты коммуникативтік жағдаяттардағы мағына қалыптастыру механизмдері жеткілікті зерттелмеген. Екіншіден, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерін тікелей салыстыратын семиотикалық талдаулар өте шектеулі. Д.Рыспаева және т.б. зерттеулері этнолингвистикалық контекстте концепт вербализациясының жалпы механизмдерін ашса да, гендерлік табуларға тікелей бағытталмаған [3, 47 б.]. Үшіншіден, гендерлік аспект жүйелі түрде қарастырылмайды. Ерлер мен әйелдер дискурсы арасындағы айырмашылықтар мәдени-семиотикалық тұрғыдан жүйелі салыстырылмаған. Осы олқылықтардан зерттеудің ғылыми мәселесі туындайды: эвфемизмдер мен табулардың мағынасы сөздің ішкі семантикасында емес, олар мәдени-әлеуметтік контексте қалыптасады. Осы үдерістегі гендерлік фактордың рөлі нақтыланбаған.

Зерттеудің мақсаты қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдердің семиотикалық табиғатын, контексттік мағына қалыптастыру механизмдерін және гендерлік ерекшеліктерін салыстырмалы түрде анықтау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: табу мен эвфемизмнің семиотикалық мәртебесін нақтылау; олардың дискурстағы контекстік қызметтерін сипаттау; екі тілдегі нақты материалдар арқылы салыстырмалы

талдау жүргізу; гендерлік айырмашылықтардың тілдік көрінісін анықтау.

Зерттеудің теориялық базасын үш негізгі бағыт құрайды. Бірінші бағыт семиотикалық теория, яғни И.Лотманның семиосфера ілімі. Бұл теорияның тұжырымы тілдік белгінің мағынасын оны қоршаған мәдени кеңістіктен бөліп қарауға болмайды. Екінші бағыт гендерлік лингвистика. Р.Лакофф ағылшын тілінде әйелдер дискурсының тарихи тұрғыдан сыпайылық пен жанамалықты қалайтынын, ал ерлер дискурсында табу күш белгісімен байланысты екенін дәлелдеген [4, 35 б.]. Үшінші бағыт қазақ лингвомәдениеті. Б.Хасанұлы қазақ тіліндегі сөйлеу шекарасының ұят, намыс, ар-намыс сияқты этикалық ұғымдармен тікелей байланысты екенін зерттеп, табудың ізгілік көрсеткіші қызметін атқаратынын дәлелдеді [5, 97 б.]. Г.Шоқым мен Қ.Жұмашева гендерлік метафораның қазақ тілдік бейнесінде мәдени стереотиптерді жаңғыртатынын мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер арқылы нақтылады [6, 70 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу сапалы салыстырмалы лингвомәдени және семиотикалық талдауға негізделеді. Деректер екі негізгі көзден жинақталды.

Қазақ тілі деректері этнолингвистикалық дереккөздерден, классикалық және қазіргі заманғы көркем мәтіндерден, сондай-ақ мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер жинақтарынан алынды. Атап айтқанда, Б.Хасанұлының гендерлік тіл білімі бойынша еңбегі [5], Г.Шоқым, Қ.Жұмашеваның метафораларды зерттеген мақалалары [6], [7], сондай-ақ А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарованың табу лексикасын жіктейтін зерттеуі негіз болды [8].

Ағылшын тілі деректері негізінен Британдық Ұлттық Корпустан (BNC), яғни 100 миллион сөзден тұратын репрезентативтік корпустан алынды [9]. Корпустан «*passed away*», «*expecting*», «*that time of the month*», «*restroom*» және «*women's troubles*» тіркестерінің 1950-2000 жж. жазба мәтіндеріндегі контекстік қолданысы іріктеліп алынды. Бұл іріктеу эвфемизмдердің семантикалық өзгерісін мәтіндік ортаға байланысты бақылауға мүмкіндік береді.

Екі деректер жиынтығын салыстыру тұжырымдамалық метафораларды, семантикалық өрістерді, эвфемизмдік стратегияларды, дискурсивті орталарды және тілдік айқындық деңгейлерін мәдениетаралық салыстыруға мүмкіндік береді. Жалпы үрдістерді, мәдениетке тән айырмашылықтарды және екі дәстүрдегі гендерлік тілдік табулар мен эвфемизмдерді қалыптастыратын тарихи факторларды анықтайды.

Зерттеу әдістемесі семиотикалық (Ю.Лотман), лингвомәдени (Б.Хасанұлы, Г.Шоқым) және гендерлік-лингвистикалық (Р.Лакофф) тәсілдерді біріктіреді. Негізгі аналитикалық қадамдарға эвфемизмдік бірліктерді анықтау, гендерлік мағынасы бойынша жіктеу, мәдени контекстте семиотикалық мәнін түсіндіру жатады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ және ағылшын тілдік деректерінің салыстырмалы талдауы гендерлік табулар мен эвфемизмдердің екі тілде мәдени дүниетанымын, мінез-құлық үлгілерін және адамдардың қарым-қатынаста қолданатын тұрақты белгілер жүйесін көрсетті. Аллан мен Берридждің тұжырымын растай отырып, зерттеу эвфемизмдердің тек жағымсыз лексиканы жұмсартып қана қоймай, ортақ мәдени білім мен нормативтік бағалауды да жеткізетінін нақты мысалдар арқылы дәлелдейді [1, 249 б.]. Лотман атап өткендей, «мағына тек лексикалық өрнектің өзімен шектелмейді. Ол сөйлеушілер, аудитория және мәдени контекст арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде жасалады» [2, 11 б.].

Қазақ тіліндегі эвфемизмдердің мәдени-семиотикалық талдануы

Этнолингвистикалық дереккөздер қазақ эвфемизмдерінің дене физиологиясы, жыныстық қатынас, туыстық иерархия және мәртебе салаларында шоғырланатынын нақты көрсетеді. Семантикалық таралу деректер негізінде келесі пропорцияда анықталды [7], [8]:

Кесте 1. Қазақ тілінің деректер жиынтығында анықталған эвфемизмдердің семантикалық салалары

Семантикалық сала	*Пайыздық үлес*	*Мәдени негіздеме*
Әйелдердің денелік процестері	33%	Қарапайымдылық нормаларымен реттеледі
Неке және некелік қатынас	29%	Отбасылық ар-намыс пен мәртебе ережелері
Жыныстық қатынас	22%	Қоғамдағы моральдық беделді қорғау
Туыстық қарым-қатынас	16%	Иерархиялық сыпайылық және тиым

Мысалдармен нақтылайтын болсақ:

«Жүкті» сөзі «аяғы ауыр» тіркесімен ауыстыру арқылы физиологиялық күй метафора арқылы мәдени тұрғыдан бейтараптандырылған. Бұл жерде «ауыр» сөзі физикалық сипаттаманы емес, жауапкершілік пен гендерлік рөлді символдайды.

«Етеккірі келді»-нің орнына «қонақ келді» тіркесімен ауыстыру «ұят» категориясына жататын физиологиялық процесті жанама беру болып табылады.

Келіннің қайын жұрттың есімін атамауы бұл туыстық иерархияны, құрметті және гендерлік рөлді бір мезгілде білдіретін күрделі индекстік форма. А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарова қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдердің этномәдени негізін талдай отырып, келіндердің «Қасқырбай», «Бүркітбай» сияқты есімдерді тура айтпай, оларды «ит-құс», «үлкен үйдің баласы» тәрізді жанама атаулармен алмастыратыны көрсетіледі. Авторлар мұндай тілдік ауыстырулардың тек әдеп сақтау құралы емес, сонымен бірге қоғамдағы иерархиялық қатынастар мен мәдени нормаларды бекітетін семиотикалық механизм екенін атап өтеді. Сонымен

қатар «өлді» сөзінің орнына «дүниеден өтті», «қайтыс болды» сияқты эвфемизмдердің қолданылуы қазақ тіліндегі тыйым салынған лексиканың мәдени-этикалық қызметін айқындайды [8]. Б.Хасанұлы бұл тыйымды жеке сыпайылық емес, «сөйлеудің жұмыс істейтін моральдық шекарасын белгілейтін» мәдени реттеуші ретінде сипаттайды [5, 98 б.].

Қыз бейнесін суреттейтін тұрақты тіркестер (күлім көз, қалам қас, алма бет, айдай сұлу) физикалық келбетті мадақтаумен қатар гендерлік рөлді де символдық тұрғыдан бекітеді. Ал теріс мінез-құлықты атайтын эвфемизмдер (мыстан, сайтан, қаражелін) дискурсивтік санкция ретінде қызмет етеді [6, 70 б.].

К.Жұмашева мен Г.Шоқым жеткізген деректер негізінде қазақ эвфемизмдеріндегі семантикалық берілу механизмдері мынадай пропорцияда анықталды: метафораға негізделген алмастыру - 42%, жанама синтаксистік конструкция - 27%, лексикалық алмастыру - 18%, символдық тіркес - 13% [7]. Метафораның басым болуы ол эвфемизмдерді мәдени дүниетаным мен этикалық кодекспен байланыстыратын ең маңызды нәтиже.

Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдердің табиғатын түсіндіруде лингвокогнитивтік тәсіл ерекше маңызға ие. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, табу тек тілдік тыйым емес. Ол халықтың дүниетанымы, мәдени нормалары мен әлеуметтік реттеу механизмдерімен тығыз байланысты кешенді құбылыс болып табылады. Түркі тілдеріндегі табулардың қалыптасуы мифологиялық, діни және дәстүрлі сенімдерге негізделген. Олардың тілдік көрінісі эвфемизмдер арқылы жүзеге асады. Мысалы, қауіпті немесе «қорқынышты» деп қабылданатын заттардың атауын тікелей қолданбау (мысалы, қасқыр - иткұс, жылан - түйме) сөздің күшіне деген сеніммен түсіндіріледі. Бұл құбылыс тілдік бірліктердің когнитивтік мәнін айқындайды. Сонымен қатар, табулар қоғамдағы мінез-құлық нормаларын реттеп, әлеуметтік иерархия мен мәдени құндылықтарды сақтаудың құралы ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, табу мен эвфемизмдер тек коммуникацияны жұмсарту тәсілі емес, мәдени кодты жеткізетін семиотикалық жүйе болып табылады [10, 35 б.].

Ағылшын тіліндегі эвфемизмдердің семиотикалық логикасы

Британдық Ұлттық Корпус пен XX ғасыр ағылшын тілді әдебиеттерінен алынған деректер басқаша семиотикалық логиканы көрсетеді. Ағылшын эвфемизмдері негізінен жеке тұлғаның қоғамдық бейнесін (face) қорғауға, психологиялық ыңғайсыздықты азайтуға бағытталған.

«Died» сөзін «passed away» тіркесімен ауыстыру өлімнің мазмұнын емес, оның эмоциялық ауырлығын жеңілдетеді. Лакофф атап өткендей, бұл эвфемизм ағылшын тілінде моральдық тыйымды күшейтуден гөрі сыпайылықты сақтауға қызмет етеді [2, 35 б.]. BNC деректерінде «*passed away*» тіркесі некролог, медициналық есеп және тұрмыстық сөйлеу контексттерінде жиі кездеседі. Алайда оның семиотикалық мәні «тыныш кету» және «ауыр жоғалту (ауыр қаза)», бұл контекстке байланысты ауысып отырады.

«Pregnant» сөзін «expecting» сөзімен ауыстыру медициналық шындықты позитивті коннотациямен алмастыру болып есептеледі, ол жеке тұлғаның жағымды имиджін жасау стратегиясы болып табылады. British National Corpus материалдары ағылшын тіліндегі жүктілікке қатысты эвфемизмдердің коннотациялық айырмашылығын айқын көрсетеді. Корпуста "pregnant" лексемасы көбіне медициналық, ресми немесе физиологиялық сипаттағы контекстерде қолданылады. Мысалы: "The doctor confirmed that she was pregnant". Бұл қолданыста жүктілік биологиялық факт ретінде бейтарап түрде беріледі. Ал "expecting" эвфемизмі эмоционалдық жағымды реңкке ие. Ол көбіне отбасылық, әлеуметтік немесе жұмсақ коммуникативтік контексте кездеседі. Мәселен, "They are expecting their first child in June" контекістінде назар физиологиялық күйге емес, болашақ ата-ана мәртебесіне және жағымды әлеуметтік эмоцияға аударылады. Осындай қолданыс ағылшын мәдениетінде коммуникативтік сыпайылық пен эмоционалдық жайлылықтың маңызды екенін көрсетеді. Р.Лакоффтың пікірінше, мұндай эвфемистік стратегиялар әлеуметтік дистанцияны жұмсарту және адресаттың психологиялық жайлылығын сақтау қызметін атқарады [4].

Сонымен қатар К.Аллан мен К.Берридж өз еңбегінде эвфемизмдердің қоғамдағы мәдени шектеулер мен әдеп нормаларын сақтайтын тілдік механизм екені атап көрсетіледі [1]. "Expecting" эвфемизмінің қолданысы осы коммуникативтік жұмсарту стратегиясының нақты көрінісі болып табылады.

«Toilet» сөзі «restroom», «ladies' room» эвфимизмдерімен ауыстыру қоғамдық ортадағы сыпайылық нормасы болып есептеледі. Аллан мен Берридж мұны «негативті сілтемені бейтараптандыратын» классикалық жанама атау ретінде сипаттайды [1, 249 б.].

«Menstrual cycle»-ды «that time of the month», «women's troubles» ауыстыру жеке өмір шекарасын сақтауға бағытталған эвфемизмдер болып табылады. BNC-те бұл тіркестер негізінен жанама нұсқаулар мен романдардың диалогтарында кездеседі. Бұл олардың «ресми тілдік пайдалану» нормасынан тыс қолданылатынын көрсетеді.

Кесте 2. Екі лингвомәдениеттегі эвфемизм стратегияларының салыстырмалы сипаттамасы, негізгі айырмашылықтар

Мәдени сипаттама	**Қазақ тілі**	**Ағылшын тілі**
Негізгі уәждеме	Ұжымдық үйлесімділік және әлеуметтік иерархияны сақтау	Жеке тұлғаның абыройын қорғау және сыпайылық
Үстемдік стратегиясы	Метафора мәдени тұрақты тіркес	Идиома, стилистикалық жұмсарту
Мәдени бағдар	Ұжымдық (collectivist)	Жеке (individualist)

Тыйым салынған салалар	Туыстық, жыныстық қатынас, дене процестері	Жыныстық қатынас, өлім, бедел, дене процестері
Гендерлік асимметрия	Айқын, ұят/намыс кодексімен тығыз байланысты	Тарихи айқын, қазіргі феминистік дискурс реформалауда

Бұл салыстыру қазақ эвфемизмдерінің мәдени ұжымдасу логикасынан, Б.Хасанұлы айтқан ар-намыс кодексінен туатынын нақты көрсетеді [5, 97 б.]. Ағылшын эвфемизмдерінің жеке автономия философиясымен сабақтасуы христиандық этика мен викториялық нормалардың тарихи мұрасы болып табылады. Бұл тұжырым К.Аллан мен К.Берридждің «эвфемизм табу тақырыбының мәдени белгіленушілігіне тікелей байланысты» деген тезисімен сәйкес келеді [1, 249 б.].

Гендерлік асимметрия: тілдік белгі ретіндегі үнсіздік

Зерттеу нәтижелері екі тілде де эвфемизмдер мен тыйымдардың гендерлік тұрғыдан асимметриялы екенін нақтылады. А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарованың деректеріне сүйенсек, қазақ тіліндегі табу лексикасы негізінен әйелдер дискурсына қатысты, ал ерлер тікелей айту формаларын жиірек қолданады [8, 168 б.].

Ағылшын тілінде де ұқсас асимметрия байқалады. Р.Лакофф дәлелдегендей, ағылшын тілді контексте «әйелдердің сөйлеуі әрқашан сыпайырақ, жанамалырақ болады» [2, 35 б.]. Р.Калифатоның Қазақстан мен Өзбекстандағы көптілдіктен жүргізген зерттеуі осы үрдіс тіл үйренуге де, мәдени ашықтыққа да ықпал ететінін көрсетеді. Оның зерттеуі тілдік мағынаның мәдени және әлеуметтік контекстке тәуелді қалыптасатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, гендерлік табулар мен эвфемизмдер де қоғамдағы гендерлік рөлдер мен мәдени нормаларды кодтайтын контекстік семиотикалық бірліктер ретінде танылады. Қазақ және ағылшын мәдениеттерінде олардың қызметі әлеуметтік әдепті сақтаумен қатар, гендерлік стереотиптерді де тұрақтандыруға бағытталады [11].

Маңызды ерекшелікке келетін болсақ тыйым сала отырып, тілдік жүйе бір мезгілде гендерлік нормаларды да жаңғыртады. А.Игісінова, Г.Раева және З.Қуламановаңың қазақ мақал-мәтелдерін зерттеу нәтижелері осы тұжырымды нақты растайды. Зерттеушілер қазақ мақал-мәтелдеріндегі «*Қатын бастаған көш оңбайды*», «*Әйелдің күші жоқ, айласы көп*» сияқты паремиялар арқылы әйелге қатысты стереотиптердің тілде метафоралық формада бекітілетінін көрсетеді. Ал ер адам көбіне «ел басқару», «асыраушы» концептілерімен байланыстырылып беріледі. Бұл гендерлік нормалардың тіл арқылы мәдени жадта тұрақтанатынын дәлелдейді [12, 187-198 б.].

Г.Шокым, К.Жумашева және әріптестерінің зерттеуінде қазақ тіліндегі гендерлік метафоралардың ер мен әйел бейнесін әртүрлі модельдер арқылы қалыптастыратыны көрсетіледі. Авторлар ер адам бейнесі көбіне күш, батырлық және әлеуметтік үстемдікпен байланыстырылатынын, ал әйел образы сыртқы сұлулық пен нәзіктік арқылы сипатталатынын анықтайды.

Мысалы, ер адамдарға қатысты «қасқыр», «сұңқар» тәрізді зооморфтық және құс метафоралары қолданылса, әйелдерге қатысты «аққу», «пері» секілді эстетикалық және мифологиялық образдар жиі кездеседі. Сонымен қатар зерттеуде тек әйел образына тән «Woman is a disease» («Әйел - дерт») метафоралық моделінің бар екені көрсетіліп, бұл тілдегі гендерлік асимметрияны айқындайды. Осы арқылы метафоралардың қоғамдағы гендерлік нормалар мен мәдени бағалауларды бекітетін семиотикалық құрал екені дәлелденеді [6].

Контекстің мағына жасаудағы рөлі

Зерттеудің ең маңызды нәтижесі бойынша эвфемизмнің мағынасы сөздің өзінде емес, оның қолданылған контекстінде қалыптасады. Мысалы:

«Passed away» тіркесі қайғылы жағдайда құрмет белгісі болып есептеледі. Ал бюрократиялық мәтінде эмоциялық қашықтық мағынасында, ал медициналық дискурста кәсіби бейтараптылықты көрсетеді. Яғни бір тіркестің семиотикалық мәні контекстке байланысты өзгереді.

«Аяғы ауыр» тіркесі ауыл-аймақ ортасындағы мағынасы мәдени норманы сақтаудың белгісі. Ал қалалық ресми дискурста дәстүрлі код болады. Ауызекі сөйлеуде сыйластықты білдіреді.

Б.Кулжанова мен А.Кашкеева түркі дүниесіндегі табуды лингвокогнитивтік құбылыс ретінде сипаттай отырып, қазақ тіліндегі «ат тергеу» дәстүрін мысалға келтіреді. Авторлар қайын жұрт аттарын жанама атаулармен алмастыруды мәдени-танымдық және әлеуметтік нормаларды сақтаудың көрінісі ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ ауру атауларын тура атамау тәжірибесі көне мифологиялық түсініктермен сабақтастырылып, табудың ұлттық дүниетанымдағы когнитивтік қызметі айқындалады [10]. Осыған сүйене отырып, гендерлік табулар мен эвфемизмдер тек тілдік әдеп немесе коммуникативтік шектеу емес, белгілер мағынасын қалыптастыратын маңызды контекстік механизм екені байқалады. Олар қоғамдағы гендерлік рөлдер, әлеуметтік иерархия және мәдени құндылықтар туралы ұжымдық түсініктерді тіл арқылы бекітеді. Мәселен, қазақ мәдениетіндегі «ат тергеу» дәстүрінде қолданылатын жанама атаулар әйелдің әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігіне негізделген дистанцияны және құрмет нормаларын білдіретін семиотикалық таңба қызметін атқарады. Осындай тілдік құрылымдар арқылы белгілі бір сөздердің мағынасы тек атау деңгейінде емес, мәдени контекст аясында интерпретацияланады. Ал ағылшын мәдениетіндегі гендерлік эвфемизмдер көбіне сексуалдылық, дене және әлеуметтік мораль тақырыптарын астарлап жеткізу арқылы қоғамдық нормаларды реттейді. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдер белгілер мағынасының мәдени контекстке тәуелді қалыптасатынын көрсететін лингвомәдени және семиотикалық құбылыс ретінде танылады.

Лотманның «мағыналы коммуникация белгілер арасындағы кеңістіктерде болады» деген тезисін нақтылай отырып, зерттеу эвфемизмдер мен тыйымдардың семиотикалық актілер екенін, олардың мәдени шартпен анықталған контексте мағынаға ие болатынын дәлелдейді [2, 68 б.].

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелеріне сәйкес, екі тіл де тыйым салу мен гендер арасындағы символикалық байланысты көрсетеді, яғни әйелдер тәжірибесіне қатысты тілдік табу қазақ тілінде құрмет белгісі ретінде қызмет етеді, бірақ ағылшын тілінде тарихи тұрғыда цензура ретінде қызмет етеді. А.Оңалбаева пайымдауынша қазақ тілінде, әсіресе туыстық қатынастарда (келіннің қайын жұрт есімдерін айтпауы) тікелей атаудан дәстүрлі түрде бас тарту сыпайылық пен иерархияға құрметті көрсетеді [8, 168 б.]. Дегенмен, ол әйелдердің тілдік белсенділігін шектейді. XX ғасырдың соңында пайда болған ағылшын феминистік дискурсы мұндай үнсіздіктерге белсенді түрде қарсы тұрып, бұрын тыйым салынған жыныстық қатынас, етеккір және босану тақырыптарын қоғамдық талқылауға қайта енгізді.

Керісінше, ағылшын әдеби және корпус деректері басқа семиотикалық логиканы көрсетеді. Қазақ эвфемизмдері қауымдық моральдан туындаса, ағылшын эвфемизмдері жеке әдептілік пен әлеуметтік тактикаға негізделген. Аллан мен Берридж ағылшын эвфемизмдері көбінесе жыныстық қатынас, өлім және дене тақырыптарын моральдық тыйым салуды күшейтуден гөрі сыпайылықты сақтау үшін жеңілдететінін атап өтеді.

Лотманның мәдени семиотикасын қолдана отырып, екі дәстүр де мынаны көрсетеді: мағына жанама әсердің өзі арқылы жасалады және табу мен эвфемизм оң семиотикалық сигналдар ретінде әрекет етеді.

Қазақ эвфемизмі тек сілтемені жасырып қана қоймай, әлеуметтік сәйкестікті растайды, ал ағылшын эвфемизмі көбінесе психологиялық нәзіктік пен тұлғааралық құрметті білдіреді.

1. Эвфемизмдер мен табулар мәдени құндылықтардың семиотикалық белгілері ретінде әрекет етеді, яғни тіл жыныстың физикалық емес, символикалық және әлеуметтік тұрғыдан қалай тұжырымдалатынын көрсетеді.

2. Қазақ эвфемизмдері дәстүрлі этикалық модель шеңберінде, яғни қауымдастық ережелер, туыстық иерархия және моральдық тәртіп жанама атауды қалыптастыратын жерде дамиды деген сөз.

3. Ағылшын эвфемизмдері әлеуметтік либерализацияға сәйкес динамикалық эволюцияны көрсетеді. Дегенмен, жанамалық бұқаралық коммуникация мен қоғамдық орындауда сақталады.

4. Метафоралау әмбебап, бірақ мәдени тұрғыдан сараланған, яғни қазақ метафоралары мәдени тұрғыдан тұрақтандырылған (тоқыма бұйымдары, күнделікті өмір, туыстық белгілері), ал ағылшын метафоралары идиомалық шығармашылыққа бейім.

5. Семиоталық тұрғыдан алғанда, атаудың болмау мағынаға ие болады.

Лотманның айтуынша, эвфемизмдер тиым сөздер мен оларды алмастыру мәдени белгілер екенін көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік эвфемизмдер мен табуларды салыстырмалы-семиотикалық талдау бірнеше негізгі қорытындыны айқындайды.

Бірінші тұжырым бойынша эвфемизмдердің мағынасы сөздің өзінде емес, мәдени-әлеуметтік контексте қалыптасатыны анықталды. Мысалы, «аяғы ауыр» мен «expecting» тіркестері өзара аударылатын болса да, олардың мәдени мағынасы түбегейлі ерекшеленеді. Біріншісі ұжымдық ізгілікті бейнелейді, екіншісі жеке позитивтілікті білдіреді.

Екінші тұжырымда қазақ эвфемизмдері дәстүрлі этикалық модель шеңберінде дамиды. Ұят, намыс, ар-намыс ұғымдары жанама атаулардың мәдени тұрғыдан қалыпты құбылыс ретінде орнығуына негіз болды. Бұл тыйымдар белсенді шектеу емес, гендерлік рөлдер мен моральдық нормаларды белсенді кодтайтын семиотикалық актілер. Метафоралық берілу механизмінің 42% үлеспен басымдығы осы тұжырымды сандық тұрғыдан да растайды.

Үшінші тұжырым бойынша ағылшын эвфемизмдері жеке тұлғаның абыройын сақтауға және коммуникативтік ыңғайлылыққа бағытталған. Феминистік дискурстың XX ғасырдың соңынан бастаған реформасы байқалады. Бұрын тыйым салынған тақырыптар (жыныстық денсаулық, дене процестері) қоғамдық талқылауға қайта енгізілген. Алайда эвфемизм жоғалып кетпеген. Олар бейімделіп, жаңаша қызметке ие болған.

Төртінші тұжырымда ғылыми олқылықты толтыру тұрғысынан алғанда зерттеу контекстік талдауды бірінші орынға қойды, мәдени салыстыруды нақты деректермен негіздеді және гендерлік асимметрияны жүйелі семиотикалық тұрғыдан ашты. Осылайша, Д.Рыспаева және т.б. зерттеулерінің концептуализация механизмдеріне қатысты тұжырымдары нақтыланып, гендерлік-семиотикалық өлшемге кеңейтілді.

Бесінші тұжырым бойынша тілдік белгінің мағынасын оның мәдени контекстінен бөліп қарауға болмайды себебі бұл ережесіз қалдық. Эвфемизм тек сөздік единица емес, мәдени жадыны, идеологиялық позицияны және гендерлік иерархияны жеткізетін динамикалық семиотикалық процесс. Алынған нәтижелер семиотика, гендерлік лингвистика және лингвомәдениеттану пәнаралық тоғысында болашақ зерттеулерге негіз болады, әсіресе жаһандану мен цифрлық коммуникация жағдайында эвфемизмдік стратегиялардың трансформациясы мәселесінде.

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері лингвомәдени және семиотикалық тәсілдердің тіл арқылы берілетін гендерлік идеологияларды талдауда тиімді екенін көрсетеді. Эвфемизмдер белгілі бір мәдениеттің нені жасырып, нені қорғап немесе маңызды деп санайтынын айқындайтын тілдік көрсеткіш қызметін атқарады. Қазақ және ағылшын тілдерін салыстырмалы түрде қарастыру тілдік бірліктердің мағынасы мәдени контекстпен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Сондықтан атау беру немесе белгілі бір құбылысты атамай жеткізу бейтарап әрекет болып саналмайды. Ол қоғамдағы моральдық ұстанымдармен, әлеуметтік қатынастармен және дүниетаныммен байланыста келеді. Эвфемизм тек тілдік құрал ғана емес, мәдени өзгерістер мен әлеуметтік құндылықтарды көрсететін семиотикалық үдеріс ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Allan K., Burridge K. Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. – New York: Oxford University Press, 1991. – 340 p.

[2] Lotman Y. M. Universe of the mind: A semiotic theory of culture. – London: I.B. Tauris, 1990. – 272 p.

[3] Ryspayeva D., Akhmetova G., Borgul N., Iskakova G. Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context // Journal of Psycholinguistic Research. – 2024. – Vol. 53, No. 4. – P. 47. DOI:10.1007/s10936-024-10089-2.

[4] Lakoff R. Language and woman's place // Language in Society. – 1973. – Vol. 2, No. 1. – P. 45–79.

[5] Хасанұлы Б. Қазақ тілбілімінде гендерлік бағыттықалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 284 б.

[6] Shokym G.T., Zhumasheva K.B., Khassanov G.K., Azhgaliyev M.K., Rita B. Sultangaliyeva R.B., Ramanova A.A., Gabdesheva A.E. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – 8(2) . – Pp. 272-282

[7] Жұмашева К.Б., Шоқым Г.Т. Гендерлік метафора – әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы // Лингвистиканың негізгі мәселелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – Том 10, № 3. – Б.67-79.

[8] Оналбаева А.Т., Орынханова Г.А., Асқарова Г.С. Табу и табуированная лексика в казахском языке // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2020. – № 3 (73). – С. 158-164. DOI: 10.51889/2020-3.1728-7804.24.

[9] Burnard L. Reference Guide for the British National Corpus (XML Edition). - Oxford: Oxford University Computing Services, 2007. – 90 p.

[10] Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Linguocognitive character of taboo in the Turkic-speaking world // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2025. – № 1 (76). – C. 189 - 201. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.013.

[11] Calafato R. I'm a salesman and my client is China: Language learning motivation, multicultural attitudes, and multilingualism among university students in Kazakhstan and Uzbekistan // System. – 2021. DOI:10.1016/j.system.2021.102645.

[12] Igissinova A.S, Raeva G., Kulamanova Z. Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics, and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 2. – Pp.187-198.

REFERENCES

[1] Allan K., Burridge K. Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. – New York: Oxford University Press, 1991. – 340 p.

[2] Lotman Y. M. Universe of the mind: A semiotic theory of culture. – London: I.B. Tauris, 1990. – 272 p.

[3] Ryspayeva D., Akhmetova G., Borgul N., Iskakova G. Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context // Journal of Psycholinguistic Research. – 2024. – Vol. 53, No. 4. – P. 47. DOI:10.1007/s10936-024-10089-2.

[4] Lakoff R. Language and woman's place // Language in Society. – 1973. – Vol. 2, No. 1. – Pp. 45-79.

[5] Khasanuly B. Qazaq tıl bılımında genderlık bağytty qalyptastyrudyñ özektı mäseleleri [Actual problems of gender orientation formation in Kazakh linguistics // Psycholinguistics and social linguistics: current state and prospects: Proceedings of the International Conference]. – Almaty, 2003. – 284 b. [in Kaz.]

[6] Shokym G.T., Zhumasheva K.B., Khassanov G.K., Azhgaliyev M.K., Rita B. Sultangaliyeva R.B., Ramanova A.A., Gabdesheva A.E. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. - 8(2) (2022). – Pp. 272-282.

[7] Zhumasheva K.B., Shokym G. T. Genderlık metafora – älemnıñ tıldık beinesındegı qūndy körsetkışterdı bağalau qūraly [Gender metaphor – a tool for assessing valuable indicators in the linguistic picture of the world // The main issues of linguistics] // Qarağandy universitetınıñ habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – Vol. 10, No. 3. – B.67-79. [in Kaz.]

[8] Onalbaeva A.T., Orynhanova G.A., Asқarova G.S. Tabu i tabuirovannaja leksika v kazahskom jazyke // Vestnik KazNPU imeni Abaja. Serija «Filologicheskie nauki». – 2020. – № 3 (73). – S. 158-164. DOI: 10.51889/2020-3.1728-7804.24. [in Rus.]

[9] Burnard L. Reference Guide for the British National Corpus (XML Edition). - Oxford: Oxford University Computing Services, 2007. – 90 p.

[10] Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Linguocognitive character of taboo in the Turkic-speaking world // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2025. – № 1 (76). – Pp. 189 - 201. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.013.

[11] Calafato R. I'm a salesman and my client is China: Language learning motivation, multicultural attitudes, and multilingualism among university students in Kazakhstan and Uzbekistan // System. – 2021. DOI:10.1016/j.system.2021.102645.

[12] Igissinova A.S, Raeva G., Kulamanova Z. Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics, and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 2. – Pp.187-198.

КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ РОЛЬ ГЕНДЕРНЫХ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЗНАЧЕНИЯ ЗНАКОВ В КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КУЛЬТУРАХ

*Бауыржан Н.Б.[1], Буранкулова Э.Т.[2], Садыкова С.А.[3]
*[1,2,3]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В данной статье исследуется семиотическая и коммуникативная природа гендерных табу и эвфемизмов в казахском

и английском языках в сравнительном контексте. В исследовании утверждается, что эвфемизмы представляют собой контекстно-зависимый семиотический механизм создания смысла. Семантическая структура эвфемизмов в казахском и английском языках определяется культурным и социальным контекстом, в котором они используются. В результате сравнительного анализа было установлено, что эвфемизмы в казахском языке направлены на поддержание коллективной морали, тогда как в английском они направлены на защиту индивидуальной автономии.

Актуальность исследования обусловлена ускорением глобализации, трансформацией гендерных норм и риском неверного толкования эвфемизмов в межкультурной коммуникации. Главная научная проблема исследования заключается в определении закономерностей формирования значении эвфемизмов и табу не во внутренней семантике слова, а в культурно-социальном контексте, в котором они используются, и роли гендерного фактора в этом процессе. Цель исследования – выявить семиотические основы табу и эвфемизма в лингвокультурах казахского и английского языков и провести их сравнительный анализ. Теоретическая основа исследования опирается на семиотические и гендерно-лингвистические концепции, устоявшиеся в международном научном дискурсе. Эти концепции соотносятся с казахстанской лингвокультурной традицией, которая рассматривает гендерное использование языка как социокультурное явление.

В методологическом плане исследование основано на качественном сравнительном анализе. Исследование включает семиотический, лингвокультурный и дискурсивный анализ фразеологии, эвфемизмов и текстов на казахском и английском языках. Данный анализ показывает, что в казахском языке эвфемизмы направлены на сохранение коллективной морали и социальной иерархии, тогда как в английском языке они служат защите личной автономии и обеспечению комфорта в общении. В исследовании предлагается рассматривать эвфемизм как динамическую семиотическую систему, кодирующую гендерные отношения.

Результаты исследования позволяют рассматривать табуированные слова и эвфемизмы как динамическую систему знаков, регулирующую моральное поведение и структурирующую гендерные отношения в разных культурах, на стыке семиотики и гендерной лингвистики.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, символ, семиотика, моральный и этический кодекс, лингвокультура, метафора, этика речи, культурная мотивация, корпусная лингвистика

THE CONTEXTUAL ROLE OF GENDER TABOOS AND EUPHEMISMS IN SHAPING THE MEANING OF SIGNS IN KAZAKH AND ENGLISH CULTURES

*Bauyrzhan N.B.[1], Burankulova E.T.[2], Sadykova S.A.[3]
*[1,2,3]K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Absract. This article examines the semiotic and communicative nature of gender taboos and euphemisms in Kazakh and English in a comparative context. The study argues that euphemisms represent a context-dependent semiotic mechanism for creating meaning. The semantic structure of euphemisms in Kazakh and English is determined by the cultural and social context in which they are used. The comparative analysis revealed that euphemisms in Kazakh aim to maintain collective morality, whereas in English, they aim to protect individual autonomy.

The relevance of the study is explained by the acceleration of globalisation, the transformation of gender norms, and the risk of misinterpreting euphemisms in intercultural communication. The main scientific problem of the study is to determine the patterns of the meaning formation of euphemisms and taboos not in the internal semantics of the word, but in the cultural and social context in which they are used, and the role of the gender factor in this process. The aim of the study is to identify the semiotic foundations of taboo and euphemism in Kazakh and English linguocultures and to analyse them comparatively. The theoretical basis of the study is drawn from semiotic and gender-linguistic concepts established in the international scientific discourse. These concepts are linked to the Kazakh linguo-cultural tradition, which views gendered language use as a socio-cultural phenomenon.

Methodologically, the study is based on qualitative comparative analysis. The research involves a semiotic, linguocultural and discursive analysis of phraseology, euphemisms and texts in Kazakh and English. This analysis reveals that in Kazakh, euphemisms are aimed at preserving collective morality and social hierarchy, whereas in English, they are directed towards protecting personal autonomy and communicative comfort. The study proposes considering euphemism as a dynamic semiotic system that encodes gender relations.

The research findings allow for the consideration of taboo words and euphemisms as a dynamic system of signs that regulates moral conduct and structures gender relations in different cultures, at the intersection of the fields of semiotics and gender linguistics.

Keywords: taboo, euphemism, symbol, semiotics, moral and ethical code, linguaculture, metaphor, speech ethics, cultural motivation, corpus linguistics

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 03.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Бауыржан Нурханым Бауыржан қызы – докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0008-4196-3707, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-1218-0411, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Садыкова Сауле Алтынбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-3825-7680, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz

Информация об авторах:

Бауыржан Нурханым Бауыржан қызы – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-4196-3707, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-1218-0411, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Садыкова Сауле Алтынбаевна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3825-7680, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz

Information about the authors:

Bauyrzhan Nurkhanym Bauyrzhan kyzy – PhD student, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0008-4196-3707, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-1218-0411, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Sadykova Saule Altynbaevna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan https://orcid.org/0000-0003-3825-7680, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz

УДК 81
МРНТИ 16.21.61
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.006

РЕАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ ПРАГМАТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ В КОММУНИКАТИВНОЙ СРЕДЕ КАЗАХСТАНА (НА МАТЕРИАЛЕ ГОРОДСКИХ РЕСПОНДЕНТОВ)

*Бисембаева С.Д.[1], Сансызбаева С.К.[2]
*[1]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена расширением межкультурных контактов в условиях глобализации и возрастающей необходимостью изучения социокультурных и прагматических особенностей речевого поведения в различных коммуникативных контекстах. Особое значение приобретает анализ влияния гендерного фактора на выбор языковых средств и реализацию коммуникативных стратегий. Цель исследования заключается в выявлении особенностей использования прагматических стратегий в речи представителей казахоязычной и русскоязычной среды, а также в анализе социальных и культурных факторов, влияющих на коммуникативное поведение. Методологическую основу исследования составили комплексный анализ, сравнительно-сопоставительный подход и эмпирическое исследование, проведенное методом анкетирования среди носителей казахского и русского языков. В работе рассматриваются особенности реализации речевых актов, использования прагматических маркеров и коммуникативных стратегий в различных ситуациях общения. Результаты исследования показали отличительные особенности в выборе отдельных языковых средств и прагматических стратегий в исследуемой выборке. Выявленные различия проявились прежде всего в сфере выражения вежливости, использования косвенных способов коммуникации и реализации директивных речевых актов. Установлено, что выбор коммуникативных стратегий определяется совокупностью факторов, включающих гендерный аспект, языковой контекст, социальные характеристики участников коммуникации и особенности культурной среды. В исследуемой казахоязычной группе наблюдалась тенденция к более частому использованию форм речевого уважения и стратегий смягчения высказывания, тогда как в русскоязычной группе отмечалась большая вариативность в степени прямоты и экспрессивности коммуникации. Сделан вывод о необходимости учета социокультурных и гендерно обусловленных особенностей речевого

поведения при анализе межкультурной коммуникации. Полученные результаты способствуют расширению представлений о механизмах речевого взаимодействия в мультикультурной среде Казахстана и могут быть использованы в дальнейших исследованиях в области социолингвистики, прагмалингвистики и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: гендерные различия, речевые стратегии, механизмы языкового поведения, мужская речь, женская речь, прагматика, социолингвистика, казахоязычная среда, русскоязычная среда

Введение

Межкультурная коммуникация является одной из важных областей для социолингвистических и лингвокультурологических исследований. Гендерный аспект играет существенную роль в этом процессе, так как социальные нормы и гендерные роли могут отличаться в зависимости от культурного контекста. «В каждой культуре гендерные роли и нормы развиваются по-разному. Важно учитывать эту разницу во время коммуникации» [1, с. 246]. В условиях поликультурного и билингвального пространства Казахстана прагматические аспекты коммуникации приобретают особую исследовательскую значимость. Сосуществование казахского и русского языков в едином коммуникативном пространстве актуализирует изучение факторов, влияющих на выбор речевых стратегий и особенности языкового поведения различных социальных групп.

Проблематика гендерной специфики коммуникации получила широкое освещение в современной лингвистике. В исследовании И. Янти гендерно маркированные особенности речи анализируются в рамках социолингвистического подхода. Особое внимание уделяется изучению того, каким образом мужчины и женщины используют различные языковые стратегии для достижения сопоставимых коммуникативных задач [2]. Гендерные особенности коммуникации представлены в исследованиях различных научных направлений. В статье Е. Деспинса и др. рассматриваются гендерные различия в коммуникативном поведении, возникающие после черепно-мозговой травмы. Результаты исследования показали, что мужчины чаще склонны недооценивать возникающие у них трудности в коммуникации по сравнению с женщинами [3].

В работе М. Гамзук исследуются особенности коммуникативного непонимания между мужчинами и женщинами в английской и украинской культурах. На основе дискурс-анализа автор выявляет ключевые причины коммуникативных затруднений, среди которых выделяются различия в речевых стратегиях, культурно обусловленные особенности общения и вариативность интерпретации языковых единиц [4].

Дж. де Хесус и соавторы анализируют гендерные различия в использовании обобщенного мужского рода в научных публикациях по психологии. Результаты исследования демонстрируют, что даже малозаметные особенности гендерной самопрезентации способны оказывать существенное влияние на профессиональное продвижение и развитие научной карьеры [5].

В исследовании Дж. Стоун и С. Кан подчеркивается значимость изучения влияния гендерного фактора на коммуникацию в социальных сетях, а также выявления языковых стратегий, способствующих повышению вовлеченности аудитории [6].

Работа А. Нам посвящена анализу различий в национальной идентичности и представлениях о гендерных ролях среди казахоязычных и русскоязычных студентов Казахстана. Автор отмечает, что данные особенности находят отражение в образовательной среде и проявляются в школьной и университетской коммуникации [7].

Вопросы гендерных особенностей коммуникативной культуры Казахстана находят отражение в работах отечественных исследователей. В диссертационном исследовании Г.Б. Мамаевой рассматриваются особенности речевого поведения мужчин и женщин в казахском языке, а также анализируются различия в использовании лексических и синтаксических средств коммуникации. Автор подчеркивает влияние национально-культурных традиций, норм речевого этикета и этнопсихологических факторов на формирование коммуникативных моделей [8].

Роль культурного контекста и национальных коммуникативных практик в организации речевого поведения подтверждается также в исследовании «Гендерные стереотипы в казахской коммуникативной культуре». Авторы отмечают, что особенности речевого взаимодействия в казахоязычной среде связаны с нормами национального этикета, традициями воспитания и культурными представлениями о социальных ролях участников коммуникации [9].

Вместе с тем исследования, непосредственно посвященные анализу гендерных аспектов коммуникации в казахстанском языкознании, остаются сравнительно немногочисленными. В работах Б. Хасанұлы, А. Кодар и З. Кодар, А. Сейдимбека, Х. Жубанова, З. Нуржановой, В. Нарожной, З. Сабитовой, А. Даировой, Т. Токтаровой рассматриваются отдельные аспекты гендерного речевого поведения и языковой вариативности, но недостаточно полно освещены вопросы сравнительного анализа мужской и женской речи в поликультурной и билингвальной среде.

В связи с вышеуказанным вопросы функционирования прагматических стратегий в условиях поликультурной и билингвальной коммуникативной среды Казахстана требуют дальнейшего изучения.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью анализа коммуникативных практик с учетом гендерного, языкового и социокультурного контекстов. Исследование прагматических особенностей речевого взаимодействия позволяет углубить понимание механизмов формирования коммуникативного поведения в современной языковой среде Казахстана.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей реализации прагматических стратегий в речи представителей казахоязычной и русскоязычной коммуникативной среды Казахстана, а также в анализе влияния языкового контекста, культурных факторов и социальных характеристик на коммуникативное поведение респондентов.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

– выявить особенности использования коммуникативных стратегий в исследуемой выборке;

– проанализировать применение смягченных, директивных и эмоционально-экспрессивных языковых средств в различных коммуникативных ситуациях;

– определить влияние культурных традиций и норм речевого этикета на выбор речевых стратегий;

– рассмотреть роль социального статуса, уровня образования и профессионального опыта в организации речевого поведения;

– сопоставить особенности реализации прагматических стратегий в казахоязычной и русскоязычной коммуникативной среде.

Научная новизна исследования определяется сопоставительным анализом прагматических стратегий в исследуемых языковых группах на основе эмпирических данных, что позволяет выявить особенности функционирования коммуникативных моделей в условиях казахстанского языкового пространства.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных результатов при изучении межкультурной коммуникации, а также при разработке образовательных программ и методических подходов к преподаванию языков в поликультурной среде.

Описание материалов и методов

Исследование выполнено с использованием комплекса взаимодополняющих методов. Социолингвистический подход применялся для анализа влияния социокультурных факторов на особенности речевого поведения респондентов в различных коммуникативных ситуациях. Прагмалингвистический анализ позволил рассмотреть использование речевых актов и коммуникативных стратегий с точки зрения их функциональной направленности и особенностей реализации в разных языковых контекстах.

Эмпирический материал был получен методом анкетирования. Анкета разработана с опорой на апробированные международные подходы в области социолингвистических исследований, представленные в работах П. Брауна и С. Левинсона [10], Р. Лакофф [11] и Д. Таннен [12], и адаптирована с учетом социально-культурной специфики Казахстана.

Структура анкеты включала четыре тематических блока.

Первый блок содержал социально-демографические характеристики участников исследования: пол, возраст, родной язык, язык повседневного общения, уровень образования и профессиональную сферу деятельности.

Второй блок был направлен на изучение особенностей использования речевых стратегий и включал примеры форм вежливости, извинений, директивных конструкций и комплиментарных высказываний. Вопросы были представлены в форме альтернативного выбора и шкал частотности (например: часто / иногда / редко / никогда). Среди вопросов были следующие: «Как вы обычно обращаетесь к малознакомому человеку старше вас?», «Используете ли вы в повседневной речи выражения “пожалуйста”, “будьте добры”, “если можно”?», «В каких ситуациях считаете необходимым принести извинения?», «Используете ли комплименты в общении с коллегами или знакомыми?» и др.

Третий блок был посвящен изучению языковых установок, скрытых смыслов и культурно обусловленных особенностей коммуникации. Респондентам предлагалось ответить на вопросы о понимании вежливого общения, восприятии различий в коммуникативном поведении, роли языка в выражении уважения и влиянии социальных факторов на интерпретацию высказываний.

Четвертый блок включал оценку утверждений по шкале Лайкерта от 1 до 5 и был направлен на выявление языковых установок и представлений участников коммуникации. Среди утверждений рассматривались особенности использования прямых и косвенных речевых форм, восприятие вежливости, отражение социальных стереотипов в языке и особенности речевого этикета. В качестве утверждений для выявления языковых стереотипов предлагались следующие: 1. *Мужчины чаще используют прямые формы речи по сравнению с женщинами. 2. Женщины более вежливы и эмоциональны в общении. 3. Язык отражает гендерные стереотипы в обществе. 4. В казахском языке больше выражений, подчеркивающих уважение к старшим, чем в русском. 5. Мужчинам проще выражать просьбу напрямую* и др.

Исследование проводилось в период с марта 2024 г. по март 2025 г., что позволило осуществить последовательный сбор и обработку эмпирических данных. Выборка формировалась по принципу сбалансированного распределения участников по языковому и гендерному признакам. В

исследовании приняли участие 120 респондентов: 60 мужчин и 60 женщин; для 50 % участников родным языком являлся казахский, для 50 % – русский.

Анкетирование проводилось в смешанном формате: очно – на базе университетов Казахстана (КазНУ им. аль-Фараби, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова), а также дистанционно посредством платформы Google Forms. Возраст участников варьировался от 18 до 57 лет.

В анкетировании приняли участие студенты, преподаватели и представители различных профессиональных сфер. Большинство участников имело высшее образование либо являлось обучающимися высших учебных заведений, тогда как остальные респонденты имели среднее образование. Респондентами были преимущественно представители городской коммуникативной среды, что учитывалось при интерпретации результатов и определении границ их применения.

Для интерпретации ответов на открытые вопросы использовались методы качественного анализа данных, включающие содержательный и текстовый анализ высказываний респондентов. Для обработки количественных показателей и определения частотности использования различных речевых стратегий применялись методы количественного анализа.

В процессе исследования анализировались степень формальности коммуникации, использование форм речевого этикета (извинение, благодарность, комплимент), стратегии смягчения высказываний, особенности реализации директивных речевых актов, а также способы реагирования на оценочные высказывания.

Сопоставительный анализ полученных эмпирических данных указал на влияние языковых и социокультурных факторов на коммуникативное поведение участников исследования, что позволило оценить применимость универсалистских подходов к интерпретации прагматических особенностей коммуникации в условиях современного казахстанского социокультурного пространства.

Результаты и обсуждение

Результаты исследования позволили выявить особенности реализации прагматических стратегий в выборке респондентов в условиях поликультурной коммуникативной среды Казахстана. Результаты анкетирования показали, что выбор коммуникативных средств определяется совокупностью факторов и зависит не только от гендерной принадлежности, но и от языкового контекста, культурных норм, уровня образования и социально-профессионального статуса респондентов.

1. Гендерные особенности коммуникативных стратегий

Анализ ответов продемонстрировал наличие различий в предпочтении

отдельных речевых стратегий среди мужчин и женщин. Женщины-респонденты чаще использовали формы общения, ориентированные на поддержание коммуникативной гармонии, снижение категоричности высказывания и сохранение позитивного взаимодействия. Так, 74% женщин отдавали предпочтение смягченным речевым моделям («могли бы вы», «позвольте уточнить», «кешіріңіз» и др.), тогда как около 67 % мужчин чаще выбирали прямые и лаконичные способы выражения коммуникативных намерений.

Различия проявились и в сфере речевого этикета. О регулярном использовании комплиментов и извинений сообщили 85 % женщин, тогда как среди мужчин аналогичный показатель составил 45–50 %. Анализ речевых актов показал, что женщины чаще прибегали к косвенным вопросам, стратегиям эмоциональной поддержки и смягченным просьбам («Если тебе не сложно…», «Өтініш болып тұр еді…»), тогда как мужчины чаще использовали директивные конструкции («Позвони ему», «Нужно сделать так…», «Ертеңге дейін дайын болу керек», «Міндетті түрде хабарлас»).

Особенности были выявлены и в реакциях на комплименты. Около 68 % женщин отвечали благодарственными формулами («Мне приятно», «Взаимно», «Рахмет»), тогда как около 65 % мужчин чаще использовали юмористическую реакцию либо снижали значимость оценки («Просто повезло», «Бопты» и др.).

Полученные данные свидетельствуют о наличии различий в выборе коммуникативных стратегий внутри исследуемой выборки, однако не рассматриваются как универсальные характеристики речевого поведения мужчин и женщин. Выявленные тенденции интерпретируются не как проявление коммуникативного неравенства, а как отражение различных моделей социального взаимодействия.

2. Языковой контекст и культурные особенности

Результаты исследования показали, что особенности речевого поведения связаны также с языковым и культурным контекстом.

Среди носителей казахского языка была зафиксирована более высокая частота использования стратегий уважительного общения, особенно в официальной коммуникации и взаимодействии со старшими по возрасту. Значимую роль играли формы с аффиксами «-сыз/-сіз», использование эвфемизмов и избегание прямых директивных конструкций. Так, одна из участниц исследования (женщина, 27 лет) отметила: «Иногда приходится говорить мягко, чтобы не обидеть собеседника, особенно старших по возрасту». В речи части респондентов встречались элементы «ғой», «шығар», «деген», выполняющие функцию снижения категоричности высказывания.

Среди мужчин использование комплиментов встречалось реже, что может быть связано с культурными представлениями о допустимых моделях речевого поведения и установками на сдержанность и эмоциональный самоконтроль, характерными для казахской коммуникативной культуры.

Русскоязычные участники исследования чаще использовали прямые формы общения в неофициальной коммуникации, сохраняя при этом нормативные формы вежливости в официальной среде. В речи женщин чаще встречались эмоционально-экспрессивные характеристики («чудесный», «прекрасный»), тогда как мужчины чаще использовали нейтральные оценки («нормальный», «жесткий»). Женщины чаще обращались к конструкциям предположительности («Мне кажется, что…», «Не могли бы вы…»), мужчины — к более кратким и прямым высказываниям («Хорошая идея», «Скажи, что думаешь»).

Выявленные различия отражают особенности коммуникативных норм, характерных для различных языковых сред, и демонстрируют влияние культурных представлений на выбор языковых средств.

3. Социальный статус и коммуникативные стратегии

Выбор речевых стратегий определяется не только гендерными и языковыми особенностями, но также связан с уровнем образования и профессиональной деятельностью участников.

Среди респондентов с высшим образованием чаще фиксировалось использование дипломатичных языковых форм и модальных конструкций («Возможно, стоит рассмотреть другой вариант», «Следовало бы…»). У представителей руководящих должностей встречались смягченные формы просьбы, тогда как сотрудники среднего звена использовали более прямые способы постановки задачи.

Так, один из участников исследования (руководитель, мужчина, 35 лет, казахоязычная среда) отметил: «Я стараюсь просить так, чтобы коллеги понимали задачу, но не чувствовали давления». Другой респондент (мужчина, 30 лет) использовал более директивные формулировки: «Свяжитесь с клиентом повторно», «Проверьте данные еще раз».

Полученные данные позволяют предположить, что уровень образования и социально-профессиональные характеристики оказывают существенное влияние на выбор коммуникативных стратегий наряду с гендерными и языковыми факторами.

Таким образом, результаты исследования демонстрируют, что различия в выборе прагматических стратегий формируются под влиянием комплекса факторов и не могут интерпретироваться как фиксированные характеристики мужской или женской речи. Полученные данные отражают тенденции речевого поведения в пределах исследуемой выборки современного казахо- и русскоязычного коммуникативного пространства

Казахстана и частично соотносятся с ранее представленными результатами исследований в области гендерной прагматики.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить особенности реализации гендерных прагматических стратегий в казахоязычной и русскоязычной коммуникативной среде Казахстана. Установлено, что выбор речевых стратегий определяется совокупностью факторов и зависит не только от гендерной принадлежности, но и от языкового контекста, культурных норм, уровня образования и социально-профессионального статуса респондентов.

Полученные данные показали, что женщины в исследуемой выборке чаще используют стратегии коммуникативной поддержки, формы вежливости, смягченные конструкции и эмоционально-экспрессивные средства, тогда как мужчины обращаются к более прямым и директивным способам выражения коммуникативных намерений. При этом в казахоязычной среде выражена ориентация на соблюдение норм уважения и поддержание коммуникативной гармонии, тогда как в русскоязычной среде отмечается более высокая степень прямоты высказывания при сохранении норм речевого этикета. Кроме того, независимо от гендерной принадлежности респонденты с высшим образованием и представители руководящих должностей чаще используют дипломатичные и кооперативные модели общения.

Результаты исследования расширяют представления о функционировании гендерных прагматических стратегий в условиях казахстанского поликультурного пространства и могут быть использованы в дальнейших исследованиях по гендерной прагматике, социолингвистике и межкультурной коммуникации, а также при разработке образовательных курсов и программ.

Вместе с тем исследование имеет ряд ограничений, которые необходимо учитывать при интерпретации результатов. Выборка преимущественно представлена городскими респондентами, что ограничивает возможность распространения выводов на всю совокупность носителей казахского и русского языков Казахстана. Недостаточная представленность сельских информантов не позволила в полной мере отразить вариативность гендерных прагматических стратегий в различных типах коммуникативной среды, учитывающей большую устойчивость традиционных моделей взаимодействия в сельском сообществе.

В связи с этим полученные результаты следует рассматривать как описание тенденций, выявленных в исследуемой группе респондентов. Перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением

эмпирической базы за счет включения респондентов из различных регионов Казахстана, увеличения объема выборки, обеспечения более сбалансированного представительства городской и сельской среды, а также дальнейшего изучения трансформации гендерных речевых стратегий в условиях современных социальных и культурных изменений.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Райхан Б., Буркитбай Г. Ж., Меллат Д., Адилали Ж. Мәдениетаралық коммуникациядағы гендерлік мәдениет айырмашылықтары (қытай және қазақ тілдері бойынша) // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2025. – № 1 (76). – С. 244-264.

[2] Yanti Y. Gender and Communication: Some Features of Women's Speech // Journal of Cultura and Lingua. – 2021. – №1 (2). – Pp. 33-38. https://culingua.bunghatta.ac.id/index.php/culingua/article/view/69. 01.02.2025

[3] Despins E. H., Turkstra L. S., Struchen M. A., Clark A. N. Sex-based differences in perceived pragmatic communication ability of adults with traumatic brain injury // Archives of Physical Medicine and Rehabilitation. – 2016. – №2 (97). – Pp. 26-32. https://www.sciencedirect.com/article/abs/pii/S0003999315000969. 03.03.2025

[4] Gamzyuk M. M. Male-Female Miscommunication in English and Ukrainian Cultural Societies: a Pragmatic Approach. – 2023. http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/3494. 03.03.2025

[5] DeJesus J. M., Umscheid V. A., Gelman S. A. When gender matters in scientific communication: The role of generic language // Sex Roles. – 2021. – №. 9 (85). – P. 577-586. – https://link.springer.com/article/10.1007/s11199-021-01240-7. 04.05.2025

[6] Stone J. A., Can S. H. Gendered language differences in public communication? The case of municipal tweets // International Journal of Information Management Data Insights. – 2021. – №2(1). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667096821000276. 01.07.2025

[7] Nam A. Medium of Instruction, National Identity and Attitudes Towards Gender Roles in Kazakhstan // The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field. – Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. – Pp. 143-162. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/87658/978-981-99-85173.pdf?sequence=1#page=161. 01.09.2025

[8] Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2003. – 156 с.

[9] Бегалиева С.Б., Оналбаева А.Т., Токтарова Т.Ж. Гендерные стереотипы в казахской коммуникативной культуре // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные

исследования. – 2017. – №1 (14). https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-stereotipy-v-kazahskoy-kommunikativnoy-kulture

[10] Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.

[11] Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper & Row, 1975. – 83 p.

[12] Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation – New York: William Morrow, 1990. – 280 p.

REFERENCES

[1] Raikhan B., Burkitbai G. Zh., Mellat D., Adilali Zh. Madenietaralyq kommunikatsiyadagy genderlik madeniet aiyrmashylyqtary (qytai jane qazaq tilderi boiynsha) [A brief overview of gender cultural differences in Intercultural communication (based on chinese and Kazakh languages)]. Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylai khana. Seriya: Filologicheskie nauki. – 2025. – № 1 (76). –P. 244-264. [in Kaz.]

[2] Yanti Y. Gender and Communication: Some Features of Women's Speech // Journal of Cultura and Lingua. – 2021. – №1 (2). – P. 33–38. https://culingua.bunghatta.ac.id/index.php/culingua/article/view/69. 01.02.2025

[3] Despins E. H., Turkstra L. S., Struchen M. A., Clark A. N. Sex-based differences in perceived pragmatic communication ability of adults with traumatic brain injury // Archives of Physical Medicine and Rehabilitation. – 2016. – №2 (97). – Pp. 26-32. https://www.sciencedirect.com/article/abs/pii/S0003999315000969. 03.03.2025

[4] Gamzyuk M. M. Male-Female Miscommunication in English and Ukrainian Cultural Societies: a Pragmatic Approach. – 2023. http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/3494. 03.03.2025

[5] DeJesus J. M., Umscheid V. A., Gelman S. A. When gender matters in scientific communication: The role of generic language // Sex Roles. – 2021. – №9 (85). – Pp. 577-586. https://link.springer.com/article/10.1007/s11199-021-01240-7. 04.05.2025

[6] Stone J. A., Can S. H. Gendered language differences in public communication? The case of municipal tweets // International Journal of Information Management Data Insights. – 2021. – №2(1). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2667096821000276. 01.07.2025

[7] Nam A. Medium of Instruction, National Identity and Attitudes Towards Gender Roles in Kazakhstan // The Political Economy of Education in Central Asia: Evidence from the Field. – Singapore: Springer Nature Singapore, 2024. – Pp. 143-162. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/87658/978-981-99-8517-3.pdf?sequence=1#page=161. 01.09.2025

[8] Mamayeva G.B. Erler men aielderding soz qoldanystaryndagy erekshelikter: filol. gyl. kand. diss. [Features of speech usage of men and women]. – Almaty, 2003. – 156 b. [in Kaz.]

[9] Begaliyeva S.B., Onalbayeva A.T., Toktarova T.Zh. Gendernye stereotipy v kazakhskoi kommunikativnoi kul'ture [Gender stereotypes in Kazakh communicative culture] // Vestnik Omskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Gumanitarnye issledovaniya. – 2017. – №1 https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-stereotipy-v-kazahskoy-kommunikativnoy-kulture [in Rus.]

[10] Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.

[11] Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper & Row, 1975. – 83 p.

[12] Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation – New York: William Morrow, 1990. – 280 p.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ОРТАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ПРАГМАТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРДЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСУЫ (ҚАЛАЛЫҚ РЕСПОНДЕНТТЕР МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Бисембаева С.Д.[1], Сансызбаева С.К.[2]

*[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

[2]әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі жаһандану жағдайында мәдениетаралық байланыстардың кеңеюімен және әртүрлі коммуникативтік контекстердегі сөйлеу мінез-құлқының әлеуметтік-мәдени және прагматикалық ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігінің артуымен айқындалады. Әсіресе гендерлік фактордың тілдік құралдарды таңдауға және коммуникативтік стратегияларды жүзеге асыруға ықпалын талдау ерекше маңызға ие. Зерттеудің мақсаты – қазақтілді және орыстілді орта өкілдерінің сөйлеуінде прагматикалық стратегияларды қолдану ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ коммуникативтік мінез-құлыққа әсер ететін әлеуметтік және мәдени факторларды талдау. Зерттеудің әдіснамалық негізін кешенді талдау, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс және қазақ және орыс тілдерінің тасымалдаушылары арасында сауалнама жүргізу арқылы жүзеге асырылған эмпирикалық зерттеу құрады. Жұмыста әртүрлі қарым-қатынас жағдайларындағы сөйлеу актілерінің жүзеге асу ерекшеліктері, прагматикалық маркерлерді қолдану және коммуникативтік стратегиялардың көрінісі қарастырылады. Зерттеу нәтижелері зерттелген іріктемеде жекелеген тілдік құралдар мен прагматикалық стратегияларды таңдауда айырмашылықтардың бар екенін көрсетті. Анықталған ерекшеліктер, ең

алдымен, сыпайылықты білдіру, жанама коммуникация тәсілдерін қолдану және директивті сөйлеу актілерін жүзеге асыру салаларында байқалды. Коммуникативтік стратегияларды таңдау гендерлік аспектіні, тілдік контексті, коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік сипаттамаларын және мәдени ортаның ерекшеліктерін қамтитын факторлар жиынтығымен анықталатыны белгіленді. Зерттелген қазақтілді топта сөйлеу құрметінің формалары мен айтылымды жұмсарту стратегияларын жиірек қолдану үрдісі байқалса, орыстілді топта коммуникацияның туралығы мен экспрессивтілік деңгейінің анағұрлым жоғары вариативтілігі анықталды. Зерттеу нәтижесінде мәдениетаралық коммуникацияны талдау кезінде сөйлеу мінез-құлқының әлеуметтік-мәдени және гендерлік ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Алынған нәтижелер Қазақстанның көпмәдениетті ортасындағы сөйлеу өзара әрекеттестігінің тетіктері туралы түсініктерді кеңейтуге ықпал етеді және оларды социолингвистика, прагмалингвистика және мәдениетаралық коммуникация салаларындағы кейінгі зерттеулерде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: гендерлік айырмашылық, сөйлеу стратегиялары, тілдік мінез-құлық механизмдері, ерлердің сөйлеуі, әйелдердің сөйлеуі, прагматика, социолингвистика, қазақ тілді орта, орыс тілді орта

THE REALIZATION OF GENDERED PRAGMATIC STRATEGIES IN KAZAKHSTAN'S COMMUNICATIVE ENVIRONMENT (BASED ON DATA FROM URBAN RESPONDENTS)

*Bissembayeva S.D.[1], Sansyzbayeva S.K.[2]
*[1]Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
[2]Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The relevance of this study is determined by the expansion of intercultural contacts in the context of globalization and the growing need to investigate the sociocultural and pragmatic features of speech behavior in various communicative contexts. Particular importance is attached to the analysis of the influence of gender on the choice of linguistic means and the implementation of communicative strategies. The aim of the study is to identify the features of the use of pragmatic strategies in the speech of representatives of Kazakh-speaking and Russian-speaking environments, as well as to analyze the social and cultural factors influencing communicative behavior. The methodological framework of the study is based on comprehensive analysis, a comparative approach, and an empirical study conducted through a questionnaire survey among native speakers of Kazakh and Russian. The paper examines the peculiarities of speech act realization, the use of pragmatic markers, and communicative strategies in different communication situations. The results of the study revealed differences in the choice of particular linguistic means and pragmatic strategies within the

investigated sample. These differences were manifested primarily in the expression of politeness, the use of indirect communication strategies, and the realization of directive speech acts. It was established that the choice of communicative strategies is determined by a combination of factors, including gender, linguistic context, the social characteristics of communication participants, and the features of the cultural environment. The Kazakh-speaking group demonstrated a tendency toward more frequent use of speech respect forms and mitigation strategies, whereas the Russian-speaking group exhibited greater variability in the degree of directness and expressiveness of communication. The study concludes that sociocultural and gender-related features of speech behavior should be taken into account in the analysis of intercultural communication. The findings contribute to a broader understanding of the mechanisms of verbal interaction in the multicultural environment of Kazakhstan and may be used in further research in sociolinguistics, pragmalinguistics, and intercultural communication.

Keywords: gender differences, speech strategies, mechanisms of linguistic behavior, male speech, female speech, pragmatics, sociolinguistics, Kazakh-speaking environment, Russian-speaking environment

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 26.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Бисембаева Салтанат Дарханқызы – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-5832

Сансызбаева Сандугаш Кадралиевна – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

Авторлар туралы мәлімет:

Бисембаева Салтанат Дарханқызы – докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-5832

Сансызбаева Сандугаш Кадралиевна – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

Information about the authors:

Bissembayeva Saltanat Darkhankyzy – doctoral student, Aktobe regional university named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sbissembayeva@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-2898-5832

Sansyzbayeva Sandugash Kadralievna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3741-2589

УДК 811.161.1
МРНТИ 16.21.33
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.007

СЕМАНТИЧЕСКИЕ КАУЗАТОРЫ ЛИШЕНИЯ В РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ

*Боханова А.С.[1], Азизова А.О.[2], Байтуова А.Н.[3], Абдуллаева М.С.[4]
*[1,2,4]Международного университета туризма и гостеприимства
Туркестан, Казахстан
[3]Международного казахско–турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави Туркестан, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются семантические каузаторы, участвующие в формировании семантики лишения, репрезентированной в русских пословицах как устойчивых единицах народной паремиологии. Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к изучению когнитивно-семантических механизмов интерпретации пословиц, а также необходимостью уточнения роли причинно-следственных отношений в структуре категории лишительности. Несмотря на наличие работ, посвящённых семантике пословиц, специфика каузативных компонентов, формирующих значение утраты, до настоящего времени не получила комплексного описания, что определяет научную новизну исследования.

Цель работы – выявить, систематизировать и описать типы семантических каузаторов, определяющих лишительную семантику в русских пословицах, а также установить особенности их экспликации в поверхностной и глубинной структуре высказывания. Для достижения поставленной цели был использован ряд научных методов и приемов: структурно-семантический, компонентный и контекстуальный анализа, наблюдения и обобщения, а также элементы концептуального и герменевтического методов исследования. Материалом исследования послужил корпус русских пословиц различной тематики, в которых значение лишения выражено эксплицитно или имплицитно.

В результате исследования установлено, что ключевую роль в формировании семантики лишения играют денотативные и ситуативные каузаторы, отражающие причинные отношения между действием и его негативным следствием. Выявлено, что причинный компонент в большинстве случаев имеет эксплицитное выражение, однако значительная часть каузативных связей реализуется имплицитно и реконструируется на уровне глубинной семантики. Теоретическая значимость работы заключается в уточнении статуса категории лишительности в системе семантических разрядов русского языка, практическая – в возможности использования полученных результатов в процессе преподавания лексикологии, семантики и интерпретации паремиологических текстов.

Ключевые слова: лишительная семантика, каузатор, пропозиция, глубинный синтаксис, поверхностный синтаксис, пословица, компонент, паремиология

Введение

Вызовы постмодернистской культурной парадигмы с ее нейтрализацией амбивалентных оппозиций актуализируют в современном языкознании интегративный подход к трактовке языковых фактов. Вместе с тем не утрачивает свою значимость их семантическая интерпретация. В настоящее время категория лишительности по-прежнему является малоизученным феноменом в современной лингвистике, из чего вытекает необходимость определения ее места в спектре семантических разрядов.

Актуальность данного исследования обосновывается значимостью пропозиционального подхода к интерпретации структурно-семантических компонентов высказываний, в которых на поверхностном и на глубинном уровне представлен каузатор действия лишения как доминирующий фактор отграничения категории лишительности от смежных с ней семантических категорий. Цель настоящей статьи – выявить роль каузаторов действия лишения в формировании лишительной семантики русских пословиц. В ее задачи входит: 1) проанализировать структурно-семантические компоненты пословиц с лишительной семантикой; 2) произвести структурно-семантическую классификацию каузаторов действия лишения; 3) раскрыть заложенные в пословицах метафорические смыслы.

Описание материалов и методов

Фактическим материалом для анализа послужили языковые средства, передающие на поверхностном и глубинном синтаксических уровнях значение каузирования в русских пословицах. Материал был получен путем сплошной выборки пословиц, в которых эксплицитным либо имплицитным способом передается действие лишения, его каузатор как маркер причины данного действия, а также сопровождающие его субъект и объект лишения. В качестве источников фактического материала использовались «Большой словарь русских пословиц» В.М. Мокиенко и сборники пословиц русского языка. Всего собрано 184 пословицы, в настоящей статье проанализировано 32 единицы. Все они были разделены по критерию семантики каузатора на две группы. Из них – с ситуативным каузатором было проанализировано 13 пословиц, с денатотивным – 19 пословиц.

Для достижения поставленной цели и задач применялся комплекс научных методов и приемов исследования. Структурно-семантический анализ использовался с целью определения смысла текста русских пословиц с лишительной семантикой, структуры и семантики их языковых единиц. Таксономический метод позволил расклассифицировать каузаторы

действия лишения на основе семантического критерия. Представленная в аналитической части статьи их классификация явилась основой при описании каждого из выявленных каузаторов. Метод концептуального анализа в комплексе с интерпретацией языковых единиц позволил выявить сочетаемостные особенности и степень возможности их соответствия заданной пропозициональной структуре. Прием герменевтического анализа использовался при интерпретации пословицы как цельной содержательной структуры. Анализ языковых фактов осуществлялся на основе теорий трансформационной грамматики и пропозициональных структур, позволивших интерпретировать пословицы сквозь призму поверхностного, определяющего фонетический облик, и глубинного, определяющего семантическую интерпретацию предложения. Оба эти уровня отражены в исследовании при описании структурно-семантических особенностей пословиц. Это способствует расширению зоны семантических каузаторов действия лишения и аргументов в пользу интерпретации категории лишительности как самостоятельного семантического конструкта.

Практическая значимость полученных результатов состоит в целесообразности их применения в практике преподавания функциональной грамматики, лингвистического анализа текста и других дисциплин семантической направленности в вузе, а также при определении семантики русских пословиц в школьной практике преподавания.

Научно-методологическая база исследования опирается на работы по семантике, пропозиции, глубинному и поверхностному синтаксису О. Есперсена, Е.В. Падучевой, Н.Д. Арутюновой, С.В. Гусаренко, Т.Ф. Шукуровой, Д.Н. Мироновой, И.В. Григорьевой, В.С. Ли; семантической категории лишительности в контексте с категорией каузирования Вяч.Вс. Иванова, Н.Н. Болдырева, О.В. Радчук, И.Д. Карповой, Б.Ч. Бижоева, А.С. Бохановой, С.В. Шустовой и др.; работы по фразеологии В.М. Мокиенко, В.Н. Телии, Е.В. Иванова, О. Абакумовой, Т.Г. Орловой, К.Е. Алибековой, А.С. Базарбаевой.

В рамках семантического направления в нашей работе актуальным является соотношение понятий «смысл» и «значение». В отличие от смысла, согласно Л. Витгенштейну, «значение есть употребление» [Цит. по: 1], то есть в отличие от семантики этот термин применим к конкретному языку.

Пропозициональный подход позволил выявить семантические составляющие русских пословиц и определить наличие в них не только действия лишения как факт, но и наличие / отсутствие каузатора как доминирующего компонента пропозициональной структуры категории лишительности. Ученые рассматривают пропозицию с точки зрения репрезентации в высказывании окружающей действительности. Н.Д. Арутюнова пишет: «Это свойство пропозиции имплицирует речевой характер пропозитивной семантики, которая не может быть выделена у единиц языка, пока они не соотнесены с миром тех атрибутов, которые не

«зацепились» за какой-либо предмет или явление» [2, с. 79]. Репрезентация окружающего мира как ключевое понятие пропозиции рассматривается также в трудах Е.В. Падучевой [3, с. 23]., С.В. Гусаренко [4, с. 159]

Следует подчеркнуть, что семантика лишения в современной трактовке ученых представляет собой смысловую структуру, идентичную отрицанию или отсутствию чего-либо у предмета лишения, с чем трудно согласиться. В работе же О.В. Радчук лишительность вообще определяется как один из оттенков отсутствия. В данном случае ученый игнорирует тот факт, что в приводимых ей конструкциях каузатор как таковой отсутствует [5]. Критерием же отличия категории лишительности от смежных с ней семантических структур, согласно произведенным и ранее опубликованным нами исследованиям, является каузатор. Иными словами, в обозначенной семантической структуре обязательным является наличие каузатора – маркера причины, по которой произошло лишение [6].

Особо оговорим, что облигаторность каузатора в составе лишительной семантики вовсе не означает идентификацию категорий лишительности и каузативности [7]. Схематически базовая семантическая структура категории лишительности может быть представлена следующим образом:

'*x* обусловливает то, что *y* лишается и не имеет *z* – а',

где *x* – субъект действия лишения, *y* – прямой объект, подвергшийся этому владеет чем-то' либо 'что-то, некое событие, явление каузировало, что кто-то не владеет чем-то'. Данная семантическая схема полностью укладывается в анализируемые нами высказывания и используется при их интерпретации.

Исследователи паремий рассматривают смысловые особенности русских пословиц [8]; [9]; [10]. Так, О. Абакумова анализирует пословицы о языке, сознании и коммуникации [11]; в сравнительном плане пословицы о жадности, расточительности, бережливости и умеренности анализирует Т.Г. Орлова [12]. Данные работы вписываются в тему нашего исследования, в то время как за его пределами остаются труды ученых, в которых акцент делается на лингвокультурологический аспект, в частности работы В.Н. Телии [13].

Результаты и обсуждение

Метафорический характер пословицы как малого жанра фольклора отражается в составляющих ее компонентах, в том числе в семантических каузаторах. Произведенный структурно-семантический анализ позволил разделить каузаторы, передающие действие лишения в русских пословицах, на две семантические группы: ситуативные и денотативные.

Ситуативные каузаторы

К ситуативным каузаторам относятся указатели причины действия лишения, презентуемые в пословицах в виде некой ситуации, из-за

которой произошло данное действие. В структурном отношении их можно разделить на эксплицитные и имплицитные. К эксплицитным каузаторам принадлежат языковые единицы, выражающие определенную каузативную ситуацию развернутым способом, например: ***От работы*** *кони* ***дохнут –*** причина действия передается существительным в форме род.п. *от работы,* а действие лишения – глаголаом *дохнут.* Имплицитные каузаторы, напротив, предполагают обращение к глубинному синтаксису и соответственно к пропозициональным структурам, например: ***Что*** *имеем* – ***не храним***, ***потерявши*** – *плачем*, где причина передается описательно: относительным местоимением *что* в сочетании с отрицательным глаголом *храним,* а действие лишения деепричастием *потерявши*: ’потеряли, так как не ценили некий предмет или явление’.

В содержательном плане пословицы с ситуативным каузатором отличаются разнообразием палитры. Достаточно часто они содержат совет или рекомендацию, поскольку в их содержание основано на неэтичном поведении, вследствие которого происходят нежелательные действия. В этом случае мы имеем дело с условно-причинными отношениями, которые представлены в развернутом виде, то есть с эксплицитным каузатором, и в которых причинную позицию занимает ситуация неверного действия. В структурном отношении они представляют собой сложные бессоюзные предложения с условно-причинным значением. Например: ***Упустишь минуту*** – ***потеряешь*** *час.* Условность отражена в первой части пословицы ’если упустишь минуту’, а обобщенность – в глаголе 2-го лица простого будущего времени. В рассматриваемом выражении обнаруживается каузатор ситуативной направленности ’из-за бессмысленной траты времени’, раскрывающий причину действия лишения, которое передается глаголом *потерять* (*лишиться*). Подобные пословицы составляют значительный пласт паремиологической системы русского языка: ***Не рой другому яму*** – *сам туда* ***упадешь*** (*Не рой другому яму* – в эксплицитном метафорическом каузаторе воплощается значение: ’из-за бесчестных поступков по отношению к другим людям’, лишение излагается благодаря глаголу *упасть* – потерять достоинство; *Не жалей алтына – потеряешь полтину* (*Не жалей алтына* – ’из-за жадности можно лишиться всего нажитого’, *потеряешь полтину* – ’утратить намного больше’).

Русские пословицы, включающие ситуативные каузаторы с отрицательной коннотацией, носят также предупредительный характер и описывают ситуации разлада в семье, в отношениях между мужем и женой, между людьми: ***В семье разлад****, так и дому не рад; Не будет добра, коли* ***в семье вражда;*** *Муж задурит, половина двора горит, а* ***жена задурит****, и весь двор* ***сгорит; За ревнивым мужем быть –*** *не в корысти свою молодость износить;* ***Украсть*** *– в беду попасть;* ***С лодырем поведешься*** *– горя наберешься.*

Ситуация, в которой излагается причина лишения, презентуется на уровне поверхностного синтаксиса в конструкциях со значением условия, а на уровне глубинного – разнообразием структурно-семантических средств.

В некоторых пословицах эксплицитные метафорические каузаторы проецируют на позитивный результат лишения, например: *Баба с возу – кобыле легче*, где ситуация, передаваемая словосочетанием *Баба с возу,* влечет за собой позитивный результат для «бабы» и «лошади» В трансформированном виде это высказывание приобретает следующее причинно-условное значение: ’кобыле стало легко тащить воз, когда баба слезла с него’.

Денотативные каузаторы

Лишительная семантика в русских пословицах формируется за счет денотативных каузаторов, к которым относятся разнообразные предметы. Большинство включающих их высказываний наделены позитивной коннотацией. В структурном отношении они построены на основе противопоставления положительных и отрицательных свойств человека: ’труд – лень’, ’жадность – щедрость’, ’мотовство – бережливость’.

Достаточно активным каузатором действия лишения является **лень.** Для его воплощения в большинстве высказываний используется слово *лень.* Состояние бездействия лишает человека всех жизненных благ, что выражается глаголами в форме постоянного настоящего времени с наглядно-предметным значением, например: *Труд кормит, а* ***лень портит;*** *От труда здоровеют, а от* ***лени болеют.***

В некоторых пословицах лень как причина идентифицируется с человеком, который ей наделен. В этом случае денотативным каузатором является **бездельник.** Так, в пословице ***Кто не работает****, тот не ест* причина лишения представлена придаточным предложением, а сам процесс – главной частью сложноподчиненного предложения. Во многих пословицах идентичного содержания как каузатор, так и его негативные последствия излагаются имплицитным метафорическим путем: *Без труда не вытащишь и рыбку из пруда; Без хорошего труда нет плода; В прилежном доме густо, в ленивом доме густо.*

Противоположным лени каузатором в анализируемых высказываниях выступает **труд,** который лишает человека отрицательных эмоций: скуки, депрессии, недомогания. В этом случае логический акцент смещен в сторону действия лишения, благодаря использованию глаголов в переносном значении либо частей высказывания, определяемых на уровне глубинного синтаксиса, например: *Терпение и труд все* ***перетрут; Не будет скуки,*** *когда заняты руки.*

Как отмечалось выше, причина отрицательных качеств человека кроется в денотатах **жадность, мотовство.** Согласно произведенному анализу, действие лишения распознается главным образом на уровне глубинных синтаксических структур высказывания, а каузаторы отражаются в прилагательных *жадный, скупой*: ***Жадный*** *сам себе покою не дает;* ***Скупому*** *человеку Бог убавит веку; Тороватому Бог подает, а у* ***скупого*** *отбирает* – жадность.

Лишительная семантика отмечается также в пословицах, каузатором в которых выступает **мотовство**: *Кто **деньгам не знает цены**, тому не избежать нужды; **Щеголять смолоду**, а под старость умирать с голоду; **В руках было**, да по пальцам сплыло; **Велика была мошна**, да вся изошла.* Как видим, фрагменты высказываний *деньгам не знает цены, щеголять смолоду* представлены в эксплицитной форме, в то время как *в руках было, велика была мошна* – имплицитно, то есть на уровне глубинного синтаксиса.

Амбивалентный член оппозиции 'мотовство – бережливость' каузатор **бережливость** в пословицах с лишительной семантикой не отмечается. Это объясняется самой сущностью данного денотата, поскольку бережное отношение к вещам не может привести к утрате чего-либо: *Копейка рубль **бережет**, а рубль голову стережет*.

Позитивный результат с нравоучительным акцентом наблюдается в высказываниях, функцию каузативного значения в которых выполняет **произвольный позитивный денотат.** Инициативное его расположение в высказывании позволяет актуализировать значимость того, что может избавить человека от бед, печали, скуки: *У кого есть **бабушка и дед**, тот **не ведает бед**; Дружная семья не знает печали; **Добрую жену** взять – **ни скуки, ни горя не знать***.

Заключение

Русские пословицы, отличаясь образным строем и выразительностью языка, позволяют передать причинно-условные элементы, влекущие за собой действие лишения. Проанализированный материал свидетельствует о том, что в них отмечаются семантические каузаторы двух типов: ситуативные и денотативные. Первый тип используется при изложении возможных ситуаций, которые приводят к определенным утратам. Включающие его высказывания носят предупреждающе-нравоучительный характер, излагая те негативные моменты, которые приводят к нежелательным для человека последствиям в виде потери разного рода материальных или духовных благ. К денотативным каузаторам относятся **лень, труд, жадность, мотовство**. Отдельную незначительную группу составляют пословицы, причинно-следственный характер которых имеет позитивную направленность.

Согласно полученным результатам исследования, семантическая составляющая каузаторов лишения передается в пословицах в большей степени эксплицитным способом. Несколько меньший ее пласт занимают имплицитно выраженные причины лишения, обнаруживаемые на уровне глубинного синтаксиса. Формальная передача семантических каузаторов воплощается применительно к денотативным в наименованиях синкретичного и расчлененного типа, к ситуативным – в предикативных частях сложного предложения, которые занимают инициативную позицию в высказывании. Сопутствующими компонентами, формирующими лишительную семантику русских пословиц, являются глаголы со значением утраты, потери, выраженные главным образом формой 2-го

лица изъявительного либо повелительного наклонения. Благодаря использованию глаголов в форме постоянного настоящего или будущего времени передается наглядно-примерное значение действий, приводящих человека к нежелательному лишению.

Таким образом, категория лишительности представлена в русских пословицах семантическими каузаторами в сочетании с комплексом семантико-языковых средств ее воплощения.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Жумабекова А.К., Килевая Л.Т. Структура современного языкознания. – Алматы: Изд-во «Улагат», – 2015. – С. 37-40.

[2] Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 384 с.

[3] Гусаренко С.В. Пропозиция как компонент актуального дискурса // Гуманитарные и юридические исследования. – 2015. – № 4. – С. 159-164.

[4] Радчук О.В. Деривационные механизмы формирования семантики «отсутствия» адъективов в русском языке: лингвокогнитивный аспект // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej.– 2022. – 57. – № 2509. – 20 с.

[5] Weiss D. The lazy speaker and the fascination of emptiness: Colloquial Russian from a typological perspective // Current study in Slavic linguistics. – 2013. – Pp. 91-122.

[6] Шустова С.В. Каузативность как функционально-семантическая категория // Проблемы германской филологии. – 2009. – № 4. – С. 242–-248.

[7] Alavi A.A., Shaikhullin T.A. Linguistic representation of family relations in Russian and Yemeni set expressions // Journal of Sustainable Development. – 2015. – Vol. 8. – No. 4. – P. 268.

[8] Мокиенко В.М. Современная паремиология (лингвистические аспекты) // Мир русского слова. – 2010. – № 3. https://cyberleninka.ru/article

[9] Temirova Zh.G., Zhakupova A.D. Flash ¿ction by Ilya Odegov in the context of transculturality // Bulletin of E.A. Buketov Karaganda University. Philology Series. – 2023. – Vol. 109, No. 1. – Pp. 65-73. https://doi.org/10.31489/2023ph1/65-73).

[10] Tyshchenko O. The Concept of the Illegitimate Child in the Naive Picture of the World: Linguocognitive and Ethnocultural Angles //LOGOS–A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art. – 2021. – Vol. 106. – Pp. 173-183.

[11] Kus L., Liu J., Ward C. Relative deprivation versus system justification: Polemical social representations and identity positioning in a post-Soviet society // European Journal of Social Psychology. – 2013. – Vol. 5. – Pp. 423-437.

[12] Орлова Т.Г. Сравнительный структурно-семантический анализ английских и русских пословиц о жадности, расточительности, бережливости и умеренности в контексте их лингвокультурной идентичности // Мир науки. Социология, филология, культурология. – 2023. – Т. 14. – № 2. – 14 с.

[13] Алибекова К.Е., Базарбаева А.С. Пословицы как репрезентант культурного наследия: лингвокультурологический аспект // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2025. – № 3(78). – С.14-31.

REFERENCES

[1] Zhumabekova A.K., Kilevaya L.T. Struktura sovremennogo yazykoznaniya [Structure of Modern Linguistics]. – Almaty: Izd-vo «Ulagat», 2015. – S. 37-40. [in Rus.]

[2] Arutyunova N.D. Predlozhenie i ego smysl: logiko-semanticheskie problemy [Sentence and Its Meaning: Logical-Semantic Problems]. – Moscow: Izd-vo LKI, 2007. – 384 s. [in Rus.]

[3] Gusarenko S.V. Propozitsiya kak komponent aktual'nogo diskursa [Proposition as a Component of Actual Discourse] // Humanities and Legal Studies. – 2015. – No. 4. – S. 159-164. [in Rus.].

[4] Radchuk O.V. Derivatsionnye mekhanizmy formirovaniya semantiki "otsutstviya" ad''ektivov v russkom yazyke: lingvokognitivnyi aspekt [Derivational Mechanisms of Forming the Semantics of "Absence" in Russian Adjectives: A Linguo-Cognitive Aspect] // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. – 2022. – Vol. 57. – Article No. 2509. – 20 p.

[5] Weiss D. The lazy speaker and the fascination of emptiness: Colloquial Russian from a typological perspective // Current Studies in Slavic Linguistics. – 2013. – Pp. 91-122.

[6] Shustova S.V. Kauzativnost' kak funktsional'no-semanticheskaya kategoriya [Causativity as a Functional-Semantic Category] // Problemy germanskoi filologii. – 2009. – No. 4. – S. 242-248. [in Rus.].-

[7] Alavi A.A., Shaikhullin T.A. Linguistic representation of family relations in Russian and Yemeni set expressions // Journal of Sustainable Development. – 2015. – Vol. 8. – No. 4. – Pp. 268.

[8] Mokienko V.M. Sovremennaya paremiologiya (lingvisticheskie aspekty) [Modern Paremiology (Linguistic Aspects)] // Mir russkogo slova. – 2010. – No. 3. https://cyberleninka.ru/article [in Rus.].

[9] Temirova Zh.G., Zhakupova A.D. Flash ¿ction by Ilya Odegov in the context of transculturality // Bulletin of E.A. Buketov Karaganda University. Philology Series. – 2023. – Vol. 109, No. 1. – Pp. 65-73. https://doi.org/10.31489/2023ph1/65-73).

[10] Tyshchenko O. The concept of the illegitimate child in the naive picture of the world: linguocognitive and ethnocultural angles // LOGOS – A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art. – 2021. – Vol. 106. – Pp. 173-183.

[11] Kus L., Liu J., Ward C. Relative deprivation versus system justification: polemical social representations and identity positioning in a post-Soviet society // European Journal of Social Psychology. – 2013. – Vol. 5. – Pp. 423-437.

[12] Orlova T.G. Sravnitel'nyi strukturno-semanticheskii analiz angliiskikh i russkikh poslovits o zhadnosti, rastochitel'nosti, berezhlivosti i umerennosti v

kontekste ikh lingvokul'turnoi identichnosti [Comparative Structural-Semantic Analysis of English and Russian Proverbs about Greed, Extravagance, Thrift and Moderation in the Context of Their Linguocultural Identity] // Mir nauki. Sotsiologiya, filologiya, kul'turologiya. – 2023. – Vol. 14. – No. 2. – 14 s. [in Rus.]

[13] Alibekova K.E., Bazarbaeva A.S. Poslovitsy kak reprezentant kul'turnogo naslediya: lingvokul'turologicheskii aspekt [Proverbs as a Representative of Cultural Heritage: Linguocultural Aspect] // Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylai khana. seriya « Filologicheskiye nauki». – 2025. – No. 3(78). – S. 14-31. [in Rus.]

ОРЫС МАҚАЛ–МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ АЙЫРУ СЕМАНТИКАСЫНЫҢ КАУЗАТОРЛАРЫ

*Боханова А.С.[1], Әзизова А.О.[2], Байтуова А.Н.[3], Абдуллаева М.С.[4]
*[1,2,4] Халықаралық туризм және меймандостық университеті
Түркістан, Қазақстан
[3] Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ–түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада орыс мақал–мәтелдерінде халықтық паремиологияның тұрақты бірліктері ретінде ұсынылған айыру семантикасын қалыптастыруға қатысатын семантикалық себептер қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі мақал–мәтелдерді түсіндірудің когнитивті–семантикалық механизмдерін зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен, сондай–ақ айыру категориясының құрылымындағы себеп–салдарлық қатынастардың рөлін нақтылау қажеттілігімен байланысты. Мақал–мәтелдердің семантикасына арналған жұмыстардың болуына қарамастан, жоғалтудың мәнін құрайтын себеп–салдарлық компоненттердің ерекшелігі осы уақытқа дейін зерттеудің ғылыми жаңалығын анықтайтын кешенді сипаттама алған жоқ.

Жұмыстың мақсаты–орыс мақал–мәтелдеріндегі айрықша семантиканы анықтайтын семантикалық себептердің түрлерін анықтау, жүйелеу және сипаттау, сондай–ақ олардың экспликациясының ерекшеліктерін мәлімдеменің Үстірт және терең құрылымында анықтау. Мақсатқа жету үшін құрылымдық–семантикалық талдау, компоненттік және контекстік талдау, бақылау және жалпылау әдістері, сондай–ақ тұжырымдамалық және герменевтикалық талдау элементтері қолданылды. Зерттеу материалы әртүрлі тақырыптағы орыс мақал–мәтелдерінің корпусы болды, онда айырудың мәні айқын немесе жасырын түрде көрсетілген.

Зерттеу нәтижесінде іс–әрекет пен оның теріс салдары арасындағы себептік қатынастарды көрсететін денотативті және ситуациялық себептер айыру семантикасын қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны анықталды. Себептік компоненттің көп жағдайда эксплициттік көрінісі бар екендігі

анықталды, бірақ себептік байланыстардың едәуір бөлігі жасырын түрде жүзеге асырылады және терең семантика деңгейінде қайта құрылады. Жұмыстың теориялық маңыздылығы орыс тілінің семантикалық категориялары жүйесіндегі айыру категориясының мәртебесін нақтылауда, практикалық — лексикологияны, семантиканы оқытуда және паремиологиялық мәтіндерді түсіндіруде алынған нәтижелерді пайдалану мүмкіндігінде.

Тірек сөздер: айрықша семантика, себеп, пропозиция, терең синтаксис, беттік синтаксис, мақал, компонент, паремиология

SEMANTIC CAUSERS OF DEPRIVATION IN RUSSIAN PROVERBS

*Bokhanova A.S.[1], Azizova A.O.[2], Baituova A. N.[3], Abdullaeva M.S.[4]
*[1,2,4] International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan
[3]Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi
Turkistan, Kazakhstan

Abstract. The article examines the semantic causers involved in the formation of the semantics of deprivation, represented in Russian proverbs as stable units of folk paremiology. The relevance of the research is due to the increasing interest in the study of cognitive–semantic mechanisms of interpretation of proverbial statements, as well as the need to clarify the role of cause–and–effect relationships in the structure of the category of deprivation. Despite the availability of works devoted to the semantics of proverbs, the specifics of the causative components that form the meaning of loss have not yet received a comprehensive description, which determines the scientific novelty of the study.

The purpose of the work is to identify, systematize and describe the types of semantic causers that determine the superfluous semantics in Russian proverbs, as well as to establish the features of their explication in the surface and deep structure of the utterance. To achieve this goal, the methods of structural and semantic analysis, component and contextual analysis, observation and generalization, as well as elements of conceptual and hermeneutic analysis were used. The research material is a corpus of Russian proverbs of various subjects, in which the meaning of deprivation is expressed explicitly or implicitly.

As a result of the study, it was found that denotative and situational causers play a key role in shaping the semantics of deprivation, reflecting the causal relationship between an action and its negative consequence. It has been revealed that the causal component in most cases has an explicit expression, however, a significant part of causative connections is realized implicitly and reconstructed at the level of deep semantics. The theoretical significance of the work lies in

clarifying the status of the category of deprivation in the system of semantic categories of the Russian language, the practical significance lies in the possibility of using the results obtained in teaching lexicology, semantics and interpretation of paremiological texts.

Keywords: distinctive semantics, reason, proposition, deep syntax, surface syntax, proverb, component, paremiology

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Боханова Айгуль Серикбаевна – PhD в области филологии, и.о. ассоциированного профессора Международного университета туризма и гостеприимства, Казахстан, Туркестан, e–mail: a.bokhanova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0002–9103–8428

Азизова Айнур Орынбасаровна – PhD в области филологии, и.о. ассоциированного профессора Международного университета туризма и гостеприимства, Казахстан, Туркестан, e-mail: a.azizova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0000–0002–1871–7398

Байтуова Айгуль Назировна – кандидат филологических наук, доцент, преподаватель кафедры русского языка и литературы Международного казахско–турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, Туркестан, e-mail: baituaigul@mail.ru, https://orcid.org/0000–0002–4928–0280

Абдуллаева Махинур Садуллаевна – преподаватель–магистр Международного университета туризма и гостеприимства, Казахстан, Туркестан, e-mail: makhinur.abdullaeva@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0004–9306–1634

Авторлар туралы мәлімет:

Боханова Айгүл Серікбайқызы – филология саласы бойынша PhD, қауымдастырылған профессор м.а. Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, Түркістан, e-mail: a.bokhanova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0002–9103–8428

Әзизова Айнұр Орынбасарқызы – филология саласы бойынша PhD, қауымдастырылған профессор м.а. Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, Түркістан, e-mail: a.azizova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0000–0002–1871–7398

Байтуова Айгүл Назировна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ–түрік университетінің орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының оқытушысы, e-mail: baituaigul@mail.ru, https://orcid.org/ 0000–0002–4928–0280

АбдуллаеваМахинурСадуллақызы–Магистр–оқытушы,Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан, Түркістан, e-mail: makhinur.abdullaeva@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0004–9306–1634

Information about the authors:

Bokhanova Aygul Serikbaevna– The doctor of philosophy in Philology (Ph.D.), Acting Associate professor of International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan, Turkistan, e-mail: a.bokhanova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0002–9103–8428

Azizova Ainur Orynbasarovna – The doctor of philosophy in Philology (Ph.D.), Acting Associate Professor of International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan, Turkistan, e-mail: a.azizova@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0000–0002–1871–7398

Baituova Aigul Nazirovna – PhD, Associate Professor, lecturer at the Department of Russian Language and Literature at the International Kazakh–Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkistan, e-mail: baituaigul@mail.ru, https://orcid.org/ 0000–0002–4928–0280

Abdullaeva Makhinur Sadullaqyzy – Master, lecturer of International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan, Turkistan, e-mail: makhinur.abdullaeva@iuth.edu.kz, https://orcid.org/0009–0004–9306–1634

UDC 83.11
IRSTI 16.21.25
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.008

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE COLORS “BLUE” AND “GREEN” IN THE TURKIC WORLDVIEW (BASED ON THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES)

Burkitbayeva Sh.D.[1], *Toxeitova A.E.[2], Togys Zh.M.[3]
[1,*2,3] al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article provides a comprehensive comparative analysis of the linguocultural representation of the color concepts “blue” (kok) and “green” (jasyl) in the Kazakh and Turkish languages. The relevance of the study lies in the necessity to systematically decode color symbolism as a foundational component of the national cultural code, reflecting the historical memory, mythological consciousness, and spiritual values of the Turkic peoples. The research aims to identify the semantic, conceptual, and ethnocultural features of colorative linguistic units from a comparative perspective, focusing primarily on their implementation in phraseological units, proverbs, and fixed expressions. The study employs an integrated methodological framework, including comparative analytical, semantic, linguocultural, contextual, and etymological methods to analyze Kazakh and Turkish lexicographical and paremiological data. The findings demonstrate that while both traditions share a common ancient Turkic foundation – where kok served as a syncretic term encompassing shades of both sky and vegetation – their modern functional and pragmatic paths have split significantly. In the Turkish tradition, the concept displays high metaphorical uniformity tied to celestial sacredness, a field extensively developed in modern Turkish via the lexical marker *mavi* to denote prestige and environmental quality. Conversely, the Kazakh corpus demonstrates a broader polysemantic range, evenly distributing color symbolism across three conceptual dimensions: natural abundance/regeneration, negative psycho-emotional traits (stubbornness and anger), and totemic zoomorphic codes (the Blue Wolf). In conclusion, the study confirms that color concepts serve as vital cognitive instruments in constructing the linguistic worldview. The scientific novelty of the research resides in its detailed comparative description of Turkic coloratives, establishing specific national pragmatic models, while its practical significance extends to ethnolinguistics, cognitive linguistics, and cross-cultural communication.

Keywords: kok, jasyl, color terms, linguoculturology, ethnolinguistics, comparative semantics, paremiology, linguistic worldview, Kazakh language, Turkish language

Introduction

IntroductionThrough the semantic, figurative, and cultural layers of language, the worldview, life experience, system of values, and spiritual identity of a people are reflected. In Kazakh culture, stable expressions and figurative language deeply reflect the people's perception of nature and their socio-cultural experience, thereby forming the distinct linguocultural layer of the language. Among these figurative units, color terms occupy a special place, since they not only denote physical or descriptive features but also contain symbolic, cultural, and mythological meanings that have been preserved in the historical memory of the people.The concept of color exists in every culture as one of the fundamental categories through which the world is perceived and understood. Since ancient times, color has served as one of the most important markers in nature and one of the most valuable indicators in human perception, functioning as a cultural semiotic code that influences how people shape spiritual and social values. Natural associations, alongside the semantics of mythological, magical, and cultic colors, have formed relatively stable systems of color symbolism across different peoples and historical-cultural regions. In this regard, the semantics of colors is not merely an aesthetic phenomenon but a complex cognitive system that requires study from cultural, philosophical, and linguistic perspectives.The foreign scholar F. Birren, while analyzing the history of color, attempts to establish its connection with virtually all aspects of human culture by distinguishing historical epochs where color shifts from symbolic, mystical, and religious functions to decorative, emotional, and everyday roles [1]. While universal psychological attributes of color exist globally, its semantic boundaries, evolutionary development, and cultural connotations are highly specific to individual language families. From this perspective, the study of color terms in language and their cultural-symbolic meanings is one of the crucial scientific issues in linguoculturology, ethnolinguistics, and cognitive linguistics. In particular, the semantic fields of the colors "blue" (kok) and "green" (jasyl) occupy a special place in the linguistic worldview of Turkic peoples. In the nomadic consciousness, these two colors were historically intertwined and often designated by a single root, reflecting a shared perception of the sky, earth, and nature's renewal. Analyzing them from a comparative perspective allows researchers to trace how these concepts gradually differentiated and transformed into unique national codes in modern Kazakh and Turkish languages.In this regard, the aim of this research is to examine the linguistic, semantic, and ethnocultural characteristics of the concepts "blue" (kok) and "green" (jasyl) in the linguistic worldview of Turkic-speaking peoples through a comparative analysis of Kazakh and Turkish proverbs, idioms, and stable expressions. To achieve this aim, the following research objectives were formulated:

To explore the psychological and cultural foundations of color perception, focusing on the universal and culture-specific attributes of the colors blue and green.

To identify and analyze the linguistic units, stable expressions, and proverbs containing the color components kok (blue) and jasyl (green) in the Kazakh and Turkish languages.

To conduct a comparative analysis of Kazakh and Turkish paremiology to determine semantic similarities, unique national developments, and positive/negative connotations associated with both concepts.

To define the role of the structured concepts of “blue” and “green” in reflecting the national mentality, spiritual heritage, and cultural values transmitted across generations in the Turkic world.

Materials and methods

The research is grounded in the fields of linguoculturology, ethnolinguistics, and cognitive linguistics, which examine the interrelationship between language and culture. Color terms are regarded not only as linguistic units but also as reflections of a people’s worldview and spiritual culture. The theoretical framework of the study is based on the works of A. Qaidar, M. Yurtbashi, M. Argunshah, R. Laulanbekova, O. Aksoy, and B. Khasenov. The research material includes linguistic units related to the color concepts blue and green in the Kazakh and Turkish languages, such as phraseological units, proverbs, fixed expressions, and excerpts from literary texts.The following research methods were employed in the study:

The comparative analytical method, used to compare the semantic and cultural differences of the colors blue and green in the Kazakh and Turkish languages;

Semantic analysis, applied to identify polysemy as well as metaphorical and symbolic uses of color terms;Linguocultural analysis, aimed at revealing the cultural and national significance of colors and their place in the worldview of the people;

Contextual analysis, used to examine the features of color usage in literary texts and folklore;

Etymological analysis, employed to determine the origin and historical semantic development of the terms kok and jasyl.

The study of color idioms and national worldviews aligns with the established traditions of Kazakhstan cognitive linguistics and linguacultural studies. Scholars at the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages have extensively contributed to the modeling of culturally-loaded cognitive structures and worldview concepts within Central Asian languages. For instance, the mechanisms of how fundamental cultural concepts are preserved and transmitted across generations in the Kazakh linguistic picture of the world have been thoroughly investigated in recent linguacultural frameworks (Karibayeva, 2024; Rysbayeva, 2026). Furthermore, the broader paradigm of color symbolism and its role as a cultural code in Kazakh paremiology has been

highlighted in Scopus-indexed studies analyzing the transmission of national identity and cultural memory through traditional stable expressions (Tlegenova et al., 2026). This study builds upon these foundations by providing a targeted, integrated comparative analysis of both concepts – kok (blue) and jasyl (green) – in close relation to the Turkish linguistic tradition, uncovering both the shared Turkic roots and national-specific semantic developments.

Results and discussion

The word kok is structurally and semantically significant within the Turkic linguistic worldview, sometimes being replaced by or functioning as a historical synonym for the word jasyl. The lexeme kok widely functions as the first component in various linguistic domains:

Personal onomastics: *Kök Tash, Kök Böri;*

Ethnonyms: *Kök Türk, etc.;*

Geographical names (hydronyms and oronyms): *Kök – Gök – su (the name of numerous rivers in Central Asia and other regions); Kökşetau (kok + tau "blue / bluish mountain");*

Names of birds, animals, and plants: *Koksil – a bird of prey*.

In the Turkish dialects of Anatolia, the dialectal expression *gök yeli* displays contextual polysemy, denoting either a north-eastern wind or a southern wind depending on the geographical region.

From an ethnocultural perspective, it is well known that white and blue color symbols traditionally denoted historical tribal unions. According to certain medieval sources, the Golden Horde was referred to as the *Kök Orda* (Blue Horde), while the possessions of the descendants of the Horde Khan were called the *Ak Orda* (White Horde). However, some authors of historical chronicles referred to the ulus of the Horde Khan's descendants as the *Kök Orda*. Thus, the left wing of the Jochi Ulus appears to have been known as the *Kök Orda* in the late 14th and early 15th centuries.

The primary meaning of the word kok as "east" is firmly supported by a number of sources from ancient Turkic written monuments, as synthesized in the dictionary of M. Kashkari [8]. The Turks who inhabited the Ötγken region, located in the eastern part of the Mongolian steppe, were called *Kök Türk* (i.e., "Eastern Turks"). Furthermore, an Old Turkic Manichaean fragment mentions *Kökmen-dag*, a mountain situated directly in the direction of the rising sun, representing the eastern cardinal point. Chinggis Khan, following the geo-cultural traditions of the ancient Turks, referred to his people as *Köke Mongol*, presumably because their main headquarters was also located in the east [2].

Historical sources further illustrate the early sociopolitical and cultural functions of this color code. Constantine Porphyrogenitus wrote that on the right bank of the Dniester "there are deserted cities: the first city was called Kök by the Pechenegs, because its stones appeared blue". In Turkic mythological frameworks, one of the seven sons of Ülgen, the benevolent deity regarded as a protective spirit, was named *Yashyl (Green) Khan*, who was believed to regulate

the growth of plants. Moreover, a cosmological myth illustrating the connection between green vegetation and the cult of Ülgen recounts that after creating the human body, the deity sent a raven to the supreme sky to request life force for the new being. On its return journey, the raven opened its beak to consume a corpse on the ground, causing the life force to fall into a pine forest. Consequently, evergreen trees like pine and juniper are believed to retain their green foliage throughout the year [3].

The spiritual beliefs of the Turkic peoples associated with the color blue –alongside white and red – clearly originate from ancient religious traditions. Concurrently, the ancient Turks marked the cyclical beginning of the New Year by observing two major natural phenomena: the greening of grass and the occurrence of spring thunder and lightning. At the nomadic stage of socioeconomic development, livestock breeding and the provision of green pastures played a crucial role, making the color green highly significant within the seasonal cycle. In this regard, ancient Chinese sources note that as early as the 8th century BCE, Turkic tribes celebrated the period between March 9 and March 21 – when grass began to sprout – as the spring festival and the beginning of the year. Before entering into direct contact with Persian cultures and adopting the term *Nowruz*, they referred to this New Year as the “young day” or *jylqyñ kún* [4].

Vegetation renewed through seasonal moisture was designated by the root *jas* (“young, fresh”). For this reason, the verb *kögeru* (“to turn green/blue”) became metaphorically associated with the meaning “to live” [5]. Conversely, the root kok (as in *kök aspan* – “blue sky”) was used to denote the celestial sphere, while in modern Turkish the cognate verb *köğermek* specifically means “to become green” or “to sprout” [5]. In this context, historical data shows that the Turks sometimes used the term *tübır* (“sky, origin”) interchangeably with kok [5].

The expression “rainy land, blue vein” found in the works of Yusuf Has Hajib indicates that the medieval Turkic worldview perceived the universe as enclosed between the black earth and the blue sky. This symbolic supremacy of blue is corroborated by the Chinese traveler Xuanzang, who visited the court of the Western Göktürk Khagan in 629, noting that “the Khagan wore a blue satin robe...” while holding ceremonial banners and flags [6].

In the Kazakh paremiological tradition, elders traditionally bestowed blessings with expressions such as “May your fortune flourish and turn green,” invoking prosperity, while tracing mythological origins to the Blue Wolf (*Kökböri*) [7]. Many shared proverbs reflect this cosmic and environmental dualism. For instance, the proverb “The sky cannot be propped up, and the multitude cannot be reproached” utilizes the vastness of the blue sky to denote human boundaries and collective social authority. Similarly, the proverb “A bird alights on a blue fence; words come to a dignified person” links spatial orientation with moral composure [7].

The symbolic value of iron within Turkic culture is highlighted in the expression “Blue iron does not remain idle,” which metaphorically references power and inevitability [7]. This closely correlates with historical rituals among

the Kyrgyz, Yabaku, and Kipchak tribes, where oaths were sealed over drawn swords with the phrase “Let this iron enter, let red flow,” marking the sacred and binding value of iron [7].

Ethnocultural moral lessons are also framed through celestial metaphors. The proverb “If one spits at the sky, it falls back on one’s own face” serves as a warning against committing injustice or disrespecting elders, illustrating immediate cosmic retribution. Tribal honor is emphasized in the saying “A true man’s word is one; a hero’s sky is three,” while the divine order of life is captured in the paremia “Blue grass does not burn, a herald does not die”. Finally, psychological resilience is conveyed via the proverb “A mouse born in a mill fears not the thunder of the sky,” representing a person accustomed to hardships.

In modern Turkish lexicography, the historical root kok is strictly defined as “the color of a cloudless sky; blue; a color between green and violet” [2]. However, in modern Turkish phraseology, the semantic space of the color blue has extensively evolved through the lexical marker *mavi*, which coexists with the ancient root. These phraseological units are structured as follows:

Table 1. Semantic and Cultural Characteristics of “Mavi” (Blue) Idioms in the Turkish Language

Turkish Idiom / Expression	Literal Translation	Cultural and Semantic Meaning
Mavi bayrak	Blue flag	A state flag awarded under an international certification indicating that the sea, beach, and surrounding area meet required environmental quality standards [10].
Mavi boncuk	Blue bead	A blue bead with an eye charm at its center, worn to protect against the evil eye (*közmonşaq* in Kazakh) [10].
Mavi boncuk dağıtmak	To hand out blue beads	To demonstrate affection to several people at once; to try to appear pleasing to many people simultaneously [10].
Mavi boncuk kimde? (Benim gönлüm onda)	Who has the blue bead? (My heart is with that person)	An expression indicating special affection, romantic preference, or selective attention [2].
Mavi çocuk	Blue child	A young child suffering from a form of cyanotic illness (“blue baby syndrome”) [2].
Mavi hastalık	Blue disease	A disease caused by the mixing of oxygenated and deoxygenated blood due to a heart septum defect [10].
Mavi kan	Blue blood	A metaphor indicating an individual of aristocratic or noble origin [3].
Mavi asa	Blue staff	A ceremonial staff used by distinguished individuals at shipyards during formal occasions, symbolizing prestige and superiority [10].
Mavi yolculuk	Blue voyage	A term referring to recreational sea journeys exploring Turkey’s pristine coastlines, introduced into literature by C. Şakir, A. Erhat, and S. Eyüboğlu [10].

In Ö. Aksoy’s *Dictionary of Turkish Phraseological Units*, the idiom *“Mavi boncuk kimde? (Benim gönlüm onda)”* is highlighted as a primary example of romantic preference or distributed affection [3]. In contrast, M. Yurtbaşı’s work draws attention to *“Mavi asa”*, referencing the ceremonial staff used at shipyards to symbolize socio-professional prestige [10]. A precise semantic parallel exists in the Kazakh language within I. Kenesbayev’s lexicographical frameworks via the expression *“kök etik”* (“blue boots”), which conveys social superiority and wealth, as seen in the phrase *“Köng etiktinge barmay, kök etiktinge zholyqpay...”* [9], [13]. In both traditions, holding a blue staff or wearing blue boots reflects an identical cognitive model of self-perceived social elevation.

The word kok also conveys intense negative connotations. Derivations such as *kök doly* (“furiously angry”) and *kökbet* (“ill-tempered, rude”) demonstrate this pragmatic shift. Conversely, in Kazakh oral literature, trusting zoomorphic expressions like *kөksil* (a swift bird of prey) symbolize fearless, heroic warriors [13]. During seasonal celebrations like Nauryz, both nations utilize specialized paremias: “On this day, a person’s mouth is tied to white, and livestock’s mouth is tied to blue,” showcasing the dual semantic nature of the color. Similarly, the noble simile “like the eye of a blue-marked calf” refers to an offspring of distinguished lineage.

As noted by Ä. Margulan, color code symbolism is highly structured: blue represents the heavens, red represents fire/the sun, white denotes truth, yellow reflects intellect, black represents the earth, and green symbolizes spring and youth [13]. Detailed semantic analyses of these fields are further expanded in the works *Syrğa Toly Tür men Tüs* and *Tür-tüstiң Tildegi Körinisi* by Ä. Qaidar, Z. Akhtamberdieva, and B. Omirbekov [4].

In both languages, green is intrinsically bound to blue due to historical linguistic syncretism. As Ä. Qaidar and A. N. Kononov observe, Turkic peoples historically did not clearly isolate blue from green, using the polysemous term kok to encompass shades ranging from *“sinii”* and *“goluboi”* to *“svetlo-zelenyi”* (young grass) and *“sizyi”* [5]. In the *Dictionary of the Kazakh Literary Language*, green (*jasyl*) is defined through this lens as: 1) the color of leaves or young grass; 2) fresh, verdant vegetation; and 3) colloquially, lightning or a thunderbolt [4].

While traditional phraseological dictionaries like I. Kenesbayev’s record limited direct entries for *jasyl*, modern multi-volume dictionaries attest to nineteen units, highlighting its evolving pragmatic nature. In Turkish, *yeşil* (“green”) displays identical lexicographical boundaries, defined as the color of plant leaves, fresh/unripe fruit, or utilized idiomatically in *“Yeşil ışık yakmak”* (“to give hope” or “to permit an action”) [2]. A functional equivalent is observed in the Kazakh idiom *“jasyl köşe”* (“green corridor”), meaning an open, uninterrupted route in transport networks.

Table 2. Phraseological Units Related to the Color Green in Turkish and Kazakh

In Turkish	In Kazakh	Translation and Meaning
Yeşil alan	Jasyl alań	An urban park, protected eco-zone, or wide open area where vegetation grows abundantly [10].
Yeşil kuşaĸ	Jasyl beldew	A green belt; a protective ring of flourishing greenery or lush vegetation surrounding a city [10].

Intriguingly, the Turkish phrase *yeşil çay* ("green tea") directly corresponds to the Kazakh term *kök shai* ("blue tea"). Concerning this naming divergence, Ä. Qaidar notes that among plant-related terms, black, white, and blue historically dominate, whereas *jasyl* (green) emerged much later as a distinct colorative category once the primary syncretic fields of kok began to differentiate [4].

Conclusion

The semantic and cultural role of color codes is of exceptional significance within the linguistic worldview of every nation, acting as a structural repository for ethnic experience and mythological heritage. Among Turkic-speaking peoples, the concept of blue (kok) and its historical intersection with green (jasyl) are intrinsically linked to the celestial sphere, seasonal regeneration, and spiritual authority. To deeply understand these ethnocultural nuances from a comparative perspective, this study systematically examined a targeted corpus of Kazakh and Turkish paremiology utilizing definitional, component, contextual, and comparative analytical methods. The empirical results reveal distinct linguistic and cognitive patterns that highlight both a shared common heritage and unique national developments within the Turkic world.

The comparative analysis yields several key conclusions regarding the functional and pragmatic distribution of these color concepts:

In the Turkish paremiological tradition, the concept demonstrates a highly stable, historically uniform metaphorical direction. Within this corpus, kok predominantly functions as a sacred cultural code inextricably tied to the celestial sphere, representing divine benevolence, eternity, and deep spiritual composure. The modern Turkish phraseological system has further expanded this field through the widespread adoption of the lexical marker *mavi*, which encodes socio-professional prestige, protection against malevolent forces, and ecological purity.

Conversely, the Kazakh proverb corpus demonstrates a broader, more diversified polysemantic and pragmatic range rooted in nomadic socio-environmental realities. Due to historical linguistic syncretism, the semantic space of kok in the Kazakh worldview is balanced across three distinct conceptual dimensions: material wealth and natural abundance associated with spring vegetation (where blue and green function interchangeably); negative behavioral and psycho-emotional traits such as unyielding stubbornness or anger (kokbet, kok doly); and zoomorphic totemic symbolism, particularly associated with sacred wildlife (Kokbori, Koksil).

In conclusion, while notable cognitive and semantic similarities are observed between Kazakh and Turkish proverbs due to their deep-rooted Turkic origins, their functional applications and idiomatic expansions vary in modern linguistic practice. This structured color concept plays an essential role in preserving the national mentality, spiritual identity, and core cultural values of both nations. Within the ethnocultural heritage of the Turkic world, these conceptual frameworks, transmitted across generations, perform a vital stabilizing and unifying function, displaying high cognitive vitality in the modern era

REFERENCES

[1] Birren F. Color & Human Response: Aspects of Light and Color Bearing on the Reactions of Living Things and the Welfare of Human Beings. – New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1978. – 216 p.

[2] Argunşah M. Türkçe sözlük [Turkish dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023. – 3735 p. [in Turkish]

[3] Aksoy Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü [Dictionary of proverbs and idioms]. – Istanbul: Inkılap Yayınları, 2022. – 708 p. [in Turkish]

[4] Kaidarov A., Akhtamberdieva Z., Omirbekov B. The representation of colors in language. – Almaty, 1992. – 108 p.

[5] Kononov A. N. Semantika tsvetooboznacheniy v tyurkskikh yazykakh [Semantics of color designations in Turkic languages] // Tyurkologicheskiy sbornik 1975. – Moscow: Nauka, 1978. – Pp. 159-179. [in Rus.]

[6] Alkaya E., Pansat Z.M. & Khalikova, N.S. Qazaq tilindegi kök konceptisiniñ lingvomadeni sipatı (Linguocultural characteristics of the concept of blue in the Kazakh language) // Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 144(3), 2023. – Pp. 34-45. [in Kaz.]

[7] Aitova N. Qazaq tilindegi «qara» jane «kök» tüske baylanıstı semantikalıq sipatı. Til tarihı jane söz tabiğatı [Semantic characteristics of the colors “black” and “blue” in the Kazakh language. History of language and the nature of words]. – Almaty: Gylym, 1997. – 216 b. [in Kaz.]

[8] Kashkari M. Turki tiliniñ sözdigi (Divani-luğat-at-turik) [Dictionary of the Turkic language (Divani-lugat-at-turk)]. – Almaty: Khant, 1997. – 536 b. [in Kaz.]

[9] Tlegenova G. A., Shukenay G., Demiray E. & Ertaeva P. K. Qazaq-turik tilderindegi «kök» tusiniñ tanımdıq sipatı [The cognitive nature of the color “blue” in the Kazakh-Turkic languages] // Eurasian Journal of Philology: Science & Education, 2023. – 192(4). [in Kaz.]

[10] Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış deyimler sözlüğü [A categorized dictionary of idioms]. – İstanbul: Hurriyet yayınları, 2013. – 2180 p. [in Turkish]

[11] Karibayeva B. Specificity of the concept “life” in the Kazakh and English linguacultures // Theory and Practice in Language Studies. – 2024. – Vol.14. – No.3. – Pp. 678-685.

[12] Rysbayeva G. A cognitive-conceptual analysis of “cult” words in the Kazakh and Kyrgyz linguistic worldview // International Journal of Society, Culture & Language. – 2026. – Vol.14. – No.1. – Pp. 112-124.

[13] Tlegenova G., Shukenay G., Shynybekova A., Rakysh Z., Agabekova B., Berkimbayeva S., Kabdrgalinova S. The language of colors: Symbolism of hues in Kazakh proverbs and cross-cultural comparison // Theory and Practice in Language Studies. – 2026. – Vol.16. – No.1. – Pp. 45-54.

ТҮРКІ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «КӨК» ПЕН «ЖАСЫЛ» ТҮСТЕРІНІҢ ТІЛДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Буркитбаева Ш.Д.[1], *Токсейтова А.Е.[2], Тоғыс Ж.М.[3]
[1,*2,3] әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі «көк» (kok) және «жасыл» (jasyl) түс концептілерінің лингвомәдени бейнеленуіне кешенді салыстырмалы талдау жасалған. Зерттеудің өзектілігі түркі халықтарының тарихи жадын, мифологиялық санасы мен рухани құндылықтарын бейнелейтін ұлттық мәдени кодтың базалық компоненті ретіндегі түс символикасын жүйелі түрде ашу қажеттілігімен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі колоративті тілдік бірліктердің семантикалық, концептуалдық және этномәдени ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғысынан, негізінен фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер материалдары негізінде анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде қазақ және түрік лексикографиясы мен паремиологиясының мәліметтерін талдауға арналған салыстырмалы-аналитикалық, семантикалық, лингвомәдениеттанымдық, контекстік және этимологиялық әдістерді қамтитын жүйелі тәсіл қолданылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ортақ көне түркілік негізде – kok сөзі аспан мен өсімдіктердің реңктерін қатар қамтитын синкретті термин қызметін атқарғанымен – екі тілдің қазіргі функционалды-прагматикалық бағыттары айтарлықтай ажырап кеткен. Түрік дәстүрінде бұл концепт аспан әлемінің қасиеттілігімен байланысты жоғары метафоралық біртектілікті көрсетеді; бұл өріс қазіргі түрік тілінде бедел мен экологиялық сапаны білдіретін *mavi* лексикалық маркері арқылы белсенді түрде дамып келеді. Керісінше, қазақ паремиологиясы кеңірек полисемантикалық диапазонды байқатады, түс символикасы үш концептуалды өлшемге тең бөлінген: табиғи жаңару, жағымсыз психоэмоционалды белгілер (қырсықтық пен ашу-ыза) және тотемдік зооморфтық кодтар (Көк Бөрі). Қорытындылай келе, түс концептілері тілдік әлем бейнесін қалыптастыруда маңызды когнитивтік құрал ретінде қызмет ететіні дәлелденді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы түркі колоративтерінің ерекше ұлттық прагматикалық модельдерін айқындай отырып, тереңдетілген салыстырмалы сипаттама берілуінде, ал практикалық маңыздылығы нәтижелерді этнолингвистика, когнитивті лингвистика және мәдениетаралық коммуникация салаларында қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: көк, жасыл, түс атаулары, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, салыстырмалы семантика, паремиология, тілдік әлем бейнесі, қазақ тілі, түрік тілі

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЦВЕТОВ «КӨК» И «ЖАСЫЛ» В ТЮРКСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Буркитбаева Ш.Д.[1], *Токсейтова А.Е.[2], Тогыс Ж.М.[3]
[1,*2,3] Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье представлен комплексный сравнительный анализ лингвокультурной репрезентации цветовых концептов «синий» (kok) и «зеленый» (jasyl) в казахском и турецком языках. Актуальность исследования обусловлена необходимостью системного декодирования цветовой символики как базового компонента национального культурного кода, отражающего историческую память, мифологическое сознание и духовные ценности тюркских народов. Цель работы – выявить семантические, концептуальные и этнокультурные особенности колоративных языковых единиц в сопоставительной перспективе, главным образом на материале их реализации во фразеологизмах, пословицах и устойчивых выражениях. В качестве методологической базы использован интегрированный подход, включающий сравнительно-аналитический, семантический, лингвокультурологический, контекстуальный и этимологический методы анализа данных казахской и турецкой лексикографии и паремиологии. Результаты исследования показывают, что при общем древнетюркском фундаменте – где слово kok выступало синкретичным термином, охватывающим оттенки как неба, так и растительности, – современные функционально-прагматические пути двух языков существенно разошлись. В турецкой традиции концепт демонстрирует высокую метафорическую однородность, связанную с небесной сакральностью; это поле активно развивается в современном турецком языке через лексический маркер *mavi* для обозначения престижа и экологического качества. Напротив, казахский корпус демонстрирует более широкий полисемантический диапазон, где цветовая символика равномерно распределена по трем концептуальным измерениям: природное изобилие/возрождение, негативные психоэмоциональные черты (упрямство и злость) и тотемные зооморфные коды (Небесный Волк – *Kökböri*). В заключении подтверждается, что концепты цвета служат важными когнитивными инструментами конструирования языковой картины мира. Научная новизна исследования заключается в детальном сопоставительном описании тюркских колоративов с выведением специфических национальных прагматических моделей, а его практическая значимость определяется возможностью применения результатов в этнолингвистике, когнитивной лингвистике и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: синий, зеленый, цветообозначения, лингвокультурология, этнолингвистика, сравнительная семантика, паремиология, языковая картина мира, казахский язык, турецкий язык

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 28.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Burkitbayeva Shynaray Dubirovna – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Turkology and Language Theory of al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-8235-4213, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Aidana Toxeitova – doctoral student in «Foreign language», Faculty of Oriental studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-7234-0925, e-mail: atokseito@gmail.com

Togys Zhanarkul Myrzagulkyzy – doctoral student of the Department of Turkology and Language Theory of al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0009-7238-2478, e-mail: janargul_18.83@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы – PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Филология факультеті, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-8235-4213, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Токсеитова Айдана Ерғалиқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-7234-0925, e-mail: atokseito@gmail.com

Тоғыс Жанаркүл Мырзағұлқызы – докторант, әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Филология факультеті, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0009-7238-2478, e-mail: janargul_18.83@mail.ru

Информация об авторах:

Буркитбаева Шынарай Дубировна – PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии и теории языка Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, Филологический факультет, Кафедра тюркологии и теории языка, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-8235-4213, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Токсеитова Айдана Ерғалиқызы – докторант, Факультет Востоковедение, Казахсский Нацинальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-7234-0925, e-mail: atokseito@gmail.com

Тогыс Жанаркул Мырзагулкызы – докторант кафедры тюркологии и теории языка Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, Филологический факультет, Кафедра тюркологии и теории языка, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0009-7238-2478, e-mail: janargul_18.83@mail.ru

УДК 81’42:801
МРНТИ 16.01.07
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.009

ОПЫТ ДЕКОНСТРУКЦИИ АКТУАЛЬНЫХ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ И КОНЦЕПЦИЙ

*Гиздатов Г.Г.[1]
*[1] КазУМОиМЯ им Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье представлены актуальные филологические парадигмы и концепции, определяющие фундамент гуманитарных исследований последних лет. Цель статьи состоит в представлении тенденций ведущих парадигм филологического знания в Европе, в определенной мере повлиявших на некоторые казахстанские научные работы. Основные направления научного исследования в статье включают в себя аналитический обзор трех парадигм (концепция культурной памяти Алейды Ассман, критический дискурс-анализ Рут Водак и медиалогические исследования Констанцской школы (Германия), в первую очередь представленные в монографиях и статьях Юрия Мурашова). Научная значимость работы заключается в опыте деконструкции актуальных филологических парадигм и концепций в соотнесении их с казахстанским опытом исследований, в том числе с авторским, а также во введении этого материала в круг тем, обсуждаемых в казахстанском научном дискурсе. В свою очередь практическая значимость статьи важна для методологических основ теоретических лингвистических и литературоведческих курсов в магистратуре и докторантуре. Методология данного исследования предполагает выявление концептуальных положений и проблемных направлений, занимающих свое уникальное место в европейском научном дискурсе нашего времени. Основные результаты статьи сводятся к представлению конкретных идей и практики актуальных филологических концепций и обоснование необходимости их введения в научный оборот, в том числе в казахстанских диссертационных исследованиях. Выводы, полученные в данной работе, значимы для фундаментальных и прикладных работ по образовательной программе Язык и литература, а также для авторских и проектных филологических, культурологических и социологических исследований.

Ключевые слова: деконструкция, филологическая концепция, критический-дискурс анализ, медиалогия, научный дискурс, парадигма, прикладная лингвистика, теория культурной памяти

Введение

В истории филологических форумов XX века особое, во многом недооценённое место занимает международная конференция «Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы» [1]. Действительно, это был своеобразный концептуальный переход и перелом между XX и XXI

веками: на конференции выступили все известные ученые-лингвисты постсоветского пространства и, пожалуй, в первый и в последний раз в очень представительном составе зарубежные мэтры: Р.Д. Ван Валин, Д.Пайар, П.Серио, А.Ченки и другие. Однако в этом случае были важны не столько имена, сколько декларируемые ими ключевые идеи. Наряду с формальным перечислением и подведением итогов, многие выступающие в своих сообщениях пытались обозначить итоги уходящего века и перспективы наступающего. В данном случае целесообразно вспомнить программное для всей конференции выступление А. А. Леонтьева, который несколько шокируя тогда и сейчас архаичные лингвистические круги, заявил: «Простой анализ, выходящей под маркой общей лингвистики литературы показывает, что она либо носит откровенно прикладной характер, либо перерастает в психолингвистику, нейролингвистику, социолингвистику и т. д., либо наконец, срастается с логикой как наукой о выводном знании, философией и т. п.» [2, с. 308]. В этом случае, как показывает уже реальная казахстанская практика, точность и верифицируемость замечания этого психолингвиста подтверждается и тем, что единственно значимым фундаментальным научным текстом казахстанской филологии нашего времени, на наш взгляд, стал «Ассоциативный словарь казахского языка» [3], обладающий несомненным и явно еще нереализованной в полной мере практической стороной своего применения.

Столь же очевидно из материалов той конференции следовало то, что все тупиковые линии развития лингвистики тоже закладывались тогда. В чем проявлялась эта тупиковость и вторичность? В начале 90-х произошло заимствование западной идеи и терминологии когнитивной лингвистики без какого-то ее кардинального развития. За прошедшие десятилетия как российская лингвистика, так и примыкающие к ней казахстанские авторы, использующие в своих текстах слова когнитивный, лингвокультурологический, не предложили верифицируемых теорий, а лишь в n-раз проэксплуатировали западные термины под русскоязычным и казахоязычным материалом. Целесообразно указывать на то, что в американской научной практике когнитивная лингвистика давно ушла вперед и слилась с Cognitive Science — нейробиологией, когнитивной психологией и Data Science. В российской и казахстанской академическом дискурсе во многих случаях до сих пор доминирует текстоцентричный подход, когда ментальные процессы изучаются исключительно через анализ печатного, в том числе литературного, слова, что придает этим разысканиям сугубо схоластический характер при полном отсутствии во многих случаях историко-культурного и социального контекста анализируемого материала. По этой причине обращение к актуальным филологическим парадигмам представляется необходимым и целесообразным. Помимо этого, данные направления задают рамки дальнейшего возможного их применения и одновременно разграничивают границы филологического анализа в европейской и позднесоветской и/или постсоветской научной практике.

Описание материалов и методов

Метод деконструкции в данной статье представляется наиболее приемлемым, остающийся невостребованным для филологических и социологических работ в нашей стране. Поясним, деконструкция в гуманитарной исследовательской практике является базовым аспектом изучения текста» и/или дискурса, предполагает наблюдение над скрытыми смыслами и обнаружение не замечаемых следов. Замечу, что именно такое понимание метода деконструкции отличает и собственно семиотические работы. Безусловно, в работе также используются общенаучные методы выведения научного знания: сопоставление, сравнение и др. В свою очередь материалом исследования в статье являются концепции трех направлений как составные части современного западного научного дискурса. Данные концепции фундаментально представлены в научных монографиях, часть которых уже представлена в переводах на английский и русские языки, другие научные тексты доступны пока только на немецком языке, ссылка и писание некоторых из них представлены в следующей части статьи.

Результаты

Необходимо обозначить наиболее ценностное в современном научном дискурсе, конкретно - в европейской практике. Насколько это значимое воспринято в постсоветской гуманитарной практике и в ней же используется?

На наш взгляд, это теория культурной памяти Алейды Ассман, критический дискурс-анализ в интерпретации Рут Водак и медиалогическая парадигма Юрия Мурашова, имеющие известность не только в академическом дискурсе нашего времени.

Многие книги Алейды Ассман уже начинают входить в междисциплинарный круг исследований, имеющих одновременно отношение к социологии, политологии и к собственно социолингвистическим и культурологическим концепциям. Многие ее книги переведены с немецкого на английский, французский, испанский и другие языки, получили высокую научную оценку, в том числе и с попыткой оспорить ее теоретические конструкты. В данной статье эти положения приводятся по одной из последних работ [4]. Как в этой работе, так и в других Алейда Ассман работает со сложными и неустоявшимися понятиями политического и научного дискурса. К таковым относятся идентичность в ее коллективном и индивидуальном проявлении, историческая память, культурный трансфер и практики его воспроизводства. Германская исследовательница, за редким исключением, работает с этими понятиями на собственно немецком материале в его исторической ретроспективе, но сам анализ явно перерастает рамки одной страны и явно накладывается на реалии других стран, в том числе постсоветского пространства. Исторический нарратив и создающиеся

под его влиянием культурные практики Германии, в трактовке А.Ассман, определяют фундамент коллективной идентичности. Все обозначенное прослеживается ею в разных медийных формах: документалистике и кинематографе, мемуарной литературе и сетевых спорах.

Уже сейчас можно обнаружить заметное влияние теоретических исследований А.Ассман на казахстанских социологов. В свою очередь определенное влияние ее методики анализа мемориальной культуры, возможно, в несколько фрагментированном виде обнаруживается в историко-мемориальной практике отдельных этнических сообществ в Казахстане (польская, немецкая, латышская диаспоры). Так, анализ формирования и проявления диаспоры в медиальном пространстве в заявленном проекте сводится не только к выявлению культурной или медийной зафиксированности интересов этноса, целесообразно исследовать существующие культурные практики и медианарративы, а также выявлять трансфер (перенос) базовой и двойной идентичности диаспор в современных реалиях разными традиционными и новейшими медиалогическими средствами (пресса и новые медиа, социальные сети, литература, кино, театр и другие), которые создают образ диаспоры. Все это в своей совокупности позволяет выработать конкретные научно обоснованные рекомендации для всех заинтересованных в социальной и культурной коммуникации сторон (государства, общества, диаспоральных групп). В ином случае мы сталкиваемся с самыми разными формами социального и исторического забвения: стирание, сокрытие, умолчание, переписывание и другие, хорошо рассмотренные Алейдой Ассман. Рассматривая концепцию А. Ассман, важно подчеркнуть её базовое разделение мнемонических процессов на пассивное хранение («архив») и актуализированную репрезентацию («канон»). Немецкая исследовательница доказывает, что мемориальная культура формируется не механическим накоплением исторических фактов, а их направленным отбором для подкрепления текущих властных институтов. В данном контексте селективность памяти интерпретируется как антропологический феномен. Для постсоветских реалий, включая казахстанский гуманитарный дискурс, этот инструментарий открывает возможности для деконструкции символических стратегий, в котором ретроспективный нарратив выступает не застывшим документом, а динамическим фактором формирования идентичности и переживаемого опыта.

В свою очередь, КДИ- анализ в американской и европейской научной практике соотносится с исследованиями Рут Водак [5]. На наш взгляд, наиболее значимое в ее последних книгах – это сам анализ риторики правых популистов, приходящих к власти во многих странах, который, как показывают современные политические реалии некоторых европейских стран, получает реальное подтверждение. Материалом исследования выступают политические программы, листовки, баннеры на общественном транспорте, публичные дебаты политиков (практика Великобритании и Швейцарии). Дискурсивные и риторические стратегии этих политиков, по

мнению исследовательницы, отличаются продуманной неоднозначностью, влияющей на избирателей. В свою очередь, методология Р. Водак выводит критический дискурс-анализ (КДА) из рамок традиционного описания языковых единиц, требуя обязательного соотнесения лингвистических маркеров с историческим и макросоциальным контекстом. На примере изучения правопопулистских медиапрактик исследовательница описывает феномен «запланированной амбивалентности». Эта речевая технология базируется на намеренном кодировании двояких смыслов, ориентированных на дифференцированные группы реципиентов, что позволяет автору высказывания уходить от верификации и персональной ответственности за транслируемые тезисы. Внедрение дискурсивно-исторического подхода Водак в отечественную филологию критически необходимо для экспликации скрытых прагматических задач в современных массмедийных и этнических нарративах. Для казахстанской филологии этот метод критически важен, так как он позволяет исследовать прагматику, например, официальных и диаспоральных нарративов не как статичный лингвистический код, а как динамическую стратегию борьбы за власть и доминирование. При всем критическом настрое все работы дискурс-аналитика очень выдержаны: это современный научный анализ и только конкретные примеры, из которых можно самостоятельно делать свои выводы. Несмотря на то, что практически все нынешние казахстанские диссертации по филологии упоминают дискурс-анализ в перечне своих ведущих методов, реальные попытки работать в рамках этого направления немногочисленны. Естественно, что в этом случае отпугивает интеграция гуманитарного исследования с либеральными политическими теориями. Необходимо изначально указать, что динамика публичного дискурса (от дискурса мультикультурализма к политике национального изоляционизма) западных стран по культурному многообразию и гетерогенности, обусловленные миграционными процессами, уже качественно и критически представлена в научной литературе, чего нельзя сказать по отношению к казахстанскому научному пространству, в котором обнаруживаемы различные модификации «бытового», но пока не научного осмысления этой темы (от культа различия до ассимиляционизма).

В филологической практике еще XX века появилась новая теория – медиалогическая концепция, которую в силу разных причин явно не замечают и/или не понимают. Трактовка языка как базового инструмента объяснения реальности возможна и эффективна преимущественно в медиаисследованиях. Когда мы приравниваем любой язык к классическим средствам массовой коммуникации, открывается его ограничивающая функция. В современных условиях это доказывает, что речь не просто передает смыслы, а загоняет познание в рамки, диктуя людям определенные социальные, политические и эстетические клише. Медиалогическое направление целесообразно представить на конкретных примерах, в том числе на основе работ профессора Департамента литературы и медиальных исследований Констанцского университета (Германия) Юрия Мурашова,

автора книги Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland [6]; монографии Das elektrifizierte Wort. Das Radio in der sowjetischen Kultur der 1920er und 30er Jahre [7], составителя сборников «Медиа в советской культуре 20-30-х годов», «СССР: Территория любви», и «Джамбул Джабаев: Приключения казахского акына в советской стране». В частности, анализ создания и функционирования феномена Джамбула зримо воссоздает сами механизмы советской эстетики [8]. Именно в этой работе оказались зафиксированными особенности социалистической коммуникации, которые до этой работы просто обобщенно описывались, без объяснения установочных механизмов советской культурной практики. Медиалогическая парадигма предложила еще один коллективный труд, в котором впервые были рассмотрены художественные тексты глав автократических стран XX и XXI вв. [9]. С эстетической стороны выявлены собственное литературные качества прозы и поэзии вождей тиранов: автодидактичность, компилятивность и эстетическая экзальтированность. Выстроенная авторами книги последовательность - фиктивный мир, который не хочет быть разрушен, призывает для своей реализации террор – начинает приобретать в устройстве отдельных стран зримую реальность.

Отдельного краткого разбора заслуживает относительно новая статья Юрия Мурашова, посвященная телевидению в Восточной Европе [10]. Медиальная специфика телевидения выявлена в этом случае в ее эстетической специфике: в отличие от книги и радио, разделяющих зрение и слух, телевидение объединяет язык и тело в единую сущность. Экран, в концепции филолога, создает иллюзию прямого эфира и стирает барьеры абстракции, из-за чего ТВ кажется аудитории естественным и непосредственным. Ключевая идея статьи заключается в том, что появление и распространение телевидения разрушило многовековую монополию книжной (письменной) культуры с её абстрактными идеями, логикой и системными идеологиям. Все это рассмотрено в социально-политическом контексте недавней истории Восточной Европы и социалистических культур. По мнению культуролога, быстрое укоренение ТВ произошло из-за более поздней и слабой интернационализации книжной грамотности в славянских культурах, они оказались более восприимчивы к влиянию телевидения, а эрозия советской идеологии оказалась возможной, по той простой причине, что телевизионный образ стареющего Брежнева или «человеческое лицо» Дубчека подрывали книжные догмы марксизма-ленинизма, демонстрируя несоответствие текста реальности.

Обсуждение

Теория и практика медиологического анализа и соотнесённая с ней теория культурной антропологии нашего времени, на наш взгляд, могут помочь преодолеть существующий кризис в гуманитарных областях науки Казахстана. Необходимо заметить, что в казахстанских реалиях уже есть определённые наработки, а теория и практика медиологического анализа постепенно входит в научное поле некоторых наших работ. Так,

в статье с международной коллабораций [11] эволюция актуального искусства постсоветского Казахстана исследуется через призму смены культурных кодов и медиальных трансформаций. Авторы показывают, как на смену советской литературоцентричности пришел визуальный текст, ставший главным критическим медиумом эпохи. Смена медиальных модальностей зафиксировала переход от слова к взгляду: в постсоветский период визуальные образы заменили традиционный письменный текст, превратившись в самостоятельные «культурные агрегаторы». В свою очередь в данный момент времени государственный дискурс (евразийский, пантюркский проекты) вернулся к эстетике соцреализма и «гипернормализации», производя при этом искусственные мифы вместо фиксации реальности. Через интермедиальность актуальное искусство Казахстана перешло от скрытой критики к открытому художественному акционизму, став уникальным инструментом прогнозирования и осмысления социально-политической реальности. Некоторые из этих идей получили развитие в диссертации Б. А. Сопиевой [12], в которой эти конструкты даны в соотнесении с медиалогической теорией. Не случайно в этой диссертации теория медиальности рассматривается как теория второго порядка (производная), которая базируется на фундаментальной теории когнитивного пространства. С учетом концепции М. Маклюэна, автор утверждает, что канал передачи информации (медиум) сам по себе является сообщением и способом выражения когнитивных установок. Медиасфера, вслед за Р. Дэбре и Ю. Мурашовым, трактуется казахстанской исследовательницей как зона пересечения технологий (способов запоминания и трансляции) и интеллектуальной культуры (модусов мысли и организации), где «текстом» признается любое проявление культуры.

В значительной мере медиалогическая парадигма повлияла и на авторскую работу по литературному творчеству казахстанских писателей [13]. В работе исследуется культура Казахстана через призму нового подхода, с демонстрацией перехода от традиционного литературного текста к сложным интермедиальным произведениям. Теоретические основы медиальности в статье расширяют понятия текста, делается вывод о том, что смысл произведения рождается одновременно с визуальной идеей. В этом же ключе с дополнением теории КДИ-анализа выполнен анализ нарративов диаспор Казахстана [14]. Медиа в статье рассматриваются как ключевой инструмент формирования коллективной и индивидуальной этнической идентичности в Казахстане. Работа концептуально опирается на концепцию Маршала Маклюэна, в которой медиатекст трактуется как способ выражения сообщения медиумом. Авторы разделяют транслируемые потоки информации по источнику их создания: внешние и внутренние. Подобный же способ анализа избран в работе, посвященной арт-проектам Казахстана [15]. В рамках критического дискурс-анализа (КДИ) арт-практики казахстанских трикстеров конца XX века рассматриваются в научном исследовании как радикальный способ деконструкции тоталитарных властных отношений через язык. Эстетика абсурда и

намеренный кинизм, проявившиеся, например, в «Манифесте партии пофигистов» или «Инструкции по выживанию», обнажали изношенность и фальшь символических шаблонов советской и постсоветской систем. Такое ироничное переосмысление речи позволяло «маленькому человеку» не просто дистанцироваться от давления власти через политику вненаходимости, но и лишало саму государственную риторику ее легитимирующей силы. С точки зрения медиальной теории, ключевым элементом творчества этих авторов становится интермедиальность, где медиаканалы не просто транслируют, а активно конструируют новую реальность. Именно в этом случае проблемы культурного трансфера, «своего» и «чужого» в семиотическом процессе коммуникации, в том числе дискурсивных аспектов создания текста взаимосвязаны. Логично, что в таком научном контексте, разделяемом нами, рассмотрение теоретических и прикладных аспектов филологии сдвигается от традиционной лингвистическо-текстуальной парадигмы, при этом собственно филолого-лингвистические аспекты переходят в культурологические исследования, которые также имеют свои методологические рамки.

Заключение

Исследование казахстанской практики создания явлений культуры, вкупе с практикой их восприятия представляется необходимым и возможным в рамках обозначенных подходов. Проведенный в статье анализ актуальных филологических парадигм позволяет констатировать, что современная казахстанская гуманитарная наука подошла к той методологической черте, за которой экстенсивное использование традиционного текстоцентричного подхода окончательно утрачивает свою эвристическую силу. Механический перенос западной терминологии без ее глубокой теоретической рефлексии и верификации на локальном материале приводит к герметизации научного знания и отрыву филологии от живых социокультурных процессов. Резюмируя результаты исследования, можно сформулировать три ключевых вывода:

- интеграция концепции культурной памяти А. Ассман позволяет сместить фокус казахстанских исследований с архивного описания текстов на анализ символической политики, коллективной идентичности и антропологических механизмов селективного конструирования прошлого; новым представляется также анализ диаспоральной медиасреды не только по средствам коммуникации, а в соответствии с разделяемой нами концепцией Алейды Ассман: по способам репрезентации культурной информации, обзор диаспоральных нарративов в причинно-следственной связи, а также выявление диаспорального «экспонирования» – выстраивания исторических и новейших текстов, изображений, предметов в пространстве;

- освоение критического дискурс-анализа Р. Водак открывает для

отечественных лингвистов инструментарий для объективного изучения современных медийных и политических практик, одновременно позволяет преодолеть формальный подход к «дискурсу» и интегрирует филологию с актуальными социальными теориями;

- медиалогическая парадигма Констанцской школы, детально рассмотренная на примере работ Ю. Мурашова, предлагает принципиально новую оптику, где сам канал передачи информации (медиум) признается сообщением, формирующим когнитивные установки, что позволяет анализировать интермедиальные трансформации в социокультурном пространстве.

Перспективы дальнейших исследований видятся в переходе от реферативного освоения европейских концепций к созданию междисциплинарных казахстанских исследовательских проектов на стыке лингвистики, Data Science, визуальной семиотики и культурной антропологии. Интеграция концепций культурной памяти, критического дискурс-анализа и медиалогии способна модернизировать методологическую базу казахстанских диссертационных исследований. Эти подходы превращают анализ явлений культуры из архивного описания в исследование социокультурного опыта и идентичности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова. 1995. Т. 1. – 264 с. Т. 2.. – 378 с.

[2] Леонтьев А. А. Надгробное слово чистой лингвистике. // Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова. 1995. Т. 2. – С.307-308.

[3] Дмитрюк Н. В. и др. Қазақша ассоциациялық сөздік. – Алматы, М.: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

[4] Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

[5] Водак Р. Политика страха. Что значит правый популистский дискурс? / пер. с англ. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2018. – 404 с.

[6] Murašov J. Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland. – Paderborn: Wilhelm Fink, 2016. – 322 S.

[7] Murašov J. Das elektrifizierte Wort. Das Radio in der sowjetischen Kultur der 1920er und 30er Jahre / J. Murašov. – Paderborn: Brill; Wilhelm Fink, 2021. – 277 S.

[8] Джамбул Джабаев: Приключения казахского акына в советской стране : статьи и материалы / под ред. К. Богданова, Р. Николози, Ю. Мурашова. – М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 306 с.

[9] Диктаторы пишут. Литературное творчество авторитарных

правителей XX века. Под ред. Альбрехта Кошорке и Константина Каминского. – М.: Культурная революция, 2015. – 256 с.

[10] Murašov J. Television in Eastern European Literature, Art and Media. Introduction // SLAVICA TERGESTINA. European Slavic Studies. – 2023. – №I. – Pp. 8-63. DOI 10.13137/2283-5482/35828

[11] Гиздатов Г.Г., Буренина-Петрова О.Д., Сопиева Б.А. Культура как текст и проект в постсоветском дискурсе (на примере Казахстана) // ПРАΞНМА. Проблемы визуальной семиотики. – 2023. – Вып. 1 (35). – С. 30-47. DOI:10.23951/2312-7899-2023-1-30-47

[12] Сопиева Б. А. Концептуальное пространство медиадискурса США и Казахстана: лингвокогнитивный аспект: диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). –Алматы, 2023. – 168 с.

[13] Гиздатов Г.Г. Интермедиальные эксперименты в современном литературном и арт-пространстве Казахстана // Известия КазУМОиМЯ. Серия Филологические науки. – 2023. – №2. https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.023

[14] Гиздатов Г. Г., Ашимова З. А. Нарративы диаспор в медийном пространстве(на материале этнических групп Казахстана) // Критика и семиотика. – 2024. – № 2. – С. 296-311. DOI 10.25205/2307-1753-2024-2-296-311

[15] Гиздатов Г.Г. Манифестация «вненаходимости», или Культурные принципы постсоветской арт-диаспоры Казахстана // Quaestio Rossica. – 2025. – № 13(3). – С. 1112-1126. https://doi.org/10.15826/qr.2025.3.1012

REFERENCES

[1] Linguistika na iskhode XX veka: Itogi i perspektivy [Linguistics at the end of the 20th century: Results and prospects]. Abstracts of the International Conference. – Moscow: MGU im. M.V. Lomonosova, vol. 1. – 264 s. Vol. 2. – 378 s. [in Rus.]

[2] Leontiev A. A. Nadgrobnoe slovo chistoy linguistike [An obituary for pure linguistics] // Linguistika na iskhode XX veka: Itogi i perspektivy. Abstracts of the International Conference. – Moscow: MGU im. M.V. Lomonosova. Vol. 2. – S. 307-308. [in Rus.]

[3] Dmitryuk N. V. Qazaqsha assotsiatsiyalyq sözdik [Kazakh Associative Dictionary]. – Almaty, Moscow: Media-LogoS. – 330 s.

[4] Assmann A. Dlinnaya ten proshlogo: Memorialnaya kultura i istoricheskaya politika [The long shadow of the past: Memorial culture and historical politics]. Transl. from German by B. Khlebnikov. - Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. – 328 s. [in Rus.]

[5] Wodak R. Politika strakha. Chto znachit pravyy populistskiy diskurs? [The politics of fear: What right-wing populist discourse means]. Transl. from English. – Kharkiv: Gumanitarnyy Tsentr. – 404 s. [in Rus.]

[6] Murašov J. Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland. – Paderborn: Wilhelm Fink, 2016. – 322 S.

[7] Murašov J. Das elektrifizierte Wort. Das Radio in der sowjetischen Kultur der 1920er und 30er Jahre. – Paderborn: Brill; Wilhelm Fink, 2021. – 277 S.

[8] Bogdanov K., Nikolosi R., & Murašov J. (Eds.). Dzhambul Dzhabaev: Priklyucheniya kazakhskogo akyna v sovetskoy strane [Jambyl Jabayev: Adventures of a Kazakh akyn in the Soviet country: articles and materials]. – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013 – 306 s. [in Rus.]

[9] Koschorke A., & Kaminskij K. (Eds.) Diktatory pishut. Literaturnoe tvorchestvo avtoritarnykh praviteley XX veka [Dictators write. Literary creativity of authoritarian rulers of the 20th century]. – Moscow: Kulturnaya revolyutsiya, 2015. – 256 s. [in Rus.]

[10] Murašov J. Television in Eastern European Literature, Art and Media. Introduction // Slavica Tergestina: European Slavic Studies. – 2023. – № l. – Pp. 8–63. DOI: 10.13137/2283-5482/35828

[11] Gizdatov G.G., Burenina-Petrova O.D., Sopieva B.A. Kul'tura kak tekst i proyekt v postsovetskom diskurse (na primere kazakhstanskogo diskursa) [Culture as a Text and a Project in Post-Soviet Discourse (using Kazakhstan as an Example] // ΠΡΑΞΗΜΑ. Journal of Visual Semiotics. – 2023. – № 1 (35). – S. 30-47. DOI:10.23951/2312-7899-2023-1-30-47 [in Rus.]

12] Sopieva B. A. Kontseptualnoe prostranstvo mediadiskursa SShA i Kazakhstana: linguokognitivnyy aspekt [Conceptual space of the US and Kazakhstan media discourse: linguo-cognitive aspect]: doctoral dissertation, PhD. – Almaty, 2023. – 168 s. [in Rus.]

[13] Gizdatov G. G. Intermedialnye eksperimenty v sovremennom literaturnom i art-prostranstve Kazakhstana [Intermedial experiments in the contemporary literary and art space of Kazakhstan] // Bulletin of KazUIR&WL. Philological Series. – 2023. – № 2. DOI: 10.48371/PHILS.2023.69.2.023 [in Rus.]

[14] Gizdatov G. G., Ashimova Z. A. Narrativy diaspor v mediynom prostranstve (na materiale etnicheskih grupp Kazahstana) [Diasporas Narratives in the Media Space (Based on Ethnic Groups of Kazakhstan)] // Kritika i Semiotika. – 2024. – № 2. – S. 296 – 311. DOI 10.25205/2307-1753-2024-2-296-311 [in Rus.]

[15] Gizdatov G. G. Manifestaciya «vnenahodimosti», ili Kul`turnye principy postsovetskoj art-diaspory Kazahstana [The Manifestation of "Transgredience" or The Cultural Principles of the Post-Soviet Art Diaspora of Kazakhstan] // Quaestio Rossica. – 2025. – № 3. – Pp. 1112–1126. https://doi.org/10.15826/qr.2025.3.1012 [in Rus.]

ӨЗЕКТІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМАЛАР МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДЫ ДЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕС

*Гиздатов Г.Г.[1]

*[1] Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада соңғы жылдардағы гуманитарлық зерттеулердің негізін айқындайтын өзекті филологиялық парадигмалар мен тұжырымдамалар ұсынылған. Мақаланың мақсаты — Еуропадағы

жетекші филологиялық білім парадигмаларының тенденцияларын көрсету. Олардың кейбір қазақстандық ғылыми жұмыстарға тигізген әсерін анықтау. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары үш парадигмаға сараптамалық шолу жасауды қамтиды. Олар: Алейда Ассманның мәдени жады тұжырымдамасы, Рут Водактың сыни дискурс-талдауы (КДА) және Юрий Мурашовтың медиалогиялық зерттеулері. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы өзекті филологиялық парадигмаларды қазақстандық зерттеу тәжірибесімен байланыстыра отырып деконструкциялауда жатыр. Осы материалды отандық ғылыми дискурсқа енгізу көзделген. Мақаланың практикалық маңыздылығы магистратура мен докторантурадағы теориялық лингвистикалық және әдебиеттану курстарының әдістемелік негіздері үшін маңызды. Зерттеу әдістемесі қазіргі еуропалық ғылыми дискурстағы бағыттардың тұжырымдамалық ережелері мен проблемалық тұстарын анықтауға негізделген. Мақаланың негізгі нәтижелері өзекті филологиялық тұжырымдамалардың нақты идеяларын айқындауға саяды. Сондай-ақ оларды қазақстандық диссертациялық зерттеулерге енгізу қажеттілігі негізделген. Осы жұмыста алынған қорытындылар Тіл және әдебиет білім беру бағдарламасы бойынша іргелі және қолданбалы жұмыстар үшін маңызды. Сонымен қатар авторлық филологиялық, мәдениеттанушылық және әлеуметтанушылық зерттеулер үшін маңызы зор.

Тірек сөздер: ғылыми дискурс, деконструкция, медиалогия, мәдени жады теориясы, қолданбалы лингвистика, парадигма, сыни дискурс-талдау, филологиялық тұжырымдама

DECONSTRUCTION OF CURRENT PHILOLOGICAL PARADIGMS AND CONCEPTS: AN EXPERIENCE

*Gizdatov G.G.[1]
*[1]Ablai Khan KazUIR andWL, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article presents current philological paradigms and concepts that define the foundation of recent humanitarian research. The study aims to outline the trends of leading philological knowledge paradigms in Europe and trace their influence on Kazakhstani scientific works. The main research areas include an analytical review of three frameworks: Aleida Assmann's concept of cultural memory, Ruth Wodak's critical discourse analysis (CDA), and the mediological studies of the Konstanz School, primarily represented by Yuri Murashov. The scientific significance lies in deconstructing these contemporary paradigms and integrating them into the Kazakhstani scientific discourse. Practically, the findings contribute to the methodological foundations of theoretical linguistics and literary courses for master's and doctoral programs. The methodology involves identifying the core conceptual statements and problematic focus areas within European scientific discourse. The main results highlight specific ideas and practices from these philological frameworks, justifying their integration into

domestic dissertation research. The conclusions are applicable to fundamental and applied research within the Language and Literature educational program, as well as independent projects in philology, cultural studies, and sociology.

Keywords: applied linguistics, deconstruction, critical discourse analysis, medialogy, cultural memory theory, paradigm, philological concept, scientific discourse

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 10.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторе:

Гиздатов Газинур Габдуллавич – доктор филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-6014-4183, e-mail: gizdat@mail.ru

Автор туралы мәлімет:

Гиздатов Газинур Габдуллавич – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-6014-4183, e-mail: gizdat@mail.ru

Information about the author:

Gizdatov Gazinur Gabdullavich – Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-6014-4183, e-mail: gizdat@mail.ru

УДК 81
МРНТИ 16.21.51
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.010

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЭРГОНИМОВ КАЗАХСТАНА НА МАТЕРИАЛЕ НОМИНАЦИИ В СФЕРЕ РИТУАЛЬНЫХ УСЛУГ

*Канафина З.Т.[1], Шайбакова Д.Д.[2]
*[1,2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье на материале наименований организаций, функционирующих в сфере ритуальных услуг, рассматриваются структурно-семантические характеристики эргонимов Казахстана. Актуальность исследования обусловлена высокой динамичностью эргонимической лексики, отражающей языковую, культурную и социокоммуникативную специфику современного городского пространства, а также недостаточной изученностью номинации в ритуальной сфере.

Цель работы заключается в выявлении структурно-семантических особенностей эргонимов ритуальных услуг и их классификации с учетом языковых и внеязыковых факторов. Основное внимание уделяется анализу моделей построения наименований, их представленности в языках и смысловой организации.

Научная значимость исследования состоит в комплексном подходе к изучению формы и значения эргонимов на современном материале, что позволяет уточнить особенности ономастического пространства Казахстана. Практическая значимость связана с возможностью использования результатов в дальнейшей исследовательской и образовательной практике, включая мониторинг ономастического процесса и языковой ситуации в стране.

Методологическую основу составляют описательный, сопоставительный и статистический методы, а также компонентный анализ, позволивший выделить ключевые семантические компоненты.

В результате анализа 135 эргонимов установлено преобладание однокомпонентных и русскоязычных наименований при наличии многоязычных моделей с акцентом на национальный (казахский) нейминг. Определены основные семантические тенденции, в частности реализация оппозиции «светлое – темное» и стремление к эвфемизации посредством символических и культурно маркированных образов. Ценность работы заключается в выявлении закономерностей номинации, отражающих особенности общественного сознания и черты лингвокреативности в контексте ритуальной сферы, что вносит вклад в развитие ономастики и социолингвокультурологии.

Ключевые слова: эргонимы, ономастика, коммерческие имена, ритуальные услуги, структурно-семантический анализ, компонентный анализ, языковая креативность, национализация номинации

Введение

Проблема изучения номинации внутригородских объектов является социально значимой и актуальной, поскольку этот процесс отражает действительность, в которой живет и которую преобразует ономатет (создатель наименований) с учетом специфики номинируемого объекта, эпохи, языковой моды, престижности используемого языка и его роли в маркетинговых актах, национальной картины и индивидуальных предпочтений. Таким образом, данный пласт лексики постоянно пополняется и видоизменяется в определенной языковой и этносоциокультурной ситуации, а также под влиянием общественного запроса на оригинальность, инновативность и креативность. Ономатет, в роли которого выступает сам владелец компании или рекламное агентство, стремится к аттрактивности названия, используя как языковые, так и внеязыковые средства. Название создается сознательно с пониманием его целевого назначения, что соответствует понятию «языковая креативность» [1, с. 15]. Лингвокреативность проявляется не просто в названии, а в поликодовости рекламного текста, многослойного по смыслу и ассоциациям. Сфера ритуальных услуг предполагает разработку фирменного наименования, являющегося важным инструментом формирования имиджа компании и порождения у потребителей определённых ассоциаций и эмоций. В этом контексте актуален анализ языковой игры, которая, согласно О.С. Иссерс, является средством эмоционального самовыражения и усиления экспрессивности речевого воздействия [2, с. 115–116]. Н.Д. Арутюнова рассматривает её как языковой эксперимент, основанный на намеренном отступлении от нормы: манипулировании семантикой, экспериментировании с формой и нарушении правила истинности [3, с. 16].

Объектом данного исследования выступают названия организаций на вывесках зданий, рекламных баннерах, на страницах газет и веб-сайтов с объявлениями, в телефонных приложениях с онлайн картами (Google maps, 2ГИС). Подобные наименования в ономастике обозначаются терминами *эргонимы* или *имена компаний (company names)*. Они активно формируют лингвокоммуникативную городскую среду и интернет-среду наряду с другими видами онимов (топонимами, урбанонимами и др.). Это одна из самых динамичных категорий номинации, что определяет потребность в систематическом анализе данного класса онимов, выявлении их значений, ценности, функций, мотивации и прочих лингвистических и экстралингвистических аспектов. Несмотря на достаточно большой корпус исследований семантических и словообразовательных структур, функциональных возможностей, значимости ономастической (проприальной) лексики и т.д., актуальность данной проблемы сохраняется. Анализа требуют как универсальные, так и специфические характеристики эргонимов, в частности на конкретной территории и на конкретном материале, с учетом непостоянства и изменчивости имен и именных систем (name systems).

Цель работы заключается в проведении структурно-семантического анализа эргонимов ритуальной сферы Казахстана и их классификации.

Для достижения поставленной *цели* решаются следующие *задачи*:

1. установить основные структурные модели и особенности представленности эргонимов ритуальной сферы в языках;

2. выявить основные семы значения эргонимов на основе компонентного анализа и с учетом полученных результатов разработать классификацию данных единиц;

3. определить основные семантические тенденции номинации в ритуальной сфере.

Городское ономастическое пространство достаточно часто выступает объектом изучения в работах авторов СНГ и Европы, тогда как ритуальные эргонимы реже привлекают внимание ономатологов. Однако в последние годы научный интерес к ним возрастает, что может быть связано с более прагматическим характером современных исследований. Среди работ, посвященных данной теме, можно отметить статьи С.О. Горяева и О.Ю. Ольшванг (2015), рассматривающих эргонимы России и Болгарии, а также С.Д. Винокуровой (2022), анализирующей названия предприятий ритуальных услуг в Якутске с точки зрения их семантики, происхождения, структуры и стилистических функций. Исследование С.О. Горяева и О.Ю. Ольшванг посвящено анализу названий похоронных бюро в постатеистических обществах (Россия и Болгария) с точки зрения эвфемизации. Авторы выявляют влияние религиозных, культурных и маркетинговых факторов на выбор имен, отмечая тенденцию к использованию нейтральных или возвышенных слов вместо прямых указаний на смерть [4]. А в таком лингвокультурном ареале, как США, аналогичные исследования в большей степени ориентированы на брендинг, а также на изучение новых рекламных стратегий, применяемых в похоронной индустрии в ответ на рыночные и культурные изменения. Частные ритуальные компании долгое время оставались в номинативной тени или из соображений этики или неоднозначности в рекламном плане данного рода услуг. В 1980-х годах американские исследователи Carol J. Williams и Robert A. Armour, анализируя буклеты похоронных агентств, обнаружили, что рекламная деятельность сферы ритуальных услуг одновременно отражает и формирует общественное отношение к похоронам и индустрии в целом, создавая себе положительный имидж. Однако эти практики подвергались критике за навязывание дополнительных услуг [5, с. 701]. Между тем в процессе номинации важным фактором остается социальная значимость. Это особенно прослеживается в нейминге ритуальных агентств, где должны учитываться не только культурные аспекты, но и общественное восприятие смерти в условиях свободы в выборе маркетинговых стратегий и номинативных решений.

Научная новизна исследования заключается в проведении комплексного структурно-семантического анализа эргонимов Казахстана ритуальной сферы, который был осуществлен впервые и позволил выявить особенности их языковой организации. *Практическая значимость* работы определяется возможностью применения полученных результатов в

дальнейших исследованиях казахстанской ономастики и языковой ситуации, а также при изучении межкультурной коммуникации. Взаимодействие языковых и культурных кодов создает своеобразие эргонимической картины Казахстана.

Описание материалов и методов

В данном исследовании основными методами достижения поставленной цели выступают описательный, сопоставительный, статистический методы и компонентный (семный) анализ. Описательный метод применяется для выявления структурных моделей эргонимов. С помощью сопоставительного метода различают лексические и графические особенности в названиях. Посредством компонентного анализа выделены минимальные смысловые единицы (семы) и определены культурно и эмоционально маркированные элементы значений, которые сгруппированы в рамках семантических полей «светлое» и «темное», отражающих культурно обусловленные модели номинации.

Материалом исследования послужили эргонимы-наименования 135 компаний, предоставляющих ритуальные услуги в разных регионах Казахстана. Сбор материала осуществлялся совокупно методом наблюдения и фиксации (записи и фотографии) и исследованием открытых источников: рекламные материалы, интернет-ресурсы такие как https://www.spr.kz/ (справочник организаций городов в Казахстане); крупнейший маркетплейс Казахстана Satu.kz, где индивидуальные предприятия (ИП) и крупные компании размещают информацию о своих услугах и товарах; приложение 2ГИС (подробный справочник с картами городов, мест, организаций). Выборка осуществлялась по категориям «ритуальные услуги», «похоронные бюро», «памятники, надгробия».

Результаты

В ходе исследования структуры и семантики 135 эргонимов ритуальной сферы Казахстана были выявлены основные структурные модели номинации, распределение эргонимов по языкам; описаны культурно и эмоционально маркированные элементы значений, включая оппозицию «светлое – темное» как значимый принцип номинации в ритуальной сфере. Сравнение с исследованиями других авторов показало, что нейминг коммерческих предприятий в Казахстане схож с мировыми практиками и основан на общих принципах номинации при сохранении уникальных черт. В ритуальной сфере Казахстана наблюдается баланс между глобальными, национальными и региональными тенденциями, что формирует особый лингвистический ландшафт, понятный как для местных жителей, так и во многом для представителей иных лингвокультур.

В работе исследованы одно- (71%), двух- (24%) и многокомпонентные (5%) эргонимы, среди которых выявлены производные и непроизводные типы.

Установлено, что доминирующими в сфере ритуальных услуг в Казахстане являются названия на русском языке (65%). На втором месте по распространенности находятся эргонимы на казахском языке (11%), далее следуют англоязычные названия (9%) и эргонимы на других языках.

Проанализированы названия с элементами графической стилистики.

С помощью компонентного анализа значения эргонимов представлены как упорядоченная совокупность отдельных семантических компонентов, рассматриваемых с точки зрения их функциональной роли и составляющих основу классификации. Установлены основные смысловые тенденции, в частности оппозиция «светлое – темное». В результате анализа семантических полей установлено, что поле «светлое» включает 25 эргонимов (18,5%), а поле «темное» – 19 (14,1%).

Таким образом, компонентный анализ позволил определить 22 (16,3%) эргонима с прямым указанием на похоронную деятельность *(Ритуал 24, Memorial Ritual)*; 28 (20,7%) символических названий, связанных с религией (авраамические религии), культурой и мифологией (древнегреческой, древнеегипетской, славянской, кельтской, библейской): *Успение, Гермес, Амон, Морена и Велес, Грааль, Иессей*; 16 (12%) названий, связанных с изготовлением памятников и надгробий *(Көк-тас, Memorystone, Обелиск)*; 50 (37%) эргонимов, прямо не указывающих на сферу ритуальных услуг *(Аист, Марсель, Талап, Trans express, Мастерская у Олега)*; 19 названий (14%), не относящихся к какой-либо из категорий, так как могут пересекаться между несколькими группами (*AdamAss-stroy, Ритаул Аид).*

Обсуждение

По форме эргоним – это языковая единица, которая может состоять из одного слова, словосочетания, сочетания слов, букв и цифр и даже предложения. Проанализированный материал позволяет выделить следующие структурные типы эргонимов: название-слово (непроизводное, производное, или дериват, сложное, или композит); название-словосочетание (состоящее из двух и более отдельных компонентов); названия, написанные через дефис и, согласно критерию цельнооформленности А.И. Смирницкого, рассматриваемые как однословные.

Анализ компонентного состава эргонимов показывает наличие однокомпонентных (однословных), двухкомпонентных (словосочетаний, сочетаний слов/букв/цифр) и многокомпонентных (поликомпонентных, состоящих из трех компонентов и более) эргонимов:

1) однокомпонентные эргонимы (96 единиц): *Qamqor-Sharapat, Аист, Вознесение, VAVILON, Тұрмыстық, Мемориал, Ритус, AdamAss-stroy;*

2) двухкомпонентные эргонимы (32 единицы): *Белый Ангел, Вечная память, Каменный город, Черный тюльпан, Тандем Плюс, Ритуал 24;*

3) многокомпонентные эргонимы (7 единиц): *Городская ритуальная служба, Еврейская похоронная служба «Хевра Кадиша», Мастерская у Олега, Адам и Ева, Exim Commerce Group.*

Ожидаемо, что больший процент имеют однокомпонентные эргонимы, так как, согласно приоритетным критериям нейминга, имя должно быть кратким, содержательным, легко читаться, восприниматься и запоминаться, при этом вызывать эмоции и быть уникальным. Однако однокомпонентные эргонимы не всегда образуются только от стандартных лексем литературного языка *(Вечность, Creatum, Наследие, СӘТ)* и являются непроизводными. Ономатеты, которые прибегают к более оригинальным способам образования названий для своего бизнеса, используют различные словообразовательные способы (лексико-синтаксические, морфологические), например, аббревиацию, сокращение, словосложение, редупликацию, соединение слов с помощью дефиса, цифр и прочих графических элементов (материальная индексация). Такой способ служит не только для привлечения клиентов, но и для выделения своего названия из ряда похожих *(Ритуал-СТ, Ритуал-Сервис-2000, Ритуал-Орал, Granit-m, Програнит, КСОН, Шапағат-Кокше, Me-memento).* Такие эргонимы относятся к категории производных и отличаются аутентичностью. Что касается двух- и многокомпонентных единиц, то и они могут быть как производными, так и непроизводными. Эргонимы, включающие ритуальные понятия, культурные коды, соответствующие сфере деятельности организации, мы рассматриваем как непроизводные, потому что они передают целостный смысл *(Морена и Велес, Вечная память, еврейская похоронная служба «Хевра Кадиша»).* Производные же эргонимы чаще могут напрямую указывать на дополнительный функционал объекта в виде его географии, владельца и пр. *(Алматы Шынтас, Мастерская у Олега, Ритуал 24, СЕМЕЙ ТАС)*.

Заметим, что далеко не каждый эргоним можно однозначно отнести к какой-либо конкретной структурной группе или способу образования, так как границы между компонентами порой неявные из-за разной презентации в разных коммуникативных контекстах (на официальном сайте или странице в социальной сети, на вывеске и логотипе).

Для создания привлекательного и функционального названия прибегают к разным традиционным и креативным способам, используя как исконные (для конкретного языка), так и адаптированные заимствованные слова, слова иностранных языков и искусственно созданные. Для адаптации иностранного имени или придания исконному иностранного лоска применяют транслитерацию *(Granit-m, Райт-Фюнерал)*. К (не)транслитированным эргонимам лингвисты Г.Б. Мадиева и С.К. Иманбердиева, изучая иноязычные эргонимы в казахстанской ономастике,

добавляют еще одну категорию – «графогибриды, у которых в пределах одной эргонимической единицы *(Програнит, Terra Евразия)* сочетаются разные графики: кириллица и иноязычная графика» [6, с. 297]. Отдельную категорию составляют названия, оформленные в визуальной рекламе различными элементами графической стилистики, которые добавляют имени определенные коннотации, связанные с объектом номинации.

Ономатеты, помещая названия своих организаций и логотипы на уличные вывески, нередко прибегают к помощи графической стилистики (использование знаков препинания, символов, знаков различных алфавитов, шрифтов и других параграфемных элементов, обозначающих какой-либо предмет действительности). Рассмотрим параграфемные элементы, у которых десигнат – это класс объектов реальной действительности, а денотат – это конкретный член этого класса объектов [7, с. 64]. Примеры, представленные на рисунке 1, взяты из приложения 2ГИС *(MeirTas* – Астана, *Ritual Service* – Уральск). В названии организации по изготовлению памятников и надгробий «MeirTas» используется параграфемный элемент в виде полумесяца вместо точки над буквой латинского алфавита i (титтл), а в названии салона ритуальных услуг «Ritual Service» также вместо титтла в слове Ritual изображено пламя свечи. Эти иконические знаки, являясь атрибутами религии и культуры, выступают их символами. Полумесяц является узнаваемым символом мусульманского мира. Свеча – более универсальный символ, появляющийся и в иудаизме, и у христиан. При помощи данных символов многие люди идентифицируют своё вероисповедание, особенно полумесяц, который мусульмане носят на шее в качестве кулона, вышивают на флагах государств и его же используют в оформлении надгробных памятников. Свеча, в отличие от полумесяца, указывает, скорее, на церемониальность в общем, нежели на конкретную религию или специфику в организации похорон (Рис. 1).

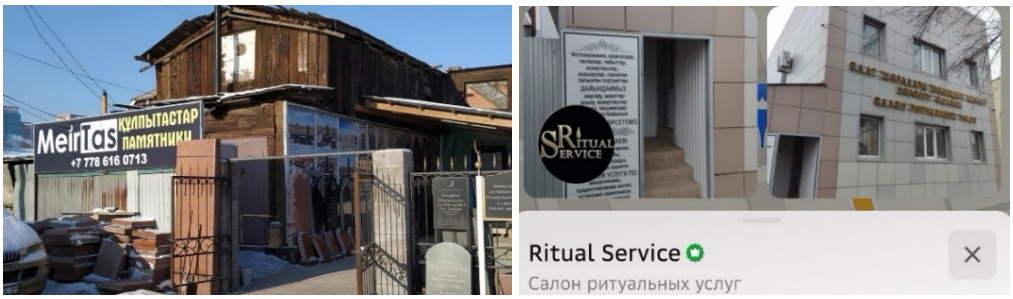

Рисунок 1 – Примеры использования параграфемных элементов

Таким образом, каждый элемент и компонент эргонима важен и функционален. Он может иметь свою значимость или не иметь таковой, но в контексте целого будет дополнять картину, наполнять смыслом и привлекать внимание.

Анализируя наименования организаций в сфере ритуальных услуг, не представляется возможным обойти стороной культуру и религию, подтверждением чего служат примеры выше. В первую очередь данные категории транслируются тем языком, которым название зафиксировано. Выбор языка наименования определяется его релевантностью в передаче определенного сообщения. По мнению немецкого лингвиста и культуролога Харальда Хаармана, язык ассоциируется с этнической идентичностью. В то же время он может выступать в рамках «безличного мультилингвализма» (impersonal multilingualism), когда иностранный язык используется для обращения к эмоциям, а не в качестве средства вербальной коммуникации. Воспринимая иностранное название, даже не опознавая денотат, адресат мыслит стереотипами о культуре той страны, на языке которой передано название [8, с. 141–142].

Выбор языка для названия организации является одним из ключевых ресурсов, чтобы пробудить эмоции или ментальные картинки в сознании потенциального клиента, т.е., таким образом, через язык реализуется функция побуждения, особенно в коммерческой номинации [9; 10 с. 55]. В контексте коммерческой номинации язык лишь средство этой передачи, потому и наблюдается разноязычная реклама [11, с. 203]. В социокультурологическом аспекте язык – носитель культурного кода и отражение социальных норм. Различие в том, какой посыл получает адресат в процессе декодирования. На вопрос, почему *Феникс*, а не *Phoenix*, *MEMORYSTONE*, а не возможный вариант этой модели *МЕМОРИАЛЬНЫЙКАМЕНЬ,* также *СЭТ*, а не *МОМЕНТ*, однозначного ответа нет. Мы можем попытаться проследить логику такого нейминга на основании общих сведений и собственных домыслов. Например, в выборе единицы того или иного языка для оформления названия могут играть роль такие факторы, как внешняя привлекательность, звучность, краткость, мотивированность и др. Рассмотрим это на примере названия «Феникс». Допустим, что в сознании человека возникают определенные ассоциации, так как данный символ достаточно популярен и узнаваем, а, соответственно, мотивирован. Англоязычная же лексема Phoenix, имея латинское происхождение и непривычную графику, в качестве эргонима будет мотивирована только для тех, кто знает латинский или английский языки, а процент таких людей в Казахстане не самый высокий. Таким образом, ономатет выбирает более подходящий язык, исходя из языковой ситуации в стране, чтобы название можно было легко прочитать, произнести вслух, запомнить и воспроизвести.

В рамках данной работы выявлено распределение эргонимов по языкам: преобладают названия на русском (65%), казахском (11%), английском (9%) языках, а также единичные номинации на других языках:

– русский язык, 86 единиц: *Успение, Феникс, Траур, ПЛАТ, Черный тюльпан, VAVILON, Izumrud, Долерит, Скорбь, Вознесение, Savan, Элизиум;*

– казахский язык, 14 единиц: *Қара қарға/Черный ворон, Көк-тас,*

Талан, Шапағат-Кокше, Тұрмыстық, Qamqor-sharapat, Кайсар, MeirTas, СӘТ;

– английский язык, 12 единиц: *Me-Memento, Exim Commerce Group, Хэлп, Райт-Фюнерал, Royal Ritual, VIP-Memory, Imperial;*

– латинский язык, 5 единиц: *Creatum, Monumentum, Melius, Rius, Ритус;*

– французский язык, 3 единицы: *GRAAL/ГРААЛЬ, Марсель, Гала;*

– итальянский язык, 2 единицы: *Габбро/Gabbro, Terra vita;*

– древнегреческий язык, 1 единица: *Акрополис;*

– арабский язык, 3 единицы: *Александрия, Ридо, Аль-Фани*

– киргизский язык, 1 единица: *Карагаз;*

– иврит, 1 единица: *Хевра Кадиша;*

– эргонимы из комбинаций единиц двух языков, 4 единицы: *Skala group, Terra Евразия, Ритуал-Орал, Vip gen строй.*

Таким образом, анализ показывает, что основу эргонимии в сфере номинации ритуальных агентств в Казахстане составляет лексика русского языка (65%). Русский язык является языком межнационального общения в постсоветских странах, выполняет важные социальные и культурные функции и активно используется в казахстанском нейминге для передачи необходимых смыслов. Названия, переданные латиницей, и некоторые графогибриды относятся к русскоязычным эргонимам *(Vavilon, Izumrud, Програнит*), поскольку это касается только графики, а не восприятия. Однако не все слова, переданные кириллицей, относятся к русскоязычным эргонимам. Например, *«Ридо»* – слово арабского происхождения, означает «довольство» и представляет собой концепт. Смысл его в том, что человек делает все ему посильное в ситуации, которую уже невозможно изменить, принимая ее с любовью и согласием, как бы ни было горько. Таким образом, язык выступает доступным и понятным транслятором понятий, символики, концептов другой культуры, религии. Звуковой форме подбирается подходящая письменная форма, если отсутствует эквивалент. В группу эргонимов на русском языке также не входят антропонимы и топонимы других стран и народов *(Кайсар, Александрия, Марсель, Аль-Фани)* и название древнегреческого укрепления «Акрополис», в русском языке известное как Акрополь.

Следующая по количеству категория эргонимов из нашей выборки представлена казахским языком (11%). Эргонимы на казахском языке переданы кириллицей (12 единиц) и латиницей (2 единицы). Отметим, что названий на государственном языке становится все больше. Конечно, многое зависит и от сферы услуг, однако это может быть следствием проводимой государством языковой политики по внедрению в ономастику национально-культурных компонентов. Несмотря на то, что казахский язык является государственным, компании часто выбирают иноязычные лексемы, особенно если речь идет об организации, выходящей на международный уровень. То есть сама сфера услуг/вид предлагаемого

товара задает вектор в выборе того или иного языкового материала. Сфера же ритуальных услуг нацелена на местного потребителя. Тем не менее, иноязычные лексемы (21%) присутствуют и даже органично вписываются в рассматриваемое эргонимическое поле. Английский язык (9%) является основным иностранным в данной сфере номинации. Это язык науки, интернета, искусственного интеллекта, делового общения, и к нему не перестанут обращаться в поиске оригинальных идей для нейминга. Еще одна категория иноязычных эргонимов представлена лексемами латинского языка, теми, которые отсутствуют в английском в данном виде (проверено с помощью Cambridge Dictionary). Выбор понятий на латыни (мертвый язык в обыденном сознании многих) обусловлен самой сферой услуг.

Таким образом, сфера ритуальных услуг характеризуется многообразием номинаций, ориентированных на представителей различных этнических групп. Для одних эти наименования остаются нейтральными, тогда как для других они могут актуализировать культурную идентичность и ассоциации с родной речевой средой.

Для детального изучения содержательной стороны эргонимов ритуальной сферы в работе были проанализированы как дескриптивные *(Городская ритуальная служба, Памятники, Похоронный дом, Ритуал сервис)*, так и проприативные *(СЭТ, Ангел, ИЕССЕЙ, Creatum)* эргонимы с дополнительной смысловой и функциональной нагрузкой в виде индивидуализации [12; 13, с. 50]. При превращении апеллятива в эргоним он приобретает дополнительное значение (коннотативное: оценочное или эмоциональное) или даже абсолютно новое в случае, если денотат не соответствует референту *(ритуальное агентство «Аист», центр ритуальных услуг «Феникс»)*. Согласно румынским исследованиям эргонимии (они также содержат данный термин), в результате разнообразия стратегий лексических построений появляются либо семантические, либо формальные неологизмы, создающие новое «означающее»: изменение существующих слов, искажение смысла при заимствованиях из других языков, *неография* (намеренная деформация некоторых слов) [14, с. 75]. Эту группу эргонимов можно отнести к орфографическим девиациям, и их интерпретация может быть затруднена *Ан**а**бис (Анубис), **А**рфей (Орфей), М**а**рм**а**р (Мәрмәр (от μάρμαρος) – мрамор).*

В данной работе мы охарактеризовали дескриптивные эргонимы, напрямую указывающие на ритуальную сферу услуг. Чтобы выявить их семантические особенности, выделить их ключевые смысловые элементы, мы сформировали несколько небольших групп, объединенных общим компонентом значения. В основе первой группы лежит интегральная сема «церемониал», информирующая о сфере услуг. Дополнительные значения и функционал раскрываются выделением дифференциальных сем (см. табл.1).

Таблица 1. Дескриптивные эргонимы сферы ритуальных услуг

1. Almaty-Memorial-Ritual	7. Ритуал	13. Ритуал-Орал
2. Memorial Ritual	8. Ритуал 24	14. Ритуал-Пром
3. Ritual Service	9. Ритуал Аид	15. Royal Ritual
4. Ритуал-Сервис-2000	10. Ритуал Люкс	16. Ритуал-СТ
5. Городская ритуальная служба	11. Ритуал С	17. Ритуал-Элит
6. КазРитуал-Сервис	12. Ритуал сервис	18. Ритус

В виду того, что группы небольшие, было целесообразно использовать методику проведения минимального компонентного (семного) анализа. Мы разграничили значения путем выделения дифференциальных сем, где 0 – не характеризуется по данному признаку, (В) – возможна характеристика [15 с. 15].

Ритуал = церемониал + 0 + 0 + 0

Ритус = церемониал + 0 + 0 + 0

Ритуал С = церемониал + оказание услуги (В) + 0 + 0

Ритуал сервис = церемониал + оказание услуги + 0 + 0

Ritual Service = церемониал + оказание услуги + 0 + 0

Ритуал-Сервис-2000 = церемониал + оказание услуги + год основания (В) + 0

КазРитуал-Сервис = церемониал + оказание услуги + 0 + национальный компонент (В)

Три наименования, помимо «церемониала», объединяет сема «привилегированность» и выделяет их на фоне прочих названий: *Royal Ritual* (не для богатых и не для королей, а по-королевски), *Ритуал Люкс, Ритуал-Элит.* Также из данной группы выделены эргонимы с региональным функциональным компонентом значения *(Almaty-Memorial Ritual* и *Ритуал-Орал)*. В них слово «ритуал» уже является эвфемизмом.

Таким образом, даже минимальный компонентный анализ показывает, что эргонимы данной сферы строятся по определенным смысловым моделям, сочетая базовые семантические признаки с дополнительными характеристиками (указание на территориальную принадлежность, временной аспект и национальную идентичность), формирующими индивидуальный имидж компании и демонстрирующими возможный спектр услуг (ассортимент, график работы, цена и качество).

Другая небольшая категория эргонимов объединена компонентом значения «принадлежность к лицу»: *Мастерская у Олега, Бюро Шереметьев, Айжан 1, Кайсар, Виданова.* Их «нулевая форма» не информирует о сфере деятельности, но часто указывает на владельца организации.

Большая часть проприативных эргонимов опосредованно указывает на объект через ассоциации и коннотации. Эти имена подразумевают определенную смысловую связь с идеей похорон и содержат:

а) компоненты значений лексем, называющих материальные объекты:

– территория/место: *Terra Евразия, СЕМЕЙ ТАС, Светоч*

Актау, Марсель, Александрия, Алматы Шынтас, Шапағат-Кокше (функциональный региональный компонент);

– конструкция: *Вертикаль, Обелиск, Монумент, Monumentum;*

– материал: *Габбро, Долерит, AdamAss story, Izumrud, Каменный город, Каменный цветок, Империя камня, Көк-тас, Granit-m, Програнит, Кристалл, Базальт* (ассоциации с памятником, надгробием);

– ритуальные атрибуты: *ПЛАТ, Savan*

– цветы: *Черная роза, Черный тюльпан, Кипарис, Орхидея.* Материал показывает, что только ограниченное количество цветов используется в качестве названий для ритуальных объектов;

– птица: *Ибис, Аист, Черный ворон / Қара қарға.*

б) компоненты значений лексем, называющих идеальные объекты:

– религия: *Вознесение, Ридо, Успение, Иессей, Хевра Кадиша, Мусульманский;*

– мифология (славянская, древнегреческая, древнеегипетская, кельтская): *АМОН, Триада, Зевс, Аид, Стикс, Харон, Авалон, Морена и Велес, Гермес, Гефест, Элизиум, Авалон;*

– мнема: *Мемориал, Память, Вечная память, Ме-Memento, Наследие, MEMORYSTONE;*

– содействие/участие: *Хэлп, Тандем Плюс, Qamqor-sharapat, Талап;*

– время: *ВЕК, НАВСЕГДА, ВЕЧНОСТЬ, СӘТ;*

– перерождение: *Феникс, Аист, New line* (мелиоративные коннотации);

– дух/душа: *Аура, Ангел.*

Среди эргонимов, которые иллюстрирует наш материал, наиболее частотны и информативны те, которые обозначают ритуал, материал и мифонимы.

Нейминг ритуальной сферы услуг как лингвокультурное творчество обусловлен религиозной реальностью и мифологическим содержанием. Это формирует противоречие «светлого» и «темного», которыми оперировала архаическая мифология и которая до сих пор сохраняется в языковом сознании. В названиях ритуальных бюро это проявляется в выборе лексики: одни подчёркивают светлую, возвышенную сторону памяти и вечности, другие акцентируют внимание на загробном мире и уходе из жизни. В названиях исследуемых нами ритуальных объектов эксплицируется семантика светлого и темного. На рисунке 2 представлены «светлое» и «темное» как семантические поля.

Рисунок 2 – Семантические поля «светлое» и «темное»

Такое противопоставление объясняется самой темой света и тьмы и существующими представлениями о жизни и смерти. Распределены названия по семантическим полям: *светлые (идея памяти, вечности, души):* 25 (18,5%): Белый Ангел, Светоч Актау, Царство небес, Вознесение и др., *темные (ассоциации со смертью, трауром, подземным миром):* 19 (14,1%): Харон, Скорбь, Черный тюльпан, Морена и Велес, Стикс и др. Преобладание «светлых» названий в сфере ритуальных услуг связано с психологическими и культурными факторами, маркетинговыми стратегиями и традицией избегать мрачной лексики (эвфемизация). Эргонимы поля «светлое» смягчают восприятие темы смерти, вызывают чувство покоя и надежды, помогают создать доверительную атмосферу и подчеркнуть уважение к памяти ушедших.

Заключение

Исследование эргонимов ритуальной сферы Казахстана показало, что процессы номинации в данной области определяются взаимодействием языковых, культурных, маркетинговых и этносоциокультурных факторов. Анализ 135 наименований позволил выявить ключевые закономерности в их образовании, определить структурно-семантические особенности и классифицировать их по ряду критериев, что дает возможность зафиксировать актуальные модели наименования и проследить основные тенденции последних лет: преобладание русскоязычных эргонимов, рост двуязычных и многоязычных названий; национализация номинации; доминирование однокомпонентных названий; стремление к эвфемизации за счет символизма, религиозных и мифологических мотивов.

Доминирование русскоязычных названий обусловлено статусом русского языка как языка межнационального общения в Казахстане и его активным использованием в деловой и коммерческой сфере. Преобладание же казахоязычных эргонимов над англоязычными свидетельствует о постепенной национализации (коренизации) номинации. Незначительная часть наименований на казахском языке передана латиницей, большая часть казахоязычных и иностранных названий передана кириллицей. Использование латинской графики и английской лексики связано с

маркетинговыми стратегиями, ориентированными на международные стандарты, трехъязычной моделью казахстанского образования (с 2016 г.) и переходом казахского алфавита на латиницу (с 2017 г.). Смешанные названия, для создания которых ономатет использует два и более языка, в целом отражают многоязычную и мультикультурную специфику Казахстана.

По структурному составу доминируют однокомпонентные названия, популярность которых объясняется удобочитаемостью, краткостью и запоминаемостью. Двухкомпонентные и многокомпонентные эргонимы встречаются реже, но позволяют передавать дополнительные смыслы и детализацию. Графические особенности современных эргонимов включают использование стилизованных букв, параграфемных элементов, символов и знаков, что усиливает визуальную выразительность названий и передает авторские интенции (интенции ономатета).

Ключевые семантические тенденции в номинации ритуальных агентств Казахстана показывают символические названия, отражающие религиозно-мифологические сюжеты с устойчивыми ассоциативными образами, эргонимы с прямым указанием на похоронную деятельность и изготовление памятников, а также без явной ритуальной семантики. Актуальной в данной сфере является семантическая оппозиция «светлое – темное». Установлено преобладание эргонимов поля «светлое», характеризующихся идеей перехода и памяти, над эргонимами поля «темное», актуализирующими смыслы ухода и утраты. Это объясняется как культурными установками общества (позитивное восприятие загробной жизни в традиционной культуре), так и психологическими факторами (смягчение темы смерти, горя, страха; поддержка и доверие).

Проделанный структурно-семантический анализ названий коммерческих организаций может быть полезен для развития казахстанской ономастики, социолингвистики, так как отражает тенденции языкового планирования и этнокультурные предпочтения. Кроме того, полученные данные могут быть интегрированы в методику преподавания филологических дисциплин и практического курса русского языка в высшей школе с целью формирования у студентов навыков интерпретации наблюдаемых актуальных языковых явлений и оценки номинации в конкретный временной период.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Фатеева Н.А. Языковая креативность: подступы к теме // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. Вып. 7. – М., 2016. – С. 13–29.

[2] Иссерс О.С. Речевое воздействие: учеб. пособие для студентов, обучающихся по специальности «Связи с общественностью». – М.: Флинта: Наука, 2009. – 224 с.

[3] Арутюнова Н.Д. Аномалии и язык (к проблеме языковой «картины мира») // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3–19.

[4] Goryaev S., Olshvang O. Company names as euphemisms: Funeral home names in post-atheistic societies (Russian and Bulgarian examples) // Third International Conference on Onomastics “Name and Naming”. – 2015. – Pp. 691–705.

[5] Armour, Robert A., J. Carol Williams: Image making and advertising in the funeral industry // The Journal of Popular Culture. – 1981. – Vol. 14. – No. 4. – Pp. 701–710.

[6] Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.К. Особенности и функционирование иноязычных эргонимов в лингвистическом ландшафте города // Международный научный журнал «Наука и жизнь». – 2020. – № 5 (1). – С. 295–300.

[7] Кузьмич В.В. Применение элементов параграфемики при оформлении упаковки // Наука и техника. – 2014. – № 2. – С. 62–66.

[8] Shohamy E., Gorter D. Linguistic landscape: Expanding the scenery. – New York: Routledge, 2009. – 392 p.

[9] Шимкевич Н.В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 22 с.

[10] Gustafsson L. The Persuasive Function of Company Names. Examples from Four Different Business Sectors // The Economy in Names. Values, Branding and Globalization. Proceedings of Names in the Economy 6 International Conference. – Uppsala, 2019. – Pp. 51–58.

[11] Tufi S., Blackwood R. Trademarks in the linguistic landscape: Methodological and theoretical challenges in qualifying brand names in the public space // International Journal of Multilingualism. – 2010. – Vol. 7. – No. 3. – Pp. 197–210.

[12] Горяев С.О., Полякова И.Г. Коммерческий ономастикон в сфере суррогатного материнства // Вопросы ономастики. – 2023. – Т. 20. – № 1. – С. 183–201. DOI 10.15826/vopr_onom.2023.20.1.011

[13] Горяев С.О. Наречение и номинирование как проблема отношения ономастики и ономасиологии / С.О. Горяев // Ономастика и диалектная лексика: сб. науч. тр. – Екатеринбург, 2004. – Вып. 5. – С. 49–55.

[14] Druță I. Vernacular ergonyms, in between creativity and imitation // The Dialogue of Multicultural Discourses. Section: Language and Discourse. – 2020. – Pp. 74–79.

[15] Стернин И.А., Саломатина М.С. Семантический анализ слова в контексте. – Воронеж: Истоки, 2011. – 150 с.

REFERENCES

[1] Fateeva N.A. Yazykovaya kreativnost’: podstupy k teme [Linguistic creativity: Approaches to the topic] // Trudy Instituta russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova. – 2016. – Vyp. 7. – S. 13–29. [in Rus.]

[2] Issers O.S. Rechevoe vozdeystvie [Speech influence]. – Moscow: Flinta: Nauka, 2009. – 224 s. [in Rus.]

[3] Arutyunova N.D. Anomalii i yazyk (k probleme yazykovoy «kartiny mira») [Anomalies and language (on the problem of the linguistic worldview)] // Voprosy yazykoznaniya. – 1987. – № 3. – S. 3–19. [in Rus.]

[4] Goryaev S., Olshvang O. Company names as euphemisms: Funeral home names in post-atheistic societies (Russian and Bulgarian examples) // Third International Conference on Onomastics "Name and Naming". – 2015. – Pp. 691–705.

[5] Armour R.A., Williams J.C. Image making and advertising in the funeral industry // The Journal of Popular Culture. – 1981. – Vol. 14. – No. 4. – Pp. 701–710.

[6] Madieva G.B., Imanberdieva S.K. Osobennosti i funktsionirovanie inoyazychnykh ergonimov v lingvisticheskom landshafte goroda [Features and functioning of foreign-language ergonyms in the linguistic landscape of the city] // Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal "Nauka i zhizn'". – 2020. – № 5 (1). – S. 295–300. [in Rus.]

[7] Kuz'mich V.V. Primenenie elementov paragrafemiki pri oformlenii upakovki [Application of paragraphemic elements in packaging design] // Nauka i tekhnika. – 2014. – № 2. – S. 62–66. [in Rus.]

[8] Shohamy E., Gorter D. Linguistic Landscape: Expanding the Scenery. – New York: Routledge, 2009. – 392 p.

[9] Shimkevich N.V. Russkaya kommercheskaya ergonimiya: pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty [Russian commercial ergonymy: pragmatic and linguocultural aspects]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Ekaterinburg, 2002. – 22 p. [in Rus.]

[10] Gustafsson L. The persuasive function of company names: Examples from four different business sectors // The Economy in Names. Values, Branding and Globalization. Proceedings of Names in the Economy 6 International Conference. – Uppsala, 2019. – Pp. 51–58.

[11] Tufi S., Blackwood R. Trademarks in the linguistic landscape: Methodological and theoretical challenges in qualifying brand names in the public space // International Journal of Multilingualism. – 2010. – Vol. 7. – No. 3. – Pp. 197–210.

[12] Goryaev S.O., Polyakova I.G. Kommercheskiy onomastikon v sfere surrogatnogo materinstva [Commercial onomasticon in the field of surrogacy] // Voprosy onomastiki. – 2023. – T. 20. – № 1. – S. 183–201. DOI 10.15826/vopr_onom.2023.20.1.011. [in Rus.]

[13] Goryaev S.O. Narechenie i nominirovanie kak problema otnosheniya onomastiki i onomasiologii [Naming and nomination as a problem of the relationship between onomastics and onomasiology] // Onomastika i dialektnaya leksika. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2004. – Vyp. 5. – S. 49–55. [in Rus.]

[14] Druță I. Vernacular ergonyms, in between creativity and imitation // The Dialogue of Multicultural Discourses. Section: Language and Discourse. – 2020. – P. 74–79.

[15] Sternin I.A., Salomatina M.S. Semanticheskiy analiz slova v kontekste [Semantic analysis of a word in context]. – Voronezh: Istoki, 2011. – 150 s. [in Rus.]

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РИТУАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ НОМИНАЦИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ЭРГОНИМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

*Канафина З.Т.[1], Шайбакова Д.Д.[2]
*[1,2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ритуалдық қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін ұйым атаулары негізінде Қазақстан эргонимдерінің құрылымдық-семантикалық сипаттамалары қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қалалық кеңістіктің тілдік, мәдени және әлеуметтік-коммуникативтік ерекшеліктерін бейнелейтін эргонимдік лексиканың жоғары динамикалығымен, сондай-ақ ритуалдық саладағы номинация мәселесінің жеткіліксіз зерттелуімен айқындалады.

Зерттеудің мақсаты ритуалдық қызмет көрсету саласындағы эргонимдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін анықтау және оларды тілдік және тілден тыс факторларды ескере отырып жіктеу болып табылады. Негізгі назар атаулардың жасалу модельдерін, олардың тілдердегі көрінісін және мағыналық ұйымдасуын талдауға аударылады.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қазіргі материал негізінде эргонимдердің формасы мен мағынасын кешенді тұрғыдан зерттеумен байланысты, бұл Қазақстанның ономастикалық кеңістігінің ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін әрі қарайғы ғылыми және білім беру тәжірибесінде, соның ішінде елдегі ономастикалық үдеріс пен тілдік жағдаятты мониторингілеуде пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Әдіснамалық негізін сипаттамалық, салыстырмалы және статистикалық әдістер, сондай-ақ негізгі семантикалық компоненттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берген компоненттік талдау құрайды.

135 эргонимді талдау нәтижесінде біркомпонентті және орыс тіліндегі атаулардың басымдығы анықталды, сонымен қатар ұлттық (қазақ) неймингке басымдық беретін көптілді модельдердің бар екені байқалды. Негізгі семантикалық үрдістер айқындалды, атап айтқанда, «жарық – қараңғы» оппозициясының жүзеге асуы және символдық әрі мәдени тұрғыдан таңбаланған бейнелер арқылы эвфемизацияға ұмтылу байқалады. Жұмыстың құндылығы ритуалдық сала контекстінде қоғамдық сананың ерекшеліктері мен лингвокреативтілік белгілерін бейнелейтін номинация заңдылықтарын

анықтауда, бұл ономастика мен социолингвомәдениеттанудың дамуына үлес қосады.

Тірек сөздер: эргонимдер, ономастика, коммерциялық атаулар, ритуалдық қызмет көрсету, құрылымдық-семантикалық талдау, компоненттік талдау, тілдік креативтілік, номинацияны ұлттықтандыру

STRUCTURAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ERGONYMS OF KAZAKHSTAN ON THE MATERIAL OF NAMING UNITS IN THE SPHERE OF FUNERAL SERVICES

*Kanafina Z.T.[1], Shaibakova D.D.[1]
*[1,2]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the structural and semantic characteristics of ergonyms in Kazakhstan based on the names of organizations operating in the sphere of funeral services. The relevance of the study is determined by the highly dynamic nature of ergonymic vocabulary, which reflects the linguistic, cultural, and socio-communicative specificity of contemporary urban space, as well as by the insufficient study of nomination in the funeral services sphere.

The aim of the study is to identify the structural and semantic features of ergonyms used in funeral services and to classify them with regard to linguistic and extralinguistic factors. Particular attention is paid to the analysis of naming models, their representation in different languages, and their semantic organization.

The scientific significance of the research lies in its comprehensive approach to the study of the form and meaning of ergonyms on the basis of contemporary material, which makes it possible to clarify the specific features of Kazakhstan's onomastic space. The practical significance of the study is associated with the possibility of using its results in further research and educational practice, including the monitoring of onomastic processes and the language situation in the country.

The methodological framework of the study includes descriptive, comparative, and statistical methods, as well as componential analysis, which made it possible to identify key semantic components.

As a result of the analysis of 135 ergonyms, the predominance of one-component and Russian-language names was established, alongside the presence of multilingual models with an emphasis on national (Kazakh) naming. The main semantic tendencies were identified, in particular the realization of the "light–dark" opposition and the tendency toward euphemization through symbolic and culturally marked images. The value of the study lies in revealing naming patterns that reflect features of public consciousness and manifestations of linguistic creativity in the context of the funeral services sphere, thereby contributing to the development of onomastics and sociolinguoculturology.

Keywords: ergonyms, onomastics, commercial names, funeral services, structural-semantic analysis, component analysis, linguistic creativity, nationalization of names

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 25.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Канафина Зарина Талапкеровна – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры русского языка и литературы Казахского Национального Педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0005-3269-5331, e-mail: z.kanafina@abaiuniversity.edu.kz

Шайбакова Дамина Дисингалеевна – доктор филологических наук, профессор кафедры кафедры русского языка и литературы Казахского Национального Педагогического университета им. Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0921-9669, e-mail: damina1shaibakova@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Канафина Зарина Талапкеровна – педагогика ғылымдарының магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының оқытушысы, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0005-3269-5331, e-mail: z.kanafina@abaiuniversity.edu.kz

Шайбакова Дамина Дисингалеевна – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-0921-9669, e-mail: damina1shaibakova@gmail.com

Information about the authors:

Kanafina Zarina Talapkerovna – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer of Russian Language and Literature Department, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0005-3269-5331, e-mail: z.kanafina@abaiuniversity.edu.kz

Shaibakova Damina Disingaleevna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Russian Language and Literature Department, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-0921-9669, e-mail: damina1shaibakova@gmail.com

УДК 81’37
МРНТИ 16.31.02
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.011

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ТОПОНИМОВ-КОЛОРОНИМОВ В ЭПОСАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Кенбаева А.З. [1], Умарова Г.С.[2], *Тукешова Н.М.[3]
[1,2,*3]Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Уральск, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается национально-культурное своеобразие цветообозначений, функционирующих в составе топонимов эпосов тюркских народов. Топонимика фольклорных произведений представляет собой важный источник изучения древнего культурного наследия, мировоззренческих представлений и духовных ценностей народов. Анализ топонимов, содержащих компоненты-колоронимы, позволяет выявить особенности символического восприятия цвета и его роль в формировании национально-культурной картины мира тюркских народов.

Целью исследования является анализ топонимов-колоронимов в эпосах тюркских народов для выявления их семантических особенностей, установления сходств и различий в использовании цветообозначений, а также определения их роли в отражении общности мировоззренческих представлений и духовных ценностей. Основное внимание уделено сопоставлению цветовых компонентов в топонимике азербайджанского, якутского, кыргызского и казахского эпического фольклора. В исследовании применены метод компонентного анализа для выявления семантической структуры языковых единиц, дистрибутивный метод для изучения контекстов употребления колоронимов, а также контрастивный (сопоставительный) и сравнительно-исторический методы для выявления сходств и различий топонимов-колоронимов в тюркских языках. Фактический материал был собран методом сплошной выборки из текстов тюркских мифов, эпосов с последующим анализом их семантики и этимологии на основе древнетюркского словаря и современных онлайн-словарей.

В результате исследования установлено, что топонимы с компонентом-колоронимом активно функционируют в различных типах географических названий: ойконимах, гидронимах, оронимах и, в единичном случае, дримонимах. Выявлен символический характер употребления цветовых обозначений и представлены количественные данные об их частотности. Проведённый анализ показал значительное сходство семантики топонимов-колоронимов в мифах, эпосах тюркских народов, что свидетельствует о тесных историко-культурных и языковых контактах и формировании общего лингвокультурного пространства. Научная значимость работы заключается в расширении представлений о лингвокультурологических особенностях тюркских языков и выявлении символики цветообозначений в топонимии

эпических текстов. Практическая значимость исследования связана с возможностью использования его результатов в области лингвистики, фольклористики, культурологии, сравнительного языкознания, сопоставительного исследования мифов тюркских народов. Полученные результаты вносят вклад в развитие исследований в области тюркской топонимики, лингвокультурологии, мифопоэтики.

Ключевые слова: фольклор, колоронимы, топонимика, лингвокультурология, мифология, легенды, предания, эпос, духовная ценность

Введение

В условиях глобализации мировых процессов важным становится вопрос о сохранении культурного наследия народов; духовно-нравственных ценностей, заложенных в истории и традициях любого этноса. Фольклор является центральной зоной уникальной системы национальных ценностей, поскольку заложенный в нём аксиологический пласт на протяжении многих веков скрепляет, объединяет и укрепляет этническое сообщество. Возможности многогранного характера фольклора, его силы в объяснении и раскрытии смысла мира, бытия, вещей, всей окружающей среды проявляются в топономинациях. Связь фольклора и топонимики – это явление, вытекающее из культуры тюркских народов, кочевого образа жизни, поэтического интеллекта, эстетических мечтаний, общей национальной самобытности.

В настоящее время исследование проблем тюркской фольклористики достигло определённых результатов: выявлены и систематизированы образцы фольклорных произведений, выделены и разграничены их жанры. Тем не менее, нельзя утверждать, что собранные в течение многих веков смысловые константы этноса, отраженные в фольклоре, изучены полностью. Одним из нерешённых вопросов, вызывающим определённый интерес, является изучение национально-культурного своеобразия колоронимов в топономинациях тюркской фольклористики в сравнительно-сопоставительном аспекте. В формировании языковой картины мира важную роль играет компонент цвета, поскольку в представлениях и мировоззрении каждого народа цветовые обозначения связаны с психологическими, физиологическими особенностями человека и особенностями его восприятия [1, с. 69]. Люди практически одинаково видят цвет как физическую характеристику, но осознание и коннотативное значение цветового компонента могут быть противоположными либо просто иными. Национально-специфическая характеристика колоронимов определяется лингвокультурной картиной мира, национальным менталитетом, геоклиматическими особенностями и др.

Проблемы ономастики, в том числе и топонимики, достаточно разносторонне и глубоко исследованы многими казахстанскими учеными (Г. Конкашпаев, А. Абдрахманов, Т. Джанузаков, Е. Керимбаев, А. Пангереев, В. Попова, Г. Кульдеева, Г. Мадиева, Б. Тлеубердиев, Б. Абдуалиулы, К. Сапаров, Н. Мынбаев и др.). В трудах учёных, рассматривающих проблемы

тюркской топонимии, представлены: историко-лингвистический анализ тюркской ойконимии Кызылординской области Казахстана (Н. Прманова, 1993); исследование специфики формирования и функционирования, структурных типов и смысловых моделей древнетюркской ономастики (В. Махпиров, 1998); анализ древних антропонимов в казахском языке (Б. Досжанов, 2001); ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке (С. Керимбаева, 2004); историко-лингвистический анализ кипчакских антропонимов XIV–XV вв. (М. Алимбаев, 2010); исследование казахского топонимического фольклора (А. Пангереев, 2010); характеристика географического словаря Йакута Му'джам ал-булдан (XIII в.) как источник по истории средневекового Казахстана (З. Ильясова, 2006).

Семантика цветообозначений в тюркских языках рассмотрена в трудах многих ученых (А.Н. Кононов, А. Ислам, Р.Т. Лауланбекова, Ш. Жаркынбекова, М.Б. Айтмагамбетова, Ф.А. Тугушева, Инандж Этибар Сафтар оглу, Ф.Г. Хисамитдинова, Р.Т. Муратова, Г. Ягафарова, М. Валиева, Р.И. Гафарова, Э.М. Мурзаев, Д. Хамуркопаран, Х. Толибаев и др.). Работа Н.Д. Сувандии [2] посвящена систематизации тувинских топонимов с цветообозначениями в своём составе, передающими практически всю цветовую палитру. Лингвист-тюрколог А.Н. Кононов разносторонне проанализировал колоронимы *чёрный, белый, синий, жёлтый, красный, пёстрый* [3] и связал цветообозначения с цветовой геосимволикой. В своём исследовании автор отметил, что колороним *чёрный* часто используется как первый элемент словосочетаний, обозначающих этнонимы (*Кара кыргыз*), топонимы (*Кара-Богаз-гол*), личную ономастику (*Карахан*) [3, с. 161]. Также он привёл дополнительные значения колоронима *чёрный* в некоторых устойчивых словосочетаниях в тюркских языках: 1) большой, крупный (*қара мал, гара мал, қора мал, kара йол, қара орман~урман, қара құрт* и др.); 2) главный, великий, могучий, сильный (*Қара-хан*, *Қара Орда*, *Қара теңіз*); 3) сильный (о природных явлениях; *kara kis, гарагыш, қара суық, қара жел, qara jel*); 4) чистый (без примеси: *қара суық, қара токоч, kara et*); 5) суша, земля, материк (*kara sulart, kara yolu, kara yeli, Қара құм, Қара су*); 6) север (қара – *Темір қазық* – как основа ориентирования на местности) [3, с. 162-166].

Несмотря на растущий интерес к топонимии и использованию цветовых обозначений, недостаточно изученными остаются характерные особенности топонимов, включающих цветовые термины в разных тюркских языках и отражающих традиционное мировоззрение говорящих на них народов. Анализ степени изученности национально-культурной специфики колоронимов в тюркском фольклоре выявил, что специальному всестороннему исследованию данная проблема не подвергалась, особенно в сравнительно-сопоставительном плане. В существующих межкультурных исследованиях различия между цветовыми обозначениями в топонимике языков объясняются принадлежностью к разным политическим и географическим зонам [4], а также природно-климатическим условиям и менталитетам [5]. Тюркские языки являются генетически и морфологически

родственными, и их носители разделяют общий кочевой образ жизни с соответствующей культурной системой, которая включает особое восприятие цвета. В отличие от предыдущих работ, настоящее исследование сосредоточено на выявлении лингвокультурной специфики колоронимов-топонимов в эпосах тюркских народов на основе материала родственных языков: азербайджанского, якутского, киргизского и казахского. Для достижения этой цели в исследовании решались следующие задачи: отбор и систематизация топонимов с цветовыми компонентами из текстов эпосов; классификация выявленных топонимов по типам географических объектов и определение их распределения в корпусе эпосов; сопоставительный анализ семантической структуры колоронимов в топонимии тюркских народов; определение лингвокультурной роли цветовых обозначений в формировании эпической пространственной картины мира.

Описание материалов и методов

Исследовательский материал был получен из текстов эпических произведений тюркских народов на казахском, киргизском, азербайджанском и якутском языках: «Песни Великой Степи: казахский фольклор» [6], «Короглу. Азербайджанский народный эпос» [7], «Манас. Киргизский героический эпос» [8] и якутский героический эпос «Олонхо» [9]. Фактический материал собирался методом сплошной выборки: из анализируемых текстов последовательно извлекались все топонимы, содержащие цветовые компоненты (цветовые обозначения). При отборе учитывались различные типы топонимов (ойконимы, гидронимы, оронимы и др.), функционирующие в эпическом дискурсе.

Идентификация и интерпретация топонимов проводились на основе работы с оригинальными текстами, что стало возможным благодаря владению авторами соответствующими тюркскими языками. Достоверность результатов подтверждается перекрестной проверкой: значения лексических компонентов уточнялись с помощью старотюркского словаря, современных двуязычных и пояснительных словарей, а также специализированных лингвистических исследований и корпусных данных. В результате обработки данных был создан корпус примеров, включающий контекст использования каждого топонима, его структурный состав, перевод и этимологический комментарий.

Для семантического и лингвокультурного анализа колоронимов использовался набор дополнительных методов, обеспечивающих внутреннее описание единиц и их межъязыковое сравнение. Анализ проводился с использованием оригинальных текстов эпосов, что позволяло учитывать не только словарные значения, но и контекстуально обусловленные семантические нюансы. Авторы, обладая достаточными знаниями изучаемых тюркских языков, проводили первоначальную интерпретацию единиц непосредственно в их первоначальном языковом контексте с обязательной последующей проверкой с использованием словарных и научных источников. Субстантивный анализ колоронимов

сочетал качественные (семантические, контекстуальные) и количественные (частотные) методы.

Компонентный анализ применен на этапе выявления семантической структуры топонимов с цветовой составляющей. Значение каждой единицы было разложено на минимальные семантические компоненты (семы), включающие денотативный компонент (отсылка к объекту номинации: гора, река, местность и т.д.); цветовой компонент (обозначение цвета); символические и культурные семы (например, «священный», «иностранный», «северный», актуализированный в традиции); оценочные и экспрессивные характеристики, проявляющиеся в эпическом контексте. Семы были идентифицированы на основе контекста использования, а также данных этимологических и толковых словарей, что минимизировало субъективность интерпретации.

Для анализа функционирования колоронимов в тексте эпоса использовался дистрибутивный метод. Были изучены контексты, устойчивые словосочетания, положение топонима в повествовательной структуре и его связь с конкретными сюжетными мотивами. Сравнительный анализ был направлен на выявление сходств и различий в семантике и функционировании колоронимов в разных тюркских языках. Сравнение проводилось по ряду параметров: тип цветового обозначения, набор актуализированных сем, тип топонима и контекст произведения. Рассматривались как совпадающие модели (например, универсальные символические значения цвета), так и специфические национально-культурные интерпретации. При установлении возможных общих тюркских основ семантики цветовых обозначений и отслеживания их трансформации в отдельных языках использовался сравнительно-исторический метод. С этой целью привлекались данные из древнетюркских языков и этимологических словарей, что позволило интерпретировать выявленные сходства как результат общего культурного и языкового наследия, а различия – как следствие последующего развития и местных традиций.

Частотный анализ был направлен на количественную оценку распределения колоронимов. На основе полученной выборки была рассчитана частота отдельных цветовых обозначений в топонимах каждого из рассматриваемых эпосов. Были сопоставлены как абсолютные (общее количество вхождений), так и относительные (доля конкретного цветового обозначения в корпусе одного эпоса) показатели, что позволило выявить доминирующие цветовые модели и степень их репрезентативности в разных языках. Данные о частоте были сопоставлены с результатами семантического анализа, что позволило интерпретировать количественные показатели в лингвокультурном контексте.

Результаты и обсуждение

На основе сплошной выборки был создан корпус единиц, включающий топонимы различных типов: ойконимы, гидронимы, оронимы и др. Общий

корпус топонимов в рассматриваемых эпосах включает 181 единицу, из которых 32 (17,7%) содержат цветовые компоненты. Для каждого эпоса было определено общее количество топонимов, количество колоронимов и их процентное содержание. В Таблице 1 показано распределение топонимов-колоронимов в анализируемом корпусе.

Таблица 1. Распределение колоронимов в топонимике эпосов тюркских народов

Эпос	Количество топонимов	Количество колоронимов	Доля колоронимов в эпосе	Примеры топонимов с цветовым компонентом
Азербайджанский эпос «Koroğlu»	27	5	18,5%	*Zümrüd bulaq, Акъ-къая,* Qara, *Sarıkamı, Alacalar*
Якутский эпос «Олонхо»	43	6	13,9%	*Былтаҕар сир*, *Маҥхайан көстөр сир, Ус бааракай сырдык халлаан, Арагас илгэлээх, Үрүҥ илгэлээх, Саһархай илгэлээх*
Кыргызский эпос «Манас»	59	7	11,8%	*Сары-Арка, Сары-Озон, Кара-Суу, Жаик, Сары-Тал, Кок-Ноор, Ала-Тоо*
Казахский эпос «Қыз Жібек»	10	3	33,3%	*Ақ Теңіз, Қара Теңіз, Ақ Жайық*
Казахский эпос «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу»	42	11	(26,2%)	*Қараеніс, Қарасу, Көктау, Сары-арка, Қызылбелбеу, Ақкөл, Алатау, Ақшаулы, Қаратөбе, Ақшатау, Алтынсандық*

Из таблицы видно, что большая частотность колоронимов отмечена в казахских эпосах «Қыз Жібек» – 33,3%, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» – 26,2%; в несколько меньшей степени они представлены в азербайджанском эпосе «Koroğlu» – 18,5%. Топонимы-колоронимы в якутском эпосе «Олонхо» составили 13,9%. Наименьшее количество их использования обнаружено в киргизском эпосе «Манас» – 11,8%. Такое распределение можно интерпретировать как отражение особенностей поэтики и пространственного мышления разных эпических традиций.

В азербайджанской эпической поэме «Koroğlu» особый интерес представляет компонент *qara*, чрезвычайно продуктивный в тюркских языках и часто обозначающий не только чёрный цвет, но и масштаб, строгость, глубину, силу или принадлежность к «нижнему» пространству. В сочетании с гидронимами, ойконимами или оронимами он может создавать образ пространства, наполненного силой и драматическим напряжением. Название *Zümrüd bulaq*, напротив, вводит коннотацию драгоценности, чистоты и священной привлекательности, приближая цветовую топонимию к символике благородного, редкого и чудесного. *Акъ-къая* и *Sarıkamış*

демонстрируют традиционную для тюркской топонимики модель, где цвет ассоциируется с особенностями ландшафта или его мифологической интерпретацией. Важно также отметить, что в «Koroğlu» колоронимы присутствуют не только в ойконимах, но и в гидронимах и оронимах, что указывает на широту их пространственной функции. Это говорит о том, что цвет в азербайджанской эпической поэзии не привязан к одному типу географического объекта, а функционирует как универсальное средство символического описания мира.

В якутском эпосе «Олонхо» особенно заметна связь цвета с повседневной географической номенклатурой, а также с мифопоэтическим описанием космоса и священного пространства. Для якутской традиции характерно противопоставление света и тьмы, верхнего и нижнего, небесного и земного, что передается в топонимах цветовыми компонентами. Например, компонент *ürüŋ* «белый» ассоциируется с идеей света, чистоты и добра, в то время как *aragas* «жёлтый» и *saharkhai* «красноватый, коричневый» могут обозначать естественную окраску, а также принадлежать к определённому мифологическому слою. Особенно значимым является сочетание компонента цвета со словами *sir* «земля» и *hallaan* «небо». Это демонстрирует, что в якутском эпосе обозначение цвета тесно связано с вертикальной моделью мира. Следовательно, используемые здесь колоронимы выполняют не только описательную, но и идеологическую функцию, участвуя в структурировании космоса эпоса и в выражении идей о порядке Вселенной.

В кыргызской эпической поэме «Манас» встречаются топонимы, отличающиеся богатством смыслового содержания, где цветовые компоненты ассоциируются с окружающим ландшафтом, водоёмами и горными хребтами. Особенно продуктивны в кыргызской традиции колоронимы *сары*, *қара*, *көк* и *ала*. Каждый из них обладает не только цветовым, но и культурным и символическим значением. *Сары* часто ассоциируются с открытым‑пространством, степью, широтой, а иногда и с желтовато-золотистым оттенком местности. *Қара* обозначает не только тёмный цвет, но и силу, глубину, величие, тяжесть или значимость. *Көк*, как часть гидронима *Көк-Нур*, ассоциируется с небесным, чистым и возвышенным началом. *Ала қара* в топониме *Ала-Тоо* имеет не только образный, но и символический и территориальный характер, обозначая горный мир как особую этническую и священную территорию.

В казахском эпосе «Қыз Жібек» особенно высока доля колоронимов, что демонстрирует сохранение цветовой символики в относительно компактном текстовом корпусе. Колоронимы используют оппозицию *ақ / қара*, характерную для тюркской традиции, которая часто воспроизводит не только цветовые характеристики, но и бинарную модель мира: свет и тьма, чистое и вредное, своё и чужое, благоприятное и опасное. Название *Ақ Жайық* особенное, поскольку белый цвет в тюркской символике ассоциируется с чистотой, благородством, святостью и положительной оценкой. В то же время *Қара Теңіз* может обозначать не только тёмный цвет воды, но и глубину,

опасность или отдалённость. Таким образом, колоронимы здесь формируют эмоциональную и оценочную перспективу наблюдения за пространством. Казахская лиро-эпическая поэма «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» наиболее насыщена колоронимией: 11 из 42 топонимов содержат цветовой компонент. Здесь цветовые компоненты *ақ, қара, көк, сары, қызыл, алтын* выполняют как описательные, так и символико-оценочные функции. Например, *Қарасу* и *Қаратөбе* сохраняют традиционную продуктивность компонента *қара*, который может описывать рельеф, водоём или «тьму» пространства. *Аққөл*, *Ақшатау* и *Ақшаулы* ассоциируются со светлым, чистым, благоприятным. *Көктау* и *Алатау* связывают горы с небесной или многоцветной символикой, в то время как *Сары-арка* и *Қызылбелбеу* создают образ степного, открытого, ярко окрашенного ландшафта. Особый интерес представляет *Алтынсандық*, где цветовые компоненты выходят за рамки простого цвета и символизируют богатство и ценности. Цветовые компоненты в географических названиях помогают не только описать ландшафт, но и дифференцировать его эмоциональные, мифологические и ценностные характеристики.

Сравнение четырёх эпических традиций выявляет несколько общих закономерностей. Цветовые компоненты в географических названиях выполняют не только номинативную, но и лингвокультурную функцию. Так, жёлтый цвет является одним из наиболее распространённых в рассматриваемых эпосах. В тюркской топонимии компонент *сары* выходит за пределы узкого обозначения жёлтого цвета и приобретает широкий семантический диапазон: «обширный», «пространственно протяжённый», «открытый», «степь», «сторона», а также «центральный», «значимый» и «священно отмеченный» [11, с. 24]. В топониме *Сары арка* обозначение цвета теряет свою чисто описательную функцию и приобретает лингвокультурное и символическое измерение: «жёлтый хребет» становится обозначением обширного, значимого пространства.

Особый интерес представляет тюркская лексема *көк*, которая традиционно включает в себя несколько взаимосвязанных значений, в том числе «синий», «светло-синий», «небесный» и «зелёный» (что означает «покрытый растительностью», «молодой, весенний»). Эта семантическая размытость является хорошо известной характеристикой тюркского цветового мировоззрения и отражена в лексикографических и этимологических источниках. Таким образом, в контексте топонима *Көктау* реализуются две интерпретационные модели: ландшафтная (денотативное значение, «зелёная гора»), где компонент *көк* указывает на растительный покров, соответствующий описанию природных особенностей местности; и символико-космологическая («синяя/небесная гора»), где обозначение цвета коррелирует с представлениями о небе, высоте, сакральности и вертикальной организации пространства. Эти семантические слои сосуществуют, и их актуализация зависит от контекста эпоса, описания местности и функции топонима в повествовании. Таким образом, *Көктау* можно рассматривать как пример семантически многослойного топонима,

в котором колороним воплощает синкретический цвет и символическую семантику, характерные для тюркской лингвокультурной традиции.

В целом, колоронимы в тюркских эпосах связаны с универсальными моделями пространственного мышления: противопоставление света и тьмы, верха и низа, своего и чужого, благоприятного и опасного. Более того, их семантика часто выходит за рамки чисто цветового значения и приобретает символические, мифологические и аксиологические смыслы. Так, *ақ* и *үрүҥ* чаще всего ассоциируются с позитивной оценкой и светом; *қара* – с землей, плотностью и глубиной; *көк* – с небом, высотой и возвышенным пространством; *сары* – с простором, степью и открытостью; *ала* – с разнообразием и неоднородностью. Функционирование колоронимов демонстрирует общий метод кодирования пространства посредством цвета в тюркском мире.

Сравнение тюркских эпосов также выявляет различия в семантических особенностях, реализованных в каждой традиции. Как показывают результаты анализа, специфическое применение колоронимов может зависеть от художественной системы эпоса и мировоззрения народа. Цветовая номинация наиболее ярко выражена в казахских эпосах, где доля колоронимов выше, а их символика более концентрирована. В кыргызском и азербайджанском эпосах колоронимы также играют важную роль, но чаще включаются в более широкий топонимический контекст. В якутском эпосе названия цветов тесно связаны с космологической организацией пространства и моделью мира. Это говорит о том, что, несмотря на общую тюркскую основу, каждая эпическая традиция развивает свой собственный способ символизации пространства посредством цвета.

Выводы

В ходе исследования на материале азербайджанского, якутского, кыргызского и казахского эпического фольклора был проведён системный анализ топонимов-колоронимов и выявлены их семантические и лингвокультурные особенности. Наибольшую общность демонстрируют колоронимы *ақ*, *қара*, *көк* и *сары*. Они встречаются в разных тюркских традициях и реализуют близкие семантические модели: *ақ* связан с представлениями о свете, чистоте, сакральности и положительной маркированности пространства; *қара* – с землёй, глубиной, пограничностью, силой и иногда с пространством, требующим особого освоения; *көк* – с небом, высотой, возвышенным или насыщенным пространством; *сары* – с широтой, степью, открытостью и ландшафтной протяжённостью. Именно эти колоронимы образуют ядро тюркской цветовой картины мира в топонимии эпоса.

В казахском материале особенно заметна продуктивность модели с *ақ* и *қара*, где *ақ* нередко маркирует пространство, связанное с благоприятностью, чистотой или сакральной значимостью, а *қара* – природную плотность, глубину или значимость земли как основы жизненного пространства. В кыргызском эпосе присутствуют колоронимы *сары, қара, көк* и *ала*, что

отражает тесную связь топонимии с природно-географической картиной мира. Особенно важен компонент *ала*, который в тюркской традиции нередко указывает на неоднородность, смешанность, пестроту ландшафта. Якутский эпос отличается более выраженной мифопоэтической и космологической семантикой, поскольку использующиеся в нём колоронимы связаны с образом света, сияния, неба, сакральной вертикали. В азербайджанском эпосе цвет служит способом ландшафтной и символической номинации, становясь средством не только описания, но и эстетизации пространства. При общем типологическом ядре каждая традиция по-своему актуализирует цветовую символику в зависимости от ландшафтной среды и культурной памяти народа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аухадиева З.Ж., Есенова Э.М., Кекилбаева Ж.Е., Нурпеисова Г.М. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі түр-түс атауларының денотативті және құрылымдық сипаты // ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №4(75). – Б. 58-74.

[2] Suvandii N.D. Place names of color designation in Tuvan language // The New Research of Tuva. – 2019. – №4. – Pp. 195-206. DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2019.4.16

[3] Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1975. – С. 145-166. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1975_1978_10_kononov.pdf

[4] Аскерова Х.Я. Цветотопонимы во французской и азербайджанской ономастике // Траектория науки: международный электронный научный журнал. – 2022. – Т. 8. – №5. – С. 3001-3008. DOI: http://dx.doi.org/10.22178/pos.81-2

[5] Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour categories in different linguistic cultures // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – №12(6). – Pp. 1-13. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.14

[6] Песни великой степи. Казахский фольклор. – М.: НП «Культура Евразии», 2009. – 688 с.

[7] Кероглу. Азербайджанский народный эпос. Сказки и легенды народов мира [Электронный вариант]. – 2012. https://avidreaders.ru/book/keroglu-azerbaydzhanskiy-narodnyy-epos-perepechatano-s.html

[8] Манас. Кыргызский героический эпос. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2020. – 961 с. https://krsu.edu.kg/images/periodicals/manas_otr.pdf

[9] Якутский героический эпос «Олонхо». – Якутск: Якутское книжное издательство, 1975. – 295 с. https://www.litmir.me/br/?b=196518

[10] Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 715 с. https://www.academia.edu/24589240/Древнетюркский_словарь_1969

[11] Семби М.К. Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов. – Алматы: КазНИИК, 2013. – 296 с.

REFERENCES

[1] Aukhadieva Zh., Esenova E.M., Kekilbaeva J.E., Nurpeisova G.M. Ağylşyn jäne qazaq tılderındegı tür-tüs ataularynyñ denotativtı jäne qūrylymdyq sipaty [Denotative and structural characteristics of color designation in English and Kazakh languages] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2024. – №4(75). – B. 58-74. [in Kaz.]

[2] Suvandii N.D. Place names of color designation in Tuvan language // The New Research of Tuva. – 2019. – №4. – Pp. 195-206. DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2019.4.16

[3] Kononov A.N. Semantika tsvetooboznachenii v tyurkskikh yazykakh [Semantics of color designations in Turkic languages] // Tyurkologicheskii sbornik. – Moskva: Nauka, 1975. – S. 145-153. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1975_1978_10_kononov.pdf [in Rus.]

[4] Askerova Kh.Ya. Tsvetotoponimy vo frantsuzskoi i azerbaidzhanskoi onomastike [Color toponyms in French and Azerbaijani onomastics] // Traektoria Nauki = Path of Science. – 2022. – №8(5). – S. 3001-3008. DOI: http://dx.doi.org/10.22178/pos.81-2 [in Rus.]

[5] Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour categories in different linguistic cultures // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – №12(6). – Pp. 1-13. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.14

[6] Pesni velikoi stepi. Kazakhskii fol'klor [Songs of the Great Steppe. Kazakh folklore.]. – M.: NP «Kul'tura Evrazii», 2009. – 688 s. [in Rus.]

[7] Keroglu. Azerbaidzhanskii narodnyi epos. Skazki i legendy narodov mira [Keroglu. Azerbaijani folk epic. Fairy tales and legends of the peoples of the world] [Elektronnyi variant]. – 2012. https://avidreaders.ru/book/keroglu-azerbaydzhanskiy-narodnyy-epos-perepechatano-s.html [in Rus.]

[8] Manas. Kyrgyzskii geroicheskii epos. – Bishkek: Izd-vo KRSU, 2020. – 961 s. https://krsu.edu.kg/images/periodicals/manas_otr.pdf [in Rus.]

[9] Yakutskii geroicheskii epos «Olonkho». – Yakutsk: Yakutskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1975. – 295 s. https://www.litmir.me/br/?b=196518 [in Rus.]

[10] Drevnetyurkskii slovar'. – Leningrad: Nauka, 1969. – 715 s. https://www.academia.edu/24589240/Древнетюркский_словарь_1969 [in Rus.]

[11] Sembi M.K. Pamyat' zemli tyurko-mongol'skoy: istoki i simvolika toponimov [Memory of the Turkic-Mongolian land: the origins and symbolism of toponyms]. – Almaty: KazNIIK, 2013. – 296 s. [in Rus.]

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭПОСТАРЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС ТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кенбаева А.З. [1], Умарова Г.С.[2], *Тукешова Н.М.[3]
[1,2,*3]М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі эпосының топонимдерінде кездесетін түс белгілеулерінің ұлттық және мәдени ерекшелігі қарастырылады. Фольклор топонимиясы халықтардың ежелгі мәдени мұрасын, идеологиялық сенімдерін және рухани құндылықтарын зерттеудің маңызды көзі болып табылады. Түс компоненттерін қамтитын топонимдерді талдау түстің символикалық қабылдауын және оның түркі халықтарының ұлттық және мәдени дүниетанымын қалыптастырудағы рөлін көрсетеді.

Бұл зерттеудің мақсаты – түркі халықтарының эпостарындағы түс компоненттерін талдау, олардың семантикалық ерекшеліктерін анықтау, түс белгілеулерін қолданудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау және олардың ортақ идеологиялық сенімдер мен рухани құндылықтарды көрсетудегі рөлін анықтау. Зерттеу әзірбайжан, якут, қырғыз және қазақ эпикалық фольклорының топонимиясындағы түс компоненттерін салыстыруға бағытталған. Зерттеуде тілдік бірліктердің семантикалық құрылымын анықтау үшін компоненттік талдау, колоронимдерді қолдану контексттерін зерттеудің үлестірімді әдісі және түркі тілдеріндегі колороним топонимдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін контрасттық және салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Фактілік материал түркі мифтері мен эпостарының үздіксіз үлгісін пайдаланып жиналды, содан кейін ежелгі түркі сөздігі мен заманауи онлайн сөздіктерді пайдалана отырып, олардың семантикасы мен этимологиясын талдау жүргізілді.

Зерттеуде колороним компоненті бар топонимдер әртүрлі географиялық атауларда: ойконимдерде, гидронимдерде, оронимдерде және жеке жағдайда дримонимдерде белсенді қолданылатыны анықталды. Түс белгілерін қолданудың символикалық сипаты ашылып, олардың жиілігі туралы сандық деректер келтірілген. Жүргізілген талдау түркі халықтарының мифтері мен эпостарындағы түске байланысты топонимдердің семантикасындағы айтарлықтай ұқсастықтарды анықтады, бұл тығыз тарихи, мәдени және тілдік байланыстарды және ортақ лингвомәдени кеңістіктің қалыптасуын көрсетеді. Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығы түркі тілдерінің лингвомәдени ерекшеліктерін түсінуімізді кеңейтуде және эпикалық мәтіндердің топонимиясындағы түс белгілерінің символизмін анықтауда жатыр. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін лингвистикада, фольклортануда, мәдениеттануда, салыстырмалы лингвистикада және түркі мифтерін салыстырмалы зерттеуде қолдану мүмкіндігінде жатыр. Бұл зерттеу нәтижелері түркі топонимикасы, лингвомәдениеттану және мифопоэтика салаларындағы зерттеулердің дамуына үлес қосады.

Тірек сөздер: фольклор, түр-түс атаулары, топонимика, лингвомәдениеттану, мифология, аңыздар, әпсаналар, эпостар, рухани құндылық

LINGUOCULTURAL SPECIFICS OF TOPONYMS-COLORONYMS IN THE EPICS OF TURKIC PEOPLES

Kenbayeva A.Z.[1], Umarova G.S.[2], *Tukeshova N.M.[3]
[1,2,*3] M.Utemisov West Kazakhstan University
Uralsk, Kazakhstan

Abstract. This article examines the national and cultural uniqueness of color designations found in the toponyms of Turkic epics. The toponymy of folklore is an important source for studying the ancient cultural heritage, ideological beliefs, and spiritual values of peoples. An analysis of toponyms containing color components reveals the symbolic perception of color and its role in shaping the national and cultural worldview of Turkic peoples.

The aim of this study is to analyze color components in the epics of Turkic peoples to identify their semantic features, establish similarities and differences in the use of color designations, and determine their role in reflecting common ideological beliefs and spiritual values. The study focuses on comparing color components in the toponymy of Azerbaijani, Yakut, Kyrgyz, and Kazakh epic folklore. The study utilized component analysis to identify the semantic structure of linguistic units, a distributional method to study the contexts of coloronym use, and contrastive and comparative-historical methods to identify similarities and differences between coloronym toponyms in Turkic languages. The factual material was collected using a continuous sample of Turkic myths and epics, followed by an analysis of their semantics and etymology using an ancient Turkic dictionary and modern online dictionaries.

The study found that toponyms with a coloronym component are actively used in various types of geographical names: oikonyms, hydronyms, oronyms, and, in a single case, drimonyms. The symbolic nature of the use of color designations is revealed, and quantitative data on their frequency is presented. The conducted analysis revealed significant similarities in the semantics of color-related toponyms in the myths and epics of the Turkic peoples, indicating close historical, cultural, and linguistic contacts and the formation of a common linguacultural space. The scientific significance of this work lies in expanding our understanding of the linguacultural characteristics of the Turkic languages and identifying the symbolism of color designations in the toponymy of epic texts. The practical significance of this study lies in the potential application of its results in linguistics, folklore studies, cultural studies, comparative linguistics, and the comparative study of Turkic myths. The findings contribute to the development of research in the fields of Turkic toponymy, linguacultural studies, and mythopoetics.

Keywords: folklore, coloronyms, toponymy, linguoculturology, mythology, legends, folk legends, epics, spiritual value

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Кенбаева Айнур Зинеловна – PhD, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713, e-mail: kenbayeva85@gmail.com

Умарова Гульнар Сидегалиевна – кандидат филологических наук, доцент, https://orcid.org/0000-0003-3870-8998, e-mail: umarova_1959@mail.ru

Тукешова Нургул Максетовна – PhD, старший преподаватель, Западно-Казахстанский унвиерситет им. М. Утемисова, https://orcid.org/0000-0002-1654-3056, e-mail: nurgul_tukeshova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Кенбаева Айнур Зинеловна – PhD, аға оқытушы, М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті, Орал, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713, e-mail: kenbayeva85@gmail.com

Умарова Гульнар Сидегалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, https://orcid.org/0000-0003-3870-8998, e-mail: umarova_1959@mail.ru

Тукешова Нургул Максетовна – PhD, аға оқытушы, М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті, https://orcid.org/0000-0002-1654-3056, e-mail: nurgul_tukeshova@mail.ru

Information about the authors:

Kenbayeva Ainur Zinelovna – PhD, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713, e-mail: kenbayeva85@gmail.com

Umarova Gulnar Sidegalievna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, https://orcid.org/0000-0003-3870-8998, e-mail: umarova_1959@mail.ru

Tukeshova Nurgul Maxetovna – PhD, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, https://orcid.org/0000-0002-1654-3056, e-mail: nurgul_tukeshova@mail.ru

ӘОЖ 81’33
ҒТАХР 16.31.02
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.012

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ЖЕТІМ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ: «ЖАЛҒЫЗДЫҚ» КОНЦЕПТІ

* Кущанова А.Н.[1], Төлегенова Г.Ғ. [2], Турлан Ж.С. [3]
*[1,2,3] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада М. Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі «жалғыздық» концепті және оның қалыптасуының когнитивтік механизмдері қарастырылады. Мақаланың негізгі мақсаты – «жалғыздық» концептінің концептуалды-мағыналық құрылымын және оның көркем мәтіндегі көрініс беру ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және әдебиеттану ғылымдарының тоғысында жүргізілді.

Автор концепт ұғымының көпқырлы табиғатын зерттеудің теориялық негізі ретінде ала отырып, «жалғыздық» ұғымының мәнін ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтар аясында ашуды мақсат етеді. Зерттеудің әдіснамалық негізін концептуалды талдау, дефинициялық әдіс және интерпретациялық талдау әдістері құрайды. Бұл әдістер М. Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі «жалғыздық» концептінің концептуалды өрісінің мағыналық құрылымдарын, концептінің семантикалық өзегін және перифериялық аймақтарын қарастыруға, олардың ішкі мағыналық құрылымы мен мәдени мәнін ашуға мүмкіндік берді.

«Жалғыздық» концептін кешенді талдау жазушының көркемдік әлемі мен авторлық ұстанымын тереңірек сипаттауға жол ашты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, М. Әуезовтің «Жетім» әңгімесінде «жалғыздық» концепті әлеуметтік әділетсіздікті, жетімдікті, жалғыздық пен дәрменсіздікті бастан кешкен жасөспірімнің ішкі рухани әлемі арқылы репрезентацияланады. Қасым кейіпкерінің тағдыры арқылы «жалғыздық» концепті ұлттық дүниетаныммен, дәстүрлермен және тарихи-мәдени құндылықтармен өзара байланыста көркемдік тұрғыдан бейнеленеді.

Көркем мәтінді концептуалды талдау тіл, мәдениет және әдебиет арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ көркем образдар арқылы ұлттық руханият пен дүниетанымды зерттеудің мүмкіндіктерін кеңейтеді. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы концепт ұғымын лингвомәдениеттанымдық аспектіде қарастыру арқылы әдебиеттанудағы концептуалды бағыттың дамуына қосқан үлесімен айқындалады.

Тірек сөздер: концепт, лингвомәдени бірліктер, когнитивті лингвистика, әдебиеттану, авторлық концептосфера, антропоөзектік парадигма, лингвомәдени аспект, дүниетаным

Кіріспе

Когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі – концепт. Қазіргі таңда «концепт» жайлы қалыптасқан пікірлерді негізге алатын болсақ, танымдық концепт және көркем концепт деп ажыратылады. Танымдық концепт қоршаған ортаны тану, тілдегі мағыналық элементтер негізінде қалыптасады. Көркем концептілер көркем мәтінде танымдық концептілердің автор тарапынан жаңа мағына берілуі деп анықталады. Осылайша көркем концепт авторлық әлем бейнесін, авторлық концептосферасын анықтауға мүмкіндік береді. Көркем концептілерді талдау арқылы автордың көркем шығармада көздеген идеясын айқындауға болады. Сонымен бірге концепт когнитивті-мағыналық бірлік болғандықтан халықтың тілдік, мәдени ақпараттарын анықтауға мүмкіндік береді. Ю.М. Лотман пікірінше, көркем шығарма мәдени құбылыс әрі «әлем моделі» ретінде танылады [1, 130 б.]. Енді бір жағынан, көркем шығарма автордың әлемді қабылдауының нәтижесі саналады. Аталған тақырып төңірегінде зерттеуші Л.Я. Гинзбург көркем шығарманы «феномен» ретінде анықтайды [2, 107 б.]. Көркем туындыны когнитивті лингвистика аясында зерттеу түрлі көркем концепттерді айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеуші Д.А. Черемохина концептті талдау авторлық идеяны анықтаумен қатар, шығармашылық әлемін айқындауға болатынын айтады [3]. Көркем концептінің зерттелуі лингвистика мен әдебиеттану ғылымын тұтастықта зерттеуді білдіреді. Көркем концепті негізінде халықтық идеялар, ұлттық дүниетаным көркем шығармада көрініс береді. Осыған сәйкес көркем шығармада берілген идеялар көркем концепттің мазмұнын қалыптастырады. Зерттеушілер Т.Б. Самарская, Е.Г. Мартиросьян көркем әдебиеттегі концепт автордың әлем, қоршаған орта жайлы қалыптасқан түсінігімен [4] байланысты екенін айтады.

Когнитивтік парадигма аясында әдеби мәтін жазушының шындық туралы білімін білдіретін, оның әңгімесінде әлемнің жеке авторлық бейнесі, оның концептосферасы түрінде бейнеленген күрделі белгі ретінде түсініледі. Концептті білдіретін лексика-семантикалық өрістерді зерттеуде қолданылатын когнитивтік талдау көркем мәтінді талдауға да қатысты, өйткені семантикалық кеңістіктің компоненттерін, сондай-ақ берілген мәтін үшін маңызды когнитивтік құрылымдарды жалпылау мәтін зерттеушісіне тұжырымдамаланған мәтіндік аймақтарды сипаттауға және олар үшін негізгі ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді [5].

«Жалғыздық» концепті – М.Әуезовтің авторлық танымын, көркемдік әлемін бағалауға мүмкіндік береді. «Жетім» әңгімесінде анықталатын «жалғыздық» концептін зерттеуді негізге алу концепт ұғымын лингвомәдени аспектіде бағалауға, көркем концепт ретінде талдауға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес айқындалған мәселелердің өзектілігі антропозектік парадигма аясында тереңінен танылады. Концептуалды

зерттеу тіл білімінен әдебиеттану саласына ауысуда. Бұған себеп көркем шығармадағы концептілердің авторлық дүниетаным, авторлық ұстаным аясында зерттелуі болып отыр. Зерттеуші В.Адамова концепттің әдебиеттану саласына ауысуының реттілігінде көркем концепт пен көркем шығарманың концептілік аясын, туындының көркемдік әлемін, ғаламның көркем бейнесі ұғымдарымен байланыстырады [6]. Сонымен бірге М.Әуезов шығармашылығы қазақ әдебиетінің классикалық үлгісі болғандықтан антропоөзектік парадигма аясында әлі де зерттеуді қажет етеді. «Жалғыздық» концепті арқылы авторлық дүниетаным ғана емес, авторлық дүниетанымның қалыптасуына әсер еткен мәдени жағдаяттар да анықталды. Қаламгер М.Әуезов шығармаларында XX ғасыр басындағы тарихи оқиғаларды бейнелейді, сонымен бірге халық мәдениетін, ұлттық дүниетанымды суреттеп, нақтылай жеткізеді.

Мақаланың мақсаты – М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі «жалғыздық» концептін талдау. Аталған зерттеу мақсатына сәйкес мақалада мынадай міндеттер жүзеге асырылды: әдебиеттану ғылымындағы «концепт» ұғымын терең қарастыру, «Жетім» әңгімесіндегі ұлттық дүниетаным көріністері арқылы «жалғыздық» концептін зерделеу, М.Әуезов шығармашылығында «жалғыздық» концепті негізінде анықталатын авторлық дүниетаным көріністерін талдау. Мақаланың зерттеу нысаны – М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі «жалғыздық» концепті. «Жалғыздық» концептін көркем концепт ретінде қарастыра отырып, М.Әуезовтің көркемдік әлемін бағалау мақаланың негізгі бағдары саналады. Зерттеу тақырыбы «жалғыздық» концептін лингвомәдени аспект аясында әдебиеттану саласында қарастырумен байланысты. Осыған сәйкес зерттеу гипотезасы М.Әуезов шығармаларындағы «жалғыздық» концептінің анықталуы авторлық дүниетаным, көркемдік әлем ұғымдары аясында нақтылануымен тіл мен әдебиеттану салаларының тұтастығында антропоөзектік парадигманың зерттеу арнасының кеңейгенін көрсетеді. Мақаланың маңыздылығы «жалғыздық» концептін көркем концепт деңгейде қарастырып, автор дүниетанымын анықтауда көрінеді.

Зерттеу тақырыбын негізге ала отырып, мақаланың танымдық маңыздылығы концепт ұғымын көркем концепт ретінде айқындаудан, лингвомәдени аспектіде қарастырудан көрінеді. Мақаланың өзектілігі антропоөзектік парадигманың негізінде қалыптасқан когнитивтік лингвистика мен концепт ұғымын лингвомәдени сипатында зерттеуден анықталады. Көркем концепт ұғымының қазіргі кездегі зерттеу дәрежесі танымдық деңгейде жүзеге асуда. Мақалада көркем концептінің танымдық деңгейі ғана емес, лингвомәдени аспекті де қарастырылған. Антропоөзектік парадигманың дамуымен лингвомәдениеттану ғылым саласы ұлттық мәдениеттің мәдени сипатын тілдік бірліктерімен танылады. Лингвомәдениеттанудың негізгі зерттеу нысаны – лингвомәдени бірліктер. М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктерді негізге ала отырып, «жалғыздық» концептін талдау зерттеудің жаңашылдығын көрсетеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Концепт ұғымына қатысты ғылыми пікірлер, теориялық ұғымдар М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі «жалғыздық» көркем концептін айқындауда негізге алынды. Сонымен бірге қаламгердің көркем әлемінде «жалғыздық» концептін құрайтын лингвомәдени бірліктердің маңыздылығы айқындалды. Е.Жанпейісов «Этнокультурная лексика казахского языка» зерттеуінде М.Әуезовтің «Абай жолы» әңгімесіндегі лингвомәдени бірліктер ретінде киіз үйге қатысты ұғымдар, туыстық терминдер, киім үлгілерінің және тұрмыста қолданылатын бұйымдардың атаулары танылады [7]. Зерттеуші Г.Ж. Снасапова Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасындағы лингвомәдени бірліктер ретінде туыстық, жас пен гендер ерекшеліктерінің және әкімшілік бөлініс атаулары, жазушы тілінің лексикалық қоры, шығармадағы фразеологиялық қор деген мағыналық топтарды ажыратады [8]. Зерттеуші А.Б. Салқынбай лингвомәдени бірліктер ретінде «салт», «дәстүр», «қоғамдық ой-сана» ұғымдарын анықтайды [9].

Когнитивтік лингвистикада концептуалды зерттеудің бірнеше әдіс-тәсілдері қалыптасқан. Зерттеуші Д.Валеева концептіні талдауда жеті түрлі әдісті көрсетеді: лексикографиялық зерттеу әдісі, құрылымдық талдау әдісі, сөзжасамдық талдау әдісі, сөздің ішкі формасын зерттеу әдісі, синтагматикалық талдау әдісі, лексико-семантикалық зерттеу әдісі, паремиологиялық талдау әдісі [10]. Әрбір әдіс концепттің зерттелу қабатына сай ерекше бірліктерге ие. Олар, зерттеуші анықтауынша, фразеологизмдер, паремия, лексема, сөйлемдер концептіні талдауда қолданылатынын айтады. В.Маслова, Н.Крючкова сынды зерттеушілер концепттің ядросы мен перифериялық аймағы болатынын . белгілесе, М.Никитин концепттің рухани мәдениетпен байланысты ішкі формасын айқындау керектігін жеткізеді [10]. Зерттеушілердің пікірлерін негізге ала отырып, «жалғыздық» концептінің ядросын, перифериялық аймағын анықтау, кілттік лексеманы айқындау, ішкі формасын зерттеу жүзеге асырылды.

М.Әуезовтің әдеби әлеміндегі лингвомәдени концепт тілдік санада бар, жеке немесе ұжымдық, тілде объективтендірілген және ауызша «қабықшаға» ие болатын когнитивті концептінің домені болып табылады. М.Әуезов қоғамдағы белгілі бір мәдени және тілдік ерекшеліктерді анықтау арқылы лингвомәдени концептілердің қалыптасуына объективті баға береді. Оның еңбектерінде автордың дүниетанымы мен қазақ халқына тән ұлттық құндылықтар сабақтасып, ұлттық мұра кеңінен көрініс табады. Жазушы әдеби шығармаларына енген лингвомәдени және когнитивтік бейнелер дараланған концепт ретінде қабылданып, мазмұны функционалдық сипаттағы ұлттық мәдениетке тән типтік тұлға олып табылады [11]. Осыған сәйкес зерттеу барысында мағыналық, дефиниялық, интерпретациялық, әдеби контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. «Жалғыздық» концептін концептуалды-лингвомәдени талдауда зерттеуші Д.Валеева ұсынған кілттік лексеманы анықтау, концепт ядросы мен перифериялық аймағын айқындау, сөздің ішкі формасын зерттеу әдістері жүзеге асты. Зерттеу нысаны М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі интепретациялық талдау арқылы сарапталып,

астыртын, жасырын мағыналар анықталды. Әдеби контекстуалдық талдау әдісі арқылы көркем туындының мазмұны, тақырыптық аясы белгіленді.

Отандық тіл білімінде «жалғыздық» концепті С.Жүнісов шығармашылығы аясында О.Рақымжан, Б.Шалабай зерттеулерінде қарастырылып, лексикалық-семантикалық талдау негізінде оның бес түрлі когнитивті моделі анықталған [12]. Нәтижесінде «жалғыздық» тақырыбының әдебиетте мәңгі тақырып екенін айта келіп, коммуникативті-дискурстық талдау аясында «қайғы» концептімен байланысы анықталған. Біздің зерттеуіміздің жаңалығы – «жалғыздық» концептін танымдық тұрғыдан талдауға сәйкес, лингвомәдени бірліктер аясында орындалуында.

«Жалғыздық» жайлы берілген анықтамаларға дефициялық талдау жасау арқылы бес түрлі мағыналық қатар анықталды: 1) саяқтық, ешкімі жоқтың адам күйі; 2) даралық, жекелік, жалқылық болмыс; 3) «жалғыздық құдайға жарасқан» деген түсініктегі діни астары бар мағыналық қатар; 4) жалғыздық себебінен кемшілік көру; 5) «жалғыздыққа еңсе бермеді» мағынасында танылатын «жігерін жасытпау», «мойымау» мәніндегі мағыналық қатар [13, 121 б.]. «Жалғыздық» ұғымы философия, психология, филология сынды ғылымдар тоғысында анықталады. Философиялық негізде «жалғыздық» ұғымы әлемнен бөлінуді, сонымен қатар жатсыну тақырыптарын да қамтиды. А.Камю, Г.Спенсер, Ж.П.Сартр зерттеулерінде жатсыну тақырыптары айқын көрінеді. Көркем шығармаларда «жалғыздық» ұғымы көбіне рухани жалғыздық ретінде көрініс табады. Филологиялық еңбектерде «жалғыздық» концептін жан-жақты зерттеуде авторлық ұстанымымен қатар тілдік ерекшеліктер, ұлттық мәдениет белгілері басшылыққа алынады. Дегенмен концептуалды талдау жасау арқылы «жалғыздық» концептінің ұлттық дүниетанымдағы танымдық, лингвомәдени аспектілері қарастырылады.

«Жалғыздық» концептінің кілттік лексемасы, ядросы мен перифериялық аймақтары, ішкі мазмұндық формасын анықтауда М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі талданды. М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі – алғашқы тырнақ алды туындыларының бірі. Шығармада XX ғасырдағы қазақ жері, әлеуметтік теңсіздік, жетім жайлы қозғалған. Шығарманы талдау барысында кейіпкерлер әлемі, мағыналық коннотациялар образ бен табиғат суреттеулерімен байланыстырыла сипатталған. Шығарманың мазмұны ата-анасынан, әжесінен ерте айырылған Қасымның қиын тағдырына құрылған. Өмірдің ащы дәмін ерте татып, жақын деген жандарынан қамқорлық емес, жауыздық көрген Қасым образы мен «жалғыздық» концепті арасында сабақтастық интепретациялық талдаумен байланысты. Осы негізде «жалғыздық» концептін танымдық тұрғыдан, лингвомәдени сипатынан арнайылап зерттеу Қасым бейнесінің күрделілігін көрсетеді.

Талқылау

М.Әуезов «Жетім» әңгімесінде табиғат суреттерін айқын, нақтылы бейнелейді. *«Қоңыр кеш», «қоңыр салқын жел», «қалың қара бұлт», «күңгірт тартқан төбелер», «жүдеп сарылған төбелер», «алыста жауын бар еді»,*

«көкжиектің тұсында күн жарқылдап тұр», «бұлт қалың», «қара барқын тартып қараңғылана бастаған аспанда түксиген қатал қабақ, құлазып жүдеген иесіздік білінгендей», «күңгірт дала», «тау бөктеріндегі қоңыр жел ақырындап бұралып соғып, салбыраған шерлі күйді қозғағандай болады», «мәңгі мұңлы шермен үзіліп-үзіліп соққан желмен бірге жүректі ақырын-ақырын шымшығандай еді», «салқын түсті табиғат» деген үзінділер иесіз тау ішінде келе жатқан жігіттердің алдында не күтіп тұрғанынан белгі беруді көздейді [14, 216 б.]. Иесіз тау ішінде қараңғы мезетінде жүрген бала былайша суреттелген: *«Жол үстінде ымырт жабылып, қас қарайған шақта жалғыз келе жатқан баланың ойында үлкен мұң, қабағында қалың қайғы бар»* [14, 217 б.], - дегенде жалғыз-жарым жүрген баланың мұң-қайғысы жайынан хабар береді. Автор тарапынан табиғат суреттерінің соншалық суық суреттелуі – баланың қайғысын бейнелі берудің құралы. Жалғыз өзі түн ішінде тауда жүруінің себебі баланың тағдыры болып отыр.

Он бір жасар Қасымның жастығына, балалығына қарамастан тағдыр ауыр сынақтарды кезек-кезегімен жібергендей. Ата-анасынан айырылған Қасым әжесінің қамқорлығында қалады. Оқиғада суреттелгендей, бір жыл бұрын әжесі де о дүниеге аттанып кетеді. Осы кезден бастап Қасымның қиын тағдыры басталады. «Жалғыздық» көркем концепті аясында танылатын концептуалды қатардың алғашқысы – «мұң-қайғы». *«Бұрынғы бала – бұрын еркелікпен жылайтын Қасым әжесі өлген күні шын қайғымен жылап еді. Басына аспан құлағандай уайымды сол күні көріп еді»* [14, 217 б.]. Қайғыға салынған Қасым әжесі дүниеден өткен соң далада қалып, «сорлы жетім» атанғанын түсінеді. Осылайша екінші концептуалды мағыналық қатар – «сорлы жетім». Ешкімі жоқ, қамқорлық танытып, мейіріміне бөлейтін бірде-бір жанашыры жоқ Қасым бейнесі «жалғыздық» концептін кеңейте түседі. Жетімдік зарын тартқан Қасым әжесінің енді қайтып келмейтінін, бақытты күндерінің сағымдай жоғалғанын ұғынады. *«Әжесінің мұны уатып айтатын ертегісі, кешкі мезгілде алдына алып, күпісіне орап отырып, тербетіп айтатын сезімді қоңыр әні де жоғалды. Өшті. Қасымның үмітті жарық күні де батты»* [14, 219 б.], - деген үзіндіде Қасымның жетімдік болмысы көрініс табады. Әжесінің қазасынан соң «жақыны» ретінде Иса деген ағайыны Қасымды бауырына басып, қолына алады. Қасымның әжесінен, ата-анасынан қалған отызға жуық қой, он шақты қара бар еді. Жиналған жұрт Қасымның малын бөлерде Исаға арнайылап: *«Жетімнің малына қиянат жасама!», «Өзін адам қып, күт, асыра, жылатпа!»* [14, 219 б.], - дейді. Бұлай деуінің себебі халқымыздың «Жетімді жылатпау керек» деген түсінігіне негізделгенін айқындаймыз.

Жетімді бауырына басу, қамқорлық таныту, асырап алу – ұлттық мәдениетіміздің бір бөлшегі, салт-дәстүріміздің көрінісі саналады. Жетімді жылатпай, өсіріп, өндіріп, азамат атандыру абыройлы іс ретінде танылады. Д.Бабатайұлы жырлайтын Ақтан батыр туралы жырында жастайынан «жетім» Ақтанның батырлық тұлғасының қалыптасуы көрінеді. Халқымыздың дүниетанымында «жетімге» сауап болсын деп жауыздық танытпай, қамқорлық, қолдау білдіріп отыру қалыпты саналған.

Қасымды бауырына басқан Иса мен Қадиша бастапқыда қамқорлық танытқандай көрінгенімен, кейін олардың зұлымдық ниеті айқындала бастайды: олар Қасымнан алған малды иемденіп, түсін-түстеп, кейбіреуін сатып жіберуді жоспарлайды. Ал Қасым болса, «жетім қозыдай тас бауыр» болып, жат үйге сіңісе алмай, өз ортасынан шеттетіле береді. Оның сыртқы келбеті де осы ішкі күйімен астасып, аз уақыт ішінде жүдеп, қабағы түйіліп, үнемі мұңлы қалпын жоғалтпайды. үксиіп жүретін еді. *«Жалғыздық, сорлылық кебін барлық пішінімен білдіретін болып еді»* [14, 220 б.], - деген суреттеу Қасымның басындағы жетімдіктің ауыр салмағын тереңдете түседі. Осы тұста Иса мен Қадишаның ашкөздігі мен Қасымның шарасыз халінің қарама-қарсы қойылуы әлеуметтік әділетсіздіктің өткір сипатын айқындайды. Қасымның малын талан-таражға салуға қарсылық білдірген айналадағы ескертулер мен «обал болады» деген сөздерге қарамастан, Иса да, оның ашкөз әйелі Қадиша да райынан қайтпайды. Бұл олардың адамгершіліктен алшақ әрекетін одан әрі аша түседі.

Ұлттық дүниетанымда маңызды ұғымдардың бірі – обал. Аталған ұғымға қатысты *«обал болды», «обал артты», «обалына қалды», «обалын көтерді», «обалы жібермеді», «обалынан қорықты», «обал жасады»* деген тіркестер кездеседі. Негізгі анықталатын мағыналар қатары *өзгеге қастық жасау, жәбірлік, қиянат көрсету*. Сонымен қатар *«көз жасына қалды», «аяу, есіркеу, мүсіркеу, жебеу, обалсыну»* сынды синонимдік қатары бар. Қатыгездікпен жазықсыз жанға жәбір көрсету, күнә жасау «обал» ұғымының мағыналық қатарын кеңейте түседі. Өзгеге себепсізден себепсіз жәбір көрсетпеу, қоршаған ортаға зиянын тигізбеу «обал» ұғымында анықталады. Осылайша халқымыздың экологиялық мәдениетін айқын танытатын «обал» ұғымы лингвомәдени бірлік ретінде танылады. Сонымен қатар «обал» ұғымы «жалғыздық» концептінің перифериялық аймағы ретінде айқындалады. Автор тарапынан «обал» ұғымын қолдану арқылы «жалғыздық» концептінің жаңа бір мағыналық қатары ретінде көрініс табады.

Қасым Иса мен Қадишаның қамқорлығына алынғаннан кейін зорлық-зомбылықтың небір түрін көрді: ата-анасынан қалған малдан айырылды, жаттық сезінді, еркіндігінен шектелді, тойып тамақ іше алмады, қозы бақты, тілазар атанды, далада тезек теруге мәжбүр болды. *«Қасым енді барлық өзіне қарсы арналған арамдық, өгейлік құлық пен кәпірстан мінезді қабақтан, жарты сөзден ұғатын болды»* [14, 220 б.], - деп көшіп келген ауылынан да қамқорлық көрмеді. Автор *«Күз күніндей жабырқап жүдеп, қабағы қатқан қайғыда. Сырт пішіні момын сияқтанады. Бірақ ішіне ылғи жетімсіреген жалғыздықпен бірге, дүниеге сенімсіздік, ешкімге жуымайтын жатбауырлық нығайып орнай бастады»* [14, 221 б.], - деген үзіндіде Қасым мен табиғат көрінісін салыстыра бейнелеген. Күздің жабырқаулы суреті Қасымның жатбауырлығын айқындай түседі. Осы негізде «жатбауырлық» ұғымы «жалғыздық» концептінің концептуалды мағыналық қатары ретінде анықталады. Бұған дейін «жалғыздық» концептінің мағыналық қатарында «жекелік», «даралық» мағыналар танылса, шығарманы талдау арқылы

«жатбауырлық» мағынасы айқындалды. «Жатбауырлық» мағыналық қатары көбіне «жекелік», «даралық» ұғымдарына қарама-қарсы мәнде қолданылады, алайда кей контекстте ол «менмендік», «эгоизм» жағымсыз сипаттарды да білдіруі мүмкін. «Жекелік», «даралық» ұғымдары позитивті коннотацияға ие болса, «жатбауырлық» әдетте негативті мәнде көрініс табады, өйткені ол ‘адамнан алыстау’, ‘суыну’ деген мағынаны білдіреді; ал «жат (болу)», «жатырқау» сияқты ұғымдар сол мағыналық өріске жақын болып, көбіне *бөтенсу, жатсыну* реңкін береді. Лингвомәдени бірліктер қатарында шығармада қолданыс тапқан «жетім ит», «жаман неме» қарғыс мәнді сөздері танылады. Негативті коннотацияда көрініс тапқан қарғыс мәнді сөздер Қасымға қарата айтылып, кейіпкер басындағы ауыр халді күшейтіп, шығарманың көркемдік-эмоциялық әсерін күшейте түседі.

Аштық, күтімсіздік, ауыр жұмыс Қасымды қажытып, оның ішкі жан дүниесін күйзелтіп, ауыр психологиялық халге түсірді. Бір күні Иса «қарсы келдің» деп Қасымды ұрмақшы болғанда, ол тауға қарай қашып кетті. Барлық жамандықтың бастауы болған оқиға шектен шыққан жауыздықтың соңғы нүктесіндей болды. Барлық ауыртпалықтан, қиындықтан қашып кетуге ұмтылған Қасым өз ажалына асыққанын аңғарған жоқ. Қараңғы тау ішінде өзінің бұрыннан ойлап жүрген ниеті есіне түседі. *«.. әжесі мен атасының атын атап шақырып келе жатқанда, бұрыннан ойлап жүрген бір көмескі ниеті есіне түсті, ол ниеті – ел жайлаудан қайта оралып, қыстауға таман жақындаған соң, сол қыстау маңында зираты бар әке-шешелерінің басына бармақшы еді. Олардың басына мал сойып апарып, құран оқытамын дегенде, алдында Иса мен Қадиша ұрсып, қабыл алмай, малды сойғызбай қойған»* [14, 222 б.], - деген үзіндіде ата-ана алдындағы баланың перзенттік борышы көрінеді. Халқымызда баланың ата-ана алдында атқаратын міндеттері бар. Соның ішінде о дүниеге аттаған ата-ана атына құран бағыштап, мал сою ұлттық дүниетанымызда тереңнен сақталған әдет-ғұрып саналады. Мифтік дүниетанымда құран бағыштау о дүниеге аттанған ата-баба аруақтарына сеп болады деп танылады. Халқымыздың мыңжылдықтар бойы қалыптасқан сенімінде дүниеден өткен ата-баба атына арнайылап мал сойып, дұға бағыштап отырған. Берілген дәстүр шығармада лингвомәдени бірліктер ретінде қолданыс тапқан.

Шығармада «жалғыздық» концепті автор тарапынан «жетім жүрек» мағынасымен де ұштастырыла танылады. *«Бірақ Қасымға ол көптен күткен қараңғы сырлы күшті қуаттың бірі болып көрінді. Сол кезде Қасымды шешесінің қабіріне қарай тартқан жетім жүрек өзге денесінің іркілейін дегеніне ерік бермей, ілгері дедектетіп алып жүріп кетті»* [14, 223 б.], - деп беріледі. Қаламгер фольклорлық кейіпкерлерді атап, Қасымның ажал алдындағы арпалысын бейнелейді. Халық танымында адамға зиянын тигізетін мыстан кемпір, жалмауыз кемпір, пері мифологемаларын арнайылап атайды. Туындыда мифологемалар да лингвомәдени бірліктер ретінде көрініс табады. Халық дүниетанымының жемісі саналатын мифтік кейіпкерлер шығармада автор тарапынан қолданылып, сомдалған. «Жалғыздық» концептінің автор тарапынан танылатын концептуалды қатар

– ажал. Он бір жасар баланың ажалы арқылы «жалғыздық» концептінің мағыналық қатары кеңейе түседі.

Көркем шығармада мәдени, әлеуметтік түсініктер көрініс беріп, интерпретациялық талдау арқылы бұрын-соңды болмаған, жаңа мағыналық қатарды, қолданыстарды айқындауға мүмкіндік береді. Туындыны танымдық тұрғыдан талдау шығармадағы концептуалды өрісті айқындаудан бастау алады. М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі негізінде зерттеуге алынған «жалғыздық» концептінің концептуалды құрылымын *мұң-қайғы, сорлы жетім, обал, жатбауырлық, жетім жүрек, ажал* концепттер құрайды. Шығарма негізінде анықталған концептуалды жүйенің ядросын *мұң-қайғы* концептуалды қатары құрайды. Жақын перифериялық аймақта «жалғыздық» концептін танытатын *сорлы жетім, жатбауырлық, жетім жүрек* сияқты концептуалды қатарлар орналасады. Ал шеткері перифериялық аймаққа *обал, ажал* концептуалды қатарлары енеді. Сонымен қатар бұл концептуалды құрылым фразеологизмдер мен паремиялар арқылы да толықтырылып, олардың мәтіндегі қолданысы аталған концепттердің мағыналық өрісін нақтылай түседі. Нәтижесінде алынған ақпараттар «жалғыздық» концептінің кілттік лексемасы ретінде *мұң-қайғы* лексемасы анықталады.

«Жалғыздық» концептінің ішкі формасын зерттеу көркем шығарма аясында жүзеге асады. Көркем шығармада адам баласының жалғыздығы жетімдікпен, жатбауырлықпен, мұң-қайғымен, ажалмен сипатталады. М.Әуезов «Жетім» туындысында Қасымның жетімдігі арқылы авторлық дүниетаным «жалғыздық» концептінің мағыналық қатарын толықтыра түсті. Автор тарапынан «жалғыздық» концептінің перифериялық аймағы өзгеріске түсіп, онда жаңа мағыналық қатарлар анықталды. Атап айтар болсақ, обал, ажал сынды жаңа мағыналық қатарлар көрініс тапты. Енді бір жағынан «жалғыздық» концепті шығармада Қасымның өлімімен ғана емес, ата-анасының, әжесінің өлімімен де байланысты.

Талдау барысында «жалғыздық» концептінің ассоциациялық өрісі әрі кілттік лексемасы *мұң-қайғы* лексемасы болып табылады. «Жалғыздық» концептінің ішкі формасы *обал* түсінігімен байланысты анықталады. Концептінің ішкі формасын айқындауда рухани мәдениетке қатысты негізгі ұғымдар негізге алынады. Осылайша «жалғыздық» концептінің ішкі формасы «обал» ұғымымен сабақтастырылады. «Жалғыздық» концептінің концептуалды жүйесінде «ажал» ұғымы жаңа мағыналық қатар ретінде көрініс тауып, ол осы концепт аясында автор тарапынан жалғыздықтың шеткі, түйінді көрінісі ретінде танылады. Он бір жасар Қасым айналасындағы адамдардан жылулық, қамқорлық таппай, жалғыз қалып, жатбауырланып, дүниеден өтті. Өзгелердің жауыздығы кесірінен жас бүршіктей солған Қасым құрбан болды. Шығарма барысында «жалғыздық» концепті Қасым образымен, табиғат суретімен байланыста беріліп отырды. Табиғат көріністері жалғыз-жарым тау ішінде адасқан Қасымның халін айқындап, оның ішкі күйзелісі мен шарасыздығын терең бейнеледі. Қасым образы жетімдіктің, жалғыздықтың, тіпті шарасыздықтың көрінісін толықтай танытады.

Қорытынды

М.Әуезов «Жетім» әңгімесінде «обал», «жетім неме», «жаман ит», «құран оқытып, мал сою дәстүрі» атты тілдік бірліктер «жалғыздық» концептінің концептуалды өрісін қалаушы, лингвомәдени мағына мен ерекше, мәнмәтіндік қызметке ие лингвомәдени бірліктер ретінде танылды. Зерттеу барысында анықталған лингвомәдени бірліктер «жалғыздық» концептінің мағыналық өрісін кеңейтіп, ішкі формасын кеңейте түскенін анықтаймыз. Мақалада «жалғыздық» концепті лингвомәдени аспектіде қарастырылып, көркем концепт ретінде талданды.

Бүгінгі күні «концепт» ұғымы тек когнитивтік лингвистиканың ғана емес, сонымен қатар әдебиеттану саласының да негізгі зерттеу нысанына айналып отыр. Зерттеу барысында «жалғыздық» көркем концепт қатарында қарастырылып, оны зерттеуде концептуалды талдау әдістемесі қолданылған. Мақалада «жалғыздық» концептінің кілттік лексемасы (*мұң-қайғы*), ядросы мен перифериялық аймағы, ішкі формасы М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі негізінде анықталды. Мақаланың зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сай, «жалғыздық» концепті концептуалды-лингвомәдени аспектілер тұрғысынан талданды. Зерттеу нәтижесі бойынша, М.Әуезовтің «Жетім» әңгімесі негізінде концептуалды жүйенің ядросы ретінде *мұң-қайғы* концептуалды қатары танылады. «Жалғыздық» концептінің перифериялық аймағын *обал, ажал, сорлы жетім, жатбауырлық, жетім жүрек* сияқты концептуалды қатарлар құрайды.

Автор тарапынан қолданылған образдар жүйесі, табиғат суреттері «жалғыздық» концептін көптеген коннотациялармен күрделендіре түскен. Көркем шығармада сомдалған Қасым бейнесі, оның қайғылы тағдыры табиғат суреттерімен тығыз байланыса, жалғыздықтың қыр-сырын автордың концептосферасына сай, терең жеткізеді. Нәтижесінде «жалғыздық» концептінің мағыналық өрісі ‘жетімдік’, ‘жатбауырлық’ мағыналарымен толыса түседі. Осы тұста «Жетім» әңгімесі аясында «жалғыздық» концептінің мағыналық қатарында *‘обал’, ‘ажал’* секілді жаңа мағыналар қосылады. Концептуалды талдау барысында жаңа мағыналарды құрайтын когнитивтік құбылыстар «жалғыздық» концептінің концептуалды жүйесін *‘мұң-қайғы’, ‘сорлы жетім’, ‘обал’, ‘жатбауырлық’, ‘жетім жүрек’, ‘ажал’* лингвомәдени бірліктермен кеңейтіп, тереңдеті.

Адамзаттың қатыгез-жауыздығы табиғаттың салқын, күңгірт тартқан құбылыстарымен астасқан. Авторлық концептосферада «жалғыздық» концепті лексема, ішкі мағыналық форма, концепттің ядролық, перифериялық аймақтары арқылы көрініс тауып; Қасым образы мен табиғат құбылыстарының бейнеленуімен айқындалады.

Қорыта келе, әдебиеттану мен тіл білімі бірлігінде концептуалды талдау өз орнын тауып, қолданылуы көркем шығарманың мазмұнын, идеясын, лингвомәдени ерекшеліктерін тереңірек зерделеуге әкеледі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Таллин, 1992. – 478 с.

[2] Гинзбург Л.Я. К вопросу об интерпретации текста // Структура текста-81: тезисы симпозиума. – 1981. – С. 106-109.

[3] Черемохина Д.А. Творческая личность в индивидуально-авторской картине мира В.С. Высоцкого. – Казань. – 2021. – №1. – С. 170–179

[4] Самарская Т.Б., Мартиросьян Е.Г. Концепт и концептосфера в литературном произведении: соотношение понятий. https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-i-kontseptosfera-v- literaturnom-proizvedenii-sootnoshenie-ponyatiy/viewer 18.12.2025

[5] Кущанова А.Н., Кушкимбаева А.С. «Қилы заман» повесіндегі кейіпкерлердің лингвокогнитологиясы // Абылай хан атындағы ҚХҚжӘТУ Хабаршысы, Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – №1 (76). – Б. 217-229. https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/1415/508

[6] Адамова В. С. Художественный концепт как единица творческого процесса в литературном осмыслении // День науки: материалы конференции. – 2011. – С. 654-655.

[7] Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова). – Алма-Ата, 1989. – 288 с.

[8] Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореферат. – Алматы, 2003. – 33 б.

[9] Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы, 2014. – 242 б.

[10] Валеева Д.Р. О методах исследования концепта // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. - Нижний Новгород. – 2018. – №1 (33). – С. 6-10.

[11] Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva Sh.T., Bostekova A.R., Mirov M.O. Linguacultural and Cognitive Images of Characters in Mukhtar Auezov's Literary Works // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – №11 (1). – Pp. 129-138 DOI: https://doi.org/10.32601/ejal.11111

[12] Рақымжан О., Бердібай Ш. Ғаламның концептуалдық-тілдік бейнесіндегі «жалғыздық» концептісі (С.Жүнісов шығармалары негізінде) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3. – Б. 159-166. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-159-166

[13] Әбілқасымов Б., Бизақов С., Жүнісбеков Ә. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Том 5. – Алматы, 2011. – 752 б.

[14] Асқар О. Әуезов М. әңгімелері. – Алматы, 2006. – 512 б.

REFERENCES

[1] Lotman Yu.M. Izbranniye statyi [Selected articles]. – Tallin, 1992. – 478 s. [in Rus.]

[2] Ginzburg L.Ya. K voprosu interpretatsii [On the Question of Text Interpretation] // Struktura teksta-81: tezisy simpoziuma. – 1981. – S. 106-109. [in Rus.]

[3] Cheremokhina D.A. Tvorcheskaya lichnost v individualnogo-avtorskoy

kartine mira V.S.Vysotskogo [Creative personality in the individual-author's picture of the world of V.S. Vysotsky]. – Kazan. – 2021. – №1. – S. 170-179. [in Rus.]

[4] Samarskaya T.B., Martirosyan E.G. Koncept i konceptosfera v literaturnom proizvedenii: sootnoshenie ponjatij. [Concept and conceptosphere in a literary work: the relationship between concepts. https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-i-kontseptosfera-v-literaturnom-proizvedenii-sootnoshenie-ponyatiy/viewer 18.12.2025 [in Rus.]

[5] Kuşanova A.N., Kuşkimbaeva A.S. «Qily zaman» povesındegı keiıpkerlerdıñ lingvokognitologiasy. [Linguocognitology of characters in the story "Kily zaman"] // Abylai han at. QazHQjÄTU habarşysy. "Filologia ğylymdary" seriasy. – 2025. – №1 (76). – B. 217-229 https://bulletin-philology.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/1415/508 [in Kaz.]

[6] Adamova V. S. Hudozhestvennyj koncept kak edinica tvorcheskogo processa v literaturnom osmyslenii [Artistic concept as a unit of the creative process in literary comprehension]// Den' nauki: materialy konferencii. – 2011. – S. 654-655 [in Rus.]

[7] Zhanpeisov E.N. Jetnokul'turnaja leksika kazahskogo jazyka (na materialah proizvedenij M. Aujezova) [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language (on the materials of the works of M. Auezov)]. – Alma-Ata, 1989 – 288 s. [in Rus.]

[8] Snasapova G.Zh. G.Musirepovtin "Ulpan" povesindegi lingvomadeni birlikter [Linguistic units in the story "Ulpan" by G. Musirepov] // Filol. ğylym. kand. ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan diss. Avtoreferaty. – Almaty, 2003. – 33 b. [in Kaz.]

[9] Salkynbay A. Abai sozinin lingvopoetikasy [Lingupoetics of the word Abai]. – Almaty, 2014. – 242 b. [in Kaz.]

[10] Valeeva D.R. O metodah issledovanija koncepta [On the methods of studying the concept] // Filologicheskij aspekt: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij zhurnal. – Nizhnii Novgorod. – 2018. – №1 (33). – S. 6-10 [in Rus.]

[11] Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Akchambayeva Sh.T., Bostekova A.R., Mirov M.O. Linguacultural and Cognitive Images of Characters in Mukhtar Auezov's Literary Works. Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2025. – №11 (1). – Pp. 129-138 DOI: https://doi.org/10.32601/ejal.11111

[12] Rakymzhan O., Berdibay Sh. Ğalamnyñ konseptualdyq-tıldık beinesındegı «jalğyzdyq» konseptısı (S.Jünısov şyğarmalary negızında) [The concept of "loneliness" in the conceptual and linguistic picture of the world (based on the works of S. Zhunissov] // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – №3. – B. 159-166. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-159-166 [in Kaz.]

[13] Äbılqasymov B., Bizaqov S., Jünısbekov Ä. Kazakh adebi tilinin sozdigi. 5 tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Volume 5]. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kaz.]

[14] Askar O. Auezov M. angimeleri [Stories of M.Auezov]. – Almaty, 2006. – 512 b. [in Kaz.]

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В РАССКАЗЕ М.АУЭЗОВА «СИРОТА»: КОНЦЕПТ «ОДИНОЧЕСТВО»

*Кущанова А.Н.[1], Төлегенова Г.Ғ.[2], Турлан Ж.С.[3]
*[1,2,3] Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается концепт «одиночество» в рассказе М.Ауэзова «Сирота», когнитивные механизмы его создания. Основная цель статьи – выявить концептуально-смысловую структуру концепта «одиночество» и особенности её проявления в художественном тексте. Исследование проводилось на стыке когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и литературоведения. Автор стремится раскрыть сущность понятия «одиночество» в рамках национального мировоззрения и культурных кодексов, взяв за теоретическую основу исследования многогранную природу концепта. Методологическая база исследования включает методы концептуального анализа, дефиниционный метод и интерпретационный анализ, что позволило рассмотреть смысловые структуры концептуального поля «одиночество» в рассказе М. Ауезова «Сирота», семантическое ядро и периферийные зоны концепта «одиночество», раскрыть их внутреннюю смысловую структуру и культурную значимость. Комплексный анализ концепта «одиночество» позволил глубже охарактеризовать художественный мир и авторскую позицию писателя. Как показывают результаты исследования, в произведении М. Ауезова «Сирота» концепт «одиночество» репрезентируется через внутренний духовный мир подростка, который испытал на себе социальную несправедливость, сиротство, одиночество и беспомощность. Через судьбу героя Касыма концепт «одиночество» получает художественное воплощение во взаимосвязи с национальным мировоззрением, традициями и историко-культурными ценностями. Концептуальный анализ художественного текста позволяет более глубоко понимать взаимосвязи языка, культуры и литературы, расширяет возможности изучения национальной духовности и мировоззрения через художественные образы. Научная и практическая значимость работы состоит во вкладе в развитие концептуального направления литературоведения посредством рассмотрения понятия концепта в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурные единицы, когнитивная лингвистика, литературоведение, авторская концептосфера, антропогенная парадигма, лингвокультурный аспект, мировоззрение

COGNITIVE MECHANISMS OF LINGUACULTURAL UNITS IN M.AUEZOV'S SHORT STORY «ORPHAN»: THE CONCEPT OF «LONELINESS»

*Kuchshanova A.N.[1], Tolegenova G.G.[2], Turlan Zh.S.[3]
*[1,2,3] Aktobe K. Zhubanov Regional university, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article examines the "loneliness" concept in M. Auezov's short story "The Orphan" and cognitive mechanisms underlying its construction. The main objective of the study is to identify the conceptual-semantic structure of the concept of "loneliness" and the peculiarities of its manifestation in a literary text. The research was conducted at the intersection of cognitive linguistics, linguoculturology and literary studies.

Drawing on the multidimensional nature of the concept as the theoretical foundation of the study, the author seeks to reveal the essence of the notion of "loneliness" within the framework of the national worldview and cultural codes. The methodological basis of the research includes conceptual analysis, the definitional method, and interpretative analysis. These methods made it possible to examine the semantic structures of the conceptual field of "loneliness" in M. Auezov's short story "The Orphan", identify the semantic core and peripheral zones of the concept, and reveal their internal semantic organization and cultural significance.

A comprehensive analysis of "loneliness" concept enabled a deeper characterization of the writer's literary world and authorial perspective. The findings demonstrate that in M. Auezov's "The Orphan", the concept of "loneliness" is represented through the inner spiritual world of an adolescent who experiences social injustice, orphanhood, loneliness, and helplessness. Through the fate of personage Kassym, the concept of "loneliness" acquires literary embodiment in close connection with the national worldview, traditions, historical and cultural values.

Conceptual analysis of a literary text allows for a deeper understanding of the interrelationship between language, culture, and literature, while also expanding the possibilities for studying national spirituality and worldview through literary images. The scientific and practical significance of the study lies in its contribution to the development of the conceptual approach in literary studies through the examination of the concept from a linguocultural perspective.

Keywords: concept, linguacultural units, cognitive linguistics, literary criticism, author's conceptual sphere, anthropogenic paradigm, linguistic and cultural aspect, worldview

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 24.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Kuchshanova Ainur Nuraslovna – PhD, senior lecturer, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: ainur25_85@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1730-2032

Tolegenova Gulmira Ganybetkyzy – Master of Arts, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gtolegenova@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0003-1061-6538

Turlan Zhanar Sailybayevna – Master of Arts, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: zturlan@zhubanov.edu.kz,: https://orcid.org/0000-0002-0872-4826

Авторлар туралы мәлімет:

Кущанова Айнур Нурасловна – философия докторы PhD, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. e-mail: ainur25_85@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1730-2032

Төлегенова Гүлмира Ғанибетқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: gtolegenova@zhubanov.edu.kz , https://orcid.org/0009-0003-1061-6538

Турлан Жанар Сайлыбаевна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. e-mail: zturlan@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-0872-4826

Информация об авторах:

Кущанова Айнур Нурасловна – доктор философии PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: ainur25_85@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1730-2032

Төлегенова Гүлмира Ғанибетқызы – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: gtolegenova@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0003-1061-6538

Турлан Жанар Сайлыбаевна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: zturlan@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-0872-4826

УДК 811.161
МРНТИ 17.07.09
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.013

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММАХ «ЭКОНОМИКА» В КАЗНУ (РК) И УНИВЕРСИТЕТЕ ЦИНХУА (КНР): ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

*Лай Чуньлань[1], Туманова А.Б.[2]
*[1,2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье на примере Казахского национального университета имени аль-Фараби и китайского университета Цинхуа рассматриваются место, особенности и классификации экономической терминологии в преподавании экономики в Казахстане и Китае. Цель исследования заключается в выявлении закономерностей формирования, семантических характеристик и особенностей преподавания экономических терминов в контексте различных политико-экономических и образовательных систем разных стран. Материалом исследования послужили учебные программы, учебники и экономические терминологические словари вузов Казахстана и Китая. Методологическая база основана на применении методов анализа и синтеза, обобщения и классификации, сравнительно-сопоставительного, структурно-семантического и описательного методов. Результаты исследования показали, что различия в характеристиках и классификации экономической терминологии в Казахстане и Китае обусловлены спецификой их образовательных систем и различными подходами к организации профессионально ориентированного языкового обучения. В казахстанских вузах акцент делается на развитии трёхъязычного образования и использовании цифровых терминологических ресурсов, тогда как в Китае приоритет отдается контекстному усвоению терминов, анализу профессиональных текстов и формированию практической терминологической компетенции студентов в условиях динамичного развития экономики. Научная ценность исследования заключается в том, что в нём с межкультурных и междисциплинарных позиций системно проанализирована терминологическая система экономических дисциплин в вузах Казахстана и Китая, что способствует развитию методологии преподавания экономической терминологии в вузе. Практическая значимость работы состоит в возможности использования её результатов при разработке учебных программ, учебно-методических материалов и терминологических словарей для экономических специальностей, а также при повышении квалификации преподавателей, реализующих курс по экономической терминологии.

Ключевые слова: экономическая терминология, лингвистический подход, образовательная программа, сравнительный-сопоставительный анализ, структурно-семантический анализ, преподавание экономики, специалист-экономист, терминологическая компетенция

Введение

На фоне непрерывного продвижения экономической глобализации транснациональная торговля стала одним из ключевых факторов, стимулирующих рост национальной экономики. По мере углубления международного экономического сотрудничества возрастает потребность в высококвалифицированных специалистах, обладающих знаниями в области экономической терминологии на разных языках. В этом контексте русский язык, являясь одним из широко используемых языков стран, расположенных вдоль «Пояса и пути», приобретает всё большее значение. Особенно активно его роль проявляется на фоне реализации инициативы «Один пояс – один путь», в рамках которой торгово-экономическое взаимодействие между Китаем, Россией и странами Центральной Азии становится всё более интенсивным. Несмотря на сложную и нестабильную международную обстановку, включая геополитические вызовы, сотрудничество между Китаем и странами русскоязычного пространства, такими как Россия и Казахстан, сохраняет высокую динамику.

Системное изучение и уверенное владение профессиональной экономической терминологией на русском языке становится неотъемлемым условием для эффективного участия в международных экономических процессах и успешной реализации стратегических инициатив, таких как «Один пояс – один путь». Особенно актуальным это является для специалистов, работающих в сферах международной экономики, внешней торговли и их лингвистического и терминологического сопровождения, для которых знание и адекватное использование экономических терминов на русском языке представляет собой важный профессиональный навык.

Целью настоящей статьи является исследование особенностей экономической терминологии на материале обзора вузовской учебной и научной литературы по образовательным программам «Экономика» в рамках университетов Казахстана и Китая.

Описание материалов и методов

В рамках настоящего исследования нами предпринята попытка рассмотреть особенности функционирования узкоспециальных терминов в соответствии с образовательной программой «Экономика» на основе общей характеристики профилирующих дисциплин, изучаемых в вузах Казахстана и Китая. Вначале представим определения основных понятий термина, терминологии, экономической терминологии.

Термин – это слово или словосочетание, являющееся названием строго определённого понятия какой-нибудь области науки, техники, искусства и так далее [1]. В словаре «Словарь лингвистиических терминов» указано, что терминология – это совокупность терминов определённой отрасли производства, деятельности или знания, образующая особый сектор (пласт) лексики, который наиболее легко поддаётся сознательному регулированию и упорядочению [2, с. 464]. Экономическая терминология включает в себя совокупность многочисленных экономических терминов. Она представляет

собой особый предмет для изучения в рамках курса «Профессиональный русский язык» в высшей школе для студентов различного профиля подготовки (в нашем случае, экономического профиля).

Д.С. Лотте (1961) подчеркивал системный характер термина, отмечая, что отдельные термины не существуют изолированно, а образуют терминосистему [3, с. 27]. В.М. Лейчик (2007) развивал это положение, трактуя термин как единицу профессиональной коммуникации, обладающую точностью, однозначностью и нормативностью [4, с. 17-68]. Экономические термины, как один из ключевых объектов исследования терминологии, играют важную роль в преподавании экономических специальностей высших учебных заведений Казахстана и Китая – на примере Казахского национального университета имени аль-Фараби (КазНУ) и Циньхуаского университета. На основе анализа образовательных программ и базовых учебников и учебных пособий по специальности Экономика, изучаемых в данных университетах, мы попытались выявить основные типы узкоспециальных терминов и определить их специфику. Например, в учебном процессе широко представлены макроэкономические и микроэкономические термины – они в основном функционируют в рамках профилирующих дисциплин КазНУ «Макроэкономика», «Микроэкономика» и Циньхуаского университета «Промежуточная макроэкономика», «Промежуточная микроэкономика» [5]. Кроме этого, существуют международные экономические термины и новые термины – они используются в основном в содержании дисциплин, общих для университетов обеих стран, таких как «Международная экономика», «Инновационная экономика» и др. [6]. С позиций функционального подхода эти экономические термины можно классифицировать не только по структурным параметрам, но и по их функциональному назначению. Следует отметить, что классификации терминов возможны и по заимствованию и способам словообразования. Например, в электронном ресурсе «Англо-русский и русско-английский словарь» В.К. Мюллера представлено значительное количество англоязычных заимствований, вошедших в экономическую лексику [7].

В процессе исследования нами использованы следующие методы работы: метод сплошной выборки, сравнительно-сопоставительный анализ, структурно-семантический анализ, обобщение и классификация, методы описания и интерпретации и др.

Результаты и обсуждение

1.Статус экономической терминологии на современном этапе лингвистики

В современной лингвистике экономическая терминология занимает уникальное положение как междисциплинарная лингвистическая система, имеющая социальное значение. Это очевидно из учебных программ и учебников по экономике, используемых в казахстанских и китайских университетах. Например, учебная программа бакалавриата по экономике

в КазНУ охватывает специализированные знания по многим областям экономики. Так, такие дисциплины, как «Экономическая теория», «Макроэкономика», «Микроэкономика» и «международная экономика», включают в себя экономическую терминологию, составляющую основу экономических исследований. При изучении микроэкономической теории студенты должны точно освоить такие термины, как «совершенная конкуренция» и «монополия». Эти термины не только представляют собой высокоабстрактные описания конкретных экономических явлений и рыночных структур, но и имеют ключевое значение для понимания механизмов функционирования промышленных экономик. Практическое применение экономической теории дополнительно расширяется за счет таких предметов, как «Инвестиционное проектирование», «Статистические методы в экономике», «Анализ данных и прогнозирование экономики» и «Бизнес-аналитика в Excel». Например, в соответствующих разделах курса «Инвестиционное прогнозирование» такие термины, как «чистая приведенная стоимость» и «внутренняя норма доходности», часто встречаются в дискуссиях по оценке проектов и принятию решений. Являясь ключевыми концепциями практического анализа, они дают студентам возможность научно оценивать и выбирать инвестиционные проекты [5].

В китайских вузах по экономике Циньхуаский университет является одним из лучших в стране. Однако из-за различий в социальных системах различных государств студенты, обучающиеся в китайских вузах, должны на основе углубленного понимания практики экономического развития Китая глубже постигать реальность его экономического развития с использованием теоретических знаний марксистской политической экономики. Поэтому, помимо освоения базовых экономических терминов по таким дисциплинам, как «Экономическая теория», «Макроэкономика», «Микроэкономика» и другие, студенты экономических факультетов китайских вузов изучают экономические термины с характерными чертами китайского социализма, представленных в курсах «Основы политической экономики», «История зарубежных марксистских экономических учений», «История экономики Китая» и др. К таким терминам относятся, например, экономика шеринга, структурная реформа со стороны предложения, всеобщее благосостояние и другие. Эти новые термины отражают новые тенденции и новую политику экономического развития Китая. Внедрение и объяснение этих терминов в образовательный процесс позволяют студентам своевременно осознавать экономическую реальность и развивать способность понимать динамику экономического развития.

Одним словом, экономическая терминология занимает ключевое место в современной лингвистике. Как учебные программы, так и учебники экономических факультетов казахстанских и китайских университетов ясно показывают важную роль экономической терминологии в распространении специальных экономических знаний и развитии профессиональных навыков студентов.

2. Специфика экономической терминологии в современной лингвистике

Экономические термины, как ключевой посредник между экономической теорией и экономической деятельностью, демонстрируют выраженные региональные особенности и различия в системах образования экономических факультетов университетов Казахстана и Китая. Эти различия обусловлены как существенными различиями в экономических структурах двух стран, так и глубоким влиянием методов образования и языковых условий, что привело к выводу о необходимости разработки уникальных методик обучения терминологии. Этим и обусловлен наш выбор цели в рамках диссертационного исследования на тему «Методика обучения профессиональной терминологии студентов экономического профиля на занятиях по русскому языку в вузах Казахстана и КНР».

Терминологическое обучение по специальности Экономика в казахстанских университетах отличается трехязычным характером, сочетающим русский, казахский и английский языки. Например, в получении образования в КазНУ русский и казахский языки являются обязательными дисциплинами. Как бывшая республика СССР, Казахстан сохраняет лексические единицы на русском языке и в сфере экономического образования – термины, происходящие из общеславянского и древнерусского языков, которые традиционно составляют базовую часть экономического лексикона. Например, названия металлов: золото, серебро, железо, медь, руда и другие. Под влиянием экономики и культуры России такие ключевые термины, как «олигополия», «рентабельность капиталовложений», все еще остаются доминирующими в русскоязычном выражении.

Одновременно с продвижением процесса казахизации активно продвигается локализованный перевод экономических терминов. Например, термин «бюджет» фиксированно переводится на казахский язык как «бюджет», «расход» – как *«шығыс»*, а «доход» – как *«кіріс»*, постепенно формируя уникальную двуязычную (казахско-русскую) систему экономических терминов [8]. Помимо этого, в процессе преподавания экономики в высших учебных заведениях широко внедряются западные экономические теории и учебники. Например, при изучении курса «Принципы экономики» Мэнкью (2020) в учебном процессе массово появляются международные экономические термины, такие как Протекционизм (Protectionism), Региональная интеграция (Regional integration), Торговый балан (Trade balance) и другие [7]. Это явление вынуждает студентов преобразовывать экономические термины между тремя языками (казахским, русским и английским), что увеличивает сложности в понимании их и применении, а также ставит новые задачи перед преподавателями в разработке новых методов обучения терминологии.

В китайских вузах, на примере Циньхуаского университета, сформирована система терминологического образования «китайский язык как основа + англоязычное сопоставление». Термины макроэкономики, такие как «国内生产总值» (GDP), «通货膨胀» (Inflation), «通货紧缩»

(Deflation), а также термины микроэкономики, например, «边际效用» (Marginal Utility), «边际成本» (Marginal Cost), «寡头垄断» (Oligopoly) и другие, активно используются в китайскоязычной образовательной среде. При этом с помощью метода двуязычного сопоставления (китайский-английский) усиливаются соответствия между терминами, и студентам требуется мгновенно ассоциировать такие аббревиатуры, как «GNP», с китайским содержанием термина «валовой национальный продукт». Такая монолингвальная доминантная модель гарантирует эффективность распространения терминов, а массовое появление локальных новых терминов, таких как «структурная реформа со стороны предложения», «двойная циркуляция», еще больше подчеркивает индивидуальный подход к выбору терминов в сфере экономики на китайском языке [9].

В целом, специфика экономической терминологии в вузах обеих стран являются результатом совместного влияния экономической структуры, стадии развития и образовательных целей.

3. Классификация экономической терминологии в современной лингвистике

В условиях интенсивного международного экономического сотрудничества и глобализации научных знаний классификация экономических терминов приобретает особую значимость для лингвистики, экономики и межкультурной коммуникации.

3.1. Теоретические основы классификации

Современная лингвистика предлагает несколько взаимосвязанных подходов, которые образуют теоретическое ядро исследования. Структурный подход, зародившийся на работах Ф. де Соссюр и его последователей, рассматривает язык как систему взаимосвязанных элементов [10]. Для экономической терминологии это означает анализ по уровням языковых единиц (фонетический, лексический, грамматический, прагматический).

Функциональный подход, основанный на концепциях М.А.К. Хэллидэя, ориентируется на роль терминов в коммуникации. Экономические термины выполняют четыре основные функции: обозначение (денотационная), регулирование (нормативная), объяснение (экспликативная) и оценка (эвалуативная) [11].

3.2. Классификация по структурным параметрам

Структурная классификация основывается на анализе внутреннего устройства терминов и их места в языковой системе, что позволяет выделить две основные группы.

Первая группа классифицируется по уровням языковых единиц. На примере экономических терминов, включаемых в курсы «Микроэкономика» и «Макроэкономика» в КазНУ и «Промежуточная микроэкономика» и «Промежуточная макроэкономика» в Циньхуаском университете, можно рассмотреть их особенности на разных уровнях. На лексическом уровне подразумеваются отдельные слова, обозначающие основные экономические категории, например: на русском языке – «инфляция», «инвестиции», «рынок»; на китайском языке – «通货膨胀» (инфляция), «投

资» (инвестиции), «市场» (рынок). Эти экономические термины являются базовыми единицами, обозначающими экономические категории, и служат основой для формирования экономической системы. На грамматическом уровне экономические термины классифицируются как словосочетания, значения которых определяются грамматическими отношениями: на русском языке это формы падежных изменений (например, «регулирование валютных резервов» и «увеличить производство»); на китайском языке – порядок слов (например, «调节外汇储备» (регулирование валютных резервов) и «扩大生产» (увеличить производство)). На прагматическом уровне – это термины, смысл которых зависит от контекста. Так, слово «ликвидность» в русском и «流动» в китайском могут обозначать как экономическое понятие (способность активов быстро обращаться в деньги), так и общее значение – «подвижность», «текучесть»). Для наглядности вышеизложенного представим информацию на примере вузов в формате таблицы «Сравнительная характеристика экономической терминологии в русском и китайском языках» (см.: Таблицу 1):

Таблица 1. Сравнительная характеристика экономической терминологии в русском и китайском языках

Уровень языка	Русский язык (КазНУ)	Китайский язык (Университет Цинхуа)	Особенности
Лексический	«инфляция», «инвестиции», «рынок»	«通货膨胀» (инфляция), «投资» (инвестиции), «市场» (рынок)	Основные единицы, обозначающие экономические категории
Грамматический	«регулирование валютных резервов», «увеличить производство»	«调节外汇储备» (регулирование валютных резервов), «扩大生产» (увеличить производство)	Связь терминов через грамматические отношения (русский – падежи; китайский – порядок слов)
Прагматический	«ликвидность» (финанс.: способность реализовать активы; общ.: мобильность)	«流动» (финанс.: ликвидность; общ.: движение)	Значение зависит от ситуации общения

Вторая группа классифицируется по семантической структуре. В практике КазНУ и Университета Цинхуа выделяются «однозначные» и «многозначные» термины.

Однозначные термины имеют строго фиксированное значение: В русском языке это «ВВП» и «кредитная ставка» – они используются в дисциплине «Статистические методы в экономике» КазНУ и определяются методологиями МВФ и ВТО. В китайском языке аналогичными являются «GDP» (ВВП) и «利率» (кредитная ставка) – основные термины других дисциплин: «Эконометрика» и «Финансовая экономика» в Университете Цинхуа.

Многозначные термины обладают несколькими связанными значениями, и один и тот же экономический термин может выражать разное значение в разных дисциплинах. Например, в содержании дисциплины «Бухгалтерский учет» КазНУ термин «баланс» конкретно обозначает Balance Sheet, который используется для регистрации активов, обязательств и капитала владельца предприятия. В дисциплине «Макроэкономика» термин «баланс» же означает баланс платежей, который включает в себя такие макроэкономические показатели, как торговля, движение капитала и другие. В процессе обучения студентам также необходимо различать «финансовый баланс» на микроуровне и «баланс платежей» на макроуровне. Еще один пример: в рамках дисциплины «Статистика» термин «инфляция» означает рост индекса потребительских цен (ИПЦ), при этом акцент делается на методах расчета данных. По дисциплине «Деньги, кредит, банки» термин «инфляция» же связана с всеобщим ростом цен, вызванным избыточным выпуском денег в обращение, и для её анализа требуется учитывать инструменты монетарной политики (например, корректировка процентных ставок центрального банка) при изучении механизма её передачи [12, с. 577-614].

3.3. Классификация по функциональному назначению

Основная функция экономической терминологии – это ее денотативная функция (обозначение). Это является фундаментальной ролью экономической терминологии. Эта функция проявляется в следующем: с помощью точных лингвистических символов наименовать конкретные экономические явления, концепции, показатели или объекты. Следовательно, основными характеристиками такой терминологии являются однозначность и объективность, лишенные явных эмоциональных или оценочных предубеждений. Она служит исключительно для идентификации объектов и составляет минимальную семантическую единицу для построения системы экономических знаний. Для иллюстрации приведены типичные категории и примеры терминов в следующей таблице «Сопоставительный анализ категорий экономических терминов в образовательных программах «Экономика» Университета Цинхуа и КазНУ» (см.: Таблицу 2).

Таблица 2. Сопоставительный анализ категорий экономических терминов в образовательных программах «Экономика» Университета Цинхуа и КазНУ

Категории терминов	**Основная функция (обозначение объекта)**	**Примеры из дисциплин Циньхуаского университета**	**Примеры из дисциплин КазНУ**
Термины экономических субъектов	Поведенческие субъекты, участвующие в экономической деятельности	1. Государственное предприятие 2. Микропредприятия 3. Финансовые учреждения 4. Потребитель	1. Предприятие 2. Потребитель 3. Государство

Термины экономических явлений	Наблюдаемые состояния или процессы в функционировании экономики	1. Инфляция 2. Избыточные производственные мощности 3.Двойная циркуляция	1. Инфляция 2. Дефляция 3. Избыток производства
Термины экономических действий	Проактивные мероприятия, осуществляемые экономическими субъектами	1. Прямые инвестиции 2. Импорт и экспортная торговля 3. Сбережения населения	1. Инвестиция 2. Торговля 3. Кредит, Сбережения

Вторая функция экономической терминологии – это нормативная функция (регулирование). Нормативные термины фиксируют правила и стандарты экономической деятельности, как правило, они закреплены в законодательстве, программных документах и международных соглашениях и напрямую влияют на поведение экономических субъектов.

В рамках КазНУ и Циньхуаского университета данные термины занимают доминирующее положение в преподавании экономики. Например, в дисциплинах «Государственное регулирование экономики» и «Экономика общественного сектора» рассматриваются такие терминологические обозначения правовых норм, как «Закон об антимонопольном регулировании» и «Налоговый кодекс», которые определяют правовые границы экономической деятельности; в дисциплинах «Макроэкономика» и «Денежное дело и банковское дело» такие терминологические обозначения политических стандартов, как «денежная политика», «финансовая политика и «достижение пика выбросов», четко определяют цели и инструменты регулирования политики; в дисциплинах «Бухгалтерский учет» и «Международные финансы» такие терминологические обозначения отраслевых норм, как «стандарт бухгалтерского учета» и «международные банковские стандарты», унифицируют операционные стандарты конкретных отраслей [13, с. 90-108].

Третья функция экономической терминологии – экспликативная функция (объяснение). Эта функция относится к ключевой способности преобразовывать абстрактные экономические теории, сложные экономические явления и специализированную политическую логику в понятную, анализируемую и передаваемую структурированную информацию посредством точной лингвистической нотации. Она широко используется в образовательном и научном дискурсе. Эта функция четко отражена в учебных программах университетов как Казахстана, так и Китая. Например, в рамках дисциплины университета КазНУ «Статистические методы в экономике» студенты изучают термин «инфляция», который не ограничивается формальным определением, а раскрывается через анализ конкретных показателей – например, годовая инфляция замедлилась с 9,8% в 2023 году до 8,6% в 2024 году. Аналогично в Университете Цинхуа терминология используется для объяснения сложных экономических процессов. В курсе «Международная экономика» понятие «прямые инвестиции» (FDI) эксплицируется через сопоставление с портфельными инвестициями, а также через анализ кейсов китайских компаний в

рамках инициативы «Один пояс – один путь». Термин служит не только для номинации явления, но и для его интерпретации и систематизации в академическом дискурсе.

Четвертая функция экономической терминологии – это эвалуативная функция (оценка). Эвалуативная функция является одной из ключевых функций экономических терминов, её сущность заключается в передаче положительных или отрицательных ценностных ориентаций посредством языковых знаков.

Применение эвалуативных терминов в КазНУ тесно связано с экономической практикой Казахстана, и в основном используется для анализа эффективности и рисков национальной экономической политики. Они часто встречаются в дисциплинах, таких как «Актуальные проблемы национальной экономики», «Социально-экономические отношения и социальная стратификация». К положительным эвалуативным терминам относятся «эффективный», «стабильный», «благополучный». К отрицательным эвалуативным терминам относятся «кризисный», «неэффективный», «пузырь» и другие, которые применяются в различных контекстах.

Эвалуативные термины, используемые в Циньхуаском университете, глубоко адаптированы к экономической практике Китая. Поэтому положительные эвалуативные термины, такие как «эффективный», «стабильный», «надёжный», «благополучие», «расцвет», часто встречаются в дисциплинах Циньхуаского университета, например, в таких как «Современный экономический анализ», «Макроэкономическая политика Китая». В дисциплине «Макроэкономическая политика Китая» часто используется термин «стабильная денежная политика», оценивая балансирующий эффект политики как в предотвращении инфляции, так и в поддержании роста; при описании экономического цикла применяется термин «благополучие потребительского рынка», указывая на позитивную тенденцию роста внутреннего спроса за счёт модернизации потребления населения.

3.4. Классификация по способам словообразования

Учитывая международные общепринятые правила и педагогическую практику Циньхуаского университета и КазНУ, способы словообразования экономических терминов можно разделить на четыре основные виды: сложение, производное словообразование и заимствование.

Сложение – это сочетание двух и более основных корней (существительных, прилагательных, глаголов и др.) в соответствии с логическими отношениями для формирования термина с новым содержанием. Это является основным методом словообразования в китайской экономической терминологии, и он также занимает важное место в русском языке. Например, ключевой термин в дисциплине «Денежное дело и банковское дело» – *«货币政策»* (денежная политика) – образуется из двух существительных: *«货币»* (деньги) + *«政策»* (политика). Аналогично, для описания *«货币总量»*（деньги масса）используется сочетание *«货币»* (деньги) + *«总量»*(масса).

Кроме того, сочетание «прилагательное + существительное» также является распространенной формой в экономической сфере. Уже упомянутый термин «денежная политика» относится к этой категории; к ним также относятся «ценовая политика», «экономический рост» и другие. В китайском контексте примерами терминов такого сочетания является «核心*CPI*» (ключевой ИПЦ), где «核心» (ключевой) – прилагательное, а «*CPI*» (ИПЦ) – существительное.

При производном словообразовании к основному корню добавляются аффиксы (префиксы, суффиксы). Это доминирующий способ словообразования экономических терминов в русском языке. В китайском языке, из-за отсутствия характерных морфологических изменений, производное словообразование в значительной степени зависит от суффиксов «化» (указывает на процесс, например, «现代化» – модернизация) и «性» (указывает на качество, например, «稳定性» – стабильность). В экономических терминах китайского и русского языков существует общая распространенная модель производного словообразования – использование префиксов для выражения значений «反» (анти-), «前» (пред-) и «超» (сверх-). Например, префикс «反» (анти-) используется для выражения «противоположность, сопротивление, возражение». Он широко применяется в сферах регулирования рынка, международной торговли и политики конкуренции. Примеры: «反垄断» (антимонопольный), «反倾销» (антидемпинговый) – образуются из префикса «反» (анти-) и корней «垄断» (монополия), «倾销» (демпинг).

В сферах проектного управления, экономического прогнозирования и инвестиционного анализа часто используется префикс «前» (пред-). Примеры: «前危机» (предкризисный), «前投资» (прединвестиционный), «前预期» (предожидательный) – образуются из префикса «前» (пред-) и корней «危机» (кризис), «投资» (инвестиция) и «预期» (ожидание). Префикс «超» (сверх-) применяется для выражения «превышение базового значения, выход за рамки разумных границ, избыток количества». Примеры: «超负债» (сверхдолговой), «超垄断» (сверхмонопольный) – образуются из префикса «超» (сверх-) и корней «负债» (долг), «垄断» (монополия) [14].

Последний способ словообразования экономических терминологии – это заимствования (адаптация иностранных терминов). Под влиянием глобализации экономики и трансграничного распространения знаний, иностранные термины стали важным средством для дополнения локальных систем терминов.

В Казахстане иностранные термины преимущественно заимствуют из английского языка, и основной способ их адаптации – «транскрипция», которая сохраняет произношение и основное значение оригинального слова. Это проявляется в новых дисциплинах, таких как «Основы цифровой экономики», «Креативная экономика» и другие. Например: термин «финтех» является прямым заимствованием из английского «FinTech» и используется для описания инновационных моделей, интегрирующих технологии и финансы; «блокчейн» заимствован из английского «blockchain» и часто

встречается в модулях, посвященных применению технологий цифровой экономики.

В Университете Цинхуа иностранные термины обычно переводятся двумя способами: транскрипцией и дословным переводом. Сочетание этих двух методов позволяет сохранить характеристики исходного слова и одновременно интегрировать китайские выражения, которые обычно используются в таких дисциплинах, как «Экономика инноваций». Например, «比特币» соответствует английскому «Bitcoin», используя транскрипция для сохранения оригинального произношения и добавляя иероглиф «币», чтобы обозначить его атрибут как «виртуальная валюта». При дословном переводе экономической терминологии английские слова разбиваются на части и переводятся в соответствии со значением, которое несет каждое слово. Например, «区块链» (blockchain) переводится как «区块» (block) + «链» (chain); «智能合约» (Smart Contracts) переводится как «智能» (smart)+ «合约» (contract). Оба подхода отдают приоритет соответствию китайским когнитивным конвенциям в качестве основного принципа, обеспечивая понятность и коммуникабельность терминологии [15].

Выводы

Результаты исследования позволяют сделать вывод, что изучение экономической терминологии занимает важное место в системе экономического образования Казахстана и Китая (на примере Казахского национального университета и Университета Цинхуа). В условиях глобализации и экономического сотрудничества экономические термины становятся не только инструментом профессиональной коммуникации, но и своеобразным мостом между культурами и экономическими системами, обеспечивая точную передачу сложных экономических идей в академической, научной и практической сферах.

Анализ показал, что преподавание экономической терминологии в Казахстане и Китае имеет свои особенности. В КазНУ обучение строится на трёхъязычной основе и включает традиционные русские термины, переводы на казахский язык, а также международные англоязычные заимствования. В Китае, напротив, основой является китайский язык, но при этом почти всегда используется сопоставление с английскими эквивалентами. Кроме того, в китайской экономической терминологии присутствуют специфические понятия, отражающие национальные особенности, такие как «структурная реформа со стороны предложения» и «двойная циркуляция», связанные с государственной экономической политикой. Термины классифицируются по структуре, значению и функции. В преподавании в Казахстане делается упор на развитие трёхъязычной компетенции и связь с национальной экономикой, а в Китае – на контекстное обучение с использованием реальных экономических данных и международных примеров (например, прямые иностранные инвестиции в совместных проектах Китая и Казахстана).

В целом, экономическая терминология представляет собой динамичную систему, отражающую экономические, культурные и

политические изменения. Цель преподавания в обеих странах заключается в том, чтобы студенты не только знали термины теоретически, но и умели применять их в практической и исследовательской деятельности в области экономики, финансов и международной коммуникации. В этом контексте особое значение приобретает междисциплинарный подход к преподаванию терминологии в рамках дисциплин «Профессиональный русский язык» и «Профессиональный китайский язык», а также совершенствование методов её обучения. Именно этим обусловлен выбор темы диссертационного исследования – «Методика обучения профессиональной терминологии студентов экономического профиля на занятиях по русскому языку в вузах Казахстана и КНР».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Wikipedia. https://ru.wikipedia.org/wiki/термин 15.09.2025

[2] Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.

[3] Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961. – 127 с.

[4] Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – Москва: Издательство ЛКИ, 2007. – С. 17–68.

[5] Поступающим. Образовательные программы КазНУ. https://welcome.kaznu.kz/ru/education_programs/bachelor/speciality 01.10.2025

[6] Tsinghua University. https://www.tsinghua.edu.cn 20.09.2025

[7] Мюллер В. К. Полный англо-русский, русско-английский словарь: 300 000 слов и выражений. – Москва: Эксмо, 2006. – 1216 с.

[8] Экономический русско-казахский словарь: около 100 тысяч терминов и терминологических словосочетаний / под общ. ред. А. Кошанова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 1163 с.

[9] Цай Цзимин. Политическая экономия: учебное пособие. – 2-е изд. – Пекин: Издательство Университета Цинхуа, 2023. – 450 с.

[10] Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / пер. с франц., вступ. ст. и примеч. Р. Г. Гавриловой. – Москва: Прогресс, 1977. – 272 с.

[11] Хэллидей М. А. К. Введение в функциональную грамматику / М. А. К. Хэллидей ; пер. с англ. под ред. А. И. Смирницкого. – Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. – 432 с.

[12] Cecchetti S. G., Schoenholtz K. L. Money, Banking, and Financial Markets. – 6th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2017. – 720 p.

[13] Крымова В. Ж. Экономическая теория: учебное пособие в схемах / В. Ж. Крымова; Высшая школа права «Әділет». – Алматы: Аркаим, 2002. – 118 с.

[14] Тянь Баосинь. Китайско-русский словарь по международной экономике и торговле. – Пекин : Издательство «Шанъу», 2011. – 987 с.

[15] Ахметшин, Н. Х., Хэ Жу, Сан Хуа. Китайско-русский финансово-экономический словарь: более 15000 терминов и словосочетаний / под ред. Н. Х. Ахметшина, Хэ Жу. – Москва: АСТ; Восток-Запад, 2007. – 768 с.

REFERENCES

[1] Wikipedia. https://ru.wikipedia.org/wiki/термин 15.09.2025 [in Rus.]

[2] Akhmanova O. S. Slovar' lingvisticheskih terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1966. – 605 s. [in Rus.]

[3] Lotte D. S. Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoj terminologii: voprosy teorii i metodiki [Fundamentals of the Construction of Scientific and Technical Terminology: Issues of Theory and Methodology]. – Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1961. – 127 p. [in Rus.]

[4] Leichik V. M. Terminovedenie: predmet, metody, struktura [Terminology Studies: Subject, Methods, Structure]. – Moscow: LKI Publishing House, 2007. – S. 17-68. [in Rus.]

[5] Postupayushchim. Obrazovatel'nye programmy KazNU [Applicants. Educational programs of KazNU]. https://welcome.kaznu.kz/ru/education_programs/bachelor/speciality 01.10.2025 [in Rus.]

[6] Tsinghua University. https://www.tsinghua.edu.cn 20.09.2025 [in Chi.]

[7] Müller V. K. Polnyj anglo-russkij, russko-anglijskij slovar': 300 000 slov i vyrazhenij [Complete English-Russian, Russian-English Dictionary: 300,000 Words and Expressions]. – Moscow: Eksmo, 2006. – 1216 p. [in Rus.]

[8] Ekonomicheskij russko-kazahskij slovar': okolo 100 tysyach terminov i terminologicheskih slovosochetanij [Economic Russian-Kazakh Dictionary: About 100,000 Terms and Terminological Word Combinations] / Ed. by A.Koshanov. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 1163 s. [in Rus.]

[9] Cai Jimin. Political Economy: Textbook. – 2nd ed. – Beijing: Tsinghua University Press, 2023. – 450 p. [in Chi.]

[10] Saussure F. de. Sossyur F. de. Kurs obshchej lingvistiki [Course in General Linguistics] / per. s franc., vstup. st. i primech. R. G. Gavrilovoj. – Moskva: Progress, 1977. – 272 s. [in Rus.]

[11] Halliday M. A. K. Vvedenie v funkcional'nuyu grammatiku [An Introduction to Functional Grammar] / per. s angl. pod red. A. I. Smirnickogo. – Moskva: Izd-vo LKI, 2007. – 432 s. [in Rus.]

[12] Cecchetti S. G., Schoenholtz K. L. Money, Banking, and Financial Markets. – 6th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2017. – 720 p.

[13] Krymova V. Zh. Ekonomicheskaya teoriya: uchebnoe posobie v skhemah [Economic Theory: A Textbook in Schemes] / V. Zh. Krymova; Higher School of Law «Adilet». – Almaty: Arkaim, 2002. – 118 s. [in Rus.]

[14] Tian Baoxin. Chinese–Russian Dictionary of International Economics and Trade. – Beijing: Shangwu Publishing House, 2011. – 987 p. [in Chi.]

[15] Akhmetshin N. Kh., He Zhu, Sang Hua. Chinese–Russian Financial and Economic Dictionary: More than 15,000 Terms and Phrases / Ed. by N.Kh. Akhmetshin, He Zhu. – Moscow: AST; Vostok-Zapad, 2007. – 768 p. [in Chi.]

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ «ЭКОНОМИКА» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНДА ҚАЗҰУ (ҚР) ЖӘНЕ ЦИНХУА УНИВЕРСИТЕТІНДЕ (ҚХР): ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛ

*Лай Чуньлань[1], Туманова А. Б.[2]

*[1,2] әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен Қытайдың Цинхуа университеті мысалында Қазақстан мен Қытайдағы экономика пәндерін оқыту үдерісіндегі экономикалық терминологияның орны, ерекшеліктері мен жіктелуі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты әртүрлі саяси-экономикалық және білім беру жүйелері жағдайында экономикалық терминдердің қалыптасу заңдылықтарын, семантикалық сипаттарын және оларды оқыту ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан мен Қытай жоғары оқу орындарының оқу бағдарламалары, оқулықтары және экономикалық терминологиялық сөздіктері алынды. Зерттеудің әдіснамалық негізі талдау мен синтез, жалпылау және жіктеу, салыстырмалы-салғастырмалы, құрылымдық-семантикалық және сипаттамалық әдістерді қолдануға негізделген. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Қытайдағы экономикалық терминологияның сипаттамалары мен жіктелуіндегі айырмашылықтар білім беру жүйелерінің ерекшеліктерімен және кәсіби бағытталған тілдік оқытуды ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдерімен байланысты екенін көрсетті. Қазақстандық жоғары оқу орындарында үштілді білім беруді дамытуға және цифрлық терминологиялық ресурстарды пайдалануға басымдық берілсе, Қытайда терминдерді контекст арқылы меңгеруге, кәсіби мәтіндерді талдауға және экономикалық дамудың динамикалық жағдайында студенттердің практикалық терминологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға ерекше назар аударылады. Зерттеудің ғылыми құндылығы оның экономикалық пәндердің терминологиялық жүйесін Қазақстан мен Қытай жоғары оқу орындарында мәдениетаралық және пәнаралық тұрғыдан жүйелі талдауында жатыр, бұл жоғары оқу орындарында экономикалық терминологияны оқыту әдістемесін дамытуға ықпал етеді. Практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелерін оқу бағдарламаларын, оқу-әдістемелік материалдарды және экономикалық мамандықтарға арналған терминологиялық сөздіктерді әзірлеуде, сондай-ақ экономикалық терминология курсын жүргізетін оқытушылардың біліктілігін арттыруда қолдану мүмкіндігі.

Тірек сөздер: экономикалық терминология, лингвистикалық тәсіл, білім беру бағдарламасы, салыстырмалы-салғастырмалы талдау, құрылымдық-семантикалық талдау, экономиканы оқыту, экономист-маман, терминологиялық құзыреттілік

ECONOMIC TERMINOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROGRAMS "ECONOMICS" AT AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY (KAZAKHSTAN) AND TSINGHUA UNIVERSITY (CHINA): A LINGUISTIC APPROACH

*Lai Chunlan[1], Tumanova A. B.[2]
*[1,2] al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the role, features, and classification of economic terminology in the teaching of economics in Kazakhstan and China, using Kazakh National University named after Al-Farabi and Tsinghua University as case studies. The aim of the research is to identify the regularities of formation, semantic characteristics, and teaching features of economic terms within different political, economic, and educational systems. The research materials include curricula, textbooks, and economic terminology dictionaries used in higher education institutions in Kazakhstan and China. The methodological framework is based on the application of analysis and synthesis, generalization and classification, comparative, structural-semantic, and descriptive methods. The results of the study show that differences in the characteristics and classification of economic terminology in Kazakhstan and China are determined by the specific features of their educational systems and different approaches to professionally oriented language instruction. In Kazakh universities, emphasis is placed on the development of trilingual education and the use of digital terminology resources, whereas in China priority is given to contextual acquisition of terminology, analysis of professional texts, and the formation of students' practical terminological competence under conditions of dynamic economic development. The scientific value of the study lies in its systematic cross-cultural and interdisciplinary analysis of the terminological systems of economic disciplines in universities of Kazakhstan and China, contributing to the development of methodology for teaching economic terminology in higher education. The practical significance of the work consists in the possibility of applying its results in the development of curricula, teaching materials, and terminological dictionaries for economics programs, as well as in improving the qualifications of instructors teaching economic terminology courses.

Keywords: economic terminology, linguistic approach, educational programme, comparative analysis, structural-semantic analysis, teaching of economics, economist specialist, terminological competence

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Лай Чуньлань – докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-2553-2481, email: lchunlan23@gmail.com

Туманова Айнагуль Бектасовна – доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-9666-069X, email:a.tumanova@inbox.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Лай Чуньлань – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-2553-2481, email: lchunlan23@gmail.com

Туманова Айнагуль Бектасовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-9666-069X, email: a.tumanova @inbox.ru

Information about the authors:

Lai Chunlan – doctoral student at al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-2553-2481, email: lchunlan23@gmail.com

Tumanova Aigul Bektasovna – Doctor of Philology, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-9666-069X, email: a.tumanova@inbox.ru

UDC 81’42
IRSTI 16.21.47
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.014

TEXT IN THE AESTHETICS OF CONTEMPORARY AMERICAN AND EUROPEAN PERFORMANCE ART

* Lobanova A.O.[1], Bukhantseva V.V.[2]
*[1] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
[2] School-gymnasium No. 22, Kentau, Kazakhstan

Abstract. This article examines the linguistic and aesthetic features of the text in the structure of American and European performance, which is known as an interdisciplinary phenomenon. In the context of this study, the concept of text goes beyond the traditional linguistic framework and reflects the idea of the text as a cultural and semiotic unit. Philological analysis of the text in performance remains insufficiently explored and forms a research gap in linguistic studies. This fact determines the relevance of this study. There is a need to reconsider the category of text and methods of its analysis in the intermedial conditions. The purpose of the study is to analyse the text embedded in modern performance, as well as to identify special linguistic and aesthetic characteristics.

The theoretical framework is based on the works of semiotics, linguo-aesthetics, and media theory, mainly on the research works of Yu. M. Lotman, M. M. Bakhtin, Yu. Kristeva, and M. McLuhan. The research material includes performances by American and European artists, predominantly with a textual (verbal and visual) component. The art works were analysed in order to determine the role of the text from two positions: the text as a semiotic and aesthetic element in the structure of performance. The analysis employs basic theoretical and empirical methods, the method of deconstruction, as well as semiotic and linguo-aesthetic approaches.

The results of the study are shown as a typology, identifying four main types of texts in performance: directive, explanatory, visual-textual, communicative, as well as their subtypes. It is established that the text in performance art performs a structure-forming and semantic function. It can act as an instruction, commentary, visual sign, and form interaction between the artist, performer, and viewer.

It is concluded that the text in performance functions as a multilevel semiotic system that contributes to the formation of meaning through interaction with other media. The role of the viewers is also emphasized because they participate in the interpretation of meaning. The research contributes to the development of modern philology by offering a new understanding of textuality as a dynamic, procedural, and medially conditioned phenomenon. The work integrates the ideas of media theory, intertextuality, and dialogism, expanding the boundaries of text analysis in the humanities. The results may be useful for further philological study in the field of linguo-aesthetics of contemporary art, and for analysis of text in the multimedial context.

Keywords: performance art, linguo-aesthetics, text in performance, textuality, intertextuality, intermediality, semiotics, American and European performance

Introduction

Contemporary performance is a complex intermedial phenomenon that usually associates with the action, visual elements, music, and paintings rather than text. Nevertheless, we cannot deny the essential role of the text which frequently becomes a central mechanism of the performance. Although performance art is often confused with theatrical drama, it is still considered an independent art. What distinguishes it from classical theatre is the merging of the audience and artistic action. So, we can see a shift in the viewers' role. Traditionally, the viewer is somebody who observes the play from a distance; the boundary between the audience and artistic action is perceptible. Likewise, in performance, the viewer is an equal participant and creator of meaning. Modern scholars note that performance may be proposed as a new paradigm that can redefine rather than replace theatre and drama [1, p. 2].

Within the context of the development of performative practices, text more often appears as a functional meaning-making element. If previously text performed a secondary or auxiliary role, so it now increasingly turns into a central autonomous element and functions both aesthetically and semantically. Hence, the text serves as a dynamic medium that goes beyond traditional understanding of its nature, integrating linguistic structures with performative and visual elements to create hybrid practices [2, pp. 52-53]. In this regard, linguistic scholarship demonstrates a growing interest in investigating text within the modern performative art.

The relevance of the study lies in the interest of modern philology in the category of textuality, which, under conditions of cultural digitalization and the expansion of media forms, acquires new modes of manifestation. These ideas reflect the theory of mediality, the approach of which is taken as the basis for this study [3]. A new condition of text requires a reconsideration of traditional approaches to textual analysis as well as the development of new methodological tools that are applicable to performative art forms. An updated approach to text study is essential for the text analysis since a performative paradigm assumes the blurring of the boundaries between text and other media. Despite extensive research devoted to the history and aesthetics of performance, few studies have addressed the text within its structure (even though most studies have treated it descriptively). Research in the philological area remains scarce because it is not analysed as an independent object of linguistic inquiry. Consequently, there is a need to clarify the notion of text in the context of art practices. The following definition is the most appropriate. "Performative texts are all types of texts accompanying artistic actions and performances, including instructions, scripts, verbal statements, and media texts" [4, pp. 165-167]. Notably, the feature of such texts is in their procedural nature. It means that a piece of art is not realized as a completed result, but as an action developing over time. Text becomes a tool

for the creation of meanings, the manipulation of interpretations in the space of artistic practice. The aim of the article is to analyze the text in the structure of modern American and European performance and identify its linguistic and aesthetic features. The study examines the features of intertextuality and the linguistic characteristics of performative texts.

The theoretical basis of this research combines media theory and text theory to rethink performance as a form of expanded textuality. In the study of textuality in modern artistic practice, the synthesis of Marshall McLuhan's media theory [3] with the concepts of M. M. Bakhtin's dialogism [5] and J. Kristeva's intertextuality [6].

The theory of mediality introduced by M. McLuhan provides a useful framework for understanding media as extensions of human perception. Drawing on this idea, the concept of text undergoes changes and overcomes purely linguistic boundaries. This fact, which characterizes all means of communication, means that the "content" of any means of communication is always another means of communication [3, p. 10]. From this perspective, text may be defined not only as a set of logically connected words, but also as one of the media that "exists" in its structure. In the context of performative art, all components of performance are considered as media: the body, sound, space an visual elements are equal carriers of information.

Due to the fact that media are understood as extensions of the human body and consciousness, according to McLuhan, the medium is not a neutral carrier of content but also a mechanism that molds the modes of perception and interpretation of a message. This statement is perfectly working in terms of performance because text in its structure functions not merely as a verbal component but as media-conditioned form. From this standpoint, the aesthetics of text manifests not only via semantics but also through material realization (voice, gesture, rhythm, spatial organization, performer, audience).

The meanings appear at the intersection of several streams of information. This idea may be found in M. M. Bakhtin's theory of dialogism, according to which "any text exists in the field of interaction of voices, discourses and cultural codes" [5, p. 224]. That is why a performance can also be interpreted as a dialogical space, where verbal and non-verbal elements correlate and stay in dynamic interaction. In this condition of constant interpretations, meanings are produced in the process between the communication of the performer and the viewer.

Of particular importance is Yu. M. Lotman's understanding of text as a semiotic unity, in which the text is considered as a mechanism of generating meanings in cultural space. The author pays attention to the difference between linguistic text and cultural text (a term introduced by the researcher). Following this approach of treating text as a cultural phenomenon, one more definition of text is valuable in terms of this study. "Not everything that is said or written can be considered a text, but only that which carries value, meaning, and interpretive potential" [8, p. 434].

For performance art, it is important to understand that text is perceived not as an object, but as a process of producing meaning in the sign system. Using semiotic analysis in his research, Kazakh researcher G. G. Gizdatov defines the performative texts "all types of texts accompanying artistic actions, performances and other types of contemporary art" [3, p. 165].

Almost the same interpretations of the text can be found in the works of S. Zenkin, who considers the text as an open and dynamic structure embedded in cultural and intertextual space. According to S. Zenkin, there are no rigid boundaries of text. The text is constantly being repeated and reinterpreted in new text, creating a new context [9, p. 238].

Particularly relevant to the present study is J. Kristeva's notion of text as a "system of signs", in which signification is defined not as a result, but as a process. This allows us to interpret text as a dynamic structure in which meaning is not set in advance, but is formed during the interaction of elements [7, pp. 190-191]. In contrast to the traditional understanding of text as a linguistic phenomenon, it is highlighted that the text exceeds language and functions in the system of different discursive practices.

The concept of *intertextuality* by J. Kristeva complements this model by arguing that any text does not exist by itself, but consists of other texts. In other words, the text can be considered as a "mosaic of quotations" where different ideas, meanings, and cultural references are interconnected [6, p. 110]. In this sense, intertextuality in art practices can be considered as one of the techniques or forms of textuality because meanings are formed through multiple textual layers.

The linguo-aesthetics generally agrees that text is a unity of form and content, which performs aesthetic function and at the same time goes beyond traditional linguistic expression. Special attention is paid to the interaction of verbal and non-verbal elements that form the artistic meaning. The author analyzes Kazakhstani artists who turned to intermediate aesthetics, creating not so much a complete artistic product as a procedural work. In such practices, the text functions in space and time, and the artistic statement acquires the character of a game [10, p. 1117].

The understanding of text as a complex semiotic structure that goes beyond linear linguistic expression is reflected in works on the semiotics of art. In particular, it is emphasized that an artistic text has the ability to transform into more complex modeling systems.

"The property of artistic texts to turn into codes – modeling systems – leads to the fact that some features specific to the text as such, in the process of artistic communication, are transferred to the sphere of the coding system" [11, p.95].

This position allows us to consider the text not as an isolated verbal unit, but as an element of a broader sign system in which meaning is formed through the interaction of various codes. In this context, the principle of separation is essential to consider: "delineation becomes not only a feature of the text, but also an essential property of the artistic language" [11, p. 95]. Following these ideas, text in performance functions as a structured and limited space for generating meaning, where form plays an important role.

An important aspect of understanding *textuality* in artistic discourse is the idea of the "residual memory" of a text, according to which any text includes traces of previous cultural and artistic practices [12]. The statement that "any novel always includes traces of its predecessors" [12, p. 1433], corresponds to M. M. Bakhtin's concept of dialogism, according to which the text functions as a form of cultural interaction. This theory is applicable to the study of text in performance, and the text in this case is understood not only as a verbal unit, but also as an intermediate phenomenon that unites several media. In relation to performance, it is more logical to use the term "*textuality*", since the text in performance is procedural, multimedial and hybrid in nature. Hybridity has become one of the defining features of contemporary art, which increasingly moves away from "pure forms" [13, p. 592]. In this context, the text in performance is also hybrid, as it interacts with visual, bodily, spatial, and media elements.

Modern scholars question the assumption that textuality is an inseparable property of every text. "It raises the further problem, however, of whether all texts are necessarily unified by textuality," and "it is the fit between the sign form and some larger context that determines its ultimate coherence" [14, p. 96]. We claim that from this perspective, textuality does not complement the text, but plays as a mechanism that appears through the interaction of the text and the conditions in which this text is held. This can be particularly relevant to performance art, where signification appears through interaction of bodily, special, and visual elements.

Text in performance cannot be viewed as an isolated verbal structure, since meaning emerges through the interaction of language, body, gesture, space, objects, sound, and audience perception. Pennycook also emphasizes the importance of the "multimodal total semiotic fact" which includes "a wider set of signs than the linguistic" [15, p. 359]. Such an approach is especially relevant for performance, where textuality becomes hybrid, procedural, and intersemiotic. We assume that the meaning of a performance is created not only by the words themselves, but also by a set of various semiotic elements functioning together in a certain cultural and spatial context.

Within the framework of performative practices, textuality manifests itself as a dynamic and multi-layered structure in which the environment, cultural context and aesthetic forms interact with each other. This forms the theoretical basis for analyzing performance art as a complex textual education that goes beyond the traditional linguistic understanding of the text.

Methods and materials

The research material for the present study includes the American and European performances of the late XX and XXI centuries. The performances were selected predominantly with text in verbal and visual-textual (projected) forms. In total, more than fifty performances were analysed on the basis of which a classification was created. Comparative analysis was used to identify the similarities and differences of texts in the structure of performances across different cultures, as well as to present a typology of texts (four types and their subtypes).

In this study, it is justifiable to apply an interdisciplinary approach, combining lingo-aesthetic and semiotic analysis of performance. These approaches allow us to conduct research in a philological direction, investigating texts not as an isolated linguistic unit but as an integral aesthetic element that functions at the junction of several media and partakes in the construction of semantic meanings within the performance.

Basic empirical and theoretical methods were applied, as well as the method of deconstruction. This method contributed to the identification of hidden meanings, their instability, and internal contradictions. Furthermore, it lets us analyse the text not as a semantically completed unit, but as a phenomenon with proceeding nature.

Results and discussion

The analysis of American and European performance practices reveals a typology of text functioning within the performative event. During the analysis, we subsequently determined the typology based on common similarities. The common feature of the entire classification is that text in performance does not just accompany the action, but is an independent means of communication and aesthetic impact. We present four main types: 1) directive; 2) expository; 3) visual-textual; 4) communicative. These four categories are dived into the subtypes. The directive text contains instructional and calculation texts; expository – lecture, commentary, and concluding; visual-textual – text-image, lacunar text, sketch; communicative consists of a letter, message, and narrative. The typology presented below is based on the material studied in this research and is supported by the examples of key contemporary performance works.

The first type of text is known as a ***directive***. These texts control the actions in the performance, set the sequence or rules. Its main function is the organization of action and the regulation of the behavior of performance participants. In most cases, it appears as instructions and calculations.

First of all, *instructional* text can function as a procedural element, it may guide all the participants (the audience, the performer) of the performance. Such texts often resemble directives or scripts, thereby focusing on the execution process rather than the end result. This type of text is clearly manifested in Yoko Ono's *Grapefruit's Instruction pieces* (1964), which gives procedural direction for a plethora of performances. For example, the extract *A Piece For Orchestra* serves as proof:

Count all the stars of that night
by heart.
The piece ends when all the orchestra
members finish counting the stars, or
when it dawns. This can be done with windows instead
of stars.

Grapefruit's instructions are examples where the textual component is an essential structural tool for the performance and determines its realization. It is obvious that in such a text, there is a dominance of imperative sentences, which

is achieved by verbs. The structural representation is also worthy so that the text appears as a separated set of actions, starting on a new line.

TAPE PIECE III
Snow Piece
Take a tape of the sound of the snow
falling.
This should be done in the evening.
Do not listen to the tape.
Cut it and use it as strings to tie
gifts with.
Make a gift wrapper, if you wish, using
the same process with a phonosheet.

Secondly, we identified a *calculation text* that is based on numerical or algorithmic operations to create a performance structure. Dan Graham's performances *Opposite Mirrors and Video Monitors on Time Delay* (1974) and *Tricia Brown's Locus* (1975) illustrate how text can take the form of procedural instructions or mathematical logic. Due to these calculations and performativity, meaning is created using time delays, repetitions, and spatial coordinates.

Calculation text in performance is a type of textuality where numbers, counting procedures and measurements make an action and structure the performance. For example, On Kawara's *One Million Years* was performed in 1969, the text of which was published in the so-called book in 1999. The procedure of this performance consists of the continuous recitation of years (past or future). "Forty nine thousand one hundred sixty eight AD, forty nine thousand one hundred sixty nine AD…". The performance could be performed again in New York in 2009 by any volunteers. The meaning of this piece is to show that a century can go by in a matter of minutes, time goes by quickly in the reading of numbers, and we cannot deny its linguosemiotic nature as it creates rhythm, duration, and scale.

The next type of text, which can "exist" in the performative art, is ***expository text***. These texts explain, interpret, or analyze what is happening. These usually include lecture or theoretical text, commentary and interpretation, summary, or conclusion. It functions as a creation of a meta-level of interpretation, an explanation of the concept of the artistic work.

To explain this subtype, the following example was analysed. In this extract we can observe a *lecture text* that implies explanatory way of communication. The spoken speech is academic and partly scientific, it combines educational intent with artistic experiment:

"We need to talk about hoarding.

What do I mean by hoarding, you may ask? I've chosen these recordings of these industrious rodents engaged in hoarding to illustrate my point, since humans metaphorically refer to their own acts of hiding value as "squirreling." The Diagnostic and Statistical Manual of Human Mental Disorders identifies hoarding as the irrational amassing of material possessions in humans. Okay, so these "bad" behaviors here are distinguished from what is understood to be

"good" behavior there, which is, say, the rational amassing of resources through collecting, saving, and preserving" (Coco Fusco *Observations of Predation in Humans: A Lecture by Dr. Zira, Animal Psychologist*, 2013).

In the work *Relativity's Track* (1968) by Bernar Venet, two non-adjustment topics were presented (performed by physicists and a Medicine Doctor). The lecture format creates a specific aesthetic effect, adding scientific rhetoric into its structure. It should also be noted that at this moment the viewer is in the space of two polar fields. Being in the epicenter of artistic action, they simultaneously receive special knowledge.

The next form of text, which is also included in the expository text type, is commentary, where the text functions as an interpretive or explanatory layer reflecting the artistic process. An example of such a text is Yves Klein's work *Surfaces and Blocks of Pictorial Sensitivity – Intentions picturales* (1957), as it contains a meta-discursive commentary revealing the intentions and aesthetic philosophy of the artist. But it does not mean that commentary texts can always be self-evaluative; sometimes it appears as personal ideas on one particular subject, as for example in Andrea Fraser's *Museum Highlights: A Gallery Talk* (1989). Fraser performed as a museum guide and had a speech on the artworks of the gallery.

Addressing one of the Dancing Nymphs by Claude Michel (known as Clodion): "Hunks of sharp white Vermont Cheddar served in rough-hewn blocks, and a single perfect apple are elegant in their simplicity and preferable ... Turning to address the second of Dancing Nymphs: "... to such daunting combinations as chicken medallions with avocado."

Holding the same performance, she commented on people's tastes and understanding of the works of the Municipal Art Gallery:

"[The Municipal Art Gallery] that really serves its purpose gives an opportunity for enjoying the highest privileges of wealth and leisure to all those people who have cultivated tastes but not the means of gratifying them." And for those who have not yet cultivated taste, the museum will provide "a training in taste".

Another subcategory is *concluding text*, where the text functions as a final statement or closes the performance. For example, text in Robert Wilson's performance-exhibition at the Venice Biennale (2017) summarizes and helps to reinterpret the audience's experience. At the same time, it creates a sense of completion. The installation itself is a great reference to 'Alice in Wonderland': not only are the cups with inscriptions symbolizing art, but the final neon sign with the phrase of the performance name recalls the magic of creativity.

"The dish ran away with the spoon
everything you can think of is true."

As for the previous types of text, it was presented as a traditional sequence of ideas, but in terms of performative art, it is important to take into consideration the visual part of the performance, because text in such conditions may play structural and decorative roles. In conceptual art, an image can be considered as a visual text. For this reason, ***the visual-textual type*** of text is revealed, which

functions as a visual sign. This includes visual text or image as a semiotic sign, lacunar text, and sketch.

To start with, the text may also function as a *text-image*, where the written sign becomes a visual element integrated into the artwork. In Roman Ondák's *Measuring the Universe* (2007), the textual component is not merely a carrier of semantic meaning but also a visual marker that participates in the construction of the performative environment. The main function of the text in this performance is visual, because it exists materially. Each phrase is a speech act of the participants. The visitors mention their height, and this data is fixed on the walls. The text appears as a result of the shift from oral expression to a written sign.

It is traditionally assumed that a text should strive to present complete information, finished storytelling. However, in performance there is a text with the opposite characteristics. This we call a *lacunar text*, which is characterized by the gaps and omissions. Texts are based on the intentional absence or incompleteness of information. This leads to semantic gaps, semiotic uncertainty, and activates the viewer's interpretation. For example, *Bronzage Lacunarie* (2020) by Clara Adra and *untitled (white out)* (1991) by Rirkrit Tiravanija contain fragmented text, which is partly absent. This creates an aesthetic strategy because the absence of direct information entices the viewer to deconstruct the meaning by themselves.

Texts that visually look like a picture or complemented by the images we identify as *sketch-text*. This subtype is characterized by briefness, conciseness and fragmentation. In Adrian Piper's performance *Let's have a talk* (2014), text consist of a limited number of linguistic units, but the semantic meaning depends on the context (the predominance of pragmatics over semantics). In sketch-texts, it is not so much the words themselves that are important, as the conditions of their pronunciation, intonation, sequence of phrases and the reaction of the interlocutor.

The last type of texts that were identified in the performative art is known as ***communicative text***. These texts form a plot or narrative line and function by structuring artistic time and events in performance. It is also possible to find a text that creates the effect of personal communication involving the viewer. The next example of text was taken from John Cage's performance that belongs to the *narrative* subtype:

"I will explain these images to you.
You may not understand them, but that is not the point.
Meaning does not reside in explanation alone;
it moves between us, even when one of us cannot respond."

In this example, we can observe the dialogical structure. The uniqueness of this work lies in the fact that the audience cannot reply to this message. The performance constituted John Cage, sitting in the hall with his head covered in a mixture of honey and gold. There was a dead hare in his hands, to whom the artist was "explaining" the painting hanging on the walls. Consequently, a text structure arises that assumes the speaker, the message, and the listener. However, the listener (recipient), a dead rabbit, is unable to answer. We see here that a dialogue transforms into a one-sided statement that only imitates communication,

being symbolic. It is also important to mention that formally, the message is addressed to the hare, but in fact, it is perceived by the audience, so we can observe a displacement of the addressee.

The *narrative* text, which constructs a story that consists of a sequence of events, forming a performative action. John Cage's performance at Black Mountain College (1952) is an example where text functions as a structural element of the performance.

Despite the fact of absence of a conventional plot structure, the speech of John Cage functions as incoherent narrative units. These verbal elements consist of philosophical reflections and quotes that do not form a linear storyline; they generate a narrative field through a temporal sequence of phrases that are perceived by the audience. The triad of parallel actions: dance by Merce Cunningham, music by David Tudor, and visual works by Robert Rauschenberg – interacts with the spoken text, creating a polyphonic structure which is organized into a holistic meaning.

The next subtype of text that may also appear in performance is a *letter*. We suggest that there is no need to elaborate on its peculiarities because it is a historically established text type with its own characteristics. We just recall that a letter requires a specific recipient and text is organized around the scheme author – addressee. In the performance of Coco Fusco *The Postponed Event* (2000) and Adrian Piper's installation A Synthesis of Intuitions (2018), a letter-based text creates a link between the artist and the audience, producing a performative space into a correspondence. The linguistic structure of a letter often creates an effect of intimacy and private communication.

Finally, the text in performance can also function as a *message* communicative appeal. In such examples, text is designed to transmit a message (a wish or a statement). For example, the works by Yoko Ono, *Wish Tree (2012)* and *My Mommy is Beautiful (2019)* are message-based performances. The text here is used as a tool to invite the audience and engage them in the creation of new meanings. In fact, a sense of community creates a collective dimension where performances are held only via text message by everyone who came to see the show.

Accordingly, the analysis of text in performance demonstrates a variety of textual forms that enable us to differentiate the peculiarities of text characteristics and create a typology, extending the traditional literary categories. Each type of textuality fully describes the linguistic features and aesthetic effect on the audience. The diversity confirms that text in performance functions in the multimedial mode as a dynamic aesthetic phenomenon.

Through the analysis of performances, key characteristics of text in performance were identified (see Table 1).

Table 1. General characteristics of text

Criterion	**Types**	**Description**
1) Who creates the text	Artist / Viewer	The text can be produced by the performance author or emerge through audience participation.

2) Role of the author	Participant / Organizer	The author may act as an active participant in the performance or as an organizer who sets the structure and rules.
3) Role of the text in performance	Primary / Secondary / Minimal	The text may be the main element, a complementary component, or absent as a significant factor.

As shown in the table, in performance, the text can be created either by the artist themselves or by the audience (1st criterion), reflecting a dynamic relationship between authorship and reception. When the text is created by the author, it mostly functions as a prepared in-advance semantic base of the performance. In Yoko Ono's Cut Piece (1964), originally verbal instructions invite the audience to cut pieces of her clothing. Text controls and frames the whole action.

In contrast, when text in performance is generated by the audience, performance can be meaning-making. For example, Rirkrit Tiravanija's participatory performance Untitled (Free) (1992), where visitors actively interact, co-creating the text through dialogues and social communication. Basically, the audience creates the performance, becoming co-authors of the performative narrative.

The role of the author in performance may also vary (2nd criterion). By author, we mean a performer, an artist, a creator of the performance. The listed forms of the author's existence may be questionable because they have different descriptions and characteristics. The most obvious one is a direct participant. In Marina Abramović's *The Artist is Present* (2010), the semiotic text appears through the silent interaction of participants. As in most cases, when a performance is created by the author themselves, they become direct participants in the formation of meaning.

When they perform as organizers, without their active intervention into the artistic event, they control and define the sequence of events. For instance, Allan Kaprow's *18 Happenings in 6 Parts* (1959) text functions as a script while the author controls the participants.

The presented typology elaborates on the linguistic aesthetics of the performance, explaining the features and artistic effect. However, the role of text may also be different (3rd criterion). When it has the main role as in *Swimming to Cambodia* (1985) by Spalding Gray, because this is a monologue performance the foregrounds the verbal text, and this narrative is a central holder of core meaning.

Secondary role entails text as a complementary unit. It supplements the other media components of the performance, improving their aesthetic impression. For example, in Pina Bausch's dance-theatre works, text-formed elements may appear in the performance, but they do not interrupt the main action.

In performative art, it is also possible to identify a minimal role of text. This may include the cases where the verbal or written text is (almost) absent, but it does not prevent the generation of meanings. For example, Marina Abramović's performance "The Artist is Present" does not contain visual or spoken text;

however, the act is not spoiled. The absence of a text is replenished by non-verbal elements: eye contact and bodily presence, which reinforce expressiveness and foreground non-verbal communication.

This typology highlights the multifunctional nature of text in performance as well as demonstrates its ability to have different modes depending on the author's role, the text's creator, and the purpose of creation.

Conclusion

This study set out to examine text in contemporary American and European performance art. The understanding of text in this study goes beyond the traditional understanding of linear text that performs as a separate unit outside the medial structures or a secondary element in descriptive analysis of performances. In this study, the text was analysed in the performative conditions. We conclude that text reveals itself as an active element of shaping meanings, organizes and transforms the artistic event. It functions not as a decorative unit, but as an independent semiotic component of performance.

The presented typology contributes to understanding text in the structure of artistic practices. We classify directive, explanatory, visual-textual, and communicative forms. Each of the types has subtypes that contributes to the generation of meanings in its own way. Suggested examples support the idea of the flexible and dynamic nature of text embedded in the performative process. The findings broaden our understanding of textuality as a mechanism in the aesthetics of performative art, while the proposed typology expands the existing approaches to analysis of performative text. The obtained results may be used in future research and analysis of text in art practices.

Text in the performance is viewed not as just something that can be read or heard, but as invisible meaning-making lines that appear across the performative action and allure the audience in the process of a continuous search for meaning.

REFERENCES

[1] Shepherd S., Wallis M. Drama/Theatre/Performance. – London; New York: Routledge, 2004. – 248 p.

[2] Sokolova O. Gibridnye teksty kak forma vzaimodejstvija avangardnyh hudozhestvennyh i politicheskih diskursov [Hybrid texts as a form of interaction between avant-garde artistic and political discourses] // Slovo.ru Baltic Accent. – 2020. – № 1 (11). – S. 50-86. [in Rus.]

[3] Makljujen G. M. Ponimanie media: Vneshnie rasshirenija cheloveka [Understanding Media: The Extensions of Man] / Trans. from Eng. V. Nikolaev; Afterword by M. Vavilov. – M.; Zhukovskij: KANON-press-C, Kuchkovo pole, 2003. – 464 s. [in Rus.]

[4] Gizdatov G. G. Igrovoe pole teksta v hudozhestvennoj praktike «poslednego avangardista» Sergeja Maslova [The playing field of the text in the art practice of the "last avant-garde artist", Sergei Maslov] // Shagi / Steps. – 2024. – Vol. 10, № 3. – S. 163-177. [in Rus.]

[5] Bakhtin M. M. Problemy pojetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. – M.: Eksmo, 1963. – 308 s. [in Rus.]

[6] Kristeva J. The Kristeva Reader. – New York: Columbia University Press, 1986. – 336 p.

[7] Kristeva Ju. Semiotika: Issledovanija po semanalizu [Semiotics: Research in Semanalysis] / Trans. from Fr. Je. A. Orlova. – 2nd ed. – M.: Akademicheskij proekt, 2015. – 285 s. [in Rus.]

[8] Lotman Ju. M. Semiosfera [Semiosphere]. – SPb.: Iskusstvo-SPb, 2000. – 704 s. [in Rus.]

[9] Zenkin S. N. Teorija literatury: problemy i rezul'taty [Literary Theory: Problems and Results]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2018. – 368 s. [in Rus.]

[10] Gizdatov G. Manifestatsiya «vnenakhodimosti», ili Kul'turnye printsipy postsovetskoi art-diaspory Kazakhstana [The manifestation of "transgredience" or the cultural principles of the post-Soviet art diaspora of Kazakhstan] // Quaestio Rossica. – 2025. – Vol. 13, № 3. – S. 1112-1126. DOI: 10.15826/qr.2025.3.1012. [in Rus.]

[11] Lotman Ju. M. Struktura hudozhestvennogo teksta [The Structure of the Artistic Text]. – M.: Eksmo, 2024. – 512 s. [in Rus.]

[12] Gizdatov G. «Ostatochnye smysly» i jestetika intermedial'nosti v romane Pavla Zal'cmana «Srednjaja Azija v Srednie veka» ["Residual meanings" and the aesthetics of intermediality in Pavel Zaltsman's novel "Central Asia in the Middle Ages"] // Quaestio Rossica. – 2023. – Vol. 11, № 4. – S. 1432-1444. DOI: 10.15826/qr.2023.4.856. [in Rus.]

[13] Basitova Sh. D. Art-tekst kak gibridnyi vid teksta [Art text as a hybrid type of text] // Izvestiya KazUMOiMYa im. Abylaj xana. Seriya "Filologicheskie nauki" – 2026. – T. 80. – № 1. – S.590-608. [in Rus.]

[14] Hanks, W. F. Text and textuality // Annual Review of Anthropology. – 1989. – Vol. 18. – P. 95-127.

[15] Pennycook, A. Complexity and the total semiotic fact: Corner Shop Chronicles // Power, Mobility and Voice: Jan Blommaert's Unfinished Business / ed. by K. Arnaut et al. – Bristol: Multilingual Matters; Channel View Publications, 2026. – Pp. 359-374.

ҚАЗІРГІ АМЕРИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ ПЕРФОРМАНС ӨНЕРІ ЭСТЕТИКАСЫНДАҒЫ МӘТІН

* Лобанова А.О.[1], Буханцева В.В.[2]

*[1] Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

[2] М. Әуезов атындағы №22 мектеп-гимназиясы, Кентау, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада пәнаралық құбылыс болып табылатын американдық және еуропалық перформанс құрылымындағы мәтіннің лингвистикалық және эстетикалық ерекшеліктері қарастырылады. Осы зерттеу аясында мәтін ұғымы дәстүрлі лингвистикалық шеңберден шығып, мәтінді мәдени-семиотикалық құбылыс ретінде түсінеді. Филологиялық тұрғыдан перформанстың жеткіліксіз зерттелуі лингвистикалық ғылымда

зерттеу алшақтығын тудырады, бұл осы зерттеудің өзектілігін анықтайды. Мәтіннің категориясын және оны талдау әдістерін интермедиализм жағдайында қайта қарау қажеттілігі туындайды. Бұл зерттеудің мақсаты-заманауи перформансқа енгізілген мәтінді талдау, сонымен қатар арнайы лингво-эстетикалық сипаттамаларды анықтау.

Теориялық негізгісі Ю. М. Лотман, М. М. Бахтин, Ю. Кристева, М. Маклюэнның еңбектеріне сүйене отырып, семиотика, лингвоэстетика және медиалогиялық теория саласындағы зерттеулер болды. Зерттеу материалы негізінен мәтіндік (ауызша және визуалды) компоненті бар американдық және еуропалық перформерлердің қойылымдары болды. Өнер туындылары мәтіннің рөлін екі позициядан анықтау мақсатында талданды: мәтін перформанс құрылымындағы семиотикалық және эстетикалық элемент ретінде. Бұл зерттеу үшін негізгі теориялық және эмпирикалық әдістер, деконструкция әдісі, сондай-ақ семиоткалық және лингво-эстетикалық тәсілдер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері перформанстағы мәтіндердің 4 негізгі түрін бөліп көрсете отырып, типологияны қалыптастыруға мүмкіндік берді: директивті, түсіндірмелі, визуалды-мәтіндік, коммуникативті, сондай-ақ олардың кіші түрлері. Перформанстағы мәтін құрылымдық және семантикалық функцияны орындайтыны анықталды. Ол перформер, орындаушы және көрермен арасындағы өзара әрекеттесуді қалыптастыратын Нұсқаулық, түсініктеме, визуалды белгі немесе байланыс түрі ретінде әрекет ете алады. Перформанстағы мәтін басқа медиамен өзара әрекеттесу арқылы мағынаны қалыптастыруға ықпал ететін көп деңгейлі семиотикалық жүйе ретінде жұмыс істейді, сонымен қатар аудиторияның мағыналарды түсіндіруге қатысуының маңыздылығына баса назар аударылады деген қорытынды жасалды. Зерттеу динамикалық, процессуалдық және медиальды шартты құбылыс ретінде текстуалдылық туралы жаңа түсініктерді ұсына отырып, қазіргі филологияның дамуына ықпал етеді. Жұмыс гуманитарлық ғылымдардағы мәтінді талдау шекараларын кеңейте отырып, медиатеория, интертекстуалдық және диалогизм идеяларын біріктіреді. Алынған нәтижелер қазіргі заманғы өнердің лингвостетикасы саласындағы филологиялық зерттеулерге пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: перформанс, перформанстағы мәтін, лингвоэстетика, текстуальдық, интертекстуальдық, интермедиалдық, семиотика, американдық және еуропалық перформанс

ТЕКСТ В ЭСТЕТИКЕ СОВРЕМЕННОГО АМЕРИКАНСКОГО И ЕВРОПЕЙСКОГО ПЕРФОРМАНСА

* Лобанова А.О.[1], Буханцева В.В.[2]

*[1] Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

[2] Школа-гимназия №22 им. М.Ауэзова, Кентау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингво-эстетические особенности текста в структуре американского и европейского перформанса,

являющимся междисциплинарным феноменом. В контексте данного исследования понятие текста выходит за традиционные лингвистические рамки и несет представление о тексте как о культурно-семиотическом феномене. Недостаточная изученность перформанса в филологическом ключе образует исследовательский пробел в лингвистической науке, что обусловливает актуальность данного исследования. Возникает необходимость переосмысления категории текста и методов его анализа в условиях интермедиальности. Целью данного исследования является анализ текста, встроенного в современный перформанс, а также выявление особых лингвоэстетических характеристик.

Теоретической основной послужили исследования в области семиотики, лингвоэстетики и медиалогической теории, опираясь на труды Ю. М. Лотмана, М. М. Бахтина, Ю. Кристевой, М. Маклюэна. Материалом исследования стали перформансы американский и европейских художников, преимущественно с текстовой (вербальной и визуальной) составляющей. Арт-работы были проанализированы с целью определения роли текста с двух позиций: текст как семиотический и эстетический элемент в структуре перформанса. Для данного исследования применялись базовые теоретические и эмпирические методы, метод деконструкции, а также семиотический и лингвоэстетический подходы.

Результаты исследования позволили сформировать типологию, выделив 4 основных типа текстов в перформансе: директивный, пояснительный, визуально-текстовый, коммуникативный, а также их подвиды. Установлено, что текст в перформансе выполняет структурообразующую и смыслопорождающую функцию. Он может выступать как инструкция, комментарий, визуальный знак или форма коммуникации, формируя взаимодействие между художником, исполнителем и зрителем. Сделан вывод о том, что текст в перформансе функционирует как многоуровневая семиотическая система, способствующая формированию смысла через взаимодействие с другими медиа, а также подчеркивается важность участия аудитории в интерпретации смыслов. Исследование вносит вклад в развитие современной филологии, предлагая новое понимание текстуальности как динамического, процессуального и медиально обусловленного феномена. Работа интегрирует идеи медиатеории, интертекстуальности и диалогизма, расширяя границы анализа текста в гуманитарных науках. Полученные результаты могут быть полезны для дальнейших филологических исследований в области лингвоэстетики современного искусства.

Ключевые слова: перформанс, лингвоэстетика, текст в перформансе, текстуальность, интертекстуальность, интермедиальность, семиотика, американский и европейский перформанс

Мақала түсті / Статья поступила / Received:30.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Alena Olegovna Lobanova – PhD student, teacher at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0001-3565-0084, e-mail: ioanna-alena@mail.ru

Vera Viktorovna Bukhantseva– Teacher, School-Gymnasium No. 22 named after M. Auezov, Kentau, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0008-4587-8702 , e-mail: bukhantsevavera@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет:

Лобанова Алена Олеговна – PhD студент, оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0001-3565-0084 , e-mail: ioanna-alena@mail.ru

Буханцева Вера Викторовна – оқытушы, М. Әуезов атындағы №22 мектеп-гимназиясы, Кентау, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0008-4587-8702 , e-mail: bukhantsevavera@gmail.com

Информация об авторах:

Лобанова Алена Олеговна – PhD студент, преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай Хана, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0001-3565-0084, e-mail: ioanna-alena@mail.ru

Буханцева Вера Викторовна – преподаватель, школа-гимназия №22 им.М.Ауэзова, Кентау, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-4587-8702, e-mail: bukhantsevavera@gmail.com

ӘОЖ 821.512.122
ҒТАХР 17.71.07
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.015

«ТОРҒАЙ» ГАЗЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫ

*Макатова А.А.[1], Әбсадық А.А.[2], Тасмағамбетова З.Ж.[3]
*[1,2,3]А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Тургайская газета («Торғай» газеті) - қазақ халқының фольклорлық мұрасын орыс тілінде тұрақты түрде жариялаған алғашқы басылымдардың бірі. Басылым халық шығармашылығының аңыз-әңгімелеріне де ерекше ден қойды. XIX ғасырдың орта шенінен бастап патшалық Ресейдің академиялық ортасы империя құрамына кірген қазақ халқының тарихын ел аузындағы аңыз-әңгімелер арқылы тануға ұмтылды.

Зерттеу мақсаты – «Торғай» газетінде жарыққа шыққан қазақ аңыздарын талдау және талданған аңыздардың қазақ фольклортану ғылымында алатын орнын зерделеу.

Негізгі бағыты мен идеялары - «Торғай» газетінің 1895-1896 жылдары, яғни басылымның алғашқы жылдарында жарыққа шыққан аңыздардың тарихы мен жанрлық табиғатына талдау жүргізіп, олардың өзіне тән ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттеріне сәйкес жалпы ғылыми әдістер (салыстыру, талдау және синтез) және арнайы талдау әдістері (жанрлық талдау мен лексикалық талдау) әдістері қолданылды. Аңыз теориясы мен оның тақырыптық зерттелу деңгейін саралау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынды.

Зерттеу құндылығы – «Торғай» газетінде жарияланған аңыздық мәтіндердің басым көпшілігі жанрлық тұрғыда тарихи аңыздар мен топонимикалық аңыздар қатарынан орын алады. Бұл мәтіндер отарлаушы елге қазақ халқының тарихын және игерілетін жаңа жерлердің жер-су атауларын танып білуге қызмет жасады.

Практикалық маңызы - басылым бетінде жарияланған аңыздарға авторлық позиция тұрғысынан тақырыптық-идеялық талдау жүргізілді. Жазба дереккөз ретінде «Торғай» газетінің қазақ фольклор жанрының бірі аңыздарды жинақтау мен зерттеудегі орны айқындалды. Газет бетінде жарияланған фольклор үлгілері, соның ішінде аңыздар қазақтың тарихы мен этнографиясын, фольклорын, халықтың болмысы мен дүниетанымы жайында маңызды ақпараттар жинайды.

Негізгі нәтижелері мен қорытындылары – «Торғай» газетінен теріп алынған мәтіндер тарихи аңыздар мен топонимикалық аңыздар топтарына жіктелінді. Торғай газетінен 4 аңыз мәтіні, соның ішінде 2 тарихи аңыз бен 2 топонимикалық аңыз үлгілері және аңыздың құрылымы мен мазмұны талданған 1 мақала мәтіні қарастырылды. Сонымен қоса, аңыздарды

жариялаушы яки жинақтаушы авторлардың есімдері жинақталды. Мақалада талданатын фольклорлық аңыз үлгілері – фольклортану ғылымы саласының дамуына үлес қосатын зерттеулердің бірі.

Тірек сөздер: «Торғай» газеті, аңыз, мерзімдік басылым, қазақ фольклоры, жазба фольклор, тарихи аңыздар, топонимикалық аңыздар, жер-су атаулары

Кіріспе

Аңыздар - фольклортану ғылымының маңызды зерттеу нысанасының бірі. Бүгінгі таңда әр кезеңде дейін мерзімді басылымдар негізінде қазақ аңыздарын зерттеу және оның өзіндік ерекшеліктерін талдау бойынша іргелі жұмыстар жүргізілуде. Біз қарастырып отырған мақаламызда «Торғай» газеті материалдары негізінде жарыққа шыққан қазақ аңыздарын талдау және талданған қазақ аңыздарының қазақ фольклортану ғылымында алатын орнын зерделеу мақсатын көздейміз. Біздің ойымызша, Торғай газеті секілді мерзімді басылымдар қазақ халқының жер атаулары мен тарихи тұлғалардың бейнесі сақталған құнды фольклорлық дерек көздеріне жатады. Бұл тақырып тек фольклортану ғылымымен ғана емес, сонымен қоса, этнография, тарих ғылымдарының зерттеу нысанасымен сабақтас. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімдік басылымдардың біріне жатқызылатын Торғай газетіндегі қазақ фольклорының жариялануы мен зерттелу тақырыбының маңыздылығын көрсету де аталмыш мақаланың негізгі міндетіне жатады. Әуелі, аңыз түсінігіне және оның теориялық негіздеріне тоқталмақшымыз. Әсіресе, газет бетінде аңыздар қалай жарияланған, жариялаушы авторлар кімдер және аңыздардың сюжетіне талдау жасау көзделді. Сюжеттік талдау жасау арқылы біз қазақ халқының аталмыш кезеңінен әдеби, тарихи және этнографиялық ақпараттар жинақтаймыз. Бұл мәтіндер қазақ халқының тарихи жағдайымен таныстырады, аңыздардың сюжеті арқылы халықтың мәдениеті мен әдебиетінен сыр шертеді, кейбір аңыздардың мазмұны халықтың тұрмыс-тіршілігінен пайдалы мағлұмат береді. Бұлай тұжырымдауымыздың негізгі себебі, аңыз жанры халықтың танымы мен ұлттық жадымен тығыз байланысты ауыздан ауызға тараған көркем жанр болуында. Торғай газетінің нөмірлерін оқу арқылы аңыздардың мазмұнын түсіну, аңыздың қандай түрге жататындығын анықтау мен мазмұндық тұрғыда талдау жасау – ғылыми мақаланың негізгі аспектілерінің біріне жатады. Бұндай талдау жұмыстары фольклор ғылымының дамуына өзіндік үлес қосуға және зерттеу нәтижелерін ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік тудырады.

Қазақ фольклорының маңызды және жиі тараған жанрларының бірі - аңыздар. Ол ежелгі дәуірден бастап адамзаттың тұрмыс-тіршілігімен, әлеуметтік өмірімен, дінімен, кәсібімен және басқа да рухани құндылықтарымен тығыз байланыста дамып келген. Мақалада Торғай

газеті мен аңыздарды фольклорлық мұра ретінде зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектеріне шолу жасадық. Мәселен, отандық ғалымдар С. Қасқабасов «Таңдамалы» еңбегінде аңыз түсінігі мен оның жанр ретіндегі ерекшелігін талдаса [1], Г.С. Султангалиева «Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века)» атты ғылыми мақаласында Торғай газеті және оның тарихи маңызын баяндайды [2], Г.К. Шахажанованың «Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері» атты еңбегінде аңыз және миф ұғымдары салыстырмалы зерттеліп, айырмашылықтары ұсынылады [3], N. Zhussupov, M. Baratova, G. Zhussupova, Ye. Zhussupov, K. Mukusheva «Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century» атты ғылыми мақаласында [4, 839-б.] XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының ең бай мәдени мұрасы – фольклордың жинақталуы мен жазбаша формада қағаз бетіне түсу мәселесі зерттеледі. Н.Қ. Жүсіпов, М.Н. Баратованың «Мәшһүр Жүсіп жазбаларыңдағы аңыздар: Абылай хан» атты ғылыми мақалада тарихи аңыздар, соның ішінде Абылай хан бейнесі туралы тараған 16 аңыз жан-жақты талдауға түскен [5], А. Әбсадықтың «Қазақ хандығы және тарихи аңыз» атты еңбегінде қазақ аңыздарын жинау және зерттеу тарихы талданады [6], G.B. Tlegenova, R.A. Berkenova, E.K. Pertaeva, G.K. Myrzakhanova «Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works» атты ғылыми мақаласында топонимдік зерттеулердің мәдени-танымдық ерекшеліктері қарастырылады [7], сондай-ақ, А.А. Әбсадық, А.А. Макатова «Тургайская газета» және қазақ фольклоры» атты ғылыми мақалада Торғай газетіндегі фольклорлық шығармалар сараланған [8] іргелі еңбектер қатарына жатады. Осылайша, қазақ фольклорына жататын аңыздарды зерттеу, жинау мен жариялау ісі жоғарыдағы аталған еңбектердің негізінде ғылыми айналымға енгізілуде. Бізде аталмыш мақала арқылы XX ғасырдың басында Торғай газетінде жинақталған аңыздық фольклор үлгілерін қарастыру арқылы фольклортану ғылымының ілгерлеуіне үлес қосу міндетін қойдық.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы мерзімді басылым – Торғай газеті қазақ ұлтының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары жайындағы аңыздарды көпшілік оқырманға ұсынған алғашқы басылымның бірі. Г.С. Султангалиева «Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века)» атты ғылыми мақаласында аталмыш газеттің құрылу және қалыптасу жолы туралы келесідей ақпараттар жазады. Газет Ресейдің барлық аймақтарына таратылып, көпшілік оқырманға қолжетімді болған. Бұл газетте жарияланған материалдарды оқу арқылы қазақ халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті және ауыз әдебиет үлгілері, Торғай өңірінің географиясы мен қазақтардың тұрмысын айқын көрсететін көптеген мақалалар басылып терілген. Автордың айтуынша, бұл газет визуалды деректер арқылы (фотосуреттер, карталар, суреттер т.б.) ақпаратты таратушы алғашқы ғылыми басылымның біріне жатады [2, 278-б.]. Қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілері жинақталған Торғай газеті сандарында кездесетін қазақ аңыздары мәтіндерін ғылыми тұрғыдан талдау

мақаланың негізгі мақсатын айқындайды. Соның ішінде, мәтіндердің түпнұсқасымен таныса отырып, тақырыптық және идеялық ерекшеліктерін ғылыми айналымға енгізу - негізгі зерттеу бағытын қалыптастырады. Осы мақсатты іске асыру үшін келесідей міндеттер қойылды. Әуелі, Торғай газетінен тарихи аңыздар мен аңызға қатысты мақалаларды табу және іріктеу, жариялаушы тұлғалардың есімдерін жинау және көрсету, аңыздардың мазмұнына тоқталу және талқылау жүргізу. Бұл зерттеу міндеттерінің орындалуы қазақ аңыздарының ғылыми айналымға жаңаша түрде енуіне үлес қосады. Торғай газеті тек ақпарат таратушы ғылыми басылым ғана емес, сонымен қоса, қазақ фольклор үлгілерін жинақтаушы, жазба мәтінде сақтаушы, ұлттық әдеби мұраны жариялаушы негізгі дерек көзге жататындығын көрсету - зерттеудің ғылыми маңызын айқындайды. Бұл зерттеу нәтижелері қазақ аңыздарының жазба дереккөздердегі көрінісін ғылыми зерделеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында, әуелі, Торғай газетінде жарық көрген аңыздық фольклорға мысалдар жинақталды. Мысалдар өзара екі топқа жіктелді. Жер-су атауларына қатысты аңыздар, соның ішінде олардың шығу тарихы баяндалған мәтіндер іріктеледі. Екінші топқа көркем фольклорға жатқызылатын аңыздар сараланады, олардың мазмұндық мәні мен идеялық ерекшелігі талқыланады. Алынған жұмыс нәтижелерін практикалық маңыздылығына қарай тарихи тұрғыда саралау немесе аңыздық мәтіндерді фольклортанулық тұрғыда талдау кезінде қолдануға болады.

Аңыздар - қазақ фольклортану ғылымының ажырамас әрі маңызды түріне жатады. Торғай газетінде тарихи аңыз мазмұнындағы прозалық аңыздар мол кездеседі. Бұл аңыздардың жазбаша түрде сақталуына өз септігін тигізеді. Тағы бір атап өту керек дүние, отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау барысында байқағанымыз, аңыз жанр ретінде талдауды әлі де қажет ететін бағыттың қатарына енеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада 1895-1896 жылдар аралығында жарық көрген Торғай газеті негізгі материал көзі болып табылады. Газет басылымынан теріп алынған аңыздар мен аңыз туралы мәтіндер мақаланың эмпирикалық негізін құрайды. Газет материалдарымен жұмыс жасау барысында жалпы ғылыми әдістер: аударма жасау, жіктеу, сипаттау, талдау және синтез, әдебиеттерге шолу және арнайы талдау әдісі (жанрлық талдау) пайдаланылды. Торғай газеті орыс тілінде жарияланған басылым болғандықтан, газет бетінде басылған аңыз үлгілерін әуелі орыс тілінде оқып танысу жұмысы жүргізілді. Аңыздар орыс тілінде басылып шыққанымен қазақ халқының тарихы мен өмірінен көрініс береді. Кейін, аңыз мәтіндерін орыс тілінен қазақ тіліне аудару арқылы мәтіндердің негізгі мазмұны мен маңызды сюжеттік бөліктері арқылы аңыздарды тарихи және топонимикалық аңыз түрлеріне жіктеу әдісі пайдаланылды. Бұл жіктеу әдісі аңыздардың жанрлық сипатын айқындауға мүмкіндік берді. Себебі, басылған аңыз үлгілері прозалық жанрға жатқанымен, мазмұндық және тақырыптық топтары бойынша

ерекшеленеді. Сондықтан, біз аңыз мәтіндерін олардың мазмұны негізінде жеке-жеке жіктеп талдауды жөн санадық. Теріп алынған мысалдар тарихи және топонимикалық аңыздар деген тақырыптық топтарға ажыратылды. Жинақталған аңыз мазмұны бойынша тарихи тұлғалар бейнесіне, жер-су атауларына қатысты аңыздар мысалдар арқылы берілді. Мақалада аңызды жариялаушы авторлардың есімдері көрсетілді. Сипаттау әдісі арқылы мәтіндердің мазмұндық ерекшеліктеріне авторлық тұрғыда талдау жүргізілді. Талдау әдісі арқылы әрбір фольклор үлгісінің идеялық бағыты талданды. Әдеби шолу барысында ғұрыптық фольклорға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері сұрыпталды. Әдіснамалық база ретінде фольклортанудың дәстүрлі және қазіргі заманғы ұстанымдары негізге алынды.

Нәтижелер

Аталмыш мақалада тарихи аңыздар тақырыбында жалпы 5 мысал терілді. Мысалдарға идеялық және сюжеттік талдау жасалды. Талдауға түскен барлық материалдар қазақтың тарихи тұлғалары мен олардың образдарын толығырақ тануға бағытталған ақпараттар ұсынады. Нәтижесінде екі тарихи аңыз, яғни Торғай газетінің 1895 жылғы №10 санында «Былина о хане Джангире, киргизе Джеринче и жене его Карашаш-шешень» («Жәңгір хан, қырғыз Жиренше және оның жары Қарашаш-шешен туралы жыр (аңыз)», 1896 жылдың № 10 нөмірінде «Легенда о Темерлане» (Темірлан туралы аңыз) атты екі бөліктен тұратын аңыз талдауға түсті. Сонымен қоса, топонимдік атаулардың шығу себебін түсіндіретін екі топонимикалық аңыз талданды. Яғни, Торғай газетінің 1895 жылдың №26 нөмірінде «Происхождение слов «Аманкарагай», «Наурузум», «Тырсек», «Толагайтеппе», «Данабике» и «Сарымоюн» (Киргизская легенда) («Аманқарағай», «Наурызым», «Тырсек», «Толағайтөбпе», «Данабике» және «Сарымойын» сөздерінің шығу тегі (қырғыз аңызы) туралы аңыз бен газеттің «Корреспонденция» атты айдаршасында 1896 жылы №91 нөмірінде басылған Станица Звериноголовская (Легенда о Каретном озере) атты аңыз. Бұдан бөлек, Торғай газетінің 1896 жылғы № 68 санында «О составе и общем характере киргизских былин» атты мақалада батырлар жыры мен қазақ аңыздары туралы ақпараттар берілген мәтін зерттеліп отырған мақаланың мазмұнын толықтыратын материал ретінде талдауға алынды. Жалпы газет бетінен 2 тарихи тұлғалар туралы аңыз, 2 топонимикалық аңыз, 1 аңыз туралы танымдық ақпарат жинақтаған мақала, жалпы 5 фольклорлық үлгі талдауға түсті. Осы материалдар негізінде Торғай газеті фольклорлық мұраны жариялаушы және жинақтаушы дереккөз екендігі дәлелденеді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – Торғай газеті бетінде басылған аңыз үлгілерін қазіргі фольклортану әдістері негізінде кешенді зерттеуге талпыныс жасалуы. Негізгі зерттеу нәтижесі ретінде 5 фольклорлық мәтін талдауға түсті. Бұл аңыз мәтіндері қазақ халқының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары туралы мәліметтерді жан-жақты сипаттайды.

Талқылау

Ғылыми мақаланың тақырыбына арқау болып отырған қазақ фольклор үлгілерінің бірі аңыз ұғымы мен оның теориялық негізі жайлы фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов «Таңдамалы» еңбегінде баяндайды. Яғни, Ш.Уәлихановтың жіктеуі бойынша тарихқа қатысты әңгімелерді алғаш рет тарихи аңыздар деп атап, олардың тарихи оқиғалар мен адамдар жайында болатындығын айтып, осы ерекшелігі арқылы аңызды әңгімелерден бөліп қарастырған. Шоқанның ойын әрі қарай жалғастырған Г.Н.Потанин да аңыздарды қазақ руларының шығуы туралы шежіре мен тарихта болған қайраткерлер туралы әңгімелер деп атаған. Қазақ кеңес фольклортану ғылымы кезеңінде ең алғаш рет аңызды жеке жанр ретінде, оның жанрлық белгілерін сипаттап көрсеткен Мұхтар Әуезов болды. Оның пікірінше: «Әңгіме етілетін адамның өз өміріндегі шын ісі мен мінезінің суреттеуінен, аңғарынан туады; аңыз-әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды; әрбір аңыз-әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді» [1, 123-б.], - деп аңыздың жанрлық ерекшелігін сипаттайды. Қазақ аңыздарын екі топқа бөледі. Алғашқы топқа тарихи адамдар (Қорқыт, Асан, Алдар Көсе т.б.) жайлы, екінші топқа күй аңыздары жатады. Аңызда айтылған хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі – тарихи шындық. Бұл – біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткердің есімі я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақталған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта баяндалады. Аңыздың тағы бір ерекшелігі – онда баяндалатын оқиға тек ұлттық сипатта болып, белгілі бір жерге ғана байланысты болып келеді. Яғни, аңыз дегеніміз – бір мекеннің, жергілікті жердің, я болмаса бір елдің, тайпаның, рудың ауызекі шежіресі (устная хроника), бір аймақта болған оқиғаның әңгімесі» [1, 126-б.] деп жазады. Демек, бұл анықтамаға сүйене отырып, мынадай тұжырым жасауға болады. Әуелі, аңыз тарихпен тығыз байланысты өмір сүреді, өйткені аңыздың мазмұны мен сюжеті тарихи шындыққа құрылады. Екіншіден, аңыз белгілі бір ұлтқа тән сипат алатындықтан, бұл жанр ұлттық жады мен ұлттық таным шеңберінде қарастырылады. Сәйкесінше, ұлттық сана мен ұлттық болмыс тақырыбын фольклортану ғылымында жақсырақ түсінуде аңыздардың атқаратын қызметі маңызды саналады. Аңыз ол тек оқиғаны әңгімелеу емес, оның мазмұнында ауызша шежіре жинақталып сақталады. Г.С. Шахажанова «Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері» атты ғылыми мақаласында С. Қасқабасовтың ғылыми көзқарастарын негізге ала отырып, миф пен хикая, аңыз бен әпсана-хикая, аңыздық проза түсініктеріне тоқталады [3]. Сонымен бірге, аңыздың қоғамдық, танымдық және эстетикалық қызметіне байланысты әртүрлі кейіпкерлер образын тудыратындығын атап өтеді. С. Игиликова, М.И. Игілік «Шығыс Қазақстан өңірінің топонимикалық аңыздары туралы» атты ғылыми мақалада аңыздың топонимикалық түрін атай отырып, топонимикалық аңыз сюжеті жер-судың атауларына байланысты бір кезде өмірде болған жартылай

тарихи оқиғаға құрылады деп тұжырымдайды [9, 252-б.]. Б.К. Олжабаев, А.Ш. Пангереев «Топонимдік аңыздардағы «туған жер» концептісі» атты ғылыми мақаласында: «Топонимдер – кез-келген халықтың қымбат меншігі, сол халықтың қалай жасалғанының айғағы. Мұны түсіну – топонимдерді зерттеуде, оларды келесі ұрпаққа жеткізуде, олармен қарым-қатынас жасауда аса сақ болуды талап етеді, өйткені олар халықтың тарихы» дейді [10, 250-б.].

Аңыздардың Торғай газетінде жариялануы және оның берілу формасын мысалдар арқылы талдасақ. Торғай газетінің 1895 жылғы №10 санында «Былина о хане Джангире, киргизе Джеринче и жене его Карашаш-шешень» атауымен аңыз жарияланған. Жариялаушы Гадаев. Аңыз мазмұны бойынша Жәңгір ханның әйел затының сұлулығына деген құмарлығының сипатталуынан басталады. Оның көрікті деп тапқан барлық әйелді өзінің жары қылып алу қасиеті баяндалады. Тіпті, тұрмыс құрған әйелдерді өзінің меншігі ету мақсатында олардың күйеулерін хан ордасына әртүрлі амалдармен жұмысқа орналастырып, кейін оларға түрлі сылтаумен опасыздық жасады деп айыптап, өлім жазасына кесетін. Дәл осы оқиға аңыз кейіпкерлері қырғыз Жиренше мен оның әйелі Қарашашпен де болады. Қарашаш қыздың тапқырлығы мен шешендігі жасөспірім шағынан байқалған. Жұрт бұл туралы былай дейді. Жиренше шешен терең өзеннен өту жолында өткел іздейді. Өзен жанынан ешкімді көрмеген соң, ойнап жүгіріп жүрген Қарашаш қыздан жөн сұрайды. Сонда Қарашаш оған «Жақын, бірақ ұзақ өткел бар, алыс, бірақ, қысқа өткел бар. Егер жақын өткелмен өтсең, қарсы бетке кеш жетесің, ал егер алыстау өткелді таңдасаң, жолың қысқарады» дейді. Алайда, Жиренше қыздың сөзіне мән бермей, тура беттегі өткелмен өтпек болады. Бірақ батпаққа батып, суға кете жаздайды. Оның көмекке шақырған дауысын естіген адамдар оны ажалдан құтқарып алады. Осы оқиғадан соң, Жиренше шешен Қарашаштың тапқырлығы мен ақылы үшін оған үйленуге өз-өзіне уәде берді. Қарашаш бойжеткен соң, Жиреншеге тұрмысқа шығады. Екеуі кедей өмір сүргенімен, өте бақытты болды. Осы уақытта ханның тыңшылары Қарашаштың сұлулығын біліп қойып, ханға хабар жеткізеді. Хан Жиреншені өз ордасына шақыртып, өзіне қызмет етуге шешім шығарады. Осылайша, Жиреншені өз қасына қызметке алып, оған күн сайын ханның алдына келіп, бұйрығын бұлжытпай орындауы керектігін ескертеді. Хан Жиреншемен жылы сөйлеп, оны қалайда бір опасыздықпен айыптап, өлім жазасына кесу амалын ойластырады. Бұны Жиренше түсініп қояды. Ол да өз басына сондай күн туады деп қорқып, үрейленеді, бұл уайымын әйеліне айтады. Дегенімен Қарашаш оған ештеңе болмайтынын айтып жұбатады. Уақыт өте келе, Жиреншені де сынайтын уақыт келеді. Ханның берген тапсырмасы бойынша жиырма қошқарды буаз қылып, қозыларымен бірге хан ордасына әкелуді бұйырады. Тапсырманың қисынсыздығына қарамастан, Жиреншенің тағдыры осы тапсырмаға байланысты еді. Жиренше Қарашашпен ақылдасқаннан кейін, ханның талабына келіседі. Хан болса, тапсырманың орындалмайтынына сеніп, өз айласына қуанады. Тапсырманы орындайтын уақыт болады. Хан

Жиреншені шақыртуды талап етеді, Жиренше оған төлдеп жатқан мал болғандықтан келе алмайтындығын жеткізеді. Бұлай айтуға Қарашаш кеңес берген еді. Жәңгір хан ашуланып, Жиреншені дереу алып келуге бұйырды. Жиренше хан алдына келген кезде, хан қой мен төлдеген малды сұрады. Жиренше алдында айтқан жауабын қайталайды. Тапқыр жауап ханға ұнап, ол өз тапсырмасынан бас тартты. Алайда хан одан басқа айла табатынына уайымдайды. Қарашаш өзін және өз күйеуін құтқару мақсатында аса тапқыр әрі тосын айла табады. Қарашаш ханды қонаққа шақыруға Жиреншені көндіреді. Қарашаш ханға және қонаққа келген кезінде айран ұсынады. Хан айранды ішіп болған соң, бұл қандай сүттен жасалғандығын сұрайды? Сонда Қарашаш бұл айранды дайындау үшін бір апта бойы өз омырауынан сүт сауып жинағанын айтып, енді хан мен оның нөкерлерін оны ана ретінде құрметтеуін, ал ол оларға өз баласындай қарайтындығын айтады. Хан бұл сөзден қатты қысылып, ештеңе айта алмай кері қайтады. Осы тапқырлығының арқасында Қарашаш пен Жиренше ханның құдалауынан біржола құтылады. Осылайша, Жиренше ақылды жары Қарашашты шын жүректен сүйіп алғысын білдіреді [12, 7-13-бб.]. Бұл аңыздың негізгі идеясы тапқырлық пен шешендік арқылы кез-келген сыннан сүрінбей өтуге болатындығын көпшілік оқырманға көрсету. Аңыз сюжеті бойынша Жәңгір хан, Жиренше шешен, Қарашаш сұлу секілді қазақ қоғамында қалыптасқан тарихи тұлғалардың өмірі мен бейнесі сипатталады. Осы аңыз секілді көптеген тарихи аңыздар көп. Жиренше шешен тұлғасы туралы қазіргі еңбектерде былайша айтылады: «Халық аңыздары бойынша, Жиренше шешен кедей адам болған.... Жиренше шешен туралы аңыздарда оның әйелі Қарашаш та ақылды әрі тапқыр жан ретінде суреттеледі. Басқа түркі тілдес халықтар фольклорында да Жиренше шешен туралы ертегі, аңыз, әңгімелер кездеседі» [11, 32-б.]. Сондай-ақ, еңбекте Жиренше шешеннің қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетінде алатын орны ерекше екендігі айтылады. Аңыз бойынша ол Әз-Жәнібек тұсында өмір сүрген, алайда қашан дүниеге келгенін нақты айту мүмкін емес. Жиренше шешен туралы халық жадында қалған аңыздар мен шешендік сөздері көп сақталған.

Газеттің 1895 жылғы №26 санында Хамза Карджасов жариялауымен «Происхождение слов «Аманкарагай», «Наурузум», «Тырсек», «Толагайтеппе», «Данабике» и «Сарымоюн» (Киргизская легенда) атауымен аңыз басылған. Аңыз атауына қарап, оның топонимдік аңыз түріне жататындығын аңғару қиын емес. Аңыз сюжеті бойынша Торғай облысының Қостанай және Торғай уездері аумағында орналасқан Аманқарағай, Наурызым, Тырсек ормандары, Толағайтеппе атты қоныс, Данабике өзені және Сарымойын көлі атауларының шығу тегі туралы қырғыз халқы арасында мынадай аңыз сақталған. Астрахань қалмақтарының Қытайға қырғыз даласы арқылы қоныс аудару кезеңінде Аманқарағай орманын алғаш болып бай қырғыз Аман мен оның туыстары қоныстанған екен. Наурызым орманы атақты бай қырғыз Наурызымның қонысы болған. Аманның сұлу қызы Данабике, ал Наурызымның батыр әрі айбынды ұлы

Сарымойын болған. Сарымойын Данабикенің сұлулығы жайлы естіп, оны көруге келеді. Батылдығымен аты шыққан жігіт сұлу қызға бір көргеннен ғашық болып, Аманнан қызын сұрайды, бірақ әкесі келісім бермейді. Ғашықтар түн жамылып Наурызымға қашып кетеді. Мұны естіген Аман кек алып, қуғыншылар жібереді. Олар Сарымойынды Толағайтеппе қонысында ұстап, оның басын шүйдесінен шауып өлтіреді. Сол себепті бұл жер «Толағайтеппе» деп аталған. Ал Данабикені Тырсек орманында аяғынан байлап, төңкеріп асып өлтіреді. Қыздың денесі кейін өзенге тасталып, өзен Данабике атын алған. Сарымойынның денесі көл маңына жерленіп, ол көл бүгінге дейін Сарымойын деп аталады [12, 2 б.]. Бұл аңыз топонимдік аңыз түріне жатқанымен, оның сюжеті махаббат тақырыбымен байланысты құрылған. Көптеген топонимдік аңыздардың сюжеттік желісі махаббат, қосылмаған ғашықтар негізінде құрылып, кейін сол жерлер мен атаулар кейіпкерлердің есімдерінен атаулары қалыптасқандығын түсінуге болады. Аталмыш аңыз жер-су атауларының пайда болу себебін көрсетеді. Жоғарыдағы трагедиялық оқиға негізінде аңызды ауыздан ауызға тарату арқылы сюжеттік мазмұн қалыптасады. Бұл табиғи нысандар туралы пайда болған аңыздар қазақ халқының дүниетанымы, географиялық орналасуы, тарихи жады мен наным-сенімі тұрғысынан құнды дерек көзі болып табылады.

Торғай газетінің №91 санындағы «Корреспонденция» атты айдаршаның екінші бөлігінде басылған Станица Звериноголовская (Легенда о Каретном озере) атты [12, 4-б.] аңыз жарияланған. Бұл аңыз топонимдік аңызға жатады. Бұлай деуіміздің себебі, Торғай мен Ақмола облыстарының шекарасында орналасқан Каретный өзенінің аталу себебін мынадай аңызбен түсіндіреді. Бұл көл бойында 50-жылдары әскери адамдар мен казактар өмір сүрген екен. Осы әскери командирдің біреуі көлдің жанындағы екі қорғанды қазып көрмекші болады. Бірінші қорғаннан алтын арба (золотая карета) табылады. Алайда адамдар қанша күш салғанымен ол алтын арба домалап, суға батып кетеді. Екінші қорғаннан үлкен мыс қазан табылған екен, оны Петропавл қаласында орналасқан дейді. Осы секілді аңыздар елді мекеннің тарихы мен жер-су атауының шығу және аталу мәнін түсіндіретін құнды тарихи және топонимикалық дерекке жатқызылады.

Келесі аңыз газеттің 1896 жылғы № 10 нөмірінде «Легенда о Темерлане» аңызы екі бөліктен құрылған. Алғашқы бөлігі «Первые шаги» деп аталса, екінші бөлігі «Камень Тимура» деп аталған. Жариялаушы А. Степного [12, 2-3-б.]. Аңыз бойынша Орта Азияның атақты жаулаушысы Темірлан (Темерлан) Қытай билігін жеңген, жастық шағын өте ауыр кедейшілікте өткізген. Ол мал бағып, кейде қайыр сұрап күн көрген, сыртқы келбеті сүйкімсіз болған. Самарқан көшелерінде кезігетін қарапайым жарлыға ұқсайтын. Алайда осы қарапайым сыртқы бейнесінің астарында ұлы қолбасшы мен кемеңгер адамның дарыны жасырынған еді. Оның зерек, өткір көздері түнгі жұлдыздай жарқырап тұратын. Темірлан өте көңілді,

тапқыр, батыл әрі ержүрек болатын. Шешендігі тасқынмен аққан Әмудария өзеніне теңелді. Ақыл-парасатының арқасында оның танымалдылығы Қытай, Русь пен Персия, Үндістан және т.б. мемлекеттерде тарады. Оның атағын шығарған жағдай кездейсоқ орын алды. Бір күні балалар төбеге кім бірінші жетсе, сол хан атанады деп жарыс ұйымдастырады. Әзіл үшін ақсақ Темірланды да қосады. Әрине, жарыста ол артта қалып қояды, алайда төбеге жетпей-ақ өз бөркін шебер лақтырып, төбеге бірінші жетіп, жеңімпаз атанады. Осы тапқырлығы арқылы өзін хан деп тануды талап етеді. Ұзақ даудан кейін хандыққа ең әділ әрі дана үкім айтқан адам лайық деп шешіліп, төрелікке беделді қарт шақырылады. Ол Темірланды жеңімпаз деп танып, содан бастап кедей қойшы елге сыйлы адамға айналады. Уақыт өте келе оның айналасына өз көсемін жан-тәнімен қорғауға дайын серіктер жинала бастайды. Осылайша, алғашқы қадамдар деп аталатын бөлім аяқталады. Бұл бөлімді оқу кезінде тарихи тұлға ақсақ Темірдің тұлғалық бейнесін, билеушіге ғана тән ерекше қасиет белгілерін аңғарамыз. Бұндай тарихи аңыздар халықтың санасында сақталған тарихи тұлғалар турасында қосымша дерек пен мәліметтер беру қызметін атқарады. Бұл аңыз болашақта тарихи, этнографиялық және фольклорлық мұраны зерделеуде маңызды жазба мәтінге жатады. Екінші бөлімде Тимурдың тасы туралы аңыз әскери дәстүр жайлы, сол уақыттағы халықтың сенімі жайында ақпарат береді. Аңыз мазмұнында уақыт өте келе Темірдің күшейіп, халық қолдауына ие болғандығы айтылады. Қытайға жорық жасап, Қытай империясын бағындырып, императордың сұлу қызын әйелдікке алады. Темір императордың күйеу баласы болғандықтан, императордың үлкен мәрмәр тасын, болашақ тағын алуды шешеді. Алыстағы Қытайдан Самарқанға оны қалай жеткізу мәселесі қиындық тудырады. Сәулетшілер мен ғалымдар ақыл таба алмаған соң, Темір өз әскеріне жолға тары алып, оны мәрмәр тастың астына себуді бұйырады. Осы тәсіл арқылы ауыр тас зақымсыз Самарқанға жеткізіледі. Бұл тас кейін Темірдің құдіретінің белгісі ретінде Самарқанда сақталып қалады. Бұхара хандары сол тасқа отырмайынша, өзін толық хан деп санамайды. Бұл рәсім таққа отырудың орнына жүрген. Темір тасы бүгінге дейін Қытай мен Бұхара арасындағы даулы нышан болып саналады. Осылайша, Темір туралы екі бөліктен тұратын аңыз сол замандағы елдің әскери, әлеуметтік жағдайы, аймақтық тарихы жайында деректер ұсынады. Байқағанымыздай, ел билеушілері туралы тараған аңыздарда олардың тапқырлығы мен ел билеудегі ұтымды амалдары мен шешім шығарудағы даналықтарына басымдық беріледі. Аңызда таққа отыру дәстүрінің сипатталуы, сол кезеңдегі Темір ханның құдіреті мен халықтың оған деген сенімін байқауға болады.

Газеттің 1896 жылғы № 68 нөмірінде Ц.М. [12, 2-4-б.] жарияланған «О составе и общем характере киргизских былин» атты мақалада батырлар жыры мен қазақ аңыздары туралы ақпараттар талдауға түскен. Яғни, батырлар жыры мен аңыз жанрының қазақ халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алатындығы жазылады. Қазақ халқының дүниетанымы, өмір сүру салтына байланысты қалыптасқан батырлар жыры мен қырғыз эпосын

жан-жақты талданған. Мысалы, тарихи батыр тұлғалардың физикалық дене пішімінен бастап, оның болмысы мен мінезі туралы да тыңғылықты талдау жасалған. Тіпті, батырлар жырына композициялық талдау жасап, жырлардың мынандай кезеңдерін былайша жіктеп көрсетеді: батырлардың өмір жолы көбіне стереотипті эпизодтар арқылы бейнеленеді: батырдың дүниеге келуі, жорыққа аттануы, жаумен шайқасы, жараланuы, тұтқынға түсуі немесе қаза табуы. Автордың айтуы бойынша, қазақ халқының болмысы мен табиғатына сәйкес келетін негізгі жанр осы аңыздар мен тарихи және батыр тұлғасына бағытталған жырлар. Олай дейтін себебі, қырғыз, яғни қазақтар үшін жырды ауыздан ауызға тарату және оны тыңдау эстетикалық ляззаттың көзі болған. Бұл жанр арқылы халықтың көзқарасы, үміті, жан дүниесінің көрінісі, тұрмыс-тіршілігінің барлық қырлары танылады. Бұл мақалада аңыздарда басты кейіпкерлердің көп жағдайда кім болатындығы мен оның жанрлық сипаты жайында келесідей мәліметтер жинақталған. Автордың пайымдауынша, қазақ аңыздарының басты образдарын тарихи тұлғалар, соның ішінде Шыңғыс хан, Тоқтамыс хан, Абылай хан, Кенесары хан сомдайды. Алайда, бұл тарихи тұлғалармен байланысты туындаған жырларда тарихи шындық көп кездесе бермейді. Мәселен, Шыңғыс ханның өмірі мен тұлғасы туралы тараған аңыздарда Шыңғыс ханнан өзгеше, тіпті жырларда мүлде басқа бір Шыңғыс хан туралы айтылуы мүмкін деген ой туады деп қорытындылайды. Мәтін мазмұнын оқу барысында сол заманда қазақ аңыздары мен батырлар жырына мәтіндік талдау жұмыстарының жүргізіле басталғандығын түсінеміз. Себебі, бұл мақала мәтіні XIX ғасырдың соңында қазақ фольклорын, соның ішінде аңызды жариялау мен зерттеу тақырыбындағы маңызды мәтіндік дерекке жатады. Торғай газетінің басқа нөмірлерінде де қазақ аңыздары мол жарияланған. Кіші жүз ханы Әбілқайыр туралы «Предание о киргиз-кайсакском хане Абулхаире» секілді халық аңыздары Торғай газетаның басқа нөмерлерінде жарияланған. Газеттерде жарыққа шыққан аңыздарды талдау қазақ тарихын, этнографиясын және қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеуде маңызды болып табылады.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарыққа шыққан Торғай газеті секілді мерзімді басылымда қазақтың тарихи жер атауларына қатысты аңыздар, қазақтың хандары мен би-шешендерінің образдарын ашатын аңыз үлгілері қамтылған. Аталмыш мақалада Торғай газетіндегі аңыздардың сюжеттік мазмұнына талдау жүргізілді. Байқағанымыздай, газет бетінде тарихи тұлғаларға және жер-су атауына қатысты «Жәңгір хан, қырғыз Жиренше және оның жары Қарашаш-шешен туралы жыр (аңыз)» (Гадаев), «Темірлан туралы аңыз» (А. Степного) атты екі тарихи тұлғалар тақырыбында аңыз бен «Аманқарағай», «Наурызым», «Тырсек», «Толағайтөбпе», «Данабике» және «Сарымойын» сөздерінің шығу тегі (қырғыз аңызы) (Хамза Карджасов), «Станица Звериноголовская» (Легенда о Каретном озере) атты екі топонимдік аңыз талданды [12]. Сонымен қоса, «О составе и общем характере киргизских былин» атты батырлар

жыры мен қазақ аңыздары туралы (жариялаушы Ц.М.) мақала автор тарапынан талдауға түсті. Осы мақала мәтіндері негізінде қазақ аңыздары жарияланған және аңыздар туралы тұжырымдар жинақталған алғашқы мерзімдік басылымдардың бірі Торғай газеті екендігі дәлелденді. Бұндай талдау жұмыстары қазақ фольклортану ғылымының теориялық және тәжірибелік тұрғыдан құнды деп есептейміз. Бұл аңыздарды жариялаушы авторлар қатарына Хамза Карджасов, А. Степного, Гадаев жатады. Бұл талдау нәтижелері фольклортану ғылымындағы аңыз жанрының зерттеу жұмысына өзіндік үлес қосады деп санаймыз. Аталмыш мақаланың нәтижелері фольклорлық мұраларды ғылыми айналымға енгізу, сондай-ақ XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы мерзімдік басылымдарда жарияланған фольклор үлгілерін кешенді түрде зерттеу бағытында алдағы уақытта жалғасын табады деп сенеміз. Қорытындылай келе, «Торғай» газетінен тарихи аңыздар мен аңызға қатысты 5 мысал іріктелді, жариялаушы тұлғалардың есімдері жиналды және көрсетілді. Торғай газеті тек ақпарат таратушы ғылыми басылым ғана емес, сонымен қоса, қазақ фольклор үлгілерін жинақтаушы, жазба мәтінде сақтаушы, ұлттық әдеби мұраны жариялаушы негізгі дерек көзге жататындығы көрсетілді. Мысалдар өзара екі топқа жіктелді. Жер-су атауларына қатысты 2 аңыз, 2 тарихи аңыз және 1 танымдық ақпарат жинақталған мақала мәтіні терілді. Алынған жұмыс нәтижелерін практикалық маңыздылығына қарай тарихи тұрғыда саралау немесе аңыздық мәтіндерді фольклортанулық тұрғыда талдау кезінде қолдануға болады. Негізгі зерттеу нәтижесі ретінде 5 фольклорлық мәтін талдауға түсті. Бұл аңыз мәтіндері қазақ халқының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары туралы мәліметтерді жан-жақты сипаттайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру аясында жазылған. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP26199503). «Тургайские областные ведомости» (1891-1917), «Тургайская газета» (1895-1910) басылымдары – тарихи, этнографиялық және фольклорлық дерек көзі».

ӘДЕБИЕТ

[1] Қасқабасов С. Таңдамалы. Т 1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.

[2] Султангалиева Г. С. Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века) // Qazaq Historical Review. - 2023. - № 1 (2). - С. 277-287.

[3] Шахажанова Г.К. Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2023. – №1. – Б. 376-385.

[4] Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of

the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. – № 56. – Pp. 833-843.

[5] Жүсіпов Н.Қ., Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп жазбаларыңдағы аңыздар: Абылай хан // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2025. – №1. – Б. 116-128.

[6] Әбсадық А. «Қазақ хандығы және тарихи аңыз». – Алматы: «Айғаным», 2017. – 342 б.

[7] Tlegenova G.B., Berkenova R.A., Pertaeva E.K., Myrzakhanova G.K. Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series Philological Sciencies. – 2023. – №1 (68). – Pp. 201-215.

[8] Әбсадық А.А., Макатова А.А. «Тургайская газета» және қазақ фольклоры // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. Филология сериясы. – 2025. – № 4 (4). – Б. 13-24.

[9] Игиликова С., Игілік М. И. Шығыс Қазақстан өңірінің топонимикалық аңыздары туралы // Research Retrieval and Academic Letters. Proceedings of the 1st International Scientific Conference – 2023. – Б. 251-256.

[10] Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш. Топонимдік аңыздардағы «туған жер» концептісі // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №2. – Б. 243-254.

[11] Құраст.: Ә. Көпіш. Қазақ халқының тарихи тұлғалары. Қысқаша анықтамалық. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2016. 1- кітап. – 312 б.

[12] Тургайская газета. – 1895-1896.

REFERENCES

[1] Qasqabasov S. Tañdamaly. T 1. [Selected Works. Vol.1.] – Astana: Foliant, 2014. – 320 p. [in Kaz.]

[2] Sultangalieva G. S. Ilüstrirovannaia «Turgay gazeta»: süjety istorii Kazahskoi stepi (kones XIX – nachalo XX veka) [Illustrated «Turgay newspaper»*:* Plots from the History of the Kazakh Steppe (Late 19th – Early 20th Century)] // Qazaq Historical Review. – 2023. – № 1 (2). – S. 277-287. [in Rus.]

[3] Şahajanova G.K. Ğalym S. Qasqabasovtyñ hikaialary turaly zertteulerı [Studies on the Stories of Scholar S. Kaskabasov] // Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2023. - №1. – B. 376-385. [in Kaz.]

[4] Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. – № 56. – Pp. 833-843.

[5] Jüsıpov N.Q., Baratova M.N. Mäşhür Jüsıp jazbalaryñdağy añyzdar: Abylai han [Legends in the Manuscripts of Mashhur Zhussip: Abylai Khan] // Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2025. – №1. – B. 116-128. [in Kaz.]

[6] Äbsadyq A. «Qazaq handyğy jäne tarihi añyz» [The Kazakh Khanate and Historical Legends]. – Almaty: «Aiganym», 2017. – 342 b. [in Kaz.]

[7] Tlegenova G.B., Berkenova R.A., Pertaeva E.K., Myrzakhanova G.K. Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series Philological Sciencies. – 2023. – №1 (68). -– Pp. 201-215.

[8] Äbsadyq A.A., Makatova A.A. «Turgaiskaia gazeta» jäne qazaq fölklory [«Turgay newspaper» and Kazakh Folklore] // Tıl jäne ädebiet: teoriasy men täjıribesı. Filologia seriasy. – 2025. – № 4 (4). – B. 13-24. [in Kaz.]

[9] İgilikova S., İgılık M. İ. Şyğys Qazaqstan öñırınıñ toponimikalyq añyzdary turaly [On Toponymic Legends of the East Kazakhstan Region.] // Research Retrieval and Academic Letters. Proceedings of the 1st International Scientific Conference. – 2023. – B. 251-256. [in Kaz.]

[10] Oljabaev B.K., Pangereev A.Ş. Toponimdık añyzdardağy «Tuğan jer» konseptısı [The Concept of «Native Land» in Toponymic Legends.] // Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – №2. – B. 243-254. [in Kaz.]

[11] Qūrast.: Ä.Köpış. Qazaq halqynyñ tarihi tūlğalary. Qysqaşa anyqtamalyq. [Historical Figures of the Kazakh People: A Concise Reference Book.]. – Almaty: «Öner» baspasy, 2016. 1- kıtap. – 312 b. [in Kaz.]

[12] Turgai gazetı [Turgay newspaper]. – 1895-1896. [in Rus.]

КАЗАХСКИЕ ЛЕГЕНДЫ В «ТУРГАЙСКОЙ» ГАЗЕТЕ

*Макатова А.А.[1], Абсадык А.А.[2], Тасмагамбетова З.Ж.[3]
*[1,2,3]Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынулы
Костанай, Казахстан

Аннотация. «Тургайская газета» («Торгай» газеті) — одно из первых изданий, регулярно публиковавших фольклорное наследие казахского народа на русском языке. Особое внимание в издании уделялось народным легендам и преданиям. Начиная с середины XIX века академические круги царской России стремились познать историю казахского народа, вошедшего в состав империи, через устные предания и легенды.

Цель исследования — анализ казахских легенд, опубликованных в газете «Торгай», а также определение их места в казахской фольклористике. Основное направление и идеи исследования заключаются в анализе истории и жанровой природы легенд, опубликованных в 1895–1896 годах, то есть в первые годы существования издания, а также в выявлении их специфических особенностей.

В соответствии с задачами исследования были использованы общенаучные методы (сравнение, анализ и синтез), а также специальные

методы исследования (жанровый и лексический анализ). С целью рассмотрения теории легенды и степени её тематической изученности был проведён обзор научных трудов отечественных и зарубежных исследователей.

Научная ценность исследования заключается в том, что большинство опубликованных в газете «Торгай» легендарных текстов относятся к жанру исторических и топонимических легенд. Эти тексты способствовали ознакомлению колонизирующей стороны с историей казахского народа и с топонимикой осваиваемых территорий.

Практическая значимость работы состоит в проведении тематико-идейного анализа опубликованных легенд с позиции авторского подхода. Определено значение газеты «Торгай» как письменного источника в деле собирания и изучения одного из жанров казахского фольклора — легенд. Опубликованные на страницах газеты фольклорные образцы, в том числе легенды, систематизируют важные сведения об истории, этнографии, фольклоре, национальной идентичности и мировоззрении казахского народа.

Основные результаты и выводы исследования: тексты, выявленные на страницах газеты «Торгай», классифицированы на исторические и топонимические легенды. Рассмотрены четыре легендарных текста (две исторические и две топонимические легенды), а также одна статья, посвящённая анализу структуры и содержания легенды. Кроме того, установлены имена авторов и собирателей опубликованных легенд. Проанализированные в статье фольклорные легенды представляют собой вклад в развитие казахской фольклористики.

Ключевые слова: Тургайская газета, легенда, периодическое издание, казахский фольклор, письменный фольклор, исторические легенды, топонимические легенды, географические названия

KAZAKH LEGENDS IN THE TURGAY NEWSPAPER

*Makatova A.A.[1], Absadyk A.A.[2], Tasmagambetova Z.Zh.[3]
*[1,2,3]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
Kostanay, Kazakhstan

Abstract. Turgayskaya Gazeta («Turgai» newspaper) was among the first periodicals to systematically publish the folklore heritage of the Kazakh people in the Russian language, with particular attention to folk legends and narratives. From the mid-nineteenth century onward, academic circles of the Russian Empire sought to explore the history of the Kazakh people - then incorporated into the Empire - through oral traditions and legendary accounts.

The aim of this study is to analyze the Kazakh legends published in the «Turgai» newspaper and to determine their place and significance within Kazakh folkloristics. The research focuses primarily on the legends issued in 1895–1896, during the early years of the newspaper's publication, examining their historical background, genre characteristics, and distinctive features.

To achieve these objectives, both general scientific methods (comparison, analysis, and synthesis) and specific approaches (genre and lexical analysis) were employed. A review of relevant scholarly literature by domestic and foreign researchers was conducted to assess the theoretical foundations and thematic development of legend studies.

The findings demonstrate that the majority of the published texts belong to the genres of historical and toponymic legends. These materials contributed to familiarizing imperial authorities with the history of the Kazakh people and the toponymy of newly incorporated territories. The study clarifies the role of the «Turgai» newspaper as a significant written source in the collection and study of Kazakh legends. Overall, the analyzed texts represent an important contribution to the development of Kazakh folkloristics.

Keywords: Turgay newspaper, legend, periodical publication, Kazakh folklore, written folklore, historical legends, toponymic legends, geographical names

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Макатова Аягоз Артуровна – «Филология» мамандығының 2-курс докторанты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0001-7758-4812, e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы – профессор, филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-1657-029X, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Тасмагамбетова Зейнат Жансултановна – филология магистрі, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0007-9433-7833, e-mail: zinattas@mail.ru

Информация об авторах:

Макатова Аягоз Артуровна – докторант 2-курса по специальности «Филология», Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0009-0001-7758-4812, e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Абсадык Алмасбек Ахметулы – профессор, доктор филологических наук, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-1657-029X, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Тасмагамбетова Зейнат Жансултановна – магистр филологии, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0009-0007-9433-7833, e-mail: zinattas@mail.ru

Information about authors:

Makatova Ayagoz Arturovna – 2-year doctoral student in «Philology», Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0001-7758-4812, e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Absadyk Almasbek Akhmetuly – Professor, Doctor of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-1657-029X, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Zeynat Zhansultanovna Tasmagambetova – Master of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0007-9433-7833, e-mail: zinattas@mail.ru

ӘОЖ 81-26
ҒТАХР 16.01.09
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.016

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ШӘКӘРІМГЕ ҚАТЫСТЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИЛЕРІНЕ ШОЛУ, ЕМЛЕ ТАЛДАУЛАРЫ

*Мамынова Б.Қ.[1]
*[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала жазудағы мақсат – Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіре кітабы туралы жазылған «Қазақ» (1913-1918) газетіндегі сын мақала, басқа да материалдар негізінде газеттегі емле ерекшеліктеріне талдау жасау. Мақалада төте жазумен жазылған мәтіндердің дұрыс оқылуына барынша көмектесу міндеті алға қойылды. Төтені дұрыс оқудың маңызы зор, яғни әріптік-дыбыстық әліпбидің, біздің жағдайымызда ескі арабграфикалы қадым жазуынан реформаланған А. Байтұрсынұлы әліпбиінің алғашқы пайдаланған кезеңіндегі, жалпыұлттық «Қазақ» газетінде қолданылуына байланысты нақты мәліметтерді жеткізу, қадым мен төтенің айырмашылықтарын тану керек. Бұл мәселелер мәтінтану үшін де, қазақ жазуының тарихын зерттеу үшін де қажетті. Әсіресе түбірлердің жазылуындағы дауысты дыбыстардың таңбаланбауының себептері айтылады, оған қосымшалардың жалғануындағы ерекшеліктер, жекелеген таңбалардың белгіленуіндегі қиындықтарды қосуға болады. Мақалада осы мәселелер жай сөзбен айтыла салмайды, мәтінтану критерийлеріне сәйкес нақты деректер арқылы көрсетіледі. Мақалада сонымен бірге қадым жазуындағы әріпасты, әріпүсті диакритикалық таңбалар мен консонанттық әліпбидің негізгі ерешелігі туралы жан-жақты түсінік беріледі. Диакритикалық таңбалар туралы, олардың түрлеріне және функциясына байланысты мақалада кеңінен сөз болып, тілдік факітілер келтірілді. Кірме сөздердің, төл сөздердің, жалқы есімдердің және ономастикалық атаулардың газетте жазылуына көңіл бөлініп, ерекшеліктері айтылды, жазудағы қиындықтары туралы екіұшты ой қалыптаспас үшін нақты мысалдар берілді. Қазақ жазуы тарихында тек усул-қадым, А. Байтұрсынұлының усул-төте жазуы ғана емес, одан бөлек, сол кезеңдегі басқа да қазақ зиялылары ұсынған, кейбірі белгілі бір дәрежеде қолданыс тапқан алғашқы жәдігер әліпбилер жөнінде мәліметтер, алғашқы әліпбилердің құрылымы туралы деректер келтірілді. Мақаланы жазу барысында қарастырылып отырған мәселеге қатысты ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Тірек сөздер: жазу, усул-қадым, усул-жәдид, арабқаріпті графика, әліпби, норма, емле, «Қазақ» газеті, Шәкәрім

Кіріспе

Араб қаріпті ескі қазақ жазуы ертеректе пайдаланылды, мұсылмандықпен бірге енген бұл жазу квазиәліпбилік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді, ол сондықтан да консонантты әліпби саналды. Ескі араб жазуы оңнан солға қарай жазылды, онда 28 таңба болды. Әрбір таңба бір дауыссыз дыбысқа арналды. Дауысты дыбыстарды әріптердің асты-үстінен жазылатын арнайы диакритикалық белгіленімдер жеткізіп отырды. Мысал ретінде шағатай тілді жазбадан алынған мына сөздерді келтіруге болады:

لأمی گیا ناکیم және бұл мысалдар әріптерден бөлек қосымша таңбалардың болғанын білдіреді. Бұл белгіленімдер негізгі таңбалардың үстіне орналасқан. Араб тіліндегі дауыстылар ұзын (созылыңқы) және қысқа болып бөлінетіндіктен, кейбір дауыссыз дыбыс таңбалары жазу кезінде ұзын (созылыңқы) дауыстыларды таңбалау мақсатында пайдаланылған. Қысқа дауыссыздар қосымша белгілер арқылы жазылған, оларды *харакаттар*, кейбір ғылыми еңбектерде *қаракеттер, қарекелер* деп те атайды. Дауысты дыбыстардың оқылуы, тіпті оларды оқу көп ретте оқушының білімі мен түсінігіне байланысты болған. Ал «а», «и», «у» дауысты дыбыстарына жеке таңбалар арналғанын, көруге болады: حَ رَ تاكَ . Бірақ осы үш таңба өзге де ұқсас дыбыстарды таңбалауда пайдаланылады. «А» (/кәсра а-ның белгісі, «К», «Г» дауыссыздарымен тіркесіп келгенде «ә»-ні (өйткені таштит (тәшдид) – жіңішкертеді) таңбалайды. Ал يْ әрпі үстіндегі «сукун (сәкін (сүкүн деп те атайды – нөлдік форма) таңбасымен бірге (بْ ثْ) [бейт] деген сөздегідей е-ні таңбалаған, «и» таңбасы (и-дің белгісі) «ы» анық естілетін дифтонг-буындарда жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келгенде «ы»-ны таңбалаған. Сондай-ақ дыбыс жуан естілетін дауыссыздар тіркесіп, «и» дыбысы жуан естілетін дауыссыз дыбыстармен келіп, мысалы, [тыфль] сөзіндегідей жекелеген сөздерде, ط әрпі жуан естілетін дауыссыз «т»-ны таңбалайды. Ал *замма* белгісі септік жалғауымен тұрған грамматикалық байланысты білдіреді. «У» дыбысы классикалық араб тілінде өзгеріссіз қолданылады, бірақ кейде диалектілік сөздерде «о»-ны таңбалаған. Осы ٣ дауысты дыбыс белгіленімдерінен (көмекші белгі) (харакат, сүкүн, фатха) бөлек олардың айырым түрлері бар, олар «танвин» (تً نٌ يوِ نْ) немесе *тануин* деп атайды. «Сүкүн»-нің үш түрі бар, бірі – дауыссыз дыбыстың жоғын білдіреді; «шадда» (кейде оны таштит (тәшдид)) белгісі – дауыссыз дыбыстың қосарланып тұрғанын көрсетеді; «хамза» – екі дауысты дыбысты бір-бірінен ажыратады, т.б. Осы диакритикалық таңбалар арқылы араб тілінде сөздерге лексикалық та, грамматикалық та мағыналар жамалады» [١, ٢٩٩-б.].

Бірақ осы қосымша белгілердің, көмекші немесе шартты белгілердің атауы ескі қазақ жазбалары туралы мәселе көтерілген ғылыми еңбектерде әртүрлі аталады. Дегенмен де жоғарыда аталған көмекші белгілердің ескі жазбалардағы (ескі қазақ жазбаларындағы) атаулары мен толық функциясы, өзгешеліктері араб тілінің оқулықтарын айтпағанда, зерттеуші ғалым Д. Әбділәшімұлының «Ескі қазақ жазба тілі» еңбегінде толық келтірілген.

Араб тілі оқулықтарында араб тілінің ерекшелігі айтылса, аталған ғалымның еңбегінде ескі қазақ жазба тіліндегі көмекші таңбалардың дыбыстарды таңбалаудағы, дыбыстарды айырудағы, фонемалардың позициясына қарай дыбысталуындағы айырмасын, грамматикалық тұлғаларды жеткізуін т.б. талдап берілген.

Ескі қазақ жазба тілінде хамза араб-парсы тілдерінен қабылданған сөздерде ғана жұмсалған, тіліміздегі төл сөздерде негізінен қолданылмаған. Көне немесе қадым жазуында араб таңбалары сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында әртүрлі таңбаланады. Осындай ерекшеліктері қадыммен жазылған ескерткіштерді оқуды қиындатты, қадым жазуымен бүгінгі күнге жеткен ескерткіштерді екінің бірі оқи алмауы, оқыған күннің өзінде дұрыс оқи алмауы, бұл кезеңдегі ескерткіштердің жеткілікті деңгейде зерттелмей жатуына әсерін тигізді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақала жазу барысында пайдаланылған ғылыми әдебиеттер. Мақалада алғашқы әліппелер, төте жазу (әліпби), қадым жазу туралы мәліметтер ұсынған бірнеше ғылыми әдебиеттен дәйексөздер келтірілді. Атап айтқанда, Қ. Қожықовтың «Букварь для Киргизских Школъвъ Туркестанскомъ краіъ» (Составилъ Завъдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгыръ Ходжа Ходжиковъ. Изданиіе Первое. Оренбургъ Типо-Литографія т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о» 1912.), Ғ. Әнестің «Ағартушы. А. Байтұрсынұлының өмір жолы мен педагогикалық еңбектері» монографиясы (Алматы: «Арыс» баспасы, 2025. – 336 б. – 110-128-бб.), С. Хасанованың «Көне түркі және араб-латын жазбалары» (Алматы: Республикалық баспа кабинеті,1993), Б. Момынованың «Қазақ» газетіндегі емле, әліпби, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін» талдауға арналған монографиясы және алғашқы емле ережелері жинақталған А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» (Қазақ тілінің сарфы) (Бірінші жылдық. Орынбор – 1914//Құрастырған: Е.Тілешов. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.) еңбектерімен қатар негізгі зерттеу нысаны ретінде алынып отырған «Қазақ» газетінен лингвистикалық мәтіндер келтірілді. Сонымен бірге іріктелген, әр нөмірінен жинастырылған сөздер мен сөз тіркестері, сөйлемдер тілдік фактілер ретінде берілді.

Мақала жазуда пайдаланылған әдіс-тәсілдер. Мақалада айтылған ойды жеткізу үшін автордың өз мақсатына жетуі үшін лингвистикалық әдіс-тәсілдердің бірнеше түрі қолданылды. Атап айтқанда, әр әріп түрінің жазудағы таңбалық ерекшелігін анық көрсету үшін мысалдар жинақталды. Жинақталған мысалдарға сүйене отырып, сол кездегі жазу тәртібінде кездесетін, ресми бекітіле қоймаған жиырмадан астам емле ерекшелігі анықталды. Бұл ерекшеліктер әдеби тіл үшін таптырмас құнды материалдар еді, себебі нақты сол уақыт кесіндісіндегі жазудың жайын нақты көрсететін дәлелдемелер болды. Материалдар іріктелді, өйткені ұсынылып отырған қисынды, ережені дәлелдеу үшін кез келген мысал емес, оны нақтылайтын, уәждейтін мысалдар керек болатыны түсінікті. Тілдік материалдарды,

сөйлем және сөздердің жазылуына салыстырулар жүргізілді, талдаулар берілді. Алғашқы әліпбилер туралы мәліметтер топтастырылды, осы әліпбилерге жасалған ғалым Ғ. Әнестің алғашқы ғылыми талдаулары ұсынылды. Осылайша мақаланы жазу барысында бірнеше әдіс-тәсілді қолданып, діттеген мақсатқа қол жеткізілді.

Нәтижелер

Жазу туралы көп айтылғанмен, А. Байтұрсынұлының әліпбиінен бөлек қазақтың бірнеше әліпбиі болғаны туралы айтылмай, зерттелмей келеді. Шын мәнісінде, мәдениет тарихындағы кез келген әліпби жөнінде ғылыми айналыста мәліметтер болуға тиіс. Өйткені әліпби (жазу) – кез келген ұлт, халық үшін мақтаныш. Алғашқы әліпбилердің бәріне көңіл аудару, төте жазуды (А. Байтұрсынұлының) әліпбиін кемсіту я болмаса жоққа шығару емес. Бұл турасында белгілі ғалым Ғ. Әнес былай дейді: «Алғашқы қазақша «Әліппе» кітаптарының қоғамдық ғылымдары ғалымдары тарапынан дендеп зерттелмей келе жатқандығының бір себебі олардың араб қарпімен басылған көне жәдігер болуымен бірге, екіншіден, Қазақстан кітапханаларында түпнұсқалары жоқ, тіптен Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасының өзінде олардың кейбірінің ғана фотокөшірмелері сақталған. «Қолмен ұстаған кейбір «Әліппе» кітаптарын атап өтелік. Олардың өзі қазақша (төл) «Әліппе», қазақ пен орысқа ортақ «Әліппе» һәм қазаққа арналған орыс «Азбукалары» мен «Букварьлары» болып тарамдалып келеді. Бәрін бірдей бір тұста үстемелетпей, тек қазақшасына (мұқабасына жазылған) үңілсек, бізге белгілі «Әліппелер» мыналар:

– Жазуға үйрететін Кенеге. Қазан, 1894.

– Қазақ Әліппесі. Жазған Зәкария бин Ерғали әл-Ахмеди и-Бәкеуи. Қазан, 1910.

– Усул сотие тәртібінде қазақша Әліппе. Жазушы Мұхамед Ораз бин Нұрбай Қызылжари.Уфа, 1910.

– Арабаев И., Сәрсекеев Х. Әліфбе йәки төте оқу. Уфа, 1911.

– Аңдамасов Ж. Қазақша ең жаңа Әліппе. Уфа, 1912.

– Малдыбаев М.Қазақша ең жаңа Әліппе. Қазан, 1912.

– Қазақ баларына жәрдем. Қазақша Әліппе сабағы. Тәртіп етуші Кенжеғали бин Ғабдулла бин Серғали әл-Әлимбети. Қазан, 1913.

Біз осы орайда жоғарыда аты аталмаған тағы бір ерекше «Әліппе» кітабы мен оның авторына арнайы тоқтала кетпекпіз. Сол кездің мөлшерімен көлемді болып саналатын (жоғарыда аталған «Әліппелердің» көлемі орташа алғанда 30-40 беттен аспайды), 90 беттік кітап мұқабасының оңы (орыс қарпі) мен терісінде (араб әліпбиімен) былай деп жазылған:

– БУКВАРЬ для Киргизских Школъвъ Туркестанскомъ краіъ. Составилъ Завъдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгыръ Ходжа ХОДЖИКОВЪ (*Түпнұсқадағы жазу тәртібі сақталған* – Ғ.Ә.). Изданиіе Первое. Оренбургъ Типо-Литографія т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о» 1912 [Кітаптың тек бір-ақ беті – титулы орысша, қалғаны тұтастай араб қарпімен қазақша].

– Мактаб ал-қазақ «АЛИФБА». 1-китаб. Шығарғушы Қарнақде хукумет мактабиндік ушитилы Пераускийлік Қоңыр Қожа Ходжиков. 1-мәртебе басылып шыққаны. «Каримов, Хұсаинов уширкасы»-ның мәтбуғасы. Орынбурғ – 1912» [2].

«Қоңырқожа Қожықов – ұлттық элитаның көрнекті өкілі. Видный представитель национальной элиты» деп аталған еңбектің [6, 42-б.]» 38-45 беттерінде: «Қ. Қожықовтың енді бір мәні зор еңбегі оның қазақ балаларына арнап жазған Әліпбесі» дей аламыз. Араб әрпімен Орынборда 1912 жылы басылған бұл оқулық өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан жаңа сипатқа ие. Автор ең алдымен қазақ балаларының жасы мен қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, ғылыми негіздерін халықтың тұрмыс күйі мен кәсіп-тіршілігіне орайластыра үйретуді көздейді. Ол өз Әліпбесін ұлы ағартушы Ы. Алтынсарин хрестоматиясына негіздей құрады, сол талапқа өзінің жазған өлеңі, әңгімелерін жүйелеп, жинаққа енгізеді. Ең алдымен, Ыбырайдың «Кел, балалар, оқылық», «Балқожаның хаты» секілді өлеңдерін үлгі ретінде келтіріп, өзі жастарды оқу-білім, өнерге шақыратын «Шәкірт балалардың өлеңі» атты жырын шәкірттіктің алғышарты етіп ұсынады» [6, 42-б.]. «Әліппелердің» авторлары қалай болғанда да олар өз заманының озық ойлы азаматтары, елге танымал тәжірибелі ұстаз-педагогтар болғандығы сөзсіз. Мәселен, педагог Закария Ерғали 1910 жылы басылымның алғысөзінде жазып отыр: «1907 жылда Қазанда болған қазақ алифбасы жамиғаты тарапынан қазақ балаларына мақсұт қазақша Алифба тарту ету маған тапсырылған еді», – деп. Бұл жердегі анықтай түсетін әңгіме, сірә, Ресей мұсылман мұғалімдерінің бас қосу жиыны, Қазан сиезі туралы болса керек.

Ұстаз Нұрбай Қызылжари да сол 1910 жылы өкіне жазады: Бұл уақытта бірақ барша қазақ өздеріміздің саф тілімізде болған бір Алифбаға мұқтаждығымыз һәммәңізге мағлұм болар. Бұл уақытқа дейін балаларға оқу үшін өз тілінде бір кітап болмауына мейлінше ренжіп жүруші едім» деп. Бұл екі еңбектің де басты ерекшелігі – шын мәнінде жаңа әдіс («усул сотие») арқылы әуелі қазақтың дыбыстарын айтуды үйретіп, одан соң оның таңбасы – әріпті бейнелеп жаздыртады. Алғашқы «Әліппеде» оған 42 сабақ арналса, Н. Қызылжари 26 дәріспен қазақ әріптерінің (дыбыстарының) баршасымен шәкірттерді таныстырып шығады. Одан кейінгі мәтіндерде: «Салауат Алла» (З. Ерғали) және «Қираат Түркие», «Пайғамбар», «Ғылым-есеп», «Ғылым-тарих», «Түрлі дұғалар» (Н. Қызылжари) атты заманауи тақырыпшалар берілген. Екі «Әліппеде» де күн мен ай және жыл аттары, жыл санау, мүшел сияқты қызықты мәліметтер ұшырасады. Н. Қызылжари кітабының бірден көзге түсер ерекшелігі – «Ата», «Ана-апа», «Ұстаз және молда», «Оқу үйрету» тақырыпшалы шағын мәтіндерде өте ұғынықты, қазақтың көркем әдеби тілімен мұғалім мен ата-ана туралы ғибратты тәрбие сөзін айтады. Ал 1913 жылы жарық көрген Кенжеғали Серғалидің «Әліппесі» – шын мәнінде әдістемелік тұрғыдан біршама жетіле түскен көрнекті еңбек. Дыбыстардың өзін дауысты және дауыссыз деп жіктеп, талдау мен сұрақ-жауап әдістерін қолданады. ...Әріп-дыбыстарды үйретіп

болғаннан соң: «Жақсы баланың мінездері», «Аллатағала һәм пайғамбар», «Жұмақ һәм Тамұқ», «Жұмаққа һәм Тамұққа кіретін кісілер», «Күн есімі», «Жыл есімі», «Ай есімі», «Жұлдыз есімі», «Араб алифбасы», «Есептен бір дәріс» тақырыпшалы шағын мәтіндер оқуға ұсынылады.

Аталған әліппелердің авторлары жәдитке дейінгі кезең оқығандары, олар – қадимшілер. Осы әзірге жәдит алдыңғы кезеңді шартты түрде *қадим кезеңі* деп атауға болады. Ал осы кезеңнен кейін *жәдитшілер* дәуірі (кезеңі) басталды. Олар – авангардтық кезеңнің өкілдері [2, 110-128 бб.].

Талқылау

Жәдидшілдік XX ғасырдың басындағы Ресей қоластындағы түркі халықтарының мәдени-рухани, діни және ұлттық құндылықтарының тапталмауы жолындағы күресі еді. Ресей қоластындағы мұсылмандардың жаңа әдісті мектебінің (усул жәдид) негізін салған, мұсылман халықтары құқығының тапталмауы үшін күрескен және олардың рухани дамуына кең мүмкіндік беруді талап еткен ірі тұлға – татар (қырым татары) ғалымы Исмаил бек Гаспралы (Гаспринский). Оның 1881 жылы шыққан «Русское мусульманство» деген еңбегі патша өкіметі тарапынан қолға алынған білім беру жүйелерін сынға алып, «ұлт бостандығы» туралы мәселе көтерді. «Татар ғалымының бастамасымен жәдидтік оқу жүйесі енгізілді де, бұл үшін И. Гаспринский «Ховаджа субъян» (Балалар оқытушысы) атты оқулық шығарды. Бірақ И. Гаспринский оқулығында таңбалар саны бұрынғыша 31 санды болып қала берді, яки татар ғалымы араб тіліндегі басы артық әріптерді әліпби құрамынан шығармай, 28 араб таңбасын толық сақтап, қалған үшеуін парсы әліпбиінен иеленді. Оқулықтың қалған бөлімдері «Жағрапия ғылымы», «Ғылым тарих», «Хисаб», «Ғылым хал» сабақтарына арналды.

Жәдитшілікті ұстанған жас ұрпақ жетіліп, «усул жәдид» (жаңа әдіс) оқыту жүйесіне негізделген медреселер біртіндеп ашыла бастады. Мәселен, «Орынборда «Хусейния медресесі», Уфада «Ғалия медресесі», Қазанда «Мұхаммедия медресесі», Троицкіде «Расулия медресесі», т.б. Өзбектер арасында жәдидшілік мектебі 1903 жылы Самарқандта ашылды, оған өзбек зиялысы Абдулкадыр Шакури жетекшілік жасады, Бұхарада Махмұдқожа Бехбуди жаңа бағыттағы «Балаларға оқулық» деген кітап жазды. Сонымен қатар халықты рухани жақтан ілгерілету мақсатымен «Самарқанд», «Ойина» журналдарын шығарады. Қазақ даласында жәдидшілдік «Қазақ» газетімен қазақ даласына таралды» [2, 110-128 бб.]. Ал А. Байтұрсынұлының төте жазуы оны «қазақ жазуының реформаторы» деп атандырды да, қазақ зиялыларының кейбірі өз мақсаттарына Совет өкіметінің көмегімен қол жеткізуге болады деген әрі үміт, әрі сенімде болды. Сөйтіп осындай үміті бар А. Байтұрсынұлы Совет өкіметін қолдай бастады. Ол 1920 ж. Қазақстанның халық ағарту наркомы болып тағайындалады. Ал қадымнан төтеге көшудің себептерін санамалап көрсетуге болады: «Араб алфавитінің төте түріне көшуге Орта Азия, Қазақстан жерінде жарық көрген «Дала уәләятының газеті», «Түркістан уәләятының газеті», «Айқап» журналында жарияланған,

Уфадан шығып тұрған түрлі басылымдар материалдарында кетіп жатқан қателер, араб алфавиті асты-үсті қарекелерін оқудағы қиындықтар себеп болған. Араб алфавитінің өзгертілген, жеңілдетілген, ыңғайлы түте жазуы 1924-1929 жылға дейін, тіпті 1938 жылы латын алфавитіне көшкеннің өзінде де жарыса қолданылып келді» [8, 288-б.]. Бұл айтылғандардан бөлек басқа да негізгі себептері мен алғышарттары бар, олар: халықтың сауаттылық деңгейін көтеру, оның бір жолы жазу жүйесіне өзгеріс енгізу еді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін орындайтын міндеттер мыналар еді: қазақ тілінің жүйесін дұрыс жеткізетіндей дәрежеде әліпбиді өзгерту, терминологиялық қабатты қалыптастыру, дұрыс жазу және дұрыс оқудың ғылыми қағидаларын жасау, қазақ тілін оқытып-үйретудің бағдарламасын түзу, емле нормасын ресми бекіту, т.б. Осы істердің басы-қасында А. Байтұрсынұлы да жүргені көпке мәлім. Тіпті ол бұл бастамалардың негізін «Қазақ» газетінде қалап үлгірген еді. Газеттің, газет арқылы А. Байтұрсынұлының осы қызметінің дәлелі ретінде басылымнан «Шаһ Кәрім ақсақалға» мәтінін келтіреміз.

هاش ميرک اغلاقاسقآ

قازاق» ڭد ۱۵۳ يچن هدنرمون هرجش ڭدزڭ ۲ يچن تېر يۇلىساب نانياج اغرادتامازآ»
:ناغزاج ەگزكچنتوا ينانم زماتيآ
هرجش» ڭن ۵۰ يچن هدنتېب يگ يچک زۇجء نانياج ناغزاج هدنرېج: ۱) ملآء ڭن ربء»
يسلاب «يلېچ ياب» ەگېد يدن «يتكېچ» ... اغرازاج كهرېک. ۲) ملآء ڭن يتلا ڭنيسلاب
«نېموچ» ەمپا س «ەتېک» ەگېد ن ۇۇر. ،ملآء نېموچ ربء ناقسۇۇت لېپا. يچک هدزۇج
يربء
ەكپا نۇ نچلآ بېد ،يدياتآ رلاۇب نچلآ ،بلوب يچک ەگزۇج يدلايسوق. يلياب نېم يتېج ۇۇر
ملآء – يدننېموچ «نچلآ» بېد يدياتآ. نېموچ ملآء ڭن يسيناء مه تروتء اغۇۇر ەنيلوب يد:
اقوت ۲) كهنوک ۳) ناپسآ ٤) لۇقزوب. «،ملآء نېموچ ۇاج ،يدپا ادادنوس مساب ۇاس يدپا»،
۱)
.بېد يتېج ڭدۇۇر بتيآ ەكتېک ن يخيرات يلاقام اد راب
يزېک ەگلېک ن ڭوس هاش ميرک لاقاسقآ هرجش يس يلارۇۇت ينانم زميقتيآ ەلېک
،يچنكپا
.يد
هاش ميرک لاقاسقآ «هرجش» ەنيس للڭېج - ييلېج اچسمۇج ،ياماراق هرېت ڭ ،بلايوا
،بوک ،بقوا ناس بريتسلاس براب يناغزاج بنيروک رۇت. لۇب ادارۇۇت يدلاقاسقآ ڭدقازاق
«ينزيماراک» ،كهسېد قترآ ناغاتقام زبسامولوب. كرۇت يخيرات نېم يسيقسنات ەگلېک ن مادآ
هرجش ين يامىقوا ەتېک - يدياملآ. هرجش ەليچ ڭدر ادنرادباتک بزوت ەگرۇج ن ڭدتامولعم
لۇب
هاش ميرک ربء ربء اقباتک ،بزتء ڭنيچۇۇقوا ەنيېب ،نت ربء ،ادناغاراق ەكتلڭېج ن
نراب هد
«زسسمېک نلېک ەبسۇت يدي»: هرجش ڭن يگيلچمېک هد راب. يچنكپا ادنۇۇليساب
يتقايس. ادادنوس
.يادنۇم سمېک ەلېج نر هزۇت بت راساب بېد زميلايوا
ەچ خيرات يكپا ەېبدوصقم ن يدلايزاج: ۱) هدبتكم اغرلالاب ۇۇتيقوا نچۇا مه ۲) ڭدقل
ەسپا هدنب يغنرۇب نرادلاح اقفراج ،براغچ ،بادنقيآ ڭدلپا ەكتوا ،ن لۇب يگنۇک نرمواء مه ەلېک
يۇۇلېک نگ ۇۇريدلبء نچۇاء. يلاۇب ،ادناغاراق هاش ميرک هرجش يس هدبتكم ۇۇقوا يلارۇق
هرجش ،اغۇۇنيتۇت يكپا ،نادساب ارۇۇت ەملېک يدي. لاق ،يدرېب يچنكپا اقطراش ارۇۇت

هدآ ،ت ڭاز كهرپـک يدپا: يغڭوس هرجش ەليچ ەگر هدراج يچم يۇۇلوب يتسييتء. ناغۇب هاش ميرک يس يغات ەليۇا هرككس مم يدي: ،تآ ،لج لپا بوک – ساتۇت ،بلاناس ،ساء
ڭاراس ەليوس من يد. نادقدنوس ەگلزت ن ،رادتآ ناققليۇا هدليا ر هدسپا قلروز نپـب ،يدلااق
.زسۇادناقرآ اچلام بـجلج بغچ ەتپـک يد
هاش ميرک لاقاسقآ چغڭۇت هرجش يچ ناغلوب ،ڭوس يسيمۇج نييق ەکـپا ەنين ەنيسۇت زم. ەستيآ
،هد «ينيتاق ەکلوا ن يدزق ەگيۇا باراق يديلاج» ەگـپد هدن ،ى يچنکـپا ادنۇۇليساب قاغرۇق مادآ
مه هدليا ڭدر يرادتآ نپـم راتاق ڭدرلاوا ،نساء ،نسيمرۇت هدآ ،ت نرادڭاز اد زميگروک ەلپـک
.يد

(«Қазақ», ١٦٧ нөмір) .كەكلپـج

Келтіріп отырған мәтін – лингвистикалық мәтін (газеттегі жазылуы толық сақталып отыр).

Шаһ Крим ақсақалға

«Қазақ»дың 153нчі нөмрнде чжіреңздің 2нші рет басылұұы жайнан азаматдарға жазған өтінчңзге мнаны айтамыз: «Чжре»нің 50нчі бетндегі кчі жүз жайнан жазған жерінде:1) әлмнң бр баласы «Шеклібай» дегенді «шекті» деп жазарға керек.

Әлмнң алты баласынң бірі «чөмен» емес, «кете» деген рұұ. Әлм, чөмен бр тұұсқан ел. Кчі жүзде екеүн алчн деб атайды, бұлар алчн болб, кчі жүзге қосылады. Байлы мен жеті рұұ әлм-чөменді «алчн» деб атайды. Чөмен әлмнң нісі һм төрт рұұға бөлінеді: 1) тоқа 2) көнек, 3) аспан, 4) бозқұл. «Әлм, чөмен жау еді, сонда да басм сағ еді», деб жеті рұұдң айтб кеткен тарихи мақалы да бар.

Екнчі, кезі келген соң Шаһ Крим ақсақал чжіресі тұұралы мнаны айтқымыз келеді. Шаһ Крим ақсақал «Чжре»сіне жеңл-желпі жұмысша қарамай, терең ойлаб, көб оқыб, сан салстрыб барб жазғаны көрінб тұр. Бұл тұұрада ақсақалды қазақдың «Карамзині» десек, артқ мақтаған болмасбз. Түрік тарихы мен тансқысы келген адам бұл чжрені оқымай кете-алмайды. Чжрешілердің кітабтарнда тозб жүрген мғлұматдң барнде Шаһ Крим бр бр ктабқа тзб, оқұұшынң бейнетн, бір қарағанда, жеңлткен сиақты. Сондада «Кемссіз келн түсбейді»: «чжренң» кемшлігі де бар. Екнчі басылұұнда мұндай кемс жерлерн түзетб басар деб ойлаймз. Тарих екі мақсұд бен жазылады. 1) мктбде балаларға оқытуұұ үчн һм 2) халқдң бұрынғы халдарн жарққа чғарб, айқындаб, елдң өткен, бұл күнгі өмрн һм келечеген білдіруұ үчн. Бұлай қарағанда, Шаһ Крим чжресі мактбде оқұұ құралы есебнде тұтынұұға, екі басдан тұұра келмейді. Қала берді, екнчі шартқа тұұра келүүі керек еді: соңғы чжрешілерге жәрдемчі болұұы тиісті. Бұған Шаһ Крим чжресі тағы үйлесңкремейді: ат, жыл, ел көб-тұтас саналб, с, әдет, заң сараң сөйленеді. Сондқдан тзілген атдар, ұйлққан елдер есде зорлқ бен қалады. Арқандаусыз малша жлжб шғб кетеді.

Шаһ Крим ақсақал тұңғш чжреші болған соң, жұмысы қиын екеніне түсінеміз. Әйтседе, «қатыны өлген қызды үйге қараб жылайды» дегендей, екнчі баслұұнда құрғақ адам һм елдердң атдары мен қатар олардң сін, тұрмысн, әдет, заңдарнда көргімз келеді.

Желкек. «Қазақ», №167, 31 иануар, жексенбі, 31 январь, 1916 жыл (қоян).

Осы мақала негізінде емле ерекшеліктерін жүйелеуге талаптандық, ерекшеліктер газеттің барлық нөмірлеріне, тіпті әр бетіне тән. Енді осы ерекшеліктерге жеке-жеке тоқталып көрелік:

«Осы мақаланы басшылыққа ала отырып, емле ерекшеліктеріне назар аударғанда, төмендегі арнайылап көрсетілген ерекшеліктердің тұтасымен «Қазақ» газетінің барлық нөмірлеріне тәндігі байқалды, яғни газет жарыққа шығып тұрған мезгілде ресми бекітілген емле ережелері болмағанмен, сол кезең (١٩١٣-١٩١٨ жж.) үшін және кейінгі ережелердің (١٩٢٤ ж. бастап) жасалуында, ережелердің біртіндеп қалыптасуында, тіпті кейін ресми бекітілгенде аталған жазу моделінің барынша ықпалы болғанын байқатады. Ол қандай ерекшеліктер дегенде, олар мыналар: сөз құрамында «ы» – бар болса, бұл дыбыс кейде «ы», кейде «и» деп оқылған. Көбіне сөздің соңындағы «*ай», «ей»* буынында,болмаса «и» (ый, ій) дыбысы жазылуға тиісті буындарда, болмаса «аы» буыны, «еі» буыны бар сөздерді жазғанда «и» (ый,ій) орнына «ы» жазылып отырған (әрине, егер сөз жуан болса), «і» жазылған (сөз жіңішке болғанда). ى әрпі араб тілінде «и»-ді таңбалайтыны белгілі. Ал газетте бұл таңба «и» (ый, ій) және «ы» орнында жұмсалады. Сондықтан қазақтың алғашқы жалпыұлттық газетінде аталған таңба «ы»-ның да, «и»-дің (ый, ій) де орнына жұмсалған. Бірақ «аы» деп жазылса да, оқығанда – «ай»; «еі» жазылғанда да – «аы» деп емес, «ей» деп оқылады. Бұл мысалдарды келтіре отырып біздің айтпағымыз – дыбысқа арналған таңба (бұл жерде «ы»-ға арналған) оқуда «и» (ый, ій) түрінде дыбысталатынына төтемен айналысып жүрген оқушылардың, зерттеушілердің назарын бөлдіру. Сонымен қатар, мәтін сол жылдары газетте қалай жазылса, оны сол күйінше кирилшеге көшіру (бұл тіл білімінде лингвистикалық мәтінді сақтау деп аталады) мақсаты болғандықтан, жоғарыдағы мәтіннің түпнұсқалық (газеттік) жазылу тұрпаты толық қалдырылды. Сонымен қатар алдында «и»-ге қатысты айтылған пікірімізді дәлелдеу үшін мысалдар келтіріледі. Атап айтқанда, «ناغون «*ноғаы* (сөз соңында А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі «ы» жазылғанмен, оқығанда «й» болады), «قازاقىاد», немесе жазба нұсқасы *«қазақдаы»* (сөздің соңында «ى» (ы) жазылғанымен, ол таңбаның «ый» деп оқылатыны өз-өзінен сұранып тұр), ал «ىاج) «*жаы*» (соңында «ы» әрпі жазылғанмен, «й» деп оқылады). Сол сияқты «ىآ» *(«аы»)* тағы да «ы» жазылады, бірақ «й» болып оқылады. Газетте қолданған төте жазуда да қазіргі төтедегідей («қазіргі төте» деп ҚХР-дағы қазақтардың қазіргі кезде пайдаланып жүрген төте жазуын айтып отырмыз) қысқа «й» яки ұзын «и» деген жоқ. Өйткені қазіргі кездегі пайдаланатын төтеде «и» мен «й»-ға (и/й)-ға бір ғана таңба арналған. Бір ғана «и» жазылады және осы таңба «и»-дің де, «й»-дің де орнын басады. Бұл ерекшелік қазіргі кездегі «й» жазылатын буындармен байланысты даулы пікірлер туындап отырғандықтан, арнайы жеке көрсетілді. Мұндай мысалдарды көп келтіруге болады: *чғарғандаы, үлескендеі* (бұл сөздерде де алдыңғы мысалдардағыдай «ы», «і» жазылғанмен, «й» деп оқылады) т.б. Газетте «и» әрпі үнемі дауыссыз дыбыстан соң, дұрысында айтылуға сәйкес «ы», «і» жазылуға тиісті орындарда жазылған: *қазақчилқ* «قلچقازاق» деген

сөзде де «ч»-дан кейін (ш емес) «ы» оқылады), ондай сөзге тағы бір мысалды келтіруге болады: «انيناف» (*«қанына»*) т.б. Газеттегі әріп астына екі нүкте тігінен қойылған таңба (پ) «е»-ні таңбалайды. Ескерте кету керек, негізінен, ١, ٢-буында солай жазылғаны мына мысалдардан байқалып тұр: *Гретсиа, келсек, екен, неміс, бер, кем, мен*, т.б. Ал екінші буыннан әрі қарай «е» дыбысы қазіргі төтедегі «е»-ге ұқсайтын «ە» («е») таңбасымен айқын болып таңбаланып отырған. Дегенмен кей сөздерде ٢-буында да алдыңғы ١-буындағы «پ» әрпі яки таңбасы жазылатын кездер бар, мысалы, *газетасында* т.б. сөздерді келтіруге болады. Алдында көрсетілген ескі төтедегі (бұл жерде ескі төте деп шартты түрде А.Байтұрсынұлының әліпбиі айтылып отырғанын ескертеміз) «پ» («е»-нің) таңбасы қазіргі төтедегі «и» таңбасына сәйкесіп отырады. Нақ осы таңба қазіргі төте жазуында сөздің барлық буынында жазылады, «и» әрпі екі «и» («и»/«й»-дің) орнына да жұмсалып, бір таңба болып таңбаланады. Қазіргі төте жазудағы «ە» («е») әрпі ескі төте жазуындағы сөздің ٢, ٣-буындарында жазылатын «е»-мен бірдей. Мысалы: «ەدنەكسەلۇا» – *үлескендей*) т.б. сөздердің жазылуын мысалға келтіруге болады. Ескі төтедегі «ي» («и») таңбасы (әріп таңбасының астына екі нүкте көлденеңінен салынған) кейде «ы»-ны: «انيناف» – *(«қанына»),* кейде: «и»-ді: *Рұмыниаға* (бір сөз құрамында келе отырып, әрі «ы»-ны, әрі «и»-ді) таңбалап қолданылған; бұл ғана емес, аталған әріп таңбасы «і»-нің орнына жүреді, мысалы: *көрінеді, стеуінен*; кейде «й»-ді таңбалап кетеді: «ناغون» «*ноғай*» деген сөзді келтіріп отырмыз) т.б. Сонда бір ғана «ي» таңбасы «төрт дыбысты таңбалап, мағына айырып, ерекше функция атқарған. Осы «ي» («и») таңбасы екі рет қайталанып жазылатын сөздер бар, ондай кезде аталған таңба «ии» деп оқылатын болған: *«тиис»* деп жазылады, бірақ айтқанда, оқылғанда *«тійіс»* болып танылып, оқылады. «ي» – «и» дыбысы «ы» және «і» дыбыстары кездесетін сөздің барлық позицияларында емес, көбінесе грамматикалық формаларды (оның өзінде барлық грамматикалық қосымшаларды таңбалағанда емес) жазуда жұмсалғаны байқалады. Келтіріліп отырған мысалдарға қарағанда, көбінесе тәуелділіктің ٣-жағын білдіретін кездерде осы құбылыс орын алғаны жиі байқалды: «ەنيروت» *«төріне»,* сол сияқты «نەنيسلجام» (*«мажлсинен»)* т.б. сөздерді атап өтуге болады. А. Байтұрсынұлының «Оқу-құралдағы» сөздердің жазылуына байланысты ٦-ншы ережеде и/й-дің жазылуы туралы: «Шолақ «й» дауысты дыбыстардың ғана соңында я алдында естіледі. Сондықтан, дауысты дыбыстардан соң жазылған «и» бүтін «и» емес, шолақ «й» болады. Мәселен, *тай, қойлар, құймақ, кій* деген сөздердегі «й»-лер. Бұл ережеге теріс сияқты көрінер «и» жазылмайтын бас буындар. Мәселен «қыйсық» деген сөзде шолақ «й» дауыссыз «қ»-ның соңынан келіп тұр. Олай болғаны бас буында бүтін «и» жазылмағандықтан. Бас буыннан басқа орындарда «и» ұзын естілген жерлерге екі «и» жазылады, тіпті ұзын естілген орындарға үш «и» жазылады. «Ы» бас буыннан басқа жерде шолақ «й»-дің алдында бір буынның ішінде келсе, бітеу болса да, қалмай жазылады», - делінген [3,17-б.]. Ал «ы», «і» дыбыстары түбір сөздерде анық немесе ашық естілсе де, құмығыңқы, яки анық емес болып естілсе де жазылмағаны газет ұстанған

емледен көрініп тұрады. Ол үшін тағы да мысалдар келтіруге болады: «دلچپچ» (*«чечлді»),* «براغچ» (*«чғарыб»),* «كچا» (*«чкі»),* «بڭسڭ» (*«сіңіб»),* «قالب» (*«балқ»),* т.б. Сөздің ең соңғы позициясында «ы» немесе «і» (сөздің жуан-жіңішкелігіне қарай) үнемі жазылған: «سەلئسم» (*«мселесі»).* Бірақ сөздің соңындағы тұйық буынның құрамында және сөзге жалғанатын қосымшалардың құрамында тағы да «ы» жазылмағаны – факт: «كٴنير ادناملسم» (*«мслмандарынң»),* т.б. «Ы» дыбысы кірме сөздерде сөздің абсолют соңында жазылған, бірақ кейде «ы» емес, «и» деп оқылған, мысалы: «تفم» (*«мүфти»).* Ал сөздің соңында аталған таңба әліпбиде белгіленген дыбысқа сәйкес жуан болса «ы» деп, жіңішке болса «і» болып оқылады: «سەلئسم – «мселесі». Бірінші буында, кейде екінші буында да «е» басқа таңбамен мысалы, «سەمبا» *«емес»* сөзінде әріп астына екі нүкте тігінен орналастырылған (ٻ) түрде берілген. Сонымен қатар кейде екінші буыннан әрі қарайғы үшінші буындағы «е» таңбасы қазіргі төтедегі «е»-мен («ە») бірдей таңбаланып отырған, мысалы, «سەمبا» *(«емес»)* сөзінде бірінші буында «е» (ٻ) осы таңбамен белгіленсе, кейінгі буындарда басқаша жағдай орын алған, яғни «ە» – таңбасымен жазылған, «يەدنەكسەلۇا» *(«үлескендей»)* сөзіндегі 2,3-буындардағы екі «е» де, қазіргі төтедегі «е»-мен «ە» ұқсас яки бірдей. Бірақ, біздің байқағанымыз, 1-буын тұйық немесе бітеу буын болса, «е» таңбасы бұрынғы шағатайлық (қадымдық) таңба қалыбын («ٻ») таңбасын сақтап жазылатыны байқалады; «ы», «і»-нің жазылуы газетте кәдімгідей күрделі мәселе болып табылады. Бұл дыбыстың таңбалануы туралы А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде 5-нші ереже берілген, онда мынадай пікір айтылған: «Ы» харфі бас буында һәм барша бітеу буында жазылмайды. Ашық буында қалмай жазылды. Мәселен: «мысық» жазылады «ы»-сыз «мсқ» «قسم» болып «мысығына» деген сөзде «ы» қалмай «мысығына» болып жазылады. Үйткені: «мы-сық» деген сөзде екі буын, бір буын «мы», екінші буын «сық», «мы» буынға «ы» жазбаймыз бас буын болғандықтан, «сық» буынға «ы» жазбаймыз бітеу буын болғандықтан, сүйткен соң «мысық» («قسيم») болып жазылмай, «мсқ» «قسم» ғана болып жазылады «мысығына» деген сөзді буынға бөліп, харіфтерін түгел жазсақ, мәселен, «мы-сы-ғы-на» деп төрт буын болады. Бас буынға «ы» жазбаймыз: басқа «сы», «ғы» буындарға жазамыз, үйткені бұлар ашық буындар [3, 16-б.].

Газетте қазақтың төл сөздерінде қазіргі «у» естілетін жерлерде қосар «ۇۇ» («ұұ») жазылған, сондай-ақ екінші немесе үшінші буында осы жазу үлгісі сақталған. Мысалы, «ұұ» түрінде жазылады, бірақ «у» («ұу») болып оқылады, «ادنزۇآ» *(«аұзнда»)* (мысал «ұ» әрпі «у» болып оқылатынын дәлелдеу үшін келтіріліп отыр). Дәл осы сияқты «ұ» дыбысына байланысты орныққан жағдай «ү»-ге де қатысты болып келеді: «تەمۇەآل» *(«алеүмет»)* сөзінде «ү» жазылғанмен, оқылғанда «у» болатыны белгілі жағдай. Сонымен бірге к-мен келетін сөздер жіңішке болып оқылып, айтылатындықтан, А. Байтұрсынұлы қалыптастырған әліпби және емле үлгісі бойынша да, «к» жазылуы тиіс, бірақ газет материалдарында ондай тұстарда дәйекше белгісі үнемі қойыла бермеген: «سيچنكپا» *(«екнчисі»)* т.б. Бірақ қазіргі қазақ тіл білімінде бейүндес сөздер деген терминмен аталатын *тұздыкі//тұздікі*

сияқты сөздердің алдына газет беттерінде дәйекше қойылып отырған. ««ندم» *(«мдны»)* деп жазылып тұр, сол сияқты «ناحور» (*«роханы»* – соңында «ы» жазылған) сөздерін келтіруге болады, бірақ осы сөздердің соңғы әрпі барлық жерде «и» деп оқылғанын ескерте кету керек. Себебі жоқ емес, өйткені қазақ тілінде «ы» сөз тудырушы яки сөз түрлендіруші жұрнаққа жатпайды, дегенмен «и» арқылы көбінесе бір заттың екінші бір затқа, нәрсеге тән екенін білдіретін мағына (реңк) туындайды (айта кету керек, қазіргі кезде аталмыш жұрнақтың сөзтудырушылық қасиеті басым бола бастады).

Келесі кезекте «ф» әрпін аз сөз қыла кетуге болады. Бұл әріп кірме сөздерде, әсіресе діни сөздерде жазылған. Ал ауызекі тілде «ф» орнына «п» айтылғанмен, жазба дәстүр әсерінің күштілігіне байланысты, сөз басында кірме сөздерде «ф» жазылатынын газет материалдары анық көрсетеді: «ركف» *(«фкр»),* «اديافا» *(«файда»)* т.б. «Ф» – араб сөздерінде сөздің барлық позициясында кездесетін дыбыс. Ең қызығы орыс тілінен енген сөздердегі «ов», «ев» жұрнақтары жазылуы керек-ау деген орындарда газетте «оф», «еф» деп жазылып отырған (бұл жайт тек келтірілген мақала емес, басқа мақалаларда да солай екенін ескертеміз). Сонда газеттегі орыстардың, татарлардың фамилияларының соңында «в» жазылатын жерде «ф» жазыла бергені байқалады: «فوديزياب» *(«Баизидоф»).* Ал жіңішке айтылатын сөздердің алдына дәйекше «ء» таңбасы «қойылған, мысалы, «ء رب» («бр») (дәйекшемен жазылған), «ء برب نرب» («брн брі»), «ء بلت» («тлі») сияқты сөздердің алдына да дәйекше қойылған), «ء بکس» («сіңіб») – сөз басында дәйекше қойылған, «ء نچۇا» («үчн») деген сөзде «ұ»-ның тұсына дәйекше қойылғандықтан, жіңішке «ұ» емес, «ү» болып оқылады. «Ш» жазылуға тиісті қазақ сөздері, негізінен, «چ» («ч»)-мен жазылып отырғанын айту керек, бірақ ара-арасында «ش»-мен жазылуы да кездесіп отырады. Дегенмен «بدلچپچ» *(«чечлді»)*, «براغچ» *(«чғарыб»),* «قلچقازاق» (*«қазақчлқ»)* т.б. сөздерде «ч»-мен келетін сөздердің жазу үлгісі жиі (тіпті үнемі деуге болады) екенін баса айту керек, ал кейбір орыс тілінен енген кірме сөздер құрамында «ш»-мен жазу әредікте кездеседі: «Шума деген бек жаман ауру» (Қ.,١٩١٣, No ٥, ٩-март). Дегенмен «ш» жазылатын жерлерде «ч» жазылған. Ал «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі»-нің факсимилесінде, яғни кітаптың ١٩-бетінде ш-ға қатысты қызық мәлімет берілген, ол кирилл нұсқасының ٢٤-бетінде орналасқан: «Қатаң дауыссыздар: б, п, т, ч, д, с, ғ, қ, к, г», – делінген мәлімет жазылған. Осы әріптердің ішінде «ш» таңбасы аталмайды [٤]. Бұл – ١٩٢٥ жылғы әліпби, жазу үлгісі. «Қазақ» газетінде нақ осындай жазу үлгісі болғанын ескерту үшін дәйексөз арнайы келтіріліп отыр. Бірақ соңғы жылдардағы басылымдар беттеріне қарағанда, А. Байтұрсынұлы әліпбиін әртүрлі тану, әртүрлі оқу орын ала бастағаны байқалады. Сонымен қатар газетте біздің түсінігіміз бойынша «ү», «у» жазылуы тиіс орындарда, оның ішінде әсіресе кірме сөздерде, «о» жазылғанын атап өту керек: «تموكح» *(«хкомт)*, «ناحور» *(«роханы»).* Бұл туралы (жазу қағидаларында) А. Байтұрсынұлы: «О» дыбысы сөздің бас буынында ғана естіледі. Басқа буындарында һәм дауысты дыбыстардан соң қазақ сөзінде һеш орында

естілмейді, сондықтан бас буыннан басқа орында яки дауысты дыбыстан соң «و») («о») жазылса, «ۇ» («ү») қылып оқу тиіс», – [٣١, ١٥-б.] деген ереже береді. Осыған орай айтарымыз, тілімізге сіңіп кеткен *рухани, хүкімет* сөздерінің осы түрде жазылуы және айтылуы аталмыш ережеге сүйенуден туған сынды. Газеттегі «ии» немесе «ий»-мен жазылған сөздерді «يي» «иы»/«йы» деп, кейде «يي» «ии» деп жазылғанды «ый»/«ій» деп те оқуға тура келеді, мысалы: «زمييوا» *(«оиимз»)* (қазіргі емле бойынша – *ойымыз*). Газет материалдарында үнемі «ы», «і» түсіріліп отырғанын ескергенде, «يي» «ии» сөздің жуан не жіңішке болуына қарай «иі» немесе «иы»-ны белгілеп, грамматикалық форманы жеткізген. Яғни аталған сөз «زمييوا» *(«ойымз»)* түрінде оқылады. Газетте сөз соңында «ы» («і» де) анық жазылатыны жоғарыда айтылды, себебі де түсіндірілді. Бірақ газеттегі сөздердің екінші буынында, сөз ортасында да анық естілсе де «ы», «і» жазылмағанын қайталап айтамыз, ал «і» тек грамматикалық формаларды білдіргенде сөздің ең соңында жазылады, қалған позицияларда (оның ішінде соңғы буын құрамында да) жазылмайды, мысалы: «زبء» *(«бз»),* «ڭدزبٔ» *(«бздң»).* «І»-нің жазылуына қатысты емлелік және таңбалық ерекшеліктер «ы» дыбысына да қатысты. Оны нақтылай түсу үшін «ы», «і» түсіріліп отырған сөздердің кейбірін кирилл харпіне түсіріп келтірдік: *айб – айып, әдлдк – әділдік, әдлсздк – әділсіздік, барасн – барасың, берерсн – берерсің, бр – бір, бтм – бітім, блтр – былтыр, гүлсн – гүлсің, ғмр – ғұмыр, ксі – кісі, қачб – қашып, қалңмал – қалыңмал, қз – қыз, қзл – қызыл, қрқ – қырық, құрғрсн – құрғырсың, момн – момын, мслмн – мұсылман, мна – мына, мрза – мырза, орс – орыс, отрсн – отырсың, соқрсн – соқырсың, сн – ісін, тоғз – тоғыз* т.б. Ал *рзқ* сөзін *рызық* деп те, *ризық* деп те, тіпті алдына «ы»-ны қосып, «ырзық» деп те оқуға болады. Әрине, сөз басында «ы» жазылуға тиісті жерлерде осы әріптің түсірілетінін ескергенде, *ырзық («сн» – «ісін»)* сөзіндей) деп оқу дұрыс. «ىسوا ىتفم كل ڭدزبٔسەلئسم» *(«Осы мфтлк мсилесі бздң»)* деген қолданыста «і» әрпі сөздің соңғы буынында ғана жазылады, қалған орындарда (буындарда) жазылмайды. Тағы бір ерекшелік, шағатайлық яки қадым үлгісімен етістіктің жедел өткен шағы ұяң дыбыстан ғана бастап жазылатын жағдай жаппай байқалады, ол кезде сөз түбірінің қандай дыбысқа аяқталғаны аса маңызды емес: «ىدسېد» *(«десді»),* «ىدقاق» *(«қақды»),* «ىدنوأ» *(«өнді»).* Көптің түсінігінде қалыптасқан дауысты дыбыстар барлық позицияда да жазылады деген пікір, газетке қатысты алғанда, шындыққа сай келмейді. Жалпы алғанда, дауысты дыбыстардың жазылуы – газет пайдаланған емленің өте күрделі мәселесі. Өйткені кейде сөз басында, кейде бірінші буында, кейде екінші буында да т.б. позицияларда олар түсіріліп жазыла береді немесе тіпті жазылмайды деуге болады, мысалы, «ىرالالم» (*«мллалары» – «моллалары»).* Ал дауысты «ү», «ұ» дыбыстары естілуге, яғни жазылғанда да сақталуға тиісті орындарда ол әріптер түсірілген: «ىتفم» *(«мфти»),* «ىتفم كل» *(«мфтилк»),* «ڭنيرادناملسم» *(«мслмандарынң),* «تموكح» *(«хкомт»)* т.б.; «ۇ», яғни жалқы болып жазылатын («ұ») әрпі – «ұу» дыбысының қызметін атқарған және осы дыбысты жеткізуде қосар түрінде берілген. «ۇۇ» («ұұ») – «ұу», жіңішке буындарда «үу» орнына да жазылған. Бұл жазу үлгісі

алғашқы кезде ескі жазу үлгісіндегідей, яғни қадымшада, «у»-дың жартылай дауысты саналғанын көрсетеді. Тағы бір ескеретін мәселе, екі «ۇۇ»-мен («ҰҰ») келген жерлерді кейде «уы» деп, «ұу» «ы» (ы жазылмайтындықтан, түсірілгендіктен) деп оқуға тура келетінін ескерту керек, мысалы, «بۇۇق» *(«құұб»)* («ҰҰ» жазылғанда кейде «уы» түрінде, кейде «ұуы» болады деп айтуымыздың себебі осындай), «نرالیچۇۇزاج» *(«жазұұчиларн»)* бұл жерде «ҰҰ» – «ұу» деп оқылады). Соған қарағанда «ұу» қосар (дифтонг) дыбыстардың жазылуы біртекті болғанмен, оқылуы әртүрлі (контекстік мағынаға қарай) болған сынды: «یادناغراغچبۇۇق» *(«құұб чғарғандай»)* («ұу» келетін жерде екі («ҰҰ») болып жазылған: *«қлұұға трысұұда», «оқұұчыларимзға», «тұұрасындағы», «созлұұ», «қасарұұда»* т.б. және айтып отырған пікіріміздің дәлелі осындай. Яғни «ۇۇ» («ҰҰ») қосар дыбысы «ҰҰ», немесе «ұу», болмаса «ұы» («بۇۇق») орнына жүрген, контекске қарай әртүрлі оқылған (мысалы, *«созлұұ», «қасарұұда»* сөздерін *«созылу», «қасару»* деп оқуға байланысты да осындай). *«Созлұұ»* сөзінің құрамындағы «ы» жазылуы тиіс жерде «ы» жазылмағандықтан, сөйлемдегі ой жүйесін сақтап, дұрыс оқығанда «созылуы» түрінде болады. Газеттегі емлеге байланысты кейбір жүйесіздіктер грамматикалық қосымшалардан да, сөз түбірінің жазылуынан да көрініс береді. Ал «ۇۇ» («ҰҰ»), немесе «ұу» деп сөз ішінде қатар келгенде, буын жуан болса жазылып отырған, ал жіңішке болса, яғни г,к дыбыстары бар жіңішке дыбысталатын сөздерде «ұу» деп оқылады. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы жоғарыда аталған еңбектегі ۳-нші ережеде: «у» қысқа айтылатын дыбыс, «у» ұзын естілсе, ол жерде екі «у» болғандықтан, оның алдыңғысы бүтін «у», соңғысы жарты «у» – шолақ «у», «у» ұзын естілетін жерге екі «у» жазу тиіс. Мысалы: *тұмсық, тұра, тұура, сұлұу, суу* [۳] деген ереже ұсынады. Газеттегі ұ,у дыбыстарының жазылуына байланысты ерекшеліктер ережеде толық айтылмағанын, ескерілмегенін ескерту керек, ал біз мақалада барынша толығырақ жеткізу мақсатын ұстандық. Газет материалдарындағы сөздің соңындағы «п» естілетін немесе -ып, -іп, -п өткен шақ көсемше жұрнағы жазылатын жерлерде тек қана ұяң «б» жазылатыны, осы модельдің сол кез үшін нормалық дәрежесі болғаны жасырын емес, оған ондаған мысалдарды дәлел ретінде келтіруге болады: «بلوب» («болыб»), «براغچ» *(«чғарб»),* «بسادلجاب» *(«бажлдасб»),* «بۇۇق» *(«құұб»).* Сөз басында газетте «и», «і», «ы» жазылмаған. Бұл квазиәліпби белгілерінің бірінен саналады, мысалы: «ماما» *«мам»,* «کچا» *«чкі»,* «سا ٔ» *(«с» – «іс»),* «اقامتنا) *(«нтмақ»).* Дауысты дыбыстар жазылмағанмен, бұл сөздердің сол күйінде оқылмайтыны түсінікті, ал оқығанда *«имам», «ічкі», «іс», «ынтымақ»* деп оқу керек. Газетте «у» және «в» әріптеріне бірдей таңба арналған: у – «ۋ»,«в» – «ۋ». «Екеуі де, негізінен, орыс тілінен енген кірме сөздерде жазылады, мысалы, *ауғост, духовни*, т.б. Орыс және басқа шетелдік сөздер құрамында «у» таңбасы жазылған және «у» таңбасы кирилше әрі «в», әрі «у» дыбысын таңбалауда пайдаланылған деп есептеу керек. Мысалы, «اپورۋپا» – *Европа немесе Еурпоа*. Оқу барысында бір дыбысқа басымдық берілген деп ойлаймыз. Орысша жазып үйренген адам болса *«Еврепе – Европа»* деп оқыған, ал қазақтар қазақшаға жақындатып

«Еуропе – Аурупа» деп оқыған-сынды. Бірақ ۱۹۱۳-۱۹۱۵ жылдардағы бірнеше нөмірден қазіргі кезде кейбір зерттеушілер жазып жүргендей, *«Аурупа»* деп (тек а-мен келген) жазылған сөз оқымадық, кездестірмедік. Бұл арада оқушыларды қателестіріп тұрған таңба сөздің ең басына қойылатын әліп немесе сүйеу таяққа байланысты көрінді. Қателіктің орын алуы сүйеу таяқ аталатын көлбеу сызықшаның «اپورۋپا» «а» таңбасына аса ұқсастығында болса керек, бірақ көлбеу таяқшаның төбесінде көлденең қойылатын сызығы (мадд) жоқ) екенін есте ұстау керек, сонымен қатар сүйеу таяқ басқа да дауысты дыбыстардың алдынан жазыла береді. Бірақ а-ның үстіне қойылатын көлденең сызық барлық уақытта жазыла да бермегені байқалды, содан келіп әртүрлі оқу үрдісі қалыптасып кеткен деп ойлаймыз. А. Байтұрсынұлы бұл турасында «Сөз жазуының жалпы ережелерінде»: «Сөз басында «أ «дыбысы жоқ жерде ا харфі тұрса, ол басқа дауысты дыбысқа сүйеу үшін қойылған таяқ есебінде қойылса да айтылмайды» [۳, ١٤-б], – дейді. Газетте қазақ сөздерінің құрамында «у» таңбасы жазылмаған, тек «у» айтылады-ау деген жерлерде оқырман өзі «ұұ»-ны «ұу» деп оқи берген, т.б. Әліп (сүйеу) таяқшасы сөздің абсолют басында дауысты дыбыстардың алдынан келеді және мұндай кезде дауысты дыбыстардың өзін де газет шығарушылары жазып отырған: «یەدنەکسەلۇا» *(үлескендей),* «نەکتوا» *(өткен),* «بدەلوا» *(өледі),* «نەدچنکوا» *(өкншден),* «نچۇأ» *(үчн)* т.б. «ۇا»» «وا» «таңбаларының қосарланып келуі ескі жазу үлгісімен әліп пен кейбір дауысты дыбыстардың тіркесіп келіп, бір дыбысты таңбалағанын көрсетеді. Бұл – ескі (қадым, шағатай) жазуының заңдылығы. Осылай таңбалау газеттің барлық нөмірлеріне тән. Газетте сүйеу таяқша немесе әліп деп аталатын белгі-таңба сөздің абсолют басында әртүрлі жағдайға байланысты қойылады, мысалы: «منیسا» *(ісіне),* «اقامتنا» *(нтмақ).* Бұл сөздердегі әліп белгісінің болуы сөз басында дауысты дыбыстың барын білдіріп тұр, бірақ дауысты дыбыстың өзі жазылмайды.

Газет беттерінде х әрпі шағатайлық خ таңбасымен таңбаланған. Мысалы, «االصخ». ۱۹۲۳ жылдан бастап, аталған таңбаның خ үстіндегі ноқаты алынып тасталып, ноқатсыз таңбалана бастаған. *Ахонды* «بدنوحآ» *,«роханилар»* «ناحور رال» сияқты сөздерде «سغوس» *(соғыс)* сөзіндегідей тек «و»-мен («о») жазылған. Оны қазіргі заманға сәйкестендіре оқып, «ұ» болмаса «у» деп «жөндеп» оқу дұрыс болмайды деп санаймыз, өйткені «о» бұл сөзде анық таңбаланған, сондықтан «у» деп оқу тіпті де дұрыс емес. Ерекше атап өту керек, газетте «у» тек кірме сөздерде ғана жазылған әрі жеке (бөлек) таңбаланып, берілген. Газеттегі емленің қалыптанбауы емле ережелерінің сол кезде ресми бекітілмеуімен байланысты деп ұғыну керек. Осы әркелкілік бірге, бөлек жазылатын сөздерге де байланысты. Мысалы, шылаулардың жазылуы әркелкі, бірізділік жоқ: *бзде* (*Бұған бзде мойындар едк*) «هدزب رادنیوم کدبا ناغۇب» (дұрысы *біз де – де* бөлек) деген сөйлемде де қасындағы сөзбен бірге жазылып тұрса, енді бір жерде бөлек жазылған; септік жалғаулары кейде түбірмен, болмаса негізбен бірге, кейде бөлек жазылған, мысалы: *чн тлің мен* т.б.; Сол сияқты қиындықтар көмекші етістіктер мен негізгі етістіктердің тіркескен түрлерінен, күрделі

етістіктердің жазылуынан байқалады, тағы да бірізділік сақталмағаны байқалып тұрады. Мысалы, «ەلېك-نتيامآل» – *«киле-алмайтн»,* «ەگيرب-سامآل» – *«бріге-алмас»* сияқты сөздердің жазылуын айтуға болады. Шет тілден енген сөздердің сыртқы тұрқы, тұрпаты сол күйінде сақталып, қабылданып (кіріп) отырған тілдің нормасымен жазылуы газетте басым, ал осы үлгі көбіне орфограммалық қиындықтарға әкелген деп білеміз. Мысалы, «ىتفم كل ىسەلئسم» *(мфтилік мселесі)* тіркесімі келесі бір сөйлемде «ادنىسەلئسم» *(мселеснда)* түрінде жазылып, қосымша жуан болып жалғанған. Мұның өзі осы сияқты сөздерді жазу, оларға қосымша жалғаудың қиындықпен тұрақтанатынын, қалыптанатынын көрсетеді, өйткені бұл мәселе қазіргі емледе де күрделі болып саналады әрі емлесі қиын сөздер қатарын көбейтіп келеді. «ادنىسايند» *(дниаснда*), «ىندم» *(«мдны» – мдни)* сынды сөздердің жазылуында сингармонизм заңы сақталмаған, себебі олар - кірме сөздер. Әсіресе *«мадани»* сөзінің жазылуы – қазіргі *«мәдениден»* бөлек. ١٩١٣-١٩١٨ жж. аралығындағы газет нөмірлерінде шағатай үлгісінен алынып, өзгеріссіз жазылған бірнеше таңбалар мен сөздер бар. Ол сөздердің жазылуында ескі жазу үлгісі барынша толық сақталған, өйткені тұтас сөз өзгеріссіз, сол күйінде жаңа жазуға көшірілген: «مه» *(һәм),* «اطخ» *(хата),* «تصخر» *«рхмт»* немесе қазіргі кездегі – «рахмет», «рахымет» т.б. «Шежре»-нің «هرجش ڭن» *(«сияқты»)* тырнақшаға алынған кітап, шығарма атауларына қосымша жалғанғанда дефиссіз жазылады және қосымша тырнақшаның сыртында жазылған. Ал біреуді әлдебір адамға, затқа т.б. теңегенде тырнақшаға алынып жазылады, мысалы: «болмасбз мақтаған артқ, десек» Карамзині «қазақдың ақсақалды турада» Бұл төтемен былай жазылады: زبساملوب ناغاتقام قترآ ،كهسېد «ينزيماراك«ڭدقازاق يدالقاسقآ ادارۇۇت لۇب. Сандарға қосымша жалғау барысында да дефис қойылмайды: (٥٠-нші ٠٥, يچن٢ (يچن) т.б. Дауысты дыбыстар мүлде жазылмайтын сөздермеен қатар, тиісті әріптер түгел жазылатын сөздер де болғанын айту керек: «يداليسوق» *(қосылады).* Бірақ, негізінен, газет материалдарында дауысты дыбыстар толық жазылмайтынын жоғарыда айтып өткенбіз. Араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің оқылуына-жазылуына, оларға қосымша жалғау үлгісіне мысал: «هدبتكم» – *«мктбде»* т.б. Қазіргі кезде «я» жазылатын орында «иа» жазылған: «تقايس» *(«сиақты»),* т.б.» [٥, ١٤٠-١٥٧ бб.].

Қорытынды

1926 жылғы Түркологиялық съездегі «әліпби айтысынан» кейін көп жылдар бойы қазақтың рухани өмірінде ерекше рөл атқарған «А.Байтұрсынов алфавиті» қоғам өмірінен ығыстырыла бастады. Себебі, КСРО-ның саяси жүйесі әлем қолданып жүрген алфавитке, яғни латынға көшуді міндеттей бастаған еді. Сондай-ақ әліпби айтысы тұсында А. Байтұрсынұлын жақтаушылар азшылық болып қалды. Жақтағандар көп болған күннің өзінде де, саяси жүйенің мақсаты бөлек еді, сонған орай Ахмет Байтұрсынұлының графикасының тағдыры шешіліп қойылған еді. 1929 жылы 24 қаңтарда Қазақстан Орталық Кеңес комитеті президиумы мен халық Комиссарлар кеңесінің «Жаңа алфавит туралы» қаулысы

шықты. Бұл әліпбиде 29 әріп болды. Ал 1929 жылдан бастап, КСРО территориясында араб алфавитін қолдануды түбірімен тоқтату туралы Совет өкіметінің қаулысы күшіне енді. Себебі, араб алфавиті КСРО-ның өзге республикаларынан мұсылман республикаларын бөліп тастайды деген қауіп туындаған еді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әбділәшімұлы Д. Қазақ әдеби тілі және оның төркіні туралы толғаныс. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2004. – 299 б.

[2] Ходжиков К. Букварь для Киргизских Школъвъ Туркестанскомъ краіъ. Составилъ Завъдующій Карнакскимъ русско-туземнымъ училищемъ Конгыръ Ходжа ХОДЖИКОВЪ. Изданиіе Первое. Оренбургъ: Типо-Литографія т-ва «Каримовъ, Хусаиновъ и К-о». – 1912.

[3] Әнес, Ғ. Ағартушы. А.Байтұрсынұлының өмір жолы мен педагогикалық еңбектері. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2025. – 336 б.

[4] Жармұхамедов М., Қожықова С. Ұстаз. Ағартушы. Ғалым. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 257 б.

[5] Хасанова С. Көне түркі және араб-латын жазбалары. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1993. – 288 б.

[6] Байтұрсынұлы, А. Тіл – құрал (Қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. Орынбор – 1914 // Құрастырған: Е.Тілешов. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.

[7] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925. – Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2022. – 24 б.

[8] Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2022. – 256 б.

REFERENCES

[1] Abdilashimuly D. Kazakh adebi tili zhane onyn torkini turaly tolganys [Reflections on the Kazakh Literary Language and Its Origins]. – Beijing: Ulttar Baspasy, 2004. – 299 b. [in Kaz.]

[2] Khodzhikov K. Bukvar dlya Kirgizskikh Shkol v Turkestanskom Krae [Primer for Kirghiz Schools in the Turkestan Region]. – Orenburg: Typo-Lithography of Karimov, Khusainov & Co., 1912. [in Russ.]

[3] Anes G. Agartushy: A. Baitursynulynyn omir joly men pedagogikalyk enbekteri [The Educator: A. Baitursynuly's Life Path and Pedagogical Works]. – Almaty: Arys Publishing House, 2025. – 336 b. [in Kaz.]

[4] Zharmukhamedov M., Kozhykova S. "Ustaz. Agartushy. Galym" [Teacher. Educator. Scholar]. – Almaty: Kazakh Tili Publishing House, 2024. – 257 b. [in Kaz.]

[5] Khasanova S. Kone turki zhane arab-latyn jazbalary [Ancient Turkic and Arabic-Latin Inscriptions]. – Almaty: Respublikalyk Baspa Kabineti, 1993. – 288 b. [in Kaz.]

[6] Baitursynuly A. Til–qural (Kazakh tilinin sarfy). Birinshi jyldyk [Language Tool: The Grammar of the Kazakh Language. First Year] (originally published in Orenburg, 1914). Compiled by E. Tileshov. – Almaty: Sardar Publishing House, 2009. – 348 b. [in Kaz.]

[7] Kazakh bilimpazdarynyn tungysh siezi [The First Congress of Kazakh Scholars]. Orenburg, 1925. – Nur-Sultan: Gylym Publishing House, 2022. – 24 b. [in Kaz.]

[8] Momynova B. "Kazakh" gazeti (1913–1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy ["Kazakh" Newspaper (1913–1918): Alphabet, Orthographic Features, and Lexical-Grammatical Structure]. – Almaty: Kazakh Tili Publishing House, 2022. – 257 b. [in Kaz.]

ОБЗОР ПЕРВЫХ КАЗАХСКИХ АЛФАВИТОВ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ, ПОСВЯЩЕННЫХ ШАКАРИМУ В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ»

*Мамынова Б.Қ.[1]
*[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Целью написания статьи является анализ особенностей орфографии, представленных в материалах общенациональной газеты «Қазақ» (1913–1918), на основе критической статьи, посвящённой летописному труду Шакарима Кудайбердыулы, а также других публикаций данного издания. Задача статьи заключается в содействии правильному прочтению текстов, написанных арабской графикой (төте жазу). Правильное чтение текстов, написанных письмом төте, имеет большое значение, поскольку необходимо представить достоверные сведения об использовании буквенно-звукового алфавита, в нашем случае – реформированного алфавита А. Байтурсынулы, созданного на основе староарабской письменности усул-кадым, в начальный период его применения в общенациональной газете «Қазақ», а также выявить различия между письменностью усул-кадым и усул-төте. Эти вопросы имеют важное значение как для текстологии, так и для изучения истории казахской письменности. Особое внимание уделяется причинам отсутствия обозначения гласных звуков при написании корневых слов; к ним также относятся особенности присоединения аффиксов и трудности, связанные с обозначением отдельных графических знаков. В статье указанные вопросы не ограничиваются общим описанием, а аргументируются и подтверждаются конкретными фактами в соответствии с критериями текстологического исследования. Наряду с этим в статье дается подробное представление об основных особенностях надстрочных и подстрочных диакритических знаков письменности усул-кадым, а также консонантного алфавита. Диакритические знаки, их виды и функции подробно рассматриваются в статье, приводятся языковые факты. Особое внимание уделено написанию заимствованных и исконно казахских слов, а также собственных имен и ономастических названий, встречающихся

в газете. Для исключения неоднозначного толкования их написания приводятся соответствующие примеры. В статье представлены сведения не только об истории казахской письменности, связанной с письмом усул-кадым и реформированной арабской графикой (усул-төте), разработанной Ахметом Байтурсынулы, но и о других ранних казахских алфавитах, предложенных представителями казахской интеллигенции того периода, некоторые из которых получили определённое распространение. Также приводятся данные о структуре этих первых алфавитов. При подготовке статьи использовались научные труды по рассматриваемой проблематике.

Ключевые слова: письменность, усул-кадым, усул-жадид, арабографический алфавит, алфавит, норма, орфография, газета «Казах», Шакарим

A REVIEW OF THE EARLY KAZAKH ALPHABETS AND AN ORTHOGRAPHIC ANALYSIS BASED ON MATERIALS ABOUT SHAKARIM PUBLISHED IN THE NEWSPAPER «KAZAKH»

*Mamynova B.K.[1]
*[1]Kazakh National University named after al-Farabi
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The purpose of this article is to analyze the orthographic features presented in the materials of the national newspaper “Kazakh” (1913–1918), based on a critical article devoted to Shakarim Kudaiberdyuly’s genealogical work, as well as other publications of this newspaper. The objective of the article is to facilitate the accurate reading of texts written in the reformed Arabic script (tote jazu). The accurate reading of texts written in the tote script is of great importance, as it makes it possible to provide reliable information on the use of the letter-based phonographic alphabet, in this case, A. Baitursynuly’s reformed alphabet, developed on the basis of the traditional Arabic script (usul-kadym), during the initial period of its use in the national newspaper “Kazakh”, as well as to identify the differences between the usul-kadym and usul-tote writing systems. These issues are of considerable significance both for textual studies and for the study of the history of the Kazakh writing system. Particular attention is paid to the reasons for the omission of vowel notation in the spelling of root words, as well as to the peculiarities of suffix attachment and the difficulties associated with the representation of individual graphic signs. These issues are not merely described but are substantiated and supported by factual evidence in accordance with the criteria of textual analysis. In addition, the article provides a detailed description of the principal features of the superscript and subscript diacritical marks used in the usul-kadym writing system, as well as of the consonantal alphabet. The article also examines the types and functions of diacritical marks in detail and presents relevant linguistic evidence. The article further illustrates the orthographic features of native Kazakh vocabulary, loanwords, personal names, and other onomastic names attested in the newspaper. Relevant examples are provided in order to avoid ambiguous interpretation of their spelling. The

article presents information not only on the history of the Kazakh writing system associated with the usul-kadym script and the reformed Arabic script (usul-tote) developed by Akhmet Baitursynuly, but also on other early Kazakh alphabets proposed by representatives of the Kazakh intelligentsia of that period, some of which gained a certain degree of use. The structure of these early alphabets is also described. In preparing the article, scholarly works relevant to the research topic were consulted.

Keywords: writing, usul-kadym, usul-jadid, Arabic alphabet, alphabet, norm, spelling, Kazakh newspaper, Shakarim

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Автор туралы мәлімет:

Мамынова Бағдан Қатайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: momynova_b@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9354-233X

Информация об авторе:

Мамынова Бағдан Қатайқызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: momynova_b@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9354-233X

Information about the author:

Mamynova Bagdan Kataikyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: momynova_b@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9354-233X

ӘОЖ 81’42:398.2(574)
ҒТАХР 17.71.01
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.017

ОТБАСЫ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: СЕМАНТИКАСЫ МЕН ҒҰРЫПТЫҚ ҚЫЗМЕТІ

*Мұратқызы М.[1], Дуранлы М.[2], Алтыбаева А.Б.[3], Акдаулетова Ж.А.[4]
*[1,3,4]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан
[2]Түркі әлемін зерттеу институты, Егей университеті, Измир, Түркия

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің семантикалық және функционалдық ерекшеліктері этнолингвистикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылады. Отбасы ғұрып фольклоры адамның өмірлік циклін (туу, үйлену, өлу) реттейтін дәстүрлі рәсімдермен байланысты қалыптасқан рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы мәтіндерде қолданылатын соматикалық фразеологизмдер адамның ішкі эмоциялық күйін ғана емес, қауымдық дүниетанымды, әлеуметтік қатынастарды және дәстүрлі мінез-құлық нормаларын бейнелейтін маңызды тілдік құрал ретінде көрінеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің семантикалық жүктемесін, олардың ғұрыптық контекске байланысты мағыналық түрленуін және фольклорлық мәтіндегі функционалдық қызметін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде адамның дене мүшелеріне қатысты атауларға негізделген тұрақты тіркестердің әлпештеу, үйлену және азалау ғұрып фольклорындағы қолданысы алынды.

Зерттеудің дереккөзін «Бабалар сөзі» көптомдығының әлпештеу фольклоры (72-том), үйлену ғұрып фольклоры (90-том) және азалау ғұрып фольклоры (91-том) материалдары құрайды. Материалдарды талдау барысында тұтас іріктеу, сипаттамалы, салыстырмалы-семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде құлақ, бас, қабырға, жүрек, қол, көз, қабақ, маңдай соматизмдеріне негізделген фразеологизмдердің ғұрыптық мәтіндерде әртүрлі семантикалық жүк арқалайтыны анықталды. Әлпештеу фольклорында жүрек пен көз соматизмдері өмірдің басталуына байланысты қуаныш, мейірім, алаңдаушылық сияқты эмоциялық күйлерді білдірсе, үйлену ғұрпында қол, қабақ, құлақ, бас, маңдай соматизмдері әлеуметтік мәртебенің өзгеруін, иерархиялық қатынастарды және мінез-құлық нормаларын бейнелейді. Ал азалау ғұрып фольклорында көз, жүрек, қабырға, бас, маңдай соматизмдері қайғының терең психологиялық сипатын, рухани күйзелісті және тағдырлық түсініктерді білдіретін бейнелі тілдік құрал ретінде көрінеді.

Зерттеу қорытындысы соматикалық фразеологизмдердің қазақ отбасы ғұрып фольклорында өмірлік циклдің шекаралық кезеңдерін белгілеуші мәдени-семиотикалық код қызметін атқаратынын көрсетеді. Бұл құбылыс өтпелі ғұрыптар теориясы тұрғысынан түсіндіріліп, соматикалық фразеологизмдердің ұлттық дүниетанымды танытатын маңызды тілдік репрезентанттар екені айқындалды. Зерттеу нәтижелерінің ғылыми маңызы – қазақ фразеологиясын фольклорлық және этномәдени контексте кешенді талдауға негіз болуымен, ал практикалық маңызы – этнолингвистика, фольклортану және тіл мәдениеті салаларындағы зерттеулерде қолданылу мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: ғұрыптық фольклор, соматикалық, фразеологизмдер, отбасы ғұрып фольклоры, ұлттық дүниетаным, өмірлік цикл, семантика, өтпелі ғұрыптар

Кіріспе

Қазақ халық мәдениетінде отбасы ғұрып фольклоры – ұлттың дүниетанымы мен әлеуметтік құрылымын, моральдық-этикалық ұстанымдарын және дәстүрлі мінез-құлық нормаларын бейнелейтін маңызды рухани қабаттардың бірі. Туу, үйлену және азалау ғұрыптарына қатысты қалыптасқан фольклорлық мәтіндерде адам болмысы, өмірдің өтпелі кезеңдері мен қауымдық қатынастар көркем әрі символдық тіл арқылы беріледі. Осы тұрғыдан алғанда, ғұрыптық фольклор тілінің бейнелілігі мен тұрақтылығы ерекше назар аудартады. Отбасы ғұрып фольклорында жиі ұшырасатын тілдік құбылыстардың бірі – соматикалық фразеологизмдер. Адам дене мүшелеріне қатысты қалыптасқан бұл тұрақты тіркестер ғұрыптық мәтіндерде тек эмоциялық әсер құралы ретінде ғана емес, белгілі бір рәсімдік әрекетті, әлеуметтік норманы немесе сакралды мағынаны білдіретін фольклорлық код қызметін атқарады. Мәселен, бас, қол, жүрек, көз, құлақ сияқты соматизмдер арқылы қауымның қабылдауы, батасы, тыйымы, жоқтауы мен тілек-ниеті вербалданады. Соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық қолданысы олардың семантикасын тұрмыстық деңгейден көтеріп, дәстүрлі дүниетанаммен сабақтастырады. Тойбастар, сыңсу, бата, беташар, жоқтау, көңіл айту сияқты жанрларда дене мүшесіне қатысты тұрақты тіркестер адам мен қоғам, тірілер мен аруақтар, жеке тұлға мен қауым арасындағы байланысты білдіретін символдық құралға айналады.

Соматикалық фразеологизмдер тіл білімінде адамның дене мүшелері мен ағзаларына қатысты атаулар негізінде қалыптасқан, қимыл-әрекет, психологиялық күй және эмоциялық ахуалды бейнелейтін тұрақты тілдік бірліктер ретінде қарастырылады. Бұл бағыттағы зерттеулер соматизмдердің тек тілдік емес, танымдық және мәдени табиғатын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің семантикалық табиғатын жүйелі түрде қарастырған Р.Ә. Авакова фразеологиялық бірліктердің ішкі формасының қалыптасуын олардың уәждік негізімен байланыстыра

отырып, соматикалық фразеологизмдерді адамның анатомиялық атаулары мен қимыл-қозғалыстарына негізделген ең өнімді топтардың бірі ретінде көрсетеді [1]. Ғалым фразеологизмдердің мазмұны халықтың күнделікті өмір тәжірибесіне, сезіну мен қабылдау ерекшеліктеріне сүйеніп жасалатынын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, соматикалық фразеологизмдер адамның ішкі жан дүниесін, көңіл-күйін және әлеуметтік жағдайын бейнелеудің әмбебап құралы болып табылады.

Соматикалық фразеологизмдердің эмоциялық-экспрессивтік қырын айқындауда Г. Смағұлова еңбектері маңызды орын алады [2]. Ғалым фразеологизмдердің мағыналық құрылымында адамның көңіл-күйін, қайғысын, қуанышын, үрейін білдіретін соматикалық компоненттердің жиі ұшырасатынын көрсетіп, олардың фразеологиялық жүйедегі қызметін нақты мысалдар арқылы сипаттайды. Бұл зерттеулер соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтіндерде эмоциялық әсерді күшейтуші тілдік құрал ретінде қолданылатынын айқындайды.

Осы ретте, Р.Ә. Авакова және Г. Смағұлова еңбектерінде ұсынылған теориялық тұжырымдар соматикалық фразеологизмдерді қазақ фольклоры аясында кешенді қарастыруға ғылыми негіз болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің негізгі дереккөзін «Бабалар сөзі» көптомдығы: Әлпештеу фольклоры, Т.72, Үйлену ғұрып фольклоры, Т.90, Азалау ғұрып фольклоры, Т.91 құрайды. Фактологиялық материалдардан соматикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктер тұтас іріктеу әдісі арқылы жинақталды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Соматикалық фразеологизмдердің мағынасы қазақ тілінің фразеологиялық сөздіктеріндегі (І. Кеңесбаев, Г. Смағұлова) түсіндірмелермен салыстырыла отырып талданды. Сонымен қатар соматизмдердің ғұрыптық мәтіндегі қызметін анықтау үшін функционалдық-стилистикалық талдау жүргізілді. Ғұрып түрлері бойынша (әлпештеу – үйлену – азалау) соматикалық фразеологизмдердің семантикалық жүктемесі салыстырылып, олардың эмоциялық, әлеуметтік және тағдырлық қызметтері айқындалды. Зерттеу әдіснамалық тұрғыдан фольклортану, фразеология және этномәдени семантика тоғысында жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ фольклорында, әсіресе отбасы ғұрыптарына қатысты жанрларда (жоқтау, естірту, сыңсу, беташар, жар-жар) соматикалық фразеологизмдер ерекше жиілікпен кездеседі. Мұндай мәтіндерде бас, көз, жүрек, қабырға, қол, маңдай атауларына негізделген тұрақты тіркестер жеке адамның ішкі күйін ғана емес, ұжымдық эмоционалдық тәжірибені де бейнелейді. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің фольклорда ғұрыптық мазмұнмен, дәстүрлі дүниетаныммен және эмоциялық ортақтықпен тығыз байланыста қолданылатынын көрсетеді [3, 106 б.].

Соматизмдер – адам дене мүшелеріне қатысты қалыптасқан фразеологиялық бірліктер – халықтың дүниетанымы мен менталитетін танудың маңызды тілдік көрсеткіші болып табылады. Мұндай тілдік бірліктер арқылы адам мен әлемнің арақатынасы, қоғамда орныққан құндылықтар жүйесі және мәдени басымдықтар айқындалады. Әртүрлі мәдениеттерде дене мүшелері тек физиологиялық нысан ретінде ғана емес, терең философиялық және әлеуметтік мәнге ие метафоралық таңба қызметін атқарады. Мәселен, адамгершілік пен эмоциялық құндылықтар алдыңғы қатарға шығатын мәдениеттерде жүрек, жан соматизмдері махаббат, адалдық, шынайылық ұғымдарымен тығыз байланыстырылады. Ал рационалдық ойлау мен ақыл-сананы жоғары бағалайтын мәдени кеңістікте бас соматизмі ақыл-парасаттың, саналы әрекеттің және ішкі бақылаудың символы ретінде орнығады. Осылайша соматикалық фразеологизмдер ұлттық сананың ерекшелігін айқындайтын мәдени-когнитивтік код ретінде қызмет етеді [4, 4 б.].

Қазақ тіліндегі *қабырға* соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның ішкі жан күйзелісін, терең эмоциялық ахуалын бейнелеуде кең қолданылады. Г. Смағұлова құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «қабырғасы қайысу/сөгілу» фразеологизмдері «*жанына бату, қиналу, қатты қайғыру, жаны ашу*» мағыналарын білдіретін тұрақты тіркестер ретінде берілген [5, 197 б.]. Бұл анықтама қабырға соматизмі негізінде жасалған фразеологизмдердің семантикалық өзегінде физикалық ауырсыну емес, рухани-эмоциялық күйзеліс жатқанын көрсетеді.

Азалау ғұрып фольклорында қабырға соматизмі көбіне тікелей қайғы, қаза, ауыр рухани соққы мағынасында қолданылады. Мысалы:

«*Қабырғасы сөгіліп,*

Көзінен жас төгіліп…»[6, 146 б.].

Берілген мысалда *қабырғаның «сөгілуі»* адамның ішкі жан дүниесінің күйреуімен, көз жасының төгілуімен қатар беріледі. Мұнда соматикалық фразеологизм жоқтаудың эмоциялық өзегін күшейтіп, қайғының тереңдігін бейнелейді.

Сол сияқты:

«*Байқаймын, қабырғасы қайысып тұр*…»[6, 38 б.], – деген тіркесте де *қабырғаның «қайысуы»* қазаға байланысты туған ішкі жан азабын, рухани ауырлықты білдіреді. Азалау ғұрып фольклоры мәтіндерінде бұл фразеологизмдер көбіне өлім фактісімен тікелей байланысты болып, қайғының қайтымсыз, орны толмас сипатын танытады.

Ал үйлену ғұрпы фольклорында қабырға соматизмі бар фразеологизмдер басқа эмоциялық реңкте қолданылады. Мысалы:

«*Әпкем үшін қабырғам,*

Қайысады жар-жар-ау» [7, 110 б.], – деген жолдарда *қабырғаның «қайысуы»* өлімге емес, қыздың ұзатылуына байланысты туған қимастық, ішкі толқу, эмоционалдық ауыр сезімді білдіреді. Бұл жерде қайғы абсолютті емес, өтпелі ғұрып сипатта көрінеді [8, 26 б.].

Сол сияқты:

«*Сынбасада қабырғам, сөгіледі жар-жар-ау…*

Көздің жасы қойныма төгіледі жар-жар-ау…» [7, 106 б.]

Жар-жар мәтінінде *қабырға* соматизмі көз жасы, жылау мотивімен қатар беріліп, қимастықтан туған психологиялық күйзелісті көрсетеді. Мұнда қабырғаның «*сынбауы*» – үміттің, өмірдің жалғасуының белгісі болса, «*сөгілуі*» – ішкі жан толқынысының көрінісі ретінде жұмсалған.

Салыстырмалы түрде алғанда, азалау ғұрып фольклорында *қабырғасы қайысу/сөгілу* фразеологизмдері қайғының шегіне жеткен, қайтымсыз сипатын білдірсе, үйлену ғұрпында олар эмоционалдық қимастықты, өтпелі психологиялық ауырлықты бейнелейді. Осылайша бір ғана соматикалық фразеологизм әртүрлі ғұрыптық контексте әрқилы эмоциялық салмаққа ие болып, фольклорлық мәтіннің семантикалық құрылымын байытады. Бұл деректер қабырға соматизміне негізделген фразеологизмдердің қазақ фольклорында эмоциялық күйді жеткізудің әмбебап әрі бейнелі құралы екенін, олардың мағынасы ғұрыптың түріне, ситуациялық контекске қарай түрленіп отыратынын көрсетеді.

Қол соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның әлеуметтік мінез-құлқын, психологиялық күйін және қарым-қатынас формаларын бейнелеуде өнімді қолданылады. І. Кеңесбаев құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «*қол қусырды*» фразеологизмі «*бағынды, еріксіз көнді*» [9, 345 б.] деген мағынада түсіндіріледі. Бұл анықтама аталған соматикалық фразеологизмнің семантикалық өзегінде әрекетсіздік емес, әлеуметтік мойынсыну, әдеп пен тәртіпке бағыну ұғымы жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында, әсіресе беташар мәтіндерінде қол қусыру әрекеті маңызды символдық мәнге ие. Мысалы:

«*Еңкейіп, қол қусырып иіліп тұр,*

Қай-қалбыр тұрысыңнан етер гұман» [7, 293 б.]

Берілген мысалда келіннің қол қусырып, иіліп тұруы оның жаңа әлеуметтік ортаға кіргенін, үлкендер алдында әдеп сақтап, өз еркін шектеуге дайын екендігін білдіреді. Мұнда қол қусыру еріксіз бағыну емес, ғұрып талап ететін саналы мойынсыну ретінде көрінеді.

«*Тынымсыз жүріп тірлікте,*

Бал жинайтын арасың.

Қол қусырып отырмай,

Осы үйдің отын жағасың.

Жасатасын қатынас

Ағайын, жекжат арасын» [7, 290 б.].

«*Көрген жан қолын қусырып,*

Сәлем беріп бас ұрған» [7, 181 б.].

Мысалдарда *қол қусыру* сәлем беру әрекетімен қатар жұмсалып, келіннің үлкендерге құрмет көрсетуінің негізгі бейвербалды белгісі ретінде танылады. Бұл жерде соматикалық фразеологизм тек ішкі психологиялық күйді емес, нақты ғұрыптық қимылды білдіреді.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, күнделікті тілдік қолданыста қол қусырды фразеологизмі көбіне дәрменсіздік, амалсыздық реңкімен сипатталса, беташар ғұрпында оның мағынасы трансформацияланып, жағымды, нормативті сипатқа ие болады. Яғни фразеологизмнің семантикасы ғұрыптық контекст арқылы қайта уәжделеді: еріксіз көну емес, әлеуметтік тәртіпті қабылдау, отбасылық иерархияны мойындау мағынасы алдыңғы қатарға шығады. Қол қусыру соматизмі беташар мәтіндерінде келіннің жаңа әлеуметтік мәртебесін, мінез-құлқындағы ұстамдылықты, үлкенге құрмет көрсету нормасын бейнелейтін маңызды фразеологиялық және бейвербалды белгі ретінде қызмет атқарады. Бұл дерек соматикалық фразеологизмдердің отбасы ғұрып фольклорында тек эмоцияны ғана емес, әлеуметтік қатынастарды да бейнелейтін көпқабатты тілдік бірлік екенін дәлелдейді.

Жүрек соматизмі адамның эмоциялық, психологиялық күйін бейнелейтін ең белсенді фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. І. Кеңесбаев құрастырған Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «*жүрегі жарылды/жүрегі жарыла жаздады*» фразеологизмдері «*қатты қуанды, көңілденді*» [9, 299 б.] деген мағынада түсіндірілсе, «*жүрегіне дақ түсті», «жүрегіне дерт (жара) түсті», «жүректі дерт алды»* [9, 217 б.] тәрізді тіркестер *қайғы, өкініш, күйзеліс* семантикасын білдіреді. Бұл дерек жүрек соматизміне негізделген фразеологизмдердің семантикалық өрісі қарама-қарсы эмоциялық полюстерді қамтитынын көрсетеді.

Әлпештеу фольклорында жүрек соматизмі өмірдің басталуына, ұрпақтың дүниеге келуіне байланысты туған шексіз қуаныш пен шаттықты бейнелейді. Мысалы:

«*Сені туды дегенде,*
Жарыла жаздады-ау жүрегім» [10, 41 б.].

Қарастырылған мысалда жүректің «*жарыла жаздауы*» – қуаныштың шегіне жеткенін білдіретін бейнелі көрсеткіш. Мұнда жүрек физикалық мүше ретінде емес, эмоциялық күйдің орталығы ретінде танылып, позитивті сезімнің символына айналады.

Сол сияқты: «*Қуанып жан жүрегім қақ жарылып... Атқан соң маңдайымнан таң жарылып* …» [10, 60 б.], – деген тіркесте жүрек қуаныштың сыртқа сыймай, тасқындаған күйін білдіреді. Әлпештеу фольклорында жүректің жарылуы қасірет емес, керісінше, өмірдің жалғасуы мен ұрпақ сабақтастығына байланысты туған ең жоғары эмоционалдық күйді бейнелейді.

Ал азалау ғұрып фольклорында жүрек соматизмі мүлде басқа семантикалық бағытта қолданылады. Мұнда ол қайғы, қаза, рухани күйзеліс ұғымдарымен тығыз байланысты. Мысалы:

«*Аузына халқы қараған,*
Әділет сөзі тараған.
Құсадан кетті ашынып,
Жүрекке түсіп жарасы»[6, 97 б.], – деген жолда жүрекке түскен «жара» – адам жанындағы орны толмас қасіреттің метафоралық көрінісі.

Бұл жерде жүрек – эмоционалдық соққыны қабылдаушы орталық ретінде бейнеленеді.

Сол сияқты:

«*Жүрегіме дақ түсіп,*

Жасық пышақтай майрылды» [6, 129 б.], – деген мысалда дақ және жара бейнелері жүрек соматизмімен қабаттаса отырып, қайғының ұзақ сақталатын, өшпейтін сипатын көрсетеді. Ал, «*Су сепкендей басылды-ай... Жүрегімді дерт шалды...*» [6, 169 б.] тіркесі қайғының уақытша эмоция емес, адам болмысына терең сіңген психологиялық күй екенін аңғартады.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, әлпештеу фольклорында жүрек соматизмі өмірдің басталуына байланысты позитивті, экспрессивті қуаныштың белгісі болса, азалау фольклорында ол өмірдің үзілуімен байланысты терең қайғы мен рухани жараның символына айналады. Осылайша бір ғана соматикалық фразеологизм ғұрып түріне қарай семантикалық тұрғыдан екіжақты мағынада қолданылады.

Бұл деректер жүрек соматизміне негізделген фразеологизмдердің отбасы ғұрып фольклорында адамның өмірлік цикліндегі (туу – өлу) ең шеткі эмоциялық күйлерді бейнелейтін әмбебап тілдік құрал екенін дәлелдейді. Жүрек арқылы қуаныш пен қайғының тілдік репрезентациясы жасалып, фольклорлық мәтіннің эмоциялық-экспрессивтік әлеуеті күшейтіледі.

Қабақ соматизмі адамның ішкі психологиялық күйін, эмоциялық реакциясын және әлеуметтік қарым-қатынастағы ұстанымын білдіретін бейвербалды белгілерге негізделген фразеологиялық бірліктер қатарынан орын алады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде «*қабағына қарады*» фразеологизмі «*райын байқады, жайын аңғарды, хал-жайын түсінді*» [9, 299 б.] деп түсіндіріліп, бұл тіркестің мағыналық өзегінде бақылау, сақтық және психологиялық сезімталдық ұғымдары жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында қабақ соматизмі көбіне сөзбен айтылмайтын, бірақ қатынастың бағытын анықтайтын ішкі эмоциялық сигнал ретінде қолданылады. Әсіресе ата-ана мен бала, ене мен келін, жақын туыстар арасындағы қарым-қатынасты бейнелеуде қабағына қарау тіркесі ерекше мәнге ие.

«*Айналайын жан анам,*

Қабағыма қараған» [7, 149 б.], – деген жолдарда ананың бала көңілін қабақ қимылынан аңғара алатын, яғни сөзсіз түсінуге қабілетті тұлға ретіндегі бейнесі көрінеді. Мұнда қабақ соматизмі отбасы ішіндегі эмоционалдық жақындық пен іштей ұғынысудың көрсеткіші қызметін атқарады.

Ал қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде берілген «*қабағы жабылды/ түйілді/түнерді*» фразеологизмдері ызаға міну, ашулану, көңілдің суынуы мағыналарын білдіреді [9, 299 б.]. Бұл тіркестер отбасы ғұрып фольклорында көбіне эмоционалдық теңгерімнің бұзылуын, қарым-қатынастағы уақытша салқындықты танытады.

«*Қабағын түйіп құржиып,*

Ойнамай жүр менімен» [7, 228 б.], – деп берілген жолдарда қабақтың

түйілуі – ашық жанжал емес, бірақ іштей реніштің, көңілдің қалғанының белгісі, қабақ қимылы арқылы психологиялық дистанция, эмоциялық алшақтау бейнеленеді.

Соматикалық фразеологизмдер жүйесінде қабақ соматизмі қол немесе жүрек сияқты тікелей әрекет пен сезімді емес, сол әрекет пен сезімнің сыртқы көрінісін білдіреді. Осы ерекшелігімен қабақ фразеологизмдері отбасы ғұрып фольклорында реттеуші қызмет атқарады: ол қарым-қатынастың бағытын, рұқсат етілген немесе тыйым салынған мінез-құлық шегін ишара арқылы айқындайды.

Осылайша қабақ соматизміне негізделген фразеологизмдер отбасы ғұрып фольклорында адамның ішкі эмоциялық күйін ашық жарияламай, ым-ишарат арқылы жеткізетін нәзік тілдік тетік ретінде көрінеді. Олар фольклорлық мәтіннің психологиялық тереңдігін арттырып, отбасы ішіндегі эмоциялық байланыстарды бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің тек бейнелілік емес, әлеуметтік-психологиялық мәні бар тілдік бірліктер екенін дәлелдейді.

Құлақ соматизміне негізделген фразеологизмдер адамның тыңдау, қабылдау, есту арқылы тану үдерісін ғана емес, әлеуметтік және моральдық бағдарды айқындайтын маңызды тілдік құрал ретінде көрінеді. Сөздікте «*құлағын түрді/салды/тосты/тікті/қойды»* тіркестері «*көңіл қойып тыңдады, зейін салды, елегізи тыңдады, айтылғанды жадында сақтады*» [9, 360 б.] деген мағынада түсіндіріледі. Бұл анықтама құлақ соматизмі негізіндегі фразеологизмдердің семантикалық өзегінде қабылдау мен іштей мойындау ұғымдары жатқанын көрсетеді.

Отбасы ғұрып фольклорында, әсіресе беташар, өсиет, бата, ескертпе сипатындағы мәтіндерде *құлақ салу/құлақ қою* фразеологизмдері ерекше жиілікпен қолданылады. Мысалы:

«*Тыңдаңыз бұл сөзімді құлақ салып*» [7, 95 б.], *«Тыңдасаң құлақ қойып ілтипатқа*» [7, 100 б.], *«Құлағың сал да, сөз тыңда…»* [7, 172 б.] мысалдарында құлақ соматизмі тек есту әрекетін емес, үлкеннің сөзін қабылдау, ғұрыптық нұсқауды орындауға дайын болу мағынасында жұмсалады. Бұл контексте құлақ салу – әлеуметтік тәртіпті мойындаудың тілдік белгісі.

Беташар мәтіндерінде құлақ соматизмі келінге бағытталған өсиеттік, тәрбиелік мазмұнмен тығыз байланысады:

«*Болмасын араңызда бет тырнасу..*
Бұзыққа құлақ салма былай десін..
Келінжан, қабағыңды шытып тұрма...» [7, 209 б.].
«Баршаға өзің пендесің
Құлағыңды салып тұр...» [7,165 б.].
«Әзіл – шыны аралас,
Барлығына құлақ ас» [7,260 б.].

Қарастырылған мысалдарда «*құлақ салма бұзыққа*», «*құлағыңды салып тұр*» сияқты тіркестер келіннің тек әрекетін ғана емес, есту арқылы дұрыс пен бұрысты айыра білуін талап етеді. Мұнда құлақ соматизмі

келіннің моральдық бағдарын реттейтін тетік ретінде қызмет атқарады.

Азалау ғұрып фольклорында құлақ сал тіркесі ұжымға, ел-жұртқа бағытталған үндеу сипатына ие болады:

«Қара да күтпей қаражал,

Мұнымды айтам құлақ сал» [6, 86 б.].

«Ел жұртым құлақ сал,

Бұлбұлым кетті сайраған» [6, 108 б.]. Бұл мысалда құлақ салу – қайғыны ортақтасу, естіртуге назар аудару, ұжымдық эмоцияға қосылу мағынасын білдіреді. Яғни құлақ соматизмі жеке емес, қауымдық қабылдауды бейнелейді.

Ал *құлағының құрышы қану* фразеологизміне сөздікте «*рахаттанып тыңдау, рухани демалу*» деген түсінік береді [5, 241 б.].

«*Құлақтың құрышы жоқ қанатұғын,*

Жыршыңыз осымен сөзін қойды» [7, 254 б.].

Берілген жолдарда бұл тіркес тыңдаушы мен орындаушы арасындағы эстетикалық байланысқа негізделеді. Мұнда құлақ соматизмі ғұрыптық емес, бірақ фольклорлық коммуникацияның көркемдік сапасын айқындайтын құрал ретінде көрінеді.

Жалпы алғанда, құлақ соматизмі отбасы ғұрып фольклорында талдауға алынған материалдарда үш түрлі қызмет атқарады:

1. тәрбиелік-регулятивтік (үлкеннің сөзін тыңдау, өсиет қабылдау);
2. әлеуметтік-коммуникативтік (қауымға үндеу, ортақ эмоцияға қосылу);
3. эстетикалық-қабылдаушы (жырды рахаттанып тыңдау).

Осы қызметтер арқылы құлақ соматизмі адамның мінез-құлқын, моральдық бағдарын және фольклорлық мәтінмен байланыс формасын айқындайтын көпқабатты соматикалық фразеологизм ретінде танылады.

Бас соматизмі адамның тағдырын, әлеуметтік жағдайын және өмірлік кезеңдердегі өзгерістерді бейнелейтін ең көне әрі семантикалық тұрғыдан кең фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *«басына бұлт айналды», «басына қайғы түсті», «басына екіталай күн туды»* тәрізді фразеологизмдер қауіп-қатерге ұшырау, ауыр жағдайға тап болу, тағдыр тауқыметін көру мағыналарында түсіндіріледі. [9,101б.]. Бұл анықтамалар бас соматизмінің семантикалық өзегінде жеке адамның бүкіл болмысын қамтитын тағдырлық жүк ұғымы жатқанын көрсетеді.

Үйлену ғұрып фольклорында бас соматизмі көбіне өтпелі кезеңмен, яғни қыздың бұрынғы әлеуметтік мәртебесінен айырылып, жаңа өмірге қадам басу сәтімен байланысты қолданылады.

Сыңсу жырындағы «*Басыма түсті мұңшылық…*» [7, 126 б.] жолдары мұңшылық қазаға емес, қоштасуға, ата-ана үйінен кетуге байланысты туған ішкі толғанысты білдіреді. Сол сияқты:

Сол сияқты, «*Басымнан өтіп дәурен барасың-ай…*» [7, 133 б.] тіркесте де бас соматизмі өткен өмір кезеңімен, артта қалған дәуренмен

сабақтасып, өмірдің бір белесінің жабылғанын ишаралайды. Бұл контексте бас – түпкілікті үзілу емес, жаңа өмірге өту алдындағы психологиялық шекараның белгісі.

Ал азалау ғұрып фольклорында бас соматизмі қайтымсыз қаза, тағдырдың ең ауыр соққысымен тікелей байланысты.

«Басыма түсті қиын іс», «Басыма қайғы салдырдым», «Құдай басқа салған соң» тәрізді тіркестер [6, 114 б.] адамның өміріндегі орны толмас жоғалтуды, тағдырдың еріксіз жүгін білдіреді. Мұнда бас соматизмі жеке адамның ғана емес, бүкіл әулеттің, қауымның қайғысын арқалаған символдық нүктеге айналады.

Бабалар сөзінің 91-томдағы жоқтау мәтіндерінде бас соматизмі көбіне көз жасы, жылау, дүниенің тарылуы сияқты бейнелермен қатар жүреді:

«Қаралы өлім, сын сағат
Басыма түсті-ау қиын іс» [6, 121 б.].
«Бір жылға жетпей айрылдым,
Қайғың кетпес басымнан»[6, 155 б.].
«Әкешім өтіп дүниеден
Басыма түсті қиын іс»[6, 167 б.].
«Жер бауыры суық-ты,
Басыма түсті қиын іс.
Бек буайын белімді...» [6, 158 б.].
«Науқастың болмай амалы,
Күн туды басқа қаралы.
Жан анамнан айрылып,
Басыма түсті қайғы – шер» [6, 82 б.].
«*Құдай басқа салған соң,*
«Көзден жас келді ағылып,
Кең дүние тарылды…» [6,114 б.].

Берілген мысалдарда *бас* – қайғының орны емес, қайғы қонатын кеңістік ретінде ұғынылады. Яғни қайғы адамды толықтай қамтып, оның бүкіл болмысын өзгертеді.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, үйлену ғұрып фольклорында басына түсу фразеологизмдері өтпелі, уақытша психологиялық ауырлықты білдірсе, азалау ғұрпында олар қайтымсыз, тағдырлық күйзелісті сипаттайды. Бірінде бас жаңа өмірге қадам басу алдындағы шекаралық нүкте болса, екіншісінде – өмірдің өзегін шайқалтқан ауыр соққының символы [11, 86 б.].

Осы ретте бас соматизмі отбасы ғұрып фольклорында өмірлік циклдің (үйлену – өлім) әртүрлі кезеңдерін бейнелейтін әмбебап фразеологиялық құрал ретінде көрінеді. Ол адамның әлеуметтік мәртебесінің өзгеруін, психологиялық күйзелісін және тағдырлық бетбұрыстарды жинақтап көрсетіп, соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтіндегі реттеуші әрі мәнқұраушы қызметін айқын дәлелдейді.

Көз соматизмі адамның эмоциялық күйін, танымдық қабылдауын және әлеуметтік бағамын бейнелейтін аса өнімді фразеологиялық компоненттердің бірі болып табылады. Қазақ тілінің фразеологиялық

сөздігінде «*көзі көл жасқа толды*» тіркесі «*қайғымен зар еңіру, қатты жылау»* мағынасында түсіндірілсе [9, 261б.], *«көз тікті», «көз алдына келді»* сияқты фразеологизмдер адамның назар аудару, ой жүгірту, елестету үдерістерін білдіреді [9, 259 б.]. Бұл анықтамалар көз соматизмінің семантикалық өрісі тек жылау әрекетімен шектелмей, қабылдау мен сана процестерін де қамтитынын көрсетеді.

Әлпештеу фольклорында көз соматизмі баланың немесе жақын адамның жай-күйін алаңдаушылықпен бақылау, іштей толғану мағынасында жұмсалады.

«*Жас алыпсың көзіңе,*

Не болды екен өзіңе?» [10, 68 б.], – деген жолдарда көздегі жас қайғының шегін емес, нәзік алаңдаушылықты, жанашырлықты білдіреді. Сол сияқты, «*Көз алдыма келеді сол тұрағым…*» [10, 55 б.] тіркесінде көз соматизмінің танымдық қызметін айқындап, сағыныш пен еске алу сезімін бейнелейді. Мұнда көз – жылаудың емес, елестетудің құралы.

Үйлену ғұрып фольклорында көз соматизмі екі бағытта көрінеді. Біріншіден, қоштасуға байланысты туған жас арқылы ішкі толқыныс білдіріледі:

«*Көзіңнен жасын көл етіп төксін әкем,*

Кіндік кесіп, кір жуған туған жерім …» [7, 123 б.].

Екіншіден, көз тігу фразеологизмі әлеуметтік бағалау, бақылау мағынасында қолданылады:

«*О, әлеумет, көз тігіп,*

Мынау тұрған келіннің

Сәлемін еткен көріңіз.

Көңілінен шығып, іс етсең

Қабыл болар батасы

Келін келді дегенде

Көкке жеткен төбесі» [7, 248 б.]

Бұл контексте көз соматизмі келіннің мінез-құлқын, әдептілігін көпшілік алдында сынау, бағалау құралына айналады. Яғни, көз – тек эмоция емес, әлеуметтік назардың символы.

Азалау ғұрып фольклорында көз соматизмі ең алдымен қайғы мен қасіреттің көрнекі белгісі ретінде көрінеді. Мысалы:

«Кеттің, әкем, кеттің-ау,

Көзімнің жасын төктің-ау.

Жел ұшырған қаңбақтай,

Бұл дүниеден өттің-ау.

Кең дүниеге симадың,

Артыңда қалды жиғаның» [6, 35 б.].

«Алтын ерден қос кетті,

Төгіліп көзден жас кетті» [6, 75 б.].

« Есіктің алды тобылғы,

Көзден жасым төгілді.

Соңына түскен дұшпаның,

Өлтіріп көңілі тынды ма-ай» [6, 84 б.].

«Жолдасымды ойласам,
Тоқтамайды көз жасы.
Жасым келмей отызға,
Басыма қайғы түсуін» [6, 99 б.].

«*Көзімнің жасын төктің-ау», «Төгіліп көзден жас кетті», «Көзімнің жасы сорғалар*» сияқты тіркестер [6,130 б.] қайғының үздіксіздігін, адам болмысын түгел қамтыған күйзелісті білдіреді. Мұнда көз жылаудың физиологиялық көрінісі емес, ішкі жан жарасының сыртқы нышанына айналады.

Сонымен қатар азалау мәтіндерінде *көз алдына келу/көз алдынан кетпеу* фразеологизмдері ерекше жиілікпен ұшырасады:

«*Көз алдымнан кетпейді*
Сәуле шашып жарқылдап» [6, 80 б.].

Бұл тіркестер көз соматизмінің танымдық-функционалдық қырын көрсетіп, қайғының естелік арқылы қайта-қайта жаңғыруын бейнелейді. Яғни мұнда көз – тек жылаудың емес, жоғалтуды санада ұстап тұрудың тетігі.

Салыстырмалы тұрғыдан алғанда, әлпештеу фольклорында көз соматизмі алаңдаушылық пен мейірімді, үйлену ғұрпында – қоштасу мен әлеуметтік бағалауды, ал азалау фольклорында – терең қайғы мен естелікке байланған психологиялық күйзелісті білдіреді.

Маңдай соматизмі фразеологиялық жүйеде адамның өмір жолын, еңбектік тәжірибесін және тағдырлық жазмышын бейнелейтін күрделі семантикалық өріске ие. Сөздікте «*маңдай тер*» тіркесі «адал еңбек, сіңген бейнет» мағынасында түсіндірілсе [9, 387 б.], «*сорлы бас, сор маңдай*» фразеологизмдері бақытсыздық, жазмыштың ауырлығы ұғымдарын білдіреді [9, 464 б.]. Бұл деректер маңдай соматизмінің екі түрлі, бірақ өзара байланысты семантикалық бағытта – еңбек және тағдыр ұғымдарымен сабақтасып қолданылатынын көрсетеді.

Үйлену ғұрып фольклорында маңдай соматизмі көбіне еңбек пен күш-қайратқа қатысты қолданылады:

«*Маңдай терім төгіліп,*
Көмей етім сөгіліп…» [7, 192 б.], – деген жолдарда маңдай тер адал еңбектің, тынымсыз әрекеттің белгісі ретінде көрінеді. Бұл контексте маңдай адамға жүктелген жауапкершілікті, жаңа өмірге дайындықты және отбасы құру жолындағы еңбекке әзірлікті бейнелейді. Яғни үйлену ғұрпында маңдай – әрекет пен қажырлықтың символы.

Ал азалау ғұрып фольклорында маңдай соматизмі мүлде басқа семантикалық өрісте көрінеді. Мұнда ол тағдырдың ауыр соққысын, бақытсыздықты білдіреді:

«*Жетім қалып жылатқан,*
Маңдайдағы қалың сор» [6, 65 б.].
«Зарлы боп туған мен байқұс,
Маңдайыма сор қалың» [6, 112 б.].
«Маңдайда сорым қалың-ды...
Дүниеден сапар шектіңіз...» [6,156 б.].

Бұл мысалдарда маңдай адамның пешенесіне жазылған қайғының орны, тағдырлық жүктің шоғырланған нүктесі ретінде ұғынылады. Мұнда маңдай – еңбекке емес, жазмышқа байланысты бейнелік тірек.

Салыстырмалы тұрғыда, үйлену ғұрып фольклорында маңдай соматизмі болашаққа бағытталған әрекетті, адал еңбекті, әлеуметтік жауапкершілікті білдірсе, азалау фольклорында ол өткен өмірдің ауыр салмағын, орны толмас жоғалтуды және тағдырдың қаталдығын танытады. Бір жағдайда маңдай тер – өмірді алға сүйрейтін күштің белгісі болса, екінші жағдайда сор маңдай – адам еркінен тыс берілген жазмыштың символы. Отбасы ғұрып фольклорында адамның өмірлік жолын екі шеткі нүктеде – еңбек арқылы қалыптасу және тағдыр арқылы күйреу жағдайында бейнелейтін әмбебап фразеологиялық құрал ретінде көрінеді. Бұл құбылыс соматикалық фразеологизмдердің фольклорлық мәтінде адамның әлеуметтік тәжірибесі мен экзистенциялық күйін қатар танытатын көпқабатты мәнге ие екенін айқын дәлелдейді.

Кесте 1. Отбасы ғұрып фольклоры негізінде қарастырылған соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық және семантикалық жіктелімі

Соматизм	**Негізгі фразеологизмдер (ҚТФС)**	**Ғұрыптық контекст**	**Семантикалық өзек**	**Фольклорлық қызметі**
ҚҰЛАҚ	құлақ салу, құлақ қою, құлағын түрді	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Тыңдау, қабылдау, мойындау	Тәрбиелік, директивті, қауымдық коммуникация
БАС	басына түсті, басына бұлт төнді, басынан өтті	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Тағдыр, ауыртпалық, өтпелі күй	Өтпелі кезеңді белгілеу, тағдырлық жүк
ҚАБЫРҒА	қабырғасы қайысты, қабырғасы сөгіліп	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Ішкі жан күйзелісі	Терең қайғыны бейнелеу, эмоциялық экспрессия
ЖҮРЕК	жүрегі жарылды, жүрегіне дақ түсті, жүрегін дерт алды	Әлпештеу фольклоры (Т.72) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Сезім, рухани жара	Эмоцияны шоғырландыру, ішкі әлемді ашу
ҚОЛ	қол қусырды	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90)	Бағыну, көмек, иерархия	Әлеуметтік мәртебені бекіту
КӨЗ	көз жасы төгілді, көз тікті, көз алдына келді	Әлпештеу фольклоры (Т.72) Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90) Азалау ғұрып фольклоры (Т.91)	Қайғы, бақылау, еске алу	Эмоциялық, танымдық, әлеуметтік бағалау
ҚАБАҚ	қабағына қарады, қабағы түйілді	Үйлену ғұрып фольклоры (Т.90)	Ризашылық / наразылық	Бейвербалды реттеу, психологиялық бақылау

Ескерту – Автормен құрастырылған

Ұсынылған кесте қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдердің жүйелі әрі функционалдық сипатын айқын көрсетеді. Кесте деректері соматизмдердің кездейсоқ бейнелік құрал емес, ғұрыптық мәтіннің семантикалық өзегін қалыптастыратын құрылымдық элементтер екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Мақалада қазақ отбасы ғұрып фольклорындағы соматикалық фразеологизмдер алғаш рет өмірлік циклдің (туу – ер жету/үйлену – өлу) тұтастығыаясындажүйелітүрдеқарастырылып,олардыңғұрыптықконтекске тәуелді семантикалық түрленуі мен функционалдық қызметі кешенді түрде айқындалды. Соматикалық фразеологизмдердің ғұрыптық мәтінде жеке эмоцияны емес, қауымдық психологиялық күйді, әлеуметтік иерархияны және тағдырлық түсініктерді вербалдандыратын мәдени-семиотикалық код ретіндегі қызметі нақты мәтіндік деректер негізінде дәлелденді. Бір соматикалық фразеологиялық бірліктің әртүрлі ғұрып түрлерінде (әлпештеу, үйлену, азалау) әрқилы эмоциялық және символдық жүк арқалайтыны А. ван Геннептің өтпелі ғұрыптар теориясымен сабақтастырыла отырып айқындалып, соматизмдердің қазақ фольклорындағы шекаралық кезеңдерді белгілеуші семиотикалық тетік екені көрсетілді.

Бұл жүйе ұлттық дүниетанымға тән маңызды ұстанымды – адамның өмірі тек жеке тәжірибе емес, қауымдық, әулеттік мәнге ие құбылыс екенін көрсетеді. Соматикалық фразеологизмдер арқылы адамның ішкі күйі жекелей емес, ұжымдық санаға ортақ образдар арқылы беріледі. Қайғы – тек бір адамның емес, бүкіл әулеттің күйі; қуаныш – ортақ шаттық; тәртіп пен әдеп – жеке мінез емес, әлеуметтік норма ретінде танылады. Сонымен қатар соматикалық фразеологизмдер ұлттық дүниетанымдағы сөзден гөрі ишараға, тікелей нұсқаудан гөрі бейнелі меңзеуге негізделген мәдени коммуникацияны айқындайды. Қабаққа қарау, қол қусыру, көз тігу, құлақ салу сияқты тіркестер қазақ қоғамында мінез-құлықты реттеудің вербалды-бейвербалды тетіктерінің терең орныққанын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 158 б.

[2] Смағұлова Г. Фразеологизмдердің семантикалық категориялары. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 178 б.

[3] Варламов А.Н. Фразеологизмы в эвенкийском фольклоре, отражающие законы родового общества // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2023. – №2(43). С. 104–114. DOI:10.25693/ SVGV.2023.43.2.008

[4] Атаева О.Р., Дурдыев Р.М. Соматические фразеологизмы как отражение менталитета и культурных особенностей народа // Наука и мировоззрение. – 2025. – №34. https://cyberleninka.ru/article/n/somaticheskie-frazeologizmy-kak-otrazhenie-mentaliteta-i-kulturnyh-osobennostey-naroda

[5] Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.

[6] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 91: Ғұрыптық фольклор: Мұң-шер өлеңдері. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.

[7] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 90: Ғұрыптық фольклор. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.

[8] Ван Геннеп А. Обряды перехода. – М.: Восточная литература, 2002. – 198 с.

[9] Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

[10] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.72: Балалар фольклоры. – Астана: Фолиант, 2011.– 440 б.

[11] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component бас / head in dictionaries of different-structure languages (based on the material of kazakh and english). // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL». Series «Philological sciences».– 2025. – No. 1 (76). – P.83-93. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.006

REFERENCES

[1] Avakova R.Ä. Frazeologialyq semantika [Phraseological semantics] – Almaty: Qazaq universitetı, 2002. – 158 b. [in Kaz.]

[2] Smağūlova G. Frazeologizmderdıñ semantikalyq kategorialary [Semantic categories of phraseologisms] – Almaty: Qazaq universitetı, 2017. – 178 b. [in Kaz.]

[3] Varlamov A.N. Frazeologizmy v evenkiiskom fol'klore, otrazhayushchie zakony rodovogo obshchestva [Idioms in Evenk Folklore, Reflecting the Laws of Tribal Society] Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik. – 2023. – №2 (43). S. 104–114. DOI:10.25693/ SVGV.2023.43.2.008 [in Rus.]

[4] Ataeva O.R., Durdyev R.M. Somaticheskie frazeologizmy kak otrajenie mentaliteta i külturnyh osobenostei naroda [Somatic phraseologisms as a reflection of the mentality and cultural characteristics of the people] Nauka i mirovozzrenie. – 2025. – №34. https://cyberleninka.ru/article/n/somaticheskie-frazeologizmy-kak-otrazhenie-mentaliteta-i-kulturnyh-osobennostey-naroda [in Rus.]

5] Smağūlova G. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Qazaq universitetı, 2020. – 398 b. [in Kaz.]

[6] Babalar sözı [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T. 91: Ğūryptyq fölklor: Mūñ-şer öleñderı. – Astana: Foliant, 2013. – 432 b. [in Kaz.]

[7] Babalar sözı [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T. 90: Ğūryptyq fölklor. – Astana: Foliant, 2012. – 432 b. [in Kaz.]

[8] Van Gennep A. Obrädy perehoda [Rites of passage] – M.: Vostochnaia literatura, 2002. –198 s. [in Rus.]

[9] Keñesbaev I.K. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Ğylym, 1977. – 712 b. [in Kaz.]

[10] Babalar sözı [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T.72: Balalar fölklory. – Astana: Foliant, 2011. – 440 b. [in Kaz.]

[11] Baikadam A., Konyratbayeva Zh.M. Formation of phraseological units with the component бас / head in dictionaries of different-structure languages (based on the material of kazakh and english). // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL». Series «Philological sciences». – 2025. – No. 1 (76). – Pp.83-93. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.006

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В СЕМЕЙНО-ОБРЯДОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ: РИТУАЛ И СЕМАНТИКА

*Мұратқызы М.[1], Дуранлы М.[2], Алтыбаева А.Б.[3], Акдаулетова Ж.А.[4]
*[1,3,4] Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
[2]Институт исследовании тюркского мира, Егейский университет
Измир, Турция

Аннотация. В данной исследовательской работе всесторонне рассматриваются семантические и функциональные особенности соматической фразеологии в казахском семейно-обрядовом фольклоре с этнолингвистической точки зрения. Семейно-обрядовый фольклор является важной составляющей духовной культуры, формирующейся в связи с традиционными обрядами, регулирующими жизненный цикл человека (рождение, брак, смерть). Соматическая фразеология, используемая в этих текстах, рассматривается как важный лингвистический инструмент, отражающий не только внутреннее эмоциональное состояние человека, но и коллективное мировоззрение, социальные отношения и традиционные нормы поведения.

Цель исследования – определить семантическую нагрузку соматических фразеологизмов в казахском семейно-обрядовом фольклоре, их семантическую трансформацию в зависимости от обрядового контекста и их функциональную функцию в фольклорном тексте. Объектом исследования стало использование устойчивых фраз, основанных на названиях частей человеческого тела, в контексте семейно-обрядового фольклора.

Источником исследования являются материалы многотомного издания «Бабалар сөзі»: обрядовый фольклор рождения (том 72), фольклор брачного союза (том 90) и погребально-поминальный фольклор (том 91). При анализе материалов использовались методы целостного выборочного анализа, описательного, сравнительно-семантического и контекстуального анализа.

Исследование показало, что фразеологические единицы, основанные на соматизмах несут различную семантическую нагрузку в ритуальных текстах. В обрядовом фольклоре рождения соматизмы сердца и глаза выражают эмоциональные состояния, такие как радость, доброта и тревога, связанные с началом жизни, в то время как в фольклоре брачного союза соматизмы руки, века, уха, головы и лба отражают изменения социального

статуса, иерархических отношений и поведенческих норм. В погребально-поминальном фольклоре соматизмы глаза, сердца, ребер, головы и лба выступают в качестве образных языковых средств, выражающих глубокую психологическую природу горя, духовного смятения и представлений о судьбе.

Результаты исследования показывают, что соматическая фразеология служит культурным и семиотическим кодом в казахском семейно-обрядовом фольклоре, отмечая пограничные этапы жизненного цикла. Это явление объясняется с точки зрения теории переходных ритуалов, и выявляется, что соматическая фразеология является важным языковым представителем национального мировоззрения. Научная значимость результатов исследования определяется тем, что они служат основой для всестороннего анализа казахской фразеологии в фольклорном и этнокультурном контексте, а практическая значимость — возможностью их применения в исследованиях в области этнолингвистики, фольклора и языковой культуры.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, соматическая, фразеология, семейно-обрядовый фольклор, национальное мировоззрение, жизненный цикл, семантика, обряды перехода

SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN FAMILY-RITUAL FOLKLORE: RITUAL AND SEMANTICS

*Muratkyzy M.[1], Дуранлы М.[2], Altybayeva A.B.[3], Akdauletova Zh.A.[4]
*[1,3,4]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan
[2]Institute for Turkish World Studies, Ege University, Izmir, Turkey

Abstract. This research paper comprehensively examines the semantic and functional features of somatic phraseology in Kazakh family-ritual folklore from an ethnolinguistic perspective. Family-ritual folklore is an important component of spiritual culture, formed in connection with traditional rites regulating the human life cycle. The somatic phraseology used in these texts is considered an important linguistic tool, reflecting not only a person's internal emotional state but also a collective worldview, social relations, and traditional norms of behavior.

The aim of this study is to determine the semantic content of somatic phraseological units in Kazakh family-ritual folklore, their semantic transformation depending on the ritual context, and their functional function in folklore texts. The object of the study was the use of set phrases based on the names of human body parts in the context of family-ritual folklore.

The study draws on materials from the multi-volume publication "Babalar Sozi": ritual folklore of birth (volume 72), folklore of marriage (volume 90), and funeral and memorial folklore (volume 91). The analysis utilized methods of holistic sample analysis, descriptive, comparative-semantic, and contextual analysis.

The study revealed that phraseological units based on somatisms carry different semantic loads in ritual texts. In ritual birth folklore, somatisms of

the heart and eye express emotional states such as joy, kindness, and anxiety associated with the beginning of life, while in marriage folklore, somatisms of the hand, eyelid, ear, head, and forehead reflect changes in social status, hierarchical relationships, and behavioral norms.

The study's results demonstrate that somatic phraseology serves as a cultural and semiotic code in Kazakh family-ritual folklore, marking transitional stages in the life cycle. This phenomenon is explained within the framework of the theory of transitional rituals, revealing that somatic phraseology is an important linguistic representation of the national worldview. The scientific significance of the study's findings lies in their ability to serve as the basis for a comprehensive analysis of Kazakh phraseology in folkloric and ethnocultural contexts, while their practical significance lies in their potential application in research in the fields of ethnolinguistics, folklore, and linguistic culture.

Keywords: ritual folklore, somatic, phraseology, family-ritual folklore, national worldview, life cycle, semantics, rites of passage

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұратқызы Мира – философия докторы PhD, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-4210-4716, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Дуранлы Муваффак – филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркі әлемі институты, Егей университеті, Измир, Түркия, https://orcid.org/0000-0002-4529-2700, e-mail: m_duranli@hotmail.com

Алтыбаева Акжан Бахитжановна – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0008-2460-5801, e-mail:akgan1975@mail.ru

Акдаулетова Жанар Ашимовна - филология магистрі, филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0006-0578-2285, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Информация об авторах:

Мұратқызы Мира – доктор философии PhD, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-4210-4716, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Дуранлы Муваффак – доктор филологических наук, профессор, институт исследовании тюркского мира, Егейский университет, Измир, Турция, https://orcid.org/0000-0002-4529-2700, e-mail: m_duranli@hotmail.com

Алтыбаева Акжан Бахитжановна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0009-0008-2460-5801, e-mail: akgan1975@mail.ru

Акдаулетова Жанар Ашимовна – магистр филологии, старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтурсынұлы, Костанай, Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-0578-2285, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

Information about the authors:

Muratkyzy Mira – doctor of philosophy (PhD), senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-4210-4716, e-mail: muratkyzymira434@gmail.com

Duranli Muvaffak – Doctor of Philological Sciences, Professor, Institute for Turkish World Studies, Ege University, Izmir, Turkey, https://orcid.org/0000-0002-4529-2700, e-mail:m_duranli@hotmail.com

Altybayeva Akzhan Bakitzhanovna – Master of Humanitarian Sciences, senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0008-2460-5801 e-mail: akgan1975@mail.ru

Akdauletova Zhanar Ashimovna – Master of Philology, senior lecturer of the Department of philology and practical linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0006-0578-2285, e-mail: ermekbaev2010@mail.ru

ӘОЖ 81’23:81’27
ҒТАХР 16.01.11
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.018

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ПОЛЯК ҰЛТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР: ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРҒА БЕРІЛГЕН РЕАКЦИЯЛАР НӘТИЖЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕГІ ІЗДЕНІС

*Назарова Ә.Ж.[1], Фазылжан А.М.[2], Асабаева А.М.[3]
*[1]Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет
Алматы, Қазақстан
[2,]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала тілдік сана ұғымын ұлттық санамен өзара тығыз байланыста қарастырып, қазақ және поляк ұлттары өкілдерінің туыстық және гендерлік концепттерді қабылдау ерекшеліктерін айқындауға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – әртүрлі лингвомәдени қауымдастықтарға тән дүниетанымдық ерекшеліктердің тілдік санада қалай көрініс табатынын еркін ассоциативті эксперимент әдісі арқылы анықтау және салғастырмалы тұрғыда талдау. Зерттеу барысында тілдік сана теориясына қатысты ғылыми еңбектерге сүйенген теориялық талдау, еркін ассоциативті эксперимент, сондай-ақ алынған нәтижелерді интерпретациялау мен салғастырмалы-талдамалық әдістер қолданылды. Экспериментке қазақ және поляк ұлтының өкілдері қатыстырылып, «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» сияқты базалық түрткісөздерге (ассоциативті эксперименттегі стимул-сөздерге) берілген ассоциативті реакциялар салыстырылды. Зерттеу нәтижелері қазақ тілдік санасында туыстық атаулардың көбіне отбасы, тәрбиелік құндылықтар, дәстүр мен ұрпақ жалғастығы ұғымдарымен байланысатынын, ал поляк тілдік санасында жеке тұлға, дербестік, өзіндік әрекет және индивидуалдық қасиеттерге қатысты ассоциациялардың басым екенін көрсетті. Гендерлік концепттерді талдау қазақ тілінде әйел бейнесінің аналық мейіріммен, отбасының ұйытқысы ретіндегі рөлімен, ал еркек бейнесінің күш, қорғаушы және жауапкершілік ұғымдарымен сабақтасатынын анықтады, ал поляк тілдік санасында әйел бейнесі тәуелсіздік, сұлулық және өзін-өзі дамытатын жеке тұлға ретінде концептуалданатыны байқалды. Зерттеу нәтижелері тіл мен мәдениет, тілдік сана мен ұлттық құндылықтар арасындағы өзара байланысты нақты тілдік деректер негізінде дәлелдеп, мәдениетаралық коммуникация үдерістерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Мақаланың ғылыми маңыздылығы тілдік сана мен концептология мәселелерін салғастырмалы аспектіде дамытуымен айқындалса, практикалық маңыздылығы алынған тұжырымдарды лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, шет тілін оқыту және мәдениетаралық қарым-қатынас салаларында қолдану мүмкіндігімен сипатталады.

Тірек сөздер: психолингвистика, тілдік сана, ұлттық сана, туыстық атаулар, гендерлік лингвистика, қазақ ұлты, поляк ұлты, салғастырмалы талдау

Кіріспе

Тілдік сана ұғымының анықтамасына қатысты ғылыми әдебиетте әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Н.В. Уфимцева тілдік сананы «әлемнің бейнесі» деген терминмен пара-пар қарайды, ал басқа зерттеушілер «әлемнің тілдік бейнесі» деген терминді қолдануды ұсынады [1, 115 б.]. Біздің пайымдауымызша, бұл ұғымды жинақтап, «дүниетаным» деген бір сөзбен де беруге болады.

Психолингвистикалық еңбектерде тілдік сана концепциясы өткен ғасырдың 90-жылдарында Е.Ф. Тарасовтың бастамасымен қолданысқа енді. Іс жүзінде бұл термин алғаш рет IX Бүкілодақтық психолингвистика симпозиумында (Мәскеу, 1988) нақты атау ретінде пайда болды. Белгілі бір ұлт өкілінің санасын сипаттай отырып, оны бірнеше бөлікке бөлуге болады: перцептивті, концептулды және процессуалды [1, 117 б.]. Осы негізде айта кету керек, тілдік сана мен ұлттық сана бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірінсіз өмір сүре алмайды. Өйткені тілдік сана бір адамға тән болса, ол адам белгілі бір ұлттың өкілі екені белгілі. Сонда бір адамның тілдік санасын зерттеу кезінде, ондай бір ұлтқа жататын бірнеше адамды топтастырып ассоциативті зерттеу жүргізетін болсақ, соңында бір ұлттың ұлттық санасы айқындалады. Осылай ұлттық сананы зерттеу мәдениаралық келіспеушіліктердің алдын алуға көмектеседі. Өйткені әр ұлттың мәдениетінде өзіне тән әртүрлі өзгешеліктер болатыны белгілі. Ол тіл арқылы көрініс табады. Мысалы бір сөз бір ұлттың санасында бір мағына беріп, басқа ұлттың санасында басқаша мағына беруі мүмкін. Ұлттың санасын зерттеу осындай айырмашылықтарды анықтауға көмектеседі.

Е.Ф. Тарасов тілдік сананы «тілдік белгілер арқылы сырттай бейнеленген сана бейнелері» деп анықтайды [2, 36 б.]. Е.Ф. Тарасов психолингвистердің лингвистерден айырмашылығы осында деп санады. Яғни сөзді тек мағына тұрғысынан ғана емес, «сана бейнесі» немесе «сананың көрінісі» деп қарастырудың артықшылығы көп екенін айтты, өйткені сол арқылы сөйлеушілердің бейсаналық білімін де көруге болатынын айтты. Тілдік сана басқа мәдениетті өзінің объективті, әрекеттік және психикалық түсіну құралы ретінде, сондай-ақ өз мәдениетін түсіну құралы ретінде қарастырыла бастады.

Сонымен, «тілдік сана» дегеніміз не? А.А. Леонтьевтің пікірінше, әлемдік философиялық, психологиялық және лингвистикалық әдебиетте тіл мен сананың арақатынасында бір-бірін теріске шығаратын екі көзқарасты табуға болады. Сананың бірлігі объективті мағына береді, ал тіл сөз формасындағы мағыналар жүйесі ретінде түсініледі. Сондықтан, А.А. Леонтьев «тілдік сана» термині тіл білімінің дәстүрлі пәні ретінде тілді тікелей көрсетпейді, ол – сыртқы мағыналар жүйесі екенін айтады. А.А. Леонтьевтің пікірінше, әлемнің бейнесі – адам психикасындағы

объективті дүниенің объективті мағыналарымен және соған сәйкес танымдық схемалармен делдалды және саналы рефлексияға бейім бейнесі әрі ол «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымынан да, «әлемнің когнитивті бейнесі» ұғымынан да ерекшеленеді. Әлемнің бейнесі индивидуалды болуы мүмкін, сондықтан ол жеке мағыналар арқылы жүзеге асады немесе ол әртүрлі адамдар әлемінің көзқарасындағы ортақ белгілерді сипаттайтын инвариантты болуы мүмкін, содан кейін ол өзара байланыста болады. А.А. Леонтьев ерекше инвариант ретінде «ұлттық мәдениет» пен «ұлттық психологияның» ерекшеліктерімен корреляцияланған дүние бейнесін анықтайды [3, 297-298 б.]. Ал бұл әр халықтың дүниетанымын түсінудің негізі – өзіне тән объективті мағыналар жүйесі, яғни әлеуметтік стереотиптер мен танымдық схемалар. Демек, адам санасы әрқашан этникалық тұрғыдан анықталады, бір халықтың әлемге көзқарасын басқа халықтың мәдениетінің тіліне «қайта кодтау» арқылы жай ғана аударуға болмайды. Осылайша, сананың сыртқы мәдени кондициясына баса назар аударылады.

Бұл пікірді Е.Ф. Тарасов та қолдайды. Е.Ф. Тарасов білімнің үш түрін анықтап, перцептивті білімді талдай отырып, осыған байланысты перцептивті эталон ұғымын қарастырады. Автор перцептивті стандарттар белгілі бір этникалық мәдениетте қабылданған іс-әрекет белгілерінің әсерінен қалыптасады дейді, осылайша ұлттың танымында стандарттар мен стереотиптер қалыптасады, ал таным процесі әрқашан мәдени түрде шартталған деген қорытындыға келді [2, 35-36 б.].

Осы мәселеге байланысты отандық зерттеушілердің ішінен А.А. Шаяхметова өзінің монографиясында былай деп қорытты: «Тілдік сана – бұл адамның өмір сүруінің өзгерген түрі, адамның әлеуметтік-мәдени тәжірибесін және оның ұлттық-мәдени түсінігін вербализациялау тәсілі, оған материалды (тілдік білім, сана субстраты ретінде), идеал ұғымдар (психикалық жағдайлар, семантика), әлеуметтік-мәдени тәжірибе (әлем туралы білімдер), менталдық қызмет барысында жүзеге асатын аспектілер кіреді» [4].

Осы орайда мақалада жиі қолданылатын «түрткісөз» терминін нақтылай кету қажет. Түрткісөз (орыс тіліндегі «слово-стимул», ағылшын тіліндегі «stimulus word») – ассоциативті экспериментте респондентке ұсынылатын және оған ойға алғаш келген сөзбен (реакциямен) жауап беру сұралатын сөз. Бұл терминді осылай атауымыздың себебі – «түрткі» сөзі «стимул» сөзінің қазақша баламасы болғандықтан, ең тиімдісі «түрткісөз» деп атау болды. Мақалада «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» сияқты туыстық атаулар дәл осындай түрткісөз ретінде қолданылып, оларға респонденттер берген жауап-реакциялар талданады.

Тіл мен сананың байланысы – лингвистика, когнитивті ғылым, психология, философия және нейробиология сияқты түрлі пәндерді қамтитын кешенді зерттеу саласы. Бұл тақырып бойынша әлемдік лингвистикадағы талқылаулар 1930 жылдардан басталды, ал қазіргі уақытта психолингвистика мен когнитивті лингвистиканың, соның ішінде тілдік сана мәселелерінің өзектілігі арта түсуде. Қазақстандық психолингвистика

саласындағы зерттеулерде негізінен ассоциативтік әдіс пайдаланылып, қазақ ұлтының дүниетанымын қалыптастыратын концептілер, мәдениетаралық коммуникация мәселелері және әртүрлі этностардың менталитеттік ерекшеліктері зерттеу нысанына айналды.

Қазақстанда тілдік санаға арналған зерттеулердің бастауында Н.В. Дмитрюктің үлесі зор: оның басшылығымен 1978 жылы алғашқы «Қазақ-орыс ассоциативті сөздігі» (ҚОАС) жасалды. Тәуелсіздік жылдарында, 2014 жылы, гендерлік ерекшелікті ескере отырып жасалған екінші «Қазақ тілінің ассоциативті сөздігі» (ҚАС) жарық көрді. А.А. Шаяхметова өзінің монографиясында тілдік сана мен ұлттық сана мәселелерін жан-жақты талдаса [4], 2024 жылдан бастап А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты аясында Қазақстанның 5 өңірін қамтитын, 1000 түрткісөзден тұратын ауқымды еркін ассоциативті эксперимент жүргізілді («BR 21882227: Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» БНҚ жобасы аясында), оның нәтижесі жаңа ассоциативті сөздік түрінде жарық көрді. Ұлттық ассоциативтік сөздіктерді құрастырудың лингвистикалық қағидалары да арнайы зерттеу нысанына айналды [5].

Сонымен қатар, осы тақырыпта елімізде соңғы бес жылдықта қалам сілтеп зерттеу жүргізіп жүрген докторант-зерттеушілерді де байқауға болады [6].

Ресей лингвистикасында тілдік сананы ассоциативті-вербалды тұрғыда зерттеу дәстүрі әлдеқайда ерте қалыптасқан және бүгінде де жетекші орында тұр: онда әр аймақ пен әлеуметтік топқа арналған жүздеген ассоциативті сөздік жарияланған, олардың ішінде ең ауқымдысы – Ю.Н. Караулов және басқалар құрастырған, шамамен 6000 түрткісөз бен 12000-ға жуық респондентті қамтыған «Орыс ассоциативті сөздігі» (РАС) [7]. Н.В. Уфимцева атап көрсеткендей, бұл сөздікте тілдік сана мәселесіне осы дәстүр аясында жан-жақты әрі толыққанды теориялық негіздеме берілген [1].

Осы тұста тілдік сана мен ұлттық сананың байланысын тереңірек қарастыру маңызды, өйткені олар бір-бірімен тығыз байланысты, себебі тіл мен ұлттың мәдениеті, дәстүрлері және дүниетанымы бір-бірімен өзара әрекет етеді. Тіл – бұл ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, тарихи тәжірибесін, мәдениетін сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін негізгі құрал. Ұлттық сана тіл арқылы қалыптасады және әрбір ұлттың дүниеге деген көзқарасын, өзін-өзі тануын көрсетеді.

Ұлттық сана – бұл белгілі бір ұлттың қоғамы мен мәдениетінің негізінде қалыптасқан тарихи, әлеуметтік және рухани құндылықтарды түсіну, қабылдау және бағалау жүйесі. Тіл осы дүниетанымды жеткізетін басты құрал ретінде әрекет етеді. Әр ұлттың тілінде оның мәдениетінің, тарихының, дінінің, әдет-ғұрыптарының іздері көрініс табады. Мысалы, қазақ тілінде «жер», «туған жер», «қонақ» деген сөздерге ерекше мағына беріледі, себебі бұл ұлттың дүниетанымында осы ұғымдар терең философиялық мәнге ие.

Тіл – бұл ұлттың өзіндік бірегейлігінің көрінісі. Тілі арқылы ұлт өзінің тарихи жолын, ұлттық құндылықтарын, дәстүрлерін сақтап, басқа ұлттардан ерекшеленеді. Тілдік сана арқылы әр адам өзінің ұлтына тән ерекшеліктерді, нормаларды және құндылықтарды сезінеді. Ұлттың тілі сол ұлттың тарихын, мәдениетін және өзіндік ерекшелігін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады.

Ұлттық сана тілдің әрбір аспектісі арқылы дамиды: тілдегі метафоралар, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тілдің құрылымдық ерекшеліктері – барлығы да ұлттық болмыс пен дүниетанымның айқын көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, тіл ұлттық бірлікті сақтауға, ұлттың өзіндік ерекшелігін сезінуге көмектеседі.

Тіл мен ұлттық сана бір-біріне үнемі ықпал етіп отырады. Бір ұлттың тілін жақсы меңгеру сол ұлттың мәдениеті мен тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тілін үйренген адам қазақ халқының салт-дәстүрлерін, дүниетанымын, қоғамдағы орнықты қағидаларын көбірек түсінеді. Осылайша, тілдің өзектілігі мен маңызы артады, ұлттық сананың дамуына септігін тигізеді.

Жаһандану мен мәдени ықпалдың артуы тілдік сана мен ұлттық сананың арасында кейбір өзгерістерге әкелуі мүмкін. Кейбір ұлттарда шетелдік тілдердің кең таралуы ұлттық тілдің және тілдік сананың әлсіреуіне себеп болуы мүмкін. Бұл жағдай ұлттық санаға да әсер етеді, себебі тілдің өзгеруі ұлттың өздігінен ерекшелену сезімін әлсіретуі мүмкін. Дегенмен, тіл мен ұлттық сана тығыз байланысқандықтан, ұлттық тілдің сақталуы және дамуы ұлттық бірегейліктің негізі болып қала береді.

Тілдік сана мен ұлттық сана арасындағы байланыс адамның өз ұлтына, мәдениетіне, тарихына деген көзқарасын қалыптастырады. Тіл ұлттық мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді, ал ұлттық сана тіл арқылы ұлттың өзіндік ерекшеліктерін, құндылықтарын танып-білуге мүмкіндік береді. Осылайша тіл мен ұлттық сана бір-бірін толықтырып, ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Тілдік сананы зерттеу әдістерінің ішінде төмендегі әдістерді бөліп көрсетуге болады: семантикалық дифференциал әдісі, аяқталмаған сөйлемдер әдісі, ассоциативті эксперимент әдісі. Осы әдістердің ішінен ең тиімдісі ретінде ассоциативті эксперимент әдісін атауға болады, төменде осы әдіске кеңірек тоқталамыз.

Ассоциативті эксперимент тілдік сананы зерттеу әдісі ретінде алғашқы жобалау әдістерінің бірі болып табылады. Ассоциативті эксперимент – тілдік сананы сыртқа шығару тәсілдерінің бірі, өйткені сананы тікелей зерттеу мүмкін емес, ол көзге көрініп, қолға ұсталынатын нәрсе емес. Ассоциативтік эксперимент – адамның тілдік санасы мен әлем туралы субъективті түсініктерін анықтауға мүмкіндік беретін психолингвистикалық зерттеудің маңызды әдістерінің бірі. Тілдік сана белгілі бір қауымдастықтың мәдени, менталдық ерекшеліктері мен құндылықтарын бейнелейтін

менталдық образдар жүйесі болғандықтан, оны зерттеу арқылы этностың дүниетанымы мен ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тануға болады. Осы тұрғыдан алғанда, еркін ассоциациялар сана мазмұнының тікелей көрінісі ретінде әртүрлі тілдік және мәдени қауымдастық өкілдерінің әлемді қабылдау ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді [8, 567 б.].

Эксперименттің өзі белгілі бір стимулға олардың ассоциацияларын (реакцияларын) анықтау үшін қандай да бір ортақтықпен (кәсібі, тілі, тұрғылықты жері және т.б.) біріктірілген респонденттердің сауалнамасын қамтиды. Зерттеу пәні сана бейнелерінің сапаларын сипаттауға мүмкіндік беретін ассоциативті өрістерді жасайтын респонденттердің тікелей реакциялары болып табылады. Н.В. Уфимцеваның пікірінше, түрткісөздің ассоциативті өрісі адамның сөздік жадының фрагменті ғана емес, сонымен қатар белгілі бір этностың «орташа» тасымалдаушысының санасында бейнеленген әлем бейнесінің фрагменті болып табылады, белгілі бір мәдениет, оны бағалау жүйесі және стереотиптер жүйесі де көрініс табады [1, 117 б.].

Эксперимент нәтижесінде қалыптасқан ассоциативті өріс ядросын (ең жиі болатын реакциялар) және жекелеген (бір реакциялар) пікірлерді ажыратуға болады. Зерттеушілердің назарын аударатыны – ассоциативті өрістің өзегі. Мұндай бөліністер эксперименттің мақсаттарына және реакциялар санына да байланысты екенін атап өткен жөн.

Ассоциативті эксперимент әртүрлі мәдениет өкілдерінің сөздің астарындағы сана бейнесінің мазмұндық жүйелілігін ашуға мүмкіндік береді, сол арқылы сөздің бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Демек, тілдік сана өзінің де өзгенің де мәдениетін тану құралы бола алады.

Ассоциативтік эксперимент нәтижесінде қалыптасатын ассоциативтік өріс тілдік сананың әлемнің концептуалдық бейнесін қалыптастыруға қатысатын когнитивтік құрылымы болып табылады. Оның семантикалық құрылымын, соның ішінде ассоциативтік реакцияларды белгілі бір мағыналық аймақтарға топтастыру арқылы тіл иелерінің қоршаған әлем туралы білімдері мен түсініктерін реконструкциялауға болады. Сондықтан ассоциативтік эксперимент деректері әртүрлі этнос өкілдерінің тілдік санасын салыстырып, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтаудың тиімді эмпирикалық негізі болып саналады [8, 567 б.].

Осы жерде ассоциативті материалды сапалы талдау мәселесі әлі күнге дейін толық шешімін таппағанын және қандай да бір дәйекті принципке негізделген ассоциациялардың бірізді классификациясын құру мүмкін емес екенін атап өткен жөн.

Жалпы ассоциативті эксперимент нәтижесінде көп жағдайда әр ұлттың өзіндік ассоциативті сөздігі жасалынады. Ассоциативті сөздіктер – бұл дескриптивті типтегі сөздіктер: оларда түрткісөздер беріледі, одан кейін реакция сөздерінің желісі таралады, олар қолданылу жиілігі бойынша кему ретімен орналасады [9, 126 б.].

Осы зерттеу еркін ассоциативті эксперимент әдісіне негізделді. Экспериментке қазақ және поляк ұлттарының 17-25 жас аралығындағы әр

ұлттан 88 студент (яғни қазақ ұлтынан – 88, поляк ұлтынан – 88) қатысты. Респонденттерге «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек» деген базалық түрткісөздер ұсынылып, әрқайсысына ойға алғаш келген бір сөзбен (реакциямен) жауап беру сұралды. Қазақ және поляк ұлттарының таңдалуы кездейсоқ емес: бір-біріне туыс емес, тарихи-мәдени дамуы да, тілдік тегі де әртүрлі екі ұлттың тілдік санасын салғастыра зерттеу арқылы ортақ және айырмашылығы бар тұстарды айқынырақ көруге болады. Алынған реакциялар жиілігі бойынша топталып, салғастырмалы-талдамалық әдіспен өңделді; сонымен қатар, қазақ танымындағы «әйел» және «еркек» концептілері бойынша 2014 жылғы ассоциативті эксперимент нәтижелерімен диахрондық салыстыру да жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылау

Төменде әрбір түрткісөз бойынша алынған нәтижелер жеке-жеке қарастырылады.

Қазақ ұлтында «Ата» сөзіне берілген реакциялардың ең жиі кездескендері мыналар: *әже, қария, ана, апа, баба, қарт, ақсақал, ақылшы, ақыл, шал, бата, әкемнің әкесі,* т.б. Қазаққа ғана тән реакциялардан: *тақия, шаңырақ, бәйтерек, шыққан тегі* және жиі кездескен реакцияның ішіндегі *ақсақал* деген жауаптар. Бір-біріне ұқсас контекстегі реакция-жауаптарды жинақтасақ, *ақыл, ақылшы, дана, данышпан, тәрбие* сияқты жауаптарды топтастыруға болады. Яғни қазақ ұлтының санасында ата ақыл айтып, тәрбие беретін ақылгөй ақсақал бейнесінде елестейтінін байқауға болады. Бір ерекшелігі, зейнетке шыққан үлкен ер кісінің өзінің қызығушылығы мен хоббиі туралы ешқандай жауап кездеспеді.

Ал енді поляктардың «Ата» түрткісөзіне берілген реакцияларына тоқталайық. Оларда ең көп берілген реакциялар: *отбасы, кәрі, шылым, махаббат, кітаптар.* Сонымен қатар, қазақ респонденттерінің реакцияларында мүлде кездеспейтін *Щелкунчик, жаңғақтар, кофе, шахмат, үстел ойындары, музыка, виолончель* деген реакциялар болды. Бұл арқылы біздер поляк ұлтында қарт ер адамның өмір сүру салты біздің аталарға қарағанда өзгеше екенін көре аламыз. Яғни поляк ұлтында қарт кісілер өздерінің бос уақыттарын қалай өткізетінін және өз сүйікті істеріне уақыт бөле алатынын байқауға болады. «Щелкунчик» деген реакция арқылы поляк ұлтында Гофманның «Щелкунчик» ертегісі оларға етене таныс екенін байқаймыз. Өйткені Польшаның Гданьск қаласы Данциг атауымен бір кезде Германияның құрамында болғаны белгілі, жалпы Польша елі Германиямен шекаралас жатыр, ал «Щелкунчиктің» авторы Гофман неміс ұлтының өкілі екенін білеміз. Сондықтан поляктар «Щелкунчикті» кішкентайынан біледі, және сол ертегідегі жаңғақ шағатын Щелкунчиктің образы оларға қарт ер адамды елестететін болуы керек.

Келесі түрткісөз – «Әже».

Қазақ респонденттерінде болған ең көп қайталанған реакциялар: *апа, кәрі, мейірімді, үлкен әже, ақылды, ата.* Ерекше болып көрінгені – біреңсараң кездескен тұрақты тіркестер, соның ішінде – *ақ жаулықты әже* тіркесі

бірнеше рет қайталанған. Сонымен қатар өз әжелерінің есімдерін жазу үрдісі де бірнеше жерде кездесті. Ал поляктарда бұндай үрдіс мүлде болмады. Қазақ респонденттерінде тамақпен ассоциация тек бір жерде *«нан»* деген реакция болды. Тамаққа қатысты реакцияларды бөлек қарастыруымыздың себебі – бұл санаттың поляк респонденттерінің жауаптарында ерекше жиі кездесуінде. Поляктарда бір қызық үрдіс байқалды: «Әже» түрткісөзіне берілген реакцияның шамамен 90%-ы тамақпен байланысты болды.

Мысалы, *тамақ, түскі ас, құймақтар, сорпа, асүй, алмалар, джем, қамыр, стейк, варениктер, тамақ пісіру,* т.б. тамақпен байланысты реакциялар өте көп болды. Сонымен қатар, ең көп кездесетін реакциялардың қатарынан *махаббат* және *отбасы* сөздерін де көруге болады. Демек поляктарда «Әже» образы асүйде әртүрлі дәмді тамақтарын дайындайтын, немересіне махаббатпен қарайтын отбасының бір мүшесі деп топшылауымызға болады.

Поляктарда тағы біздің қазақтарда мүлде кездеспеген, бізге ерекше болып көрінген реакциялар: *шылым, велосипед* және *деменция*.

«Шылым» реакциясының болуы түсінікті, өйткені Польшада әйелдердің 70%-ға жуығы шылым шегеді, сондықтан оларда «әжені» ойлағанда көз алдарына шылым шегіп отырған қартаң әйелдің елестеуі заңдылық.

«Велосипед» реакциясына келер болсақ, жалпы Еуропада Қазақстанға қарағанда әйел адамның велосипедте жүруі қалыпты жағдай, өйткені велосипед оларда күнделікті транспорт құралы.

Келесі ерекше болып көрінген реакция ол – деменция. Еуропа мен Америка сияқты дамыған елдерде деменция мен Альцгеймер аурулары қарт кісілерге тән кәдімгі ауру ретінде көпшілікке бұрыннан таныс. Ал бізде, Қазақстанда, бұл ауруларды ауру деп танығалы көп бола қойған жоқ, бізде қарт кісілерде байқалатын деменция ауруының белгілерін ұзақ жылдар бойы «жасы келді», «алжыды» деп қана қарап келді.

Келесі қарастыратын түрткісөзіміз – «аға».

Қазақтарда *«Аға»* сөзіне ең көп болған реакциялар: *бауыр, үлкен, көмек, туысқан, туған, жақсы*. Осы жерде *«бауыр»* концептісінің тек қазақтарға ғана тән екенін атап өткіміз келеді.

Қазақтарға ғана тән реакция ретінде *«Ағасы бардың – жағасы бар»* деген мақал-мәтелмен 13 респондент жауап берді. Сонымен қатар, 6 респондент «Аға» түрткісөзіне өз ағасының есімін жазу арқылы реакция білдірді.

Ал поляктарда *«Аға»* түрткісөзіне берілген ең көп реакциялар қатары мынандай болды: *отбасы, қорғаныш, дос, әпке, көмек, түскі ас*, т.б.

Поляк ұлттарына тән ерекше жауап ретінде көрінгені ол: *аю* мен *ақымақ*. «Аю» реакциясының болу себебі, аю бейнесінің үлкен әрі күшті ер адам образын елестетуінде болуы мүмкін, аю аңы оларға таныс, өйткені славян ұлттарына жататын елдерде көбінің символ аңы – аю. Екінші гипотеза – Войтек (Войцех) аюымен байланысты. 1942 жылы Поляк әскерінің қолына түскен кішкентай аюға Войтек есімін беріп (полякша «Войцех»), ротада

солдаттармен бірге күнелтіп, солдаттарға оқ-дәрілер тасуға көмек берген деген ақпарат бар, осылайша Войтек «солдат-аю» деген атаққа ие болған. Сондықтан поляктардың санасында «аю» ұғымы көмек беруші ұғымда болуы мүмкін деп топшыладық [11].

Сонымен қатар, поляктарда негативті мағынада қолданылған *«ақымақ»* сөзі де кездесті, ал қазақтарда мұндай жағымсыз мағынаны білдіретін ассоциациялар болмады. Мұны біз қазақтарға тән үлкенге құрметпен қараудың маңыздылығы санаға тереңнен сіңгендігімен түсіндіреміз.

Келесі түрткісөз – *«Ана»* концептісі. «Ана» түрткісөзіне қазақ респонденттердің берген ең көп реакциялары: *мейірімді, анам, мама, әйел* және *бақыт*. Сонымен қатар, қазақтарға ғана тән стереотиптік мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, тұрақты тіркестер бола алатын реакциялар көптеп кездесті. Мысалы, *«Жер-ана»* деп 9 респондент, *«Жұмақтың кілті – ана табанының астында»* деп 6 респондент, *«Ана – бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді»* деп 4 респондент, *«Түн ұйқысын төрт бөлген»* деп 2 респондент, *«Ана – Жәннат кілті»* деп 2 респондент жауап берген. Респонденттердің осындай жауаптары арқылы біз – қазақ тілінің мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерге бай тіл екенін көре аламыз.

Диаграмма 1 – «Ана» түрткісөзіне қазақ респонденттерінің берген мақал-мәтелдік / тұрақты тіркестік реакцияларының жиілігі

Ал поляк ұлты өкілдерінің ең жиі кездескен жауаптары төмендегідей болды: *махаббат, әке, отбасы, тамақ, қамқорлық.* Сонымен қатар қазақтарда мүлде кездеспеген *«Тереза»* реакциясы да тіркелді.

«Еркек» мен «әйел» концептілерінің тілдік санасындағы гендерлік ерекшелігі

Енді «еркек» және «әйел» концептілерін талдауға көшейік. Бұл жерде туыстық атаудан гөрі гендерлік айырмашылыққа бірінші кезекте назар аударуымыз керек, өйткені бұл түрткісөздер туыстық ұғымдағы атаулар болуымен қатар гендерлік қырынан талдауға да қолайлы концепт-сөздер болып табылады.

Алдымен гендерлік ерекшелік ұғымына және оның көрініс беру тәсілдеріне қысқаша тоқталайық.

Сөйлеу мәдениетіндегі гендерлік ерекшеліктерді қарастыру қазіргі ғылыми зерттеулерде қалыптасқан, қызықты және болашағы зор бағыт болып табылады.

«Еркек» және «әйел» категориялары мифологиялық идеяларды көрсететін әмбебап категориялар. Бұл категориялар халықтардың барлық космогониялық идеяларының құрамдас бөлігі болып табылады және қарама-қарсы принциптердің жиынтығын біріктіреді.

Сонымен, үнді-еуропалық мифологияда әке – көкте орналасқан жарқыраған аспан, ол арқылы ұрықтанған жер-анаға қарама-қарсы қойылады және әйелдің Құдайы ретінде түсінілген. Осыған ұқсас түсінік көне қытай мифологиясында да бар: мұнда әйелдік – жердің символы болып табылатын иньнің белгісі, ал еркектік – жарық, аспан, күн, өмірді бейнелейтін янь болып есептелген [12, 119 б.].

Мифологиялық ойлау тұрғысынан еркектік принцип – форма, идея, бастама, белсенділік, күш, жауапкершілік, мәдениет, кісілік, парасат, абстрактілі концептуалды ойлау, сана, әділдік туралы аполлондық принцип деп түсіндіріледі. Әйелдік принцип – материяның, бағыныштылықтың, табиғаттың, сезімнің, мейірімділіктің принципі деп сипатталады. Еркек пен әйелдік қасиеттерді мұндай түсіндіру философия үшін де, бұқаралық сана үшін де дәстүрлі құбылыс [12, 119 б.].

Демек, еркек пен әйел ұғымы – қоғамдық сананың маңызды сипаты екені анық. Сонымен қатар, олардың кез келген ұлттың мәдениетінде қызмет етуі әмбебап ұғымдар туралы айтуға мүмкіндік береді. Әмбебап әрі ұлттық ұғымдар ретіндегі *әйел* мен *еркек* ұғымдарының мифологиялық бастауларының ортақ болуы тілдік стереотиптердің пайда болуына алып келеді, олар өз кезегінде ұлттық мәдениетті көрсетеді. Бұл ұғымдар сана үлгілерінің бөлігі бола отырып, тұлғаның концептуалды жүйесіне де кіреді. Тілде көрінетін гендерлік стереотиптер, бір жағынан, мәдениет және қоғаммен анықталса, екінші жағынан, оларды жеке тұлға ретінде өзінің жеке тәжірибесіне сәйкес құрастырады [12, 119 б.]. Сондықтан мифологиялық көзқарастар нақты стереотиптерде де көрініс табады. Белгілі стереотиптердің бірі – екі жыныс өкілдерінің қасиеттері, атрибуттары мен мінез-құлық нормалары және олардың тілдегі көрінісі туралы мәдени-әлеуметтік тұрғыдан шартталған пікірлер мен алғышарттар ретінде түсінілетін гендерлік стереотип.

Гендерлік параметрлерге байланысты стереотиптің сөйлеу мәнерінде орнығуы заңды құбылыс. Мақал-мәтелдер осы стереотиптің жарқын көрінісі болып табылады: олар түрлі эмоционалдық реңктерді көркемдегіш құралдар арқылы білдіреді, сондай-ақ ақыл-кеңес, ескерту, бұйрық, тыйым салу сияқты мағыналарды жеткізетін стереотиптік сөз оралымдарын да қамтиды.

Енді бірінші біздің зерттеуіміздегі қазақ ұлтының тілдік санасындағы *«әйел»* ұғымына үңілейік.

Ең жиі кездескен жауап-реакциялар тізімі мынадай: *ана, адам, қыз, ер, жыныс, нәзік, жар, гүл, отбасы, бақыт, қатын, келіншек, жұбай, тұлға,*

келін, әдемілік, шаш, күйеу, орамал, қырық жанды, жанұя, жылулық, ұрпақты дүниеге әкелуші, жертва, Жәннат, әже, аманат, даналық, төзімділік, ішкі күштің мықтылығы, құқық, т.б.

Поляк ұлты өкілдерінің *«әйел»* концептісіне берген жауаптарынан ең жиі кездескендері мынадай: *әдемі, еркек, әдемілік, ұзын шаш, бала, күш, тәуелсіздік, феминизм, бизнес, стиль, биік өкше, киімдер, белдемше*, т.б.

Бұдан біз нені байқаймыз?

Қазақтарда әйел адамын ойлағанда көз алдына «отбасы – ошақ қасында» жүрген, басына орамал таққан ана бейнесі елестейді. Сонымен қатар, әйел адамының мықтылығы мен төзімділігі де жиі аталады: қазақ тілінде «Әйел – қырық жанды» деген идиомдық тіркес бар, оның мағынасы – әйел сырттай нәзік көрінгенімен, іштей мықты әрі төзімді дегенге саяды. Сонымен қатар, «құқық», «жертва» деген жауаптар да тіркелді; мұны қазіргі қазақ қоғамында орын алып жатқан отбасылық зорлық-зомбылық мәселесімен байланыстыруға болады.

Осы тұста «әйел» концептісін диахрондық аспектіде қарастыруға болады. Жоғарыда талданған зерттеу 2024 жылы жүргізілген болса, бұған дейінгі еркін ассоциативті эксперимент Қазақстанда 2014 жылы, яғни 10 жыл бұрын өткізілген. Сол зерттеу кезінде алынған реакцияларды қарастырайық.

Ол кезде де ең жиі кездескен реакциялар: *ана, мама, шеше, қыз, әдемі, ақылды*, т.б. Сонымен қатар, стереотиптік идиомдар арқылы жауап беру ол кезде көбірек байқалды. Мысалы, *«Әйел – өмірдің кілті, тірегі», «Әйелдің қырық жаны бар», «Әйел бір қолымен әлемді, бір қолымен бесікті тербеткен», «Әйел – отбасы бақыты», «Еркек – үйдің құлпы, әйел – оның кілті»* [10].

Бұл диахрондық салыстыру нәтижесінде белгілі бір өзгерістердің орын алғаны байқалады. Өйткені 10 жыл бұрынғы зерттеуде әйел негізінен тек отбасымен және ақылдылықпен байланысты болса, соңғы зерттеуде отбасы мен ақылдылықтан басқа, әйелдің мықтылығы, жеке өзіне тән қасиеті және әйел құқығына байланысты да жауаптар қосылған [5, 78-79 б.].

Ал поляк ұлты өкілдерінің берген реакциялары арқылы байқағанымыз, оларда әйел адамды негізінен жеке-дара бөліп қарастыру байқалады, әйелдің өзінің жеке қасиетіне байланысты берген жауаптары басымырақ. Мысалы, *әдемілік, сұлулық, ұзын шаш, биік өкше, белдемше* деген жауаптарға қарағанда әйел адамды еркек жынысынан ерекшелейтін өзіне тән қасиеттермен сипаттау байқалады. Сонымен қатар, оларда да әйел адамның күштілігіне, жеке тұлғалығына байланысты жауаптар болды. Мысалы, *күш, тәуелсіздік, бизнес, феминизм,* т.б.

Енді *«еркек»* концептісіне көшейік. Қазақ ұлты өкілдеріне 2024 жылғы зерттеудегі ең көп реакциялар: *әйел, адам, жыныс, әке, ұл, жігіт, күш, ер адам, мықты, азамат, мужик, бала, намыс, батыл, қорғаушы, мінез, тірек, жауапкершілік, батыр*, т.б. Сонымен қатар, негативті мағынада да жауаптар болды. Мысалы, *абьюзер, өзімшіл, өтірікші, ойлау жүйесі дамымаған, ез*, т.б. Идиомдармен берілген жауаптар да кездесті: *«Ерді намыс өлтіреді,*

қоянды қамыс өлтіреді», «Ер жігіт Отан үшін жанын береді», т.б. [5, 153 б.].

Ал 2014 жылғы ассоциативті эксперименттегі ең жиі реакциялар: *отағасы, нағыз, күшті, жігіт, мықты, бала, ер, әке*, т.б. Сонымен қатар, қалыптасқан фразеологизмдер мен мәтелдерді қолдану жиі кездескен: *«Еркек – Отан қорғаушы», «Еркек – үйдің тірегі», «Еркектің екі сөйлегені – өлгені», «Еркектің аты еркек», «Сегіз қырлы бір сырлы», «Әйелден бір қадам жоғары»,* т.б. [10].

Екі түрлі кезеңге жататын зерттеу нәтижелерін салыстырғанда, елеулі өзгеріс байқалмайды: жиі қолданылған реакциялар негізінен екі зерттеуде де бірдей. Дегенмен, соңғы зерттеуде негативті көзқарастардың да кездесетіні, сондай-ақ стереотиптенген идиомдармен жауап беру жиілігінің азайғаны байқалды.

Ал енді поляк ұлты өкілдерінің жауаптарына келейік. Оларда ең жиі кездескен реакциялар: *күш, әйел, күшті, бұлшықет, адам, әке, үлкен*, т.б. Сонымен қатар, *ақ, аң* деген жануарларға теңеу мысалдары да байқалды. Сонымен қатар ер адамға ғана тән ерекшеліктермен жауап беру үрдісі де бар. Мысалы, *мұрт, шалбар*, т.б.

Екі ұлттың «еркек» концептісіне берген реакцияларын салыстыра отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: жиі қолданылатын реакциялар негізінен бір-біріне ұқсас, алайда екі ұлт арасында айқын айырмашылық та бар. Поляк ұлтының тілдік санасында еркек ұғымы, «әйел» концептісіндегі сияқты, көбінесе жеке тұлғаның физикалық ерекшеліктері арқылы (мұрт, бұлшықет, күш, т.б.) сипатталады. Ал қазақ ұлты өкілдерінің жауаптарында, керісінше, стереотиптенген идиомалар мен мақал-мәтелдер басым, бұл – қазақ тілдік санасында еркек бейнесінің жеке қасиеттерден гөрі әлеуметтік рөл (қорғаушы, отбасы тірегі) арқылы қалыптасатынын көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу тілдік сана мен ұлттық сана арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Тілдік сана – адамның тіл арқылы әлемді, мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін және дүниетанымын түсіну жүйесі болса, ұлттық сана – белгілі бір ұлттың тарихи, әлеуметтік және рухани құндылықтарын қабылдау мен бағалау жүйесі. Бұл екеуі бір-бірін толықтырып, ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу нәтижесінде қол жеткізілген негізгі тұжырымдарды төмендегіше санамалап көрсетуге болады:

1) қазақ тілдік санасында «ата», «әже», «ана» бейнелері көбінесе ақыл, тәрбие, отбасы және құрмет ұғымдары арқылы қалыптасса, поляк тілдік санасында бұл бейнелер бос уақыт, жеке қызығушылық және дербестік қасиеттері арқылы сипатталады;

2) гендерлік концептілерге қатысты қазақ тілдік санасында «әйел» бейнесі отбасы мен мейірімділіктің символы, ал «еркек» бейнесі қорғау мен

күштің символы ретінде көрінсе, поляк тілдік санасында «әйел» бейнесі тәуелсіздік, сұлулық және жеке тұлғалық арқылы, «еркек» бейнесі негізінен физикалық ерекшеліктер арқылы концептуалданады;

3) қазақ респонденттердің жауаптарында мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер түріндегі стереотиптенген реакциялар басым болса (мысалы, «Ағасы бардың – жағасы бар», «Жер-ана», «Әйел – қырық жанды»), поляк респонденттердің жауаптарында индивидуалды, нақты өмірлік тәжірибеге негізделген реакциялар басымырақ;

4) 2014 және 2024 жылдардағы ассоциативті эксперименттер нәтижелерін диахрондық салыстыру қазақ тілдік санасында «әйел» және «еркек» концептілеріне қатысты кейбір өзгерістердің, атап айтқанда негативті коннотациялы реакциялардың пайда болуы мен стереотиптенген идиомалық жауаптардың азаю үрдісінің орын алғанын көрсетті;

5) поляк респонденттердің «әже» түрткісөзіне берген реакцияларының шамамен 90%-ы тамақ семантикасымен байланысты болуы – ұлттық лингвомәдени ерекшеліктің айқын көрінісі ретінде ерекше атап өтуге тұрарлық нәтиже болды.

Осылайша, зерттеу қазақ және поляк ұлттарының тілдік санасындағы мәдени дәстүрлер мен стереотиптердің тілдік формада қалай көрініс табатынын, сондай-ақ ұлттық идентификацияның қалыптасу тетіктерін ашып көрсетті. Алынған нәтижелер лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, шет тілін оқыту және мәдениетаралық коммуникация салаларында қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің болашағы мынадай бағыттарда жалғасын таба алады: біріншіден, түрткісөздер тізімін кеңейтіп, туыстықтың басқа да атауларын (мысалы, «нағашы», «жиен», «құда» т.б.) қамту; екіншіден, салғастырмалы талдауға үшінші бір лингвомәдени қауымдастықты (мысалы, орыс немесе қырғыз ұлтын) тарту арқылы зерттеу ауқымын кеңейту. Бұл бағыттардағы зерттеулер қазақ және басқа ұлттардың тілдік санасындағы өзгерістерді үздіксіз бақылауға және мәдениетаралық қатынастарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Уфимцева Н.В. Языковое сознание – образ мира – языковая картина мира // Вопросы психолингвистики. – 2015. – №2. – Б.115-119.

[2] Тарасов Е.Ф. Языковое сознание // Вопросы психолингвистики. – 2004. – №2. – Б.34-47.: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie

[3] Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Вопросы психолингвистики. – 2016. – №1 (27). – Б. 296-299. https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-i-obraz-mira

[4] Шаяхметова А.А. Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов (социолингвистический и психолингвистический аспекты): ф.ғ.к. ғылыми атағын алуға бағытталған диссертациялық зерттеуі. – Алматы, 2007. – 130 б.

[5] Фазылжан А.М., Абаева М.Қ., Дмитрюк Н.В., Сарыбай М.Ш.,

Назарова Ә.Ж. және т.б. Қазақ ассоциат-сөздер лұғаты. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2025. – 544 б.

[6] Медетбекова П.Т., Кордабай Б.К., Алдашева К.С. Ұлттық ассоциативтік сөздікті құрастырудың лингвистикалық қағидалары: сандық және сапалық зерттеу // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2026. – Т.80, №1. https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.1.80.015

[7] Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Русский ассоциативный словарь. – М., 1994. – 224 с.

[8] Кузембаева Г.А., Майгельдиева Ж.М., Майдангалиева Ж.А. Восприятие врачей представителями индийской, русской и казахской лингвокультур: ассоциативный эксперимент // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. - 2022. - Т. 13. - №2. - С. 567-580. doi: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-567-580

[9] Фазылжанова А.М., Дмитрюк Н.В., Орынбетова Э.А., Абаева М.К., Назарова А.Ж. Современная казахстанская психолингвистика: ассоциативные аспекты // Tiltanym. – 2023. – № 4 (92). – Б.120-132.

[10] Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік – Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: «Медиа-Логос», 2014. – 334 б.

[11] Олексяк В. Одна фотография, одна история: Войтек – медведь-солдат // Culture.pl «История и традиции». – 2015, 22 января. https://culture.pl/ru

[12] Бойцов И.А., Данкер З.М., Фокавина Ю.А. «Языковая картина гендерных параметров национальных культур (на примере паремических изречений)» // Инновации в науке. – 2016. – №6(55). – Б.116-123.

REFERENCES

[1] Ufimtseva N.V. Yazykovoe soznanie – obraz mira – yazykovaya kartina mira [Linguistic consciousness – image of the world – linguistic picture of the world] // Voprosy psikholingvistiki. – 2015. – № 2. – B.115-119. [in Rus.]

[2] [2] Tarasov E.F. Yazykovoe soznanie [Language consciousness] // Voprosy psikholingvistiki. – 2004. – № 2. – B.34-47. https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie [in Rus.]

[3] Leont'ev A.A. Yazykovoe soznanie i obraz mira [Language consciousness and the image of the world] // Voprosy psikholingvistiki. – 2016. – № 1 (27). – B.296-299. https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-soznanie-i-obraz-mira [in Rus.]

[4] Shayakhmetova A.A. Yazykovoe soznanie i osobennosti ego proyavleniya u predstaviteley russkogo i kazakhskogo etnosov (sotsiolingvisticheskiy i psikholingvisticheskiy aspekty) [Linguistic consciousness and features of its manifestation among representatives of the Russian and Kazakh ethnic groups (sociolinguistic and psycholinguistic aspects)]: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2007. – 130 s. [in Rus.]

[5] Fazylzhan A.M., Abaeva M.Q., Dmitryuk N.V., Sarybai M.Sh., Nazarova A.Zh. zhane t.b. Qazaq assotsiat-sozder lugaty [Kazakh associative word dictionary]. – Almaty: «Qazaq kitaby» baspasy, 2025. – 544 b. [in Kaz.]

[6] Medetbekova P.T., Kordabai B.K., Aldasheva K.S. Ulttyq assotsiativtik sozdikti qurastyrudyn lingvistikalyq qagidalary: sandyq zhane sapalyq zertteu [Linguistic principles of compiling a national associative dictionary: a quantitative and qualitative study] // Abylai khan atyndagy QazHQzhaneATU Habarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy. – 2026. – T.80, №1. [in Kaz.]

[7] Karaulov Yu.N., Sorokin Yu.A., Tarasov E.F., Ufimtseva N.V., Cherkasova G.A. Russkiy assotsiativnyy slovar' [Russian associative dictionary]. – M., 1994. – 224 s. [in Rus.]

[8] Kuzembayeva G.A., Maigeldiyeva Z.M., Maydangalieva Z.A. The Perception of Medical Doctors on the Part of Hindu, Russian and Kazakh Linguoculture Bearers: Association Experiment // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. - 2022. - Vol. 13. - N. 2. - P. 567-580. doi: https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-567-580

[9] Fazylzhanova A.M., Dmitryuk N.V., Orynbetova E.A., Abaeva M.K., Nazarova A.Zh. Sovremennaya kazakhstanskaya psikholingvistika: assotsiativnye aspekty [Modern Kazakhstani psycholinguistics: associative aspects] // Tiltanym. – 2023. – № 4 (92). – B.120-132. [in Rus.]

[10] Dmitryuk N.V., Moldaliyeva D.A., Narozhnaya V.D., Moldanova Zh.I., Mezentseva E.S., Sandybayeva N.A., Abramova G.I. Qazaqşa assotsiatsiyalyq sözdik – Kazakhskiy assotsiativnyy slovar' [Kazakh associative dictionary]. – Almaty-Moskva: «Media-Logos», 2014. – 334 b. [in Kaz.]

[11] Oleksyak V. Odna fotografiya, odna istoriya: Voytek – medved'-soldat [One photo, one story: Wojtek – the bear soldier] // Culture.pl «Istoriya i traditsii». – 2015, 22 yanvarya. https://culture.pl/ru [in Rus.]

[12] Boytsov I.A., Danker Z.M., Fokavina Yu.A. Yazykovaya kartina gendernykh parametrov natsional'nykh kul'tur (na primere paremicheskikh izrecheniy) [Linguistic picture of gender parameters of national cultures (using the example of paremic sayings)] // Innovatsii v nauke. – 2016. – №6(55). – B.116-123. [in Rus.]

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСКОГО И ПОЛЬСКОГО НАРОДОВ НА ОСНОВЕ РЕАКЦИИ НА РОДСТВЕННЫЕ ТЕРМИНЫ

*Назарова А. Ж.[1], Фазылжан А. М.[2], Асабаева А. М.[3]
*[1]Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Қазақстан
[2]Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан
[3]Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению понятия языкового сознания в его тесной взаимосвязи с национальным сознанием и направлена на выявление особенностей восприятия родственных и гендерных

концептов представителями казахской и польской лингвокультурных общностей. Основной целью исследования является определение того, каким образом мировоззренческие особенности, характерные для различных лингвокультурных сообществ, находят отражение в языковом сознании, на основе метода свободного ассоциативного эксперимента и их сопоставительного анализа. В ходе исследования были использованы теоретический анализ научных работ по теории языкового сознания, метод свободного ассоциативного эксперимента, а также методы интерпретации и сопоставительно-аналитического анализа полученных результатов. В эксперименте приняли участие представители казахской и польской национальностей, в рамках которого были сопоставлены ассоциативные реакции на базовые стимульные слова «ата», «әже», «ана», «әке», «аға», «әпке», «әйел», «еркек». Результаты исследования показали, что в казахском языковом сознании родственные наименования преимущественно соотносятся с понятиями семьи, воспитательных ценностей, традиций и преемственности поколений, тогда как в польском языковом сознании доминируют ассоциации, связанные с личностью, автономией, самостоятельной деятельностью и индивидуальными качествами. Анализ гендерных концептов выявил, что в казахском языке образ женщины связан с материнской заботой и ролью хранительницы семьи, а образ мужчины – с силой, защитой и ответственностью, в то время как в польском языковом сознании образ женщины концептуализируется как независимая, красивая и самореализующаяся личность. Полученные результаты на основе конкретных языковых данных подтверждают тесную взаимосвязь языка и культуры, языкового сознания и национальных ценностей, способствуя более глубокому пониманию процессов межкультурной коммуникации. Научная значимость статьи определяется вкладом в развитие проблематики языкового сознания и концептологии в сопоставительном аспекте, тогда как практическая значимость заключается в возможности применения выводов исследования в лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, преподавании иностранных языков и сфере межкультурного общения.

Ключевые слова: психолингвистика, языковое сознание, национальное сознание, термины родства, гендерная лингвистика, казахская нация, польская нация, сопоставительный анализ

FEATURES OF THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF KAZAKH AND POLISH PEOPLES BASED ON REACTIONS TO KINSHIP TERMS

* Nazarova A.Zh.[1], Fazylzhan A.M.[2], Asabayeva A.M.[3]
*[1]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
[2]The institute of Linguistics named after A. Baitursunuly
Almaty, Kazakhstan
[3]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the concept of linguistic consciousness in its close relationship with national consciousness and is aimed at identifying the specific features of the perception of kinship and gender concepts by

representatives of the Kazakh and Polish linguocultural communities. The main objective of the study is to determine how worldview characteristics inherent in different linguocultural groups are reflected in linguistic consciousness through the method of free associative experiment and their subsequent comparative analysis. The research employs a theoretical analysis of scholarly works on the theory of linguistic consciousness, the method of free associative experiment, as well as interpretative and comparative-analytical methods for processing the obtained data. Representatives of the Kazakh and Polish nationalities took part in the experiment, during which associative reactions to the basic stimulus words “ata”, “azhe”, “ana”, “ake”, “aga”, “apke”, “ayel”, and “erkek” were compared. The results of the study demonstrate that in Kazakh linguistic consciousness kinship terms are predominantly associated with the concepts of family, educational values, tradition, and generational continuity, whereas in Polish linguistic consciousness associations related to personality, autonomy, independent action, and individual qualities prevail. The analysis of gender concepts reveals that in the Kazakh language the image of a woman is linked to maternal care and her role as the core of the family, while the image of a man is associated with strength, protection, and responsibility. In contrast, in Polish linguistic consciousness the image of a woman is conceptualized as an independent, aesthetically valued, and self-realizing individual. The findings, based on concrete linguistic data, confirm the close interrelation between language and culture, linguistic consciousness and national values, and contribute to a deeper understanding of intercultural communication processes. The scientific significance of the article lies in its contribution to the development of linguistic consciousness and conceptology from a comparative perspective, while its practical significance is determined by the possibility of applying the results in linguocultural studies, cognitive linguistics, foreign language teaching, and intercultural communication.

Keywords: psycholinguistics, linguistic consciousness, national consciousness, kinship terms, gender linguistics, Kazakh nation, Polish nation, comparative analysis

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 09.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Назарова Әлия Жиханшақызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-4064-9993, e-mail: aliya.nazarova @list.ru

Фазылжан Анар Мұратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-0562-4846, e-mail: nar20@bk.ru

Асабаева Айнагүл Мұхитқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-6833-0108, e-mail: ainaasabai@gmail.com

Информация об авторах:

Назарова Алия Жиханшиевна – магистр гуманитарных наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4064-9993, e-mail: aliya.nazarova@list.ru

Фазылжан Анар Муратовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-0562-4846, e-mail: nar20@bk.ru

Асабаева Айнагуль Мухитовна – магистр гуманитарных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-6833-0108, e-mail: ainaasabai@gmail.com

Information about the authors:

Nazarova Aliya Zhikhanshakyzy – Master of Humanities, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-4064-9993, e-mail: aliya.nazarova@list.ru

Fazylzhan Anar Muratkyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan, htt.ps://orcid.org/0000-0002-0562-4846 , e-mail: nar20@bk.ru

Asabayeva Ainagul Mukhitkyzy – Master of Humanities, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-6833-0108, e-mail: ainaasabai@gmail.com

УДК 81-119
МРНТИ 16.21.33
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.019

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ И КАЗАХОЯЗЫЧНОЙ СТЕНДАП-КОМЕДИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ВЫСТУПЛЕНИЙ ДЭЙВА ШАППЕЛЛА И ТУРСЫНБЕКА КАБАТОВА)

* Наманаева Г.Е.[1], Жумабекова Б.К.[2]
*[1,2] Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются прагматические стратегии создания комического эффекта в англоязычной и казахоязычной стендап-комедии на материале выступлений Дэйва Шаппелла и Турсынбека Кабатова. Актуальность темы определяется возрастающим интересом к юмористическому дискурсу как особому типу речевого взаимодействия, отражающему социальные, культурные и когнитивные процессы. Цель исследования – раскрыть механизмы формирования комического эффекта через нарушение кооперативных максим П. Грайса (качества, количества, уместности и ясности), сознательное отклонение от которых рассматривается как ключевой механизм формирования импликатур и активизации когнитивной деятельности аудитории. Эмпирическую базу составили видеозаписи стендап-выступлений, подвергнутые транскрипции и качественному описательному анализу.

В результате выявлено, что Дэйв Шаппелл чаще прибегает к гиперболе, сарказму, интертекстуальным аллюзиям и обсценной лексике, акцентируя социальные и расовые противоречия, тогда как Турсынбек Кабатов использует разговорную избыточность, плеоназмы, тематические смещения и иноязычные вкрапления, что формирует атмосферу бытовой иронии и культурной близости с аудиторией. Установлено, что сознательное нарушение максим кооперации не разрушает коммуникацию, а, наоборот, способствует возникновению импликатур, вовлекающих слушателей в процесс интерпретации и усиливающих комический эффект.

Вклад работы состоит в том, что она демонстрирует универсальность принципа кооперации П. Грайса в юмористическом дискурсе и выявляет национально-специфические способы его нарушения, формирующие индивидуальный стиль комиков. Практическая ценность исследования заключается в возможности применения полученных выводов при анализе и преподавании прагматики, социолингвистики и межкультурной коммуникации. Таким образом, стендап-комедия предстает не только как жанр развлекательного дискурса, но и как инструмент социокультурной рефлексии.

Ключевые слова: юмор, стендап-комедия, прагматические стратегии, принцип кооперации Грайса, нарушение коммуникативных максим, импликатуры, гипербола, ирония

Введение

Юмор представляет собой сложное и многогранное явление, находящееся на пересечении лингвистических и междисциплинарных исследований. Он обладает не только когнитивной природой, но и выражений социокультурной значимостью. В самом общем смысле термин «юмор» охватывает всё, что воспринимается как комическое, вызывающее смех или кажущееся забавным [1].

Д. Кристияван пишет, что юмор имеет «the ability to break the barrier between individuals» [2, с. 367], то есть способность разрушать барьеры между людьми. В этом контексте Дж. Мейер подчеркивает социальную природу юмора, рассматривая его как средство для конструктивного выражения идей и опосредованной критики с помощью иронии, сарказма и контраста [3].

Род А. Мартин, в своей книге «The Psychology of Humor: An Integrative Approach» (Психология юмора: интегративный подход) дополняет эту идею, называя юмор универсальным проявлением человеческой деятельности, присущей всем видам социального взаимодействия. «Although it is a form of play, humor serves a number of serious social, cognitive, and emotional functions» [4, с. 15] (перевод: несмотря на то, что юмор является формой игры, он выполняет целый ряд серьёзных социальных, когнитивных и эмоциональных функций). Автор акцентирует внимание на сочетание когнитивных механизмов, отвечающих за генерацию и интерпретацию комических стимулов, с эмоциональными реакциями, возникающими в процессе их восприятия.

Таким образом, юмор может быть осмыслен как универсальное проявление человеческой природы, тесно связанное как с индивидуальными, так и с коллективным опытом.

Особое внимание современных исследователей привлекает жанр стендап-комедии, в рамках которого юмор выходит за пределы развлечения и трансформируется в мощный канал социокультурного взаимодействия и идеологического высказывания.

Г. У. Рутри и Ш. М. Мурни называют целью стендапа: «entertaining, informing, and criticizing social phenomena by luring the listeners to be able to laugh at the phenomena… Stand-up comedy is often called smart humor for demanding the viewers to think logically upon the words they utter» [5, с. 6] (перевод: развлечение, информирование и критика социальных явлений, побуждая слушателей посмеяться над ними … Стендап-комедия нередко называется «умным» юмором, так как требует от зрителей логического осмысления произносимых слов). В статье авторы характеризуют стендап-комедию как интеллектуальный юмор, требующий от зрителей логического осмысления высказываемых комиком реплик.

Согласно Ю. А. Демьяновой, «основным содержанием стендапа является монолог человека, который, благодаря творческой индивидуальности, стремится передать аудитории определенную информацию и свое

отношение к ней» [6, с. 55]. К специфическим особенностям автор относит и сильное эмоционально-логическое воздействие на аудиторию, которой дается возможность по-новому осмыслить окружающую действительность, а также социальные и личные аспекты жизни. Соответственно, стендап-комедия приобретает особую значимость как платформа для открытого комментария по поводу актуальных политических и социальных процессов, способствуя формированию пространства общественной дискуссии. Привлекательность живых выступлений определяется не только остротой затрагиваемых тем, но и выразительной эстетикой исполнения, четкой структурой и продуманностью монологов, что делает стендап эффективным средством критического осмысления действительности.

В свете вышеизложенного, стендап-комедия предстает не просто формой юмористического высказывания, но и значимым лингвопрагматическим и социокультурным феноменом, заслуживающим углубленного научного анализа. Особенно актуальным представляется изучение англоязычных и казахоязычных стендап-выступлений, которые, несмотря на свою популярность, все еще недостаточно освещены.

Цель настоящего исследования – проанализировать, как именно стендап-комики в казахстанской и американской традициях создают юмористический эффект через прагматические стратегии нарушения коммуникативных максим. Для достижения этой цели решаются следующие задачи:

- выявить типичные случаи нарушения максим принципа кооперации в речи стендап-комиков обеих стран и показать их роль в формировании комизма;

- определить прагматические стратегии, используемые комиками при создании комического эффекта (ирония, гипербола, пародия и др.).

Таким образом, данное исследование представляет собой сравнительный прагматический анализ стендап-комедии в двух культурных контекстах, основанный на принципе кооперации Грайса. Использование этой теоретической модели позволяет рассматривать юмор как двусторонний процесс: с одной стороны – как стратегию создания комического эффекта говорящим путем преднамеренного нарушения кооперативных максим, с другой – как процесс восприятия и интерпретации импликатур аудиторией.

Кооперативный принцип Грайса

Одним из главных объектов изучения прагматики являются правила речевого взаимодействия, которые подчиняются принципу кооперации, введенному британским философом и лингвистом Гербертом Полом Грайсом [7]. Они также известны как принципы кооперации, или максимы Грайса. Согласно С. Бочавер, «принцип кооперации предполагает, что автор и зритель действуют так, чтобы коммуникация была успешной. Из этого следует, что у зрителя есть установка на восприятие и понимание, а у автора – на выражение и передачу информации» [8, с. 128].

Существует множество интерпретации максим Грайса, что свидетельствует о многоаспектности подходов к их описанию в современной лингвистике. В настоящей статье мы опираемся на трактовку, предложенную В. Ювашевой, согласно которой:

«Максима качества информации подразумевает, что высказывание истинно и верно. Говорящий не делает ложных заявлений и не говорит того, для чего нет достаточных оснований.

Максима количества предписывает оптимальный объем и полноту сообщения. Высказывание включает не больше и не меньше информации, чем требует ситуация общения.

Максима уместности требует держаться заданной темы общения.

Максима ясности обязывает быть лаконичным, избегать двусмысленности» [9, с. 11].

По мнению Г. П. Грайса, данные принципы применимы ко всем сферам человеческой коммуникации. Их соблюдение способствует эффективному взаимодействию, а нарушение может привести к сбою в коммуникации [7]. Выделим два основных вида нарушения: намеренное, когда говорящий знает, что реципиент не поймет сообщения (violating) и демонстративное нарушение (floating) для определенного коммуникативного эффекта, например, с целью трансляции импликатур. Комиками используется чаще всего «floating» для достижения комического эффекта.

В прагматике языкового взаимодействия давно установлено, что нарушение принципов кооперации, сформулированных Грайсом, столь же значимо, как и их соблюдение, особенно в контексте юмористического дискурса. В коммуникации максимы кооперации служат ориентиром, отклонение от которого может вовлечь за собой непонимание. Однако, как подчеркивал Грайс, преднамеренное отступление от максим порождает импликатуры – «неявные смыслы, которые адресат выводит из диалога для юмористического эффекта» [10, с. 355]. Именно на этом механизме строится значительная часть юмора: комизм возникает из несоответствия, ожидаемого и действительного, например, при нарушении максимы количества через избыточно детальное сообщение или внезапной обрыв фразы, стимулирующей аудиторию к самостоятельному достраиванию смысла.

Часто одно и то же высказывание в стендап-комедии нарушает сразу несколько максим: чрезмерное преувеличение (качество), путаная подача (ясность и количество), отклонение от темы (релевантность) – и все это служит одной цели: вызвать смех. При этом следует подчеркнуть, что подобные отклонения от языковой нормы являются осознанным приемом, способствующим установлению особой формы взаимодействия между комиком и зрителем. Несмотря на формальные нарушения кооперативных норм, комическое высказывание сохраняет связность благодаря общему контексту и коллективному знанию, что делает даже парадоксальные реплики понятными, а разгадку импликатур – одной из ключевых черт стендап-комедии как жанра.

Описание материалов и методов

Эмпирическую основу исследования составили сольные выступления американского стендап-комика Дэйва Шаппелла и казахстанского исполнителя Турсынбека Кабатова, отобранные с целью охватить различные национальные традиции и тематические направления в жанре юмора. Оба артиста были выбраны благодаря своей популярности, культурной значимости и тематическому разнообразию, что позволило сопоставить особенности комического дискурса в американском и казахстанском контексте. Несмотря на то, что творчество Турсынбека не полностью соответствует современным представлениям о жанре стендап-комедии, его выступления могут быть отнесены к этому виду комического дискурса, если исходить из базового определения термина «стендап-комик», предполагающего индивидуальное исполнение юмористического монолога перед аудиторией. Анализу подверглись видеозаписи их шоу, размещенные на платформе Youtube, где были применены методы сбора и обработки данных, соответствующие традициям лингвистической полевой работы: видеоматериал подвергался транскрипции с использованием метода Симак и Чатат («слушай и записывай») [11, с. 334]. В одной из рассмотренных работ автор Зайнаб Ахмед использовал данный метод, что дало возможность собрать точные и значимые для целей исследования данные. Такой комплексный подход оказался наиболее адекватным для анализа устных монологических форм комического высказывания, поскольку позволил зафиксировать не только вербальное содержание, но и паралингвистические элементы – интонацию, паузы, мимику исполнителя и реакцию аудитории (смех, аплодисменты), которые играют существенную роль в интерпретации юмористического текста и оценке его коммуникативной эффективности.

Для настоящего исследования применен качественный описательный анализ. Видеофрагменты с выступлениями двух известных стендап-комиков были загружены, транскрибированы и проанализированы с позиций кооперативного принципа Грайса. Выявлены случаи нарушения максим, объяснены их коммуникативные функции в рамках юмористического дискурса.

Результаты

Принцип кооперации П. Грайса выступает теоретической основой для анализа представленных данных. Основное внимание уделяется выявлению нарушений максим. Анализ проводится с учетом типов нарушаемых максим и способов, с помощью которых они нарушаются. Это позволяет раскрыть коммуникативные цели говорящего.

В настоящем разделе предполагается анализ двух фрагментов, из выступления американского комика Дэйва Шаппелла и казахстанского юмориста Турсынбека Кабатова, каждый из которых представляет собой иллюстрацию отдельных прагматических стратегий, используемых для создания комического эффекта.

Текст 1 – Фрагмент стендап-выступления Дэйва Шаппелла

I was in Santa Fe the other night, and a … threw a banana peel at me. Yeah, that didn't feel so good. Of course, it was a white person. Not to indict the whites. I'm just saying. Not to profile. And then, not only did he throw a banana peel at me, but… it was premeditated. You could tell. You could tell. The peel was too brown. You know what I mean? You didn't eat that banana recently, …. You had that … waiting on me. And the whole crowd was white, so it just got instantly creepy, and everyone looked like they were looking at 12 Years a Slave. They were all just like… Who the … does that? And then they arrested the guy, which was… [laughs] I said, "… You can't just be throwing banana peels at Dave Chappelle. They're not gonna let you get away with this."

And the press called me up like, "Do you have a statement?" "A statement?! For a … banana peel? No! I don't have anything to say." This guy was … famous for throwing a banana peel at me. Twenty years from now, he'll be tucking his kids into bed, and the kids will be like, "Daddy, tell me about the day you threw that banana peel at that … in Santa Fe." "Boy, I tell you what. That black … had it coming. I saw his name up on the marquee about a week before. I said, 'Man, if I could just get close enough to meet him… I'd throw a banana on that … and show him how—'" … Bananagate. I didn't even like— I didn't even want to press charges. (В целях соблюдения академической этики и редакционных требований обсценная лексика сокращена и обозначена многоточием).

Краткое описание фрагмента: Данный отрывок представляет собой историю о том, как в Санта-Фе (город на юге США, в штате Нью-Мексико) неизвестный бросил в Шаппелла банановую кожуру. Этот акт можно однозначно квалифицировать как нападение на расовой почве. Сам факт инцидента и его драматический пересказ создают основу для сатирического повествования.

Лингвистический анализ: Шаппелл, известный своей «агрессивно-сатирической» манерой, направленной на расовые и социальные темы, строит шутку через резкий контраст между мелкой насмешкой обидчика и абсурдным развертыванием ситуации.

Во фрагменте из стендап-выступления комика наблюдается сознательное отступление от принципов кооперации. Так, максима количества предполагает предоставление достаточной информации, но не чрезмерной. Шаппелл намеренно нарушает ее, прибегая к избыточным деталям: «*The peel was too brown*». Гиперболизированное внимание к цвету кожуры не имеет значимости для фактического описания события, однако выполняет комическую функцию. Излишние уточнения трансформируют бытовую ситуацию в абсурдную сцену. Нарушение данной максимы становится способом гиперболизации, который усиливает сатирический эффект.

Согласно Грайсу, для соблюдения максимы качества, говорящий обязан избегать ложных или неподтвержденных утверждений. Комик, заявляя, что «*And the whole crowd was white, so it just got instantly creepy, and everyone looked like they were looking at 12 Years a Slave*», сознательно

нарушает норму через преувеличение и иронические сравнения. Юмор, в данном примере, строится на явном несоответствии. Реакция публики гиперболизируется до уровня ассоциаций с фильмом о рабстве. На наш взгляд, название фильма «12 Years a Slave» («12 лет рабства») является прецедентным высказыванием, так как функционирует как свернутый текст, символически демонстрирующий содержание произведения и обладающий самостоятельным смыслом. Эта американская историческая кинодрама, была снята режиссёром Стивом МакКуином по мотивам реальной истории темнокожего невольника Соломона Нортапа. Соломон, образованный мужчина 33 лет, музыкант, был обманным путем похищен и продан в рабство. Герой переживает 12 лет изнурительного труда на плантациях, унижения и насилия, пока не встречает канадца Басса, решившего помочь ему написать письмо друзьям. Благодаря этому письму Соломон был освобожден и вернулся к семье. Перекличка с историей рабства усиливает социально-политическую окраску шутки, вскрывая глубинное напряжение расовых отношений. Нарушение максимы качества здесь служит не только инструментом комизма, но и социальной критики.

Релевантность, или уместность, является важнейшим требованием успешного общения, однако в стендапе ее нарушение может создавать комический эффект. Примером являются слова Шаппелла о будущем, где агрессор рассказывает своим детям историю своего поступка: «*Twenty years from now, he'll be tucking his kids into bed, and the kids will be like, "Daddy, tell me about the day you threw that banana peel at that … in Santa Fe."*». Эта вставка выходит за пределы исходного события и не является релевантной для описания самого инцидента. Однако именно несвоевременность и избыточность развернутой картины создают юмористическую окраску. Комик также часто прибегает к использованию слова на букву «Н», одного из самых известных и глубоко оскорбительных терминов в адрес афроамериканцев, что демонстрирует наличие расовых предрассудков в комическом дискурсе. Этимологически термин происходит от испанско-португальского слова *negro* («черный»), первоначально употреблявшийся рабовладельцами для обозначения порабощенных африканцев. В современном американском обществе, несмотря на провозглашённый принцип свободы слова, использование этой лексемы фактически находится под строгим общественным табу. Как отмечает Багдеева И. Э., «начиная с 1990-х годов, слово активно заменяется эвфемизмом the N-word (слово на букву Н)» [12, 326], служащим средством смягчения его негативной коннотации.

Максима ясности предписывает избегать двусмысленности и чрезмерной экспрессивности. Комик систематически ее нарушает, используя обсценную лексику, намеренную грубость и окказионализмы (индивидуально маркированные неологизмы). *«… Bananagate»* – это ироничное, саркастическое название инцидента, образованное по аналогии с политическим скандалом Watergate (Уотергейтский скандал) в США в 1972-1974 годах, закончившийся отставкой президента страны Ричарда Никсона.

Суффикс -gate в английском языке часто используется для обозначения громких событий. Фраза *«… Bananagate»* выражает его раздражение тем, что случай приобрел статус скандала.

Обсценная лексика выполняет провокативную функцию, подчеркивает эмоциональность и усиливает эффект нарушения социально приемлемых норм. Таким образом, сознательно отступление от ясности речи становится средством сатиры и инструментом привлечения внимания к скрытым противоречиям общества.

Для создания комического эффекта стендап-комик использует гиперболу, сарказм и иронию. Гиперболизированные детали такие, как: «слишком коричневая кожура», «преднамеренный банан», «Bananagate» — это явные преувеличения, подчёркивающие абсурдность расистского поступка.

Юмористическая стратегия Шаппелла в данном фрагменте основана на сатире, обнажающей абсурд расизма. Шутка одновременно вызывает смех и выполняет критическую функцию, высмеивая стереотипы и отсылая к культурной памяти о рабстве. Эффект иронии возникает через переосмысление расового стереотипа, что требует от аудитории понимания цели комика. Таким образом, юмор здесь выступает как форма психологической разрядки и как инструмент социальной критики.

Текст 2 – Фрагмент стендап-выступления Дэйва Шаппелла

*Sad. I saw in The New York Times – they said Ebola is the new **AIDS**. Whew! Isn't that something? Here I am, thinking that old AIDS was working just fine, and they already have a new AIDS out. Isn't that amazing how they do that? Isn't it weird how there's a disease that just starts in 1980, and it doesn't kill anybody but …, …. and junkies? Isn't that a … amazing coincidence that this disease hates everybody that old, white people hate? I think either God is white, or the government hid that …. in disco balls. Only fun people get AIDS.* (В целях соблюдения академической этики и редакционных требований обсценная лексика сокращена и обозначена многоточием).

Краткое описание фрагмента: В данном фрагменте Дэвид Шаппелл обращается к теме ВИЧ/СПИДа и Эболы, обыгрывая ее в провокационной и сатирической манере.

Лингвистический анализ: Принцип кооперации Грайса служит методологической основой анализа, так как в репликах комика ярко выражены многочисленные нарушения максим, создающие комический эффект и подчеркивающие социально-критический подтекст.

Прежде всего, наблюдается нарушение максимы качества: утверждение о том, что «Эбола – это новый СПИД» (Эбола – острое, часто летальное вирусное заболевание, выявленное в Африке у реки Эбола в 1976 году), и преувеличенный аргумент о том, что СПИД якобы ненавидит исключительно афроамериканцев, гомосексуалов и наркоманов, не соответствуют действительности. Однако Шаппелл намеренно использует недостоверную информацию, чтобы подчеркнуть социальные предрассудки, распространенные в американском обществе. Таким образом,

комик прибегает к иронии и сатирическому преувеличению, чтобы указать на дискриминационный характер восприятия болезни.

Максима количества нарушается в риторических повторениях: *«Isn't that something? ... Isn't that amazing… Isn't that weird…».* Чрезмерное использование однотипных вопросов не добавляют новой информации, но выполняет важную прагматическую функцию – удерживает внимание аудитории, создает ритм выступления и усиливает эмоциональную окраску сатиры. Этот прием характерен для комического дискурса, поскольку сама намеренная избыточность становится источником юмора.

Максима релевантности нарушается, когда Шаппелл связывает происхождение болезни с «диско-шаром» или предполагает, что «Бог белый». Эти гиперболизированные и абсурдные объяснения не имеют отношения к медицинскому или социальному контексту, но именно оторванность от реальности усиливает юмористический эффект.

Особого внимания заслуживает нарушение максимы манеры: речь Шаппелла намеренно фрагментарна, перегружена междометиями («Whew!») и неполными высказываниями («Only fun people get AIDS»). Подобная непоследовательность и языковое несовершенство создают эффект спонтанности и подчеркивают провокационный характер текста.

Таким образом, использование стратегий нарушения максим Грайса позволяет Шаппеллу не только вызвать смех аудитории, но и вскрыть глубинные социальные противоречия: дискриминация больных СПИДом, расовые и гендерные предрассудки, склонность общества к абсурдным объяснительным моделям. Его высказывания строятся на принципах гиперболы, повторения и провокационной иронии, что соответсвует определению прагматических стратегий комического дискурса как способа косвенной критики общественых явлений.

Текст 3 – Фрагмент стендап-выступления Турсынбека Кабатова

Біз операны қатты түсіне бермейміз ғой, негізі. Еще французский. Біз әбден ана итальянский операға үйреніп қалған ғой. Түсінбесек те, құлағымыз үйреніп қалған ғой, жаңағы. Ти-та-ла-ла – деген ге үйренгенбіз ғой енді. Мысалы, деймін ғой енді. Бірақ сөзін білмейміз, негізі. А французскийда «F» деген әріп көп екен, бар ғой. Ваще, бір тратор тұтанбай жатқан сияқты, өлен айтып отырғанда. «F» – әріпті опера айтқанда: Дғе-дғомға дғе-дғон дғе-дғааа – деген де бір түрлі. Еще ана балет бишілері бар да... Е, біздегі балет бар ғой, кішкене бізге арналған-ау, деймін. Оларда да лосины киеді, бізде де киеді ғой. Бізде бостау лосины киетін сияқты, біртүрлі. Жоқ, шынымен. Ана жақта жабысқан кезде аппақ лосиналары, қыздар – ладно, жігіттер біртүрлі екен, бар ғой. Еще анау балет билейтіндердің аяқтары ұзын бола ма, бірдене өзі, ия? Біз андай жерде бірінші қатарда отырғанбыз – бүйтіп билеп, бүйткен кезде, саған тиіп кететін сияқты, как будта, бар ғой. Басынды қайта-қайта бүйтіп отырасын ғой, жаңағы. Әй, сөйтіп, не керек, екі сағат отырдық, шыдадық әйтеуір. Бір кезде бітті спектакльдері, опера бітті. Уф, – дедік. Бірақ бір таңғалатыным бар ғой: халық кетпейді екен. Кетпейді! Орындарынан тұрып алып: «Браво! Браво!

Браво!» Біз де тұрдық, «Браво!» деп айғалап. Бір пастоянно «браво» деп айқайлап жүргендей, бар ғой. Жарты сағат шапалақ ұрдық. Ана бишілер ма, әншілер кетпей, бүйтіп алып поклон жасап, бүйтіп. Походкалары осындай ма? Походкалары осындай жүргенде, бүйтіп келіп, жаңағы. Бір кезде сахна жабылды. «Уф, әйтеуір бітті әу,» – десек, халық шулап, ысқырып, «браво» деп. Аналар қайтадан шықты, бір кезде. Сөйтіп спектакль бітті. Ішімнен ойладым: біздің халық деген – күшті ғой, біздің халық, негізі. Біз «браво» деген сөзді қатты лағыла бермейміз ғой.

Краткое описание фрагмента: В данном тексте комик в юмористической форме делится впечатлениями от посещения оперы и балета, сравнивая французскую и итальянскую оперу, а также особенности костюмов артистов. Он описывает комические детали, преувеличивает реакции зрителей и артистов, создавая атмосферу иронии и сатиры.

Лингвистический анализ: Фрагмент демонстрирует одну из ключевых прагматических стратегий Турсынбека Кабатова – ироническое и гиперболизированное описание культурного несоответствия между локальной аудиторией и элитарными видами искусства, такими как опера и балет. Основной комический эффект достигается за счет преднамеренного нарушения максим кооперации по Грайсу.

Комик избыточно повторяет однотипные конструкции и дискурсивные частицы («ғой», «бар ғой», «енді», «жаңағы») нарушая максиму количества, которая предполагает предоставление ровно столько информации, сколько требуется. Например: *«Ти-та-ла-ла – деген ге үйренгенбіз ғой енді», «Бүйтіп билеп, бүйткен кезде, саған тиіп кететін сияқты, как будта, бар ғой», «Түсінбесек те, құлағымыз үйреніп қалған ғой, жаңағы».*

Повторы и плеоназмы «оборот речи, в котором имеется дублирование некоторого элемента смысла, наличие нескольких языковых форм в тех же значениях» [13, с. 40], намеренно перегружают речь, что является типичным приемом создания комического напряжения. Подобная речевая избыточность имитирует разговорный стиль, свойственный бытовому казахскому дискурсу и функционирует как маркер аутентичности, создавая иллюзию непринужденной беседы.

Высказывание Кабатова зачастую не соответствуют действительности, тем самым нарушая максимы качества: *«Француздскийда «Ғ» деген әріп көп екен, бар ғой. Ваще, бір трактор тұтанбай жатқан сияқты, өлен айтып отырғанда», «Жарты сағат шапалақ ұрдық», «Біздің халық, негізі. Біз «браво» деген сөзді қатты лағыла бермейміз ғой».*

Эти утверждения представляют собой преувеличение, содержащие иронию и стереотипные оценки, которые сами по себе нелепы. Например, *во французской опере слишком много звука «Ғ»* – это гипербола, высмеивающая особенности французского произношения. Комик имитирует горловой, увулярный звук «R», характерный для французского языка, через казахский звук «Ғ». Между этими звуками существует частичная фонетическая схожесть, что создает эффект звуковой игры. Нарушения максимы

качества в данном случае не подрывает доверие к рассказчику, а усиливает иронический эффект.

Комик избегает краткости и однозначности высказывании, нарушая максиму ясности. Его речь насыщена вставными конструкциями («бар ғой», «қой», «енді», «жоқ, шынымен»), многократным самокорректированием и междометиями, придающими монологу живость, но снижающими логическую последовательность. Пример, «Бізде бостау лосины киетін сияқты, біртүрлі. Жоқ, шынымен» или «Бүйтіп билеп, бүйткен кезде, саған тиіп кететін сияқты, как будта, бар ғой».

Такой стиль речи, неряшливость повествования, имитирует устную импровизацию и приближает артиста к слушателю, создавая эффект доверительных отношений, что типично для казахстанского стендапа.

Согласно Грайсу, высказывания должны быть релевантными, то есть соответствовать теме беседы. Турсынбек Кабатов часто отклоняется от основной линии повествования: он начинает с обсуждения французской оперы, затем неожиданно переходит к балету, к фасону лосин, к реакции публики, к своей позиции в зале, к аплодисментам и т.д. Такое отклонение от темы приводит к комической фрагментации текста, где каждая реплика существует как автономная ироническая единица. Несмотря на логическую хаотичность, подобный подход соответствует принципу нарративной стратегии наблюдения, основанной на комментировании повседневных впечатлении через культурный абсурда.

Юмор Кабатова апеллирует к культурной близости с аудиторией: контраст между французской оперой и казахстанским восприятием, подчеркивание своей народности, гиперболизация реакции (например, на слово «браво»). Это подчеркивает стратегию инклюзивной идентичности, где комик и аудитория принадлежат к одному культурному коду.

В тексте иноязычные вкрапления «а», «еще», «ваще», «как будта», «пастоянно» и др. функционируют как прагматическая стратегия, объединяющая маркеры повседневной речи, средства комического контраста и элементы идентификации с аудиторией. Их иначе называют «трансплантанты», «варваризмы», в данном случае, русские слова, употребляемые с нарушением их семантики и в нерусском звуковом оформлении. Согласно К. С. Кенжигожиной, в Казахстане, где проживают более ста этнических групп, русский язык, особенно его вводные слова и речевые вставки, прочно укоренились в повседневной коммуникации, что делает явление вкраплений характерной особенностью казахско-русского двуязычия [14]. Вкрапления не только усиливают эффект принадлежности к общему культурному пространству, но и служат приемом ритмизации и акцентирования, повышающим экспрессивность и комизм высказывания.

В приведенном фрагменте Турсынбек Кабатов реализует целый спектр прагматических стратегий, направленных на создание комического эффекта: нарушения максим по Грайсу, гиперболизация, культурная контрастивность, иноязычные вкрапления, использование экспрессивной речи и включение этикетных маркеров казахской разговорной традиции («бар

ғой», «қой енді», «былай», «қатты» и пр.). Все эти элементы способствую построению иронически дистанцированного взгляда на западную культуру, при этом сохраняя позитивное восприятие собственной этнокультурной идентичности.

Таким образом, стендап Кабатов можно рассматривать как пример локального культурного сопротивления, выраженного через смех и самоиронию.

Текст 4 – Фрагмент стендап-выступления Турсынбека Кабатова

Біз – случайна өмірге келіп қалған адамдармыз ғой. Случайна выросли, әйтеуір осы күнге жеттік – шүкір, әйтеуір бар ғой. Сондай ұрпақпыз ба, залда отырғандар. Жоқ, расымен сондай ғой. Біздің кезімізде, деймін де, бізге беретін тамақтар қандай еді, деймін де. Е, бір бас жесе, жақсы жерін беруден, құлағын береді ғой. Құлақ – пластмасс, ваще дым жоқ: ет те жоқ, май да жоқ. Өздері етін жейді де, сүйекті береді: «Мә, мұжып қой, әйелің әдемі болады» – дейді. Түнімен ана сүйекпен алысып отырасың ғой: әйелім әдемі болады деп... Ана бір шаш өсіретін болатын еді ғой, бір шаш өсіретін – жұлың ба, білмеймін, әйтеуір бір. Не май жоқ, не сүйек жоқ, не дәм жоқ анада, бір резинка ма, бірдеңе – білмеймін сол. Сол қазір бар ма, жоқ па өзі? Қазіргі малдарда бар ма? Ваще көрмейсің, бар ғой. Сол қай жердің жілігі, қай жердің сіңірі өзі, ваще? Білмеймін, бізге беріп қояды: шашын өседі деп... Еще нанның қиқымына дейін жеп қоятын едік қой біздер деген: бай боласын дегенге.

Краткое описание фрагмента: В своем выступлении Турсынбек Кабатов противопоставляет опыт своего поколения образу жизни современной молодежи, используя преувеличенные воспоминания о скудной еде прошлого. Подчеркивая, что старшее поколение в детстве довольствовалось непривлекательными частями мяса и хлебными крошками, верило в поверия, комик создает ироничный контраст с сегодняшней культурой потребления.

Лингвистический анализ: Юмор в выступлений Турсынбека Кабатова достигается не только за счет лексики и гиперболы, но и благодаря систематичным нарушениям маским Грайса, которые активируют у аудитории процесс интерпретации имплицитного содержания.

В анализируемом тексте наблюдается намеренная избыточность и повторяемость, что нарушает максиму количества: «*Случайна выросли, әйтеуір осы күнге жеттік – шүкір, әйтеуір бар ғой*». Повтор частицы «*әйтеуір»* и тавтологические утверждения не добавляют новой информации, но создают ритм, подчеркивают выразительность и акцентируют коллективную идентичность.

Максима качества требует избегать ложных утверждений. Турсынбек Кабатов намеренно использует гиперпболу и метафору: «*Құлақ – пластмасс, ваще дым жоқ».* Очевидно, что речь не идет о буквальном «пластмассовом ухе» - это фигуральное выражение, подчеркивающее несъедобность продукта. Другое высказывание – «*Мә, мұжып қой, әйелің әдемі болады*» - пародирует бытовые суеверия. Очевидная нелепость

причинно-следственной связи («если грызть кость, жена будет красивой») демонстрирует саркастическую оценку народных поверий.

В традиционных казахских семьях ребенку с ранних лет нередко внушают, что если он будет обгладывать кость до чиста, его будущая невеста/жених будет красивым или если есть хлебные крошки, то будет богатым и т.д. Эти высказывания, передаваемые преимущественно в устной форме, выполняют не только развлекательную, но и воспитальную функцию, побуждая детей доедать еду, напрасно не расточать.

Комик сознательно отступает от основной темы и вводит нелогичные детали: «*Түнімен ана сүйекпен алысып отырасың ғой: әйелім әдемі болады деп...*». Эти вставки не релевантны фактическому описанию еды, но именно их несвоевременность усиливает комический эффект. Подобный прием характерен для стендапа, авторы создают абсурдную картину, выводящую повествование за рамки повседневного опыта.

Максима манеры предписывает говорить ясно и последовательно. Однако рассказ построен на импровизационных повторах и синтаксических сбоях: «*Ана бір шаш өсіретін болатын еді ғой, бір шаш өсіретін – жұлың ба, білмеймін, әйтеуір бір*». Намеренная неясность и неряшливая структура подчеркивают устную природу жанра и создают эффект спонтанности.

Кроме того, Турсынбек Кабатов снова использует иноязычные вкрапления, переходит с казахского на русский язык, повторяя просторечные элементы («ваще», «случайна», «пластмасс»). Это формирует особую комическую тональность и усиливает эффект разговорного стиля.

Юмор в выступлениях Кабатова возникает из столкновения банальной темы (пища и традиционные поверия) с экспрессивным, хаотичным и ироничным способом повествования. Таким образом, стратегичное нарушение (floating) максим позволяет автору не только вызвать смех аудитории, но и высветить социальные и культурные стереотипы, лежащие в основе повседневных практик.

Обсуждение

Создание и поддержание комического эффекта требует особого внимания к лексическому выбору, порядку подачи информации и развернутости повествования. О. Олайеми утверждает, что «Humour is essentially the product of a conscious or unconscious flouting the maxims of communications, as proposed by Grice» [15, с. 233]. Иными словами, стендап-комики сознательно нарушают кооперативные принципы Грайса, что служит источником комизма. Анализ выступлений Дэйва Шаппелла и Турсынбека Кабатова демонстрирует систематическое нарушение всех четырех максим (количества, качества, уместности и ясности). Однако, в речи у англоязычного комика доминируют гипербола, интертекстуальность и обсценная лексика (максимы качества, количеств и ясности), а у казахоязычного артиста – разговорная избыточность, плеоназмы и тематические смещения (максимы количества, ясности и релевантности).

Наиболее заметным оказывается отклонение от максимы качества, когда комики используют гиперболу, вымышленные факты и заведомо ложные утверждения. Подобная стратегия, в сочетании с тематическими скачками и неожиданными ассоциациями, вовлекает аудиторию в процесс интерпретации скрытых смыслов, импликатур.

Нарушение максимы количества проявляется как в избыточной детализации, так и в умолчании важных элементов. Шаппелл часто насыщает повествование множеством «лишних» подробностей, создавая гротескные картины, тогда как Кабатов прибегает к повторам, намеренному упрощению или затягиванию сюжета, стимулируя догадку слушателя. Отход от максимы уместности (релевантности) достигается за счет внезапных смен тем и введения на первый взгляд нерелевантных деталей, что усиливает эффект несоответствия и вызывает смех.

Максима ясности нарушается за счет использования просторечных и обсценных выражений, двусмысленностей, интонационных пауз и локальных языковых особенностей. У Шаппелла это проявляется в резкой, грубой лексике и нарушении норм вежливой коммуникации, тогда как Кабатов интегрирует в речь элементы разговорного казахского и русского языков, что одновременно придает выступлениям национальный колорит и усиливает комический эффект.

В их творчестве часто встречаются такие приемы, как ирония, гипербола, пародия, стилизация и социальная сатира. Шаппелл акцентирует противоречия американского общества – от расовых отношений до дискуссий о правах меньшинств, – используя сарказм и гротеск. Кабатов, напротив, строит юмор на бытовых ситуациях, казахских реалиях и конфликтах между поколениями. В обоих случаях комизм служит инструментом социальной критики, побуждая аудиторию к рефлексии над укоренившимися стереотипами и нормами.

Культурный контекст определяет различия в стилистике выступлений. Американский стендап традиционно более конфронтационен, допускает открытую критику табуированных тем и характеризуется высокой степенью провокативности. Шаппелл действует в русле этой традиции, прибегая к черной сатире и политически направленным высказываниям. Казахстанский стендап, представленный Кабатовым, ориентирован на отражение повседневной жизни, национальных традиций и культурных различий, предлагая зрителям жизненный юмор с элементами мягкой социальной иронии.

Заключение

Проведенное исследование позволило выявить особенности прагматических стратегий создания комического эффекта в англоязычной и казахоязычной стендап-комедии на материале выступлений Дэйва Шаппелла и Турсынбека Кабатова. Анализ показал, что нарушение максим кооперации П. Грайса (качества, количества, уместности и ясности) выступают важнейшими средствами организации комического дискурса.

При этом они не препятствуют успешной коммуникации, а напротив, активируют когнитивные усилия аудитории, побуждая ее к извлечению импликатур и совместному разгадыванию смысла, что является источником смеха.

Выявлено, что для американской традиции характерна более эксплицитная и сатирически заостренная подача, где широко используются гипербола, интертекстуальные аллюзии и табуированная лексика. В казахстанском контексте, напротив, преобладает наблюдательный юмор, основанный на повседневных реалиях, бытовых сравнениях и разговорной стилистике, что способствует формированию эффекта близости между исполнителем и аудиторией. Особую роль играет использование иноязычных вкраплении, которое выполняет идентификационную, экспрессивную и ритмико-интонационную функции, а также служит средством комического контраста, закрепляя культурные различия и одновременно подчеркивая коллективное единство слушателей.

Таким образом, сравнительный анализ подтверждает, что стендап-комедия в обеих традициях строится как диалогический процесс, основанный на балансе соблюдения и нарушения кооперативных принципов. Юмор здесь выступает не только как средство развлечения, но и как форма культурного самовыражения и социального комментирования, что делает данный жанр значимым объектом для дальнейших лингвопрагматических исследований.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Attardo S. The linguistics of humor: An introduction. – Oxford: Oxford University Press. –2020. – 465 p.

[2] Kristiawan D. Presuppositions and Humor Creation in Louis Szekely's Chewed Up Standup Comedy: A Pragmatics Analysis // English Language & Literature Journal. – 2018. – Vol. 7. – № 4. Pp.367-378.

[3] Meyer J. Humor as a Double-Edged Sword: Four Functions of Humor in Communication // Communication Theory. – 2000. – Vol. 10. – № 3. – Pp. 310-331. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2000.tb00194.x

[4] Martin R. The Psychology of Humor: An Integrative Approach. – California: Academic Press, 2007. – 446 p.

[5] Putri G.U. Murni S.M. Illocutionary acts in stand-up comedy // Linguistica. – 2013. – Vol. 1. – № 2. DOI: https://doi.org/10.24114/jalu.v1i2.666

[6] Демьянова Ю.А., Насырова А.Р., Абишева В.Т. Стендап в аспекте межкультурного взаимодействия // Вестник Евр. нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева. – 2023. – № 4(145). – С. 54-61.

[7] Grice P. Logic and conversation // Speech acts / Ed. Cole P., Morgan J. N.Y. etc. – 1975. – Pp. 41-58.

[8] Бочавер С. Коммуникативные максимы на сцене // V Международная конференция РКА «Коммуникация-2010». – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 400 с.

[9] Юмашева В. Язык и культура: от конфликта к диалогу // Акценты. Новое в массовой коммуникации. – 2023. – № 1-2 (192-193). – С. 10-11.

[10] Хутыз И.П. Нарушение максим коммуникации П. Грайса как стратегия эффективного лекционного дискурса // Коммуникативные исследования. – 2019. – № 6 (2). – С. 451-464.

[11] Ahmed Z., Abbas N. Humor in the Stand-Up Comedy You Wanna Hear Something Crazy?: A Universal Pragmatic Study // SSRN Electronic Journal. – 2023. DOI:10.2139/ssrn.4497569

[12] Багдеева И.Э. Языковая дискриминация как способ воспроизведения расовой идеологии // Вестник науки. – 2023. – № 1 (5 (62)). – С. 325-329.

[13] Ваграмян Г.А. Плеоназм как вид речевой избыточности в обучении русскому языку на практических занятиях по культуре речи // Бархударовские чтения. – 2024. – № 1. – С. 39-43. DOI: https://doi.org/10.24412/cl-37223-2024-1-39-43

[14] Кенжигожина К.С. Особенности разговорной речи английского и казахского языков (теоретико-экспериментальное исследование): дис. … доктора философии (PhD). – Нур-Султан, 2020. – 207 с.

[15] Olayemi O., Avoaja L. A Pragmatic Study of Selected Humorous Discourse by Nigerian Stand-up Comedians // NIU Journal of Humanities. – 2024. – Vol. 9(1). – Pp. 233-241. DOI: https://doi.org/10.58709/niujhu.v9i1.1855

REFERENCES

[1] Attardo S. The linguistics of humor: An introduction. – Oxford: Oxford University Press. –2020. – 465 p.

[2] Kristiawan D. Presuppositions and Humor Creation in Louis Szekely's Chewed Up Standup Comedy: A Pragmatics Analysis // English Language & Literature Journal. – 2018. – Vol. 7. – № 4. – Pp.367-378.

[3] Meyer J. Humor as a Double-Edged Sword: Four Functions of Humor in Communication // Communication Theory. – 2000. – Vol. 10. – № 3. – Pp. 310-331. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2000.tb00194.x

[4] Martin R. The Psychology of Humor: An Integrative Approach // California: Academic Press. – 2007. – 446 p.

[5] Putri G.U. Murni S.M. Illocutionary acts in stand-up comedy // Linguistica. – 2013. – Vol. 1. – № 2. DOI: https://doi.org/10.24114/jalu.v1i2.666

[6] Dem'yanova Yu.A., Nasyrova A.R., Abisheva V.T. Stendap v aspekte mezhkul'turnogo vzaimodeistviya [Stand-up comedy in the aspect of intercultural interaction] // Vestnik Evr. nats. un-ta im. L.N. Gumileva. – 2023. – № 4(145). – S. 54-61. [in. Rus.]

[7] Grice P. Logic and conversation // Speech acts / Ed. Cole P., Morgan J. N.Y. etc. – 1975. – Pp. 41-58.

[8] Bochaver S. Kommunikativnye maksimy na stsene [Communicative maxims on stage] // V Mezhdunarodnaya konferentsiya RKA «Kommunikatsiya-2010». – M., Izd-vo Mosk. un-ta. – 2010. – 400 s. [in. Rus.]

[9] Yumasheva V. Yazyk i kul'tura: ot konflikta k dialogu [Language and culture: from conflict to dialogue] // Aktsenty. Novoe v massovoi kommunikatsii. – 2023. – № 1-2 (192-193). – S. 10-11. [in. Rus.]

[10] Khutyz I.P. Narushenie maksim kommunikatsii P. Graisa kak strategiya effektivnogo lektsionnogo diskursa [Violation of P. Grice's maxims of communication as a strategy of effective lecture discourse] // Kommunikativnye issledovaniya. – 2019. – № 6 (2). – S. 451-464. [in Rus.]

[11] Ahmed Z., Abbas N. Humor in the Stand-Up Comedy You Wanna Hear Something Crazy?: A Universal Pragmatic Study // SSRN Electronic Journal. – 2023. DOI:10.2139/ssrn.4497569

[12] Bagdeeva I.E. Yazykovaya diskriminatsiya kak sposob vosproizvedeniya rasovoi ideologii [Linguistic discrimination as a means of reproducing racial ideology] // Vestnik nauki. – 2023. – № 1 (5 (62)). – S. 325-329. [in. Rus.]

[13] Vagramyan G.A. Pleonazm kak vid rechevoi izbytochnosti v obuchenii russkomu yazyku na prakticheskikh zanyatiyakh po kul'ture rechi [Pleonasm as a type of speech redundancy in teaching the Russian language doing practical classes on speech culture] // Barkhudarovskie chteniya. – 2024. – № 1. – S. 39-43. DOI: https://doi.org/10.24412/cl-37223-2024-1-39-43 [in. Rus.]

[14] Kenzhigozhina K.S. Osobennosti razgovornoi rechi angliiskogo i kazakhskogo yazykov (teoretiko-eksperimental'noe issledovanie) [Peculiarities of Colloquial speech in the English and Kazakh Languages (theoretical and experimental study)]: dis. … doktora filosofii (PhD)/ K. S. Kenzhigozhina. – Nur-Sultan, 2020. – 207 s. [in. Rus.]

[15] Olayemi O., Avoaja L. A Pragmatic Study of Selected Humorous Discourse by Nigerian Stand-up Comedians // NIU Journal of Humanities. – 2024. – Vol. 9(1). – Pp. 233-241. DOI: https://doi.org/10.58709/niujhu.v9i1.1855

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СТЕНДАП-КОМЕДИЯДАҒЫ КОМИКАЛЫҚ ӘСЕРДІ ТУДЫРУДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ (ДЭЙВ ШАППЕЛЛ МЕН ТҰРСЫНБЕК ҚАБАТОВТЫҢ ӨНЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

*Наманаева Г. Е.[1], Жумабекова Б.К.[2]
*[1,2]Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Дэйв Шаппел мен Тұрсынбек Қабатовтың стендап-комедияларындағы комикалық әсерді тудырудың прагматикалық стратегиялары қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі – юморлық дискурсты әлеуметтік, мәдени және когнитивтік үдерістерді бейнелейтін ерекше тілдік өзара әрекет түрі ретінде зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – П. Грайстың кооперация максималарын (сапа, саны, уақтылылық және айқындық) әдейі бұзу арқылы комикалық әсердің қалыптасу тетіктерін ашу. Бұл бұзушылықтар импликатураларды тудырудың және аудиторияның когнитивтік белсенділігін арттырудың негізгі механизмі ретінде қарастырылады. Эмпирикалық негіз ретінде стендап-комедиялардың бейнежазбалары алынып, олар транскрипцияланып, сапалық сипаттамалық талдаудан өтті.

Нәтижесінде Дэйв Шаппелдің гипербола, сарказм, интертекстуалды аллюзиялар мен обсценділік лексиканы жиі қолданатыны, әлеуметтік және

нәсілдік қайшылықтарды айқындайтыны анықталды. Ал Тұрсынбек Қабатов сөйлеу артықшылығы, плеоназмдер, тақырыптық ауытқулар мен өзге тілдік элеметтерді қолдану арқылы тұрмыстық ирония мен мәдени жақындық атмосферасын қалыптастырады. Кооперация максималарының әдейі бұзылуы коммуникацияны бұзбай, керісінше, тыңдаушыларды интерпретация үдерісіне тарту арқылы комикалық әсерді күшейтетіні дәлелденді.

Зерттеудің ғылыми құндылығы – П. Грайстың кооперация принципінің юморлық дискурстағы әмбебаптығын және оны бұзудың ұлттық-ерекше тәсілдерін көрсетуінде, бұл комиктердің жеке стилін айқындайды. Практикалық маңызы – алынған нәтижелерді прагматика, социолингвистика және мәдениетаралық коммуникация пәндерін оқыту мен талдауда қолдануға болатындығында. Осылайша, стендап-комедия тек ойын-сауық жанрды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени рефлексия құралы ретінде көрініс табады.

Тірек сөздер: юмор, стендап-комедия, прагматикалық стратегиялар, Грайс кооперация принципі, коммуникативтік максималарды бұзу, импликатура, гипербола, ирония

PRAGMATIC STRATEGIES OF CREATING A COMIC EFFECT IN ENGLISH-LANGUAGE AND KAZAKH-LANGUAGE STAND-UP COMEDY (BASED ON THE PERFORMANCES OF DAVE CHAPPELLE AND TURSYNBEK KABATOV)

*Namanayeva G.E.[1], Zhumabekova B.K.[2]
*[1,2]Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. This article examines the pragmatic strategies used to create a comic effect in English- and Kazakh-language stand-up comedy, drawing on performances by Dave Chappelle and Tursynbek Kabatov. The relevance of the study is determined by the growing scholarly interest in humorous discourse as a distinct type of verbal interaction reflecting social, cultural and cognitive processes. The aim of the research is to reveal the mechanisms of humor generation through the violation of P. Grice's cooperative maxims (quality, quantity, relevance and manner) the deliberate flouting of which functions as a key mechanism for forming implicatures and stimulating the audience's cognitive engagement. The empirical basis of the study comprises transcribed and qualitatively analyzed video recordings of stand-up performances.

The findings show that Dave Chappell more frequently employs hyperbole, sarcasm, intertextual allusions and obscene vocabulary to emphasize social and racial contradictions, whereas Tursynbek Kabatov relies on conversational redundancy, pleonasms, thematic shifts and code-mixing, thereby creating an atmosphere of everyday irony and cultural intimacy with the audience. It has been established that intentional violations of the cooperative maxims do not disrupt communication but rather promote the emergence of implicatures that engage listeners in interpretive activity and intensify the comic effect.

The scholarly contribution of this work lies in demonstrating the universality of Grice's cooperative principles within humorous discourse while identifying nationally specific ways of its violation that shape each comedian's individual style. The practical significance of the research consists in the potential application of its results to the analysis and teaching of pragmatics, sociolinguistics and intercultural communication. Thus, stand-up comedy appears nor merely as a genre of entertainment discourse, but also as a mean of sociocultural reflection.

Keywords: humor, stand-up comedy, pragmatic strategies, Grice's cooperative principle, violation of communicative maxims, implicature, hyperbole, irony

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.01.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Наманаева Гульмира Ермековна – магистр филологических наук, PhD докторант, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан, https://orcid.org/ 0009-0003-5825-4724, e-mail: namanayeva.g@gmail.com

Жумабекова Бейбытнур Капаровна – кандидат филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан, https://orcid. org/0000-0003-3327-0931, e-mail: beibitnur@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Наманаева Гульмира Ермековна – филология ғылымдарының магистрі, PhD докторанты, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, https://orcid.org/ 0009-0003-5825-4724, e-mail: namanayeva.g@gmail.com

Жумабекова Бейбытнур Капаровна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-3327-0931, e-mail: beibitnur@mail.ru

Information about the authors:

Namanayeva Gulmira Yermekovna – Master of Philology, PhD student, Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan, https://orcid.org/ 0009-0003-5825-4724, e-mail: namanayeva.g@gmail.com

Zhumabekova Beibytnur Kaparovna – candidate of philological sciences, professor, Toraighyrov university, Pavlodar, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-3327-0931, e-mail: beibitnur@mail.ru

ӘОЖ 81’11
ҒТАХР 16.31.61
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.020

ГЕНДЕРЛІК АСИММЕТРИЯНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ КӨРІНІСІ (2020-2025 жж. БАҚ материалы бойынша)

*Нурмаганбетова Г.Б.[1], Шоқым Г.Т.[2]
*[1,2]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада БАҚ-тағы гендерлік асимметрияның лингвомәдени аспектісі қарастырылған. XXI ғасырдағы медиакеңістікте бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік асимметрия ұлттық-мәдени ерекшеліктермен сипатталады. Мақаланың негізгі нысаны – 2020-2025 жж. қазақ тілді БАҚ материалдары. Зерттеу барысында қазақ медиадискурсындағы ер мен әйел репрезентациясына талдау жүргізілді.

Зерттеудің мақсаты – медиадискурстағы гендерлік асимметрия көріністерін анықтау. Осыған сәйкес 2020-2025 жылдар аралығындағы БАҚ-та жарияланған мақалалар негізге алынып, лингвомәдени аспектісі талданды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – гендерлік асимметрия құбылысы БАҚ материалдары негізінде талданып, тілдік қолданыстардың әлеуметтік, лингвомәдени мәні айқындалуымен байланысты. Мәдени контекстегі гендерлік асимметрия ұлттық таным мен құндылықтар жүйесінде қалыптасқан таптаурын түсініктердің жиынтығын құрайды.

БАҚ қоғамдағы қалыптасқан гендерлік стереотиптерді бейнелеуде айрықша маңызға ие. Осыған сәйкес мәдени контексте гендерлік рөлдердің дәстүрлі таным мен ұлттық құндылықтар жүйесінде анықталатынын көреміз. Ұлттық санада гендерге байланысты қалыптасқан таптаурындар гендерлік асимметрияның негізін құрайды. Зерттеудің барысында БАҚ-тағы гендерлік асимметрияның лингвомәдени көріністері қоғамдық қатынастардағы ер мен әйел бейнесіндегі ұлттық түсініктерді көрсетті. Мақалада гендерлік рөлдердің қалыптасу, даму динамикасы және салыстырмалы көзқарастар берілген. Зерттеу нәтижелері БАҚ-та қалыптасқан ерлер мен әйелдер бейнесіндегі гендерлік асимметрияның ерекшеліктерін және оның қоғамдық пікірлердегі лингвомәдени кодтардың айқын белгілерін түсінуге ықпал етеді. Нәтижесінде ерлер бейнесі көшбасшылық, шешім қабылдау, билік, кәсіби біліктілікпен байланысты, әйелдер бейнесі эмоциялық, тұрмыстық контексте анықталады. Қазақ медиадискурсында әлі де гендерлік стереотиптердің сақталып отырғаны көрінеді. БАҚ гендерлік рөлдердің өзгеруіне, феминдік, маскулиндік үлгілердің кеңеюін көрсетеді.

Тірек сөздер: гендерлік лингвистика, гендерлік асимметрия, репрезентация, гендерлік рөлдер, лингвомәдени, код, гендерлік таптаурындар, гендерлік дискурс

Кіріспе

Қазіргі медиакеңістікте бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірді қалыптастыратын маңызды әлеуметтік институттардың біріне айналды. Медиа қоғамдағы әлеуметтік құндылықтарды, мәдени ұстанымдарды және гендерлік қатынастар туралы түсініктерді қалыптастырып қана қоймай, оларды тіл арқылы таратып, қоғамдық санада орнықтырады. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарындағы әйел мен ер адамның тілдік репрезентациясын зерттеу қазіргі тіл біліміндегі өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып табылады.

Гендерлік репрезентацияның маңызды көріністерінің бірі – гендерлік асимметрия. Бұл ұғым тілде ерлер мен әйелдердің әлеуметтік мәртебесі мен гендерлік рөлдерінің бірдей дәрежеде бейнеленбеуін білдіреді. Гендерлік лингвистиканы зерттеген ғалым Г. Шоқым тілдегі гендерлік ерекшеліктердің қалыптасуында әлеуметтік факторлардың маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді [1, 185-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, гендерлік асимметрияның қалыптасуы қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен және мәдени құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты. Мәселен, *төрайым* феминитивінің қазақ тілінде қалыптасуы белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық өзгерістердің ықпалымен түсіндіріледі [2, 121-б.]. Бұл тілдегі жаңа атаулар мен гендерлік маркерленген тілдік бірліктердің пайда болуы қоғамдық өзгерістердің тілдегі көрінісі екенін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы әлеуметтік-мәдени кодтарды бейнелейтін негізгі коммуникациялық кеңістіктердің бірі болып табылады. Сондықтан медиамәтіндерде көрініс табатын гендерлік асимметрия тілдік құбылыс қана емес, ұлттық сана, қоғамдық құндылықтар және гендерлік идеологияның көрінісі ретінде де қарастырылады. Лингвомәдени тұрғыдан гендерлік асимметрия ұлттық құндылықтар жүйесімен, рөлдік таптаурындармен және мәдени архетиптермен сабақтас қалыптасады. Зерттеушілердің пікірінше, медиа тілінде әйелдер көбіне қамқор ана, сұлу әйел, эмоциялық тұлға ретінде, ал ерлер шешім қабылдайтын, әрекетшіл әрі көшбасшы тұлға ретінде репрезентацияланады [3, 174-б.]. Мұндай тілдік модельдер қоғамдық санадағы дәстүрлі гендерлік рөлдердің сақталуына және ұдайы жаңғырып отыруына ықпал етеді.

Соңғы жылдары гендер мәселесі әлеуметтік, саяси, құқықтық және тілтанымдық қырынан кеңінен зерттеліп келеді. Алайда қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік асимметрияның лингвомәдени ерекшеліктері, гендерлік маркерлердің қолданылу сипаты және олардың ұлттық дүниетаныммен байланысы арнайы кешенді зерттеуді қажет етеді. Әсіресе медиадискурстағы гендерлік асимметрияның лексика-семантикалық, дискурстық және лингвомәдени деңгейлерде көрініс табу ерекшеліктерін анықтау қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Осы зерттеудің мақсаты – 2020–2025 жылдар аралығындағы қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарының материалдарындағы гендерлік асимметрияның лингвомәдени ерекшеліктерін анықтап, олардың ұлттық дүниетаныммен және қоғамдық құндылықтар жүйесімен байланысын талдау.

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды:

- 2020–2025 жылдар аралығындағы қазақтілді БАҚ материалдарынан гендерлік маркерлер мен лексика-семантикалық бірліктерді анықтау;

- медиамәтіндердегі гендерлік асимметрияны дискурстық тұрғыдан талдау;

- гендерлік асимметрияның лингвомәдени ерекшеліктерін бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары негізінде айқындау.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу нысаны ретінде 2020–2025 жылдар аралығында қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарында гендер мәселесіне қатысты жарияланған жаңалықтар мен публицистикалық мақалалар алынды. Зерттеу материалы ретінде «Айқын», «Егемен Қазақстан» және «Жас Алаш» газеттерінде жарияланған, гендерлік маркерлерді қамтитын 150-ден астам медиамәтін іріктеліп, зерттеу корпусы қалыптастырылды. Зерттеу корпусын қалыптастыру барысында мәтіндердің жариялану мерзімі, тақырыптық бағыты, гендерлік маркерлердің қолданыс жиілігі және зерттеу мақсатына сәйкестігі негізгі іріктеу өлшемдері ретінде басшылыққа алынды.

Зерттеуде контент-талдау, лексика-семантикалық талдау, дискурстық талдау және лингвомәдени талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Контент-талдау әдісі бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндеріндегі гендерлік маркерлерді анықтауға, жүйелеуге және олардың қолданыс жиілігін саралауға мүмкіндік берді. Лексика-семантикалық талдау негізінде гендерлік маркерлердің мағыналық құрылымы, семантикалық реңктері мен қолданыс ерекшеліктері қарастырылды. Дискурстық талдау әдісі арқылы ерлер мен әйелдердің әлеуметтік бейнесінің, гендерлік рөлдерінің және мәртебесінің медиамәтіндерде тілдік тұрғыдан қалай репрезентацияланатыны талданды. Лингвомәдени талдау барысында гендерлік маркерлердің ұлттық мәдениетпен, қоғамдық құндылықтармен, дәстүрлі гендерлік ұстанымдармен және ұлттық дүниетаныммен байланысы қарастырылды.

Аталған әдістердің өзара сабақтастықта қолданылуы гендерлік асимметрияның қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы көрінісін лексика-семантикалық, дискурстық және лингвомәдени деңгейлерде кешенді талдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Эмпирикалық зерттеу барысында «Егемен Қазақстан», «Айқын» және «Жас Алаш» газеттерінде 2020–2025 жылдар аралығында жарияланған 150 репрезентативті мақалаға контент-талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде медиамәтіндердегі гендерлік асимметрияның лексика-семантикалық және дискурстық деңгейлерде көрініс табатыны анықталды.

Контент-талдау нәтижелері ерлер мен әйелдердің медиалық репрезентациясында тұрақты гендерлік айырмашылықтардың сақталғанын көрсетті. Ерлерді сипаттайтын тілдік бірліктер негізінен саяси, интеллектуалдық және әлеуметтік мәртебені білдіретін лексемалар арқылы берілсе, әйелдер бейнесі көбіне эстетикалық және отбасылық рөлдерді білдіретін тілдік бірліктермен сипатталады.

Ерлерге қатысты жиі қолданылатын эпитеттер қатарына кемеңгер, сұңғыла саясаткер, мемлекетшіл азамат, ұлт жанашыры, ел ағасы сияқты атаулар жатады. Медиамәтіндерде ер адамдар көбіне тарихи тұлға, саяси қайраткер, басқарушы немесе қоғамдық көшбасшы ретінде репрезентацияланады.

Әйелдер бейнесін сипаттайтын тілдік бірліктердің басым бөлігі эстетикалық және әлеуметтік рөлдерді білдіретін эпитеттер арқылы берілген. Олардың ішінде нәзік жандылар, ақылына көркі сай, парасатты келін, ақжаулықты ана, шаңырақтың ұйытқысы, ер мінезді әйел, іскер әйел сияқты қолданыстар жиі кездеседі. Сонымен қатар әйелдердің кәсіби қызметі көрсетілген материалдарда да олардың отбасылық және әлеуметтік рөлдері қатар беріледі.

Дискурстық талдау нәтижесінде ерлер мен әйелдердің медиадағы репрезентациясында айқын айырмашылықтар анықталды. Қарастырылған материалдардың шамамен 90%-ында ер адамдардың отбасылық жағдайына емес, кәсіби қызметіне, қоғамдық мәртебесіне және саяси белсенділігіне басымдық берілген. Ал әйелдер туралы жарияланымдарда олардың кәсіби жетістіктерімен қатар отбасылық мәртебесі мен әлеуметтік рөлдері тұрақты түрде қатар көрсетіледі.

«Айқын» газетінде жарияланған «Есіркі ес жиғызбай тұр» мақаласында «16 жастағы өрімдей қыздар» тіркесі қолданылған. Талдау барысында **қыздар** сөзі әйел жынысын білдіретін гендерлік маркер, ал өрімдей сөзі эмоциялық-экспрессивтік реңк үстейтін эпитет ретінде қолданылғаны анықталды [4].

«Жас Алаш» газетінде жарияланған материалда «әйелдер мен балалардың құқығын қорғайтын заң» және «Салтанат заңы» тіркестері қолданылған. Контент-талдау нәтижесінде әйелдер**,** Салтанат антропонимі және балалар сөздерінің гендерлік маркер қызметін атқарып, әйел бейнесінің әлеуметтік тұрғыдан қорғауды қажет ететін топпен байланыста берілетіні байқалды [5].

«Егемен Қазақстан» газетінде 2020–2025 жылдар аралығында жарияланған әйел тақырыбына қатысты материалдарды талдау барысында әйелдердің қоғамдық, саяси және кәсіпкерлік қызметіне арналған жарияланымдардың жиі кездесетіні анықталды. Әсіресе 2025 жылы жарияланған мақалаларда әйелдердің қоғамдағы және саясаттағы рөлі кеңінен көрініс тапқан. Мәселен, Түркістан облысындағы кәсіпкер әйелдер туралы мақалада әйелдердің өңір экономикасы мен мемлекеттік басқарудағы үлесіне назар аударылып, мемлекеттік қызметте еңбек етіп жүрген әйелдер «нәзік жандылар» деп аталады [6]. Бұл қолданыс әйелдердің кәсіби мәртебесімен қатар олардың гендерлік ерекшелігін тілдік тұрғыдан айқындауға бағытталғанын көрсетеді.

Сонымен қатар «Әйел – тіршілік тірегі» атты мақалада: *«Әртүрлі салада табысты еңбек етіп, ұрпақ өсіріп, отбасы мен ел ісін тең ұстап жүрген әйелдер қауымы...»* деген қолданыс кездеседі [6]. Мұнда әйелдердің кәсіби жетістіктерімен бірге олардың отбасылық және әлеуметтік рөлдерінің қатар берілуі байқалады. Бұл медиадискурста әйел бейнесінің кәсіби қызметімен қатар дәстүрлі ана, отбасының ұйытқысы сияқты ұлттық-мәдени рөлдер арқылы да репрезентацияланатынын көрсетеді.

Жалпы, контент және дискурстық талдау нәтижелері қазақтілді медиада гендерлік асимметрияның гендерлік маркерлер, бағалауыш эпитеттер және әлеуметтік рөлдерді білдіретін тілдік бірліктер арқылы көрініс табатынын көрсетті.

Талқылау

Қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарында анықталған гендерлік ерекшеліктерді лингвомәдени тұрғыдан қарастыру олардың ұлттық дүниетаныммен және мәдени құндылықтар жүйесімен тығыз байланыста қалыптасатынын айқындайды. Осыған байланысты гендерлік лингвистиканың дамуын қарастыратын әлеуметтік-лингвистикалық, феминистік және лингвомәдени бағыттардың ішінде зерттеуіміздің нәтижелерін түсіндіруде лингвомәдени бағыт басшылыққа алынды. Сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет-басылымдарындағы әйелдерге қатысты жарияланымдарда гендерлік біржақтылықтың «көрінбейтін кедергі» (ағылш. *glass ceiling*, орысш. *стеклянный потолок*) ұғымымен сабақтас келетіні байқалады [7, 20-б.]. 1970 жылдары ғылыми айналымға енген бұл ұғым әйелдердің кәсіби және экономикалық мүмкіндіктерінің шектелуін білдіреді. Біздің зерттеуімізде де әйелдердің қоғамдық және кәсіби қызметі көрсетілген материалдардың өзінде олардың дәстүрлі әлеуметтік рөлдері қатар берілетіні анықталды. Бұл медиадағы гендерлік асимметрияның тек тілдік емес, әлеуметтік-мәдени сипатқа ие екендігін көрсетеді.

Алынған деректер қазіргі қазақ медиадискурсында ұлттық-мәдени таптаурындардың әлі де маңызды рөл атқаратынын аңғартады. Бұл

тұжырым Г. Шаикованың гендерлік таптаурындардың ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлі мен ассоциативтік бейнесін қалыптастырудағы маңызы туралы пікірлерімен сәйкес келеді. Зерттеушінің пікірінше, гендерлік таптаурындар қоғамдағы гендерлік рөлдер мен олар туралы орныққан түсініктердің қалыптасуына ықпал етеді [8, 373-б.].

Қазақтілді медиада анықталған гендерлік ерекшеліктерді ағылшын тіліндегі зерттеулермен салыстыру олардың ортақ және өзіндік белгілерін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, алынған нәтижелер Дж. Спраустың гендерлік асимметрияға қатысты тұжырымдарымен белгілі бір дәрежеде үндеседі. Ғалым *actor/actress, waiter/waitress, god/goddess, heir/heiress* сияқты сегіз жұп тілдік бірлікті талдай отырып, ерлерге қатысты атаулардың бейтарап әрі тұрақты, ал әйелдерге қатысты атаулардың ерекшелік пен эмоциялық реңкке ие болатынын көрсетеді [9, 354-б.].

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі гендерлік асимметрияның ағылшын тіліндегідей грамматикалық деңгейде емес, негізінен лексика-семантикалық және лингвомәдени деңгейлерде көрініс табатынын аңғартты. Осы айырмашылықтарды жүйелі түрде көрсету мақсатында ағылшын және қазақ тілдеріндегі гендерлік асимметрияның лингвомәдени ерекшеліктері 1-кестеде салыстырмалы түрде берілді.

Кесте 1. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі гендерлік асимметрияның салыстырмалы лингвомәдени сипаттамасы.

№	Ағылшын тіліндегі жұп	Қазақ тіліндегі балама	Ағылшын тіліндегі ерекшелік	Қазақ тіліндегі ерекшелік	Түсіндірме
1	*actor/ actress*	*актер / актриса (әртіс)*	*Actor* бейтарап қолданысқа ие, ал *actress* тар мағыналы.	*Әртіс* бейтарап; ер/әйел нақты көрсетілмейді.	Қазақ тілінде гендерлік бейтараптық сақталған.
2	*waiter / waitress*	*даяшы*	*Waitress* жиілігі азайып келеді, *waiter* бейтараптана бастаған.	Даяшы жалпы қолданысқа ие.	Қазақ тілінде гендерлік бейтараптылық бар.
3	*god / goddess*	*құдай / құдайана*	Goddess жеке әйел құдайды білдіретін арнайы атау ретінде қолданылады.	*Құдай* бейтарап, жыныстық бөлініс жоқ.	Ағылшын тілінде семантикалық асимметрия бар, қазақ тілінде жоқ.
4	*heir / heiress*	*мұрагер*	*Heiress* сирек қолданыста, көбіне сәнді әйел мәнінде жұмсалады.	*Мұрагер* гендерлік бейтарап мағынаға ие.	Қазақ тілінде асимметрия көрінбейді.

1-кестеде ағылшын және қазақ тілдеріндегі гендерлік асимметрияның негізгі лингвомәдени ерекшеліктері салыстырмалы түрде берілді. Кестеден көрінгендей, ағылшын тілінде гендерлік асимметрия көбіне грамматикалық

және сөзжасамдық деңгейде байқалса, қазақ тілінде ол негізінен лексика-семантикалық және лингвомәдени деңгейлерде көрініс табады.

Зерттеу барысында анықталған эмоциялық-бағалауыш гендерлік маркерлердің жиі қолданылуы бұрынғы зерттеулердің нәтижелерімен де сабақтас келеді. Гендерлік асимметрия мәселесін қарастырған зерттеушілер әйелдерге қатысты тілдік қолданыстарда эмоциялық реңктің басымдығын атап өтеді. Соның ішінде К. Жумашева әлеуметтік желідегі блогерлердің тілдік стилі мен коммуникациялық ерекшеліктерін талдай отырып, Д. Болаттың мәтіндерінде эмоциялық-экспрессивтік сипаттың, ал А. Бековтың блогында нақты ақпараттық баяндаудың басымдығын көрсетеді [10, 46 б.]. Бұл тұжырымдар біздің зерттеуімізде анықталған әйелдерге қатысты бағалауыш эпитеттердің медиадискурста жиі қолданылатыны жөніндегі нәтижелермен үндеседі.

Зерттеу нәтижелері медиакеңістіктің гендерлік рөлдер туралы қоғамдық түсініктерді қалыптастыруда маңызды қызмет атқаратынын көрсетті. Контент-талдау барысында бұқаралық ақпарат құралдарында ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдері бірдей дәрежеде берілмейтіні анықталды. Бұл медианың қоғамдағы гендерлік таптаурындарды тек бейнелеп қана қоймай, олардың сақталуы мен қайта жаңғыртылуына ықпал ететінін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, медиакеңістік қазіргі ақпараттық қоғамның ажырамас бөлігі ретінде қоғамдық көзқарастар мен құндылықтардың қалыптасуына әсер етеді. Зерттеуші Б.Е. Акмагамбетова сұхбат дискурсының гендерлік ерекшеліктерін талдай отырып, ер адамдардың әлеуметтік ортада өз мәртебесін қалыптастыруға және сақтауға ұмтылған жағдайда ғана белсенді әрі еркін сөйлеуге бейім болатынын атап көрсетеді [11, 34 б.]. Бұл пікір біздің зерттеуімізде ер адамдардың медиада көбіне қоғамдық мәртебесі, кәсіби қызметі және көшбасшылық қасиеттері арқылы репрезентацияланатыны туралы нәтижелермен сәйкес келеді.

Біздің зерттеу нәтижелері гендерлік асимметрияны тек тілдік құбылыс ретінде емес, әлеуметтік және мәдени факторлармен сабақтас қарастырудың қажеттігін көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда, ерлер мен әйелдер арасындағы тілдік ерекшеліктерді зерттеу пәнаралық сипатқа ие. С. Жанжігітов гендерлік лингвистика саласындағы зерттеулердің бірнеше ғылыми бағыттың тоғысында дамып келе жатқанын көрсетеді [12, 20 б.]. Бұл тұжырым біздің зерттеуіміздің әдіснамалық негізімен сәйкес келеді, өйткені медиадискурстағы гендерлік асимметрияны түсіндіруде тілдік деректермен қатар әлеуметтік және мәдени факторлар да маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдарының цифрлық форматқа көшуі мен әлеуметтік желілердің кең таралуы гендерлік репрезентацияның жаңа үлгілерін қалыптастырып отырғанын зерттеу нәтижелері де көрсетті.

Біздің зерттеу нәтижелері қазақтілді медиадағы гендерлік асимметрияның ұлттық-мәдени ерекшеліктермен сабақтас қалыптасатынын

көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда, Ж. Агабекованың гендерлік лингвистиканы зерттеуде ұлттық-лингвистикалық ерекшеліктерді ескеру қажеттігі туралы тұжырымы зерттеу нәтижелерін түсіндіруге негіз болады [13, 37 б.]. Зерттеу барысында анықталған гендерлік маркерлер мен бағалауыш эпитеттердің басым бөлігі қазақ қоғамындағы дәстүрлі мәдени құндылықтармен және ұлттық дүниетаныммен астасып жатыр.

Сонымен қатар алынған нәтижелер М. Рябова мен Л. Грабконың Ұлыбританияның саяси медиадискурсына қатысты қорытындыларымен белгілі бір дәрежеде сәйкес келеді. Аталған зерттеушілер бұқаралық ақпарат құралдарында әйел саясаткерлердің кәсіби қызметінен гөрі олардың сыртқы келбеті мен жеке өміріне көбірек назар аударылатынын көрсетеді [14]. Біздің зерттеуімізде де әйелдердің қоғамдық және кәсіби жетістіктері көрсетілгенімен, оларды сипаттауда *нәзік жандылар, ақжаулықты ана, көпбалалы ана, әйелдер қауымы* сияқты дәстүрлі гендерлік маркерлердің тұрақты қолданылатыны анықталды. Бұл қазақтілді медиада әйел бейнесінің кәсіби сипатымен қатар дәстүрлі әлеуметтік және отбасылық рөлдер арқылы репрезентацияланатынын көрсетеді.

Осылайша, халықаралық және отандық зерттеулермен салыстыру қазақ медиадискурсында гендерлік асимметрияның өзіндік ұлттық ерекшеліктері бар екенін байқатады. Егер ағылшынтілді медиада гендерлік айырмашылық көбіне әйелдің сыртқы келбеті мен жеке өмірін алдыңғы қатарға шығарудан көрінсе, қазақтілді медиада бұл құбылыс ұлттық мәдени кодтарды білдіретін тілдік бірліктер мен дәстүрлі әлеуметтік рөлдер арқылы жүзеге асады.

Зерттеу нәтижелерін тарихи даму үдерісі тұрғысынан қарастырғанда, әйел бейнесінің медиадағы репрезентациясы қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты екені байқалады. Бұл құбылыс әлемдік медиатәжірибеде де көрініс тапқан. Мәселен, 1910–1930 жылдардағы американдық бұқаралық ақпарат құралдарында әйел образы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің ықпалымен «жаңа әйел» (*flapper*) тұжырымдамасы аясында қалыптасты. Америкадағы Ұлы депрессия кезеңінде бұқаралық ақпарат құралдары гендерлік рөлдердің жаңа үлгілерін орнықтыруға ықпал етті. *Vanity Fair*, *The New Yorker* журналдарында жаңа әйел бейнесі экономикалық және саяси белсенділігімен сипатталып, қоғамдағы жаңашыл, білімді әрі тәуелсіз әйелдің символына айналды. Бұл тәжірибе әйелдердің саясатта, бизнесте және қоғамдық қозғалыстардағы белсенділігінің медиада арнайы репрезентацияланғанын көрсетеді.

Біздің зерттеуімізде де әйелдердің қоғамдық және кәсіби қызметіне арналған материалдардың үлесі артқаны байқалды. Алайда қазақтілді медиада әйелдердің кәсіби жетістіктері көбіне олардың дәстүрлі әлеуметтік рөлдерімен қатар сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі ағылшынтілді медиада байқалатын гендерлік асимметрия мен қазақ медиасындағы

гендерлік репрезентация арасында ортақ белгілер болғанымен, олардың лингвомәдени негіздері әртүрлі.

Тарихи салыстыру қазақ қоғамындағы гендерлік репрезентацияның өзіндік ерекшеліктерін де көрсетеді. Кеңестік кезеңде қазақ әйелдерінің қоғамдық рөлі едәуір күшейіп, олардың өндірісте, басқару жүйесінде және түрлі кәсіп салаларындағы жетістіктері бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен насихатталды. Әйелдер қатарынан кеңшар директорлары, механизаторлар, кеншілер, құрылысшылар және экономистердің шығуы гендерлік теңдікті дәріптеудің маңызды құралы ретінде ұсынылды. Бұл кезеңде медиада әйелдің кәсіби бейнесі айқын көрінгенімен, қазіргі зерттеу нәтижелері қазақтілді медиада кәсіби рөлмен қатар дәстүрлі мәдени рөлдердің де тұрақты сақталғанын көрсетті.

Бұл тұжырым XX ғасырдың басындағы «Айқап» журналы материалдарын зерттеген Сахи Жұлдыздың пікірлерімен де сабақтас келеді. Ғалым әйел мәселесінің қазақ қоғамында тек гендерлік теңдік тұрғысынан ғана емес, ұлттық жаңғыру мен қоғамдық дамудың маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылғанын атап өтеді [15]. Демек, әйел бейнесінің медиадағы репрезентациясы әр тарихи кезеңде қоғамның әлеуметтік сұранысына сәйкес өзгергенімен, ұлттық мәдени құндылықтар мен дәстүрлі гендерлік ұстанымдар оның мазмұнын айқындап отырған.

Осыған байланысты біздің зерттеу нәтижелері медианың тек ақпарат тарату құралы ғана емес, қоғамдық санадағы гендерлік таптаурындарды сақтап, оларды қайта өндіретін маңызды әлеуметтік институт екенін көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдарында әйел бейнесінің бір жағынан дәстүрлі фемининдік қасиеттермен, екінші жағынан кәсіби және қоғамдық белсенділікпен қатар берілуі қазіргі қазақ медиадискурсында дәстүр мен жаңашылдықтың қатар өмір сүріп отырғанын дәлелдейді.

Алынған нәтижелерді тарихи даму үдерісімен салыстыра қарастыру әйел бейнесінің медиадағы репрезентациясы қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен бірге эволюцияға ұшырағанын аңғартады. Егер XX ғасырдың басындағы бұқаралық ақпарат құралдарында әйел көбіне отбасы аясындағы дәстүрлі рөлдер арқылы сипатталса, кейінгі кезеңдерде оның қоғамдық және кәсіби қызметіне қатысты материалдардың үлесі біртіндеп арта бастады. Дегенмен, қазіргі қазақтілді медиада кәсіби жетістіктерді көрсету мен дәстүрлі гендерлік рөлдерді қатар беру үрдісі әлі де сақталып отырғаны зерттеу барысында анықталды.

Бұл құбылысты медианың қоғамдық санадағы гендерлік ұстанымдарды қалыптастырудағы қызметімен түсіндіруге болады. Қазіргі медиакеңістік қоғамдағы түрлі құбылыстарға қатысты көзқарастарды қалыптастырумен қатар, гендерлік таптаурындардың сақталуы мен қайта өндірілуіне де ықпал етеді. Әлеуметтанулық зерттеулерде теледидар, жарнама, кино,

телесериалдар және әлеуметтік желілерде ерлер мен әйелдердің дәстүрлі гендерлік модельдер негізінде бейнеленетіні көрсетіледі. Ер адамдардың күшті, батыл, шешім қабылдайтын тұлға ретінде, ал әйелдердің эмоционалды, нәзік әрі тәуелді кейіпте берілуі гендерлік асимметрияның сақталуына әсер етеді.

Біздің зерттеуімізде де осы үрдіс қазақтілді медиада айқын байқалды. Әйелдерге қатысты материалдарда эмоциялық-бағалауыш эпитеттердің, ұлттық-мәдени мазмұндағы гендерлік маркерлердің және отбасылық мәртебені білдіретін тілдік бірліктердің жиі қолданылуы медиадағы гендерлік таптаурындардың тілдік көрінісін айқындайды. Сонымен қатар отбасылық зорлық-зомбылыққа қатысты жарияланымдарда әйелдердің көбіне қорғауды қажет ететін субъект ретінде берілуі де осы үрдісті күшейтеді.

Алынған нәтижелер қазіргі медиада әйел бейнесінің өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. XXI ғасырда әйел тұлғасы қоғамдық, саяси және кәсіби қызметтің белсенді субъектісі ретінде жиі көрініс тапқанымен, дәстүрлі гендерлік таптаурындар толық жойылған жоқ. Бұл қазіргі медиадискурста дәстүрлі және жаңа гендерлік модельдердің қатар өмір сүретінін көрсетеді. Біздің зерттеуімізде де 2020–2025 жылдардағы медиамәтіндерді талдау барысында әйелдердің саясаттағы, кәсіпкерліктегі және қоғамдық қызметтегі жетістіктері жиірек көрсетілгенімен, оларды сипаттауда *нәзік жандылар, ана, отбасына адал, көпбалалы ана* сияқты дәстүрлі лингвомәдени маркерлердің тұрақты қолданылатыны анықталды.

Ерлердің медиадағы репрезентациясы да өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. Олар көбіне көшбасшылық, кәсіби бедел, саяси ықпал және қоғамдық мәртебе арқылы бейнеленеді. Сонымен бірге ер адамдарға қатысты гендерлік маркерлердің сирек қолданылуы олардың қоғамдық мәртебесінің бейтарап норма ретінде қабылданатынын аңғартады. Ал әйелдерге қатысты гендерлік маркерлердің жиілігі олардың әлеуметтік рөлдерінің тіл арқылы айқын белгіленетінін көрсетеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелерін лингвомәдени тұрғыдан талдау қазақтілді медиадағы гендерлік асимметрияның үш деңгейде көрініс табатынын пайымдауға негіз болады. Лексика-семантикалық деңгейде ол гендерлік маркерлер мен бағалауыш эпитеттер арқылы көрінсе, дискурстық деңгейде ерлер мен әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің әртүрлі репрезентациясы арқылы байқалады. Ал лингвомәдени деңгейде бұл ерекшеліктер ұлттық дүниетаныммен, мәдени құндылықтармен және қоғамдағы дәстүрлі гендерлік ұстанымдармен сабақтасып жатыр.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы гендерлік асимметрияның дәстүр мен қазіргі қоғамдық өзгерістердің тоғысында қалыптасқан күрделі лингвомәдени құбылыс екенін

көрсетеді. Әйел мен ер адамның медиалық бейнесі қоғамдағы өзгерістерге бейімделіп отырғанымен, олардың репрезентациясында ұлттық мәдени кодтар мен дәстүрлі гендерлік модельдер әлі де маңызды орын алады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу 2020–2025 жылдар аралығындағы қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарында гендерлік асимметрияның лексика-семантикалық, дискурстық және лингвомәдени деңгейлерде көрініс табатынын көрсетті. Контент-талдау нәтижесінде гендерлік маркерлердің медиамәтіндерде жүйелі қолданылатыны және олардың ерлер мен әйелдердің әлеуметтік бейнесін қалыптастыруда маңызды қызмет атқаратыны анықталды.

Зерттеу нәтижелері ерлер мен әйелдердің медиалық репрезентациясында тұрақты айырмашылықтардың сақталғанын көрсетті. Ерлер көбінесе көшбасшылық, билік, кәсіби құзыреттілік және қоғамдық мәртебемен байланыстырылса, әйелдердің кәсіби жетістіктері көбіне олардың отбасылық және әлеуметтік рөлдерімен қатар беріледі. Әйел-лидер, әйел-кәсіпкер сияқты қолданыстардың жиі кездесуі әйелдердің қоғамдық белсенділігінің артқанын білдіргенімен, олардың гендерлік ерекшелігінің арнайы тілдік маркерлер арқылы айқындалуы медиадағы гендерлік асимметрияның әлі де сақталғанын аңғартады.

Лингвомәдени талдау гендерлік асимметрияның ұлттық дүниетаныммен, мәдени құндылықтар жүйесімен және дәстүрлі гендерлік ұстанымдармен тығыз байланысты екенін көрсетті. Қазақтілді медиада әйел бейнесі көбіне ана, отбасының ұйытқысы, нәзіктік сияқты ұлттық мәдени кодтармен сабақтас берілсе, ерлер бейнесі жауапкершілік, көшбасшылық және шешім қабылдау ұғымдарымен ұштасады. Бұл гендерлік репрезентацияның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін айқындайды.

Сонымен қатар зерттеу қазіргі қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарында гендерлік рөлдердің біртіндеп өзгеріп келе жатқанын да көрсетті. Әйелдердің қоғамдық-саяси және кәсіби қызметінің медиада жиі көрініс табуы гендерлік рөлдердің кеңею үрдісін байқатса, дәстүрлі гендерлік маркерлердің сақталуы ұлттық мәдени құндылықтардың медиадискурстағы ықпалының әлі де жоғары екенін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері қазақтілді медиадағы гендерлік асимметрияның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және медиалингвистика, гендерлік лингвистика мен лингвомәдениеттану салаларындағы кейінгі зерттеулерге теориялық әрі практикалық негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы: Экономика, 2012. – 189 б.

[2] Бисембаева С.Д., Сансызбаева С.К., Темиркулова Г.К. Феминитивы в казахской и русской лингвокультурах // Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. – 2025. – №3. – С. 118-130 https://doi.org/10.48081/LRYM3669

[3] Eckert, P., McConnell-Ginet, S. Language and Gender (2nd ed.). Cambridge University Press, 2015. – 379 p.

[4] Жанұзақова Б. Есірткі мәселесі ес жиғызбай тұр // Айқын. 4 қараша, 2023. https://pdf.aikyn.kz/4.11.2023 25.05.2025

[5] Қаппас Қ. Шерзат заңы «Салтанат заңына» жеткенше // Жас Алаш. 15 қараша, 2024. https://zhasalash.kz/news/sherzat-s-saltanat-zanina-zhetkenshe-2acb14/ 25.05.2025

[6] Әйел-тіршіліктің тірегі //Егемен Қазақстан.12 қараша,2025 https://egemen.kz/article/398958-ayel-%E2%80%93-tirshiliktinh-tiregi 22.04.2025

[7] Wagner C., Graells-Garrido E., Garcia D., Menczer, F. Women through the glass ceiling: gender asymmetries in Wikipedia // EPJ data science. – 2016. – 5(1). – Pp. 5-29. https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-016-0066-4

[8] Шаикова Г.К. Гендерные стереотипы в русском и казахском языковом сознании // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4. – С. 368-378 https://doi.org/10.48081/FHFI9436

[9] Sprouse J., Messick T., Bobaljik J.D. Gender asymmetries in ellipsis: An experimental comparison of markedness and frequency accounts in English // J.Linguistics. – 2022. – №58. – Pp.345-379. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/S0022226721000323

[10] Жумашева К., Ажгалиев М. Гендерлік дискурс: instagram желісіндегі саяхатшы блогерлердің тілдік стилі мен коммуникация тәсілдерінің ерекшеліктері // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. – 2025. – №4(3). – Б. 37–54. https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-3-37-54

[11] Акмагамбетова Б.Е., Сәрсеке Г.Ә. Сұхбат дискурсының гендерлік ерекшеліктері // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – №2 (77). – Б. 29-47 https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.2.77.002

[12] Zhanzhigitov S. Gender linguistics: analysis of scientific publications in Scopus // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2024. – №3. – P. 16–29. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.02

[13] Agabekova Zh.A., Salimzhanova A.S. Scientific foundations of gender linguistics in Kazakhstan // Bulletin of Yassawi University. – 2024. – Vol. 4. – №134. – P. 33-47 https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.103

[14] Рябова М.Э., Грабко Л.С. Гендерная асимметрия при создании имиджа политика в СМИ Великобритании // Исследования молодых ученых, №4 https://mgpu-media.ru/issues/issue-60/literaturovedenie-i-yazykoznanie/gendernaya-asimmetriya-pri-sozdanii-imidzha-politika-v-smi-velikobritanii.html 25.05.2025

[15] Сахи Ж., Айдымбаева А. Гендерная политика в казахском обществе начала XX века на страницах журнала «Айкап»: медиа-этнографический анализ // Asian Journal “Steppe Panorama”. – 2025. – Т. 12. № 6. – С. 1808-1823. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823.

REFERENCES

[1] Shokym G.T. Genderlık lingvistika negızderı [Fundamentals of Gender Linguistics]. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 189 b. [in Kaz.]

[2] Bisembaeva S.D., Sansyzbaeva S.K., Temirkulova G.K. Feminitivy v kazahskoj i russkoj lingvokul'turah [Feminitives in Kazakh and Russian linguistic cultures] // Vestnik Torajgyrov universiteta. – 2025. – №3. – S. 118-130 https://doi.org/10.48081/LRYM3669 [in Rus.]

[3] Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and Gender (2nd ed.). – Cambridge University Press, 2013. – 379 p.

[4] Zhanuzakova B. Esirtki masekesi es zhigysbai tur [The Drug Problem Is Becoming Increasingly Alarming] // Aikyn. 04.11.2023. https://pdf.aikyn.kz/4.11.2023 25.05.2025

[5] Kappas K. Sherzat zany Salatanat zanyna zhetkenshe [Until the "Sherzat Law" Reaches the Level of the "Saltanat Law"] // Zhas Alash. 15.10.2024. https://zhasalash.kz/news/sherzat-s-saltanat-zanina-zhetkenshe-2acb14/ 25.05.2025

[6] "Woman – the Pillar of Life." // Egemen Qazaqstan. November 12, 2025. https://egemen.kz/article/398958-ayel-%E2%80%93-tirshiliktinh-tiregi April 22, 2025)

[7] Wagner C., Graells-Garrido E., Garcia D., & Menczer F. Women through the glass ceiling: gender asymmetries in Wikipedia. [Text] // EPJ data science. – 2016. – 5(1), – Pp. 5-29. DOI: https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-016-0066-4

[8] Şaikova G.K. Gendernye stereotipy v ruskom i kazahskom iazykovom soznanii [Gender stereotypes in Russian and Kazakh language consciousness] // Toraiğyrov universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – №4. – B. 368-378 https://doi.org/10.48081/FHFI9436 [in Rus.]

[9] Sprouse J., Messick T., Bobaljik J.D. Gender asymmetries in ellipsis: An experimental comparison of markedness and frequency accounts in English // J.Linguistics. – 2022. – №58. – Pp. 345-379. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/S0022226721000323

[10] Jumaşeva K., Ajgaliev M. Genderlık diskurs: instagram jelısındegı saiahatşy blogerlerdıñ tıldık stilı men komunikasia täsılderınıñ erekşelıkterı [Gender discourse: features of linguistic style and communicative strategies of travel bloggers on instagram] [Text] // Tıl jäne ädebiet: teoriasy men täjıribesı. – 2025. – №4(3). – B. 37–54. https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-3-37-54 [in Kaz.]

[11] Akmagambetova B.E., Särseke, G.A. Sūhbat diskursynyñ genderlık erekşelıkterı [Gender features of interview discourse] // Abylai han at. QazHQjATU habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy. – 2025. – №2 (77). – B. 29-47 https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.2.77.002 [in Kaz.]

[12] Zhanzhigitov S. Gender linguistics: analysis of scientific publications in Scopus // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2024. – №3. – Pp. 16-29. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.02

[13] Agabekova Zh.A., Salimzhanova A.S. Scientific foundations of gender linguistics in Kazakhstan [Text] // Bulletin of Yassawi University. – 2024. – Vol. 4. – №134. – Pp. 33-47 https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.103

[14] Rjabova M.Je., Grabko L.S. Gendernaja asimmetrija pri sozdanii imidzha politika v SMI Velikobritanii [Gender asymmetry in creating a politician's image in the UK media] // Issledovanija molodyh uchenyh, №4 https://mgpu-media.ru/issues/issue-60/literaturovedenie-i-yazykoznanie/gendernaya-asimmetriya-pri-sozdanii-imidzha-politika-v-smi-velikobritanii.html: 25.05.2025 [in Rus.]

[15] Sakhi Zh., & Aidymbayeva A. Sahi Zh., Ajdymbaeva A. Gendernaya politika v kazahskom obshchestve nachala HH veka na stranicah zhurnala «Ajkap»: media-etnograficheskij analiz [Gender policy in Kazakh society at the beginning of the twentieth century on the pages] // Asian Journal \"Steppe Panorama\". – 2025. – T. 12. № 6. – S. 1808-1823. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1808-1823.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ГЕНДЕРНОЙ АСИММЕТРИИ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ СМИ ЗА 2020-2025 ГГ.)

*Нурмаганбетова Г.Б.[1], Шоқым Г.Т.[2]
*[1,2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

В статье рассматривается лингвокультурный аспект гендерной асимметрии в средствах массовой информации. Медиапространство XXI века и явление гендерной асимметрии в СМИ определяются национально-культурными особенностями. Основным объектом исследования являются материалы казахоязычных СМИ за период 2020-2025 гг. В ходе исследования проведен анализ репрезентации образов мужчин и женщин в казахском медиадискурсе.

Цель исследования – выявление проявлений гендерной асимметрии в медиадискурсе. На основе статей, опубликованных в СМИ в период с 2020 по 2025 годы, проанализирован их лингвокультурный аспект. Научная новизна исследования заключается в анализе явления гендерной асимметрии на базе материалов СМИ и выявлении социального и лингвокультурного значения языковых средств. Гендерная асимметрия в культурном контексте представляет собой совокупность стереотипных представлений, сформированных в системе национального познания и ценностей.

СМИ играют ключевую роль в отражении сложившихся в обществе гендерных стереотипов. Результаты исследования демонстрируют, что лингвокультурные проявления гендерной асимметрии в СМИ отражают национальные представления о ролях мужчин и женщин в общественных отношениях. В статье представлены динамика формирования гендерных ролей и сравнительные подходы. Результаты способствуют пониманию особенностей гендерной асимметрии в медиаобразах и выявлению лингвокультурных кодов в общественном мнении. Установлено, что образ мужчины в публикациях ассоциируется с лидерством, принятием решений,

властью и профессиональной компетентностью, тогда как образ женщины чаще представлен в эмоциональном и бытовом контекстах. Исследование показывает, что в казахском медиадискурсе до сих пор сохраняются гендерные стереотипы. При этом СМИ отражают динамику изменения гендерных ролей и расширение феминных и маскулинных моделей.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендерная асимметрия, репрезентация, гендерные роли, лингвокультурный, код, гендерные стереотипы, гендерный дискурс

LINGUOCULTURAL ASPECT OF GENDER ASYMMETRY (BASED ON MEDIA MATERIALS FROM 2020-2025)

*Nurmaganbetova G.[1], Shokym G.[2]
*[1,2]K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Abstract. The article examines the linguacultural aspect of gender asymmetry in the media. In the 21st century, the media landscape and the phenomenon of gender asymmetry are shaped by national and cultural specificities. The primary focus of this study is Kazakh-language media materials published between 2020 and 2025. The research involves an analysis of the representation of men and women within Kazakh media discourse.

The objective of the research is to identify manifestations of gender asymmetry in media discourse. Accordingly, a linguacultural analysis was conducted based on media articles published from 2020 to 2025. The scientific novelty of the study lies in the analysis of gender asymmetry through media materials and the elucidation of the social and linguacultural significance of linguistic applications. Gender asymmetry in a cultural context constitutes a set of stereotypes formed within the system of national cognition and values.

The media play a crucial role in reflecting established gender stereotypes. Consequently, gender roles in the cultural context are determined by traditional perceptions and national value systems. The study demonstrates that the linguacultural manifestations of gender asymmetry in the media reflect national understandings of male and female roles in social relations. The article presents the dynamics of gender role formation and development, along with comparative perspectives. The results contribute to understanding the characteristics of gender asymmetry in media-constructed images and the distinct linguacultural codes present in public opinion. The findings indicate that the image of men is predominantly linked to leadership, decision-making, power, and professional expertise, whereas the image of women is defined through emotional and domestic contexts. It is evident that gender stereotypes persist in Kazakh media discourse; however, the media also reflect evolving gender roles and the expansion of feminine and masculine models.

Keywords: gender linguistics, gender asymmetry, representation, gender roles, linguocultural, code, gender stereotypes, gender discourse

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 10.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Нурмаганбетова Гулжайна Бердимуратовна – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: guljainaok@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Шоқым Гулжан Тыныштықбайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: shokum@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

Информация об авторах:

Нурмаганбетова Гулжайна Бердимуратовна – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: guljainaok@mail.ru, ://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Шокым Гульжан Тыныштыкбайкызы – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: shokum@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

Information about the authors:

Nurmaganbetova Gulzhaina Berdimuratovna – doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: guljainaok@mail.ru.,https://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Shokym Gulzhan Tynyshtykbaikyzy – Doctor of Philology, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: shokum@mail.ru**,** https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

ӘОЖ 81.811.1
ҒТАХР 16.31.02
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.021

СИГНАЛ МӘНДІ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ БАҚ ТІЛІНДЕГІ ДИСКУРСТЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ КОРПУС ТАЛДАУЫ НЕГІЗІНДЕ

*Сәрсеке Г.Ә.[1], Калиева С.Е.[2]
*[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің бұқаралық ақпарат құралдары дискурсында қолданылу ерекшеліктері Қазақ тілінің академиялық корпусы деректері негізінде талданды. Зерттеудің әдіснамалық негізі корпус лингвистикасы мен функционалдық-прагматикалық талдау ұстанымдарына сүйенеді. Зерттеу медиамәтіндерде жиі кездесетін сигнал мәнді зат есімдердің жиілік көрсеткіштерін, контекст аясында таралу ерекшеліктерін және дискурсты ұйымдастырудағы қызметін анықтауға бағытталды. Сигнал мәнді зат есімдер мәтін ішіндегі ақпараттық блоктарды байланыстырып, алдыңғы және кейінгі ойды сабақтастырушы тілдік тетік ретінде қарастырылды.

Зерттеудің негізгі мақсаты – медиадискурста белсенді қолданысқа ие сигнал мәнді зат есімдердің семантикалық, функционалдық және прагматикалық қырларын айқындау, сондай-ақ олардың мәтін құрылымын ұйымдастырудағы рөлін сипаттау.

Зерттеу барысында сигнал мәнді зат есімдердің жиілік көрсеткіштерін анықтау үшін сандық-корпус талдау, ал олардың семантикалық және дискурстық қызметтерін айқындау мақсатында сапалық контекстік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде сигнал мәнді зат есімдердің медиамәтіндерде ақпаратты құрылымдау, мәтіннің тұтастығы мен байланыстылығын қамтамасыз ету, тақырыптық өзек қалыптастыру, мағыналық акцентті күшейту және авторлық бағалауыштық ұстанымды білдіру қызметтері анықталды. Сонымен қатар олардың оқырман назарын бағыттау, аргументті күшейту және мәтіннің прагматикалық әсерін арттырудағы рөлі дәлелденді. Зерттеу барысында жиілік, контекстік қолданыс және жанрлық ерекшеліктер ескеріліп, медиадискурсқа тән тілдік үрдістер айқындалды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіл біліміндегі корпус лингвистикасы, функционалдық грамматика және медиалингвистика салалары үшін теориялық әрі практикалық маңызға ие. Зерттеу қорытындылары қазақ тілінің қазіргі қолданысындағы тілдік бірліктердің динамикасын сипаттауға және Қазақ тілінің академиялық корпус деректерін медиатіл зерттеулерінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: сигнал мәнді зат есімдер, корпус лингвистикасы, академиялық корпус, функционалдық-прагматикалық талдау, когезия, когеренттілік, бұқаралық ақпарат құралдары тілі, медиадискурс

Кіріспе

Ақпараттық технологияның дамуы лингвистика саласына да көптеген өзгерістер алып келді. Осыған орай қазіргі таңда Қазақ тілінің академиялық корпусын жасау, әсіресе, қазақ тіл білімі саласында өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл әлемдік біртұтас білім мен ғылым кеңістігінің қалыптаса бастауымен тығыз байланысты. Яғни ақпараттық технологиялардың жедел дамуы нәтижесінде электронды ресурстарды меңгеру қажеттігі туды. Сол себепті Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу, кәсіби лингвистикалық тұрғыдан зерттеу және жүйелендіру жұмысы қолға алынып отыр. Корпус деректеріне деген сұраныс тиісті техникалық мүмкіндіктердің пайда болуымен және үлкен деректерге негізделген жасанды интеллект әдістерінің дамуымен тұспа-тұс келді. Қазіргі кезеңде тілдік корпустар белгілі бір тілдің қолданыс аясын көрсету мақсатында жасалатын, құрылымы жағына теңгерілген әрі жиі стартификацияланған (тілдік қабаттарға жіктелген), ауызша немесе жазбаша мәтіндер жиынтығы ретінде сипатталады [1, 4-б.]. Сол себепті корпусты тілдің немесе оның бір тармағының ықшамдалған моделі деп айтуға болады.

Корпус лингвистикасының теориялық-әдіснамалық негіздері шетелдік ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Атап айтқанда, Дж. Синклер корпус ұғымын тілді оның табиғи қолданыс контексінде зерттеуге мүмкіндік беретін сенімді эмпирикалық база ретінде түсіндіреді және тілдік заңдылықтарды айқындауда нақты мәтіндік деректерге сүйенудің маңызын көрсетеді [2]. Д. Бибер өз еңбектерінде корпустардың репрезентативтілігі мен теңгерімділігін олардың негізгі сипаттары ретінде атап өтіп, корпус лингвистикасы тілдік құрылымдар мен функционалдық-стильдік ерекшеліктерді сандық әдістер арқылы дәл сипаттауға жағдай жасайтынын дәлелдейді [3]. Мұндағы репрезентативтілік дегеніміз – корпус деректерінің зерттеліп отырған тілдік қолданысты жеткілікті әрі теңгерімді түрде көрсетіп, алынған нәтижелерді жалпы тілдік заңдылықтар деңгейінде түсіндіруге мүмкіндік беретін белгісі. Яғни корпусқа енгізілген мәтіндер тілдің нақты өмірдегі қолданылуын шынайы әрі толық бейнелеуі тиіс, сонда ғана сол деректерге сүйеніп жасалған тұжырымдар дәлелді және сенімді болады. Корпустар репрезентативтілігі – тиісті тілдік әртүрлілікті дәл көрсететін үлгі. Корпус тек бір жанрдан тұрмай, бір автор немесе бір кезеңді ғана қамтымай, тілдің нақты өмірдегі қолданылуын теңгерімді түрде көрсетуі керек. Репрезентативті корпус жасау үшін мәтін үлгілері орынды таңдалып, түрлі мәтіндік категорияларды қамтуы қажет, әйтпесе корпус тек шектеулі контекстерді ғана көрсетіп, ғылыми тұжырымдаманы төмендетеді. Т. МакЭнери мен Э. Харди корпус лингвистикасын лингвистикалық зерттеулердің әдіснамалық негізі ретінде қарастырып, оның дәстүрлі тіл білімінің салаларымен өзара ықпалдаса дамитын пәнаралық бағыт екенін

атап көрсетеді [4]. Сонымен корпус лингвистикасы тілдік бірліктерді нақты мәтіндік деректерге сүйене отырып талдауға мүмкіндік беретін қазіргі лингвистикада теориялық әрі қолданбалы маңызы жоғары ғылыми сала болып саналады. Десек те, қазіргі қазақ тіл білімінде мәтіндік дискурста қолданылатын *сигнал мәнді зат есімдер* арнайы зерттеу нысаны ретінде әлі де жеткілікті зерттелмеген деп айтуға болады. Сигнал мәнді зат есімдерді корпустар негізінде зерттеуге кейінгі жылдары ғана көңіл бөліне бастады [5]. Бұл зерттеу осы тақырыпты әрі қарай жалғастырып, бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің қолданылу жиілігі, контекстік таралу заңдылықтары және олардың дискурсты ұйымдастырудағы рөлі академиялық корпус деректері негізінде зерттейді. Бұл біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқын көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің жанрлық әртүрлілігі мен прагматикалық бағыты сигнал мәнді зат есімдердің қызметін нақты эмпирикалық материал негізінде талдауды қажет етеді. Алайда қазіргі таңда медиамәтіндерде бұл бірліктердің қандай контексте, қандай жиілікпен және қандай дискурстық мақсатта қолданылатынын айқындайтын ғылыми зерттеулер жеткіліксіз. Сондықтан зерттеу жұмысы бұқаралық ақпарат құралдары тілінде сигнал мәнді зат есімдердің қолданылуын алғаш рет жүйелі түрде сипаттап, БАҚ тілінің құрылымдық-прагматикалық ерекшеліктерін жаңа ғылыми бағытта талдауға жол ашады. Осылайша зерттеу нәтижелері тек корпус лингвистикасы теориясын толықтырумен шектелмей, корпусқа негізделген зерттеу әдісін қолдану арқылы БАҚ мәтіндерін талдаудағы әдістемелік негізді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы әлеуметтік, саяси және мәдени үдерістердің негізгі тілдік айнасы және қоғамдық сананың қалыптасуына ықпал ететін негізгі коммуникациялық арналардың бірі болып табылады. Медиамәтіндер қазіргі медиакоммуникация жүйесінде ақпарат тарату, қоғамдық пікір қалыптастыру және әлеуметтік мағыналарды интерпретациялау қызметін атқарады. Осымен байланысты БАҚ мәтіндері тек ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, сонымен қатар күрделі дискурстық құрылым ретінде қарастырылады. Медиадискурста тілдік бірліктер ақпаратты ұйымдастыру, бағалау, интерпретациялау және адресатқа әсер ету функцияларын қатар орындайды. БАҚ мәтіндерінің дискурстық ерекшеліктері олардың прагматикалық бағыттылығымен, ақпараттық тығыздылығымен, бағалауыштық компоненттердің жоғары деңгейде болуымен және мәтіннің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз ететін тілдік құралдардың жүйелі қолданылуымен сипатталады [6, 72-б.]. Осындай тілдік құралдардың қатарына сигнал мәнді зат есімдер жатады.

Сигнал мәнді зат есімдер медиадискурста ақпаратты жинақтап көрсету, мәтін бөліктерін байланыстыру және күрделі мазмұнды ықшам түрде белгілеу қызметтерін атқарады. Олар нақты объектіні тікелей атамай, мәтін ішінде белгілі бір оқиғаға, жағдайға, пікірге немесе пайымдауға референциялық түрде сілтеме жасайды. Осы қасиеті арқылы сигнал мәнді зат есімдер медиамәтіннің семантикалық және прагматикалық тұтастығын

қамтамасыз ететін маңызды дискурстық құрал бола алады. Сигналдық мәнге ие зат есімдер түрлі сөйлем бөліктері арасындағы семантикалық қатынасты белгілейді, мәтіннің когезиясын күшейтеді және ақпаратты құрылымдауға ықпал етеді. Сигнал мәнді зат есімдер мәтінде белгілі бір ойдың басталуын, дамуын немесе қорытындылануын білдіріп, сөйлемдер мен абзацтар арасындағы семантикалық және логикалық байланысты нығайтады. Олар автордың коммуникативтік мақсатын айқындап, оқырман назарын мәтіндегі негізгі мәселелерге бағыттауға қызмет етеді. Әсіресе ақпараттық сипаттағы БАҚ мәтіндерінде сигнал мәнді зат есімдер ақпаратты құрылымдау, мәтіннің прагматикалық әсерін күшейту және адресатқа ойды түсінікті түрде жеткізу мақсаттарында жиі қолданылады. Олар медиатілді жүйелі түрде зерттеуде үлкен рөл атқарады, себебі журналистік және публицистикалық мәтіндер ақпаратты айқындау және ұғынықты жеткізу мақсатында осындай абстрактілі лексикалық элементтерге жиі сүйенеді. Дегенмен қазақ тіл білімінде сигнал мәнді зат есімдердің дискурстық қызметін зерттеу және оларды корпус деректері негізінде талдау арнайы зерттеу нысанына толық айнала қойған жоқ. Сондықтан бұл бағытта шетелдік зерттеушілердің еңбектері маңызды теориялық негіз бола алады.

Сигнал мәнді зат есімдер ағылшын тіл білімінде *general nouns*, *shell nouns, signalling nouns, abstract nouns with discourse function* терминдерімен белгілі. БұлтақырыптыалғашзерттеушілерМ.ХаллидейменР.Хасан: «Жалпы зат есімдер (general nouns – авторлардан) дискурста алдыңғы немесе кейінгі контекске сілтеме жасап, мәтінді байланыстыратын когезиялық элементтер ретінде қызмет атқарады», – дейді [7, 274-б.]. Ғалымдар өз зерттеулерінде мәтін лингвистикасына когезия ұғымын енгізе отырып, зат есімдерді мәтін ішіндегі референциялық және құрылымдық құралдар ретінде қарастырады [7, 31-б.]. Бұл зат есімдер жеке тұрғанда жалпылама мағына білдіреді, олардың нақты мағыналары контекст арқылы ашылады. Осы тұрғыдан алғанда *жалпы зат есімдер (general nouns)* қазіргі лингвистикадағы *сигнал мәнді зат есімдер* ұғымының теориялық бастауы болып саналады. Х. Шмидт сигнал мәнді зат есімдерді (ғалымның атауында – *shell nouns*) мәтіндегі күрделі ақпаратты жинақтап, дискурсты ұйымдастыратын бірлік ретінде абстрактілі зат есімдер класы деп сипаттайды [8, 4-б.]. Бұл зат есімдер тек жеке сөз ретінде емес, мәтіндегі басқа элементтерге сілтеме жасап, ақпарат ағымын ұстап тұратын құрылымдық функцияға ие. Мысалы, *result, reason, issue, process* сияқты сөздер дискурсты ұйымдастырып, концептуалды құрылымның бір бөлігін бейнелейді. Дж. Флауэрдьюдің анықтауынша, сигнал мәнді зат есімдер – контекст арқылы ғана нақты мағына беретін абстрактілі зат есімдер. Олар жеке тұрғанда жалпылама мәнде болып, нақты мағынасы тек мәтін контекстінде ғана анықталады [9, 12-б.]. Автордың пікірі бойынша, сигнал мәнді зат есімдер мәтінді байланыстырушы және ақпаратты құрылымдаушы қызмет атқарады. Сонымен қатар бағалауыштық немесе прагматикалық реңк береді. Мысалы, ағылшын тіліндегі *fact, idea, issue, problem* сөздері нақты жағдайды жинақтап, дискурсты құрылымдауда маңызды рөл атқарады. Қазақ тіліндегі сигналдық мәнге ие зат есімдер,

мәселе, дерек, нәтиже, себеп, жағдай, мақсат т.б., дәл осы функционалдық сипаттарға сәйкес келеді.

Лексикалық бірліктердің мағынасы контекст арқылы нақтыланатынын атап көрсеткен ғалымдардың бірі – Д. Болингер. Ол кең мағыналы, абстрактілі зат есімдердің сөйлеу барысында нақты мазмұнды өзіне «жүктеп алатынын» көрсетеді. Д. Болингердің пікірінше, мұндай сөздер сөйлеушіге ойды нақтыламай-ақ, жалпы концепт деңгейінде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл көзқарас сигнал мәнді зат есімдердің негізгі қасиеттерінің бірі – семантикалық икемділік пен контекстке тәуелділік ұғымдарымен толық сәйкес келеді [10, 8-б.]. Д. Болингер «сигнал зат есімдер» терминін қолданбайды, бірақ оның семантикалық икемділік пен контекске тәуелділік туралы пікірі бұл ұғымның теориялық негізімен сәйкес келеді. Қазақ медиадискурсында *бұл мәселе, осы жағдай, аталған дерек* т.б. сияқты құрылымдар Д. Болингер сипаттаған жалпылаушы семантиканың нақты көрінісі болып табылады. Ю.А. Раздабарина өз еңбегінде А.Л. Ленцтің тұжырымдарынасүйенеотырып,сілтеме(указательные)жәнетірек(опорные) мағыналы зат есімдердің дискурстағы қызметін қарастырады. Зерттеушінің көрсетуінше, мұндай зат есімдер мәтіндегі белгілі бір ұғымды жинақтап, тұтастандырып беретін номинативтік бірлік ретінде қызмет атқарады. Олар көбінесе нақты денотатты білдірмей, мәтіннің алдыңғы немесе кейінгі бөліктерінде ашылатын мазмұнды жалпылап көрсетеді. Осылайша сілтеме және тірек мағыналы зат есімдер мәтіндегі ақпаратты концептуалды деңгейде жинақтап, дискурстың семантикалық тұтастығын қамтамасыз ететін тілдік құралдардың бірі болып табылады [11, 23-б.]. Мұндай зат есімдер ақпараттың мазмұнын тікелей атаудан гөрі, оны құрылымдауға және сөйлеу актісінде ұйымдастыруға қызмет етеді. Бұл ұстаным сигнал мәнді зат есімдердің «conceptual shell» қызметімен өзара сабақтас [8, 4-б.]. Қазақ тіліндегі *нәтиже, себеп, мақсат* сияқты зат есімдер медиамәтінде дербес ақпарат емес, белгілі бір пайымдауды, аргументті немесе бағалауды жинақтап көрсетеді. З. Вендлер зат есімдердің референциялық табиғатына ерекше назар аударады. Ол кейбір зат есімдердің нақты объектіні емес, жағдайды, процесті немесе абстрактілі ұғымды білдіретінін көрсетеді. Мұндай сөздердің мағынасы сөйлем ішіндегі логикалық құрылыммен және контекстпен тығыз байланысты [12]. З. Вендлердің бұл көзқарасы сигнал мәнді зат есімдердің дискурстағы қызметін түсіндіруге мүмкіндік береді. Олар нақты затты емес, пропозицияға тең ақпараттық мазмұнды білдіреді. Қазақ тіліндегі *жағдай, ахуал, мәселе* сөздері көбіне нақтылы объектіні емес, белгілі бір әлеуметтік немесе саяси жағдайды тұтастай қамтитын ұғым ретінде қолданылады.

Шетелдік ғалымдардың көзқарастары сигнал мәнді зат есімдер теориясының көпқырлы негізін көрсетеді. М. Халлидей мен Р. Хасан мәтін когезиясы арқылы, Д. Болингер мен Ю.А. Раздабарина семантикалық жалпылық пен номинативтік функция арқылы, ал З. Вендлер референциялық сипат арқылы бұл құбылыстың әртүрлі аспектілерін ашады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ тіл білімінде сигнал мәнді зат есімдер өте аз

зерттелген. Қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын әзірлеу барысында сигнал мәнді зат есімдерді зерттеу қолға алынып отыр. Зерттеу аясында Г. Сәрсеке сигнал мәнді сөздерге, соның ішінде сигнал мәнді зат есімдерге: «Сигнал сөздер – мәтін тұтастығы мен логикалық байланысты орнатуда ерекше маңызға ие лексикалық құралдардың бірі. Бұл сөздер мәтінде жаңа ақпаратты енгізу, бұрын айтылған ойды нақтылау, мазмұнды жүйелеу сияқты қызметтер атқара отырып, жалпы ғылыми стильдің ішкі логикасын ұйымдастырады. ... Демек сигнал сөздер, сигнал зат есімдер – мәтіндегі белгілі бір ақпараттың типі, құрылымдық ауысуы немесе логикалық байланысы жайлы оқырманға белгі беретін тілдік бірліктер. Яғни, мұндай зат есімдер автордың жаңа ойды бастайтынын, мәселе көтеріп отырғанын белгілейтін, сигнал беретін тілдік көрсеткіштер ретінде қызмет атқарады», – деп анықтама береді [5, 347-б.]. Осы теориялық ұстанымдарды жинақтай келе, сигнал мәнді зат есімдерге – лексикалық мағынасы жалпылама сипатқа ие, нақты мағынасы контекст арқылы ғана ашылатын, дискурста ақпаратты жинақтау, құрылымдау және логикалық байланыс орнату қызметін атқаратын абстрактілі зат есімдер деген анықтама беруге болады. Бұл зат есімдер өзінен кейінгі немесе алдындағы сөйлемдермен референциялық байланыс орнатып, ақпараттың құрылымдық өзегіне айналады. Мұндағы референциялық байланыс (лат. сілтеме жасау, байланыстыру мағынасында) дегеніміз – зат есімнің мәтіннің басқа бөліктерінде берілген тұтас ойға, оқиғаға сілтеме жасап, сол мазмұнды жинақтап атау арқылы дискурстық тұтастықты қамтамасыз етуі.

Сигнал мәнді зат есімдер – контекске тәуелді абстрактілі зат есімдер. Олар медиадискурстағы ақпаратты құрылымдаумен қатар, жанрлық ерекшеліктерді айқындауда шешуші рөл атқарады. Мәселен, БАҚ тілі жанрлық жағынан әркелкі болып келеді. Ол ақпаратты жеткізудің мақсатына, адресатына, мазмұны мен коммуникативтік міндетіне байланысты *ақпараттық, талдамалық* және *көркем-публицистикалық* болып жіктеледі [13, 20-б.]. *Ақпараттық жанрларға* жаңалық (хабар), ақпараттық заметка, есеп (репортаж элементтерімен), қысқа хабарлама жатады. Бұл жанрларда сигнал мәнді зат есімдер (*мәселе, жағдай, оқиға, дерек* т.б.) көбінесе ақпаратты құрылымдау, негізгі ойды айқындау және мәтіннің логикалық ретін сақтау мақсатында қолданылады да, бағалауыштық элементтер шектеулі болады. *Талдамалық жанрларға* мақала, талдамалық шолу, комментарий, сараптамалық есеп тән. Аталған жанрда сигнал мәнді зат есімдер (*мәселе, фактор, себеп, нәтиже, үрдіс*) дискурсты ұйымдастыруда, логикалық байланыс орнатуда және аргументтерді жүйелеуде маңызды рөл атқарады. Олар белгілі бір оқиға, құбылысқа немесе әлеуметтік мәселеге терең талдау жасауға бағытталады. *Көркем-публицистикалық жанрларға* очерк, эссе, фельетон, публицистикалық сұхбат, портреттік мақала жатады. Бұл жанрларда сигнал мәнді зат есімдер көбіне мәтіннің композициялық құрылымын айқындап, авторлық ойды тұтастандыру қызметін атқарады. Ақпарат берумен қатар, оқырманға эмоциялық-экспресивтік әсер етеді.

Жалпы зерттеу жұмысы сигнал мәнді зат есімдердің қазақ тіліндегі қолданылу ерекшеліктерін корпус негізінде жан-жақты талдауға, олардың дискурстық қызметін көрсетуге және БАҚ тілінің құрылымдық-прагматикалық сипаттарын жаңа ғылыми тұрғыдан бағалауға бағытталған эмпирикалық және теориялық зерттеу болып табылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің эмпирикалық деректерін қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері құрайды. Зерттеу материалы ретінде Қазақ тілінің академиялық корпусының медиамәтіндер деректері пайдаланылды. Аталған корпус қазіргі қазақ тілінің нақты қолданысындағы тілдік бірліктерді табиғи мәтіндік ортада талдауға мүмкіндік беретін сенімді дереккөз болып табылады. Зерттеу аясында Журналистика және ақпарат саласынан жиналған 150 академиялық мәтін іріктеліп алынды. Іріктеу барысында мәтіндердің мазмұндық бағыты, ғылыми-академиялық сипаты және тілдік толықтылығы ескерілді. Корпусқа оқу құралдары, диссертациялар, ғылыми мақалалар, абстрактылар мен аңдатпалар енгізілді. Зерттеу корпусын құрайтын мәтіндер 2000-2024 жылдар аралығында жарияланған дереккөздер негізінде жасақталды. Корпус деректері тілдік бірліктерді табиғи қолданыс жағдайында, кең көлемдегі мәтіндік қор негізінде талдауға мүмкіндік береді және зерттеу нәтижелерінің ғылыми дәлдігін қамтамасыз етеді. Корпус құрастыруда мәтіндердің жанрлық әртүрлілігі ескерілді. Бұл сигнал мәнді зат есімдердің әртүрлі мәтіндердегі дискурстық байланысты қамтамасыз етудегі қызметін анықтауға көмектеседі.

Зерттеу әдіснамалық тұрғыдан корпус лингвистикасының негізгі қағидаттарына сүйенеді. Талдау барысында бірнеше өзара байланысты тәсілдемелер қолданылды. Біріншіден, корпус арқылы іздеу және деректерді жинақтау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс сигнал мәнді зат есімдердің нақты мәтіндік қолданысын жүйелі түрде анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, жиілік талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы сигнал мәнді зат есімдердің қолданылу белсенділігі анықталып, олардың медиадискурстағы таралу деңгейі сипатталады. Жиілік көрсеткіштері зерттеліп отырған тілдік бірліктердің функционалдық маңызын бағалауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, KWIC (Key Word in Context) конкорданс құралы пайдаланылды. Бұл әдіс зерттелетін сигнал мәнді зат есімдердің контекст ішіндегі қолданысын талдауға мүмкіндік береді және олардың мәтіндегі семантикалық әрі дискурстық қызметін анықтауға жағдай жасайды. Сонымен қатар сапалық дискурстық талдау әдістері де қолданылды. Бұл әдіс сигнал мәнді зат есімдердің тек сандық көрсеткіштерін ғана емес, олардың мәтіндегі прагматикалық және референциялық қызметін түсіндіруге бағытталады. Талдау барысында сигнал мәнді зат есімдердің мәтіндегі ақпаратты жинақтау, жалпылау және дискурстық байланысты қамтамасыз

ету қызметі қарастырылады. Осылайша зерттеуде қолданылған материалдар мен әдістер сигнал мәнді зат есімдердің БАҚ тіліндегі қолданысын жүйелі түрде сипаттауға, олардың дискурстық қызметін анықтауға және алынған нәтижелердің ғылыми сенімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Нәтижелер

Корпусқа негізделген талдау бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде сигнал мәнді зат есімдердің белсенді қолданылатынын көрсетті. Сигнал мәнді зат есімдер көбінесе мәтіннің негізгі ақпараттық өзегін жинақтап көрсету, алдыңғы немесе кейінгі ақпаратты жалпылау және мәтіндегі логикалық байланысты қамтамасыз ету қызметтерін атқарады. Зерттеу барысында олардың мәтіннің ақпараттық құрылымын ұйымдастыруда, мәтін ішіндегі когезиялық және когеренттік байланысты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратыны анықталды.

Жиілік және коллокация талдауы сигнал мәнді зат есімдердің мәтін құрылымында жүйелі түрде қолданылатынын көрсетті. Олардың қолданысы көбіне ақпаратты жинақтау, тұжырымдау және мәтін ішіндегі мағыналық байланысты сақтаумен ерекшеленеді.

Академиялық қазақ тілі корпусындағы Журналистика және ақпарат пәні мәтіндерінде ең жиі қолданылған сигнал мәнді зат есімдер төмендегі кестеде берілді (Кесте 1).

Кесте 1. Сигнал мәнді зат есімдердің корпуста кездесу жиілігі

№	Сигнал мәнді зат есім	Жиілігі
1	Мәселе	1015
2	Жағдай	724
3	Нәтиже	555
4	Оқиға	528
5	Факт	471
6	Мәлімет	366
7	Себеп	264

Талдау нәтижелері *мәселе* және *жағдай* сөздерінің медиадискурста ерекше белсенді екенін көрсетеді. Олар нақты объектіні атаудан гөрі әлеуметтік, саяси немесе экономикалық процестерді жалпы сипаттау үшін қолданылады. Олардың мағынасы мәтіндік контекст арқылы ашылады.

Зерттеуде сигнал мәнді зат есімдер контекст арқылы ғана нақты мағынасы айқындалатын, мәтінді когезиялық тұрғыда байланыстыратын, ақпаратты жинақтаушы және дискурстық құрылымды айқындаушы функционалдық-прагматикалық бірліктер ретінде қарастырылды. Мысалы, *мәселе* сигнал мәнді зат есімінің конкорданстарына көңіл аударсақ:

Кесте 2. *Мәселе* сигнал мәнді зат есімінің конкордансы

Сол жақ контекст	Сигнал мәнді зат есім	Оң жақ контекст
Бұл	мәселе	шешілген
Аталған	мәселелерді	шешуге көңіл бөлмейді
Қоғам көпбалалы отбасылардың негізгі	мәселелері	жайлы хабардар еді
Өзекті	мәселелерді	қамтыған
Экологиялық қауіпсіздік	мәселелері де	қоғамда кеңінен талқылануда

Бұл конкорданс жолдарында *мәселе* зат есімі нақты объектіні емес, алдыңғы немесе кейінгі айтылыстарда ашылатын күрделі ойларды жинақтайды. Ол мәтінде тақырыптық өзек қалыптастырып, оқырманды белгілі бір проблемалық аймаққа бағыттайды. Сонымен қатар қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің қолданысы типологиялық ерекшеліктерге байланысты (тілдің агглютинативті табиғатына сәйкес) өзіндік сипатқа ие. Олар морфологиялық көрсеткіштермен, атап айтқанда септік, көптік, тәуелдік жалғаулары *(мәселелер, мәселелері, мәселелерді)* және шылаулар арқылы *(мәселелері де)* күшейтіледі. Талдау нәтижесі қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің контекске тығыз кірігіп, дискурстық байланыстарды икемді түрде қамтамасыз ететінін көрсетті.

Келесі сатыда *мәселе* сигнал мәнді зат есімінің коллокациялары анықталды (Кесте 3).

Кесте 3. *Мәселе* сигнал мәнді зат есімінің коллокаттары

Коллокат	Сөз табы	Жиілігі
өзекті	сын есім	237
басты	сын есім	128
күрделі	сын есім	121
көтеру	етістік	112
талқылау	етістік	101

Берілген кестеде *мәселе* сигнал мәнді зат есімінің негізгі коллокаттары көрсетілген. Талдау нәтижелері аталған зат есімнің көбінесе бағалауыштық сипаттағы сын есімдермен және етістіктермен тіркесетінін көрсетті. Бұл *мәселе* сөзінің мәтінде тек атауыштық қызмет атқарып қана қоймай, дискурстық ұйымдастырушы бірлік ретінде қолданылатынын дәлелдейді. Сын есім коллокаттары ішінде *өзекті, күрделі, басты* сөздері жиі кездеседі. Бұл тіркестер *мәселе* сигнал мәнді зат есімінің бағалауыштық семантикамен байланыста қолданылатынын көрсетеді. Яғни мәтінде белгілі бір жағдайдың маңыздылығы, күрделілігі немесе басымдығы осы тіркестер арқылы нақтыланады. Мұндай қолданыс медиамәтіндерде ақпараттың маңыздылығын көрсетуге қызмет етеді. Етістік коллокаттары ішінде *көтеру, талқылау* етістіктерінің тіркесуі *мәселе* сөзінің аргументативтік дискурста жиі қолданылатынын көрсетеді. Бұл тіркестер көбінесе қоғамдық,

әлеуметтік немесе саяси сипаттағы ақпаратты енгізу немесе дамыту кезінде қолданылады. Мұндай қолданыс мәтінде проблемалық тақырыпты белгілеу және оны әрі қарай ашу қызметімен байланысты.

Кесте 4. *Жағдай* сигнал зат есімінің конкорданстары

Сол жақ контекст	**Сигнал зат есім**	**Оң жақ контекст**
Ағымдағы	жағдай	қоғам үшін күрделі мәселе тудырды
Қалыптасқан	жағдай	жаңа шешімдер қабылдауды талап етеді

Конкорданс талдауы көрсеткендей, сигнал мәнді зат есімдер мәтіннің негізгі ақпараттық өзегін жинақтау, алдыңғы және кейінгі ақпаратты жалпылау және когезияны сақтау қызметін атқарады. Кестеде берілген *жағдай* сөзінің нақты мазмұны контекссіз анықталмайды. Ол белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі процестердің жиынтығын білдіреді. *Жағдай* – күрделі дискурстық мазмұнды жинақтайтын сигнал мәнді зат есім. Бұл сөз медиадискурста бағалауыштық және болжамдық реңкпен жиі қолданылады.

Кесте 5. *Жағдай* сигнал мәнді зат есімінің коллокаттары

Коллокат	**Сөз табы**	**Жиілігі**
қалыптасқан	есімше	112
қазіргі	сын есім	107
ауыр	сын есім	98
байланысты	етістік	93
талап етеді	етістікті тіркес	81

Коллокаттар талдауы көрсеткендей, сигналдық мәнге ие зат есімдер тек номинативтік қызмет атқармай, мәтінде дискурстық ұйымдастырушы бірлік ретінде қолданылады. *Жағдай* сигнал мәнді зат есімінің БАҚ корпусында бағалауыштық және жалпылаушы семантикада белсенді қолданылатынын көрсетеді. Ең жоғары жиілік *қалыптасқан* және *қазіргі* бағалауыштық мәні бар есімше және сын есімдермен тіркесуінде байқалады. Сонымен қатар *ауыр* коллокаты проблемалық немесе дағдарыстық ахуалды беруде қолданылатыны айқындалды. Мұндай қолданыс медиамәтіндерде белгілі бір әлеуметтік, экономикалық немесе саяси ахуалды жалпылап көрсетуге мүмкіндік береді. Яғни *жағдай* сөзі нақты бір фактіні емес, белгілі бір уақыттағы жалпы ахуалды жинақтап сипаттауға қызмет етеді. Етістік коллокаттары ішінде *жағдайға байланысты* және *жағдай талап етеді* тіркестері анықталды. Бұл тіркестер *жағдай* сигнал мәнді зат есімінің мәтінде себеп-салдарлық және аргументативтік құрылымдарды қалыптастыруға қатысатынын көрсетеді. Бұл БАҚ дискурсында нақты фактіні атаудан гөрі, әлеуметтік процестерді түсіндіру және бағалау үшін қолданылатын дискурстық құрал екенін дәлелдейді. Коллокациялық құрылым тұрғысынан *жағдай* сигнал мәнді зат есімі бағалауыштық, сипаттамалық және себептік байланыс орнатушы тілдік құрал ретінде көрінеді. Бұл оның мәтіндегі ақпаратты жинақтау, контекстік мағынаны нақтылау және мәтіннің логикалық тұтастығын сақтау қызметімен байланысты.

Қазіргі медиатілде сигнал мәнді зат есімдер ақпаратты құрылымдаушы және когезиялық байланыс құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Біріншіден, олар ақпараттың ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді. Оқырманға маңызды фактілерді белгілеу үшін *мәлімет, факт, нәтиже, себеп, оқиға* т.б. сигнал мәнді зат есімдері жиі қолданылады. Мысалы:

Елде интернет қолданушылар саны айтарлықтай артты. Бұл ***мәлімет*** *цифрлық қызметтердің кең таралғанын көрсетеді.*

Сарапшылар жариялаған мәлімет елдегі цифрлық қызметтерге сұраныстың артып келе жатқанын көрсетеді. Бұл ***факт*** *ақпараттық технологиялардың қоғам өміріндегі рөлінің күшейгенін дәлелдейді.*

Зерттеудің басты ***нәтижесі*** *мынадай: білім алушылардың цифрлық технологияларды пайдалану деңгейі айтарлықтай артқан.*

Бағаның өсуінің негізгі ***себебі*** *– нарықтағы сұраныстың артуы.*

Кеше Елордада маңызды ***оқиға*** *өтті: халықаралық білім беру форумы ұйымдастырылды.*

Екіншіден, сигнал мәнді зат есімдер аналитикалық мәтінде зерттеу нәтижелерін, ұғымдарды немесе пікірлерді жүйелі түрде көрсетуге көмектеседі. Мұндағы аналитикалық мәтін белгілі бір құбылысты, оқиғаны немесе процесті тек сипаттап қана қоймай, оның себеп-салдарын, өзара байланыстарын түсіндіруге және бағалауға бағытталған мәтін. Мысалы, журналистік талдауларда *мәселе, үрдіс, жағдай* зат есімдері оқырманның назарын маңызды лингвистикалық және коммуникативтік элементтерге бағыттайды. Бұл сөздер мәнді ашпай тұрып, мәтіндегі жалғасын күтетін тұйықталған семантикалық құрылымдар ретінде қызмет етеді, осылайша мәтіннің когеренттілігі мен байланыстылығын күшейтеді. Мұндағы когеренттілік – ақпараттың мағыналық және логикалық тұрғыдан өзара байланысы, тұтас мазмұн ретінде қабылдану қасиеті. Медиадискурста бұл байланыс көбінесе сигнал мәнді зат есімдер арқылы жүзеге асады. Олар алдыңғы немесе кейінгі сөйлемдерге сілтеме жасап, жекелеген фактілерді жинақтап, мәтіннің семантикалық тұтастығын сақтайды. Сол себепті сигнал мәнді зат есімдер когеренттілікті қамтамасыз ететін маңызды референциялық және ұйымдастырушы құрал қызметін атқарады. Р. де Богранд пен В.У. Дресслер когеренттілікті «мағынаның үздіксіз байланысы» және «ұғымдар мен қатынастар конфигурациясы» аясындағы өзара қатыстылық пен релеванттылық деп көрсетеді [14, 48-49-б.] Бұған өзіміз құрған корпустан мысалдар келтісек:

Бұл арада мынаны ұққанымыз жөн: Декларация заңдық норма емес, ұсыныс, ниет білдіру ғана. Осыған ұқсас ереже адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау жөніндегі Еуропа конвенциясының 10 бабында бар. Баспасөз бостандығы талай тарихи кезеңдерден өтті. Осы ***мәселеге*** *байланысты он тоғызыншы ғасырдың ортасында Батыс Еуропада революциялық-демократиялық көзқарас қалыптасты.*

Сарапшылардың айтуынша, аталған бастаманың негізгі ***себебі*** *– білім беру саласында жаңа технологияларға сұраныстың артуы. Жүргізілген пилоттық бағдарламаның нәтижесі білім алушылардың*

онлайн ресурстарды белсенді қолдана бастағанын көрсетті. Мамандардың пікірінше, бұл ***үрдіс*** *болашақта білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.*

Берілген мысалдарда сигнал мәнді зат есімдердің мәтін шеңберінде, яғни контексте логикалық тұрғыдан өзара байланысқанын көреміз. Олар мәтіндегі негізгі ақпаратты анық көрсетіп, одан әрі баяндалатын фактілер мен ойларға бағыт беріп тұр. Сонымен бірге тек фактіні білдірмей, оқырманның назарын маңызды лингвистикалық элементтерге аударып, мәтіннің диспозитивтік құрылымын (ақпараттың логикалық орналасу тәртібі) нығайтуда. Бірінші мәтінде анафоралық, екінші мәтінде катафоралық және анафоралық қолданыстарда келген. Анафоралық байланыс кейінгі тілдік бірліктің алдыңғы мәтін бөлігінде аталған нысанға сілтеме жасауы болса, катафоралық байланыс мәтінде белгілі бір тілдік бірліктің кейінгі мәтін бөлігінде ашылатын мазмұнға алдын ала сілтеме жасауы. Мұндай мәтіндік байланыс когезиялық құралдар арқылы, яғни дейктикалық, анафоралық және катафоралық элементтердің қолданылуы арқылы жүзеге асады. Мұндағы дейктикалық (гр. *deixis* нұсқау, көрсету) сөйлеу жағдаятына тәуелді болып, белгілі бір тұлғаға, уақытқа, орынға немесе мәтін бөлігіне тікелей нұсқау жасайтын тілдік бірлік. Дейктикалық бірлік – мағынасы контекст пен коммуникативтік жағдайға тәуелді тілдік көрсеткіш (мысалы: *осы мәселе*). «Дейксис» терминін алғаш енгізген К. Бюлер болды. Ол тілдің үш қызметін бейнелеу, экспрессия, үндеуді сипаттай отырып, дейктикалық сөздер ұғымын ұсынды [15] .

Мәтін шеңберінде аргументтер логикалық тұрғыдан өзара байланысуы қажет, сонда ғана оқырман немесе тыңдаушы мәтінді тұтас бірлік ретінде қабылдай алады. БАҚ мәтіндеріндегі сигнал мәнді зат есімдер нақты ақпаратты құрылымдаушы және логикалық байланыс құралдары ретінде жиі қолданылады. Жаңалықтар лентасында ақпараттың не туралы екенін білдіріп, одан әрі баяндалатын фактілер мен мәліметтерді баяндауға жол ашады. Мысалы:

«*Жағдай күрделі: энергетика министрі Алматының экологиялық ахуалы туралы айтты*» деген кіріспеде жағдай сөзі негізгі оқиғаның маңыздылығын белгілеуге арналған сигнал ретінде қызмет атқарып тұр. Бұл құрылым оқырманға мәтіннің жалғасында қандай ақпарат бары туралы түсінік береді және мәтіннің құрылымын айқындайды.

Сигнал мәнді зат есімдер көбіне тек фактіні баяндап қана қоймай, оқиға немесе мәселенің мәнін белгілеуге, оқырманға мәтін құрылымын жүйелеуге көмектеседі. Мұндай зат есімдер мәтіннің когезиясын күшейтеді және оқырманның назарын тақырыптық маңызды элементтерге бағыттайды. Осылайша, БАҚ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің қолданылуын Академиялық қазақ тілі корпусы деректері негізінде талдау қазақ тілінің медиатіліндегі ақпараттық құрылымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде сигнал мәнді зат есімдердің дискурстық қызметі алғаш рет корпусқа негізделген эмпирикалық деректермен анықталды. Олар тек

номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, мәтіннің когезиялық және когеренттік құрылымын ұйымдастырушы функционалды бірліктер болып табылады.

Талқылау

Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу барысында жүргізілген зерттеулер қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің медиадискурста кездейсоқ немесе қосалқы элемент емес, мәтінді ұйымдастыруда жүйелі қызмет атқаратын тілдік құрал екенін айқындады. Олар ақпаратты ықшам түрде жеткізу, негізгі ойды жинақтау қызметтерін атқарады. Конкорданс, жиілік және коллокация нәтижелері сигнал мәнді зат есімдердің мағынасы дербес түрде емес, дискурстық орта арқылы қалыптасатынын нақты тілдік деректермен дәлелдейді.

Шетелдік лингвистикада сигнал мәнді зат есімдер *shell nouns, signalling nous* және басқа да терминдермен белгілі екені айтылды. Бұл бағыттағы зерттеулерде аталған бірліктердің негізгі қызметі ретінде мәтіндегі күрделі мазмұнды жинақтау, алдыңғы немесе кейінгі ақпаратқа сілтеме жасау және дискурсты құрылымдау қабілеті көрсетілді. Біріншіден, қазақ тілінде сигналдық қызмет атқаратын зат есімдер көбінесе септік, тәуелдік және көптік жалғауларымен қолданылып, мәтін ішіндегі байланысты морфологиялық тәсілдер арқылы күшейтеді. Бұл құбылыс шетелдік еңбектерде сипатталған модельдерден өзгеше функционалдық жүйені айқындайды. Екіншіден, ағылшын тіліндегі *fact, idea, issue, problem* сияқты сигнал мәнді зат есімдер көбінесе номинативті сипатта болса, қазақ тілінде *мәселе, жағдай, себеп, нәтиже, дерек* сияқты зат есімдер медиамәтінде ақпараттық жинақтау, бағалауыштық және прагматикалық реңкке ие болып келеді. Бұл сигнал мәнді зат есімдердің тек құрылымдық емес, сонымен қатар коммуникативтік ықпал етуші қызметін көрсетеді. Үшіншіден, Академиялық қазақ тілінің корпусы деректері сигнал мәнді зат есімдердің медиадискурста тақырыптық өзек құруда және мәтіннің ақпараттық иерархиясын белгілеуде жиі қолданылатынын дәлелдейді. Бұл тұрғыдан қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдер шетелдік теорияда көрсетілген жалпы дискурстық функцияларды сақтай отырып, тілдің агглютинативті табиғатына және медиакоммуникацияның ұлттық ерекшеліктеріне бейімделген. Осылайша шетелдік теориялар қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің дискурстық табиғатын түсіндіруге әдіснамалық негіз болғанымен, қазақ тілі материалдары олардың функционалдық әлеуетін кеңейтіп, сигнал мәнді зат есімдердің типологиялық тұрғыдан өзгеше іске асатынын керсетеді. Бұл жағдай корпус деректеріне сүйенген тілдік талдаудың ұлттық тілдер үшін маңыздылығын айқындайды.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сигнал мәнді зат есімдер ортақ дискурстық функцияларды атқарғанымен, олардың іске асу тетіктері типологиялық ерекшеліктерге байланысты өзгешеленеді. Ағылшын тілінде сигнал мәнді зат есімдер негізінен синтаксистік құрылым арқылы жүзеге асса, қазақ тілінде бұл қызмет морфологиялық көрсеткіштермен және

прагматикалық реңктермен толықтырылады. Бұл айырмашылық қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің медиадискурстағы ықпал ету әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Мысалы: *Соның **нәтижесінде** жұмыссыздық деңгейі артты. Зерттеу **нәтижесі** оң динамиканы көрсетті.* Екі сөйлемде де сигнал мәнді зат есімдердің септік тұлғасында келіп, себеп-салдарлық байланысты күшейтіп тұрғанын байқаймыз.

Коллакация талдауы сигнал мәнді зат есімдердің прагматикалық қырын ашуға мүмкіндік берді. Коллокаттар арқылы олардың бағалауыштық, болжамдық және аргументтік семантикасы көрінеді. Мысалы, *мәселе* сигнал мәнді зат есімі сын есімдермен (*өзекті, күрделі, басты*) және етістіктермен (*көтеру, талқылау*) тіркесіп, мәтінде проблемалық тақырыпты белгілеу қызметін атқарады. *Жағдай* сигнал мәнді зат есімі адъективтенген есімше және сын есімдермен (*қалыптасқан, қазіргі, ауыр*) және етістіктермен (*байланысты, талап етеді*) тіркесіп, белгілі бір уақыттағы әлеуметтік, экономикалық немесе саяси ахуалды жалпылап сипаттау қызметін атқарады. Осы тұрғыдан сигнал мәнді зат есімдер тек ақпаратты жеткізу құралы ғана емес, оқырманның интерпретациясын бағдарлайтын дискурстық тетік ретінде де көрінеді.

Корпус талдауы барысында алынған деректер сигнал мәнді зат есімдердің жиілігі мен қолданылу ерекшеліктерін нақты көрсетті. Мысалы, ақпараттық жанрдағы мәтіндерде сигнал мәнді зат есімдер көбіне нақты оқиға немесе фактіні білдіру үшін қолданылса, аналитикалық мақалаларда олар мәселені талдау, себептерді көрсету немесе қорытынды жасау үшін қолданылады. Бұл көрсеткіштер бұқаралық ақпарат құралдары тілінің жанрлық ерекшеліктерін, сондай-ақ ақпараттық мәтіндердегі когезиялық құрылымдардың табиғатын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелерін корпус лингвистикасының әдіснамалық қағидалары тұрғысынан қарастырғанда, алынған деректер нақты тілдік қолданысқа негізделген эмпирикалық материал арқылы алынғанын атап өту қажет. Корпус талдауы тілдік бірліктердің табиғи мәтіндердегі қолданылу жиілігін және контекстік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, сигнал мәнді зат есімдердің дискурстық қызметі тек теориялық тұрғыдан емес, нақты мәтіндік деректер арқылы дәлелденді.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау сигнал мәнді зат есімдердің қазақ тіліндегі медиамәтіндерде маңызды дискурстық қызмет атқаратынын көрсетті. Олар мәтіндегі ақпаратты құрылымдау, мағыналық байланысты қамтамасыз ету және мәтіннің концептуалды тұтастығын қалыптастыру қызметтерін орындайды. Сонымен қатар сигнал мәнді зат есімдердің қолданысы медиадискурстың прагматикалық және коммуникативтік ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Осы нәтижелер қазақ тіл білімінде сигнал мәнді зат есімдерді дербес зерттеу нысаны ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Шетелдік теориялық модельдер бұл құбылысты түсіндіру үшін тиімді әдіснамалық негіз ұсынғанымен, корпус деректері олардың қазақ тіліндегі медиадискурста өзіндік функционалдық ерекшеліктерге ие екенін байқатады. Сондықтан сигнал мәнді зат есімдерді

ұлттық тілдік материал негізінде әрі қарай зерттеу мәтін лингвистикасы мен дискурс талдауының қазақ тіл біліміндегі дамуына маңызды үлес қоса алады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу бойынша қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің бұқаралық ақпарат құралдары тіліндегі қолданысы корпус лингвистикасы әдістері негізінде талданды. Зерттеу барысында Академиялық қазақ тілінің корпусына сүйене отырып, сигнал мәнді зат есімдердің дискурстық және прагматикалық ерекшеліктері кешенді түрде сипатталды. Зерттеу нәтижелері сигнал мәнді зат есімдердің медиадискурста мәтінді құрылымдау, ақпаратты жинақтау, логикалық байланыс орнату және прагматикалық әсерді күшейту қызметтерін атқаратынын көрсетті. Олардың мағынасы жеке тұрған кезде толық айқындалмай, тек мәтіндік контекст арқылы нақтыланатыны анықталды. Бұл белгі сигнал мәнді зат есімдердің негізгі функционалдық сипатын айқындайды.

Конкорданс, жиілік және коллокация талдаулары сигнал мәнді зат есімдердің медиамәтінде жоғары өнімділікке ие екенін және көбінесе мәтіннің тақырыптық өзегіне айналатынын көрсетті. Әсіресе себеп-салдарлық және бағалауыштық құрылымдарда бұл зат есімдердің рөлі айқын байқалады.

Зерттеу корпус лингвистикасы әдістерін медиатілді талдауда тиімді қолданудың мүмкіндігін көрсетеді және қазақ тіліндегі функционалдық лексикалық бірліктерді сипаттауға үлес қосады. Алынған нәтижелер қазақ тіл біліміндегі корпус линвгистикасы, медиалингвистика және функционалдық грамматика зерттеулері үшін теориялық әрі практикалық маңызға ие.

Зерттеу аясында ұсынылған анықтамалар қазақ тіліндегі сигнал мәнді зат есімдердің табиғатын нақтылауға мүмкіндік берді және корпус деректері арқылы негізделді. Бұл анықтамалар болашақта қазақ тіліндегі корпус лингвистикасы, медиалингвистика және дискурс талдауы салаларындағы зерттеулерге әдіснамалық тірек бола алады.

Болашақ зерттеулерде сигнал мәнді зат есімдердің басқа дискурс түрлеріндегі қолданысын салыстырмалы тұрғыда қарастыруда және автоматтандырылған корпус құралдары арқылы кең ауқымды талдау жүргізуде өзекті болмақ. Бұл бағытты дамыту тек тілдік теорияны ғана емес, сонымен қатар медиатілді талдау және қазақ тіліндегі ақпараттық материалдарды тәжірибелік тұрғыдан қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен сигнал мәнді зат есімдерді жүйелі түрде зерттеу қазақ тіл білімінде корпус лингвистикасы мен медиатіл зерттеулерін жетілдірудің маңызды құралы болып табылады. Академиялық қазақ тілі корпусын әзірлеу барысында алынған нәтижелер тілдік деректерді жинақтау мен өңдеудің әдістемелік негізін қалыптастырады және бұқаралық ақпарат құралдары тілін зерттеушілердің талдау жұмыстарында жетекші нұсқаулық ретінде қызмет атқара алады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу»).

ӘДЕБИЕТ

[1] Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics: An introduction. – 2nd ed. – Cambridge: New York: Cambridge University Press, 2023. – 212 p.

[2] Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.

[3] Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.

[4] McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 292 p.

[5] Сәрсеке Г.Ә. Сигнал зат есімдер: Академиялық қазақ тілінің корпусы негізінде зерттеу // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №4 (79). – Б. 346-359.

[6] Van Dijk T.A. News as Discourse. – Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 200 p.

[7] Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London Longman, 1976. – 374 p.

[8] Schmid H.-J. English Abstract Nouns as Conceptual Shells: From Corpus to Cognition. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – Vol.34. – 356 p.

[9] Flowerdew J. Signalling Nouns in English: A Corpus-Based Discourse Analysis. – Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. – 280 p.

[10] Bolinger D. The Atomization of Meaning. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965. – 219 p.

[11] Раздабарина Ю.А. Когнитивные основы функционирования имен существительных широкой семантики (на материале английского и русского языков): дис. ... кандидата филол. наук: Белгородский гос. национ. исслед. ун-т – ФГАОУ ВПО. – Белгород, 2013. – 184 с.

[12] Vendler Z. Adjectives and Nominalizations. – The Hague Paris Mouton & Co., 1968. – 188 p.

[13] Шындалиева М. Журналистика жанрларының пішіндері мен функциясы: оқулық / М. Шындалиева. - Алматы: Эверо, 2014. - 324 б.

[14] Beaugrande R.-A. de, Dressler W.U. Introduction to Text Linguistics. – London; New York: Longman, 1981. – 270 p.

[15] Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.

REFERENCES

[1] Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics: An introduction. – 2nd ed. – Cambridge: New York: Cambridge University Press, 2023. – 212 p.

[2] Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 179 p.

[3] Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.

[4] McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 292 p.

[5] Särseke G.Ä. Signal zat esımder: Akademialyq qazaq tılınıñ korpusy negızınde zertteu [Signal Nouns: A Study Based on the Corpus of Academic Kazakh] // Abylai han at. QazHQjÄTU Habarşysy. «Filologia ğylymdary» seriasy. – 2025. – №4 (79). – B. 346-359. [in Kaz.]

[6] Van Dijk T.A. News as Discourse. – Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 200 p.

[7] Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London Longman, 1976. – 374 p.

[8] Schmid H.-J. English Abstract Nouns as Conceptual Shells: From Corpus to Cognition. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2000. – Vol. 34. – 356 p.

[9] Flowerdew J. Signalling Nouns in English: A Corpus-Based Discourse Analysis. – Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003. – 280 p.

[10] Bolinger D. The Atomization of Meaning. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965. – 219 p.

[11] Razdabarina Ju.A. Kognitivnye osnovy funkcionirovanija imen sushhestvitel'nyh shirokoj semantiki (na materiale anglijskogo i russkogo jazykov) [Cognitive foundations of the functioning of nouns with broad semantics (based on the English and Russian languages)]: dis. ... kandidata filol. nauk: Belgorodskij gos. nacion. issled. un-t – FGAOU VPO. – Belgorod, 2013. – 184 s. [in Rus.]

[12] Vendler Z. Adjectives and Nominalizations. – The Hague Paris Mouton & Co., 1968. – 188 p.

[13] Şyndalieva M. Jurnalistika janrlarynyñ pışınderı men funksiasy: oqulyq [Forms and functions of journalism genres: a textbook] / M. Şyndalieva. – Almaty: Evero, 2014. – 324 b. [in Kaz.]

[14] Beaugrande R.-A. de, Dressler W.U. Introduction to Text Linguistics. – London; New York: Longman, 1981. – 270 p.

[15] Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.

ДИСКУРСИВНАЯ ФУНКЦИЯ СИГНАЛЬНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ СМИ: НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА АКАДЕМИЧЕСКОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

*Сарсеке Г.А.[1], Калиева С.Е.[2]
*[1,2] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. В статье анализируются особенности использования сигнальных существительных в казахском языке в дискурсе средств

массовой информации на основе данных академического корпуса казахского языка. Методологическая основа исследования базируется на принципах корпусной лингвистики и функционально-прагматического анализа.

Целью исследования было выявление частотных показателей сигнальных существительных, часто встречающихся в текстах СМИ, особенностей их распределения в контексте и их функции в организации дискурса. Сигнальные существительные рассматривались как лингвистический механизм, связывающий информационные блоки внутри текста и соединяющий предыдущие и последующие мысли.

Основная цель исследования – выявление семантических, функциональных и прагматических аспектов сигнальных существительных, активно используемых в медиадискурсе, а также описание их роли в организации структуры текста.

В ходе исследования для определения частотных показателей сигнальных существительных использовался количественный корпусный анализ, а для определения их семантических и дискурсивных функций – качественный контекстуальный анализ.

В результате исследования были определены функции сигнальных существительных в медиатекстах: структурирование информации, обеспечение целостности и связности текста, формирование тематического ядра, усиление семантического акцента и выражение оценочной позиции автора. Кроме того, была доказана их роль в привлечении внимания читателя, усилении аргументации и повышении прагматического эффекта текста. В ходе исследования были выявлены лингвистические процессы, характерные для медиадискурса, с учетом частотности, контекстуального использования и жанровых особенностей.

Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для корпусной лингвистики, функциональной грамматики и медиалингвистики в казахской лингвистике. Результаты исследования позволяют описать динамику языковых единиц в современном использовании казахского языка и эффективно использовать данные академического корпуса казахского языка в исследованиях языка СМИ.

Ключевые слова: сигнальные существительные, корпусная лингвистика, академический корпус, функционально-прагматический анализ, когезия, связность, язык средств массовой информации, медиадискурс

DISCOURSE FUNCTION OF SIGNALLING NOUNS IN MEDIA LANGUAGE: BASED ON ACADEMIC CORPUS ANALYSIS OF THE KAZAKH LANGUAGE

*Sarseke G.A.[1], Kalieva S.E.[2]
*[1,2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article analyses the use of signalling nouns in Kazakh discourse in mass media texts, based on data from an academic Kazakh corpus.

The study is grounded in corpus linguistics and functional-pragmatic analysis. The study aimed to identify frequency indicators of signalling nouns in media texts, how they are distributed within context and their function in organising discourse. Signalling nouns were considered to be a linguistic mechanism that connects information blocks within a text, as well as connecting previous and subsequent thoughts.

The main purpose of the study is twofold: first, to identify the semantic, functional and pragmatic aspects of signalling nouns that are actively used in media discourse; and second, to describe their role in organising the structure of text.

During the study, quantitative corpus analysis was employed to determine the frequency indicators of signalling nouns, while qualitative contextual analysis was used to determine their semantic and discourse functions.

As a result of the study, the functions of signalling nouns in media texts were determined: structuring information, ensuring the integrity and coherence of the text, forming a thematic core, strengthening the semantic accent and expressing the author's evaluative position. In addition, their role in directing the reader's attention, strengthening the argument and increasing the pragmatic effect of the text was proven. As a result of the study, linguistic processes characteristic of media discourse were identified, taking into account frequency, contextual use and genre features.

The results of this study are important for theoretical and practical purposes in the fields of corpus linguistics, functional grammar, and media linguistics within Kazakh linguistics. They allow us to describe the dynamics of linguistic units in modern Kazakh and to use academic Kazakh corpus data effectively in media language research.

Keywords: signalling nouns, corpus linguistics, academic corpus, functional-pragmatic analysis, cohesion, coherence, mass media language, media discourse

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Сәрсеке Гүлнәр Әдебиетқызы – филология (PhD) ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-1670-5131, e-mail: sarseke_ga@enu.kz

Калиева Самал Ерболовна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-8669-5098, e-mail: kalieva_sye_2@enu.kz

Информация об авторах:

Сарсеке Гульнар Адебиеткызы – кандидат (PhD) филологических наук, доцент, ассоциированный профессор Евразийского национального

университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-1670-5131, e-mail: sarseke_ga@enu.kz.

Калиева Самал Ерболовна – кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-8669-5098, e-mail: kalieva_sye_2@enu.kz.

Information about the authors:

Gulnar Adebietkyzy Sarseke – Candidate (PhD) of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-1670-5131, e-mail: sarseke_ga@enu.kz.

Kaliyeva Samal Yerbolovna – Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8669-5098, e-mail: kalieva_sye_2@enu.kz.

UDC 372.462
IRSTI 16.21.07
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.022

FOUNDATIONAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF ORTHOGRAPHIC NORMS IN KAZAKH

*Seisenbek N.B.[1], Ramazanova Sh.A.[2]
*[1]Bilim Innovations Group, Almaty, Kazakhstan
[2]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This study advances a systemic and phonologically grounded framework for the formation of orthographic norms in Kazakh. It argues that contemporary writing practice does not consistently maintain correspondence between phonological structure, morphological integrity, and historically established conventions, thereby necessitating principled reconsideration of orthographic regulation.

The purpose of the study is to identify the fundamental principles for the formation of orthographic rules in the Kazakh language and to systematize them on the basis of the phonological and morphonological nature of the language.

The analysis focuses on the alignment between alphabetic composition and the phonemic system, the phonological status of the letters -i (-и) and -u (-у), syllable structure and consonant cluster constraints, mechanisms of loanword assimilation, and the structural criteria governing the joint and separate spelling of complex lexical units. The agglutinative nature of Kazakh and the law of vowel harmony are identified as foundational parameters for modeling orthographic stability. Particular attention is given to phonotactic restrictions and phonetic processes – such as epenthesis, epithesis, and apocope – that systematically shape the adaptation of borrowed vocabulary.

Methodologically, the study integrates comparative-analytical, descriptive, and systemic modeling approaches. Normative documents, orthographic dictionaries, and phonetic research were examined to evaluate the degree of correspondence between codified spelling norms and the internal phonological organization of the language.

The findings substantiate the necessity of reconfiguring Kazakh orthography as an internally coherent model grounded in phonological and morphonological principles. The study proposes prioritizing the principle of “adapting spelling to the language” as a theoretical foundation for orthographic reform. The results may inform the revision of orthographic dictionaries, the evaluation of alphabet variants, and the refinement of normative standards.

Keywords: Kazakh orthography, spelling principles, phonological principle, morphonology, loanwords, sound combinations, complex words, orthographic system

Introduction

Kazakh orthography is an essential instrument for establishing the written norm of the national language and regulating the graphic representation of the

linguistic system. The scientific organization of a writing system is closely connected with the phonological nature of the language, its morphological structure, and historically established norms. The relationship between language and writing has been examined in Kazakh linguistics since the early stages of its development. A. Baitursynuly emphasized that writing should serve the language and proposed the principle of "adapting spelling to the language" [1]. This proposition underscores the necessity of forming the orthographic system on the basis of the internal laws of the language.

In contemporary Kazakh writing practice, orthographic principles do not always fully correspond to the natural phonological laws of the language. In particular, theoretical consistency has not been fully established with regard to the relationship between the alphabet and the phonemic system, the status of the letters **-i** ***(-u)*** and **-u** ***(-y)***, the principles governing the assimilation of loanwords, consonant cluster restrictions, and the joint or separate spelling of complex names. This situation indicates the need to reconsider orthographic norms on a systematic basis.

The agglutinative structure of the Kazakh language and the law of vowel harmony constitute fundamental features of its phonological system. If these characteristics are not taken into account, discrepancies arise between orthographic norms and the natural sound structure of the language. Therefore, in forming spelling rules, it is important to recognize the internal systemic regularities of the language as guiding principles.

This article examines the principal guidelines for the formation of spelling rules in Kazakh orthography from phonological and morphonological perspectives. It systematically analyzes the correspondence between the alphabetic composition and the sound system of the language, the nature of the letters **-i** ***(-u)*** and **-u** ***(-y)***, syllable structure and patterns of consonant clustering, the phonetic mechanisms of loanword adaptation, and the criteria governing the spelling of complex words. The scientific validity of the principle of "adapting spelling to the language" is substantiated in the process of improving orthographic norms, and Kazakh orthography is proposed to be viewed as an integral model with its own internal logic.

Orthography is not merely a set of graphic symbols; it is the written representation of the structural model of a language. Writing norms must maintain a balance between phonetic economy and morphological clarity. If orthographic principles are not grounded in the phonological system of the language but instead rely on external traditional influences, inconsistency and contradiction arise in writing practice. Therefore, in forming spelling rules, phonological stability and morphological integrity must be considered in close interrelation. Only an orthographic model based on the agglutinative nature of the Kazakh language and the law of vowel harmony can ensure stable writing norms that correspond to the natural development of the language.

Recent cross-linguistic research on orthographic depth demonstrates that the degree of correspondence between graphemes and phonemes directly influences reading fluency and orthographic stability. Empirical findings indicate that

writing systems with higher phonological transparency promote more consistent decoding processes and reduce structural inconsistency within the orthographic system [5]. These results reinforce the argument that strengthening phonological grounding in Kazakh orthography is not merely a theoretical preference, but a functional necessity for ensuring systemic coherence.

Theoretical Foundations of Kazakh Orthography. The systematization of Kazakh orthography begins, first and foremost, with clarifying its theoretical foundations. A writing system does not emerge randomly; it develops in interaction with the phonological structure, morphological organization, and historical evolution of the language. Therefore, the principle adopted in the formation of spelling rules is of decisive importance.

In orthographic theory, phonetic, morphological, and historical-traditional principles are traditionally identified. However, the relative weight of these principles is not the same in every language. Kazakh is an agglutinative Turkic language governed by vowel harmony; consequently, its writing system should primarily rely on phonological stability and morphological integrity.

In Kazakh linguistics, the relationship between language and writing has been examined from an early stage. In the works of Q. Zhubanov, the necessity of aligning orthographic norms with the natural structure of the language is emphasized [4]. This position highlights the importance of considering writing principles in close connection with the internal system of the language.

The issue of phonological stability has also been specifically addressed in Kazakh linguistics. The sound system of the language is shown to change very slowly from a historical perspective. Sounds do not arise randomly, nor do they enter a language in a ready-made form; loanwords are assimilated through adaptation to the phonological laws of the recipient language. From this standpoint, preserving sounds that are not characteristic of the language within the alphabet, or fixing them through new graphic symbols, may create contradictions within the orthographic system.

Studies describing Kazakh phonetics on the basis of the syngema theory clarify the internal organization of the vowel and consonant systems of the language [2]. These works specifically identify the core groups of vowels in Kazakh and the constraints governing consonant combinations. For example, the regular pairing of the consonants **q/k** ***(қ, к)*** and **ğ/g** ***(ғ, г)*** with back and front vowels demonstrates the internal systematic organization of the phonological system. Graphic norms established without consideration of such regularities create a discrepancy between writing and pronunciation.

The current alphabet based on Cyrillic script contains letters that do not directly correspond to the natural phonemic system of the Kazakh language. This issue becomes particularly evident in the assimilation of loanwords. The correspondence between the alphabet and the phonological structure of the language is a fundamental condition for orthographic stability. If the alphabet does not accurately reflect the sound nature of the language, spelling rules are inevitably forced to rely on numerous exceptions and special cases.

In this regard, the following principles may be regarded as fundamental in the formation of spelling rules:

– maximum correspondence between the alphabetic composition and the phonemic system of the language;

– non-contradiction of writing norms with the law of vowel harmony;

– observance of consonant cluster restrictions;

– preservation of morphological integrity and structural transparency of words.

These principles make it possible to view orthography not as a collection of isolated rules but as an integral model grounded in the internal system of the language. Only when the agglutinative nature and phonological organization of the Kazakh language are taken into account can spelling norms acquire a systematic character.

Research Objective, Main Directions, and Core Ideas. The primary objective of this study is to identify the fundamental principles for the formation of spelling rules in Kazakh orthography and to systematize them on the basis of the phonological and morphonological nature of the language. It is observed that some orthographic norms established in Kazakh writing practice do not fully correspond to the internal phonological laws of the language. Consequently, there arises a need to consider the orthographic system not as a collection of isolated rules, but as an integral model interconnected with the structural organization of the language.

The research is primarily directed at analyzing the correspondence between the alphabetic composition and the phonemic system of the Kazakh language. Since the alphabet constitutes the foundation of the writing system, each of its symbols must correspond to specific sound units in the language. Graphically fixing sounds that are not inherent to the language or institutionalizing elements that do not belong to its phonological system as orthographic norms may generate contradictions in writing practice. Therefore, the formation of spelling rules is examined in close connection with the alphabetic principle.

In addition, the study specifically analyzes the phonological status of the letters **-и *(-u)*** and **-у *(-y)***. Taking into account the syllable structure of the Kazakh language and the constraints governing consonant combinations, the orthographic function of these letters is reassessed. The preservation of syllable boundaries and sound combinations in the spelling of native words is regarded as an essential condition for orthographic consistency. The principle that writing norms must not contradict the natural pronunciation system of the language constitutes the basis of this analysis.

Another direction of the research concerns the assimilation of loanwords. In the phonetic adaptation of words borrowed into Kazakh, phenomena such as epenthesis, epithesis, and apocope occur in accordance with the internal laws of the language. However, not all of these processes have been systematically

codified from an orthographic perspective. Therefore, examining the mechanisms of loanword adaptation in connection with the phonological structure of the language plays an important role in systematizing spelling rules.

The issue of the joint and separate spelling of complex names is also analyzed on the basis of semantic integrity, morphological unity, and syntactic independence. In distinguishing between compound words and word combinations, reliance solely on traditional practice is insufficient; this issue must be evaluated in relation to the structural nature of the language.

Thus, the central idea of the article is that the development of the orthographic system should be based not on "adapting the language to spelling" but on "adapting spelling to the language". The agglutinative structure of the Kazakh language and the law of vowel harmony are proposed as the primary theoretical foundations for constructing the orthographic model. Spelling norms can acquire a stable and consistent character only when they are systematized with due regard to the internal laws of the language.

Scientific and Practical Significance. The systematization of Kazakh orthography is not merely a theoretical issue; it is a pressing matter that directly affects the functional stability of the language and the quality of writing culture. The lack of consistency in orthographic norms, their misalignment with phonological regularities, or the excessive proliferation of exceptions and special cases create instability in writing practice. Therefore, reconsidering spelling rules on a scientific basis is essential for preserving the internal logic of the linguistic system.

Although the issue of orthography has been addressed at various stages in Kazakh linguistics, the comprehensive systematization of writing norms in relation to the phonological nature of the language remains relevant. Discussions concerning the role of phonological stability and morphological integrity in the orthographic model are reflected in studies on Kazakh phonetics [2], [3]. Nevertheless, in contemporary writing practice, it is difficult to assert that full consistency has been achieved in the alphabetic composition, the principles of loanword adaptation, and the spelling of complex words.

The scientific significance of this research lies in its consideration of Kazakh orthography not as a collection of isolated rules but as an integral model grounded in the structural system of the language. By proposing the phonological principle as a foundational guideline in the formation of orthographic norms, the article substantiates the need to strengthen the correspondence between writing and language. This approach enables the development of the Kazakh writing system in harmony with its internal regularities.

From a practical perspective, the findings of the study may be applied in updating orthographic dictionaries, refining spelling rules, and scientifically evaluating new graphic variants. In addition, proposing clear criteria for the assimilation of loanwords and for the joint and separate spelling of complex names contributes to establishing consistency in writing practice. Bringing orthographic norms closer to the natural phonological structure of the language

reduces the discrepancy between writing and pronunciation and facilitates the development of accurate writing skills.

The stability of orthographic norms directly affects the quality of speech culture and writing culture. In works examining the theoretical foundations of Kazakh speech culture, the role of consistency in writing in the formation of linguistic norms is particularly emphasized [7]. Therefore, the systematic nature of orthographic principles is an important indicator of linguistic culture.

In this regard, the results of the research are not limited to theoretical reflection but also have applied significance in improving normative documents and clarifying language standards.

Materials and methods

The study is aimed at examining the systematization of Kazakh orthography on the basis of the internal structural regularities of the language. For this purpose, comparative-analytical, descriptive, and systemic modeling methods were employed. The degree of correspondence between orthographic norms and the phonological organization of the language was analyzed with reference to works describing the sound system of Kazakh [2], [3].

In the course of the research, normative documents on Kazakh orthography, orthographic dictionaries, and scholarly studies on phonetics were used as sources [6], [9]. To identify discrepancies between writing norms and the natural phonological structure of the language, structural analysis based on specific examples was conducted. Particular attention was given to the relationship between the alphabetic composition and the phonemic system, the orthographic function of the letters **-i** ***(-u)*** and **-u** ***(-y)***, constraints on consonant clusters, and the mechanisms of loanword adaptation, all of which were examined from the perspective of phonological regularities.

In addition, morphonological analysis was applied to evaluate the issue of the joint and separate spelling of complex names on the basis of semantic integrity and morphological unity. In this regard, conclusions related to the theory of complex words were taken into account [10]. The findings were systematized in accordance with a systemic principle, and model-based guidelines for the formation of orthographic norms were identified.

Results and discussion

The Alphabet and the Issue of Phonological Correspondence. The systematization of Kazakh orthography begins, first and foremost, with determining the correspondence between the alphabetic composition and the phonemic system of the language. The alphabet constitutes the graphic foundation of the writing system, and its structure is directly connected with the sound organization of the language. If the system of graphic symbols does not align with the natural phonological structure of the language, instability arises within orthographic norms.

The sound system of the Kazakh language is based on its agglutinative structure and the law of vowel harmony. The phonological organization of the

language is characterized by specific regularities governing the combination of vowels and consonants. Research in phonetics indicates that the sound composition of Kazakh has remained relatively stable from a historical perspective [2]. Studies describing the phonetic system of Kazakh also emphasize the regularities of vowel and consonant combinations and the stability of syllable structure. These findings make it possible to clarify the phonological foundation of the orthographic model. Such stability should be regarded as a fundamental basis for constructing the orthographic system.

Studies describing Kazakh phonetics from the perspective of the syngema theory consider the sound units of the language in systematic interrelation [3]. These works clearly identify the core groups of vowels and the restrictions governing consonant combinations in Kazakh. For example, the combination of the consonants **q** ***(қ)*** and **ğ** ***(ғ)*** with back vowels, and **k** ***(к)*** and **g** ***(г)*** with front vowels, reflects the internal phonological organization of the language. Orthographic norms established without regard to such regularities weaken the correspondence between writing and pronunciation.

The syllable structure of the Kazakh language does not permit an initial cluster of two consonants at the beginning of a word. In the work of Yrzauly [17], it is demonstrated that the natural syllable model of Kazakh is based on the CV and CVC types. For example: *sport-ysport (in pronunciation), klass-kylas (colloquial adaptation), traktor-tyraktor (colloquial adaptation).* This phenomenon is realized through epenthesis. The orthographic norm does not fully recognize such adaptation, which results in a discrepancy between writing and pronunciation.

The current alphabet also includes letters that are not characteristic of the natural phonemic system of the Kazakh language. The graphic fixation of elements that lie outside the native sound structure of the language – particularly in the assimilation of loanwords – leads to an increase in additional rules and exceptional cases within the orthographic system. If correspondence between the alphabetic composition and the phonological system is not maintained, it becomes difficult to ensure consistent systematization of spelling norms.

Studies on the history of language emphasize that words may be borrowed from other languages, but sounds do not enter in a ready-made form [2]. Loanwords are assimilated through adaptation to the phonological laws of the recipient language. This phenomenon is characteristic of Turkic languages as well. Therefore, graphically establishing sounds that are not inherent to the language as independent phonemes may weaken orthographic principles.

The alphabetic principle and the issue of phonological correspondence constitute the fundamental foundation of the orthographic system. If writing accurately reflects the sound nature of the language, the number of spelling rules is reduced, the number of exceptions decreases, and consistency is established in writing practice. Conversely, when a graphic model detached from the phonological system is adopted, orthographic norms acquire a mechanical character and their connection with the internal structure of the language weakens.

From this perspective, in improving Kazakh orthography, aligning the alphabetic composition with the phonemic system of the language should be regarded as a primary principle. The greater the correspondence between the alphabet and the phonological structure, the more stable and systematic the orthographic model becomes.

Considering that the historical stages of Kazakh writing have passed through Arabic, Latin, and Cyrillic scripts, each graphic transition has influenced the phonological system of the language to varying degrees. Studies on the history of writing have repeatedly raised the issue of the correspondence between graphic reforms and the nature of the language [13], [14]. These works demonstrate that orthographic principles are not merely technical matters but phenomena intrinsically connected with the linguistic system.

Of the 42 letters in the Cyrillic-based alphabet, nine do not represent native Kazakh phonemes, and some are graphic elements borrowed from the Russian language.

Table 1. Letters of the Cyrillic-based alphabet that do not correspond to native Kazakh phonemes

Letter	Native Kazakh phoneme?	Reason for inclusion
в	Not a native phoneme	Russian language
ф	Not a native phoneme	Russian language
х	Phonemic status disputed	Borrowed
ц	Not a native phoneme	Russian language
ч	Borrowed	Russian language

The Letters -i (-u) and -u (-y) and the Issue of Syllable Structure. One of the complex issues in Kazakh orthography requiring theoretical clarification concerns the phonological status of the letters **-i *(-u)*** and **-u *(-y)*** and their function within syllable structure. This issue is not merely graphic in nature; it is directly related to the sound system and syllable theory of the Kazakh language.

It is well known that the syllable system of Kazakh is based on the vowel. The nucleus of a syllable is a vowel, while consonants combine within syllable boundaries according to specific regularities. In Kazakh, the occurrence of two consonants at the beginning of a syllable is not considered a natural phenomenon. This regularity has been repeatedly demonstrated in phonetic research [2]. Therefore, preserving syllable structure in writing should be regarded as a fundamental condition of orthographic stability.

The current orthographic function of the letters **-i *(-u)*** and **-u *(-y)*** does not always align with this syllable structure. Historically, the sounds **-y (j)** and **-u (w)** were regarded as semivowels or sonorant consonants. In more recent studies, they have predominantly been classified among consonants [3]. However, in writing practice these letters may sometimes give the impression of functioning as vowels.

In Kazakh, the letters i and u are not independent vowels; rather, they often exhibit diphthongal or semivocalic characteristics. For example: *su = [sʊw], mi*

= *[mj]*. Although these words are considered monosyllabic, their articulatory structure is more complex.

In words such as *su, tu, mi, ki, qi* only one vowel is assumed to be present; however, in pronunciation a sequence of a vowel and a semivowel element can be observed. When determining syllable boundaries, the structure of such words becomes more complex. If syllables are divided solely on a graphic basis, it may appear in some cases that a consonant cluster occurs at the beginning of a syllable, which does not fully correspond to the natural syllable structure of the Kazakh language.

In words such as *kiim (киім), qiyin (қиын)* and *tiyin (тиін)* the determination of syllable boundaries likewise requires both orthographic and phonological analysis. The discrepancy between the sound structure and the written form of these words calls for additional explanation from the perspective of syllable theory. Such phenomena demonstrate that orthography does not always fully correspond to the phonological model.

Moreover, the letters **-i *(-и)*** and **-u *(-у)*** acquire additional complexity in the assimilation of loanwords. Graphic solutions used in place of the letters ya and yu give rise to further issues concerning syllable structure and the law of vowel harmony. In words such as *taqiya (тақия), jariya (жария), qariya (қария), miya (мия), ayu (аю), jiyu (жию)* and *tiyu (тию)* the discrepancy between pronunciation and writing is the result of phonetic adaptation. Such examples indicate the need to reconsider orthographic norms on the basis of the phonological regularities of the language.

Only an orthographic model developed with due regard to syllable structure, consonant cluster restrictions, and the law of vowel harmony can ensure correspondence between writing and pronunciation. Therefore, a systematic clarification of the graphic and phonological functions of the letters **-i *(-и)*** and **-u *(-у)*** constitutes one of the important directions in improving Kazakh orthography.

Assimilation of Loanwords and Mechanisms of Phonetic Adaptation. One of the important and complex issues in Kazakh orthography concerns the principles governing the assimilation of loanwords. Although lexical borrowing from one language to another is a natural historical phenomenon, the sound system is not transferred in a ready-made form. Lexical elements are assimilated through adaptation to the phonological laws of the recipient language. This phenomenon is characteristic of Turkic languages as well and has been specifically examined in phonetic studies [2].

The phonological structure of the Kazakh language imposes certain restrictions on consonant combinations. The occurrence of consonant clusters that are not characteristic of the language – either at the beginning of a word or within a syllable – is not found in native Kazakh words. From this perspective, the original written forms of words such as *klass, sport* and *traktor* do not conform to the syllable structure of Kazakh. In pronunciation, such words often undergo phonetic adaptation: a vowel element is inserted between consonants, or a final sound is omitted. These processes are realized through mechanisms of epenthesis and apocope.

Processes of phonetic adaptation operate in accordance with the internal laws of the language. Epenthesis refers to the insertion of an intervening vowel to facilitate consonant clusters; epithesis involves the addition of a sound at the end of a word; apocope denotes the loss of a final sound. Such phenomena are frequently observed in the assimilation of loanwords into Kazakh. For example, in variants such as *rahmet/raqmet* and *hikaya/qikaya*, articulatory and phonological characteristics of the language play a decisive role.

The representation of the sound **kh (x)** in loanwords likewise requires analysis from the perspective of orthographic stability. In the native phonological system of the Kazakh language, the phoneme **kh** has not developed as an independent and stable element. Therefore, the issue of preserving this sound graphically or replacing it with **q** or **k** is directly related to orthographic principles. In such cases, writing norms should not rely solely on historical tradition but must take into account the internal phonological system of the language.

Similarly, the question of preserving or simplifying consonant clusters in the spelling of loanwords requires clarity of orthographic principle. If orthography codifies graphic forms that do not correspond to the natural syllable structure of the language, the discrepancy between writing and pronunciation increases. By contrast, variants adapted in accordance with the phonological model of the language promote stability in writing practice.

In the process of systematizing Kazakh orthography, it is important to establish a common principle for the assimilation of loanword vocabulary. This principle should be grounded in the preservation of phonological stability. Only when the sound regularities of the language are taken as the primary criterion in the adoption of loanwords can the orthographic model acquire an internally coherent character.

The Issue of Variability in Orthographic Dictionaries. In various editions of Kazakh orthographic dictionaries, inconsistency in the spelling of a number of words can be observed. This situation indicates instability in orthographic principles. In his study, Qaliev [8] compares dictionary editions published between 1948 and 2013 and provides concrete examples demonstrating that the same word was spelled differently in different periods.

Table 2. Types of orthographic variability in Kazakh orthographic dictionaries

Category	Examples		
Changes in the spelling of the same word	qauyp – qauip *(қауып – қауіп)*	nauyryz – nauryz (науырыз – наурыз)	
Variant forms	qaqy / quqy / haqy (қақы/құқы/хақы)	shahar / shahhar / shaqar (шахар/шаһар/шақар)	raqmet / rahmet (рақмет/рахмет)
Instability in joint/ separate spelling	ashyqhat – ashyq hat (ашықхат – ашық хат)	qolhat – qol hat (қолхат – қол хат)	aqqutan – aq qutan (аққұтан – ақ құтан)
Different treatment of structurally similar pairs	jarissöz – alǵy söz / soñǵy söz (жарыссөз – алғы сөз/ соңғы сөз)	sujürek – qoian jürek (сужүрек – қоян жүрек)	

Note: The examples are based on B. Qaliev's comparative analysis of orthographic dictionaries.

These data demonstrate that there is no consistent balance in the orthographic system between phonetic adaptation and the preservation of tradition. Such inconsistency suggests that orthography has relied not on an integral model, but rather on historical and mechanical principles.

From this perspective, the issue of assimilating loanwords is not merely a matter of correcting the spelling of individual words, but of clarifying the overall principle of the orthographic system. Taking into account the regularities of phonological adaptation makes it possible to stabilize writing norms and to reduce the number of excessive exceptions and special cases.

The problem of loanword assimilation has also been significant in the history of Kazakh writing. Studies examining the evolution of orthographic principles emphasize that the adaptation of loanwords should be based on the internal laws of the language [12]. This conclusion remains relevant in the contemporary process of systematizing Kazakh orthography.

The Issue of Joint and Separate Spelling of Complex Names. One of the controversial issues in Kazakh orthography that requires theoretical clarification concerns the principles governing the joint or separate spelling of complex names. This issue is not merely a graphic decision; it is a structural problem grounded in the interrelation of word formation, semantics, and syntax.

The distinction between compound words and word combinations has long been examined in linguistics. The principal feature of a compound word is semantic integrity and morphological unity. Such structures denote a single concept, and their components lose independent semantic relations. These conclusions have been thoroughly substantiated in Kazakh linguistics [10], [11].

Studies specifically addressing the structural characteristics of compound words identify semantic integrity and morphological unity as their defining features [11]. This conclusion provides a scientific basis for clarifying the criteria for the joint spelling of complex names.

In orthographic practice, some jointly written forms have been fixed on the basis of historical tradition; however, not all of them have been systematically classified from a structural analytical perspective. For example, the spelling of compound words, fused forms, abbreviated names, and terminological complex units is based on different principles. In some cases, despite the presence of semantic integrity, the orthographic norm preserves separate spelling, and in others, the reverse situation occurs.

In addressing the joint spelling of complex names, semantic integrity must be considered alongside morphological unity as a primary criterion. If the components function as a single lexical unit and lose their syntactic independence, such structures should appropriately be written together. Conversely, if the grammatical relationship between the components is preserved and they function syntactically as a free combination, the principle of separate spelling should be maintained.

In contemporary orthographic practice, the spelling of certain complex names is often determined primarily by tradition, while structural criteria are relegated to a secondary position. This tendency hinders consistency within the

writing system. Therefore, re-systematizing the joint and separate spelling of complex names on the basis of morphonological and semantic criteria is essential for ensuring orthographic stability.

The orthographic systematization of complex names is also connected with the agglutinative nature of the language. In Kazakh, where word-formation models are clearly structured, orthography should likewise exhibit systematic consistency. When writing norms correspond to word-formation structure, the orthographic model acquires internal logic.

From this perspective, regulating the spelling of complex names is not merely a matter of clarifying spelling rules, but of establishing a systemic approach that takes into account the structural nature of the language.

Proper Names and the Issue of Orthographic Tradition. In Kazakh orthography, the spelling of proper names clearly reflects the relationship between historical tradition and phonological correspondence. Personal names, place names, tribal names, and surnames should preserve the traditional layer of the writing system while also conforming to the phonological nature of the language.

Since proper names are dependent on historically established graphic norms, their spelling is often regulated according to the principle of tradition. Nevertheless, correspondence between the internal phonological laws of the language and the orthographic model remains important in this domain as well. If the spelling of proper names contradicts the sound structure of the language, a persistent discrepancy arises between writing and pronunciation.

The spelling of personal names and surnames became particularly complex during the period of graphic changes in the twentieth century. Changes in the phonetic composition of surnames, the influence of Russian orthographic patterns, and transliterative adaptation resulted in forms that diverged from their original shape. For example, *Borikok* became *Borgekov* and *Qozhahmet* became *Kozhakhmetov*. Such phenomena illustrate the interaction between the phonological system of the language and writing tradition.

In systematizing the orthography of proper names, two factors must be taken into account: historical stability and phonological correspondence. While it is not appropriate to completely disregard historical tradition, there is a need to reconsider, on a scientific basis, graphic forms that contradict the natural sound structure of the language. This issue concerns not only individual names but also the integrity of the overall orthographic principle.

The spelling of toponyms and ethnonyms likewise requires analysis from the perspective of orthographic consistency. When names adapted to the phonological system of the Kazakh language coexist with forms preserved according to external models, inconsistency arises within writing norms. Therefore, the regulation of proper name spelling should be based on a common principle grounded in the phonological model of the language.

The orthography of proper names is not merely a matter of tradition; it constitutes an integral part of national writing culture. An orthographic model formed in accordance with the agglutinative nature of the language and the law of vowel harmony makes it possible to achieve consistency in this domain as

well. From this perspective, the issue of spelling proper names is one of the key indicators of the coherence of the overall orthographic system.

Research Value. The value of this study lies in its consideration of Kazakh orthography not as a collection of isolated rules, but as an integral system grounded in the phonological and morphonological structure of the language. Proposing phonological stability and morphological integrity as fundamental guiding principles in the formation of orthographic norms makes it possible to reconsider the writing system on a scientific basis.

Although the issue of orthography has been addressed at various stages in Kazakh linguistics, the comprehensive systematization of spelling principles in relation to the internal phonological laws of the language has not been fully resolved. While the interrelation between phonetics and orthography has been examined [2], [3], the need to reconsider the orthographic model on the basis of coherent principled foundations remains. This study may be regarded as a theoretical step in that direction.

The significance of the research also lies in its integrated examination of the correspondence between the alphabetic composition and the phonemic system, the status of the letters **-i** ***(-u)*** and **-u** ***(-y)***, the mechanisms of loanword assimilation, and the principles governing the spelling of complex names. Although these issues are often analyzed separately, together they constitute the unified structure of the orthographic model.

The principle of "adapting spelling to the language" proposed in the article, provides a theoretical basis for regulating orthographic norms in accordance with the natural development of the language. Such an approach aims to strengthen the correspondence between writing and pronunciation and to reduce excessive exceptions and special cases.

Thus, the study contributes to the theoretical systematization of the issue of improving Kazakh orthography and to clarifying the internal logic of the orthographic model.

Practical Significance. The findings of this study may be applied in the normative improvement of Kazakh orthography. The proposed recommendations regarding the systematization of the alphabetic composition, the principles of loanword assimilation, and the criteria for the spelling of complex names may be utilized in the process of updating orthographic dictionaries [9].

In addition, proposing phonological stability as a foundational principle in the reconsideration of spelling rules contributes to the refinement of normative documents. This is particularly important in the scientific evaluation of new graphic variants. When writing norms correspond to the natural phonological structure of the language, the orthographic model acquires a stable and consistent character.

From a practical standpoint, the results of the study may also be applied in education, in the development of language standards, and in editorial practice. Reducing the discrepancy between writing and pronunciation has a positive effect on the development of accurate writing skills.

Thus, the research is not limited to theoretical reflection but also has applied value in clarifying and systematizing orthographic norms.

It is also observed that variability persists in the spelling of certain loanwords in contemporary orthographic dictionaries [15]. This situation indicates the need to strengthen the theoretical foundation in order to ensure consistency within the orthographic model.

Conclusion

The formation of spelling rules in Kazakh orthography is directly connected with the phonological and morphological nature of the language. The writing system can acquire a stable and consistent character only when it is grounded in the internal structural regularities of the language.

The study comprehensively examined the correspondence between the alphabetic composition and the phonemic system, the status of the letters **-i** ***(-u)*** and **-u** ***(-y)***, syllable structure and consonant cluster constraints, mechanisms of loanword assimilation, and the principles governing the spelling of complex names. The results of the analysis demonstrate the necessity of systematizing orthographic norms on the basis of the natural phonological structure of the language.

The agglutinative nature of the Kazakh language and the law of vowel harmony should be recognized as the primary foundations for constructing the orthographic model. The improvement of spelling rules can preserve correspondence between writing and pronunciation only when it is based not on "adapting the language to spelling" but on "adapting spelling to the language".

Thus, improving Kazakh orthography requires not merely the correction of individual rules, but the formation of an integral principled model.

Information about funding

This article was prepared within the framework of grant funding for scientific and (or) scientific-technical projects for 2024–2026. The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP23489392).

REFERENCES

[1] Baitursynuly A. Til tagylymy [Language Instruction]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b. [in Kaz.]

[2] Myrzabekten B. Qazaq tiliniñ fonetikasy [Phonetics of the Kazakh Language]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 240 b. [in Kaz.]

[3] Junisbek Ä. Qazaq fonetikasy [Kazakh Phonetics]. – Almaty: Arys, 2009. – 312 p. [in Kaz.]

[4] Zhubanov Q. Qazaq tili jönindegi zertteuler [Studies on the Kazakh Language]. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 b. [in Kaz.]

[5] Fernandes S., Querido L., Verhaeghe A. Learning to read in an intermediate depth orthography: The longitudinal role of grapheme sounding on

different types of reading fluency // Behavioral Sciences. – 2024. – 14(5) – P.396. https://doi.org/10.3390/bs14050396

[6] Syzdyk R. Qazaq ädebï tiliniñ tarïhy [History of the Kazakh Literary Language]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 320 b. [in Kaz.]

[7] Üäli N. Qazaq söz mädenïetiniñ teorïyalıq negizderi [Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2007. – 280 b. [in Kaz.]

[8] Qaliev B. Orfografïyalıq sözdikterdegi ala-qūlalyqtar men qayşylyqtar [Inconsistencies and Contradictions in Orthographic Dictionaries]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2025. – 211 b. [in Kaz.]

[9] Qazaq orfografïyalıq sözdigi [Kazakh Orthographic Dictionary]. – Almaty: Arys, 2013. – 720 b. [in Kaz.]

[10] Akhanov K. Til biliminiñ negizderi [Foundations of Linguistics]. – Almaty: Sanat, 1993. –496 b. [in Kaz.]

[11] Shäkenov Q. Qazaq tilindegi kürdeli sözder [Compound Words in the Kazakh Language]. –Almaty: Gylym, 1991. – 176 b. [in Kaz.]

[12] Töreqūlov N. Qazaq jazuwınıñ qalıptasu tarïhy [The History of the Formation of Kazakh Writing]. – Almaty: Qazaqstan, 1982. – 256 b. [in Kaz.]

[13] Qurışjanov Ä. Qazaq jazuwınıñ tarïhy [History of Kazakh Writing]. – Almaty: Mektep, 1988. – 240 b. [in Kaz.]

[14] Jemeney I. Älipbi jäne ulttyq jazuw mäseleleri [Alphabet and Issues of National Writing]. –Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 210 b. [in Kaz.]

[15] Ämirjanova N. Qazaqstandağı latyn jazuwınıñ tarïhï tağylymy [Historical Experience of the Latin Script in Kazakhstan]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 300 b. [in Kaz.]

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫНДА ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БАСТЫ ҰСТАНЫМДАРЫ

*Сейсенбек Н.Б.[1], Рамазанова Ш.Ә.[2]

*[1] «Bilim Innovations Group» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі Алматы, Қазақстан

[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазақ орфографиясындағы орфографиялық нормаларды қалыптастырудың фонологиялық негізделген жүйелік моделін ұсынады. Қазіргі жазу тәжірибесінде фонологиялық құрылым, морфологиялық тұтастық және тарихи қалыптасқан дәстүрлі қағидалар арасындағы сәйкестік үнемі сақтала бермейтіні көрсетіліп, осыған байланысты орфографиялық реттеуді принциптік тұрғыдан қайта қарастыру қажеттігі негізделеді.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тіліндегі орфографиялық ережелерді қалыптастырудың негізгі қағидаларын анықтау және оларды тілдің фонологиялық және морфонологиялық табиғаты негізінде жүйелеу.

Талдау әліпби құрамының фонемалық жүйемен сәйкестігіне, -і (-и) және -u (-у) таңбаларының фонологиялық статусына, буын құрылымы мен дауыссыз дыбыстар тіркесінің шектеулеріне, кірме сөздерді игеру механизмдеріне, сондай-ақ күрделі лексикалық бірліктердің бірге және бөлек жазылуын айқындайтын құрылымдық өлшемдерге бағытталған. Қазақ тілінің жалғамалы табиғаты мен үндестік заңы орфографиялық тұрақтылықты модельдеудің негізгі параметрлері ретінде қарастырылады. Сонымен қатар кірме лексиканы бейімдеу үдерісін жүйелі түрде айқындайтын фонетикалық құбылыстар – эпентеза, эпитеза және апокопа – мен фонетикалық шектеулердің орфографиялық реттеудегі рөліне ерекше назар аударылады.

Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы-талдамалы, сипаттамалық және жүйелік модельдеу тәсілдеріне негізделген. Нормативтік құжаттар, орфографиялық сөздіктер және фонетикаға қатысты ғылыми еңбектер талданып, кодификацияланған емле нормаларының тілдің ішкі фонологиялық ұйымдасуымен сәйкестік деңгейі бағаланды.

Зерттеу нәтижелері қазақ орфографиясын фонологиялық және морфонологиялық қағидаларға негізделген ішкі жүйелі модель ретінде қайта пайымдау қажеттігін дәлелдейді. Орфографиялық реформаның теориялық негізі ретінде «тілді емлеге икемдеу» емес, «емлені тілге икемдеу» қағидасын басымдыққа алу ұсынылады. Алынған қорытындылар орфографиялық сөздіктерді жаңарту, әліпби нұсқаларын ғылыми саралау және нормативтік стандарттарды жетілдіру үдерісінде қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: қазақ орфографиясы, емле қағидасы, фонологиялық принцип, морфонология, кірме сөздер, дыбыс тіркесімі, күрделі сөздер, орфографиялық жүйе

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ ПРАВИЛ В КАЗАХСКОЙ ОРФОГРАФИИ

*Сейсенбек Н.Б.[1], Рамазанова Ш.А.[2]
*[1] Товарищество с ограниченной ответственностью «Bilim Innovations Group», Алматы, Казахстан
[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби Алматы, Казахстан

Аннотация. Настоящее исследование предлагает системную и фонологически обоснованную модель формирования орфографических норм казахского языка. Показано, что в современной письменной практике не всегда последовательно сохраняется соответствие между фонологической структурой, морфологической целостностью и исторически сложившимися традиционными нормами, что обусловливает необходимость принципиального пересмотра орфографического регулирования.

Цель исследования – выявить основные принципы формирования орфографических правил казахского языка и систематизировать их на основе фонологической и морфонологической природы языка.

Анализ сосредоточен на соотнесённости состава алфавита с фонемной системой языка, фонологическом статусе букв -і (-и) и -ұ (-у), структуре слога и ограничениях на сочетание согласных, механизмах освоения заимствованной лексики, а также структурных критериях, определяющих слитное и раздельное написание сложных лексических единиц. Агглютинативная природа казахского языка и закон сингармонизма рассматриваются как базовые параметры моделирования орфографической устойчивости. Особое внимание уделяется фонетическим явлениям – эпентезе, эпитезе и апокопе – а также фонотактическим ограничениям, системно влияющим на адаптацию заимствованной лексики и орфографическое регулирование.

Методологическая база исследования включает сравнительно-аналитический, описательный и системно-моделирующий подходы. Проанализированы нормативные документы, орфографические словари и фонетические исследования с целью оценки степени соответствия кодифицированных орфографических норм внутренней фонологической организации языка.

Полученные результаты обосновывают необходимость переосмысления казахской орфографии как внутренне целостной модели, основанной на фонологических и морфонологических принципах. В качестве теоретического основания орфографической реформы предлагается приоритет принципа «приспособления орфографии к языку», а не «приспособления языка к орфографии». Выводы исследования могут быть использованы при обновлении орфографических словарей, научной оценке вариантов алфавита и совершенствовании нормативных стандартов.

Ключевые слова: казахская орфография, орфографическое правило, фонологический принцип, морфонология, заимствованные слова, сочетание звуков, сложные слова, орфографическая система

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 28.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Seisenbek Nurzhan Bizhomartuly – PhD doctoral student, Bilim Innovations Group, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2490-631X, e-mail: s.nureke.b@mail.ru

Ramazanova Shaigul Amirgaliqyzy – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9071-4872, e-mail: shaigul69@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбек Нұржан Бижомартұлы – PhD докторант, Bilim Innovations Group, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-2490-631X, e-mail: s.nureke.b@mail.ru

Рамазанова Шайгүл Әмірғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-9071-4872, e-mail: shaigul69@mail.ru

Информация об авторах:

Сейсенбек Нуржан Бижомартулы – PhD докторант, Bilim Innovations Group, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-2490-631X, e-mail: s.nureke.b@mail.ru

Рамазанова Шайгуль Амиргалиевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-9071-4872, e-mail: shaigul69@mail.ru

UDC 81’42:004.738.5
IRSTI 16.21.27; 16.31.51; 16.41.21
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.023

LINGUOCULTURAL FUNCTIONS OF INTERNET MEMES IN THE ERA OF DIGITAL GLOBALIZATION: A COMPARATIVE STUDY OF KAZAKH AND ENGLISH

Suyuberdieva A.A. [1], * Serkebayeva G.[2]
[1, * 2] South Kazakhstan University named after M.Auezov
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. In the framework of this study, we consider the roles of internet memes in digital globalization through their linguocultural analysis in comparison with Kazakh and English languages. This is achieved via qualitative research methods, which allow analyzing a sample consisting of 80 memes obtained via online search using multimodal linguocultural analysis and pragmatic analysis.

As a result of this study, it was established that internet memes are multimodal semiotic constructions, the meanings of which are produced by means of the combination of multimodal signs. While having similar universal forms, internet memes in both analyzed languages differ in terms of cultural specificity in content and structure, since Kazakh memes have more elaborated textual component, while English memes emphasize visual dominance and implicit meaning.

It was found that memes can serve different pragmatic functions such as making fun of certain phenomena, expressing social opinion, constructing personal identity and emotional expression. Additionally, the use of linguistic creativity in terms of grammatical deviation, phonetic spelling and hybrid languages in Kazakh memes was identified.

The theoretical importance of this study lies in the contribution of this research to the development of linguocultural and multimodal approaches in digital discourse research, along with adding information on linguocultures beyond English language usage.

From the perspective of practical significance, one can note that the results of this research can be applied in the frameworks of language education, intercultural communication and media studies.

Keywords: internet memes, linguocultural analysis, multimodality, digital discourse, cultural specificity, code-switching, globalization, digital environment

Introduction

In the era of digital globalization, communication processes have evolved, leading to a rise in internet memes which have become the most popular means of expression in digital space. The idea of the meme originated with Richard

Dawkins who defined it as a unit of cultural information, whereas nowadays, the term is used to refer to very complicated notions combining pictures, texts, humor and cultural codes [1]. Thus, memes are used not only for fun, but also for the expression of opinions, emotions, attitudes and cultural aspects.

In multilingual societies such as Kazakhstan, this process becomes especially visible because online communication is shaped by the interaction of different languages, cultural identities and sociolinguistic practices.

In multilingual communities like Kazakhstan, this process comes to light because digital interaction depends on the interplay between multiple languages and cultural identity.

The purpose of this research is to investigate the linguistic and cultural characteristics of internet memes as part of digital globalization based on the comparison of Kazakh and English language memes.

The goals of the research will be formulated in the following order:

1. To examine the multimodal nature of internet memes as tools for meaning construction.

2. To highlight cultural differences between memes in Kazakh and English contexts.

3. To examine the functional role of memes, namely their ability to amuse, convey social criticism, reflect individual identity, and serve as vehicles of emotion.

The scientific innovation of this study consists in the consideration of internet memes as complex units of cultural interaction mediated by language and multimodality. The vast majority of previous works consider the issue of internet memes globally or in terms of English-speaking community. Research devoted to memes in Kazakh language is scarce, especially comparative in scope.

Kazakh and English memes are compared as elements of single system. In addition to the visual aspect, special attention is paid to the interaction between language and culture within each meme. Some meme formats are distributed worldwide with minor modifications to their structure, but others are highly localized. Memes found on Kazakh digital space include linguistic hybridizations that consist of phrases in Russian, English and Kazakh as well as culturally specific references which cannot be translated literally. Another dimension of the investigation is associated with code switching. For many memes from Kazakhstan, it becomes apparent that the process of switching languages occurs in an unmarked fashion. In fact, such switching reflects the style of communication characteristic for online interaction rather than stylistic playfulness on the part of creators. Some hybrid forms have been observed repeatedly on various platforms. Such observation of memes makes them valuable materials for the analysis of language change online, especially in younger generations.

The idea of the meme belongs to the evolutionary biologist Richard Dawkins who coined this term as a cultural equivalent of gene. In the context of internet communication, however, meme received quite different interpretation. According to Limor Shifman, internet memes can be defined as clusters of digital objects featuring similar characteristics and created by knowing about each other [2]. The author emphasizes the role of repetition and variations in meme creation and distribution.

As for the practice of meme usage, it often includes significant changes to a meme format or even its total transformation. However, there are cases when only an image drastically changes its meaning under the impact of language use and social environment.

From the perspective of multimodality, the concept of communication becomes much broader since researchers such as Gunther Kress and Theo van Leeuwen claim that the creation of meaning involves several semiotic resources used in combination – image, typography, spatial organization, gesture and sound [3]. Memes are a natural product of multimodality since their meaning is constructed through interaction of image and text, rather than language use only. In some cases, a mere addition of one brief phrase turns the meaning of an image around completely.

As for the structure of meme discourse, the meaning of the image is carried on the emotional side, while that of text serves to direct interpretation. This does not mean that the two semiotic modes interact evenly. Some memes make sense without the phrase included, while in others text cannot be omitted in order to understand them. As for structure, the image can be accompanied by a simple reaction expression, one brief phrase and/or distorted spelling. That is enough.

The analysis of internet communication shows that digital lingustics is characterized by highly adaptive and unstable forms of language [4]. For example, David Crystal points out that internet discourse is characterized by non-standardized spelling, syntactical constructions and abbreviations. In meme discourse, deviations from the standard grammatical rules are often deliberate since they create certain effects (irony, expression, social recognition, etc.).

In multilingual environment, such features become even more pronounced. Kazakh memes tend to use several linguistic codes in one utterance, combining Russian particle words, English colloquialism and Kazakh phrases and idioms. This combination is often very fluid as if taken directly from spontaneous speech.

Materials and methods

This study adopts a qualitative comparative design to examine the linguocultural and communicative characteristics of memes used in Kazakh- and English-language digital communication. The study treats memes as multimodal discourse units in which verbal, visual, pragmatic, and cultural elements interact in the construction of meaning.

The analysis is primarily qualitative. Numerical values are used only as **descriptive frequencies** to indicate the distribution of recurrent patterns within the corpus and are not intended to constitute inferential statistical analysis. Accordingly, percentages reported in the Results section should be interpreted as descriptive indicators supporting qualitative comparison rather than as evidence of statistical generalization to the wider population of memes.

The corpus consisted of 80 memes: 40 primarily in Kazakh and 40 primarily in English. The corpus was constructed using purposive sampling. The aim of the sampling procedure was not to achieve statistical representativeness but to obtain comparable examples that could demonstrate recurrent linguistic, multimodal, pragmatic, and linguocultural patterns.

Memes were collected from Instagram, TikTok, and Telegram because these platforms provided publicly circulating examples of everyday digital communication relevant to the research objectives. The collection focused on memes encountered during the selected research period rather than on narrowly specialized communities or professional meme archives.

Four inclusion criteria were applied. A meme was included when it:

1. contained both a visual component and a textual component;
2. was publicly circulated in everyday digital communication;
3. contained sufficient verbal and visual information for multimodal analysis; and
4. provided evidence relevant to at least one of the analytical dimensions of the study, including linguistic creativity, cultural reference, pragmatic function, identity construction, or humor.

Memes belonging exclusively to specialized professional, political, commercial, or highly restricted online communities were excluded unless their content also demonstrated broader everyday communicative relevance. Duplicates and substantially identical reposts were also excluded from the analytical corpus.

The two language groups were intentionally balanced at 40 memes each. This equal distribution was adopted to facilitate qualitative comparison between the Kazakh and English datasets rather than to claim equivalence in the overall volume or popularity of the two meme cultures.

The corpus included both locally produced memes and adaptations of internationally circulating templates. Some examples required culturally specific background knowledge, while others relied on globally recognizable visual formats. The corpus also contained references to Soviet cultural memory, contemporary social issues, and everyday experiences. These variations were retained because they allowed the study to examine how global digital formats are locally adapted.

The analysis followed a structured coding procedure consisting of four analytical dimensions: multimodality, pragmatic function, linguistic creativity and linguocultural content.

First, each meme was examined at the visual level. The analysis recorded the type and communicative role of the image, including recognizable templates, facial expressions, gestures, social roles, and culturally meaningful visual situations.

Second, the verbal component was examined with attention to lexical choice, grammatical structure, abbreviation, slang, spelling variation, code-switching, and other forms of linguistic creativity.

Third, the relationship between the visual and verbal components was analyzed. Three broad relationships were distinguished: **parallel**, when text and image conveyed mutually reinforcing information; **complementary**, when one component supplied information absent from the other; and **contrastive/ironic**, when the relationship between text and image generated humor or a meaning different from either component considered separately.

Fourth, each meme was examined for its dominant pragmatic and linguocultural function. The coding categories included:

- **humor and entertainment**;
- **emotional expression**;
- **social evaluation or critique**;
- **identity construction**;
- **community/group identification**;
- **cultural encoding and transmission**.

These categories were not treated as mutually exclusive at the level of interpretation. A single meme could perform more than one function; however, when descriptive frequencies were calculated, the category corresponding to the most salient function was recorded as the primary category. Secondary observations were retained for qualitative interpretation.

For linguocultural analysis, particular attention was paid to culturally marked references, family roles, educational expectations, traditions, social norms, collective experiences, multilingual practices, and other elements whose interpretation depended on shared cultural knowledge.

To ensure consistency, the same coding scheme and inclusion criteria were applied to both language groups. Each meme was treated as one unit of analysis. After coding, the number of memes assigned to each category was counted within the relevant corpus.

Descriptive percentages were calculated using the following formula:

Percentage = (number of memes displaying a coded feature / total number of memes in the relevant corpus) × 100.

Thus, for the complete corpus, the denominator was 80 memes; for language-specific comparisons, the denominator was 40 memes per language group. For example, if 28 of the 40 Kazakh memes contained a particular feature, this was reported as 70%. Percentages were rounded to the nearest whole number or, where the distribution was close between categories, presented as a range.

Because individual memes could contain several linguistic or cultural features, percentages for different features do not necessarily sum to 100%. This is particularly relevant to the analysis of linguistic creativity and multimodal characteristics, where multiple features could occur within the same meme.

The numerical results are therefore **descriptive rather than inferential**. No claim is made that the observed percentages represent the frequency of these features in the entire population of Kazakh- or English-language memes.

The coding procedure was designed to reduce interpretive inconsistency by applying the same operational definitions and analytical categories to both datasets. Categories were defined before the comparative interpretation, and ambiguous cases were reconsidered in relation to the complete visual-textual context of the meme rather than isolated linguistic elements.

Given the qualitative design and exploratory purpose of the study, the analysis does not claim statistical reliability or population-level generalizability. Instead, consistency was pursued through transparent category definitions, balanced sampling, repeated examination of individual meme units, and comparison of patterns across the two language groups.

The interpretive stage subsequently connected the descriptive patterns with the theoretical concept of linguocultural function. Thus, a feature was not considered linguocultural merely because it differed between the two groups. It was classified as linguocultural when its interpretation depended on culturally shared knowledge, contributed to identity construction, encoded cultural norms or practices, facilitated group identification, or reproduced culturally recognizable meanings.

The corpus is intentionally limited to 80 memes and therefore cannot be considered statistically representative of all Kazakh- or English-language memes. The purpose of the study is instead to identify and interpret recurrent patterns within a controlled comparative sample.

Meme discourse is also highly dynamic. Meanings, templates, and linguistic conventions may change rapidly across platforms and over time. Consequently, the findings describe the communicative practices represented in the selected corpus and research period rather than establishing permanent characteristics of Kazakh or English meme culture.

This limitation is particularly important when interpreting descriptive percentages. The reported values indicate the distribution of coded features within the present corpus and should not be interpreted as fixed frequencies of meme characteristics in either linguistic community.

Results and discussion

The corpus analysis demonstrates that both Kazakh and English memes function as multimodal communicative constructions in which verbal and visual

components jointly produce meaning. However, the relative contribution of these components differs between the two corpora. English memes more frequently rely on recognizable visual templates combined with short, implicit captions, whereas Kazakh memes tend to establish meaning through a closer balance between textual information and visual representation. In the latter, captions more often provide explicit contextual information and refer to recognizable social situations.

The analysis also revealed differences in contextual dependence. English memes generally draw on globally recognizable templates and shared internet conventions, while Kazakh memes more frequently require knowledge of local social practices, family relations, educational experiences, and culturally specific situations. Nevertheless, the distinction is not absolute: Kazakh users also employ international templates, while English-language meme communities may develop highly localized references [4].

Table 1. Multimodal Characteristics of Kazakh and English Memes

Feature	Kazakh Memes	English Memes
Dominant modality	Text + image	Image-dominated
Function of text	Direct, explicative, culturally oriented	Sparse, implicit
Template patterns	Universal and local	Primarily universal
Contextualization	High; culturally dependent	Medium; based largely on global internet culture
Nature of humor	Referential, cultural, situational	Universal, ironic, self-referential
Implicitness	Relatively low	Relatively high
Text-image relationship	Mainly parallel	Frequently ironic or contrastive
Language playfulness	Code-switching and local language use	Slang, abbreviations, formulaic expressions
Global accessibility	Relatively limited without cultural knowledge	Relatively broad

Source: authors' own development.

The analysis shows that humor is the dominant pragmatic function in both corpora, but the communicative contexts through which humor is constructed differ. Kazakh memes frequently employ family relations, education, social expectations, and everyday interactions as sources of humor. English memes more often foreground individual experiences such as procrastination, fatigue, social discomfort, and digital overload.

The corpora also demonstrate different patterns of identity construction. Kazakh memes tend to foreground collective experience and social belonging, whereas English memes more frequently construct an individual perspective centred on personal emotions and experiences. Code-switching in Kazakh memes further contributes to the representation of contemporary multilingual communication.

Table 2. Pragmatic Functions of Memes

Pragmatic function	Kazakh memes	English memes
Humor and entertainment	Family, school, traditions, everyday situations	Individual behavior and experience
Social commentary	Education, social expectations, family pressure	Work stress, digital fatigue, everyday life
Identity construction	Collective and family-based identity	Individual identity and emotions
Community belonging	Cultural references and code-switching	Online trends, fandoms and shared internet culture
Emotional expression	Often explicit and narrative	Frequently implied through images
Evaluation	Contextualized irony	Absurdity, exaggeration and ironic contrast

Source: authors' own development.

These findings indicate that memes perform functions beyond entertainment. They simultaneously communicate emotional states, construct social identities, establish group belonging, and comment on everyday social experience. The principal difference lies in the orientation of these functions: Kazakh memes more often construct shared cultural experience, whereas English memes tend to foreground individual experience within global digital culture.

A substantial proportion of both corpora contained deviations from standard linguistic norms. Approximately 70–75% of English memes and 65–70% of Kazakh memes demonstrated some form of linguistic deviation. The patterns, however, differed considerably.

English memes predominantly employed grammatical reduction, abbreviated structures, informal spelling, slang, and orthographic exaggeration [5]. Kazakh memes showed more frequent code-switching and hybrid constructions involving Kazakh, Russian, and occasionally English lexical material. In both corpora, these deviations functioned as deliberate stylistic resources rather than accidental errors.

Table 3. Linguistic Creativity in Kazakh and English Memes

Feature	Kazakh Memes	English Memes
Grammatical deviation	Hybrid and reduced structures	Simplified and fragmented syntax
Phonetic/orthographic variation	Colloquial pronunciation in writing	Informal contractions and exaggerated spelling
Code-switching	Frequent Kazakh–Russian–English combinations	Relatively rare
Word formation	Hybrid words, borrowings and creative combinations	Neologisms, slang and semantic shifts
Main stylistic function	Identity, humor and cultural reference	Humor, relatability and brevity
Perception of deviation	Acceptable in informal digital discourse	Conventional feature of meme communication

Source: authors' own development.

Examples such as *"брат, бүгін сабаққа don't go"* illustrate the hybrid linguistic character of Kazakh meme discourse, while expressions such as *"soooo tired"* demonstrate the use of orthographic exaggeration in English memes. Such forms reproduce features of spontaneous speech and intensify emotional or humorous effects.

Thus, norm deviation should not be interpreted simply as linguistic deficiency. Within meme discourse, it represents a functional form of linguistic creativity associated with informality, expressiveness, group identity and rapid digital communication.

Cultural specificity constitutes one of the most significant differences between the two corpora. The Kazakh corpus was strongly associated with family hierarchy, respect for elders, education, social obligations, and everyday cultural practices. Approximately 65–70% of the Kazakh memes referred to parental authority, expected social behavior, or family responsibilities, while educational pressure occurred in almost 60% of the corpus.

The English corpus demonstrated a different thematic distribution. Family-related content accounted for approximately 20–25%, whereas themes of digital fatigue, procrastination, lack of sleep, and work-related exhaustion occurred in more than 70% of the analyzed memes. These findings suggest a stronger orientation toward individual emotional experience in the English corpus.

Table 4. Cultural Specificity of Meme Content

Category	Kazakh Memes	English Memes
Cultural values	Family hierarchy, respect for elders, collectivism	Individualism and personal experience
Social context	Education, family, *ауыл*, *той* and everyday life	Globalized lifestyle and work-life balance
Humor	Contextual and culturally embedded	Relatable, absurd and self-ironic
Linguistic features	Code-switching and local expressions	Slang and abbreviations
Cultural references	Traditions, family roles and local norms	Popular culture, celebrities and viral trends
Accessibility	More dependent on cultural knowledge	More broadly accessible
Identity	Collective identity	Individual identity

Source: authors' own development.

The findings demonstrate that digital globalization does not eliminate ethnocultural differences in meme discourse. Instead, global formats are adapted to local communicative practices. International templates may circulate across linguistic boundaries, but their pragmatic meanings are reshaped by culturally specific references, social expectations, and linguistic choices [5].

The most significant difference concerns the relationship between individual and collective experience. Kazakh memes tend to transform shared experiences into humorous narratives, particularly experiences involving family, education, social expectations, and intergenerational relations. English memes more frequently construct humor around individual emotional states and everyday

personal difficulties. This distinction is also reflected in linguistic organization: Kazakh memes frequently employ conversational narration and code-switching, whereas English memes favor compression, reduction, and highly recognizable visual formulas.

The results further indicate that multimodality interacts with cultural knowledge. In English memes, recognition of a familiar visual template can substantially reduce the amount of textual information required. In Kazakh memes, textual and contextual elements more often carry culturally specific information that cannot be fully inferred from the image alone. Consequently, the interpretation of Kazakh memes may depend more strongly on shared ethnocultural knowledge.

The linguistic data provide additional evidence of this cultural adaptation. English meme discourse demonstrates a preference for brevity, grammatical reduction, slang, and orthographic creativity [6]. Kazakh meme discourse, in contrast, is characterized by multilingual practices, particularly Kazakh–Russian code-switching, which reflects the linguistic realities of contemporary digital communication. In both cases, deviation from standard language norms serves a pragmatic purpose: it increases expressiveness, signals informality, and strengthens group identification.

Overall, the comparison confirms that memes can be regarded as a form of digital ethnocultural practice. Their global circulation creates shared communicative formats, but their meanings remain culturally situated. The same visual template may therefore acquire different pragmatic and cultural functions when transferred between linguistic communities [7]. The Kazakh and English corpora demonstrate not a simple opposition between local and global communication, but a process of continuous adaptation in which global digital forms are combined with culturally specific meanings.

The comparative analysis demonstrates that the differences between Kazakh and English memes are not limited to thematic or stylistic variation. They perform specific linguocultural functions through which linguistic choices, cultural knowledge, and social meanings are integrated into digital communication. In this study, a linguocultural function is understood as the communicative role through which linguistic forms simultaneously encode culturally shared knowledge, construct social identity, reproduce culturally recognizable practices, or evaluate socially meaningful behavior.

On this basis, five major linguocultural functions were identified: cultural encoding, collective identity construction, group identification, cultural transmission, and social evaluation. These functions emerge through the interaction of verbal, visual, pragmatic, and culturally marked elements rather than through language alone.

Cultural encoding refers to the representation of culturally specific knowledge through lexical choices, social situations, references, and visual contexts. This function was particularly prominent in the Kazakh corpus, where family hierarchy, respect for elders, educational expectations, *той*, *ауыл*, and everyday family interaction occurred repeatedly.

For example, expressions such as *"Анаң шақырса, бірден бару керек"* do not merely describe a family situation. Their interpretation depends on culturally shared expectations concerning parental authority and appropriate behavior. The linguistic expression therefore activates background cultural knowledge that is not explicitly explained within the meme.

The mechanism can be represented as:culturally marked expression → activation of shared cultural knowledge → recognition of a culturally familiar situation → cultural encoding function.

Thus, the linguocultural significance of such memes lies in their ability to compress culturally specific knowledge into a short multimodal message.

The second function concerns the construction of collective identity. Kazakh memes frequently represent experiences as shared rather than exclusively individual. Expressions such as *"біздің үйде..."* ("in our household...") position the speaker within a collective social environment and invite recipients to recognize their own experience in the represented situation.

The mechanism is therefore not simply the presence of family-related content. Rather, the combination of inclusive linguistic forms, recognizable social situations, and shared cultural expectations transforms an individual experience into a representation of collective experience.

By contrast, English memes in the corpus more frequently used first-person constructions such as *"me"* and represented individual frustration, exhaustion, procrastination, or social discomfort. In this case, the dominant mechanism is the construction of an individualized emotional perspective.

Consequently, the contrast between the corpora can be interpreted as a difference in identity-construction strategies: Kazakh memes more frequently construct identity through **shared social experience**, whereas English memes more often construct identity through **individual emotional experience**.

Code-switching represents another important linguocultural mechanism. In the Kazakh corpus, Kazakh–Russian and occasional Kazakh–Russian–English combinations were not simply instances of linguistic deviation. Their repeated use reproduced patterns associated with informal multilingual digital communication.

For instance, the expression *"брат, бүгін сабаққа don't go"* combines Kazakh grammatical structure with Russian and English lexical material. Its communicative effect depends partly on the audience's ability to recognize and interpret this hybrid linguistic practice.

The mechanism can therefore be described as: linguistic hybridity → recognition of a shared multilingual practice → social positioning → group-identification function.

Code-switching consequently contributes to the construction of an imagined community of users who share not only cultural experiences but also particular ways of speaking in digital environments.

Memes also function as mechanisms of cultural transmission. Recurrent representations of parental authority, family obligations, educational pressure,

and social expectations reproduce culturally recognizable behavioral patterns in compressed and humorous form [8].

The transmission does not occur through explicit teaching. Instead, cultural norms are reproduced through repetition and recognition. When users encounter a meme referring to a familiar family interaction, the humorous message simultaneously reinforces knowledge of what is considered normal, expected, embarrassing, or socially recognizable within a particular community.

This function explains why some Kazakh memes may lose part of their meaning when translated literally into another linguistic or cultural environment: their interpretation depends on culturally shared background knowledge rather than on lexical meaning alone.

A further linguocultural function is the evaluation of socially meaningful behavior. Kazakh memes frequently use irony and exaggeration to comment indirectly on parental expectations, academic achievement, family obligations, and intergenerational relations. English memes similarly evaluate everyday behavior, but the evaluative focus in the corpus was more frequently directed toward individual habits such as procrastination, exhaustion, or excessive digital consumption.

In both corpora, humor provides an indirect mechanism of evaluation. Instead of explicitly criticizing a behavior, the meme presents an exaggerated or ironic representation that allows the audience to recognize the discrepancy between expected and actual behavior.

The mechanism can therefore be formulated as: socially recognizable behavior → humorous exaggeration/irony → shared evaluation → social-commentary function.

The difference between the two corpora concerns primarily the cultural domain being evaluated: Kazakh memes more often evaluate behavior within family and social relationships, while English memes more frequently evaluate individual habits and everyday personal experiences.

The findings indicate that linguocultural functions cannot be attributed to verbal elements alone. They emerge from the interaction of language, visual representation, cultural knowledge, and pragmatic context. A culturally marked expression may remain ambiguous without the accompanying image, while a familiar visual template may acquire a new cultural meaning when combined with a locally specific caption.

This relationship can be conceptualized as: linguistic form + visual form + cultural knowledge + communicative context → linguocultural meaning → communicative function.

Accordingly, the study conceptualizes meme discourse as a multimodal space in which cultural meanings are not merely reflected but actively constructed and negotiated by users.

The comparison of Kazakh and English memes demonstrates that globalization produces shared digital formats without eliminating linguocultural differentiation. Global meme templates provide a common communicative framework, while local languages, culturally specific references, multilingual

practices, and socially recognizable situations determine how that framework is interpreted and what functions it performs.

Therefore, the key distinction between the two corpora is not simply that they contain different topics. Rather, they employ different mechanisms of cultural meaning-making [9]. Kazakh memes more frequently activate collective cultural knowledge, multilingual identity, family-based social relations, and culturally specific norms, whereas English memes more frequently rely on individual emotional positioning, globally recognizable templates, and compressed internet conventions. These mechanisms explain why the observed differences constitute linguocultural functions rather than merely descriptive variations between two meme groups.

The corpus consisted of approximately 80 memes, equally distributed between Kazakh and English, collected from Instagram, TikTok, and Telegram during the selected research period. Content analysis combined multimodal, pragmatic, and linguocultural approaches.

The descriptive distribution of coded features supports the qualitative interpretation of the corpus. In the Kazakh dataset, family-related themes were identified in approximately 65–70% of the 40 memes, while educational pressure occurred in approximately 60%. Multilingual practices, particularly Kazakh–Russian code-switching, were also frequently observed. In the English dataset, themes related to digital fatigue, procrastination, lack of sleep, and similar experiences occurred in more than 70% of the 40 memes, while approximately 75% contained abbreviations, syntactic reductions, or Internet slang. These percentages are descriptive frequencies calculated within the two 40-meme subcorpora and are not intended as inferential statistical measures or as estimates of the wider population of memes. Rather, they indicate the distribution of recurrent features within the selected corpus. Taken together, the findings suggest that the two meme environments share a common multimodal digital format but differ in the cultural and linguistic resources through which meanings are constructed [10].

Multilingualism can function as an important resource in multimodal meme discourse, contributing to the construction of perspective and social meaning. This perspective is relevant to the present study, particularly in the analysis of code-switching and hybrid linguistic forms in Kazakh memes [11].

Taken together, the findings show that meme discourse simultaneously reflects globalization and cultural differentiation. Global templates facilitate cross-cultural circulation, while language choice, contextual references, humor strategies, and identity patterns preserve the specificity of individual linguistic communities.

Conclusion

This study examined internet memes as multimodal and potentially linguocultural forms of digital communication within a selected corpus of 80 memes, comprising 40 Kazakh-language and 40 English-language examples.

The findings indicate that meaning in the analyzed memes was produced through the interaction of visual representation, textual elements, linguistic choices, and contextual knowledge. The results therefore support the view that memes cannot be treated solely as entertainment-oriented texts, although the present corpus does not permit generalization to Kazakh or English meme culture as a whole.

The comparative analysis identified both shared and divergent patterns within the selected datasets. Some international meme templates occurred in both corpora with relatively limited modification, demonstrating the transnational circulation of digital formats. At the same time, the analysis showed that the communicative interpretation of similar templates could change when they were adapted to different linguistic and cultural contexts. Within the present corpus, English-language examples more frequently relied on brevity, recognizable visual patterns, and self-referential humor, whereas Kazakh-language examples more frequently incorporated culturally specific references to family relations, education, and social expectations.

Multilingual practices were particularly visible in the Kazakh subcorpus. Kazakh–Russian code-switching, hybrid lexical combinations, and informal syntactic structures occurred repeatedly in the analyzed examples. In the English subcorpus, the more frequently observed forms of linguistic creativity included syntactic reduction, abbreviations, Internet slang, and non-standard spelling. These findings should be understood as characteristics of the selected corpus rather than as fixed properties of Kazakh- or English-language meme discourse in general.

The analysis also suggests that deviations from linguistic norms can perform identifiable communicative functions in meme discourse. In the analyzed examples, deliberate spelling variation, grammatical reduction, code-switching, and syntactic manipulation contributed to humor, emotional intensification, informality, and the expression of social or linguistic belonging. Thus, within the selected corpus, non-standard language use functioned not merely as an error but as a potentially meaningful stylistic and pragmatic resource.

Another important observation concerns the relationship between global circulation and local cultural adaptation. The analyzed memes demonstrate that internationally circulating templates can acquire locally specific meanings when combined with culturally recognizable linguistic, social, or visual elements. However, given the limited corpus and purposive sampling procedure, this finding should be interpreted as evidence of localization within the selected dataset rather than as proof that globalization universally preserves or transforms cultural characteristics in all meme communication.

The study demonstrates that the 80 memes examined here combine global digital formats with locally meaningful linguistic and cultural resources. The comparison provides evidence that multimodality, linguistic creativity, cultural

reference, and contextual knowledge interact in the construction of meme meanings. At the same time, the findings are exploratory and corpus-specific. Further research involving larger, systematically sampled datasets, multiple platforms, and longitudinal analysis would be necessary to determine whether the patterns identified here extend more broadly across Kazakh- and English-language digital communication.

REFERENCES

[1] Dawkins R. The selfish gene. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 336p.

[2] Shifman L. Memes in digital culture. – Cambridge, MA: MIT Press, 2019. – 48p.

[3] Kress G., van Leeuwen T. Reading images: The grammar of visual design. – London: Routledge, 2006. https://www.routledge.com/Reading-Images-The-Grammar-of-Visual-Design/Kress-Leeuwen/p/book/9780415319157

[4] Crystal D. Internet linguistics: A student guide. – London: Routledge, 2011.https://www.routledge.com/Internet-Linguistics-A-Student-Guide/Crystal/p/book/9780415602716

[5] Wiggins B. E., Bowers G. B. Memes as genre: A structurational analysis of the memescape // New Media & Society. –2015. –Vol.17. No.11. –P.1886–1906. https://doi.org/10.1177/1461444814535194

[6] Milner R. M. The world made meme: Public conversations and participatory media. – Cambridge, MA: MIT Press, 2016. https://mitpress.mit.edu/9780262525431/the-world-made-meme/

[7] Dynel M. "I has seen image macros!" Advice animals memes as visual-verbal jokes // International Journal of Communication. – 2016. – Vol. 10. – P. 660–688. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/4102

[8] Varis P., Blommaert J. Conviviality and collectives on social media: Virality, memes, and new social structures // Multilingual Margins. – 2015. – Vol. 2. No. 1. – P. 31–45. – https://journals.uwc.ac.za/index.php/mm/article/view/21

[9] Denisova A. Internet memes and society: Social, cultural, and political contexts. – London: Routledge, 2019. – 33p.

[10] Antonova Ye. M., Bogdanova A. A. Speech innovations of youth: Derivational aspect // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Philological Series. – 2026. – No. 1. – P. 28–44. https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.1.80

[11] Vandelanotte L. Performing point of view and multilingualism in multimodal discourse: the "POV" meme // Cahier DD: Multilingual mélanges voor Dirk Delabastita / ed. by L. Dumont, L. Vandelanotte. — Namur: Presses Universitaires de Namur (PUN), 2024. — P. 71–80. 07_-_Cahier_DD_POV_meme.pdf

ЦИФРЛЫҚ ЖАҺАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ-МЕМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚЫЗМЕТТЕРІ: ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУІ

Суюбердиева А.А. [1], *Серкебаева Г.[2]
[1, *2] М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Аталған зерттеу цифрлық жаһандану жағдайында интернет-мемдердің лингвомәдени қызметтерін қазақ және ағылшын цифрлық дискурсын салыстырмалы талдау негізінде қарастыруға арналған. Сапалық зерттеу тәсіліне сүйене отырып, жұмыста әлеуметтік желі платформаларынан жинақталған 80 мемнен тұратын корпус мультимодалды, лингвомәдени және прагматикалық талдау әдістері арқылы зерттеледі.

Зерттеу нәтижелері мемдердің визуалды, мәтіндік және контекстуалдық элементтердің өзара әрекеттесуі арқылы мағына қалыптастыратын мультимодалды семиотикалық құрылымдар ретінде қызмет ететінін көрсетеді. Ортақ жаһандық форматтардың қолданылуына қарамастан, қазақ және ағылшын мемдері мазмұны мен құрылымында айқын мәдени спецификасымен ерекшеленеді. Ағылшын тіліндегі мемдер визуалды басымдылығымен, мағынаның жасырындылығымен және өзін-өзі сілтемелейтін әзілімен сипатталып, жеке тұлғаға бағытталған коммуникация үлгілерін бейнелейді. Ал қазақ мемдері мәтіндік кеңейтілгендігімен, мәдени контекстуалдануымен және ұжымдық бірегейліктің репрезентациясымен ерекшеленеді.

Зерттеу нәтижелері мемдердің әзіл, әлеуметтік комментарий, бірегейлікті қалыптастыру және эмоцияларды білдіру сияқты бірқатар прагматикалық функцияларды атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар, екі корпус та тілдік креативтіліктің жоғары деңгейін танытады, ол грамматикалық ауытқулар, фонетикалық орфография және, әсіресе, қазақ мемдеріндегі тілдердің аралас қолданылуы арқылы көрініс табады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы цифрлық дискурсты зерттеудегі лингвомәдени және мультимодалды тәсілдердің дамуына қосқан үлесінде, сондай-ақ ағылшын тіліне жатпайтын және көптілді мемдік тәжірибелерді зерттеудің аясын кеңейтуінде көрініс табады. Алынған нәтижелер цифрлық коммуникация теорияларын толықтыра отырып, жаһандық семиотикалық ресурстардың нақты мәдени контексттер аясында қалай бейімделетінін айқындайды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін тілдерді оқыту, мәдениетаралық коммуникация және медиа сауаттылық салаларында қолдану мүмкіндігімен байланысты. Қорытындылар цифрлық ортадағы қазіргі тілдік қолданысты тереңірек түсінуге, оқу материалдарын әзірлеуге

және онлайн байланыстағы мәдени ерекшеліктер туралы ақпаратты арттыруға ықпал етеді.

Keywords: интернет-мемдер, лингвомәдени талдау, мультимодалдылық, цифрлық дискурс, мәдени специфика, код-свитчинг, жаһандану, цифрлық орта

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Суюбердиева А.А. [1], *Серкебаева Г.[2]
[1,*2] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
Шымкент, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению лингвокультурных функций интернет-мемов в условиях цифровой глобализации на основе сравнительного анализа казахского и английского цифрового дискурса. Используя качественный исследовательский подход, работа анализирует корпус из 80 мемов, собранных с платформ социальных сетей, с применением методов мультимодального лингвокультурного и прагматического анализа.

Результаты исследования показывают, что мемы функционируют как мультимодальные семиотические конструкции, в которых значение формируется через взаимодействие визуальных, текстовых и контекстуальных элементов. Несмотря на использование общих глобальных форматов, казахские и английские мемы демонстрируют выраженную культурную специфику в содержании и структуре. Англоязычные мемы, характеризуются визуальной доминантностью, имплицитностью смысла и самореферентным юмором, отражающим индивидуально-ориентированные модели коммуникации. В свою очередь, казахские мемы отличаются большей текстовой развернутостью, культурной контекстуализацией и репрезентацией совместной идентичности.

Исследование также показывает, что мемы выполняют ряд прагматических функций, включая юмор, социальный комментарий, конструирование идентичности и выражение эмоций. Кроме того, оба корпуса демонстрируют высокий уровень языковой креативности, который проявляется в грамматических отклонениях, фонетической орфографии и смешанном использовании языков в казахских мемах.

Теоретическая значимость исследования заключается в его вкладе в развитие лингвокультурного и мультимодального подходов к изучению цифрового дискурса, а также в расширении исследований, посвящённых неанглоязычным и многоязычным мемным практикам. Полученные

результаты дополняют существующие теории цифровой коммуникации, демонстрируя, каким образом глобальные семиотические ресурсы адаптируются в рамках конкретных культурных контекстов.

Практическая значимость исследования связана с возможностью применения его результатов в области преподавания языков, межкультурной коммуникации и медиа грамотности. Выводы могут быть использованы для более глубокого понимания современного языкового использования в цифровой среде, разработки учебных материалов и повышения осведомлённости о культурной специфике онлайн-коммуникации.

Keywords: интернет мемы, лингвокультурный анализ, мультимодальность, цифровой дискурс, культурная специфика, код-свитчинг, глобализация, цифровая среда

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 06.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Суюбердиева Айман Абдразаковна – кандидат педагогических наук, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, e-mail: aiman.suyuberdieva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2511-4800

Серкебаева Гаухар – автор-корреспондент, PhD, М. Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, ORCID: 0000-0001-8423-1129, e-mail: gauhar.110178@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Суюбердиева Айман Абдразаковна – педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, email:aiman.suyuberdieva @mail.ru,ORCID:0000-0002-2511-4800

Серкебаева Гаухар – автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, ORCID: 0000-0001-8423-1129, e-mail: gauhar.110178@mail.ru

Information about the authors:

Suyuberdieva Aiman Abdrazakovna – Candidate of Pedagogical Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, e-mail: aiman.suyuberdieva @mail.ru, orcid: 0000-0002-2511-4800

Serkebayeva Gaukhar – Corresponding author, Doctor of Philological Sciences, M. Auezov South Kazakhstan University, ORCID: 0000-0001-8423-1129, e-mail: gauhar.110178@mail.ru

ӘОЖ 81
ҒТАХР 16.21.51
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.024

ИРЛАНД ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТТЕРІНДЕГІ FAMILY/ ОТБАСЫ КОНЦЕПТІСІ АЯСЫНДАҒЫ «ӘКЕ», «АНА» МИКРОКОНЦЕПТТЕРІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

*Тортай Ш.А.[1], Розиева Д.С.[2], Абдуллаева Г.Т.[3]
*[1,2]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
[3] С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі Family/ Отбасы концептісінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын *әке* және *ана* микроконцепттерінің көркем мәтіндегі репрезентациясын салыстырмалы-когнитивтік тұрғыда талдауға арналған. Зерттеу көркем әдебиетті ұлттық дүниетаным мен мәдени жадтың концептуалдық көрінісі ретінде қарастыруға негізделеді.

Зерттеу нысаны ретінде Н. Уильямстың «History of the Rain» романы (*әке* микроконцептісі) және Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романы (*ана* микроконцептісі) алынды. Зерттеу барысында концептуалдық-когнитивтік талдау, көркем мәтінді интерпретациялық талдау және салғастырмалы әдіс қолданылды.

Зерттеудің мақсаты – ирланд және қазақ көркем шығармалары материалында «әке» және «ана» микроконцепттерінің когнитивтік құрылымын, мағыналық өзегін және Family/Отбасы концептісіндегі қызметін айқындау. Зерттеудің міндеттері: Н. Уильямстың «History of the Rain» романындағы *әке* микроконцептісін және Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы *ана* микроконцептісін талдау; олардың мағыналық, когнитивтік және символдық белгілерін айқындау; екі мәдениеттегі *әке* және *ана* бейнелерінің FAMILY/ОТБАСЫ концептісін қалыптастырудағы рөлін анықтау; алынған нәтижелер негізінде ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі отбасы концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тұжырымдау.

Талдау нәтижелері ирланд көркем мәтінінде *әке* микроконцептісінің интеллектуалдық мұра, мәдени-рухани жад және тұлғалық өзін-өзі танудың негізгі өзегі ретінде репрезентацияланатынын көрсетті. Әке бейнесі *кітап, білім, тарих, өзен* сияқты символдық құрылымдармен байланыста концептуалданады. Ал, қазақ көркем мәтініндегі *ана* микроконцептісі тіршілікті сақтау, рухани беріктік, тұрмыстық тұрақтылық пен ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз ететін аксиологиялық өзек ретінде танылады. Ана бейнесі *жылылық, төзім, қамқорлық пен мәдени жадты жалғастыру* функцияларымен сипатталады.

Зерттеу қорытындылары *әке* және *ана* микроконцепттерінің екі мәдениетте Family/Отбасы концептісінің мағыналық өзегін құрағанымен,

олардың функционалдық және символдық басымдығы әртүрлі екенін дәлелдейді: ирланд мәдениетінде рухани-интеллектуалдық ось ретінде *әке* моделі алға шықса, қазақ мәдениетінде бұл рөлді *ана* бейнесі атқарады.

Зерттеудің ғылыми құндылығы Family/Отбасы концептісінің мәдени-когнитивтік табиғатын микроконцепттер деңгейінде нақтылап, көркем мәтін арқылы мәдени айырмашылықтарды жүйелі түрде сипаттауында көрінеді. Мақаланың практикалық маңызы нәтижелерді когнитивтік лингвистика, әдебиеттану және лингвомәдениеттану курстарында пайдалануға мүмкіндік беруімен анықталады.

Тірек сөздер: отбасы концептісі, микроконцепт, мәдени репрезентация, ирланд мәдениеті, қазақ мәдениеті, көркем мәтін, әке, ана, когнитивтік сипаты

Кіріспе

Соңғы жылдары лингвистердің зерттеу нысаны ұлттық-мәдени ерекшеліктер тұрғысынан қарастырылатын тілдік құбылыстарға жиі бағытталуда. Бұл үрдістің негізгі себебі – қазіргі тіл білімінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуге деген қызығушылықтың артуы. Осы бағыт аясында мәдени код, концептуалдық әлем бейнесі, ұлттық тілдік бейне, концепт, лингвомәдени концепт сияқты маңызды ұғымдар жаңжақты қарастырылып келеді.

Белгілі бір халықтың тілдік әлем бейнесінде оның дәстүрлі мәдениетінің басты құндылық жүйесін бейнелейтін құндылықтық, таңбалық концепттер айқындалады. Мұндай концепттердің қатарына отбасылық қатынастар мен туыстық атаулар да кіреді. Отбасы ұғымының өзегін құрайтын *әке* және *ана* микроконцепттері халықтың дүниетанымы мен мәдени-рухани құндылықтарын танытатын маңызды тілдік көрсеткіштер болып табылады.

Құндылықтық маңызы бар бұл микроконцепттер лингвомәдениеттанулық талдаудың негізгі нысаны ретінде зерттеледі. Концепт пен оның вербалдану тәсілдерін сипаттау барысында жалпы семантикалық және когнитивтік қырлармен қатар, әртүрлі ұлттық мәдениеттердегі ұқсас таңбалармен салғастырмалы талдау жүргізу маңызды. Мұндай тәсіл Family/Отбасы концептісінің құрылымын, оның ішкі семантикалық жүйесін және әр мәдениетте *әке, ана* микроконцепттері арқылы көрініс табатын құндылықтар иерархиясын анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің материалдары мен әдістері екі негізгі көркем мәтінді қамтиды: Н. Уильямстың «History of the Rain» және Ш. Мұртазаның «Ай мен айша» романдары зерттеу нысаны ретінде алынды. Зерттеу пәнін осы мәтіндердегі отбасы концептісі аясында көрініс табатын «әке» және «ана» микроконцепттерінің когнитивтік сипаты құрайды. Талдау барысында концептуалдық-когнитивтік талдау, салғастырмалы талдау және мәтіндік интерпретация сияқты тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер

Ана микроконцепті антропоцентрлік тұрмыстық-когнитивтік концептосфераның негізгі элементтерінің бірі болып табылады және *отбасы* концептісінің құрамында орталық орын алады. Бұл микроконцепт әр этностың құндылықтық дүниетанымын этникалық, эстетикалық, прагматикалық және рухани қырлар тұрғысынан бейнелейді. Сол себепті *ана* ұғымы отбасы құрылымындағы мәдени әрі әлеуметтік маңызы жоғары құндылықтық концепт ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында *ана* микроконцептісіне қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері қарастырылды.

Түркі лингвомәдени кеңістігінде *ана* бейнесі ұлттық дүниетанымның, рухани мұраның және әлеуметтік қатынастар жүйесінің өзегін құрайтын тұрақты мәдени құндылық ретінде сипатталған [1].

Билингвалды ортада жүргізілген зерттеулерде *ана* концептісінің қабылдануы мен вербалдануындағы мәдени айырмашылықтар, екі тілдің өзара ықпалы мен менталдық ерекшеліктері айқындалған [2]. Сонымен қатар, әлеуметтік бағыттағы еңбектерде *ана* ұғымы отбасы, туыстық және жыныстық-әлеуметтік рөлдермен байланыста қарастырылып, оның тілдік көрінісі мен мәдени мәні ашылған [3].

Көркем мәтіндегі *ана* концептісі аксиологиялық, эмоционалды-бағалауыш және символдық компоненттерді қамтитын көпқабатты когнитивтік құрылым ретінде қарастырылған [4].

Батыс лингвомәдени кеңістігі бойынша жүргізілген зерттеулерде *ана* бейнесі ұлттық бірегейлікті қалыптастырушы, қоғамдағы рухани және моральдық үйлесімділікті бейнелейтін символдық тұлға ретінде түсіндіріледі [5].

Е. В. Литус өз зерттеуінде *ананың* кез келген халық мәдениетінде жетекші бейне болып табылатынын атап көрсетеді. Ана ежелден отбасы жылуы мен сүйіспеншілігінің сақтаушысы саналады. Бала өмірінде алғаш көріп, сезінетін тұлға – ана. Онымен алғашқы дене және эмоциялық байланыстар баланың бойында мейірім, жылылық, нәзіктік секілді ұғымдарды қалыптастырады. Анамен тығыз қарым-қатынас нәтижесінде бала өз тұлғасын, отбасындағы орнын, кейін қоғамдағы орнын сезіне бастайды [6].

Ал, *әке* концептісіне қатысты зерттеулерде бұл бейненің отбасылық иерархиядағы жетекшілік, қорған және моральдық-этикалық құндылықтардың тасымалдаушысы ретіндегі қызметі айқындалған. Әке образының ұлттық мәдениеттегі семантикасы мен лингвомәдени сипаты әр халықта әртүрлі көрініс табатыны байқалады. Сонымен бірге, қазақ, орыс және француз тілдеріндегі әке концептісін салыстырмалы тұрғыда қарастырған еңбектерде бұл ұғымның мәдени-когнитивтік ерекшеліктері мен тілдік репрезентациясы жүйелі сипатталған [7].

Концепт құрылымының ішінде микроконцепттер айқындалады. Олар кең ұғымды нақтыландыратын шағын мағыналық бірліктер. Мысалы, *отбасы* концептісінде *әке, ана, бала* сияқты микроконцепттер бар. Бұл

микроконцепттер кең мәдени-философиялық макроконцепттің құрамдас бөліктері ретінде қарастырылады [8].

Микроконцепт мәдениетке тән құндылықтарды нақты репрезентациялайды. Әке – билік пен қорғаушы бейнесі, ана – қамқорлық пен өмір бастауы ретіндегі мәдени кодтарды сақтайды.

Когнитивтік семантикада концепт бейнелік схемаларға сүйенеді. Мысалы, *отбасы* концептісі *үй, орталық, жылу* сияқты схемалар арқылы танылады. Әке мен ана микроконцепттері осы схемаларға сәйкес қалыптасады:

– Әке – тірек, қорған, дәстүр жалғастырушы.

– Ана – ошақ иесі, жылу мен мейірім көзі.

Зерттеулер концепттің уақыт өте өзгеретінін көрсетеді [9]. *Әке* және *ана* микроконцепттері де тарихи және мәдени трансформацияға ұшырайды. Қазақ дүниетанымында *әке* ұғымы рулық-қауымдық жүйемен, әлеуметтік билікпен байланысты болса, ирланд мәдениетінде ол руханиді-ни мағынада да көрініс табады. *Ана* бейнесі қазақ дәстүрінде – ошақтың тірегі, берекенің бастауы, ал ирланд дәстүрінде – эмоционалдық тірек және діни-символикалық мағынамен ұштасады.

Жоғарыда қарастырылғандай, когнитивтік лингвистика концепт пен микроконцептті мәдени-тілдік бейнелердің менталдық құрылымы ретінде қарастырады. *Family\Отбасы* концептісі әмбебап сипатта болғанымен, әр мәдениетте оның микроконцепттері ерекше ұлттық-мәдени мәндермен толықтырылады. Әсіресе *әке* және *ана* микроконцепттері лингвомәдени салыстыруда айқын ерекшеленеді.

Осылайша, теориялық негіздеме бізге келесі қадамды – көркем мәтіндер мен тілдік деректер арқылы *әке* және *ана* микроконцепттерінің когнитивтік сипатын нақты талдауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл талдау ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі концепт репрезентациясының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ашуға бағытталады.

Талқылау

Зерттеуде отбасы концептісінің мәдени-когнитивтік құрылымын ашу үшін екі микроконцепт екі түрлі көркем мәтін негізінде қарастырылады: ирланд мәдени кеңістігіндегі *әке* микроконцептісі Н. Уильямстың «History of the Rain» романы арқылы [10], ал қазақ мәдениетіндегі *ана* микроконцептісі Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романы негізінде талданады [11]. Бұл тәсіл екі мәдениетте FAMILY/ОТБАСЫ концептісінің тірек элементтері, рөлдік иерархиясы мен құндылықтық өрісінің когнитивтік ұйымдасуын айқындауға мүмкіндік береді.

Н. Уильямстың «History of the Rain» романында *әке* образы негізгі микроконцепт ретінде көрініс табады, ол баяндаушы қыз Рут Свейннің (Ruth Swain) дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін айқындайды. *Әке* репрезентациясы бірнеше қырда ашылады. Мысалы, “*I want to read all*

these books.' ... 'They were my father's. I'm going to read them all before I die". (*Мен осы кітаптардың бәрін оқығым келеді… Олар әкемдікі еді. Өлгенше солардың бәрін оқып шығамын*.) [10, 20]. Кейіпкердің сөзінен әкенің физикалық тұрғыда жоқ болса да, оның рухани қатысуы сақталғаны аңғарылады. Кітаптар – әкенің өмірлік тәжірибесін, ойлау жүйесін және мәдени құндылықтарын жинақтаған символдық кеңістік. Кейіпкердің «*өлгенше бәрін оқып шығамын*» деген уәдесі әкенің интеллектуалдық мұрасын игеру арқылы оның жолын жалғастыруды білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, *әке* романда білім мен мәдениеттің сақтаушысы, ал кітап оқу – әке мен қыз арасындағы рухани байланысты жалғастыратын негізгі тетік ретінде бейнеленеді. Нәтижесінде микроконцептуалдық тізбек *әке → кітаптар → білім → өмірлік мұрат* бағытында қалыптасады. Аталмыш романнан келесі мысалды қарастырайық:

"My mother is a MacCarroll".

"I thought so. But you are…?"

"Swain. Ruth Swain."

"Swain?"

We are our stories. The River Shannon passes below our house on its journey to the sea.

"Come here, Ruthie, feel the pulse of the water," my father said, kneeling on the bank and dipping his hand-palm to the current – then reaching up to take my hand in his. He put my arm into the cold river and at once it was pulled seaward like an oar. I was seven years old. I had a blue dress for summertime.

"Here, Ruthie. Feel."

His sleeve darkened with water as he drew our arm back, then let us be taken again. A small eddy of low sounds gurgled, as though the throat of the river were laughing, realising what a strange and particular thing a father and his daughter were» [10,10].

Келтіріліген мәтін көрсеткендей *әке – жад пен жоғалтудың символы* ретінде репрезентацияланады: Рут оны өткен шақта еске алып, өз болмысы мен тұлғалық сәйкестігін осы естеліктер арқылы қалыптастырады. Атап айтсақ, "*I was seven years old. I had a blue dress for summertime.*" (*Мен жеті жаста едім. Жазға арналған көк көйлегім болатын.*). Бұл мысалда нақты уақыттық детальдар арқылы жадтың тереңдігін көрсетеді. Балалық шақтың ұсақ детальдарының сақталуы – әкенің бейнесі Руттың санасында өшпей қалғанын білдіреді. Сонымен қатар өткен шақ формалары (*was, had*) әкенің енді тек естелікте ғана бар екенін көрсетіп, жоғалтудың жасырын семантикасын күшейтеді. Әкесінен айырылу – өмірлік тіректен айырылумен тең. Үшіншіден, мәтінде *әкенің – табиғи стихия ретіндегі метафорасы* – Shannon (Шаннон) өзенімен байланысы пайда болады. Табиғат символикасы әкені өмірдің қозғалысы мен үздіксіздігін айқындайтын күш ретінде

бейнелейді (*әке = өзен, ағыс, жол*). Мысалы, “*Come here, Ruthie, feel the pulse of the water*.” (*Келші, Рути, судың тамыр соғысын сез*.) Бұл тұста әке қызын тек физикалық әрекетке емес, өмірдің ағынын сезінуге үйретеді. Өзен – уақыттың, тағдырдың, өмірдің метафорасы. Әке – сол метафораны түсіндіруші, баланы өмірмен таныстырушы тұлға. Бұл оның ұстаздық функциясын көрсетеді. Ал, келесі мысалда *жад* тек ой деңгейінде емес, тәндік тәжірибе арқылы қалыптасады. “*He put my arm into the cold river*.” (*Ол қолымды мұздай өзенге батырды*.). *Суық суды сезіну* – естеліктің өшпес болуына ықпал ететін фактор. Әке мен қыз арасындағы байланыс осындай нақты физикалық әрекет арқылы есте сақталады, бұл жадтың беріктігін арттырады. Сондай-ақ, *әке – әңгіме мен тұлғалық сәйкестіктің бастауы* ретінде көрінеді: «*We are our stories*» формуласы әкенің өмірбаяны қыздың жеке тарихымен байланыста екенін көрсетеді, ал оған деген *жады* оның дүниетанымының негізіне айналады. Өзен метафорасы және уақытты “*on its journey to the sea*” (*теңізге қарай сапарында*) мысалы көрсетеді. *Өзеннің теңізге қарай ағуы* – өмірдің қайтымсыздығын білдіреді. Әке мен қыздың бірге болған сәті де сол ағыс ішіндегі өткінші мезет. Бұл метафора әкенің өмірден өтіп кеткенін астарлап көрсетеді, ал Рут сол ағысты еске алу арқылы өз өмір жолын түсінеді. Әке мен қыз байланысының бірегейлігін де мына мысалдан байқауға болады: “*what a strange and particular thing a father and his daughter were*” (*әке мен қыз дегеннің қаншалықты ерекше, қайталанбас құбылыс екені*). Бұл сөйлем әке мен қыз қарым-қатынасының қайталанбас екенін көрсетеді. Жоғалтудан кейін бұл байланыс ерекше құндылыққа ие болады. Әке енді нақты тұлға емес, жадтағы символға айналады.

Осылайша, Н. Уильямстың романындағы ирланд көркем мәтінде репрезентацияланған дүниетанымда *әке* микроконцептісі дәстүрлі құндылықтармен шектелмей, ұрпақтар арасындағы сабақтастық пен рухани мұраның сақталуы сияқты категориялар арқылы, сондай-ақ жеке-шығармашылық қырынан да көрініс табады; мұнда *әке* образы *жад, өзен* және *тарих* метафоралары арқылы концептуалданады.

Рут әкесінен айырылу арқылы тек жақын адамынан емес, өмірлік тіректен айырылады. Алайда дәл осы жоғалту жад арқылы оның болмысын қалыптастырады. Осылайша, *әке* бейнесі өткен шақтағы естеліктер арқылы Руттың ішкі әлемінде өмір сүруін жалғастырады. Мәтін талдауында *әке* микроконцептісі – жадтың тасымалдаушысы, өмірлік бағдар беруші, тұлғалық бірегейлікті қалыптастырушы, жоғалтудың символы ретінде репрезентацияланады.

«Ай мен Айша» романында *ана* образы негізгі микроконцепт ретінде ұсынылады, ол баяндаушы әлемінің аксиологиялық өзегін құрап, қазақы әлеуметтік-психологиялық кеңістіктің құрылымын айқындайды. *Ана* репрезентациясы бірнеше бағытта ашылады. Ең алдымен, *ана – тіршілік*

пен үй ішінің сақтаушысы ретінде көрінеді: Айша соғыс пен ашаршылық қысымында отбасының күнделікті өмірін ұстап тұрып, балалардың амандығын қамтамасыз ету арқылы өмірдің үздіксіздігін қамтамасыз ететін негізгі күшке айналады. Мысалы, *«Әне міне лақтайды деп отырған жалғыз ешкім жоғалды. Туса балаларымның таңдайы жіби ме деп жүр едім... Бұлар ақ көрмегелі қашан?» [11,34]; «Кешке Айша үрпиген үш балаға уыз пісіріп беріп отырып: – Е, Жаратқан, осыған да тәуба, тәубә! – деді» [11,39]; «Сонда үш жетімін ұйықтату үшін, Айша неше түрлі ертегі, қиссаларды айтады»* [11,44].

Берілген мысалдардан күнкөріс пен тіршіліктің тікелей ұйымдастырушысы. *Ана* бейнесі абстрактілі мейірім емес, нақты әрекет арқылы өмірді сақтаушы күш ретінде көрінеді: тамақ табу, балаларды асырау, ұйықтату, тыныштандыру. Мұнда *ана* – тұрмыстың өзегі, ал тұрмыс - қауіпсіздіктің шарты. Сондықтан бұл мысалдар ананың экзистенциалдық-функционалдық рөлін ашуға қызмет етеді. Осылайша микроконцептуалдық тізбек *ана → тұрмыс → қауіпсіздік → өмірдің сақталуы* бағытында құралады.

Екіншіден, *ана – моральдық берік өзек және рухани тұрақтылық символы* ретінде репрезентацияланады. Айшаның сабыры, төзімі, қиындыққа сынбауы балалардың психологиялық тірегі болып, қазақ мәдениетіне тән «*Ана – үйдің құты*» моделін нақтылайды. Мұнда *ана → сабыр → рухани беріктік → ұрпақ тұтастығы* бағытындағы когнитивтік тізбек көрініс табады. Мысалы, *«Айша Айға мұңын шаққандай аспанға қарап: – А, Құдай! Шиеттей үш жетімге шынымен рақымың түспеді ме?* [11,35]*; «Айша анда-санда осылай өзгереді. Ұзақ түнде бізге әр алуан әңгіме айту арқылы өзі де азаптан арылып, уайымын жеңілдетіп алатын сияқты»* [11,44]*; «Айша бұл жолы үш баласын бірдей құшағына сыйдырып жібердi»* [11,277].

Осы мәтін үзінділері Айшаның (ананың) күйзелгенін, мұңаюын, бірақ күйремегендігін көрсетеді. Ананың жылауы әлсіздік емес, рухани тазару формасы. Балаларды құшағына сыйдыруы – қорғаныштың, сабырдың, ішкі беріктіктің көрінісі. Ана бейнесі мұнда балалар үшін психологиялық тұрақтылық көзі ретінде концептуалданады. Бұл үзінділер ананың моральдық-рухани өзек ретіндегі қызметін дәлелдейді.

Үшіншіден, *ана – ұрпақ сабақтастығы мен мәдени жадтың тасымалдаушысы* ретінде сипатталады. Айшаның өткенді сақтау, дәстүрді жалғастыру, балаларға мінездік бағдар беру қызметі ананың мәдени-аксиологиялық медиатор ретіндегі рөлін ашады. Мысалы, *неше түрлі ертегілер мен қиссалардың* айтылуы – тек балаларды ұйықтатудың құралы емес, мәдени жадты тасымалдау тетігі. Айша – дәстүрді, ұлттық дүниетанымды ауызша түрде жеткізуші медиатор. Бұл мысалдар ананың

мәдени кодты ұрпаққа беруші рөлін айқын көрсетеді. Бұл жерде *ана → жад → тәрбие → мәдени тұрақтылық* желісі анықталады.

Төртіншіден, мәтінде *ана - табиғи стихияға жақын символикалық бейнеде* де ұсынылады. Мысалы, «*О, Жаратушы Құдырет! Біз бейбақтар, жансыз деп жүрген жер мен суды қалайша бір-біріне ынтық қылғансың? Алдымыздағы өткен асыл данышпан: Су атасы, Жер анасы, Нан баласы деп бекер айтпаған. Ата мен ана табысты. Енді нан болады. Аштан өлмейміз»* [11,287]. Бұл үзіндіде *ана* бейнесі нақты Айшадан кеңейіп, табиғи-мифологиялық деңгейге көтеріледі. Ана – Жер-Ана, өмір беруші бастау. Айшаның төзімі мен жылылығы осы архетиппен ұштасады. Сондықтан бұл үзінділер ананың символдық-архетиптік репрезентациясына жатады; оның өмірді сақтап тұрушы рөлі табиғи циклдің жалғасын қамтамасыз ететін күшті меңзейді (*ана = жылу, береке, тіршілік*).

Сондай-ақ, *ана – әңгіме мен болмыс құрылымының бастауы* ретінде көрінеді: Айшаның айналасында оқиғаның шоғырлануы баяндаушының әлемді қабылдауы ананың әрекетімен өлшенуі – Айшаның тағдыры мен тұрмыс тәжірибесі баяндаушы әлемінің мағыналық тұғырына айналып, жеке тарихтың эмоциялық және адамгершілік өлшемдерін белгілейді.

Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы *ана* микроконцептісі тіршілікті сақтау, рухани мызғымас тірек болу, мәдени жадты жалғастыру және табиғи-символдық энергияны бойына сіңіру функциялары арқылы ашылады. Осылайша, Айша бейнесі қазақ дүниетанымындағы ана моделінің когнитивтік құрылымын жинақтап береді. Ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі *әке* және *ана* микроконцепттерінің салыстырмалы когнитивтік сипаты 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі «*әке*» және «*ана*» микроконцепттерінің салыстырмалы когнитивтік сипаты

Салыстыру өлшемі	***N.Williams «History of the Rain»*** (*Әке микроконцептісі*)	***Ш. Мұртаза «Ай мен Айша»*** (*Ана микроконцептісі*)
Негізгі функция	Білім, интеллектуалдық мұра, бағыт беру	Тіршілікті сақтау, тұрмыс, қауіпсіздік
Эмоциялық жүк	Жоғалту, сағыныш, жадқа сүйену	Жылулық, қорғаныш, тұрақтылық
Мәдени архетип	Өзен, ағыс, қозғалыс	Жер-ана, жылу, береке
Жадты тасымалдау	Естелік арқылы қайта құралады	Тікелей өмірлік тәжірибе арқылы беріледі
Отбасындағы рөл	Интеллектуалдық-рухани бағдар	Тіршіліктің практикалық және психологиялық өзегі
Ескерту: зерттеу материалы негізінде авторлар құрастырған		

Кестеден екі мәдениеттегі көркем шығармаларда берілген «*отбасы*» өзегін құрайтын *әке* және *ана* рөлдерінің түрлі когнитивтік жүктememен ұйымдасатынын байқауға болады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері ирланд және қазақ мәдениеттеріндегі Family/Отбасы концептісінің құрылымдық негізі *әке* және *ана* микроконцепттері арқылы әртүрлі ұйымдасатынын айқын көрсетті. Екі шығармада да отбасы ұғымы мәдени-рухани жүйенің өзегі ретінде көрінеді, алайда оның мағыналық орталығы әр мәдениетте өзіндік рөлге жүктеледі. Ирланд мәдениетінді *әке* образы интеллектуалдық бағдардың, рухани жадтың және жеке тарихты қалыптастырушы күштің символы ретінде репрезентацияланады. Аталған романда *әке* – білім мен кітапқа бағыттаушы ұстаз, жоғалу арқылы құндылығы тереңдей түсетін жад нүктесі, табиғи стихия деңгейінде үздіксіз қозғалыс пен өмірдің метафорасы болып көрінеді. Бұл бейне ирланд мәдени-әдеби дәстүріндегі *әкенің* рухани, тарихи және символдық қызметін жеке-индивидуалды мазмұн арқылы кеңейтеді.

Қазақ мәдениетінде отбасы құрылымының орталығына *ана* микроконцепті шығады. Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романында *ана* – тіршілікті сақтаушы, қиындыққа мойымайтын моральдық берік өзек, тұрмыс пен рухани тұрақтылықтың жалғыз қамтамасыз етушісі ретінде көрінеді. Айша бейнесі *Жер-Ана* архетипімен сабақтасып, жылулық, қамқорлық және ұрпақ сабақтастығының символына айналады. Қазақ дүниетанымында ананың әлеуметтік-психологиялық рөлі, эмоционалдық жүктемесі және мәдени құндылығы отбасы концептісін ұйымдастыратын негізгі фактор ретінде айқындалады.

Зерттеу екі мәдениетте Family/Отбасы құрылымы универсалды емес, керісінше, әр халықтың мәдени-рухани тәжірибесіне сүйенетін ұлттық-когнитивтік жүйе екенін дәлелдейді. Талданып отырған көркем шығармаларда ирланд мәдениетінде отбасының рухани осі – *әке* тұлғасы болса, қазақ мәдениетінде бұл рөлді *ана* бейнесі атқарады. Осылайша, зерттеу *әке* және *ана* микроконцепттерінің мәдени-когнитивтік ерекшеліктерін айқындап, олардың отбасы концептісіндегі семантикалық жүктемесінің әртүрлі мәдени кеңістікте ерекше сипат алатынын көрсетті.

Болашақ зерттеу Family/Отбасы концептісінің ирланд және қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі лингвомәдени, когнитивтік және мәтіндік репрезентациясын Н. Уильямстың «History of the Rain» және Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» романдар негізінде талдау жалғасады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Калиева Н.Ш., Әшірханова Қ.М., Сүйінжанова Ж.К. Түркі лингвомәдени кеңістігіндегі «Ана» концептісі (түркі жұртына ортақ прецедентті есімдер негізінде) // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2024. – No1 (131). – Б. 76–90.

[2] Жанпеисова Н.М. Концепт мать/ана в картине мира казахско-русских билингвов (опыт контрастивно-лингвокультурологического анализа) // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – 2005. – №2. https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-mat-ana-v-kartine-mira-kazahsko-russkih-bilingvov-opyt-kontrastivno-lingvokulturologicheskogo-analiza-1 15.10.2025

[3] Abildinova Zh. Concept 'Father' In Linguistic Consciousness Of Russian, Kazakh And English People / Abildinova Zh. // Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects / ed. N.L. Amiryanovna. – European Publisher, 2020. – Vol. 86. – Pp. 1-9.

[4] Тагаева С. У. Концепт «мать» в узбекской и немецкой паремиологии // Известия Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2021. – Т. 60, № 1. – С. 34-45. DOI: 10.48371/PHILS.2021.60.1.005.

[5] Connolly, L. (ed.). The 'Irish' Family. – London: Routledge, 2014. – 238 p.

[6] Литус Е.В. Лексема «мать» в контрастивном словаре народных песен казаков Кубани (опыт составления словарной статьи) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т. 12. Вып. 2. – С. 188-193.

[7] Исакова С.С., Таганова А. М., Баймуханов Б. Ш. Концепт «әке/отец/père» в казахском, русском, французском языках // World science. –2016. – №10 (14). https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-ke-otets-p-re-v-kazahskom-russkom-frantsuzskom-yazykah 20.10.2025

[8] Svetlana Pesina & Tatyana Solonchak. Concept and its Structure. – Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015, Vol.192. – Pp. 352-358.

[9] Głaz A. Linguistic Worldview(s): Approaches and Applications. – New York: Routledge, 2021. – 240 p.

[10] Williams, N. History of the Rain. – New York: Bloomsbury, 2014. – 372 p.

[11] Мұртаза Ш. Ай мен Айша. – Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2024. – 686 б.

REFERENCES

[1] Kalieva N.Ş., Äşırhanova Q.M., Süiınjanova J.K. Türkı lingvomädeni keñıstıgındegı «Ana» konseptısı (türkı jūrtyna ortaq presedenttı esımder negızında) . [Concept «Mother» in the Turkic Linguocultural Space (Based on Precedent Names Common to Turkic Peoples)] // İassaui universitetınıñ habarşysy. – 2024. –No1(131).– B. 76–90. [in Kaz.]

[2] Janpeisova N. M. Konsept mät/ana v kartine mira kazahsko-ruskih bilingvov (opyt kontrastivno-lingvokülturologicheskogo analiza) [Concept Mother/Ana in the Worldview of Kazakh–Russian Bilinguals (A Contrastive

Linguocultural Analysis)] // Vestnik SPbGU. İazyk i literatura. – 2005. – №2. https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-mat-ana-v-kartine-mira-kazahsko-russkih-bilingvov-opyt-kontrastivno-lingvokulturologicheskogo-analiza-1 15.10.2025 [in Rus.]

[3] Abildinova Zh. Concept 'Father' In Linguistic Consciousness Of Russian, Kazakh And English People / Abildinova Zh. // Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects / ed. N. L. Amiryanovna. – European Publisher, 2020. – Vol. 86. – Pp. 1-9.

[4] Tagaeva S.U. Kontsept «mat'» v uzbekskoi i nemetskoi paremiologii [Concept «Mother» in Uzbek and German Paremiology] // Izvestiya Kazakhskogo universiteta mezhdunarodnykh otnoshenii i mirovykh yazykov imeni Abylai khana. Seriya «Filologicheskie nauki». – 2021. – T. 60, № 1. – S. 34-45. DOI: 10.48371/PHILS.2021.60.1.005.) [in Rus.]

[5] Connolly L. (ed.). The 'Irish' Family. – London: Routledge, 2014. – 238 p.

[6] Litus E.V. Leksema «mät» v kontrastivnom slovare narodnyh pesen kazakov Kubani (opyt sostavlenia slovarnoi stati) [Lexeme «Mother» in a Contrastive Dictionary of Kuban Cossack Folk Songs 9An Attempt at Compiling a Dictionary Entry)] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2019. – T. 12. Vyp. 2. – S. 188-193. [in Rus.]

[7] İsakova S.S., Taganova A.M., Baimuhanov B.Ş. Konsept «äke/otes/père» v kazahskom, ruskom, fransuzskom iazykah [Concept «Father» (Äke/Otets/Père) in the Kazakh, Russian, and French Languages] // World science. – 2016. – №10 (14). https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-ke-otets-p-re-v-kazahskom-russkom-frantsuzskom-yazykah 20.10.2025 [in Rus.]

[8] Svetlana Pesina & Tatyana Solonchak. Concept and its Structure. – Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015, Vol.192, – Pp. 352-358.

[9] Głaz A. Linguistic Worldview(s): Approaches and Applications. – New York: Routledge, 2021. – 240 p.

[10] Williams, N. History of the Rain. – New York: Bloomsbury, 2014. – 372 p.

[11] Mūrtaza Ş. Ai men Aişa.[Ai and Aisha] – Qarağandı: «Qasym baspa üyi, 2021. – 686 b. [in Kaz.]

КОГНИТИВНАЯ ПРИРОДА МИКРОКОНЦЕПТОВ «ОТЕЦ» И «МАТЬ» В КОНЦЕПТЕ FAMILY/СЕМЬЯ В ИРЛАНДСКОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРАХ

*Тортай Ш.А.[1], Розиева Д.С.[2], Абдуллаева Г.Т.[3]
*[1,2] Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
[3] НАО «Казахский национальный медицинский университет имени С.Ж. Асфендиярова»
Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена сравнительно-когнитивному анализу репрезентации микроконцептов *отец* и *мать*, рассматриваемых как составные элементы концепта Family/Семья в ирландской и казахской культурах, на материале художественных текстов. Исследование основано на понимании художественной литературы как концептуального отражения национального мировидения и культурной памяти.

Объектом исследования послужили роман Н. Уильямса «History of the Rain» (микроконцепт *отец*) и роман Ш. Муртазы «Ай мен Айша» (микроконцепт *мать*). В ходе исследования применялись концептуально-когнитивный, интерпретационный анализ художественного текста и сопоставительный метод.

Цель исследования заключается в выявлении когнитивной структуры, смыслового ядра и функциональной роли микроконцептов *отец* и *мать* в составе концепта Family/Семья на материале ирландских и казахских художественных произведений. Задачи исследования: проанализировать микроконцепт *отец* в романе Н. Уильямса «History of the Rain» и микроконцепт *мать* в романе Ш. Муртазы «Ай мен Айша»; выявить их смысловые, когнитивные и символические признаки; определить роль образов отца и матери в формировании концепта FAMILY/ОТБАСЫ в двух культурах; на основе полученных результатов сформулировать национально-культурные особенности концепта семьи в ирландской и казахской культурах.

Результаты анализа показали, что в ирландском художественном тексте микроконцепт «отец» репрезентуется как ключевое ядро интеллектуального наследия, культурно-духовной памяти и личностного самопознания. Образ *отца* концептуализируется в связи с такими символическими структурами, как *книга, знание, история и река*. В казахском художественном тексте микроконцепт *мать*, напротив, выступает в качестве аксиологического ядра, обеспечивающего сохранение жизни, духовную устойчивость, бытовую стабильность и преемственность поколений. Образ матери характеризуется функциями *тепла, терпения, заботы и продолжения культурной памяти*.

Выводы исследования подтверждают, что микроконцепты *отец* и *мать* в обеих культурах формируют смысловое ядро концепта Family/Семья,

однако их функциональное и символическое доминирование различно: в ирландской культуре в качестве духовно-интеллектуальной оси выступает модель *отца*, тогда как в казахской культуре данную роль выполняет образ *матери*.

Научная ценность исследования заключается в уточнении культурно-когнитивной природы концепта Family/Семья на уровне микроконцептов и в системном описании культурных различий на материале художественного текста. Практическая значимость работы определяется возможностью использования полученных результатов в курсах когнитивной лингвистики, литературоведения и лингвокультурологии.

Ключевые слова: концепт семьи, микроконцепт, культурная репрезентация, ирландская культура, казахская кульутра, художественный текст, отец, мать, когнитивная природа

COGNITIVE NATURE OF MICROCONCEPTS “FATHER” AND “MOTHER” WITHIN THE FAMILY/OTBASY CONCEPT IN IRISH AND KAZAKH CULTURES

*Tortay Sh.A.[1], Roziyeva D.S.[2], Abdullayeva G.T.[3]
*[1’2] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
[3] NCO “Kazakh National Medical University after S.Zh. Asfendiyarov”
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to a comparative cognitive analysis of the representation of the microconcepts father and mother, considered as constituent elements of the «Family/Otbasy» concept in Irish and Kazakh cultures, based on literary texts. The study is grounded in the understanding of fiction as a conceptual reflection of national worldviews and cultural memory.

Research object: N. Williams’s novel «History of the Rain» (microconcept *fathe*r) and Sh. Murtaza’s novel «Ai men Aisha» (microconcept *mother*). The methodology combines conceptual-cognitive analysis, interpretative analysis of literary texts and contrastive method.

The aim of the research is to identify the cognitive structure, semantic core, and functional role of the microconcepts *father* and *mother* within the «Family/Otbasy» concept on the material of Irish and Kazakh literary works.The objectives of the study are: to analyze the microconcept *father* in N. Williams’s «History of the Rain» and the microconcept *mother* in Sh. Murtaza’s «Ai men Aisha»; to identify their semantic, cognitive, and symbolic features; to determine the role of *father* and *mother* images in the formation of the concept «Family/Otbasy» in two cultures; to formulate national and cultural features of the concept *family* in Irish and Kazakh cultures based on the obtained results.

The results of the analysis demonstrate that in the Irish literary text the

microconcept *father* is represented as the core of intellectual heritage, cultural and spiritual memory, and personal self-identification. The *father* figure is conceptualized through symbolic structures such as *books, knowledge, history, and the river*. In contrast, in the Kazakh literary text the microconcept *mother* functions as an axiological core ensuring the preservation of life, spiritual resilience, domestic stability, and generational continuity. The *mother* figure is characterized by the functions of *warmth, endurance, care, and the transmission of cultural memory*.

The findings confirm that although the microconcepts *father* and *mother* constitute the semantic core of the «Family/Otbasy» concept in both cultures, their functional and symbolic dominance differs: in Irish culture the *father* model emerges as a spiritual-intellectual axis, whereas in Kazakh culture this role is performed by the image of *mother*.

Scientific value of research lies in clarifying the cultural–cognitive nature of the Family/Otbasy concept at the microconceptual level and in providing a systematic description of cultural differences through literary texts. The practical importance of the study is determined by the possibility of applying the results in courses on cognitive linguistics, literary studies, and linguocultural studies.

Keywords: family concept, micro-concept, cultural representation, Irish culture, Kazakh culture, literary text, father, mother, cognitive nature

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 24.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Тортай Шұғыла Амирханқызы – PhD докторанты, «8D02322-Шетел филологиясы», Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: tortay.sh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0323-5107

Розиева Дильфуза Сельмахуновна – PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rsdilfuza@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1581-9513

Абдуллаева Гулраням Туйгунжановна – Педагогика ғылымдарының магистрі, КЕАҚ С. Ж. Асфендияров атындағы «Қазақ ұлттық медицина университеті», тілдік пәндер кафедрасының лекторы, Алматы, Қазақстан, e-mail: rano.abdullaeva.84@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-1041-9638

Информация об авторах:

Тортай Шұғыла Амирханқызы – PhD докторанты, «8D02322-Шетел филологиясы», Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: tortay.sh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0323-5107

Розиева Дильфуза Сельмахуновна – PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rsdilfuza@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1581-9513

Абдуллаева Гулраням Туйгунжановна – магистр педагогических наук, лектор НАО «Казахский национальный медицинский университет им. С.Ж. Асфендиярова, Алматы, Казахстан, e-mail: rano.abdullaeva.84@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-1041-9638

Information about the authors:

Tortay Shugyla Amirkhankyzy – PhD Candidate, «8D02322-Foreign Philology», KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tortay.sh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0323-5107

Roziyeva Dilfuza Selmakhunovna – PhD, Associate Professor, KazUIRWL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rsdilfuza@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1581-9513

Abdullayeva Gulranyam Tuygunzhanovna – Master of Pedagogic sciences, lecturer at NCO «Kazakh National Medical University» after S.Zh. Asfendiyarov, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rano.abdullaeva.84@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-1041-9638

УДК 81’42:821.161.1.
МРНТИ 16.21.55
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.025

РЕЧЕВЫЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СТИГМАТИЗАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО)

Тойшибаева Г.К.[1], *Сыздыкбаев Н.А.[2], Абжанова Т.А.[3]
[1, *2,3]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются речевые средства репрезентации стигматизации как социального явления, заключающегося в клеймении (маркировании) и физическом или моральном отчуждении индивида или группы лиц, отличающихся от сообщества определенным признаком.

Целью исследования является выявление лексико-фразеологических, синтаксических, стилистических средств создания образа стигматизируемого персонажа в художественном тексте, определение его роли в раскрытии образной картины мира, представленной художником, а также характеристика авторских языковых особенностей.

Задачи исследования: сбор и систематизация материала для анализа, его рассмотрение с точки зрения используемых речевых средств, выявление роли стигматизируемого персонажа в раскрытии идейно - эстетического содержания произведения, а также определение специфики авторского подхода к изображению ситуаций стигматизации.

Научная значимость и новизна работы заключаются в рассмотрении феномена стигматизации в плане речевого воплощения в творчестве Достоевского, а также в изучении стигматизации как дискурсивной практики.

Практическая значимость в том, что выводы исследования можно использовать в преподавании творчества Достоевского в школе и вузе, а также в рассмотрении речевых средств стигматизации как дискурсивной практики в различных сферах коммуникации.

В статье использованы методы сплошной выборки материала, описания и классификации, дискурс- анализ.

Материалом для исследования послужили тексты романов Достоевского 60-70-х гг. В ходе анализа были выявлены персонажи, которые можно охарактеризовать как стигматизируемые (Соня Мармеладова, князь Мышкин, Настасья Филипповна, Илюша Снегирев и др.). В изображении таких персонажей автор использует характерные лексические группы («смех», «слухи», «эмоциональная реакция» и др.), фразеологические средства («желтый билет»), стилистически сниженную лексику, синтаксические средства с выраженным имплицитным содержанием и др. Речевое воплощение стигматизируемых персонажей способствует

раскрытию внутреннего мира героев, а это, в свою очередь, обусловливает психологическую глубину произведений Достоевского. В целом такой аспект создания образа персонажа можно считать индивидуально - авторским приемом изображения.

Выводы работы можно считать определенным вкладом в лингвопоэтику, в теорию дискурсивных практик и коммуникативистику. Основные положения научного исследования могут быть применены в практике анализа проявлений стигматизации в различных сферах коммуникации в обществе.

Ключевые слова: стигматизация, языковая репрезентация стигматизации, клеймение (маркирование), художественный текст, дискурсивная практика, психологическая глубина художественного произведения, внутренний мир персонажа, художественная картина мира

Введение

В статье в языковедческом аспекте исследуется широко и с давних пор распространенное в обществе явление стигматизации.

Стигматизация – социально - культурное явление, заключающееся в процессе клеймения (обозначения, метки, маркирования) индивида или группы людей, отличающихся определенным признаком от представителей сообщества и тем самым не соответствующих общепринятым нормам. Стигматизация ведет к отделению, изоляции от общества и, как правило, обусловливает различные психологические проблемы у стигматизируемого, ущемление в правах на свободную жизнь, на изъявление своей воли, на успешное осуществление трудовой деятельности и т.д.

Данное явление характерно для различных сфер жизни и коммуникации, таких как бытовая, образовательная, правовая, воспитание, медицина, политика и т.д., что обусловливает интерес к нему у представителей разных наук.

Феномен стигматизации широко отражается и в художественных текстах, при этом эстетическое значение изображения этого общественного явления, а также стигматизированного персонажа чрезвычайно велико в создании образной картины мира.

В работе исследуется речевое воплощение явления стигматизации в художественном тексте на материале романов Ф.М. Достоевского.

Творчество Ф.М. Достоевского, несмотря на более чем 180-летний период существования, все еще привлекает внимание исследователей, все еще находятся аспекты, не являвшиеся предметом глубокого языковедческого анализа. Произведения Достоевского можно рассматривать в соответствии с современными лингвистическими тенденциями в качестве источника примеров речевых практик и определенных речевых технологий, то есть исследовать в русле функционально - деятельностных теорий языка. Необходимостью всестороннего исследования отдельных

приемов, способов изображения персонажей, речевой репрезентации в целом образной картины, создаваемой великим писателем, объясняется актуальность и научная новизна данной работы.

Ф.М. Достоевский, как автор психологических романов, отличается глубиной изображения внутреннего мира своих героев, в том числе обездоленных, униженных, оскорбленных. В произведениях писателя особое место занимают персонажи, подвергшиеся стигматизации по определенному признаку. Индивидуальный стиль художника проявляется в том, какими речевыми средствами репрезентируется стигматизация персонажей, какое место занимают данные персонажи в выражении идейно-эстетического содержания того или иного произведения.

Описание материала и методов исследования

Целями статьи являются: рассмотрение речевых средств стигматизации в художественном тексте (на примере произведений Ф.М. Достоевского), определение роли этого общественного явления в создании образного строя произведения и выявление индивидуально- авторских особенностей образной картины мира. В связи с этим ставятся задачи выбора и систематизации материала исследования, его анализа с учетом авторского дискурса, в том числе описания, классификации случаев стигматизации, выявления речевых средств ее выражения и определения ее роли в раскрытии образной системы произведения. Решение указанных задач обусловливает достижение целей научной статьи.

Материалом исследования послужили примеры изображения стигматизируемых персонажей в текстах романов Достоевского «Преступление и наказание», «Братья Карамазовы», «Идиот» [1].

В работе использованы методы сплошной выборки (при подборе материала исследования), описания, дискурс-анализа (в анализе материала исследования).

Теоретической основой исследования являются научные труды ученых, рассматривающих феномены стигмы, стигматизации как социокультурного явления, а также лингвистические работы, посвященные таким аспектам, как коммуникативистика, прагматика, дискурсология.

Научная история исследования стигмы начинается с социологических работ И. Гофмана (60-е гг. 20 в.), в которых ученый определяет понятие стигмы как «качества, выдающего какое-то постыдное свойство индивида» [2, с.3], причем это качество обусловливается отношением членов *нормального* сообщества. Ученый связывает стигму с понятиями социальной идентичности, нормы, стандарта, стереотипа, называет виды стигмы (телесное уродство, недостатки индивидуального характера, родовая стигма), останавливается на понятии стыда, поскольку стыд является основным чувством, испытываемым стигматизируемым.

Современные подходы к пониманию стигматизации можно продемонстрировать на примере работ, посвященных ее проявлениям в образовательной среде.

Пашковский Е.А., анализируя явление стигматизации, дает ее характеристику как явления социального, указывает на ее междисциплинарный характер, так как она рассматривается не только в социологии, но и в психиатрии, психологии и образовании, считает, что стигма определяет отношение к личности, начиная с игнорирования и заканчивая актами насилия. Ученый останавливается на различных этапах стигматизации (навешивание ярлыка, стереотипизация, сепарация, дискриминация), на шести измерениях стигмы (скрываемость, ход, разрушительность, эстетические качества, происхождение, опасность). Очень важной мыслью является мысль о том, что стигматизация носит относительный характер и зависит от культуры, времени, эпохи и др. условий [3, с.115]. В работе главное внимание уделяется стигматизации в образовательной деятельности. Отмечается, что стигматизации учащийся может подвергаться из-за успеваемости, поведения, особенностей внешности, положения семьи, принадлежности к той или иной расе и т.д.

Исследование Лисицы К.Э., Туркулец А.В. и Туркулец С.Е. посвящено рассмотрению влияния социальной стигматизации (деление обучающихся, вузов, специальностей на ядро, полупериферию, периферию) на образовательную неуспешность [4].

Г.Е. Зборовский и П.А. Амбарова в своей очень обстоятельной работе также рассматривают понятие образовательной стигмы.

Авторы определяют образовательную стигму как отрицательное отношение к субъектам обучения (индивидам, группам, организациям), чья образовательная деятельность маркируется социальным окружением (или самим субъектом обучения) как не соответствующая его представлениям о «нормальности»; также авторы разрабатывают уровневый подход к ее изучению. Важной является мысль о том, с какого периода маркеры образовательной неуспешности приобретают характер стигмы: когда эта неуспешность начинает проявляться систематически [5, с.11].

Авторы статьи называют различные механизмы стигматизации, в числе которых языковые (клички, дразнилки, молчание); стили общения (манипуляции, давление, угрозы, остракизм, буллинг); применение разных шкал оценивания учебных достижений (двойные стандарты, занижение оценок); депривация (ограничение прав, возможностей, ресурсов, отказ в доверии, делегировании полномочий); физическое насилие (со стороны родителей).

Естественно, что для авторов настоящей статьи в соответствии с целями являются значимыми работы, связанные с рассмотрением языковых, речевых средств стигматизации. Среди таких работ заслуживает внимания статья Анны Олешковой [6], в которой исследуется так называемый новояз – синтез языка идеологии и сетевого языка, используемый говорящими для стигматизации личностей, усиления дихотомии «свой- чужой». Иначе говоря, такой язык начинает играть роль языка вражды, ненависти, манипуляции.

В работах А.М. Олешковой и Н. Потапова социологической направленности анализируется абсолютно новое, необычное явление – цифровая стигматизация с точки зрения ее формирования, развития. Авторы утверждают, что «стигматизация является механизмом власти и контроля в современных обществах» [7]. Выявляются механизмы цифровой изоляции, роль в этом интернет - комментариев, медиа. Объясняется роль дихотомии «свой- чужой», являющейся ключевым механизмом изоляции и исключения индивидов.

М. П. Цыбульская [8] в своей работе обращает внимание на то, как меняются роли текстообразующих категорий модуса и диктума при стигматизации. Автор приводит примеры интерпретации, например, так называемого «русского мира», когда понятие русского мира имеет информативное значение, отражает объективную действительность, и когда оно приобретает оценочное значение.

Очень интересным для авторов настоящей статьи является исследование Г.Н. Кравченковой 2010-го года «Коммуникативный механизм стигматизации как основа формирования негативного образа профессии», в которой говорится о различных коммуникативных технологиях и практиках стигматизации. Автор относит к таким практикам слухи (сплетни, злословие), оскорбления, грубую брань, угрозы, замечания, категоричные требования, насмешку, пожелания зла и т.д. [9, с.117] Эта работа содержит достаточно много идей, явившихся полезными в раскрытии нашей темы.

Одной из сторон стигматизации как общественного явления можно назвать речевую (языковую) агрессию. Как отмечают С.А. Меттибаева и Р. Досымбекова, «языковая агрессия – это использование языковых средств для выражения враждебности, ненависти, способ высказывания, оскорбляющий чужую гордость, достоинство, а также выражение прямого призыва адресата к агрессивным действиям, поддержание агрессивного тона собеседника и структуры речи» [10, с.163]. Одним из важных средств ее выражения является так называемая инвективная лексика. Например, использование слова «идиот» в оценочном, ругательном значении можно считать примером инвективной единицы.

Если подходить к стигматизации с точки зрения речевого воплощения, то ее можно рассмотреть в аспекте коммуникативистики как часть коммуникативного процесса, при котором выбираются определенные слова и выражения, тональность, стиль речи, в целом речевая стратегия, чтобы создать нужный образ стигматизируемого человека.

Если стигматизация рассматривается с точки зрения прагматики, то важно обратить внимание на то, какие речевые акты воплощаются в речи, какие скрытые смыслы возникают.

Исследование речевой стигматизации очень выигрывает, если считать ее одним из видов дискурсивных практик, для которой характерны свои средства речевого насилия, отчуждения от сообщества и другие особенности.

Таким образом, опираясь на исследования явления стигматизации в аспектах социологии, педагогики, политики, современных направлений

лингвистики и т.д., мы рассматриваем стигматизацию как определенную коммуникативно - речевую практику в рамках функционально-деятельностных теорий языка, отражающую процессы, происходящие в обществе и отраженные в художественном, творческом мире.

Результаты и обсуждение

Стигматизация – речевая практика, в которой взаимодействуют несколько сторон, чаще всего две: сторона стигматизирующих и сторона стигматизируемых.

Стигматизация чаще всего начинается с того, что в том или ином человеке другими членами сообщества замечается некий признак, выделяющий его из группы, и этот признак озвучивается в виде номинации - ярлыка, дразнилки, прозвища, клички, любого словесного маркера. Это может быть признак бедности, нищеты (семьи Мармеладовых, Снегиревых), признак телесно - психического увечья (князь Мышкин, Лизавета Смердящая, Лиза Хохлакова), индивидуальный признак (развратник Федор Карамазов, пьяница Мармеладов, проститутка Соня Мармеладова, Настасья Филипповна–содержанка и др.)

Постыдный признак, систематически проявляющийся, бросающийся в глаза, выделяющий человека из толпы как чужого, показывающий, что он не такой, как все, отчуждающий его от сообщества, – становится раздражителем для людей и постоянно обсуждается, упоминается в пересудах, слухах (в прямой речи персонажей, в косвенной речи, как реплика в беседе, в диалогах).

Человека не только выделяют из толпы, обсуждают, но и характеризуют в разных высказываниях - стереотипах: например, Настасья Филипповна (Идиот) – содержанка Тоцкого, следовательно, продажная женщина; князь Мышкин – идиот, следовательно, «что с него взять?», Сонечка Мармеладова– проститутка и из бедной семьи, следовательно, люди из приличных семей не могут с нею общаться.

Естественно, стигматизируемый человек реагирует: описываются действия, поступки, слова по отношению к стигматизирующим, а также изображается внутренний мир человека, подвергшегося стигматизации. И в этом большую роль играют лексико- грамматические группы слов, например, слова, выражающие эмоции или эмоциональную реакцию, или группы глаголов речи, мысли, физического действия, мимических движений; существительные, называющие стигматизируемый персонаж и др.

Описывая персонажей, Ф.М. Достоевский мастерски разворачивает картину стигматизации данных героев. Так, в потоке описания действий, поступков, портретов персонажа высказывается информация, которая и является причиной стигматизации. Отец Сони Мармеладовой, разговаривая в трактире с Раскольниковым, с неким опасением признается, что его дочь живет по « желтому билету» – название документа желтого цвета, выдаваемого властями России того времени женщинам, занимающимся проституцией.

Затем, устами разных персонажей (Катерины Ивановны – мачехи Сони, Раскольникова, немки, Лужина, Дуни – сестры Раскольникова, Свидригайлова, самой Сонечки) дается оценка этого явления, что обусловливает, с одной стороны, полифонический эффект романа, с другой – показывает процесс формирования стигматизации путем обсуждения, высказывания оценочных суждений, использования оскорбительных наименований, намеков, насмешки в разных ситуациях. Более подробно о стигматизации Сонечки можно прочитать в работе [11].

Психологическая глубина произведений Достоевского обеспечивается проникновением писателя в душу стигматизируемого: описываются страх, смущение, стыд Сонечки, осознание ею себя как грязной, грешной женщины.

Сонечка, в соответствии с мнением Е.А. Пашковского, проходит все стадии стигматизации: навешивание ярлыка, стереотипизацию, сепарацию, дискриминацию. Она живет по «желтому билету», это отличительный признак продажной женщины, она вынуждена жить отдельно, с нею никто (сторона стигматизирующих) не хочет находиться рядом (ситуация поминок). Каждый этап стигматизации находит свое выражение в определенных речевых средствах: лексико-семантическая группа слов (проституция), оценочная лексика, фрагменты повествования, диалогов, бесед, в которых высказывается оценка Сони Мармеладовой как прямо, так и в виде подтекста.

Рассмотрим другой пример стигматизации, описанный Достоевским. Это стигматизация Илюши Снегирева (Братья Карамазовы). Отметим, что среди страдающих в произведениях Достоевского много детей. По мнению Н.А. Азаренко, «исследование творчества писателя показало, что концептуализация темы детства в произведениях писателя происходит в основном посредством концепта СТРАДАНИЕ» [12, с. 1].

Впервые Илюша появляется в сцене встречи Алеши Карамазова с группой школьников, возбужденно преследовавших мальчика, который, в свою очередь, швырял в них камнями. Очень четко автор показывает противопоставление « свой – чужой», « все- один» (группа- один). Из разговора со школьниками Алеша узнает, что Илюша *«подлец»* (номинация - ярлык, отличительная особенность). Почему? Потому что он, по мнению школьников, подло пырнул ножом другого мальчика. Они оправдывают свои действия и неприятие Илюши тем, что он *«сам первый начал», «его убить мало».* Однако далее, когда мальчики советуют Алеше спросить Илюшу о «банной мочалке», выясняется, что, как догадывается Алеша, верно, они *«этим как-нибудь дразнят»* мальчика. То есть можно понять, что, скорее всего, началось все с обзывания мальчика, и его агрессивное поведение – это реакция на дразнилку. Со стороны стигматизирующих *раздается «хохот», они «переглядываются «с усмешкой», «засмеялись»,* то есть с помощью данной семантической группы описан один из этапов стигматизации

– высмеивание. Наконец, в описании сцены появляется оценочное выражение «опальный мальчик», каким увидел его Алеша, то есть, по сути, это эвфемическая характеристика мальчика как стигматизируемого.

Далее писатель постепенно подводит Алешу к пониманию того, что значит эта «мочалка» и какое отношение имеет к этому он, то есть в контексте появляется слово - дразнилка, которое и является раздражителем, на который реагирует мальчик.

Достоевский учитывает возраст мальчика, описывая его: он еще маленький, так что свои эмоции, свою реакцию он проявляет не столько словесно, сколько с помощью физических действий (*в спину больно ударился пущенный мальчиком… булыжник; с остервенением опять бросил в него камнем уже прямо в лицо…; сорвался с места и кинулся на Алешу…; больно укусил ему средний палец*). То есть описывается один из этапов стигматизации – конфликт, разрешаемый не словесно, а с помощью физических действий стигматизируемого.

В портретной зарисовке мальчика используются слова и выражения, называющие не свойственные маленьким детям детали: *сверкавшие черные глаза, пытливо наблюдал, с остервенением начал отвечать, с большими темными и злобно смотревшими на него глазами, мрачно посмотрел, раздражительно вскрикнул, злобно засверкав глазами, злобным и вызывающим взглядом следя, совершенно озлился как звереное.*

Слова, называющие высокую степень проявления признака, оценочные слова, названия отрицательных эмоций (злоба, остервенение, раздражительность), сравнение с озлившимся зверенком, парадигматическая связь с единицами поля «огонь» – рисуют образ маленького мальчика, познавшего в свои годы, как диссонанс, страдания, чувства, которые обычно могут переживать взрослые люди. Можно сравнить с портретными зарисовками противников Илюши, в описании которых часто используются слова *румяный, здоровый, молодцеватый, оживленный,* то есть единицы, называющие характерные для детей портретные детали.

Стигматизируемый человек, в данном случае это ребенок, испытывает стресс, высшую степень проявления таких эмоций, как обида, стыд, злость, раздражение, чувство мести. Естественно, что эти эмоции выражаются, в данном случае с помощью соответствующих портретных зарисовок.

Писатель создает образ стигматизируемого персонажа, но цель не в том только, чтобы изобразить стигматизацию, а в том, чтобы с помощью ущемления персонажа более выпукло, масштабно, наглядно представить мир угнетенных, обездоленных, чтобы показать конфликт, на котором строится художественное повествование.

Следующий пример стигматизации персонажа – князь Мышкин. Роман называется «Идиот». Это слово – и название болезни, и оценка человека в обществе. Почему князя Мышкина можно назвать стигматизируемым? У него есть отличительный признак – болезнь, которую в 19 веке считали неприличной, не свойственной людям высшего общества. В описании портрета автор использует слово «странный» (не такой, как все; непонятный;

нетипичный), которое сразу же выделяет этот персонаж из толпы и является определенным сигналом для читателя: *...во взгляде было что- то тихое, но тяжелое, что - то полное того странного выражения, по которому некоторые угадывают с первого взгляда в субъекте падучую болезнь.* То есть открыто называется болезнь, от которой страдает князь.

Второй признак – его нерусскость. Мышкин не похож на людей, проживающих в России, он не такой, как все. Описывая его одежду, автор использует выражение «все не по-русски».

Именно нерусский вид спутника сначала вызывает интерес Рогожина. Он спрашивает « с неделикатной усмешкой, в которой так бесцеремонно и небрежно выражается иногда людское удовольствие при неудачах ближнего: « Не зябко?». То, как задает этот вопрос Рогожин, – уже начало первого этапа стигматизации: насмешка, скрытое высмеивание, неуважение, бесцеремонность.

Дальнейшая стигматизация основывается на том, как Мышкин начинает отвечать: *с чрезвычайной готовностью; готовность отвечать на все вопросы (была) удивительная и без всякого подозрения совершенной небрежности, неуместности, праздности иных вопросов; подхватил швейцарский пациент тихим и примиряющим голосом;, с необыкновенной поспешностью признался; отвечал с полною и немедленною готовностью.* Он не замечает насмешки, не замечает тона, и в этом особенность этого героя. Он готов разговаривать открыто, искренне, доброжелательно.

И наконец, главная основа для стигматизации – то, что в разговоре князь раскрывает подробности о своем лечении в Швейцарии или о том, что едет к Епанчиным, хотя и не знает, как его примут. Он признается в том, что *«был отправлен за границу по болезни, по какой- то странной нервной болезни, вроде падучей или виттовой пляски, каких-то дрожаний и судорог»*. И, самое главное, что услышали Рогожин и Лебедев, что князя «не вылечили».

Как выражается стигматизация? *Черномазый несколько раз усмехался; особенно засмеялся; оба слушателя снова захохотали* – языковые средства поля «смех» являются важным признаком стигматизации. А далее оба попутчика Мышкина начинают ёрничать: *в этом узелке вся ваша суть заключается; узелок ваш все-такие имеет некоторое значение; если к вашему узелку прибавить впридачу такую ...родственницу, как генеральша Епанчина, то и узелок примет некоторое иное значение.* В подтексте насмешка, подтрунивание, глумление, издевательство, которые, однако, князь не замечает. В изображении Мышкина как объекта стигматизации нет очень важной оборотной стороны – отрицательной реакции.

Особенность изображения князя Мышкина Достоевским в том, что, начав показывать стигматизацию этого героя романа, автор вдруг раскрывает и другую оценку, другую перспективу: Рогожин говорит, что полюбил его, называет его «юродивым» и заключает: «И таких, как ты, бог любит!»

На протяжении романа Мышкина воспринимают как «странного», что проявляется в том, что его называют «дурачком»: *князь просто дурачок*

и амбиции не имеет, потому что умный князь и с амбицией не стал бы в передней сидеть и с лакеем про свои дела говорить; хотя князь был и дурачок, – лакей уж это решил, –но все-таки генеральскому камердинеру показалось, наконец, неприличным продолжать долее разговор от себя….

Генерал Епанчин, принимая князя, сначала отказывает ему в разговоре. Его «удивляли»: признание князя о том, что он пришел просто, чтобы познакомиться, что он прямо из Швейцарии, что у него из вещей только узелок, что у него нет денег и что госпожа Епанчина может быть очень дальней родственницей. Однако, так же, как и Рогожин, генерал вдруг проникается симпатией к князю, начинает узнавать подробности жизни Мышкина. При этом все равно воспринимает его как человека, с которым можно не соблюдать приличия: он часто перебивает Мышкина, задает ему чересчур откровенные вопросы, но князь не чувствует этой бесцеремонности. Не чувствует и того, что генерал видит в нем человека, который способен только на «нетрудную» (подтекст: не интеллектуальную) работу. Генерал удивляется тому, что знает князь о каллиграфии, а Ганя, «смеясь насмешливо», дает свою оценку князя, что тот осознает «свое назначение» (быть писарем).

Таким образом, вновь «усмешка», «смех», «насмешка» и, во- вторых, подтекст, недомолвки, которые князь разгадывает, чувствует, но не обижается. Истинное отношение генерала к нему заключается в словах жене о князе, что он *не больше как жалкий идиот и почти что нищий и принимает подаяние на бедность*. В этом случае автор реализует еще один этап стигматизации – слухи, обсуждение, пересуды. Семейство Епанчиных обсуждает персону князя: *можно без всякой церемонии; совершенный ребенок и даже такой жалкий; припадки у него какие-то болезненные; одет странно…, и вдобавок ни копейки; кажется, и голоден; не знает, где главу приклонить; спокоен ли он по крайней мере в припадках?*

Генеральша после короткого разговора с князем прямо говорит ему: « Я замечаю, что вы не такой чудак…», а потом дочерям: «Не правда ли, что он вовсе не такой…больной?» Используются слова – эвфемизмы, которые смягчают прозвучавшую ранее оценку князя.

Настоящую, типичную стигматизацию князя демонстрирует Ганя: он почти в лицо называет его « идиот», причем в этом случае слово имеет оценочное значение; *насмешливо посмотрел; вдруг набросился на князя; князя он не церемонился нимало, точно был один в своей комнате, потому что в высшей степени считал его за ничто, « Идиот», –прибавил он про себя; О! идиот пр-ро-клятый, –воскликнул он уже совершенно вне себя, – и рассказать ничего не умеет!* В разговоре с князем он неоднократно грубо прерывает его словами «к черту», «наплевать».

И вот тут в первый раз князь реагирует на стигматизацию. Но как? Он разъясняет: «… Я прежде действительно был так нездоров, что и в самом деле был почти идиотом, но теперь я давно уже выздоровел, и потому

мне несколько неприятно, когда меня называют идиотом в глаза». Вместо обиды, реакции на оскорбление он «разъясняет», вновь продемонстрировав отсутствие агрессии.

В течение повествования еще не раз прозвучит в адрес князя слово «идиот»: в сцене знакомства Настасьи Филипповны с князем *(Князь ясно даже слышал слово «идиот», прошептанное сзади его, кажется Фердыщенко…).* Но в то же время окружающие князя люди начинают понимать, что на самом деле он не идиот: об этом говорит Лидия Прокофьевна, об этом говорит Рогожин, об этом говорит даже Ганя *(И с чего я взял давеча, что вы идиот! Вы замечаете то, чего другие никогда не заметят!)* Иначе говоря, в романе слова «идиот», «дурачок» меняют свою семантику. Они уже не обозначают болезнь, а выражают оценку, основывающуюся на действиях, поведении князя, которые вызывают удивление, изумление у окружающих: *В ответ на слова князя о прощении, обращенные к Настасье Филипповне, она отвечает: «Не просите прощения… этим нарушится вся странность и оригинальность. А правду, стало быть, про вас говорят, что вы человек странный…»*

Здесь слово «странный» теряет свою связь с медицинским термином «идиот» и начинает обозначать «не похожий на других, непривычный, нетипичный, особенный», поэтому все считают его «того…» Это значение выявляется в результате анализа контекста: люди, слышавшие признания князя в адрес Настасьи Филипповны «громко смеялись»; Дарья Алексеевна в доме Настасьи Филипповны отмечает: «…Хотите князя с собой же прицепить, благо он безответный».

Наиболее полно, ясно семантизируются значения слов и выражений «идиот», «странный», «того» в речи Настасьи Филипповны. Мышкина все считают дурачком, потому что абсолютно не похож на окружающих его людей: он *истинно преданный человек, у него доброе сердце, эдакий-то младенец, добрый, честный, хороший и такой же глупенький, в первый раз человека видела* – вот какие качества увидела в князе Настасья Филипповна. Если до определенной поры в романе выражалась оппозиция «здоровый человек - больной человек», то затем эта оппозиция заменяется другой «ищущие только выгоды- бескорыстный».

В определенный момент повествования разные персонажи уже признают, что несмотря на медицинский диагноз, князь вполне здоровый человек, и дурачком его называют за то , что он не думает о выгоде, что искренен, щедр: Тоцкий про себя подумал*: «Идиот, а знает, что лестью всего лучше возьмешь, натура!»* Генерал Епанчин*: «Человек образованный, но погибший!»* Лизавета Прокофьевна: *«Старуха Белоконская сообщает ей весьма утешительные сведения об этом…чудаке, ну, вот, о князе-то!»…»Это хорошо, что сиднем не сидит и не стыдится, как дурак». «Генеральша на это отозвалась, что в этом роде ей и Белоконская пишет, и что «это глупо, очень глупо; дурака не вылечишь», –резко прибавила она, но по лицу ее видно было, как она рада была поступкам этого « дурака».*

Таким образом, автор произведения раскрывает весь потенциал наименования « идиот»: название болезни, общественная оценка человека. Примечательно, что в заключительных частях романа вновь рисуется образ князя, потерявшего рассудок, ставшего, по словам его лечащего врача, идиотом (возвращение к медицинскому значению термина).

Заключение

Исследование случаев стигматизации, изображенных в произведениях Достоевского, позволяет сделать несколько выводов:

стигматизация как общественное явление достаточно широко представлено в произведениях Достоевского;

в изображении этого феномена автор показывает разные типичные этапы, начиная с выявления особенности персонажа, считающейся в обществе, по словам Гофмана, постыдной; эта особенность бросается в глаза, она становится известна сообществу; за эту особенность стигматизируемый получает маркер (стигму), выражающуюся в ярлыке, дразнилке, прозвище, кличке и т.д.; в сообществе определяется оппозиция « свой- чужой», «соответствующий норме- не соответствующий»; со стигматизируемым связываются стереотипы; стигматизируемый подвергается высмеиванию, провокациям; отчуждению от общества, как моральному, так и физическому; о нем говорят, его обсуждают, над ним смеются;

стигматизируемый реагирует: стыдится, возмущается, оскорбляется, подчиняется правилам, смиряется, обвиняет себя, иногда вступает в конфликт.

Все эти этапы стигматизации находят свое выражение с помощью различных языковых средств: портретные зарисовки стигматизируемого, включающие описание какой- либо особенности, не считающейся нормой в обществе; обозначение этой особенности словами – дразнилками, прозвищами, кличками; обсуждение поведения персонажа в формате слухов, пересудов, анекдотов, историй (монологические высказывания отдельных персонажей по одному и тому же поводу, обеспечивающие полифонию, субъектную многоплановость; диалоги разных героев, авторские описания и повествования), использование подтекста (по форме положительное или нейтральное описание, по содержанию – высмеивание, издевательство), использование возможностей разговорного и грубо- просторечного стилей, грубый, бесцеремонный, неделикатный тон общения со стигматизируемым (прерывание, бестактные вопросы, многозначительные паузы, переспрашивания и т.д.). Характерными лексическими группами являются слова со значением «смех», «эмоции, эмоциональные реакции», глаголы речи, мысли, действий; использование так называемой инвективной лексики.

Особенностями изображения стигматизации персонажа Достоевским является: конечная цель изображения – углубление образа героя, отражение реальной картины восприятия в обществе людей, имеющих особенности; более глубокое психологическое звучание произведения в силу изображения

внутреннего мира стигматизируемого; усиление роли стигматизируемого в создании образной картины мира (нищета и богатство; честность и продажность; доброта и жестокость; выгода и бескорыстие и др.)

Стигматизируемые персонажи в произведениях Достоевского очень часто выражают основную идею: князь Мышкин – носитель идеи идеального человека, Сонечка Мармеладова –идеи жертвенности, страдания, Настасья Филипповна- жизненная трагедия женщины-содержанки и т.д.

Таким образом, роль таких персонажей в произведениях Достоевского чрезвычайно велика. В речевом воплощении стигматизации используются единицы, присущие ей как одному из видов дискурсивной практики.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. Идиот. Братья Карамазовы. Собрание сочинений в 12 томах. Тт. 5-7, 11-12. – М.: Издательство «Правда», 1982

[2] Гофман И. Стигма. Заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность (главы 3 и 6) // Перевод М.С. Добряковой. –N.Y.: Prentice-Hall, 1963. – 40 с.

[3] Пашковский Е. А. Социальная стигматизация в современном образовании // Дискурс. – С.-П.: Санкт-Петербургский государственный электротехнический университет «ЛЭТИ» им. В. И. Ульянова (Ленина). – 2017. – № 3. – С.111-118.

[4] Лисица К.Э., Туркулец А.В., Туркулец С.Е. Социальная стигматизация и образовательная неуспешность: механизм взаимовлияния// Право и практика. – М.: НИИ ИЭП, 2023. – № 3. – 169 с.

[5] Зборовский Г.Е., Амбарова П.А. Образовательная стигматизация как социальный феномен: социологический анализ // Мир России. – 2023. – Т. 32. – № 2.– С. 6-29. DOI: 10.17323/1811-038X-2023-32-2-6-29

[6] Олешкова А.М. Проблема стигматизации в современном новоязе // Общество:

философия, история, культура. – 2024. – № 8. – С. 49-54. https://doi.org/10.24158/fik.2024.8.6.

[7] Олешкова А.М., Потапов Н.М. Генеалогия цифровой стигматизации: от великого заточения к алгоритмам исключения в эпоху социальных медиа // Общество: философия, история, культура. – 2025. – № 7. – С. 40-46. https://doi.org/10.24158/fik.2025.7.5.

[8] Цыбульская М.П. Текстообразующие категории диктума и модуса в процессе стигматизации // Журналістыка – 2022: стан, праблемы і перспектывы: матэрыялы 24-й Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 3 лістап. 2022 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Л. Р. Хмель (гал. рэд.). – Мінск : БДУ, 2022. – С. 337-339.

[9] Кравченкова Г.Н. Коммуникативный механизм стигматизации как основа формирования негативного образа профессии: дис. …канд. социол. наук. – Харьков, 2010. – 244 с.

[10] Меттибаева С.А., Досымбекова Р. Инвективті лексика тілдік агрессияны білдіру құралы ретінде (Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романы негізінде) // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия « Филологические науки». – 2024. – №4 (75). –С.150-165.

[11] Тойшибаева Г.К. Языковые средства выражения стигматизации (на материале произведений Ф. М. Достоевского)// Славянский мир: духовные традиции и словесность: сборник материалов Международной научной конференции / М-во науки и высш. обр. РФ [и др.]. Вып. 13 / гл. ред. С. С. Худяков, отв. ред. Т. А. Дьякова. – Тамбов: Издательский дом «Державинский», 2023. – С. 148-155.

[12] Азаренко Н.А. Концепт *СТРАДАНИЕ* как основной репрезентант темы детства в творчестве Ф.М. Достоевского//Вопросы когнитивной лингвистики. – 2010. – №2. – С.1. https://cyberleninka.ru/publisher/n/tambovskiy-gosudarstvennyy-universitet-imeni-g-r-derzhavina.

REFERENCES

[1] Dostoevskij F.M. Prestuplenie i nakazanie. Idiot. Brat’ya Karamazovy [Crime and Punishment. The Idiot.The Brothers Karamazov] Sobranie sochinenij v 12 tomah. Tt. 5-7, 11-12. – M.: Izdatel’stvo «Pravda», 1982 [I n Rus.]

[2] Gofman I. Stigma. Zametki ob upravlenii isporchennoj identichnost’yu. Chast’ 1. Stigma i social’naya identichnost’. Chast’ 2. Kontrol’ nad informaciej i social’naya identichnost’ [Notes on Managing Damaged Identity. Part 1. Stigma and Social Identity. Part 2. Information Control and Social Identity] (glavy 3 i 6). // Perevod M.S. Dobryakovoj. – N.Y.: Prentice-Hall, 1963. – 40 s.

[3] Pashkovskij E. A. Cocial’naya stigmatizaciya v sovremennom obrazovanii [Social stigma in modern education] // Diskurs. –S.-P: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj elektrotekhnicheskij universitet «LETI» im. V. I. Ul’yanova (Lenina). –2017. – № 3. – S.111-118 [in Rus.]

[4] Lisica K.E., Turkulec A.V., Turkulec S.E. Social’naya stigmatizaciya i obrazovatel’naya neuspeshnost’: mekhanizm vzaimovliyaniya [Social stigma and educational failure: the mechanism of mutual influence] // Pravo i praktika. – M.: NII IEP, 2023. – № 3. – 169 s. [in Rus.]

[5] Zborovskij G.E., Ambarova P.A. Obrazovatel’naya stigmatizaciya kak social’nyj fenomen: sociologicheskij analiz [Educational stigma as a social phenomenon: a sociological analysis] // Mir Rossii. – 2023. – T. 32. – № 2.– S.6–29. DOI: 10.17323/1811-038X-2023-32-2-6-29 [in Rus.]

[6] Oleshkova A.M. Problema stigmatizacii v sovremennom novoyaze [The problem of stigmatization in modern Newspeak]// Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul’tura. – 2024. – № 8. – S. 49–54. https://doi.org/10.24158/fik.2024.8.6. [in Rus.]

[7] Oleshkova A.M., Potapov N.M. Genealogiya cifrovoj stigmatizacii: ot velikogo zatocheniya k algoritmam isklyucheniya v epohu social’nyh media [The Genealogy of Digital Stigma: From the Great Incarceration to Algorithms of Exclusion in the Age of Social Media] // Obshchestvo: filosofiya, istoriya, kul’tura. – 2025. – № 7. – S. 40–46. https://doi.org/10.24158/fik.2025.7.5. [in Rus.]

8] Cybul'skaya M.P. Tekstoobrazuyushchie kategorii diktuma i modusa v processe stigmatizacii [Text-forming categories of dictum and mode in the process of stigmatization] // Zhurnalistyka – 2022: stan, prablemy i perspektyvy: materyyaly 24-j Mizhnar. navuk.-prakt. kanf., Minsk, 3 listap. 2022 g. / Belarus. dzyarzh. un-t; redkal.: L. R. Hmel' (gal. red.). – Minsk: BDU, 2022.– S. 337-339 [in Rus.]

[9] Kravchenkova G.N. Kommunikativnyj mekhanizm stigmatizacii kak osnova formirovaniya negativnogo obraza professii [The communicative mechanism of stigmatization as the basis for the formation of a negative image of the profession]: dis. …kand. sociol. nauk. – Har'kov, 2010. – 244 p. [in Rus.]

[10] Mettibaeva S.A., Dosymbekova R. Invektivti leksika tildik agressiyany bildiru құraly retinde (SH.Mұrtazanuң «Қyzyl zhebe» romany negizinde) [Invective vocabulary as a means of expressing linguistic aggression (based on Sh. Murtazan's novel "Kyzyl Zhebe")]// Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylaj hana, seriya « Filologicheskie nauki». – 2024. – №4 (75). – B.150-165 [in Kaz.]

[11] Tojshibaeva G.K. YAzykovye sredstva vyrazheniya stigmatizacii (na materiale proizvedenij F. M. Dostoevskogo) [Linguistic means of expressing stigmatization (based on the works of F. M. Dostoevsky)] // Slavyanskij mir: duhovnye tradicii i slovesnost': sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii / M-vo nauki i vyssh. obr. RF [i dr.]. Vyp. 13 / gl. red. S. S. Hudyakov, otv. red. T. A. D'yakova. – Tambov: Izdatel'skij dom «Derzhavinskij», 2023. – S. 148-155 [in Rus.]

[12] Azarenko N.A. Koncept STRADANIE kak osnovnoj reprezentant temy detstva v tvorchestve F.M. Dostoevskogo [The concept of SUFFERING as the main representative of the theme of childhood in the works of F.M. Dostoevsky]// Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – 2010. – №2. – S.1.https://cyberleninka.ru/publisher/n/tambovskiy-gosudarstvennyy-universitet-imeni-g-r-derzhavina.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СТИГМАТИЗАЦИЯНЫ БЕЙНЕЛЕУДІҢ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАРЫ (Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ МАТЕРИАЛЫНДА)

Тойшыбаева Г.Қ.[1], *Сыздықбаев Н.А.[2], Абжанова Т.А.[3]
[1, *2,3]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада стигматизацияның әлеуметтік құбылыс ретіндегі тілдік репрезентация құралдары қарастырылады. Стигматизация белгілі бір белгісі бойынша қауымдастықтан ерекшеленетін жеке тұлғаны немесе адамдар тобын таңбалау (маркерлеу) және қоғамнан физикалық немесе моральдық шеттетуі үдерісі ретінде түсіндіріледі.

Зерттеудің мақсаты – көркем мәтіндегі стигматизацияға ұшыраған кейіпкер бейнесін жасауда қолданылатын лексикалық-фразеологиялық, синтаксистік және стилистикалық құралдарды анықтау, оның автор ұсынған әлемнің көркем бейнесін ашудағы рөлін айқындау, сондай-ақ автордың тілдік ерекшеліктерін сипаттау.

Зерттеу міндеттері: талдауға қажетті материалды жинақтау және жүйелеу, оны қолданылған тілдік құралдар тұрғысынан қарастыру, стигматизацияланған кейіпкердің шығарманың идеялық-эстетикалық мазмұнын ашудағы рөлін анықтау, сондай-ақ стигматизация жағдайларын бейнелеудегі авторлық ұстанымның ерекшелігін айқындау.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы мен маңыздылығы Достоевский шығармашылығындағы стигматизация феноменін тілдік жүзеге асуы тұрғысынан қарастыруда, сондай-ақ стигматизацияны дискурстық практика ретінде зерттеуде көрінеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін мектеп пен жоғары оқу орындарында Достоевский шығармашылығын оқытуда, сондай-ақ коммуникацияның әртүрлі салаларындағы стигматизацияның тілдік құралдарын дискурстық практика ретінде талдауда қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Мақалада материалды тұтас іріктеу, сипаттау және жіктеу, сондай-ақ дискурс-талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу материалы ретінде Ф.М. Достоевскийдің 1860–1870 жылдардағы романдарының мәтіндері алынды. Талдау барысында стигматизацияланған кейіпкерлер қатарына жатқызуға болатын тұлғалар анықталды (Соня Мармеладова, князь Мышкин, Настасья Филипповна, Илюша Снегирев және т.б.). Мұндай кейіпкерлерді бейнелеуде автор белгілі бір лексикалық топтарды («күлкі», «қауесет», «эмоциялық реакция» және т.б.), фразеологиялық құралдарды («сары билет»), стилистикалық тұрғыдан төмендетілген лексиканы, айқын имплицитті мазмұны бар синтаксистік құрылымдарды және басқа да тілдік тәсілдерді қолданады. Стигматизацияланған кейіпкерлердің тілдік бейнеленуі олардың ішкі әлемін ашуға ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде Достоевский шығармаларының психологиялық тереңдігін қамтамасыз етеді. Жалпы алғанда, кейіпкер образын жасаудың мұндай қыры автордың дара көркемдік тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелерін лингвопоэтикаға, дискурстық практикалар теориясына және коммуникативистикаға қосылған белгілі бір үлес ретінде бағалауға болады. Ғылыми жұмыстың негізгі қағидалары қоғамдағы коммуникацияның әртүрлі салаларындағы стигматизация көріністерін талдау тәжірибесінде қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: стигматизация, стигматизацияның тілдік көрінісі, таңбалау, көркем мәтін, дискурсивті тәжірибе, көркем әдебиеттің психологиялық тереңдігі, кейіпкердің ішкі әлемі, әлемнің көркем бейнесі

LINGUISTIC MEANS OF REPRESENTING STIGMA IN A LITERARY TEXT (BASED ON THE WORKS OF F.M. DOSTOEVSKY)

Toyshibaeva G.K.[1], *Syzdykbaev N.A.[2], Abzhanova D.A.[3]
[1, *2,3]Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines linguistic means of representing stigmatization as a social phenomenon involving the labeling (marking) and exclusion of an individual or a social group distinguished from the community by a particular characteristic.

The aim of the study is to identify the lexical, phraseological, syntactic, and stylistic means used to construct the image of a stigmatized character in a literary text, to determine the role of such a character in revealing the artistic worldview created by the author, and to characterize the author's individual linguistic features.

The objectives of the research include collecting and systematizing the material for analysis, examining it from the perspective of the linguistic means employed, identifying the role of the stigmatized character in conveying the ideological and aesthetic content of the literary work, and determining the specificity of the author's approach to depicting situations of stigmatization.

The scientific novelty and significance of the study lie in the examination of the phenomenon of stigmatization in Dostoevsky's works from the perspective of its linguistic representation, as well as in the investigation of stigmatization as a discursive practice.

The practical significance of the research is determined by the possibility of applying its findings in the teaching of Dostoevsky's works at schools and universities, as well as in the study of linguistic means of stigmatization as a discursive practice in various spheres of communication.

The study employs the methods of continuous sampling, description and classification, and discourse analysis.

The research material consists of the texts of Fyodor Dostoevsky's novels written in the 1860s and 1870s. The analysis identified a number of characters who may be regarded as stigmatized, including Sonya Marmeladova, Prince Myshkin, Nastasya Filippovna, Ilyusha Snegiryov, and others. In portraying such characters, the author employs characteristic lexical groups ("laughter," "rumours," "emotional reaction," etc.), phraseological units (e.g., "yellow ticket"), stylistically marked colloquial and substandard vocabulary, syntactic devices with pronounced implicit meanings, and other linguistic means. The linguistic representation of stigmatized characters contributes to the disclosure of their inner world, which, in turn, accounts for the psychological depth of Dostoevsky's works. In general, this aspect of character construction may be regarded as an individual authorial technique of artistic representation.

The findings of the study contribute to the fields of linguopoetics, discourse studies, and communication theory. The main provisions of the research may be applied in the analysis and identification of manifestations of stigmatization in various spheres of social communication.

Keywords: stigmatization, linguistic representation of stigmatization, labeling, literary text, discursive practice, psychological depth of fiction, character's inner world, artistic worldview

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Информация об авторах:

Тойшибаева Гульжан Кайрлыновна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, кафедра лингвистики и информационно- коммуникационных технологий, https://orcid.org/0009-0006-5018-0785, e-mail: gulzhantoyishibaeva@gmail.com

Сыздыкбаев Нургали Артыкбаевич – PhD, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, кафедра лингвистики и информационно- коммуникационных технологий, e-mail: siznur @mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0002-8162-4792

Абжанова Тыгаш Атамкуловна – кандидат филологических наук, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, кафедра лингвистики и информационно-коммуникационных технологий, e-mail: dabzhanova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3285-3659

Авторлар туралы мәлімет:

Тойшыбаева Гүлжан Қайырлықызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Тіл білімі және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кафедрасы, https://orcid.org/0009-0006-5018-0785, gmail: gulzhantoyishibaeva@gmail.com

Сыздықбаев Нурғали Артықбаевич – PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Тіл білімі және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кафедрасы, e-mail: siznur@mail.ru, https://orcid. org/0000-0002-8162-4792

Абжанова Тығаш Атамқұлқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің «Тіл білімі және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» кафедрасының доценті, e-mail: dabzhanova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3285-3659

Information about the authors:

Toishibaeva Gulzhan Kairlynovna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Department of Linguistics and Information and Communication Technologies, https://orcid.org/0009-0006-5018-0785, gmail: gulzhantoyishibaeva@gmail.com

Syzdykbayev Nurgali – PhD, Associate Professor of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Department of Linguistics and Information and Communication Technologies, e-mail: siznur@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8162-4792

Abzhanova Tygash Atamkulovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablai Khan, Department of Linguistics and Information and Communication Technologies, e-mail: dabzhanova@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3285-3659

ӘОЖ 81’373.46
ҒТАХР 16.21.47
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.026

Е.ОМАРҰЛЫНЫҢ «ПІШІНДЕМЕ» ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ

*Туркбенбаева М.Ж.[1], Досмаилова А.Н.[2]
*[1]Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы, Қазақстан
[2]Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. ХХ ғасыр – қазақ ғылыми дискурсының қалыптасу кезеңіндегі ұлттық таным мен еуропалық ғылыми білімнің тоғысқан тұсы. Сол кезеңде Алаш зиялыларының мемлекеттік тілді ғылым саласында қалыптастыру жолындағы ізденістері қазіргі қазақ тіл білімі үшін стратегиялық маңызға ие. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ ғылымының терминологиясын қалыптастырудағы іргелі еңбектің бірі – Е. Омарұлының «Пішіндеме» оқулығы геометриялық терминдер жүйесін жасаудағы қазақ тілінің когнитивтік әлеуетін көрсететін бірден-бір еңбек. Геометриялық абстрактілі ұғымдарды халықтың дүниетанымына сай күнделікті тұрмыстық тәжірибесіндегі бейнелермен сабақтастыру жалаң аударма емес, ғылыми танымды ұлттық кодқа көшірудің процесі. Зерттеудің мақсаты – «Пішіндеме» оқулығындағы геометриялық терминдердің когнитивтік мағыналық құрылымын зерделей отырып, табиғатын, ұлттық уәжділігін және олардың жасалуындағы лингвистикалық тетіктерін айқындау. Зерттеу материалы ретінде Е. Омарұлының «Пішіндеме» (1928) оқулығындағы терминдер алынып, оларды талдауда кешенді лингвистикалық тәсілдер қолданылды. А. Байтұрсынұлының термин жасаудағы 4 қағидатын басшылыққа ала отырып, терминдер сөзжасамның 3 негізгі тәсілі (синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық) арқылы жіктеліп, номинативтік уәжділігі талданды. Сонымен қатар терминдердің номинативтік уәжділігі мен мазмұнын айқындау мақсатында когнитивтік талдау, лингвомәдени интерпретация және дефинициялық пен семантикалық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеу барысында автордың құрылымдық сипаттағы абстрактілі геометриялық ұғымдарды ұлттық дүниетаныммен сабақтастыру концепциясы басты назарға алынды. Талдау нәтижесінде бірнеше геометриялық терминдердің, атап айтқанда, «берне», «кіндік», «өріс», «жарма», «керме», «қыйма», «теңқиық», «қостабан» секілді терминдердің геометриялық қызметін ашатын бейнелілік сипаты дәлелденді. Е. Омарұлының шеттілдік терминдерді қазақ тілінің фонетикалық заңдарына бейімдеу (сійнүс, сәнтійметір) және көне түркілік қабаттарды (үшкіл, төрткіл) қайта жандандыру тәжірибесі ғылыми тұрғыдан жүйеленді. Зерттеудің құндылығы Алаш қайраткерлерінің терминологиялық бірізділік пен қолданбалы бағытты ұштастыра білгендігін жаңа парадигма аясында дәлелдеуімен айқындалады. Қорытындылар ұлттық терминжасамды

жаңғыртуда, терминологиялық сөздіктерді жетілдіруде және мемлекеттік тілдің ғылыми-интеллектуалдық кеңістігін нығайтуда практикалық маңызға ие.

Тірек сөздер: Е. Омарұлы, «Пішіндеме», қазақ терминологиясы, антроөзектік парадигма, геометриялық терминдер, когнитивті семантика, терминжасам, ұлттық таным

Кіріспе

Тілді антропоөзектік бағытта зерттеудің нәтижесінде тіл – қарым-қатынас құралы мен жалаң таңбалар жиынтығы емес, адам санасындағы әлем бейнесін суреттейтін, ұжымдық тәжірибе мен этно-мәдени жадының ақпараттық кодтарын сақтайтын динамикалық танымдық құрылым ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан келгенде, ұлттық ғылыми дискурстың негізін қалаған терминологиялық қордың қалыптасу эволюциясын зерделеу – қазақ тілінің терминжасамдық қабілеті мен деривациялық мүмкіндіктерін саралаудың өзекті бағыты болып табылады.

Қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік, когнитивтік-дискурсивтік парадигма аясында қазақ терминологиясын қарастыру – терминдердің танымдық табиғатын ашуға жол ашады. Бұл жөнінде Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясын зерттеудің өзектілігін ғылым дамуының кепілі ретінде қарастырып, бұл саланы когнитивті-дискурсивтік парадигма аясында зерделеудің маңыздылығын алға тартады [1].

Термин – бұл тек лексикалық таңба емес, әлемді танудағы адам танымының нәтижелерін кодтайтын күрделі лингвокогнитивтік құбылыс. Терминдерді тану және оларды зерделеу ұлттың дүниетанымдық ерекшелігін танудың тікелей жолы болып табылады. «Термин – күрделі тілдік құбылыс, тілдік бірлік ретінде танымдық қызмет атқаратын әлемді тану құралдарының маңызды түрі. Терминдерді тану – сол халықтың болмысы мен ойлау жүйесін тану» [2, 97]. XX ғасырдың басында ғылымды қазақша сөйлету мақсатында жасалған оқулықтардағы терминдер осының дәлелі.

Бұл танымдық үдеріс стихиялы түрде емес, ұлттық терминжасамның ғылыми-әдістемелік тетіктерін қалыптастырған Алаш зиялыларының концептуалды ұстанымдары негізінде жүзеге асты. Осы бағыттағы іргелі қадамдардың бірі ретінде А. Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде өткен Түркішілдердің бүкілодақтық бірінші құрылтайында жасаған баяндамасын атап көрсетуге болады. А. Байтұрсынұлы съезде сөйлеген сөзінде осы терминология мәселесіне арнайы тоқталып, пән сөзін жасаудың 4 қадамын көрсетті: 1) термин ретінде ұғымның мән-мағынасын ашып бере алатын қазақ сөздерін алу; 2) мұндай сөздер қазақ тілінен табылмаған жағдайда, оны туыстас тілдерден қабылдау; 3) танымал халықаралық терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгеріске ұшырауы тиіс; 4) қазақ тілінің табиғатына жат сөздердің бәрі қазақ тілінің ерекшелігіне сай өзгертіліп алынуы тиіс [3]. Бұл қағидаттар 1924 жылдың

маусым айында Орынбор қаласында өткен Қырғыз білімпаздарының бірінші съезінде мақұлданып, қабылданған болатын.

XX ғасырда Алаштықтар жазған оқулықтар, ондағы терминдер ұлттық негізде жасалған ғылыми дискурстың интеллектуалдық қабілетін көрсетеді. Әсіресе Е. Омарұлының «Пішіндеме» оқулығы қазақ терминологиясының қалыптасуы мен жүйеленуіндегі маңызды еңбек. Е. Омарұлы оқулығында геометриялық терминдерді жалаң күйде, тек аударма арқылы ғана емес, латын тіліндегі терминдердің мағыналық өзегін сақтай отырып, оларды қазақ халқының тәжірибелік білімімен байланыстырады. Ғалымның терминжасамдық шеберлігі – геометриялық терминдерді ұлттық танымға негізделген метафоралық проекциялар арқылы бейнелеуінде. Бұл – XX ғасырда қазақ тілін ғылым тілі ретінде қалыптастырудағы алғашқы іргелі әрі құнды еңбек.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде Е. Омарұлының 1928 жылы Қызылордада шыққан «Пішіндеме» оқулығындағы пән сөздер (терминдер) алынды. Ғалым оқулықтағы терминдерді жасауда А. Байтұрсынұлының көрсеткен 4 қағидатын басшылыққа ала отырып, анық ұстанған. Сондай-ақ геометриялық терминдерді жасауда сөзжасамның негізгі 3 тәсілі (синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық) қолданылған.

Е. Омарұлының «Пішіндеме» оқулығындағы геометриялық атаулар жүйесін зерделеуде кешенді лингвистикалық тәсілдер жетекшілікке алынды. Атап айтқанда, терминдердің концептуалдық мазмұны мен ұғымдық құрылымын айқындау мақсатында когнитивтік талдау жасалды. Ғалымның геометриялық ұғымдарды ұлттық тұрмыспен сабақтастыру ерекшелігін ашу үшін лингвомәдени талдау әдісі қолданылса, термин анықтамаларының ақпараттық сыйымдылығы мен дәлдігі дефинициялық және семантикалық модельдеу арқылы сараланды. Сонымен қатар XX ғасыр басындағы ғылым тілінің қалыптасу заңдылықтары тарихи-лингвистикалық тұрғыдан негізделді. Бұл әдістер кешені Е. Омарұлының геометриялық терминологиясын тек лингвистикалық бірлік ретінде емес, қазақ халқының математикалық ойлау жүйесін қалыптастырған күрделі концептуалдық құрылым ретінде тұтас қарастыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

А. Байтұрсынұлы негіздеген ұлттық терминжасам қағидаттарының іс жүзіндегі көрінісі – Е. Омарұлының «Пішіндеме» оқулығындағы геометриялық терминдер жүйесі. Автор абстрактілі геометриялық ұғымдарды номинациялауда тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, ұлттық лексикалық қорды терминдендірудің кәсіби үлгісін қалыптастырған. Төменде осы терминдердің когнитивтік табиғаты мен жасалу тәсілдеріне талдау жасалады.

Е. Омарұлының «Пішіндеме» оқулығындағы геометриялық терминдерді талдау барысында біз оларды актив қолданыстағы және пассив

(қолданыстан шығып қалған) терминдер деп екі топқа бөлдік. Бұл классификация автор ұсынған терминдердің өміршеңдігін және қазіргі оқулықтарда беріліп жүрген геометриялық терминологиямен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді.

Актив қолданыстағы терминдерге мектеп оқулықтарында қолданылатын, қазіргі ғылыми айналымда тұрақты сақталған терминдер жатады: *пішін, аудан, көлем, тікше, ен, табан, қабырға, шаршы, бұрыш, тікбұрыш, кесінді, табан, түзу сызық, бөлу амалы.*

Ал пассив қолданыстағы терминдерге ғалымның төл баламаларын қазіргі халықаралық терминдермен алмастырылған терминдер жатады: *пішіндеме (геометрия), аудандық пішіндеме (планиметрия), түйін (теорема), тиянақ (аксиома), кесе сызықтар (перпендикуляр), қатар сызықтар (параллель), қиықша (параллелограмм), шаршы (квадрат), тең жақты қиықша (ромб), қостабан (трапеция), тұтас бұрыштар (вертикаль бұрыштар), теңкіл (теңбұрыш), төрткіл (төртбұрыш), көпкіл (көпбұрыш), үшкіл (үшбұрыш), көлденең сызық (қиюшы түзу), қия сызық (диагонал), жарма (биссектриса), өріс (радиус), ұлы өріс (сырттай сызылған шеңбердің радиусы), кіші өріс (іштей сызылған шеңбердің радиусы), кіндік (центр), керме (хорда), кесе тартылған өре (перпендикуляр радиус), қойма (гипотенуза), тұрлаулы шама (тұрақты шама), тұрлаусыз шама (айнымалы шама), берне (функция).*

Қолданыстан шығып, мағынасы көміскіленіп қалған терминдердің когнитивтік әлеуметі жоғары, номинативтік қызметі дәл әрі анық болғанын байқаймыз. Дегенмен ол терминдер кеңестік кезеңдегі терминологиялық саясаттың әсерінен шеттетілген.

«Әлем тілдерінің көпшілігінде ғылыми-техникалық терминдер морфологиялық (синтетикалық), синтаксистік (аналитикалық) және лексика-семантикалық (конверсия) тәсілдер-мен жасалып, құрамы жағынан жай және күрделі терминдер (екі немесе одан көп сөзден біріккен; екі немесе одан көп сөзден тұрып, дефис арқылы жазылатын терминдер; екі немесе одан көп сөзден тұратын сөз тіркестері) болып бөлінеді» [4, 72]. Е.Омарұлының термин жасау ісінде сөзжасамның 3 тәсілін қолданылған.

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі арқылы жасалған мағыналық жүгі ең ауыр, когнитивтік құрылымы күрделі бірліктердің бірі – *«берне»* (функция) термині. Математикадағы бір айнымалы шаманың екінші айнымалы шамаға тәуелділігін білдіретін бұл ұғымның төркіні А. Байтұрсынұлының лингвистикалық тұжырымдарымен тікелей сабақтасады. А. Байтұрсынұлы «берне» сөзінің этимологиясын «жасырын сөйлеу» немесе «суреттеп (бейнелеп) сөйлеу» мағыналарымен байланыстырады. Ғалымның пайымдауынша, «бернелеу» – сөздің өз мағынасын бүркемелеп, оны өзге бейнелі мағынамен жеткізу, яғни бейнелеу өнеріне жақын құбылыс [5]. Осы лингвистикалық негізді басшылыққа алған Е. Омарұлы «функция» ұғымын «берне» деп алу арқылы геометриялық тәуелділіктің ішкі табиғатын дәл танып, ашқан. Функция – бір шаманың екінші бір шама арқылы «бейнеленуі» (отображение) болса, ғалым жасаған «берне» пәнсөзі

бұл ғылыми дерексіз ұғымды ұлттық танымдағы «бейнелеу/бернелеу» ұғымымен ұштастырып тұр. Бұл – ғылыми терминді ұлттық код негізінде номинациялаудың классикалық үлгісі. Функцияны «берне» деп атаған геометриялық мағынасын Ш. Біләл: «Енді сөз, сөйлем немесе басқа сөздік құрылымдарды өзгертіп, орнына басқа дүниелерді алатын болсақ, онда оларға да осылай әсер ету арқылы, бейнелеу арқылы, өзге дүниелер аламыз. Мысалы: $y=f(x)$ функциясы былай жазылады: $f : X \quad Y$. Осы жазу былай түсіндіріледі: f бейнелеуі X кеңістігіне әсер ету арқылы Y кеңістігінде мәндер қабылдайды. Яғни бір табиғи орта дүниелерін екінші табиғи орта дүниелігі етеді немесе бір ортадан екінші ортаға бейімдеп көшіреді десе болады», – деп түсіндіреді [6, 173].

«Терминнің ұғымды білдіру қызметі – оның ең маңызды белгісінің бірі» [7, 114]. «Пішіндеме» оқулығындағы ғылыми ұғымның мазмұндық ядросын дәл берілген терминнің бірі – *«кіндік»* (центр). Центр терминін «ортасы» немесе «орталық» деп атамауында когнитивті негіз бар. Геометриядағы «центр» терминінің анықтамасы – шеңбер шекарасынан тең қашықтықта орналасқан, өзгермейтін тұрақты нүкте. Ал бұл ұғымды қазақ тіліндегі «кіндік» метафорасы толық қамти алады. Ғалымның бұл терминді қолдануына кіндіктің тек анатомиялық қызметі емес, сонымен қатар қазақ дүниетанымындағы «жер кіндігі» концепті де әсер еткенін байқаймыз. «Қазақ тілінің әдеби сөздігінде» жер кіндігіне: 1) Жердің нақ ортасы; 2) поэтикалық. Жержүзі, жер әлемінің ортасы, тіршіліктің бастау алған көзі [8, 355] деген анықтамалар берілген. Демек, кіндік сөзі жүйенің өзгермейтін, негізгі бастау нүктесі ретінде қабылданады. Бұл ғылыми дерексіз ұғым қазақтың дүниетанымына сай жасалған.

Е. Омарұлының терминжасамдық стратегиясындағы тағы бір концептуалды шешім – латын тіліндегі «radius» (дөңгелектің сызығы, сәуле) ұғымын *«өріс»* лексемасымен номинациялауы. Классикалық геометрияда радиус – шеңбер кіндігі мен оның бойындағы нүктені қосатын статикалық кесінді ретінде қарастырылса, автор оған динамикалық сипат береді.

Қазақ дүниетанымында «өріс» – мал жайылатын, еркін қозғалысқа ие белгілі бір кеңістіктік аумақ. Демек, ғалым шеңбердің радиусын жай сызық емес, центрден (кіндіктен) жан-жаққа бағытталған, шеңбердің ауқымын (өрісін) анықтайтын векторлық-кеңістіктік нысан ретінде қабылдайды. Бұл жердегі когнитивтік модель – шеңбердің ішкі кеңістігінің орталықтан сыртқа қарай жайылу (өрістеу) қабілеті. Осылайша, «өріс» термині геометриялық фигураның статикалық бейнесін емес, оның қалыптасу тетігін (радиус арқылы сызылатын аумақты) бейнелейтін функционалдық метафораға айналған.

Қазіргі лингвистикалық парадигмада метафора – бұл тілдік фигура емес, ең алдымен, ойлау механизмі [9, 2764] деген іргелі қағида қалыптасқан. Е. Омарұлының геометриялық ұғымдарды номинациялауда оларды семантикалық жүктемесі шектеулі символ ретінде емес, ұлттық танымдағы концептуалды метафоралар арқылы қайта пайымдаған. Демек, автордың «кіндік», «өріс», «берне» сияқты терминдері – жай ғана көркемдегіш

құрал емес, дерексіз математикалық кеңістікті меңгеруге бағытталған концептуалдық ақпарат болып табылады.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі – қазақ тілінің агглютинативтік табиғатын ғылыми терминологияда тиімді пайдаланудың үлгісі. Е.Омарұлының синтетикалық тәсіл арқылы жасаған терминдер: *жарма, керме, қыйма, пішіндеме* (-ма/ме формасы), *қиықша* (-ша/ше формасы).

Е. Омарұлы латын тіліндегі «bissectrix» (bi – екі, sectio – жару) лексемасының этимологиялық ядросын қазақ тілінің ішкі сөзжасамдық әлеуетімен шебер байланыстырған. Ғалым биссектриса геометриялық терминін «*жарма»* деп атап, қазақтың когнитивтік қабылдауына негіздеген. Ғалым «жару» (ортасынан қақ бөлу) етістігіне іс-әрекеттің нәтижесін немесе сол әрекетті орындайтын нысанды бейнелейтін -ма жұрнағын жалғау арқылы геометриялық ұғымның функционалдық сипатын дәл берген. Осының нәтижесінде «жарма» атауы жалаң аударма (калька) емес, бұрыштың кеңістіктік шекарасын қақ бөліп, оны екі тең бөлікке жіктейтін сәуленің табиғатын ашатын лингвокогнитивтік баламаға айналды.

Дәл осындай бастапқы мағынасы етістікке сөз тудырушы форма жалғау арқылы жасаған терминнің бірі – *«керме».* Мұнда ғалым нысанның статикалық бейнесін емес, оның атқаратын функционалдық динамикасын негізге алған. Грек тіліндегі «chorde» (ішек, созылған жіп) лексемасының семантикалық ядросы заттық нысанға бағытталса, автор оны қазақ тіліндегі «керу» етістігінен туындаған «керме» бірлігімен номинациялайды. Мұндағы басты логика – шеңбердің екі нүктесін қосатын кесіндінің «керіліп тұру» қасиетіне негізделген. Осыған ұқсас модель *«қыйма»* терминінде де көрініс табады. Нысанды жай ғана «қабырға» деп атамай, оның фигураның ішкі кеңістігін «қыйып» өтетін динамикалық сипатын бейнелеу – Е. Омарұлының лингво-креативтік тәсілінің нәтижесі.

Е. Омарұлы терминжасамда жиі қолданған тәсіл – аналитикалық тәсіл арқылы жасалған ішкі логикалық сабақтастықтың айқын көрінісі – *«теңқиық»* (ромб) терминінің семантикалық құрылымы. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «тең – бірдей, парапар, қатар» [10, 120], «қиық – қиғашталып қиылған, қиғаш» [11, 579] деген анықтамалар берілген. Ш. Біләлов атап көрсеткендей, мұндағы «теңдік» семасы бұрыштарға емес, нысанның қабырғалық сипаттамасына бағытталған. Осылайша, «теңқиық» термині жалаң атау емес, фигураның математикалық дефициясын (қабырғалары тең параллелограмм) лингвистикалық үнем заңдылығына сай жинақтап берген интеллектуалдық модель болып табылады [6, 197].

Елдес Омарұлының терминжасамдық тәжірибесіндегі ерекше аналитикалық бірлік – *«қостабан»* (трапеция) термині. Бұл терминнің семантикалық құрылымы екі дербес лексикалық бірліктің – «қос» (екі, жұп) және «табан» (тірек, негіз) компоненттерінің танымдық және синтаксистік құрылымдардың интеграциясы негізінде қалыптасқан.

Геометриялық тұрғыдан трапецияны анықтаудағы ең басты сипат – оның екі қабырғасының өзара параллельдігі, яғни екі негіздің (табанның) болуы. Ғалым осы дифференциалдық белгіні номинацияның негізгі

құрамдас бөлігі ретінде алып, фигураның конструктивтік ерекшелігін тілдік таңбаға айналдырған. Мұндағы «қос» компоненті сандық-көлемдік параметрді көрсетсе, «табан» компоненті нысанның функционалдық қызметін (тіректік негізін) айқындайды.

Е. Омарұлының терминологиялық тәжірибесі түркі тілдерінің терең тарихи қабаттарын, атап айтқанда, XI ғасырдағы М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» мұрасын қамтуымен ерекшеленеді. Бұл тенденция Алаш зиялыларының ұлттық ғылыми терминологияны дамыту барысында «тілдік ренессанс» басшылыққа алғанын айғақтайды.

Оқулықтағы базалық геометриялық фигураларды номинациялауда қолданылған «үшкіл», «төрткіл» (үшбұрыш, төртбұрыш) терминдері – осы тарихи сабақтастықтың айқын көрінісі. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде «үшкіл: үш бұрыш нәрсе», «төрткіл: төртбұрыш нәрсе» [12] лексикографиялық анықтамаларды негізге ала отырып, ғалым көне түркілік морфемаларды геометриялық жүйеге сәтті үйлестірді. Бұл жердегі -кіл формасы қайта жаңғыртуы терминжасамдағы үнем заңдылығы мен мағыналық дәлдіктің үйлесімін көрсетеді. Осылайша, Е. Омарұлы көне түркілік модельдерді ғылыми контексте жандандыру арқылы қазақ ғылыми тілінің тарихи тамырын тереңдетіп, терминологияның семантикалық тұтастығын қамтамасыз етті.

Термин жасаудағы қағидаттардың бірі – шет тілден енген сөздерді тілдің ішкі заңдылығына бейімдеу. Жат сөздерді тілімізге қабылдау жөнінде XX ғасыр басында емле жайында сөз еткен Алаштық Т.Шонановтың «Шет сөздердің емлесі жайында» мақаласында: «1. Жат сөздер халық айтуына жеңіл, құлағына жағымды, түсінігіне үйлесімді, қат тануына оңтайлы болуы үшін, жат тіл імләсін тіліміздің заңына үйлестіруіміз керек; 2. Шет сөздер дұрыс жазылу үшін: 1) аяғы қалай жазылуына, 2) түбірінің қазақ тіліне үйлеспейтін дыбыстарын қалай өзгертіп, қысқартуына жол көрсетілсін; 3. Шет сөзді дыбыс негізіне сүйеніп (фонетический принцип) жаңа тілін меңзеу (морфологическая аналогия) заңымен қарастырып жазалық», – дей келе [13, 20] , жат сөздерін қабылдағанда тілдің өзіндік табиғатын сақтауды бірінші орынға қою қажеттігін айтады. Шет сөзді халықтың айтуына жеңіл және түсінігіне үйлесімді ету арқылы ғана оны жалпыхалықтық қолданысқа енгізуге болады. Шет сөздерді тілдің ішкі заңдылығына, яғни сингармонизмге бағындыру – бөтен сөзді, ұғымды ұлттық когнитивті кеңістікке игеріп енгізу (ассимиляция). Е. Омарұлы шет сөздерді қазақ тілінің сингармонизм заңына бағындыру арқылы ғылыми ұғым мен халықтық түйсік арасындағы когнитивті диссонансты жойды. Мәселен, ғалым транспортирді *«тыраныспартыр»*, тригонометрді *«тірегенметірлік»*, косинусты *«көсійніс»*, синусты *«сійніс»*, сантиметрді *«сәнтійметір»* деп атаған. Қабылдау психологиясы бойынша адам миы таныс дыбыстық қалыптағы ақпаратты тезірек және тереңірек өңдейді. Ғалымның қазақ тілінің заңдылығына бейімдеп жазған терминдері дыбыстық жағынан таныс, демек, қазақ баласына ол ұғымды қабылдау жеңілірек. Осы арқылы Е. Омарұлы тілдің табиғатын бұзбай, ғылымды

тілге қызмет еткізді. Бұл тұрғыдан алғанда, қазіргі терминтануда да тілдің үздіксіз дамуына қарамастан, термин қабылдау үдерісі ғылыми қағидаттарға сүйеніп, тілдің ішкі заңдылықтарын ескере отырып жүргізілуі тиіс екендігі айтылады. Осындай жүйелі ұстаным ғана ұлттық терминологиялық қордың бірізді дамуына негіз болады [14, 29].

Қазақ тілін ғылым тілі етіп жасауда Е. Омарұлының атқарған бұл ісі өзге түркі жұртымен салыстырғанда әлдеқайда алда, әрі дамығанын көрсетеді. Халықаралық терминологиядағы «биссектриса», «трапеция», «катет», «гипотенуза» секілді аудармасы күрделі, дерексіз ұғымдарды басқа түркі жұрттары (татар, әзірбайжан, түрік) механикалық түрде (транслитерация) қабылдаған тұста, қазақ лингвистері олардың терең семантикалық дефициясына үңілді. Осы тұрғыдан алғанда, Е. Омарұлының ұстанған бағыты дербестігі мен шығармашылық жаңашылдығымен ерекшеленеді.

Қорытынды

Елдес Омарұлының «Пішіндеме» оқулығындағы терминологиялық мұраны зерделеу барысында ғалымның терминжасамдық стратегиясының интеграциялық когнитивтік және ұлттық мәнге негізделген сипаты айқындалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, автордың жұмысы жалаң номинация емес, қазақ тілінің ішкі деривациялық қуатын, тарихи лексикалық қабаттарын және фонотактикалық ережелерді біріктірген когнитивтік жоба болып табылады.

Е.Омарұлының терминжасамдық тәжірибесінен іргелі тұжырым-дамалық бағыттарды айқындауға болады. Бұл бағыттар терминдердің тек лингвистикалық емес, ең алдымен терең когнитивтік негіздерге сүйенетінін айғақтайды.

Ғалымның терминжасамындағы семантикалық-функционалдық тереңдік ерекше рөл атқарады. Мәселен, «жарма», «қыйма», «қостабан», «өріс», «берне», «керме» секілді терминдік бірліктер нысанның тек сыртқы визуалды сипатын ғана емес, оның ішкі геометриялық формасы және математикалық қызметін репрезентациялайды. Бұл метафораның жай ғана көркемдегіш құрал емес, дерексіз ұғымдарды игеруге, оларды ұлттық таным шеңберінде қайта пайымдауға бағытталған іргелі когнитивтік ойлау механизмі екенін растайды.

Сонымен қатар ғалымның еңбегінен тілдік қайта жаңғыру үдерісі мен тарихи сабақтастық идеясын айқын көреміз. М. Қашқари мұрасындағы «үшкіл», «төрткіл» секілді көне түркілік модельдерді қайта жаңғырту – Алаш зиялыларының ғылыми тілдің тарихи тамырын сақтауға деген стратегиялық ұстанымын айқындайды. Бұл бағыт қазақ терминологиясының этимологиялық тазалығын сақтап қана қоймай, оның когнитивтік жүйелілік сипатын нығайтты.

Шеттілдік лексемаларды (сійнүс, сәнтійметір, тыраныспартыр) ұлттық артикуляциялық базаға бейімдеу – тілдік иммунитетті сақтаудың

бірегей жолы. Ғалымның геометриялық халықаралық терминдерді тілдің табиғатына, фонологиялық заңдылығына сай етіп жасау тәжірибесі ұлттық тілдік иммунитетті нығайтудың құралы болды.

Қорыта айтқанда, Е. Омарұлының терминологиялық мұрасы – қазақ ғылыми тілінің концептуалды іргетасы. Зерттеу барысында анықталған когнитивтік принциптер бүгінгі жаһандану дәуіріндегі мемлекеттік тілдің терминологиялық қорын жүйелеу және ғылыми дискурсты ұлттық таныммен сабақтастыру үшін теориялық-практикалық маңызға ие.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Жеке тіркеу нөмірі: AP26104267).

ӘДЕБИЕТ

[1] Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 238 б.

[2] Жұбаева О.С., Сүлейменова Ж.Н., Сарбалина А.Б. Қазақ тіл білімі терминдері: когнитивті негіздері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №1 (173). – Б. 95-101.

[3] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

[4] Құлманов С.Қ., Әшімбаева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е. Техника ғылымдары терминжүйесінің лингвистикалық сипаты // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2024. – №1 (194). – Б. 69-81. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph07

[5] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

[6] Шерәлі Б. Ұлттық ғылым тілін қалыптастыру. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 237 б.

[7] Құлманов С.Қ., Шүленбаев Н.Қ., Ыбырайым А.О. Бекітілген терминдердің қолданылуындағы бірізділік проблемалары (оқулықтар, сөздіктер, заңнама құжаттары негізінде) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №1 (150). – Б. 112-129. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-112-129

[8] Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 6-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.

[9] Новоселецкая Д.И. Деривационно-динамическая аспектность терминологического кластера «Техника и технологии» // Журнал Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – №9 (16). – С. 2759-2766. https://doi.org/10.30853/phil20230432

[10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 14-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 800 б.

[11] Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 9-том. – Алматы: Арыс, 2011. – 744 б.

[12] Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том / Аударған А.Егеубаев. – Алматы: Арда, 2017. – 592 б.

[13] XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 664 б.

[14] Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш., Нургалиева С.А.,Бегимова Г.А. Терминжасамдағы будан құбылысы // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4(71). – Б. 22-37. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.002

REFERENCES

[1] Qūrmanbaiūly Ş. Alaş jäne termintanu [Alash and Terminology]. – Almaty: El-şejıre, 2008. – 238 b. [in Kaz].

[2]Jūbaeva O.S., Süleimenova J.N., Sarbalina A.B. Qazaq tıl bılımı terminderı: kognitivtı negızderı [Terms of Kazakh Linguistics: Cognitive Foundations] // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2019. – №1 (173). – B. 95-101. [in Kaz].

[3] Baitūrsynov A. Tıl tağylymy [Lessons of Language]. – Almaty: Ana tılı, 1992. – 448 b. [in Kaz].

[4] Qūlmanov S.Q., Äşımbaeva N.M., Omarova A.D., Eskendır J.E. Tehnika ğylymdary terminjüiesınıñ lingvistikalyq sipaty [Linguistic Characteristics of the Terminological System of Technical Sciences] // QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2024. – №1 (194). – B. 69-81. DOI: https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v194.i2.ph07[in Kaz].

[5] Baitūrsynov A. Ädebiet tanytqyş [A Guide to Literature]. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b. [in Kaz].

[6] Şerälı B. Ūlttyq ğylym tılın qalyptastyru [Formation of the National Language of Science]. – Almaty: Daik-pres, 2008. – 237 b. [in Kaz].

[7] Qūlmanov S.Q., Şülenbaev N.Q., Ybyraiym A.O. Bekıtılgen terminderdıñ qoldanyluyndağy bırızdılık problemalary (oqulyqtar, sözdıkter, zañnama qūjattary negızınde) [Problems of unification of the functioning of approved terms (based on textbooks, dictionaries and legislative documents)] // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2025. – №1 (150). – B. 112-129. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-112-129 [in Kaz].

[8] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh Literary Language]: On bes tomdyq. 6-tom. – Almaty: Arys, 2011. – 752 b. [in Kaz].

[9] Novoseleckaja D.I. Derivacionno-dinamicheskaja aspektnost' terminologicheskogo klastera «Tehnika i tehnologii» [Derivational and dynamic aspectivity of the terminological cluster "Technics and Technology"] // Zhurnal Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2023. – №9 (16). – S. 2759-2766. DOI: https://doi.org/10.30853/phil20230432[in Rus].

[10] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh Literary Language]: On bes tomdyq. 14-tom. – Almaty: Arys, 2011. – 800 b. [in Kaz].

[11] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh Literary Language]: On bes tomdyq. 9-tom. – Almaty: Arys, 2011. – 744 b. [in Kaz].

[12] Qaşqari M. Türık sözdıgı [Turkish Dictionary]. 1-tom / Audarğan A.Egeubaev. – Almaty: Arda, 2017. – 592 b. [in Kaz].

[13] XX ğasyr basyndağy qazaq tılı jönındegı zertteuler [Studies on the Kazakh Language at the Beginning of the 20th Century]. – Almaty: Qazyğūrt, 2013. – 664 b. [in Kaz].

[14] Ahmet A.N., Qūrmanbaiūly Ş., Nurgalieva S.A.,Begimova G.A. Terminjasamdağy budan qūbylysy [The phenomenon of hybrids in term formation] // Abylai han atyndağy QazHQ jäne ÄTU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – №4(71). B. 22-37. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.002

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЧЕБНИКЕ Е. ОМАРУЛЫ «ПИШИНДЕМЕ» (ГЕОМЕТРИЯ)

*Туркбенбаева М.Ж.[1], Досмаилова А.Н.[2]
*[1]Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Аннотация. XX век стал периодом становления казахского научного дискурса, когда происходило взаимодействие национальной познавательной традиции и европейской научной мысли. В этот период деятельность представителей движения «Алаш», направленная на формирование казахского языка как языка науки, приобрела особое значение и сохраняет стратегическую актуальность для современного казахского языкознания. В этом контексте одним из фундаментальных трудов по становлению казахской научной терминологии является учебник Е.Омарулы «Пішіндеме», демонстрирующий когнитивный потенциал казахского языка в формировании системы геометрических терминов. Осмысление абстрактных геометрических понятий через образы, основанные на повседневном опыте и национальном мировосприятии, представляет собой не буквальный перевод научных понятий, а процесс адаптации научного знания к национальной когнитивной модели.

Цель исследования заключается в выявлении когнитивно-семантической структуры геометрических терминов, представленных в учебнике «Пішіндеме», определении их языковой природы, национальной мотивированности и лингвистических механизмов образования.

Материалом исследования послужили геометрические термины, представленные в учебнике Е.Омарулы «Пішіндеме» (1928). В работе использован комплексный лингвистический подход. На основе четырех принципов терминообразования, сформулированных А.Байтурсынулы, термины классифицированы по трем основным способам словообразования (синтетическому, аналитическому и лексико-семантическому), а также проанализирована их номинативная мотивированность. Для раскрытия семантики терминов применены методы когнитивного

анализа, лингвокультурологической интерпретации, дефиниционного и семантического моделирования. Особое внимание уделено авторской концепции осмысления абстрактных геометрических понятий через призму национального мировосприятия.

Результаты исследования показали, что такие геометрические термины, как «берне», «кіндік», «өріс», «жарма», «керме», «қыйма», «теңқиық», «қостабан», обладают образной мотивированностью, позволяющей раскрыть их геометрическое содержание. Систематизирован опыт Е.Омарулы по адаптации заимствованной терминологии к фонетическим закономерностям казахского языка (сійнүс, сәнтійметір), а также по актуализации древнетюркской лексики (үшкіл, төрткіл) в научной терминологии.

Научная новизна исследования заключается в обосновании того, что терминологическая система, созданная Е.Омарулы, органично сочетает принципы научной системности, национальной мотивированности и практической направленности. Полученные результаты могут быть использованы при дальнейшем развитии национального терминотворчества, совершенствовании терминологических словарей и укреплении казахского языка как языка науки.

Ключевые слова: Е.Омарулы, «Пішіндеме» (геометрия), казахская терминология, антропоцентрическая парадигма, геометрические термины, когнитивная семантика, терминотворчество, национальное познание

COGNİTİVE FOUNDATİONS OF GEOMETRİCAL TERMİNOLOGY İN E. OMARULY'S TEXTBOOK «PİSHİNDEME» (GEOMETRY)

* Turkbenbayeva M.Zh.[1], Dosmailova A.N.[2]
*[1]Institute of State Language Development, Almaty, Kazakhstan
[2]Satbayev University (Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satbayev), Almaty, Kazakhstan

Abstract. The 20th century marks the period of formation of the Kazakh scientific discourse, where national cognition intersected with European scientific knowledge. During this period, the efforts of the Алаш intellectuals to establish the state language in the field of science hold strategic significance for contemporary Kazakh linguistics. From this perspective, one of the foundational works in the development of Kazakh scientific terminology is E. Omaruly's textbook «Pishindeme», which demonstrates the cognitive potential of the Kazakh language in the system of geometric terms. Associating abstract geometric concepts with images drawn from everyday experience consistent with the national worldview is not mere translation but a process of transferring scientific knowledge into the national code. The aim of the study is to examine the cognitive-semantic structure of geometric terms in the «Pishindeme» textbook, to identify their nature, national motivation, and the linguistic mechanisms of their formation. The study material consisted of the terms in E. Omaruly's «Pishindeme» (1928), analyzed using comprehensive linguistic methods. Guided by the four principles

of terminology formation established by A. Baitursynuly, the terms were classified according to three main word-formation methods (synthetic, analytical, and lexico-semantic), and their nominative motivation was analyzed. Furthermore, to identify the nominative motivation and conceptual content of the terms, methods of cognitive analysis, linguacultural interpretation, as well as definitional and semantic modeling were employed.The research focused on the author's concept of linking structurally abstract geometric concepts with the national worldview. The analysis demonstrated that several geometric terms, such as berne, kindik, oris, zharma, kerme, kyima, tenqiik, and kostaban, possess imagery revealing their geometric function. E. Omaruly's practice of adapting foreign terms to the phonetic laws of Kazakh (siynus, santiymetir) and reviving ancient Turkic layers (ushkil, tortkil) was scientifically systematized. The study's significance lies in demonstrating that the Alash intellectuals successfully combined terminological consistency with applied orientation within a new paradigm. The conclusions are of practical importance for revitalizing national term formation, improving terminological dictionaries, and strengthening the scientific-intellectual domain of the state language.

Keywords: E.Omaruly, «Pishindeme» (geometry), Kazakh terminology, anthropocentric paradigm, geometric terms, cognitive semantics, terminology creation, national cognition

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Туркбенбаева Майра Жұбандыққызы – филология ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0007-8808-055X, e-mail: mturkbenbayevaa@gmail.com

Досмаилова Айгул Нуркешовна – филология ғылымдарының кандидаты, Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-9091-8186, e-mail: a.dosmailova@satbayev.university

Информация об авторах:

Туркбенбаева Майра Жубандыковна – магистр филологических наук, научный сотрудник Института развития государственного языка, Алматы, Казахстан. ORCID: https://orcid.org/0009-0007-8808-055X , e-mail: mturkbenbayevaa@gmail.com

Досмаилова Айгуль Нуркешовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатбаева (Satbayev University), Алматы, Казахстан. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9091-8186 , e-mail: a.dosmailova@satbayev.university

Information about the authors:

Turkbenbayeva Mayra Zhubandykovna – Master of Philological Sciences, Researcher at the Institute of State Language Development, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0007-8808-055X, e-mail: mturkbenbayevaa@gmail.com

Dosmailova Aigul Nurkeshovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Satbayev University (Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satbayev), Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-9091-8186, e-mail: a.dosmailova@satbayev.university

UDC 81'272:81'373
IRSTI 16.21.27
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.027

LOSS OF LINGUISTIC IDENTITY

Unembayeva A.N.[1], *Torebek D.O.[2], Bayimbetova G.M.[3]
[1,*2,3] South Kazakhstan University named after M.Auezov
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This study investigates the transformation of linguistic identity in digital communication, focusing on multilingual students in Kazakhstan. The aim of the research is to analyze how globalization and digital environments, particularly online gaming communities, influence language use and contribute to the erosion of linguistic uniqueness. The scientific novelty lies in the integrated approach combining sociolinguistic analysis, experimental methods and digital discourse within a multilingual context. A mixed-methods design was employed, including corpus analysis, surveys, experimental tasks and discourse analysis.

The findings reveal a high frequency of code-switching, extensive use of borrowed English vocabulary and the emergence of hybrid linguistic forms in students' communication. Participants engaged in gaming environments demonstrate a significantly higher level of linguistic hybridity compared to non-gamers. At the same time, the results show that while native lexical usage is reduced, these processes function as adaptive communicative strategies in a globalized digital space.

The study confirms that linguistic identity is a dynamic and context-dependent phenomenon shaped by both global and local influences. It emphasizes that digital environments not only contribute to linguistic erosion but also foster new forms of expression. The findings highlight the importance of developing balanced language policies that support linguistic diversity while ensuring effective communication in contemporary society.

Keywords: linguistic identity, globalization, digital discourse, code-switching, lexical borrowing, multilingualism, Kazakh language, gaming communication

Introduction

In the context of rapid globalization and increasing intercultural communication, the issue of the loss of linguistic identity has become one of the central concerns in modern linguistics. Languages function not only as tools of communication, but also as carriers of cultural memory, national identity and historical continuity. However, the expansion of global languages, particularly English, along with the influence of mass media and digital technologies have

led to significant transformations in many national languages often resulting in the gradual erosion of their unique linguistic features.

This process is especially evident in multilingual societies where language contact intensifies structural and lexical changes. Kazakhstan provides a particularly illustrative example due to its trilingual environment, where Kazakh, Russian and English coexist and interact. While this multilingualism promotes cultural exchange and global integration, it also creates conditions for linguistic interference and the potential loss of language-specific characteristics.

A notable manifestation of this phenomenon in the Kazakh language is the increasing prevalence of lexical borrowing and code-switching in everyday communication. For instance, younger speakers frequently incorporate Russian and English elements into Kazakh speech, producing hybrid expressions such as *"meetingке барамын"* (I am going to a meeting) or *"deadline өтті"* (the deadline has passed). In such cases, native Kazakh equivalents such as *"жиналыс"* (meeting) or *"соңғы мерзім"* (deadline) are often replaced by borrowed terms which may gradually reduce the functional range of the native lexicon.

In addition to lexical changes, structural and stylistic shifts can also be observed. The influence of Russian syntactic patterns, for example, may affect sentence construction in Kazakh while digital communication encourages brevity and simplification often at the expense of grammatical richness and expressive nuance. Furthermore, traditional Kazakh expressions, idioms and culturally embedded concepts are becoming less frequent in the speech of younger generations which may weaken the connection between language and cultural heritage.

At the same time, digital environments accelerate these processes by promoting standardized and globally recognizable forms of communication. Social media, online gaming and digital content platforms serve as channels through which hybrid linguistic forms are normalized and disseminated. As a result, linguistic identity is increasingly shaped by global rather than local influences.

Despite these challenges, the Kazakh language also demonstrates resilience through ongoing language policy initiatives, educational reforms, and efforts to promote its use in public and digital domains. This dual dynamic between erosion and revitalization makes Kazakhstan a particularly valuable case for studying the broader phenomenon of linguistic identity loss in the modern world.

The novelty of this study lies in its integrated approach to examining the loss of linguistic identity within a multilingual and digitally mediated context.

In particular, the research introduces a focus on the interaction between globalization, digital communication and multilingual practices in shaping linguistic identity. It highlights how digital environments such as social media and online gaming platforms accelerate processes of lexical borrowing, code-

switching and structural simplification. Furthermore, the study offers a context-specific analysis of the Kazakh language which remains underrepresented in global linguistic research, especially in relation to digital discourse.

Another novel aspect is the emphasis on hybrid linguistic forms as both a sign of linguistic erosion and a potential adaptive mechanism. Rather than viewing language change solely as a negative process, this study considers the dual nature of these transformations, recognizing both the risks of identity loss and the emergence of new forms of linguistic expression.

It is hypothesized that the increasing influence of globalization and digital communication in a multilingual environment leads to the gradual loss of linguistic identity, manifested through intensified lexical borrowing, frequent code-switching and structural simplification of the Kazakh language.

Additionally, the study assumes that:

1.Hybrid linguistic forms used in digital communication contribute to the weakening of traditional linguistic norms.

2.Younger generations are more susceptible to linguistic identity transformation due to their active engagement in digital environments.

3.The dominance of global languages, particularly English and Russian, accelerates the process of linguistic erosion in Kazakh.

Despite these tendencies, conscious language policy and educational practices can mitigate the loss of linguistic identity.

The aim of this study is to examine the phenomenon of the loss of linguistic identity in the context of globalization with a focus on its causes, manifestations and impact on national languages.

Objectives of the study are included:

1.To identify the key factors contributing to the loss of linguistic identity (e.g., globalization, digitalization, language dominance).

2.To analyze the main manifestations of linguistic erosion, including lexical borrowing, code-switching and structural changes.

3.To examine the impact of digital communication and media on language transformation.

The issue of linguistic identity and its transformation under the influence of globalization and digitalization has attracted significant attention in contemporary linguistic research. Scholars increasingly recognize that language is not only a means of communication but also a key marker of social, cultural and individual identity.

One of the foundational approaches to linguistic identity is presented in the works of Joshua Fishman, who emphasized the role of language in maintaining ethnic and cultural identity. Fishman (1991) argued that language shift and language maintenance are closely linked to sociopolitical and cultural factors, particularly in multilingual societies. His framework remains relevant

in analyzing how dominant languages influence minority or less widely used languages [1].

The impact of globalization on language has been extensively explored by David Crystal who introduced the concept of English as a global language. Crystal (2003) highlights that the spread of English contributes to both linguistic enrichment and linguistic homogenization. This duality is crucial for understanding the processes observed in multilingual contexts such as Kazakhstan [2].

In the field of sociolinguistics, Jan Blommaert emphasizes the importance of language in globalization processes, particularly in digital communication. Blommaert argues that linguistic practices are increasingly shaped by mobility, technology and transnational interactions. His concept of "superdiversity" is particularly relevant for analyzing hybrid linguistic forms in online environments [3].

The rise of digital communication has also led to the development of new research directions focusing on computer-mediated discourse. Susan Herring (2004) examines language use in online communication and identifies key features such as abbreviation, informality and multimodality. These characteristics are evident in gaming discourse where efficiency and speed are prioritized [4].

Gaming discourse itself has emerged as a distinct field of study. Researchers such as James Paul Gee highlight that video games create "semiotic domains" where language, identity and social practices intersect. Gee argues that players develop new forms of literacy and identity through participation in gaming communities which aligns with the findings of this study [5].

The phenomenon of code-switching has been widely studied as a marker of bilingual and multilingual identity. Carol Myers-Scotton introduced the Markedness Model which explains how speakers choose linguistic codes based on social context and communicative goals. In digital environments, code-switching becomes more fluid and frequent, reflecting dynamic identity construction [6].

Recent studies also focus on linguistic change in digital environments. Androutsopoulos explores language variation in online spaces, emphasizing the role of user practices in shaping digital discourse [7]. Similarly, Tagg examines the sociolinguistics of digital communication, highlighting the emergence of hybrid language forms [8].

Despite the growing body of research, there remains a gap in studies that combine digital discourse analysis, multilingualism and linguistic identity within the Kazakh context. Most existing research either focuses on traditional sociolinguistic frameworks or examines global trends without sufficient attention to local linguistic realities.

Materials and methods

This study employs a mixed-methods research design combining both qualitative and quantitative approaches to provide a comprehensive analysis of

linguistic identity loss in a multilingual and digital context. The integration of methods allows for a deeper understanding of both observable linguistic patterns and participants' perceptions of language use.

The research is based on a descriptive and analytical design with elements of corpus-assisted and sociolinguistic analysis. It focuses on identifying linguistic features that reflect the erosion of linguistic identity and examining how these features function in real communicative environments, particularly in digital discourse.Several complementary methods were used to collect and analyze data:

Corpus Analysis is a dataset of digital texts was compiled from social media platforms such as Instagram, Telegram and gaming chats. The corpus includes examples of informal written communication produced by multilingual users. The analysis focuses on identifying lexical borrowings, code-switching instances and hybrid linguistic forms.

Survey (Questionnaire) is a structured questionnaire was administered to participants to assess their language preferences, frequency of code-switching, attitudes toward native and borrowed vocabulary and perceptions of linguistic identity.

Semi-Structured Interviews is in-depth interviews were conducted to gain qualitative insights into participants' linguistic behavior, motivations behind language choice and awareness of linguistic change.

Discourse Analysis is selected excerpts from digital communication were analyzed to examine how linguistic identity is constructed and negotiated in context.

The study involved 60 participants aged between 18 and 30, representing the younger generation most actively engaged in digital communication. All participants are residents of Kazakhstan and function within a multilingual environment (Kazakh–Russian–English) in M.Auezov university.

The sample was divided into two groups:

1st year students (n=30) are active participants in digital gaming communities (e.g., MMORPG and RPG players).

4th year students (n=30) are users of social media platforms not actively involved in gaming environments.

This grouping allows for a comparative analysis of linguistic behavior across different types of digital discourse.

The following instruments were utilized:

- questionnaire Form consisting of both closed-ended (Likert scale, multiple-choice) and open-ended questions;

- interview Guide designed to ensure consistency across interviews while allowing flexibility for detailed responses;

- text Corpus compiled from authentic digital communication (screenshots and chat logs, anonymized for ethical compliance);

Quantitative data obtained from questionnaires were analyzed using descriptive statistics (percentages, frequency distribution), allowing for the identification of general trends in language use. Qualitative data from interviews and discourse samples were analyzed thematically to identify recurring patterns and interpret the sociolinguistic significance of linguistic choices.

Additionally, comparative analysis was conducted between the two participant groups to determine the influence of gaming environments on linguistic identity formation and transformation.

All participants were informed about the purpose of the study and provided consent prior to participation. Personal data were anonymized to ensure confidentiality. The study adheres to ethical standards in linguistic and social research.

The experimental component of the study involved a total of 60 students aged between 18 and 23, all residing in Kazakhstan and functioning within a multilingual environment characterized by the use of Kazakh, Russian and English. The participants were divided into two equal groups based on their engagement in digital gaming. 1st year students (n=30) consisted of students who actively participate in online gaming communities, while 4th year students (n=30) included students who do not engage in gaming activities. This division enabled a comparative analysis of linguistic behavior across different types of digital experience.

Task 1: Chat Simulation

Participants were asked to complete a task simulating real-life communication in a gaming environment. They were instructed to write responses as they would naturally do in a game chat. The situations provided included reacting to losing a game, inviting a friend to play, explaining unavailability due to being busy and giving advice to a teammate.

The responses were analyzed to identify key linguistic features, including the frequency of code-switching between languages, the use of gaming-related slang and the presence of lexical borrowings, particularly from English and Russian. This task aimed to capture authentic patterns of informal digital communication and to examine how linguistic identity is expressed in simulated gaming contexts.

Task 2: Lexical Choice Task

Instruction: Choose which option you would normally use:

Concept	Option A (Kazakh)	Option B (Borrowed)
Meeting	жиналыс	meeting
Deadline	соңғы мерзім	deadline
Game level	деңгей	level
Message	хабарлама	message

Task 3: Self-Assessment Survey

The third task consisted of a self-assessment questionnaire designed to explore participants' attitudes toward language use and their awareness of linguistic behavior in a multilingual and digital context. A five-point Likert scale (1 = strongly disagree, 5 = strongly agree) was used to measure responses.

The survey included statements such as: "I often mix languages in daily communication," "Borrowed words are easier to use," "I prefer English words in digital communication," "Kazakh words sound more natural to me" and "Gaming influences my language".

This task aimed to identify participants' subjective perceptions of code-switching, borrowing and language preference. It also provided insight into the relationship between language attitudes and actual linguistic practices observed in digital communication.

Task 4: Open-ended Questions

The fourth task involved open-ended questions intended to collect qualitative data on participants' linguistic behavior and self-reflection. Participants were asked to respond to questions such as: *"How do you usually speak with friends online?" and "Do you think your language has changed because of the internet or games?"*

The responses were analyzed using thematic analysis to identify recurring patterns and key themes, including the normalization of code-switching, perceived influence of digital environments, attitudes toward borrowed vocabulary and awareness of language change. This task allowed for a deeper understanding of how participants perceive and interpret their own linguistic identity in a digital and multilingual setting.

Results

The analysis of code-switching frequency revealed significant differences between gamers and non-gamers.

Table 1. Use of Code-Switching

Group	**Frequent (%)**	**Occasional (%)**	**Rare (%)**
1st year students Gamers (A)	68%	25%	7%
4th year students Non-gamers (B)	42%	38%	20%

Gamers demonstrated a notably higher frequency of code-switching compared to non-gamers. A chi-square test was conducted to examine the statistical significance of this difference.

The lexical choice task revealed a strong preference for borrowed English terms.

The results demonstrate a clear distinction between gamers and non-gamers in terms of code-switching frequency. Gamers show a substantially higher proportion of frequent code-switching (68%) compared to non-gamers (42%), while the latter group exhibits higher percentages in the "occasional" and "rare" categories.

From a sociolinguistic perspective, this finding suggests that code-switching is not random but serves as a strategic communicative tool. It reflects both linguistic competence and social alignment within digital communities.

Table 2. Preference for Borrowed vs Native Words

Concept	**Borrowed (%)**	**Native (%)**
Meeting	72%	28%
Deadline	81%	19%
Level	76%	24%
Message	55%	45%

The data indicate a consistent preference for borrowed English terms across all lexical categories. The highest preference is observed for terms closely associated with digital contexts, such as "deadline" (81%) and "level" (76%), while even more neutral terms like "meeting" show a strong dominance of borrowed forms (72%).

Importantly, the reduced use of native Kazakh equivalents suggests a narrowing of their functional domain. This supports the argument that lexical borrowing is a key mechanism of linguistic identity transformation and may lead to gradual lexical erosion if such patterns persist over time.

Table 3. Self-Assessment Results

Statement	**Agree (%)**	**Neutral (%)**	**Disagree (%)**
Gaming affects language	74%	16%	10%
English dominates in games	88%	7%	5%
I use gaming slang in real life	63%	22%	15%
Kazakh words sound more natural to me	52%	28%	20%

The self-assessment results reveal a strong awareness among participants of the impact of gaming on their language use. A majority (74%) acknowledge that gaming influences their linguistic behavior, while an even higher percentage (88%) recognize the dominance of English in gaming environments.

Interestingly, despite 52% of respondents stating that Kazakh words feel more natural, their actual linguistic practices (as shown in previous tasks) contradict this preference. This discrepancy highlights a gap between linguistic attitudes and behavior, suggesting that language change is often unconscious and driven by contextual factors rather than deliberate choice.

Table 4. Linguistic Features in Chat

Feature	Gamers (%)	Non-gamers (%)
Slang (GG, noob)	82%	35%
Code-switching	68%	45%
Abbreviations	65%	40%
Pure Kazakh	18%	38%

The analysis of linguistic features in chat communication further supports the quantitative findings. Gamers exhibit significantly higher usage of slang (82%), abbreviations (65%) and code-switching (68%), whereas non-gamers show a higher tendency to use pure Kazakh forms (38%).

The low percentage of pure Kazakh usage among gamers (18%) indicates that hybridization is becoming the dominant mode of communication in digital contexts. This reflects a shift from traditional linguistic norms toward more flexible and adaptive language practices.

The results indicate that gamers rely significantly more on hybrid and globalized linguistic elements, while non-gamers show a higher tendency toward maintaining native language structures.

Qualitative Insights from Open-Ended Responses

Thematic analysis revealed four dominant patterns:

- normalization of code-switching;
- influence of digital environments;
- perceived efficiency of English vocabulary;
- awareness of linguistic change.

These findings support the quantitative results and demonstrate that hybrid language use is both widespread and socially accepted.

The qualitative data provide important contextual support for the quantitative findings. The normalization of code-switching suggests that hybrid language use is no longer perceived as deviation but as a standard communicative practice.

Participants' emphasis on the influence of digital environments confirms that language change is closely tied to technological and social contexts. The perception of English as more "convenient" further explains its dominance in lexical choices.

At the same time, the expressed concern about the decline of "pure" Kazakh language indicates an awareness of linguistic erosion. This duality such as acceptance of hybrid forms alongside concern for language preservation reflects the complex and dynamic nature of linguistic identity in a globalized world.

Discussion

Media plays an incredibly powerful role in shaping consciousness and beliefs, particularly among teenagers. Academics and educators widely acknowledge that media are the number one influence over what teenagers

consider to be the cultural, ethical and political norms. Youth culture, teenage slang and ethnic identity are formed largely by the media. Media have also been affirmed as being the predominant method by which language is learned [9].

The results of the study clearly demonstrate that digital environments, particularly gaming communities, significantly influence linguistic behavior and contribute to the transformation of linguistic identity.

First, the high frequency of code-switching among gamers (68%) compared to non-gamers (42%) indicates that gaming environments promote multilingual communication practices. This supports the hypothesis that digital interaction accelerates hybrid language use.

Second, the lexical choice task reveals a strong preference for borrowed English terms over native Kazakh equivalents. Words such as *"deadline"* and *"level"* are used more frequently than their Kazakh counterparts, suggesting a gradual reduction in the functional use of native vocabulary. This reflects the process of linguistic erosion at the lexical level.

Furthermore, the widespread use of gaming slang (82% among gamers) demonstrates the formation of a distinct subcultural linguistic identity. These elements are not limited to gaming contexts but extend into everyday communication, indicating a shift in language norms among younger speakers.

The findings also highlight the role of digital platforms in shaping language preferences. The dominance of English in gaming environments (88%) reinforces its status as a global lingua franca, influencing language choice even in local communication.

At the same time, the presence of native Kazakh usage, particularly among non-gamers, suggests that linguistic identity is not entirely lost but rather transformed. This supports the idea that hybrid linguistic forms represent both a threat to linguistic uniqueness and an adaptive response to globalization.

In conclusion, the study confirms that linguistic identity in multilingual societies such as Kazakhstan is increasingly shaped by digital and global influences. While this leads to the erosion of traditional linguistic features, it also results in the emergence of new, hybrid forms of communication.

At the same time, the persistence of native language elements and the awareness of linguistic change suggest that this process is complex and multidimensional.

Conclusion

The present study examined the phenomenon of linguistic identity transformation in digital communication with a particular focus on multilingual students in Kazakhstan. The findings demonstrate that linguistic identity is not a static construct but a dynamic and adaptive process shaped by globalization, digitalization and everyday communicative practices.

The results confirm the initial hypothesis that the increasing influence of digital environments and dominant global languages contributes to the gradual erosion of linguistic uniqueness. This is primarily manifested through the widespread use of lexical borrowings, frequent code-switching and the emergence of hybrid linguistic forms. The experimental data revealed that students actively engaged in gaming environments exhibit a significantly higher degree of linguistic hybridity, indicating that digital gaming communities function as powerful agents of language change.

At the same time, the study shows that the transformation of linguistic identity should not be interpreted solely as a negative process. The emergence of hybrid forms reflects not only linguistic erosion but also adaptive strategies that enable speakers to navigate complex multilingual realities. In this sense, linguistic identity in the digital age becomes fluid, context-dependent and performative.

The scientific novelty of the research lies in its integrated approach, combining sociolinguistic analysis with experimental data from digital discourse. Unlike traditional studies that focus on language shift or borrowing in isolation, this study demonstrates how digital environments accelerate and normalize these processes, particularly among younger generations. Furthermore, the research contributes to the underexplored field of Kazakh-language studies in digital contexts, offering empirical evidence of how global and local linguistic elements interact in real communication.

The study also highlights a critical tension between linguistic preservation and linguistic innovation. While participants express awareness of the importance of maintaining their native language, their actual language use reflects a shift toward efficiency, global norms and digital convenience. This discrepancy underscores the need for balanced language policies and educational strategies that support both linguistic diversity and communicative competence in globalized environments.

In conclusion, linguistic identity in contemporary multilingual societies is undergoing a profound transformation influenced by digital communication and global cultural flows. The Kazakh language, as demonstrated in this study, is not disappearing but evolving within a hybrid linguistic space. Future research should further explore longitudinal changes, expand the range of digital platforms analyzed and investigate effective strategies for preserving linguistic and cultural identity in the age of globalization.

REFERENCES

[1] Androutsopoulos J. Mediatization and sociolinguistic change // Key Topics in Sociolinguistics. – 2014. – Pp. 74-95.

[2] Blommaert J. The sociolinguistics of globalization. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. –214 p.

[3] Crystal D. English as a global language. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 212 p.

[4] Fishman J. A. Reversing language shift. – Clevedon: Multilingual Matters, 1991. – 431 p.

[5] Gee J. P. What video games have to teach us about learning and literacy. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 225 p.

[6] Herring S. C. Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online behavior // Designing for virtual communities in the service of learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – Pp. 338–376.

[7] Myers-Scotton C. Social motivations for codeswitching: Evidence from Africa. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 177 p.

[8] Tagg C. Exploring digital communication: Language in action. – London: Routledge, 2015. – 220 p.

[9] Zholmyrzayeva D. K., Abdikadyrova A.K., Bektemirova S. B., Kızılcık A. The english effect: how media titles and anglicisms shape kazakh youth perceptions of language and culture // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. – 2025. – No. 4 (79). – Pp. 81-91. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.006

ТІЛДІК БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ЖОЙЫЛУЫ

Унембаева А.Н.[1], *Төребек Д.О.[2], Байымбетова Г.М.[3]
[1, *2,3] М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу Қазақстандағы көптілді студенттерге назар аудара отырып, цифрлық коммуникация жағдайындағы тілдік бірегейліктің трансформациясын қарастырады. Зерттеудің мақсаты – жаһандану мен цифрлық ортаның, әсіресе онлайн ойын қауымдастықтарының тілдік қолданысқа әсерін және тілдік өзіндік ерекшеліктің әлсіреуіне ықпалын талдау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – көптілді ортада социолингвистикалық талдауды, эксперименттік әдістерді және цифрлық дискурс зерттеуін біріктіретін кешенді тәсілді қолдануында. Зерттеу барысында аралас әдіснама қолданылып, корпус талдауы, сауалнама, эксперименттік тапсырмалар және дискурс талдауы жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері студенттердің тілдік тәжірибесінде код-ауысудың жоғары деңгейін, ағылшын тілінен енген сөздердің кең қолданылуын және гибридті тілдік формалардың қалыптасуын көрсетті. Сонымен қатар, ойын ортасына белсенді қатысатын студенттерде тілдік гибридтілік деңгейі ойынға қатыспайтындарға қарағанда әлдеқайда жоғары екені анықталды. Сонымен бірге, ұлттық лексиканың қолданылу аясы тарылғанымен, бұл үдерістер жаһанданған цифрлық кеңістікте бейімделу стратегиясы ретінде қызмет атқарады.

Зерттеу тілдік бірегейліктің динамикалық және контекстке тәуелді құбылыс екенін, оның жаһандық және жергілікті факторлардың ықпалымен қалыптасатынын дәлелдейді. Сондай-ақ, цифрлық орта тек тілдік эрозияға әкеліп қана қоймай, жаңа тілдік қолданыс формаларын қалыптастыратыны атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері тілдік әртүрлілікті сақтау және қазіргі қоғамда тиімді коммуникацияны қамтамасыз ету үшін теңгерімді тіл саясатын әзірлеудің маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: тілдік бірегейлік, жаһандану, цифрлық дискурс, код-ауысу, кірме сөздер, көптілділік, қазақ тілі, ойын қарым-қатынасы

УТРАТА ЯЗЫКОВОЙ САМОБЫТНОСТИ

Унембаева А.Н.[1], *Торебек Д.О.[2], Байымбетова Г.М.[3]
[1,*2,3] Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова
Шымкент, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено трансформации языковой идентичности в условиях цифровой коммуникации с акцентом на многоязычных студентов Казахстана. Цель исследования заключается в анализе того, как глобализация и цифровые среды, особенно онлайн-игровые сообщества, влияют на языковое использование и способствуют утрате языковой самобытности. Научная новизна работы заключается в комплексном подходе, объединяющем социолингвистический анализ, экспериментальные методы и исследование цифрового дискурса в условиях многоязычия. В исследовании применен смешанный методологический подход, включающий корпусный анализ, анкетирование, экспериментальные задания и дискурс-анализ.

Результаты показывают высокую частотность код-свитчинга, широкое использование заимствованной английской лексики и формирование гибридных языковых форм в речи студентов. Установлено, что участники, вовлеченные в игровые среды, демонстрируют значительно более высокий уровень языковой гибридности по сравнению с неиграющими. При этом, несмотря на сокращение использования исконной лексики, данные процессы выступают как адаптивные коммуникативные стратегии в условиях глобализированного цифрового пространства.

Исследование подтверждает, что языковая идентичность является динамичным и контекстно обусловленным явлением, формируемым под воздействием как глобальных, так и локальных факторов. Подчеркивается, что цифровые среды не только способствуют языковой эрозии, но и формируют новые способы языкового выражения. Полученные результаты указывают на необходимость разработки сбалансированной языковой политики, направленной на сохранение языкового разнообразия и обеспечение эффективной коммуникации в современном обществе.

Ключевые слова: языковая идентичность, глобализация, цифровой дискурс, код-свитчинг, заимствования, многоязычие, казахский язык, игровая коммуникация

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 14.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Unembayeva Aisha Narimanovna – Masters degree, senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: aishana81@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-9124-0813

Torebek Dinara Orazbekkyzy – senior teacher, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: dinara_torebekova@mail.ru, ORCID ID 0009- 0004-3680-7874

Baiymbetova Guldana Malikazhdarovna – master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: danatella10@mail.ru, ORCID ID:0009-0009-3251-6558

Авторлар туралы мәлімет:

Унембаева Айша Наримановна – магистр, аға оқытушы М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: aishana81@mail.ru,ORCID ID 0009-0001-9124-0813

Төребек Динара Оразбекқызы – оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: dinara_torebekova@mail.ru, ORCID ID 0009-0004-3680-7874

Байымбетова Гульдана Маликаждаровна – магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: danatella10@mail.ru, ORCID ID:0009-0009-3251-6558

Информация об авторах:

Унембаева Айша Наримановна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: aishana81@mail.ru, ORCID ID 0009-0001-9124-0813

Төребек Динара Оразбекқызы – старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: dinara_torebekova@mail.ru, ORCID ID 0009-0004-3680-7874

Байымбетова Гульдана Маликаждаровна – магистр преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан, e-mail: danatella10@mail.ru, ORCID ID:0009-0009-3251-6558

UDC 811.111-26
IRSTI 16.21.33
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.028

LINGUISTIC AND PRAGMATIC STRATEGIES OF SHOCKTAINMENT IN BRITISH ONLINE NEWS MEDIA DISCOURSE

*Fedorova M.A.[1]
*[1] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines linguistic and pragmatic strategies of shocktainment in contemporary British online news media. The study explores language and discourse representation techniques for news events aimed at intensifying emotional impact, increasing audience engagement, and heightening media attention. The primary objective of the article is to identify and systematize specific linguistic and pragmatic mechanisms of shocktainment by analyzing their communicative functions and operational frequency within an empirical base comprising 300 news articles sourced from the British regional online publications *Wales Online*, *Daily Record*, and *Belfast Live* published throughout 2026. The objectives of the study are to identify the principal linguistic and pragmatic strategies of shocktainment in British regional online news discourse, determine the frequency of their occurrence in the analyzed corpus, and examine their communicative and pragmatic functions in shaping audience perception and emotional engagement.

The focus on regional media discourse is due to the limited scholarly exploration of regional media ecosystems in shocktainment studies, which typically prioritize national press. The theoretical and methodological framework draws on media linguistics, discourse analysis, and pragmatics. The research employs linguistic, cognitive-discursive, contextual, and linguocultural approaches to media text analysis. Special attention is given to emotionally charged vocabulary, evaluative nominations, metaphorization, dramatization, and pragmatic strategies for audience engagement.

The results show that shocktainment is implemented through a consistent system of linguistic and pragmatic strategies. Emotionally charged vocabulary acts as a primary device. Headlines utilize dramatization through metaphorical constructions and evaluative language. Political events are often reframed as conflict narratives, moving away from neutral informational presentation. At the pragmatic level, these strategies intensify emotional engagement and stimulate user interaction in competitive digital media environments. The analysis identifies characteristic shocktainment devices, including emotionally charged headlines, expressive vocabulary, rhetorical constructions, metaphorical models, and conflict-oriented framing.

Keywords*:* shocktainment, news media discourse, British online media, pragmatic strategies, linguistic strategies, dramatization, conflict framing, personalization, headline discourse

Introduction

In recent years, the digital transformation of mass communication has led to the emergence of new forms of media communication journalistic practices in digital media. One way researchers describe today's digital media is through their capacity to convey multiple messages (multimodality), to allow users to interact with the media (interactivity), and to access information via various links (hypertextuality) [1]. The continuous circulation of information across digital platforms has expanded opportunities for audience participation. Users can now comment on, share and engage with both journalistic content and other users. As a result, news production and dissemination are no longer carried out exclusively by journalists and institutional media outlets. Audience interaction and participation also play an increasingly important role in shaping news content.

Another area where digital transformation has influenced the structure of contemporary journalism concerns the transformation of journalistic practices in digital environments.

M. Deuze, J. Singer write that digital journalism will be characterized by increased competition from other sources for audience attention, a faster news cycle, and increasing dependence on audience participation through interactive communication and engagement with news content [2; 3]. Because digital journalism competes in a much larger pool than does print media, audience attention is now a scarce and highly contested commodity. Thus, the process of creating news under these conditions involves both faster production cycles and the increasing use of engagement data to measure editorial performance. Under these conditions, simply transmitting factual information will no longer suffice; journalists will increasingly need to create emotionally engaging narratives that elicit reactions from audiences. As such, the emotional and evaluative aspects of news discourse have clearly been amplified. The emotional and evaluative character of contemporary news discourse has become increasingly pronounced in the digital media environment. A.Bell and M.Montgomery note that online journalism often relies on emotionally charged vocabulary, sensationalized presentation, and personalized storytelling to attract and retain audience attention [4;5]. From a critical perspective, N. Fairclough approaches media discourse as a mechanism through which ideologically inflected interpretations of social reality are actively constructed and naturalized [6].

T. van Dijk similarly approaches news discourse through the lens of ideology, cognition, and the interpretation of social events through specific linguistic and pragmatic strategies [7]. A considerable body of literature focuses on *shocktainment* as a developing subgenre of online news media discourse. *Shocktainment* can be characterized by a stable combination of linguistic, pragmatic, and multimodal characteristics evident in contemporary digital media environments. Among these characteristics are sensationalization, the dramatisation of events, emotive expression, conflict framing, and media spectacle. Together, these features contribute to the construction of emotionally intensified and evaluatively charged forms of news representation. In our earlier study devoted to *shocktainment* in British media discourse, we identified

emotionally charged vocabulary, sensationalization, evaluative lexical choices and dramatic representation as key mechanisms employed by online news media to attract audience attention and increase audience engagement [8].

Emotionally charged lexical units constitute an important component of *shocktainment* discourse. Researchers A. Bell and M. Montgomery indicate that media texts often make use of expressive vocabulary, hyperbole, colloquialisms, emotionally charged headlines, rhetorical questions, and conflictual constructions in order to capture the attention of audiences [4; 5]. Compared with other forms of online news discourse, in *shocktainment* discourse we see particularly strong use of emotionally intense headline writing aimed at eliciting an immediate audience reaction. Online news outlets frequently achieve this through the use of rhetorical and emotionally intensified headlines that can evoke immediate responses. Most online news articles include numerous rhetorical devices such as interrogatives, subjective evaluative adjectives, intensifiers and emotionally charged verbs, in order to influence readers' perceptions and encourage engagement. The use of such device serves multiple functions. In addition to influencing readers emotionally, these linguistic elements also increase audience interest in news content. A large proportion of the headlines examined in this study demonstrate a click oriented pragmatic format optimized for visibility, emotional impact and audience response within highly competitive digital media environments. Consequently, emotionally charged vocabulary in online news discourse performs not only a referential function, but also shapes readers' perceptions of events and stimulates affective reactions.

Typically, the lexical choices made in *shocktainment* discourse intensify evaluation, bring conflict to the fore, and amplify the emotional impact of media representation. *Dramatisation* is another important feature of *shocktainment* discourse. Dramatisation refers to the conversion of political and social events into emotionally intensified forms of media spectacle. J. Corner notes that contemporary media increasingly turn politics and public events into spectacular forms of representation centred on emotional confrontation [9]. British online media offer abundant evidence of dramatic narrative patterns deployed to sustain audience attention and stimulate participation. *Personalization* represents a key feature of shocktainment discourse. Political conflicts and social crises get depicted through individual actors their actions, emotions, life experiences. Structural analysis takes a backseat. What happens is that political figures become represented through celebrity narratives. Complex political events turn into emotionally accessible stories. This makes them resonate more with broader audiences. Pragmatic strategies reinforce this tendency. They are designed to shape how readers perceive events. They enhance emotional engagement with the material being covered. The mechanisms work together in this direction toward personalization and emotional intensity rather than analytical distance.

Pragmatic concerns are also central to the audience-orientation strategies that *shocktainment* employs in digital media. R. Wodak indicates that modern media use nomination, predication, intensification, and emotive framing as methods for constructing evaluative representations of reported events [10]. Through

these strategies, digital media produce emotionally polarized representations of political figures, crises, scandals, and social conflicts.

Digital platforms provide new frameworks for content presentation (headlines, images, links, etc.) and increase the affective intensity of media content. Digital platforms encourage audiences to take on an active role in the consumption of content. Z. Papacharissi discusses how contemporary digital media create affective publics through the use of highly emotive forms of communication and audience engagement [11]. At the linguistic level, *shocktainment* is characterized by three main elements: expressiveness, emotional amplification, and evaluation. Headlines designed to provoke emotional reactions in readers employ hyperbole, colloquialisms, and various stylistic devices. These serve multiple functions in online news discourse. The linguistic elements work in tandem. They capture audience attention. They also shape how readers interpret reported content. The connection between these elements and audience response is significant.

Linguistic forms of shock value connect directly to a broader objective: evoking emotional responses while maintaining reader engagement. This becomes critical in competitive digital media environments. The stakes are high outlets compete for clicks and attention constantly. Shock value becomes, essentially, a survival mechanism in this context. These mechanisms emotionally charged headlines, colloquial language, hyperbolic framing they don't exist in isolation. They function as part of a larger strategy. The strategy aims to transform passive readers into engaged users. It converts informational content into something more immediate, more personal, more compelling.

As discussed above, *shocktainment* may be thought of as a unique subgenre of online news media discourse. Its defining feature is its use of linguistic and pragmatic techniques to draw the audience's attention, encourage emotional responses from the audience and shape audience evaluations of social/political issues. *Shocktainment* combines dramatic language, sensationalized reporting, conflict framing, personalized and multimodal representations to create a communicative context in which information becomes closely associated with emotional experience. Over the past decade, news media has changed substantially. Digital technologies drove most of these changes. The advancement happened rapidly, reshaping how journalism operates. These technologies affected fundamental aspects of journalistic practice. News production changed. How people consume news changed. The interaction between journalists and audiences shifted significantly. Content distribution works differently now. News communication through digital platforms expanded considerably. It moved beyond traditional objective reporting methods. The shift wasn't gradual it happened fairly quickly. Outlets adapted or struggled to keep up. Traditional approaches to journalism no longer sufficed in digital environments. The speed of technological change created pressure on news organizations. They needed to compete for audience attention in new ways. This competition intensified. Traditional journalistic values objectivity, verification, careful reporting

sometimes got sidelined. Speed and emotional impact became priorities instead. Contemporary online journalism increasingly integrates informative, evaluative, emotional, and interactive dimensions within a single communicative space.

One of the most notable characteristics of modern online journalism is that there is a great deal of competition for diverse audiences. For example, because digital media create an environment of continuous information flow, rapid publishing opportunities, and intense competition for visibility within digital environments, news discourse will continue to use more emotionally stimulating means of presenting information than ever before. This will include attracting audience attention, creating a sense of emotion related to a story, or simply sustaining audience engagement. As such, sensationalism, dramatisation, personalization, and emotionalized presentation have all become essential elements of how news is communicated online. Specifically, these trends can be seen in Britain's online media discourse, where both positively and negatively framed stories rely heavily upon sensational headlines, evaluative lexical devices, rhetorical uses of language and other multimodal representations of the story.

Against this background, contemporary media communication demonstrates a growing tendency toward emotionally charged and pragmatically oriented forms of news representation aimed at maximizing audience attention and intensifying the emotional significance of reported events. Over the course of the last few years, *shocktainment* has been increasingly studied in contemporary media studies as a distinct subgenre of online media discourse. *Shocktainment* as a subgenre combines informational and entertainment elements through the use of sensationalism, dramatisation, conflict framing, emotional amplification and media spectacle. Strategies associated with *shocktainment* aid in the creation of emotional images of political and social events and influence the interpretation of media content.

Shocktainment may be understood as a form of emotional contagion shaped by the ways in which online media seek to attract and retain audience attention. In contemporary digital news discourse, emotional and informational content tends to be organized through an interplay of linguistic and pragmatic strategies. These strategies are aimed at creating an emotional engaging communicative environment. Their primary purpose is to attract and sustain audience attention within digital media discourse.

Shocktainment can be regarded as a relatively distinct subgenre of digital news media discourse. Its characteristics features include emotionally charged vocabulary, dramatic storytelling, sensationalized reporting, conflict framing and personalized coverage. Online news texts are primarily informational in function, yet they are routinely constructed in ways that simultaneously evoke emotional responses and encourage audience engagement. Multimodal elements (headlines, images, quotations, evaluative lexical choices) play a considerable role in intensifying these affective dimensions. Prior research has addressed emotionalization and sensationalism in digital journalism to a notable degree. However, the specific linguistic and pragmatic mechanisms of *shocktainment* discourse in British regional online media have received comparatively little

scholarly attention. The relationship between evaluative language, conflict framing and audience-oriented pragmatic strategies in this particular media context remains similarly underexplored. Therefore, the present study is particularly relevant given the increasing reliance on emotionally intensified forms of communication in contemporary online journalism.

This research is timely since contemporary online journalism relies more and more upon linguistic and pragmatic techniques for communicating emotionally-charged messages. This research aims to analyze the ways emotional and evaluative meanings are constructed within *shocktainment* discourse. The research focuses on the emotionally intensified headline structures, use of evaluative language, rhetorical devices, dramatisation and personalization employed by British online media to connect with their target audiences and encourage audience participation.

This article will analyze some examples of how *shocktainment* operates in contemporary British online media discourse to identify the mechanisms through which emotional and evaluative meanings are constructed in contemporary digital news discourse.

Materials and methods

The empirical base of the study consists of 300 news articles drawn from three British regional online outlets: *Wales Online, Daily Record, and Belfast Live*, all published in 2026. These platforms were selected because they consistently employ emotionally intensified forms of news representation, sensationalized headlines, evaluative language and audience-oriented communicative strategies. Such features make these media platforms particularly relevant for the analysis of *shocktainment* discourse.

The research material includes political, social, socio-political and public-interest news texts characterized by dramatisation, emotionalization, sensationalization, conflict framing, and personalization. In addition, attention is paid to headlines, evaluative lexical units, rhetorical constructions, emotionally marked expressions and pragmatic audience-directed strategies of British online news communication. The study seeks to identify the pragmatic strategies that are commonly used in British online news communication to attract audience attention and influence readers' responses. It also examines the role of sensationalization, dramatization and personalization in contemporary British news discourse. The research is based on the assumption that British online media discourse regularly employs linguistic and pragmatic strategies associated with shocktainment. These strategies are mainly aimed at increasing emotional impact, mainataining audience engagement and shaping evaluative interpretations of social and political events.

It also assumes that emotionally marked headlines, evaluative lexical units, dramatisation, conflict framing and personalization are prominent communicative means of contemporary British online news communication.

The research procedure consists of:

1) collection and selection of news materials from British online media;

2) identification of linguistic and pragmatic features of *shocktainment*;

3) analysis of emotional intensification and evaluative forms of news representation;

4) interpretation and systematization of the research results.

The study draws on three methodological approaches: media linguistics, discourse analysis and pragmatics. They are used in combination as none of them alone provides a complete picture. The specific methods were selected according to the objectives of the research. These include linguistic, cognitive-discursive, pragmatic, contextual and linguocultural methods. In addition, general scientific procedures are applied – analysis, synthesis, comparison, systematization and interpretation of the empirical material. The aim of the study is to identify the linguistic and pragmatic means through which shocktainment is realized in contemporary British regional online media discourse.

Results and discussion

The analysis of headlines from Wales Online, Daily Record, and Belfast Live indicates that *shocktainment* in British regional online media is realized through a range of linguistic and pragmatic strategies, including emotionalization, dramatization, evaluative intensification, conflict framing, and personalization. The analyzed material shows that political processes aren't presented through factual reporting alone. Emotionally charged discourse dominates. It's designed to capture attention and push readers toward evaluative interpretation. Negative evaluative language appears consistently. *Wales Online* headlines demonstrate this pattern. *Example 1: Bitterness, anger, sadness and disbelief in Welsh Labour as the party faces up to the scale of the damage; Example 2: This is a painful moment for Welsh Labour. It was a disastrous result for us; Example 3: Senior Labour figure refuses to support Starmer as party stares into abyss in Wales, and Example 4: Political expert warns Wales faces crisis of trust in our democracy after election.*

The accumulation of negative emotional nouns (*bitterness, anger, sadness, disbelief*) serves as a powerful tool for emotionalization, framing political reality through the prism of psychological trauma. This strategy is further reinforced in subsequent headlines. The adjectives *painful* and *catastrophic* heighten emotional tone significantly. They reframe election defeat. It becomes more than a political setback – something graver. The noun phrase *crisis of trust* extends this further. It suggests deeper institutional problems, not simply a bad election night. The metaphor *staring into abyss* warrants closer examination. The word *abyss* carries specific connotations. Collapse. Irreversible decline. It functions as more than description. It dramatizes the situation. The choice of language intensifies political anxiety. These headline constructions place readers within predetermined interpretive frameworks. Political figures get assessed through moralized, emotionally polarized categories. Neutral reporting disappears. What remains is evaluative argument disguised as news. At the semantic level, these

headlines rely on evaluative intensification and metaphor. Together, they push readers toward reading events as a systemic crisis. Pragmatically, this limits how the audience can interpret the story. The emotional framing does much of that work before the reader even reaches the article.

Similar mechanisms could be found in the headline *Example 5:* Peter Hain says Welsh Labour's roots have 'withered away' as the phrasal verb *withered away* derives from the semantic field of biological decay and physical weakening. The metaphor works by comparing physical and biological decay with politics. This creates an image of something gradually and irreversibly collapsing. Thus, the headline presents political change not simply as an electoral shift, but as a process of historical decline and ideological destabilization. The effect of such metaphors is to heighten emotional engagement and, consequently, to create a dramatic perception of political change.

Personalization strategies are evident in headlines dedicated to Rún ap Iorwerth and other political actors: *Example 6: Who is Rún ap Iorwerth, the man who will become the new leader of Wales?; Example 7: Plaid Cymru leader Rún ap Iorwerth appointed new First Minister of Wales; Example 8: She got a £280,000 payoff and then landed a £120,000 a year job – all funded by the taxpayer; and Example 9: Welsh MP seeks to make historic change and says 'there is no time to waste'.*

Political processes get presented through individual actors. Complex events reduce to personal stories. This pattern recurs throughout the material. While Example 8 utilizes populist personalization combined with numerical contrast to provoke public outrage over taxpayer spending, Example 9 emphasizes individual agency through urgency. The expression *makes history* (as seen in related sub-corpus headers) functions as hyperbole. It emphasizes symbolic weight. It suggests something unprecedented happened. The direct quote in Example 9 (*'there is no time to waste'*) creates a sense of dramatic immediacy. Question headlines like *Who is...* create curiosity. They invite reader engagement. But they do more than that. They involve the audience. They create an impression of direct communication between outlet and readers. Personalization appears through multiple mechanisms. Anthroponyms repeat. Political actors get nominated repeatedly. Lexical constructs intensify emotionally. The cumulative effect matters – audiences remember individuals, not institutions or structures.

Daily Record uses more aggressive language overall. Evaluative and conflict-oriented strategies dominate the discourse. *The headline Example 10: Reject the Vile Reform - Their Hateful Views Will Be a Disaster for Scotland illustrates this approach.* Multiple mechanisms amplify value judgments simultaneously. The word *vile* conveys moral disapproval. Strong disapproval. *Hateful* evokes something different hostility, intolerance specifically. *Disaster* functions as intensifier. It denotes danger and broader social threat. These don't accumulate randomly. They work together. The imperative *reject* carries particular force. It positions readers directly against the politician. The headline transforms. It stops being informational. It becomes persuasive argument. Readers are enlisted as participants rather than observers. Such construction place readers within a

presetermined interpretive framework in which political figures are assessed through moralized and emotionally polarized categories.

A more extreme instance of colloquial and emotional intensification appears in the headline *Example 11: Reform's cranks, clowns and right-wing nutters should be sent packing.* The lexical items *cranks, clowns* and *nutters* are derogatory and colloquial. Their accumulation in a single structure produces concentrated ridicule and delegimization. The idiomatic expression *sent packing* reinforces the aggressive, exclusionary tone. From a linguistic point of view, the headline uses colloquialisation, evaluative nomination, repetition of lexical elements and insults as forms of characterization.

From a pragmatic perspective, the headline establishes political opposition through mockery rather than neutral description. The SNP headline *Example 12: SNP 'bleeding' support as new poll finds John Swinney* well short of overall majority BCG exemplifies this approach through metaphorical dramatization. The participle *bleeding* transfers semantics of physical injury into political discourse. Electoral decline becomes political weakness. This trend of framing electoral outcomes through metaphors of physical dominance is also visible in *Example 13: Pro-independence supporters helped deliver Holyrood election drubbing for Scottish Labour*, where the colloquial noun drubbing transforms a regular political loss into a violent physical defeat. The phrase *far short of an absolute majority* reinforces this perception. It's evaluative rather than factual. *Example 14: Anas Sarwar Urges Scots to Hold Their Noses and Vote Labour follows a similar pattern*. The idiom *hold your nose* evokes disgust and discomfort. Voting becomes grudging submission. Not genuine political choice. Figurative expressions like these heighten emotional expressiveness. These expressions shape how people think about taking part in politics.

The media discourse surrounding institutional crises within the SNP heavily relies on conflict framing and evaluative intensification, focusing on the domestic scandal involving party leadership. Headline *Example 15: Peter Murrell scandal is damning for 'toxic' SNP and an inquiry must be launched* utilizes highly charged evaluative adjectives (*damning*, *toxic*) to delegitimize the political institution and establish moral condemnation. Furthermore, personalization is frequently used to reduce systemic institutional inquiries to interpersonal narratives and behavioral non-cooperation, as demonstrated in the following sub-set: *Example 16: John Swinney will only step out of Nicola Sturgeon's shadow if he stops protecting her; Example 17: John Swinney refuses to say if he will cooperate with inquiry into Peter Murrell scandal*; and *Example 18: John Swinney says court should decide if Nicola Sturgeon has to give back Murrell gifts.* In Example 16, the idiomatic metaphor *'to step out of someone's shadow'* is used to question the political autonomy of the leader, framing governance through the lens of personal dependency and psychological subordination. Pragmatically, the verbs *refuses to say* (Example 17) and *says* (Example 18) function as markers of confrontational framing, casting doubts on transparency and redirecting the political discourse from objective legal procedures to personal accountability and dramatic evasion.

Headlines in *Belfast Live* tend to include accusatory language and emotionally intense quotes. Look at what they actually publish: *Example 19: Sinn Féin will not tolerate contempt from increasingly aggressive Democratic Unionist Party, says MP; Example 20: Lyons says Sinn Féin is waging a 'coordinated attack' against him over Irish language issues; Example 21: Sinn Féin accused of 'ridiculing' the A5 road project*. Notice that all three examples use conflict-related vocabulary. When the headline says *will not tolerate*, that signals strong opposition. The word *aggressive* doesn't just describe behavior. It suggests something unpredictable, maybe even illegal. Then there's *coordinated attack*, which uses military language. Suddenly political disagreement sounds like actual fighting. The verbs *accuses* and *says* create a sense that people don't trust each other. They signal that the outlet is reporting what someone said, not stating facts directly.

Example 22: The headline about the UUP leader UUP leader 'disgusted' after character references provided for convicted paedophile teacher works in a different way. The word *disgusted* makes the moral outrage clear and direct. The phrase *convicted paedophile teacher* combines several things at once. The crime. The social harm. The emotional response. It packs a lot of meaning into a few words. The emotional weight increases. The impact on readers gets stronger. Linguistically, it depends on emotionally loaded language plus a quick assessment. The whole thing is designed to provoke outrage, to make readers judge immediately.

Example 23: 'Wouldn't stand up to scrutiny even for a children's football club': Sorcha Eastwood criticizes Mandelson's appointment' uses multiple techniques to create shock value. Criticism here acts as a confrontational tool. It makes political criticism sound more aggressive. Comparing something to a children's football club is casual language that ordinary people understand. It makes the political attack feel more relevant, more emotionally immediate for readers. The quote structure itself creates drama. It draws attention to language that's emotionally charged. Normal, neutral political commentary disappears into the background. What's left is the inflammatory language. That's what readers focus on, that's what sticks with them.

To provide a comprehensive overview of how these mechanisms are distributed across the analyzed material, a quantitative assessment was conducted. The systematic distribution and operational frequency of the identified shocktainment strategies within the corpus of 300 political headlines are presented in Table 1.

Table 1. Frequency and Percentage Distribution of Shocktainment Techniques (n=300)

Shocktainment technique	Frequency (n=300)	Percentage (%)
Evaluative intensification	78	26.0
Emotionalization	62	20.7
Metaphorization	51	17.0

Conflict framing	43	14.3
Personalization	31	10.3
Hyperbole	19	6.3
Colloquialization	10	3.4
Rhetorical questions	6	2.0
Total	**300**	**100**

Looking at Table 1, it is clear that evaluative intensification (26.0%) and emotionalization (20.7%) dominate the dataset. Together, they make up nearly half of all the headlines analyzed. This heavy concentration shows that regional editors are moving away from traditional, descriptive journalism. Instead, they actively choose to frame the news through emotion and moral polarization.

Other strategies like metaphorization (17.0%) and conflict framing (14.3%) also play a big role, usually by turning routine political events into dramatic crises. On the other hand, more obvious tools like colloquial language (3.4%) and rhetorical questions (2.0%) are barely used. This tells us something important about how shocktainment works. It does not actually rely on flashy style experiments. Instead, it changes how readers see an event by quietly but consistently shifting the underlying meaning of the words.

Conclusion

The research findings demonstrate that *shocktainment* in contemporary British online journalism operates through consistent linguistic and pragmatic strategies. These strategies enhance emotional content and engage audiences. The analysis reveals that online news discourse relies on several primary mechanisms. Emotionally charged vocabulary appears frequently. Evaluative nomination structures the discourse. Metaphorical constructions frame events. Colloquial language makes content accessible. Conflict dramatization intensifies narratives. Personalized representation simplifies complex issues. These mechanisms don't function in isolation. They work together systematically. The cumulative effect shapes how readers interpret political events. Emotional engagement increases. Critical distance decreases. Audiences become participants in narratives rather than observers of facts.

Shocktainment, then, represents a deliberate strategy. It's not accidental stylistic choice. News organizations employ these devices consciously. They understand the competitive pressures of digital media. Traditional reporting no longer suffices. Emotional intensity becomes necessary for survival in crowded digital spaces.

Headlines occupy a particularly important position in the realization of *shocktainment*. In addition to their informative function, headlines serve as instruments of pragmatic audience influence. Emotionally intensified headlines, rhetorical questions, evaluative adjectives, intensifiers and colloquial language all contribute to charged interpretations of events before readers reach the article itself. Moreover, these headlines are pragmatically organized to attract attention,

intensify emotional reaction, increase clickability and stimulate engagement in competitive digital media environments.

The results of the study demonstrate that *shocktainment* in British online media functions as a relatively stable subgenre of online news discourse in which informative and emotionally evaluative representations of events closely interact. Linguistic and pragmatic *shocktainment* strategies contribute to the transformation of news reporting into emotionally intensified media representation aimed not only at informing readers but also at shaping evaluative interpretation and stimulating affective response. Future research may explore how these linguistic strategies evolve during major political events and institutional crises. Comparative studies involving British regional media and online news platforms from other countries, including Kazakhstan, could reveal whether shocktainment reflects universal tendencies of digital journalism or culture-specific practices. Further research combining discourse analysis with psycholinguistic methods may also provide deeper insight into the effects of emotionally charged headlines on audiences.

REFERENCES

[1] Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishing, 2010. –597 p.

[2] Deuze M. Media Work. – Cambridge: Polity Press. 2007. – 248 p.

[3] Singer J. B. Journalism in a Network // The Handbook of Journalism Studies. – New York: Routledge, 2009. – 365 p.

[4] Bell A. The Language of News Media. – Oxford: Blackwell Publishing, 1991. – 277 p.

[5] Montgomery M. An Introduction to Language and Society. – London: Routledge, 2008. – 328. p.

[6] Fairclough N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995. – 214 p.

[7] Van Dijk T. A. News as Discourse. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. – 200 p.

[8] Федорова М.А., Шевякова Т.В. Провокационная лексика шоктеймента как средство повышения рейтинга новостей в эпоху постмодернизма // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2022. – № 1 (64). С. 241–254. DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1.019.

[9] Corner J. Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism. – London: SAGE Publications, 2003. – 192 p.

[10] Wodak R. The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean. – London: SAGE Publications, 2015. – 280 p.

[11] Papacharissi Z. Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 240 p.

БРИТАНИЯЛЫҚ ОНЛАЙН ЖАҢАЛЫҚ МЕДИАДИСКУРСЫНДАҒЫ ШОКТЕЙМЕНТТІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

*Федорова М.А.[1]
*[1] Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала қазіргі британдық онлайн жаңалық медиадискурсындағы шоктейменттің лингвистикалық және прагматикалық стратегияларын зерттеуге арналған. Зерттеуде эмоциялық әсерді күшейтуге, аудиторияның қызығушылығын арттыруға және медианазарды күшейтуге бағытталған жаңалық оқиғаларының тілдік және дискурстық репрезентация тәсілдері қарастырылады. Мақаланың мақсаты – 2026 жылы жарияланған *Wales Online*, *Daily Record* және *Belfast Live* британдық аймақтық онлайн-басылымдарының 300 жаңалық материалы негізінде шоктейменттің лингвистикалық және прагматикалық механизмдерін анықтау және жүйелеу. Зерттеудің міндеттері – британдық аймақтық онлайн жаңалық дискурсындағы шоктейменттің негізгі лингвистикалық және прагматикалық стратегияларын айқындау, олардың қолданылу жиілігін анықтау, сондай-ақ аудиторияның оқиғаларды қабылдауы мен эмоциялық қатысуын қалыптастырудағы коммуникативтік және прагматикалық қызметтерін талдау болып табылады.

Аймақтық медиадискурсқа жүгіну шоктейментті зерттеулерде негізінен ұлттық баспасөзге басымдық берілуімен және аймақтық медиаэкожүйелердің жеткілікті деңгейде зерттелмеуімен түсіндіріледі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін медиалингвистика, дискурс талдау және прагматика құрайды. Жұмыста медиамәтінді талдаудың лингвистикалық, когнитивті-дискурсивтік, контекстуалдық және лингвомәдени тәсілдері қолданылады. Ерекше назар эмоциялық бояуы бар лексикаға, бағалауыш номинацияларға, метафоризацияға, драматизацияға және аудиторияны тартудың прагматикалық стратегияларына аударылды.

Зерттеу нәтижелері шоктейменттің тұрақты лингвистикалық және прагматикалық стратегиялар жүйесі арқылы жүзеге асырылатынын көрсетті. Эмоциялық бояуы бар лексика негізгі ықпал ету құралдарының бірі болып табылады. Тақырыпаттар метафоралық құрылымдар мен бағалауыш тіл арқылы драматизацияны жүзеге асырады. Саяси оқиғалар көбінесе бейтарап ақпараттық баяндаудан алыстап, конфликтілік нарративтер ретінде ұсынылады. Прагматикалық деңгейде бұл стратегиялар аудиторияның эмоциялық қатысуын күшейтіп, бәсекелі цифрлық медиакеңістікте пайдаланушылардың өзара әрекетін ынталандырады. Талдау шоктейменттің негізгі құралдарын: эмоциялық бояуы бар тақырыпаттарды, экспрессивті лексиканы, риторикалық құрылымдарды, метафоралық модельдерді және конфликтілік фреймдеуді анықтайды.

Тірек сөздер: шоктеймент, жаңалық медиадискурсы, британдық онлайн БАҚ, прагматикалық стратегиялар, лингвистикалық стратегиялар, драматизация, конфликтілік фреймдеу, персонализация, тақырыпат дискурсы

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ШОКТЕЙМЕНТА В БРИТАНСКОМ НОВОСТНОМ ОНЛАЙН-МЕДИАДИСКУРСЕ

*Федорова М.А.[1]
*[1] КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию лингвистических и прагматических стратегий шоктеймента в современном британском онлайн-медиадискурсе. В работе рассматриваются способы языковой и дискурсивной репрезентации новостных событий, направленные на усиление эмоционального воздействия, повышение вовлечённости аудитории и интенсификацию медиавнимания. Основная цель статьи – выявление и систематизация конкретных лингвистических и прагматических механизмов шоктеймента посредством анализа их коммуникативных функций и частотности функционирования на материале 300 новостных публикаций британских региональных онлайн-изданий *Wales Online*, *Daily Record* и *Belfast Live*, опубликованных в 2026 году. Задачами исследования являются выявление основных лингвистических и прагматических стратегий шоктеймента в британском региональном новостном интернет-дискурсе, определение частотности их использования в исследуемом корпусе, а также анализ их коммуникативных и прагматических функций в формировании восприятия событий и эмоциональной вовлечённости аудитории.

Обращение к региональному медиадискурсу обусловлено недостаточной изученностью региональных медиаэкосистем в исследованиях шоктеймента, сосредоточенных преимущественно на национальной прессе. Теоретико-методологическая основа исследования включает положения медиалингвистики, дискурс-анализа и прагматики. В работе используются лингвистический, когнитивно-дискурсивный, контекстуальный и лингвокультурологический подходы к анализу медиатекста. Особое внимание уделяется эмоционально окрашенной лексике, оценочным номинациям, метафоризации, драматизации и прагматическим стратегиям вовлечения аудитории.

Результаты показывают, что шоктеймент реализуется посредством устойчивой системы лингвистических и прагматических стратегий. Эмоционально окрашенная лексика выступает одним из основных средств воздействия. Заголовки используют драматизацию через метафорические конструкции и оценочный язык. Политические события нередко репрезентируются как конфликтные нарративы, отходя от нейтральной информационной подачи. На прагматическом уровне данные стратегии

усиливают эмоциональную вовлечённость аудитории и стимулируют взаимодействие пользователей в конкурентной цифровой медиасреде. Анализ выявляет характерные средства шоктеймента: эмоционально окрашенные заголовки, экспрессивную лексику, риторические конструкции, метафорические модели и конфликтно ориентированное фреймирование

Ключевые слова*:* шоктеймент, новостной медиадискурс, британские онлайн-СМИ, прагматические стратегии, лингвистические стратегии, драматизация, конфликтное фреймирование, персонализация, заголовочный дискурс

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 23.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the author:

Fedorova Mariya Aleksandrovna – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, Department of International Business Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0002-3576-3465 e-mail: mariya.fedorova.phd@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Федорова Мария Александровна – педагогика ғылымдарының магистрі, Халықаралық бизнес кафедрасының оқытушысы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0002-3576-3465 e-mail: mariya.fedorova.phd@gmail.com

Информация об авторе:

Федорова Мария Александровна – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры международного бизнеса Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0002-3576-3465, e-mail: mariya.fedorova.phd@gmail.com

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

UDC 81’255.2
IRSTI 16.31.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.029

SEMIOTIC ASPECTS OF CULTURAL TRANSFER IN LITERARY TRANSLATION IN THE CASE OF “LANGUAGE POETRY”

*Jailganova D.A.[1]
*[1] Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article explores literary translation as a semiotic process of cultural transfer, with particular attention to the ways cultural codes are reshaped in poetic translation. Within this framework, translation is approached not merely as a linguistic procedure but as the production of a secondary text situated within a different semiosphere. Emphasis is placed on the translator’s role as a cultural mediator who recreates emotional, symbolic, and aesthetic meanings in accordance with the norms and expectations of the target culture.

Methodologically, the study adopts an interdisciplinary qualitative approach that combines comparative-contrastive textual analysis, semiotic and structural analysis, linguistic-cultural methods, and hermeneutic interpretation in order to examine processes of cultural transfer in literary translation. The analysis is based on Bob Perelman’s poem “China” (1981) and its Russian translation by V. V. Feshchenko, examined in the context of Language poetry. The research identifies a range of semiotic codes including numerical and cosmological references, everyday pragmatic formulas, technological and urban imagery, elements of material culture, and political symbolism and investigates how these codes are preserved, modified, or recontextualized in translation.

The results show that poetic translation entails complex processes of cultural reinterpretation: while some semiotic structures remain relatively stable, others are intensified or reframed in line with the cultural conventions of the target language. The study concludes that translation functions as a form of symbolic reconstruction and a site of intercultural dialogue, through which new cultural meanings are generated. From a broader perspective, the findings underline the importance of a semiotic approach to translation as a creative and interpretive practice and contribute to ongoing discussions in translation studies, poetic analysis, and intercultural communication.

Keywords: cultural transfer, linguo-creative aspects, poetics, semiotics, literary translation, cultural codes, secondary text, intercultural dialogue, “Language Poetry” school

Introduction

Contemporary translation theory increasingly turns to the concept of cultural transfer, understood as a process of mutual penetration of meanings, symbols, and cultural codes when transferring a text from one semiotic system to another. Literary translation, especially poetic translation, becomes a space where cultural, linguistic, and aesthetic forms interact, transforming as a result of the translator’s interpretation.

A semiotic approach to translation makes it possible to view the translated text not merely as the result of linguistic transformation, but as a new semiotic construct emerging at the intersection of cultural discourses. In this context, translation functions as a special type of communication in which meaning is not only transmitted, but also reinterpreted within another cultural paradigm. The task of the translator is therefore not limited to literal rendering of the original content, but lies in achieving equivalent artistic impact reproducing emotional, symbolic, and aesthetic meanings through culturally relevant forms of expression.

The relevance of this topic arises from the growing intercultural communication in the globalized world, where literary translation serves as a key mediator of cultural knowledge and aesthetic values. In multilingual environments, such English-Russian literary exchange, translation becomes an active mechanism of cultural transmission. Understanding semiotic processes within translation helps reveal how meanings are transformed, reinterpreted, and contextualized for a new audience. Moreover, the interest in national identities, cultural models, and symbolic codes reinforces the need to examine translation as a semiotic act rather than a linguistic substitution.

The main aim of the study is to analyze how cultural transfer is manifested through semiotic mechanisms in literary translation, with particular focus on poetic texts. The objectives include:

- identifying semiotic markers involved in the transformation of the original text into the secondary text;
- examining how cultural codes are adapted or recontextualized in translation;
- highlighting the translator’s role as a cultural mediator;
- comparing examples of English-Russian translations to reveal differences in cultural reinterpretation.

Although cultural transfer has been widely discussed in cultural studies and translation theory, insufficient attention has been given to its semiotic realization in poetic translation. Existing research often focuses on linguistic equivalence, stylistic norms, or lexical adaptation, while the deeper study of symbolic structures, cultural memory, and interpretative strategies remains fragmented. This creates a research gap: the lack of comprehensive analysis of translation as a semiotic act of cultural reinterpretation. The present study addresses this gap by

examining how poetic translation constructs new cultural meanings through sign transformation, emotional substitution, and symbolic adaptation.

Thus, the investigation of semiotic aspects of cultural transfer makes it possible to understand how meanings, textual structures, and aesthetic effects are reconstructed and re-encoded in translation. This is especially important for poetic translation, where each element of the text carries not only a linguistic value, but also symbolic, cultural, and emotional significance.

Literature Review

The concept of cultural transfer emerged in the humanities in the second half of the twentieth century as an attempt to explain processes of mutual influence and exchange between cultures. The term was introduced by French historians Michel Espagne and Michael Werner within their works on the history of cultural interrelations in Europe. They understood cultural transfer as a dynamic movement of meanings, forms, symbols, and practices from one culture to another, in which there is not simply borrowing, but transformation and reinterpretation of the original material within a new context [1].

According to Bachmann-Medick, translation functions as a key instrument of cultural transfer, enabling the movement of not only texts but also ideas, norms, and modes of thought from one cultural system to another [2]. This process allows scholars to observe both the differences and convergences between cultures, revealing how meanings are reinterpreted and adapted in the target context. In this sense, translation is a mode of intercultural communication that fosters the circulation and transformation of cultural knowledge.

Within translation studies, the concept of cultural transfer received further development. Translation began to be viewed not only as a linguistic, but also as a cultural process, in which mediation between different semiotic systems is carried out. In this context, the translator is seen not merely as an intermediary, but as an active interpreter of cultural meanings, participating in their adaptation and representation for a new audience.

Following A.A. Aldabergenova and G.G. Gizdatov, literary translation should be examined not only as a linguistic operation but as a cultural and semiotic process [3]. The study of cultural transfer enables researchers to go beyond a purely philological approach and to interpret translation as a form of semiotic reconstruction, where symbolic, discursive, and cultural meanings are re-encoded in the secondary text.

According to G.G. Gizdatov and S.K. Kim translation involves linguistic creativity and transcreativity, allowing deviation from normative forms in order to preserve aesthetic and ideological effects [4].

Cultural transfer in translation is not only the transmission of information, but also the interaction of cultural codes, the formation of new semantic connections, and the creation of a space for intercultural dialogue. What becomes important in this process is not equivalence of linguistic structures, but comparability of cultural imagery and symbolic systems.

Many scholars, including Yuri Lotman, Umberto Eco, Itamar Even-Zohar, and Gideon Toury, emphasized the semiotic and cultural nature of translation.

Yuri Lotman considered culture as a semiotic system, or "semiosphere," in which translation functions as a form of interaction between different "languages of culture" [5]. Building on this idea of meaning as culturally mediated, Umberto Eco emphasized that translation involves the reinterpretation of meaning within another cultural code, highlighting that every translation is inherently an act of interpretation [6]. Expanding this perspective to the dynamics of literary systems, Itamar Even-Zohar, through his polysystem theory, argued that translation operates within the cultural system as a mechanism of renewal and exchange, thereby contributing to the development of the recipient literature [5]. Gideon Toury approached translation as an integral part of the sociocultural process, shaped by the norms and expectations of the target audience, linking the translator's creative and interpretive work to broader social and cultural contexts [6]. More recently, Siri Nergaard has highlighted the post-translation studies perspective, focusing on the global circulation of texts and the evolving role of translation in intercultural communication, emphasizing how translation mediates between cultural, social, and ideological frameworks [9].

Thus, cultural transfer in translation can be defined as a multilayered interaction of linguistic, cultural, and semiotic systems, during which a new semantic space is formed. The translator becomes a mediator between cultures, creating a "secondary text" inserted into another semiosphere, where the original meaning is not copied, but interpreted and transformed. For this reason, the study of cultural transfer allows for a deeper understanding of translation as a cultural act, in which cognitive, aesthetic, and social dimensions of human communication converge.

Building on this understanding, the notion of a secondary text originates from the semiotic concept developed by Yu. Lotman, according to which translation functions as a secondary modeling system-a text that forms a new structure of meanings based on an already existing original. Translation is not a mechanical replication of content, but rather a creation of a new semiotic reality in which original meanings are interpreted, adapted, and re-signified in accordance with the cultural context of the target language.

The discursive aspect of translation allows us to view the secondary text as part of a broader cultural and communicative space. Translation is always embedded within a particular discourse-literary, historical, national, or ideological. This discourse sets the framework and norms within which translational interpretation is constructed. While producing a new text, the translator inevitably takes into account genre models, social attitudes, and aesthetic and linguistic standards of their time and cultural environment. Thus, translation becomes not only an individual engagement with the text but also an expression of the discursive practices of an era, reflecting dominant cultural values and modes of expression.

The discursive and interpretive aspects are closely interconnected. Interpretation always occurs within a specific discourse, which determines cultural references and frames of possible transformations of meaning. At the same time, each new translation has the potential to alter the discourse itself by introducing new cultural or aesthetic meanings. Translation therefore operates as a mechanism of semantic mediation, connecting social, cultural, and individual creative dimensions.

The success of cultural transfer largely depends on the translator's ability to accurately manage the recipient's cognitive processes. Drawing on M. I. Kiose's concept of attention management, literary translation in the context of cultural transfer can be understood as a strategic redistribution of the reader's attention, with the translator acting as a mediator who directs the reader's perceptual focus toward the key semiotic nodes of the text [10].

This interconnectedness is especially evident in the "secondary" text: the translator not only reproduces another author's text but also creates a new cultural artifact that reflects their worldview, historical moment, and cultural environment. Literary translation becomes the result of a complex interaction of language, culture, and interpretation, turning into an independent creative form through which cultural transfer takes place and a dialogue between different semiospheres is established.

Materials and methods

This study employs an interdisciplinary qualitative approach, integrating linguistic, semiotic, and cultural frameworks to analyze the process of cultural transfer. The following methods are utilized:

- Comparative-Contrastive Analysis: This method is used to examine the source text (Bob Perelman's "China") alongside its Russian translation. This method identifies formal and semantic shifts, linguistic transformations, and the degree of equivalence between the primary and secondary texts.

- Semiotic and Structural Analysis: The core method used to decode the text as a system of signs. It focuses on identifying specific semiotic codes (numerical, cosmological, technological, and political) and tracing their reconstruction within a new "semiosphere".

- Linguistic-Cultural Method: Employed to study the "cultural transfer" aspect. This involves analyzing how culturally-specific concepts and "pragmatic formulas" are adapted or recontextualized to meet the expectations of the target culture.

- Hermeneutic / Interpretative Method: Used to evaluate the translator's role as a mediator. This method focuses on the subjective process of meaning-making, where the translator interprets the original's aesthetic and emotional layers to create a functional secondary text.

The material for analysis is the poem "China" (1981) by Bob Perelman and its Russian translation by V. V. Feshchenko. The selection of this text is motivated

by its fragmented structure, dense semiotic layering, and reliance on cultural references, which make it particularly suitable for examining the mechanisms of cultural transfer in literary translation.

Results and discussion

When examining the semiotic aspects of cultural transfer, it is essential to draw on I. V. Zykova's proposition that artistic discourse involves the interaction of macro-conceptual sign systems. In this context, literary translation functions not merely as an interlingual representation but as a complex process of transmitting cultural codes from one global sign system to another[11]. Among literary genres, poetry represents one of the most challenging forms of cultural transfer, as poetic texts integrate linguistic, cultural, aesthetic, and symbolic meanings into a highly condensed structure. The translator must therefore preserve not only the semantic content but also the network of cultural references, imagery, rhythm, and stylistic features that shape the poem's artistic effect.

As a case study for exploring the semiotic aspects of cultural transfer in the practice of literary translation, this article examines the poem "China" (1981) by Bob Perelman alongside its Russian translation. Bob Perelman is a well-known American poet, critic, and scholar, closely associated with the Language poetry movement, which emphasizes the materiality of language and challenges traditional notions of poetic transparency and referentiality. His poetic practice foregrounds fragmentation, discontinuity, and the active role of the reader in meaning construction.

The poem "China" represents a typical example of Perelman's poetics. It is built as a sequence of seemingly simple, everyday statements that resist linear narrative and stable interpretation. Meaning emerges through juxtaposition, repetition, and the interaction of cultural and semiotic signs rather than through explicit thematic development. The poem reflects late-modern experience marked by mobility, technologization, and the fragmentation of perception, making it a productive text for the analysis of cultural transfer in translation.

The original text of the poem is presented below as the primary object of analysis:

We live on the third world from the sun. Number three. Nobody tells us what to do.

The people who taught us to count were being very kind.

It's always time to leave.

If it rains, you either have your umbrella or you don't.

The wind blows your hat off.

The sun rises also. I'd rather the stars didn't describe us to each other; I'd rather we do it for ourselves.

Run in front of your shadow.

A sister who points to the sky at least once a decade is a good sister.

The landscape is motorized.

The train takes you where it goes.
Bridges among water.
Folks straggling along vast stretches of concrete, heading into the plane.
Don't forget what your hat and shoes will look like when you are nowhere to be found.
Even the words floating in air make blue shadows.
If it tastes good we eat it.
The leaves are falling. Point things out.
Pick up the right things.
Hey guess what? What? I've learned how to talk. Great.
The person whose head was incomplete burst into tears.
As it fell, what could the doll do? Nothing.
Go to sleep.
You look great in shorts. And the flag looks great too.
Everyone enjoyed the explosions.
Time to wake up.
But better get used to dreams.

The semiotic analysis of the poem focuses on everyday utterances as cultural signs, numerical and spatial markers as tools of world-ordering, and the transformation of natural and human elements into functional or residual signs. Particular attention is paid to how these semiotic structures are preserved, shifted, or neutralized in the Russian translation [12].

The Russian translation of the poem was produced by V. V. Feshchenko, a Russian philologist and semiotician specializing in the interrelation between language and art, linguistic aesthetics, and poetics. His scholarly interests and research practice are directly connected with issues of semiotic analysis of literary texts and intercultural transfer, which makes this translation particularly significant for examination within the framework of the present study.

In V. V. Feshchenko's Russian translation, it appears as follows:

Мы живем в третьем от солнца мире. Номер три. Никто не указывает нам,
как жить.
Люди, учившие нас считать, - сама доброта.
Всегда пора уходить.
Если идет дождь, у вас либо есть зонт, либо нет.
Ветер срывает шляпу.
Восходит и солнце.
Лучше бы звезды не толковали о нас между собой; лучше бы мы сами делали это.
Бежать поперек своей тени.
Сестра, указывающая на небо хотя бы раз в десять лет, - хорошая сестра.
Пейзаж моторизирован.
Поезд несет вас туда куда едет.
Мосты посреди воды.

Народ плетется по обширным просторам бетона, прямо в самолет.

Не забудьте, как на вас будут смотреться шмотки, когда запропаститесь.

Куртки в витрине висят на крючках; на месте голов - вопросительный знак.

Даже слова, парящие в воздухе, отбрасывают синие тени.

Когда вкусно - едим.

Листья падают. Указать на вещи.

Выйти на верные вещи.

Эй, прикинь! Что? Я выучился говорить. Здорово.

Чья голова не завершена, расплакался.

Падая, что могла сделать кукла? Ничего.

Спать.

Тебе идут шорты. И флаг тоже неплохо смотрится.

Все любовались взрывами.

Время вставать.

Но лучше бы и привыкать ко снам [13].

In the following analysis, several different cultural codes have been identified and examined in both the original poem and its Russian translation. These codes include numerical and cosmological markers, everyday and pragmatic instructions, technological and urban references, and material and visual aspects of language. By comparing how these semiotic structures function in the source text and how they are rendered in translation, we can trace the ways in which cultural meanings are preserved, shifted, or transformed in the process of intercultural transfer.

1. Numerical and Cosmological Code

Original:

We live on the third world from the sun. Number three.

Translation:

Мы живем в третьем от солнца мире. Номер три.

The number *three / три* functions as a cultural and semiotic marker for the ordering of the world. In the original, this numerical code reads almost mechanically, like a fact from a textbook or an instruction. The translation preserves this dry nominative quality, without interpreting or "animating" the number, thereby maintaining the scientific-bureaucratic cultural code characteristic of the late-modernist discourse.

The phrase "third world" instead of the expected "third planet" creates semantic ambiguity by evoking both Earth's position in the solar system and the socio-political concept of the "Third World." V. V. Feshchenko preserves this ambiguity in the translation («в третьем от солнца мире»). By maintaining the short, detached structure («Номер три»), the translator also preserves the analytical, non-lyrical style characteristic of Language Poetry.

2. Everyday Logical Code

Original:

The train takes you where it goes.

Translation:

Поезд несет вас туда куда едет.

In the original, the train functions as the active agent, while the human is the passive object. The Russian version amplifies this sense through the verb *несет* (*carries*), which in Russian carries an additional nuance of uncontrollable movement. Thus, the translation enhances the semiotics of alienation, making it more expressive than in the original text.

In the source text, the verb takes presents the train's movement as a neutral, mechanical action. By choosing the verb несет, V. V. Feshchenko introduces a stronger sense of passivity, as in Russian it often implies being carried by an uncontrollable force. The omission of the comma also preserves the fragmented syntax characteristic of Language Poetry. As a result, the translation subtly shifts the line from a simple description of movement toward a stronger sense of human helplessness and alienation.

3. Technological Code

Original:

The landscape is motorized.

Translation:

Пейзаж моторизирован.

Here we observe an almost calque-like transfer, which is significant: the terminological artificiality of *motorized / моторизирован* emphasizes a distanced, alienated perspective on space. The translation preserves the technocratic descriptive language without replacing it with more familiar Russian expressions, thereby maintaining the aesthetic strategy of Language poetry.

From a semiotic perspective, this line contrasts the natural ("landscape") with the mechanical ("motorized"), presenting nature as an artificial, mechanized object. By preserving the loanword моторизирован instead of using the more natural механизирован, V. V. Feshchenko maintains the effect of defamiliarization, emphasizing how technology reshapes human perception of space.

4. Code of Collective Identity

Original:

Folks straggling along vast stretches of concrete, heading into the plane.

Translation:

Народ плетется по обширным просторам бетона, прямо в самолет.

The word *folks* in English carries a conversational, generalizing cultural code. The Russian народ strengthens the sense of collectivity and depersonalization, adding an almost sociological tone. From a semiotic perspective, there is a shift from conversational neutrality to a more mass-media and ideological code, slightly altering the tone while preserving the overall sense of alienated mass movement.

This lexical substitution reflects how cultural transfer interacts with the historical associations of the target language. While the English folks refers to ordinary people, the Russian народ carries stronger political and collective connotations. Combined with the imagery of просторы бетона and the verb плетется, the translation transforms an everyday scene into a more dystopian image of weary, mechanized collective movement.

5. Material Culture Code

Original:

Don't forget what your hat and shoes will look like when you are nowhere to be found.

Translation:

Не забудьте, как на вас будут смотреться шмотки, когда запропаститесь.

Here a significant semiotic shift is noticeable:

- *hat and shoes* — concrete, culturally neutral objects
- *шмотки* — colloquial, informal term with a consumerist cultural code

The translation shifts the emphasis from personal identity to objecthood and consumer discourse, reflecting a different cultural context and enhancing an ironic effect, while slightly diverging from the minimalist quality of the original.

In the original text, "hat and shoes" function as signs of human presence that remain after a person's disappearance. By replacing them with the colloquial term шмотки, V. V. Feshchenko shifts the focus from existential absence to consumer culture. This effect is reinforced by the informal verb запропаститесь, which softens the tragic tone of the original. As a result, the translation reinterprets the line as an ironic critique of a society where identity is reduced to material possessions.

6. Political Code

Original:

And the flag looks great too.

Translation:

И флаг тоже неплохо смотрится.

The neutral evaluative tone is preserved, however, in the Russian context, the word *флаг* inevitably activates a stronger political code than in the American context. Thus, the translation inadvertently amplifies the ideological load of the image.

In the source text, this line juxtaposes the national symbol ("the flag") with the casual image of "shorts," reflecting the integration of patriotism into everyday American life. In the Russian cultural context, however, the sign «флаг» carries stronger political and ideological associations. By preserving the colloquial tone («тоже неплохо смотрится»), V. V. Feshchenko retains the original irony, but the translation intensifies it, making the line sound more provocative and politically charged.

7. Media Code
Original:
Everyone enjoyed the explosions.
Translation:
Все любовались взрывами.

The verb *enjoyed* in the original and *любовались* in the Russian translation intensify the aestheticization of destruction. From a semiotic perspective, the translation emphasizes the spectacularity of violence, making the cultural code sharper and more disturbing compared to the original.

This line reflects the media code of the late twentieth century, where catastrophic events become consumable visual content. While the English verb enjoyed implies passive satisfaction, V. V. Feshchenko's choice of the Russian verb любовались ("gazed with admiration") intensifies the meaning by associating aesthetic appreciation with destruction. As a result, the translation amplifies the original critique of media desensitization, turning casual enjoyment into a disturbing sign of the aestheticization of violence.

Conclusion

The study demonstrates that the translation of literary texts—specifically within radically avant-garde movements like Language Poetry—functions not merely as a linguistic substitution, but as a complex semiotic process of cultural transfer. Through a comparative analysis of Bob Perelman's poem "China" and its Russian translation by V. V. Feshchenko, this research illustrates that a translator acts as an active cultural mediator. Rather than mechanically replicating the source text, the translator constructs a functional "secondary text" situated within the coordinates of the target semiosphere. The semiotic analysis revealed several key mechanisms through which linguistic and cultural transformations occur in the translation. Numerical, logical, and technological codes are transferred mainly through literal translation and calquing. This strategy enables V. V. Feshchenko to preserve the characteristic features of Language Poetry, including the defamiliarization of everyday language, the rejection of lyrical expressiveness, and the presentation of language in its flat, impersonal form.

At the same time, social, material, and political codes undergo noticeable semiotic shifts within the Russian cultural context. The replacement of the conversational folks with народ and the neutral hat and shoes with the colloquial шмотки demonstrates how the historical and cultural associations of the target language reshape the original meanings. As a result, the existential dimension of the source text is partially reinterpreted as a critique of consumer culture and collective identity.

Finally, media and political codes acquire greater semiotic weight in translation. The choice of любовались instead of the more neutral enjoyed intensifies the aestheticization of violence, while the image of the flag evokes stronger ideological associations in Russian culture. These shifts do not alter the

overall meaning of the poem but amplify its critical potential within the target cultural environment. Ultimately, the findings confirm that cultural transfer is an interpretive process rather than a simple linguistic substitution. While preserving the conceptual core of the source text, the translator adapts individual cultural and semiotic codes to the conventions of the target culture. The layered code analysis employed in this study demonstrates how literary translation reconstructs meaning across cultures and may serve as a useful approach for further research in translation studies, semiotics, and intercultural communication.

REFERENCES

[1] Espagne M., Werner M. History of Cultural Transfers in Europe. – Paris: CNRS Éditions, 1997. – 412 p.

[2] Bachmann-Medick D. Kul'turnye povoroty: novye orientiry v naukakh o kul'ture [Cultural Turns: New Orientations in the Study of Culture]. – Moscow: NLO, 2017. – 580 s. [in Rus.]

[3] Aldabergenova A.A., Gizdatov G.G. Cultural transfer in the semiotic model of translation (based on the example of a literary text by J. Heller) // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – №2. – Pp. 20-31.

[4] Gizdatov G.G., Kim S.K. Perevod literatury absurda kak primer kul'turnogo transfera («Sluchai» Daniila Kharmsa na koreiskom iazyke) [Translation of the absurdist literature as an example of cultural transfer ("Cases" by Daniil Kharms in Korean translations)] // Slovo.ru: Baltic Accent. – 2024. – Vol. 15. – №1. – S. 158–171. [in Rus.]

[5] Lotman Y.M. The Structure of the Artistic Text. – Tallinn: Eesti Raamat, 1970. – 224 p.

[6] Eco U. How to Say Almost the Same Thing. – Moscow: Progress, 1990. – 352 p.

[7] Even-Zohar I. Polysystem Theory of Literature. – Jerusalem, 1978. – 284 p.

[8] Toury G. Translation as a Sociocultural Process. – Paris: Sorbonne, 1985. – 210 p.

[9] Nergaard S. Translation and Transmigration. – London: Routledge, 2021. – 220 p.

[10] Kiose M.I. Lingvisticheskoe konstruirovanie i kognitivnoe modelirovanie vnimaniya v tekste [Linguistic Construction and Cognitive Modeling of Attention in the Text]: Monograph. – Moscow: MSLU Pub., 2021. – 412 s. [in Rus.]

[11] Zykova I.V. Lingvokreativnost' v razlichnykh tipakh diskursa: media, politika, literatura [Linguocreativity in Various Types of Discourse: Media, Politics, Literature]: Monograph. – Moscow: Subbota Pub., 2024. – 416 s. [in Rus.]

[12] Jameson F. Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism. – Durham, NC: Duke University Press, 1991. – 314 p.

[13] Probsthein Ya., V. V. Feshchenko V. Ot “Chernoi gory” do “Yazykovogo Pisma”: An Anthology of Contemporary U.S. Poetry. – Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2022. – 728 s. [in Rus.]

«LANGUAGE POETRY» ҮЛГІСІНДЕГІ ӘДЕБИ АУДАРМАДАҒЫ МӘДЕНИ ТРАНСФЕРДІҢ СЕМИОТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

*Джайлганова Д.А.[1]
*[1]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада әдеби аударма мәдени трансфердің семиотикалық үдерісі ретінде қарастырылады, мұнда поэтикалық аудармада мәдени кодтардың қалайша түрленетініне ерекше назар аударылады. Осы тәсіл аясында аударма тек лингвистикалық процедура ретінде ғана емес, өзге семиосферада қызмет ететін қосалқы мәтінді жасау үдерісі ретінде түсіндіріледі. Ерекше назар аудармашының мәдени медиатор ретіндегі рөліне аударылады, ол қабылдаушы мәдениеттің нормалары мен күтулеріне сәйкес эмоционалдық, символдық және эстетикалық мағыналарды қайта жаңғыртады.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу әдеби аудармадағы мәдени трансфер үдерістерін талдауға мүмкіндік беретін салыстырмалы-салғастырмалы мәтіндік талдауды, семиотикалық және құрылымдық талдауды, лингвомәдениеттанымдық әдістерді және герменевтикалық интерпретацияны біріктіретін пәнаралық сапалық тәсілге негізделеді. Талдау материалы ретінде «Language Poetry» мектебі аясында қарастырылатын Боб Перельманның «China» (1981) өлеңі мен оның В. В. Фещенко орындаған орысша аудармасы алынды. Зерттеуде сандық және космологиялық сілтемелерді, күнделікті прагматикалық формулаларды, технологиялық және урбанистік бейнелілікті, материалдық мәдениет элементтері мен саяси символиканы қоса алғанда, бірқатар семиотикалық кодтар айқындалады, сондай-ақ бұл кодтардың аудармада қалай сақталатыны, түрленетіні немесе қайта пайымдалатыны талданады.

Зерттеу нәтижелері поэтикалық аударманың мәдени қайта пайымдаудың күрделі үдерістерін қамтитынын көрсетеді: кейбір семиотикалық құрылымдар салыстырмалы түрде тұрақты болып қалса, ал басқалары аударылатын тілдің мәдени конвенцияларына сәйкес күшейтіледі немесе қайта құрылымдалады. Жұмыста аударма символдық реконструкцияның бір формасы әрі жаңа мәдени мағыналар қалыптасатын мәдениетаралық диалогтың кеңістігі ретінде қызмет атқарады деген қорытынды жасалады. Кеңірек тұрғыда алынған нәтижелер аударманы шығармашылық және интерпретативтік практика ретінде қарастыратын семиотикалық тәсілдің

маңыздылығын айқындап, аударматану, поэтикалық мәтінді талдау және мәдениетаралық коммуникация салаларындағы заманауи ғылыми пікірталастарға үлес қосады.

Тірек сөздер: мәдени трансфер, лингвокреативтік аспектілер, поэтика, семиотика, әдеби аударма, мәдени кодтар, қосалқы мәтін, мәдениетаралық диалог, «Language Poetry» мектебі

СЕМИОТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНОГО ТРАНСФЕРА В ЛИТЕРАТУРНОМ ПЕРЕВОДЕ НА ПРИМЕРЕ «LANGUAGE POETRY»

*Джайлганова Д.А.[1]

*[1]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается литературный перевод как семиотический процесс культурного трансфера с особым вниманием к тому, каким образом культурные коды преобразуются в поэтическом переводе. В рамках данного подхода перевод понимается не просто как лингвистическая процедура, а как создание вторичного текста, функционирующего в иной семиосфере. Особый акцент делается на роли переводчика как культурного медиатора, который воссоздаёт эмоциональные, символические и эстетические смыслы в соответствии с нормами и ожиданиями принимающей культуры.

Методологически исследование опирается на междисциплинарный качественный подход, сочетающий сравнительно-сопоставительный текстовый анализ, семиотический и структурный анализ, лингвокультурологические методы и герменевтическую интерпретацию, что позволяет исследовать процессы культурного трансфера в литературном переводе. Материалом анализа послужили стихотворение Боба Перельмана «China» (1981) и его русский перевод, выполненный В. В. Фещенко, рассматриваемые в контексте школы Language Poetry. В исследовании выявляется ряд семиотических кодов, включая числовые и космологические отсылки, повседневные прагматические формулы, технологическую и урбанистическую образность, элементы материальной культуры и политическую символику, и анализируется, каким образом эти коды сохраняются, модифицируются или переосмысливаются в переводе.

Результаты исследования показывают, что поэтический перевод включает сложные процессы культурной реинтерпретации: одни семиотические структуры остаются относительно стабильными, тогда как другие усиливаются или переоформляются в соответствии с культурными конвенциями языка перевода. В работе делается вывод о том, что перевод функционирует как форма символической реконструкции и как

пространство межкультурного диалога, в рамках которого порождаются новые культурные смыслы. В более широком плане полученные результаты подчёркивают значимость семиотического подхода к переводу как творческой и интерпретативной практике и вносят вклад в современные дискуссии в области переводоведения, анализа поэтического текста и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: культурный трансфер, лингвокреативные аспекты, поэтика, семиотика, литературный перевод, культурные коды, вторичный текст, межкультурный диалог, школа «Language Poetry»

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the author:
Damelya Jailganova – Lecturer, PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, e-mail: damelya9999@gmail.com, https://orcid.org/0009-0002-4103-244X

Автор туралы мәлімет:
Джайлганова Дамеля Абатқызы – оқытушы, докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: damelya9999@gmail.com, https://orcid.org/0009-0002-4103-244X

Информация об авторе:
Джайлганова Дамеля Абатқызы – преподаватель, докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: damelya9999@gmail.com, https://orcid.org/0009-0002-4103-244X

ӘОЖ 81’25
ҒТАХР 16.31.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.030

АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛ ӘЗІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

*Жумабекова А.К.[1], Шенгелбаева Н.Р.,[1] Мухитов А.З.[1]
*[1,2,3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Казақстан

Аңдатпа. Қазақстанда соңғы жылдары аударма теориясы мен практикасы түрлі жанрдағы аударылатын әдебиеттер көлемінің айтарлықтай артуына байланысты дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Осы тұрғыдан алар болсақ, негізінен қазақ тілінен тікелей шет тілдеріне, сондай-ақ шет тілдерінен қазақ тіліне жасалатын аудармалар саны артып келеді. Өкінішке орай, аударылған мәтіндердің сапасы оқырман қауым тарапынан қызу талқылана бермейді. Сондай-ақ еліміздің жоғары оқу орындарында бірінші курстан бітіруші курсқа дейін аударма сапасын бағалауға қатысты жүйелі түрде жүргізілетін арнайы курстар қарастырылмаған.

Аталған мақалада авторлар аударма сапасын бағалауды оқытудың тәсілдерін қарастырып, оқу-әдістемелік құралын әзірлеудегі өзіндік тәжірибесімен бөліседі.

Зерттеудің негізгі мақсаты – жоғары оқу орындары студенттерінде аударма сапасын бағалау дағдыларын қалыптастыру жолдарын айқындау. Өйткені бұл дағдылар мен кәсіби машықтар болашақ аудармашылардың кәсіби құзыреттілігінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Шетелдік және қазақстандық зерттеулерді талдау нәтижесінде аударма сапасын бағалаудың әртүрлі бағыттары мен қырлары анықталды; жүйелі әдіснамалық тәсіл стратегиясы әзірленді (жалпы ғылыми әдістер – талдау, синтез, жинақтау, сондай-ақ лингвистикалық, дидактикалық және аудармашылық зерттеу әдістері қолданылды). Осы негізде алғаш рет аударма сапасының нормативтік-бағалау санаттары сипатталды.

Зерттеу материалы ретінде «Ұлттық аударма бюросы» қорында жарық көрген лингвистика саласы бойынша үш түпнұсқа мен олардың аударма нұсқаларының мәтіндері лингвистикалық тұрғыдан талданды. Мақалада аударма сапасын ішкі және сыртқы бағалау рәсімдері, аударма қателерінің типологиясы, аударма стратегиясын таңдау, сондай-ақ аударма алдындағы және одан кейінгі талдау үлгілері (модельдері) ұсынылған. Болашақ аудармашылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың тиімділігін арттыруға арналған оқу-әдістемелік құралға енгізілген тапсырмалар мен жаттығулардың мысалдары келтірілген.

Ұсынылған әдістеме авторлар тарапынан оқу үдерісінде сынақтан өткізіліп, отандық аударма дидактикасының дамуына үлес қосып, өзінің тиімділігін көрсетті.

Тірек сөздер: аударма сапасын бағалауға үйрету, аударма құзыреттілігі, жүйелі әдіснамалық тәсіл, аударма қателіктері, қазақ тілі, ағылшын тілі, орыс тілі, оқыту саласы

Кіріспе

Қазіргі кезде елімізде аударма теориясы мен тәжірибесі жаңа даму кезеңіне аяқ басып отыр. Бұл, ең алдымен, көркем әдебиет, ғылым және білім беру бағытында қазақ тіліне аударылған мәтіндер көлемінің едәуір өсуімен байланысты. Алайда баспадан шыққан аударма өнімдерінің сапасын сарапшылар бағалауы әлі күнге дейін кеңінен жарияланбаған.

2018 жылдан бастап жоғары оқу орындары үшін ағылшын тілінен қазақ тіліне 100 оқулық тәржімеленді. Осылайша, Қазақстандағы аударматану саласы жаңа шығармалармен толығып отырғанымен, аударма сапасын бағалау (әрі қарай – АСБ) саласы теориялық тұрғыдан артта қалып отыр. Әдеттегідей АСБ аударма мәтіндерін «жақсы» немесе «нашар» деп субъективті түрде ғана бөлуге негізделген, ал нақты нормативтік критерийлер пайдаланылмаған.

Қазіргі қоғамда қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгерген кәсіби аудармашыларға жоғары сұраныс бар. Дегенмен отандық университеттерімізде аударма сапасын жүйелі түрде бағалайтын арнайы оқыту пән жоқ, сондықтан оқу үрдісінде ішкі және сырттай АСБ рәсімдерін әзірлеу қажеттілігі туындады.

Әзірленген оқу-әдістемелік құралдың [1] негізгі мақсаты – аударма сапасын ішкі бағалаудың теориялық негіздерімен таныстырып, оны практикалық тұрғыда қолдануды үйрету. Оқу құралда аударма сапасын бағалау критерийлері мен әдістері қарастырылады, әртүрлі аударма стратегияларын пайдалану тәжірибесі ұсынылады. Сонымен қатар, оқу-әдістемелік құрал білім алушының немесе аудармашы-маманның тәржімелеу барысындағы мықты және осал жақтарын анықтап, өз тәжірибесін талдауға және кәсіби дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, аталған оқу-әдістемелік құрал аударма сапасын жүйелі түрде бағалау және жетілдіру қабілетін қалыптастыруға бағытталған**.** Сонымен қатар болашақ аудармашының кәсіби құзыреттілігін, атап айтқанда оның құрамдас бөліктері: коммуникативті, арнайы, стратегиялық, әлеуметтік және жеке құзыреттіліктерін қалыптастыру болды.

Оқу басылымының жаңалығы – аударма сапасын бағалауды тек теориялық тұрғыдан түсіндірумен шектелмей, оны практикалық қолдану әдістерімен біріктіргенінде болып табылады. Сонымен қатар жаңа әдістемелік тәсілдер ұсынылған – аударма сапасын бағалау критерийлері мен өлшемдері нақты мысалдар арқылы көрсетілген. Оқу-әдістемелік

құралының өзіндік ерекшелігі қазақ тілінде алғаш рет аударма сапасын бағалаудың әдімнамасы ретінде жарыққа шығуы болып табылады.

Аударма сапасын ішкі бағалау саласындағы теориялық және практикалық білімді біртұтас жүйеде ұсынылады. Онда аударма сапасын бағалаудың негізгі әдістері қарастырылып, аударма стратегияларын таңдау және қолдану тәжірибесі көрсетіледі. Сонымен қатар, оқу құралында практикалық жаттығулар мен рефлексиялық тапсырмалар берілген, бұл білім алушының өз аудармасын талдап, жіберілген қателерін түзетуге және жетілдіруге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалы ретінде ағылшын тілінен тікелей қазақ тіліне аударылып, еліміздегі біраз жоғары оқу орындарының оқу үдерсіне енгізілген филология саласындағы үш оқулық [2-4] алынған болатын. Оқу құралында аудармашылық құзыреттілік және көптілді тұлғаға бағытталған ұстанымдар жүзеге асырылды.

Оқу құрал құрастыру кезінде контекстуалды талдау әдісі, лингвоаудармашылық талдау, әдебиеттанушылық талдау әдістері және жалпы ғылыми әдістері (анализ, синтез, жалпылау) және жеке лингвистикалық, дидактикалық және аудармашылық зерттеудердің әдістері де қолданылды.

Атап айтқанда, отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми-әдістемелік еңбектеріндегі аударма сапасын бағалауда қазіргі бағыттарды анықтау үшін талдау, жалпылау, контент-талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Оқу құралымыздың 1-тарауында зерттеліп отырған саладағы шетелдік және отандық еңбектерге шолу жасалып, оқу аудиториясына арналған аударма сапасын ішкі бағалауды жүргізудегі таңдалып алынған рәсім сипатталады: аударма стратегиясын таңдап алу, аударма қателерінің типологиясы; түпнұсқа мен аударылған мәтіннің аудармаға дейінгі талдауы, сондай-ақ түпнұсқа мен аударылған мәтіннің аудармадан кейінгі талдауы мысалдармен берілді. Теориялық қағидаттар мысалдармен түсіндіріледі, содан кейін өзін-өзі бақылау үшін сұрақтар, өзіндік жұмыс үшін тапсырмалар ұсынылады.

Аударма сапасын бағалау мәселесі батыс елдеріндегі аударматанушы ғалымдардың еңбектерінде өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап зерттеліп келеді (Ю. Найда, Г. Тури, Э. Честерман, Дж. Хаус, К. Норд, К. Райс, П. Ньюмарк, Э. Пим, Б. Хатим, Э. Вагнер, Д. Гуадек, Д. Жиль, Р. Лароз, М. Уилльямс және басқалар). Бұл мәселелер қазіргі уақытқа дейін зерттеушілер арасында пікірталастар тудырып, шешімі табылмаған күйінде қалып отыр, бұл, бір жағынан, зерттеу нысанының күрделілігімен, сондай-ақ бағалаудың тәсілдері мен үлгілерінің әралуандығымен де түсіндіріледі.

Дж. Хаус өз тарапынан аударма сапасын бағалауға арналған модель (үлгі) ұсынды [5]. Аударма сапасын бағалаудың үлгісі мәтіндік және прагматикалық компоненттерден тұрады.

Р. Кирембве бастаған авторлар тобы аударма сапасын бағалау үшін аударма сапасының межелерін әзірледі [6]. Бұл межелер белгілі аударма үлгілерінен алынған аударма сапасын бағалауға арналған бес гипотетикалық құрылымнан тұрады. Оларға аудармашының мінез-құлқы, бастапқы мәтін материалының алғашқы жарық көргендігі, бастапқы мәтіннің сипаттамасы, аударма процесінің ерекшеліктері, тілдік сипаттама кіреді.

Оқыту саласындағы АСБ үлкен маңызға ие, өйткені ол аудармашыларды даярлауда білім беру үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқу үдерісінде оқытушылар студенттердің аударма жұмыстарын тексеру критерийлерін үнемі жүзеге асыра бермейді немесе олар интуитивті түрде бағаланады. Аударма саласындағы біліктілік деңгейі төмен, өз еңбегі мен әріптестерінің жұмысын бағалауды білмейтін аудармашы мамандар – жоғары оқу орындарында әр түрлі жанрдағы мәтіндердің АСБ бойынша курстардың іс жүзінде болмауының салдары. Бұл әсіресе, шет тілдерінен қазақ тіліне және кері аударма жасайтын аудармашыларды даярлауға қатысты. Сол себепті білім алушыларды аударманы бағалауға үйрету керек (алдымен өзгенің аударма жұмысын, содан соң өз аудармаларын); ол үшін алдымен аударма сапасын бағалау стратегиясын таңдаудың маңыздылығын түсіну қажет.

Ғылыми немесе өндірістік аудармамен салыстырғанда оқу аудармасының өзіндік ерекшеліктері бар. Жалпы алғанда, бағалау процедурасы аударылатын тіл нормаларын сақтау мен мазмұнын беруді толықтай қамтитын, бастапқы мәтінмен және дәстүрлі нормативтік өлшемдерді пайдалануға негізделген оқу аудармасын тексеруді білдіреді. Алайда бұндай бағалаулар көбінесе субъективті, ал қолданылатын критерийлер де әртүрлі болып келеді.

В.В. Сдобников [7] атап өткендей, бұндай текстоцентрлік тәсіл шеңберінде, бұдан басқа, аударма мәтіні пайдаланылатын және аударма жүзеге асырылатын нақты жағдай ескерілмейді. Коммуникативті-функционалдық көзқарас тұрғысынан алғанда аударма нәтижелері нақты қарым-қатынастық жағдайдың өлшемдеріне сәйкестік/сәйкессіздік бойынша бағаланады. Ғалым бастапқы және қайталама өлшемдерге, аударма мақсатына, коммуникативтік актінің барлық қатысушыларының не болмаса тапсырыс берушінің талабы мен артықшылықтарына, сондай-ақ пайдаланылған аударма стратегиясын ескеруге байланысты аударманы пайдалана отырып, коммуникативтік жағдайдың әртүрлі типтерін бөліп көрсетеді. Бұндай жағдайда мынаны ескеру қажет, әр түрлі коммуникативтік жағдайда, мысалы, ауызша коммуникативтік жағдай немесе жазбаша коммуникативтік жағдай кезінде аудармада бастамашыларға, мәтіндердің типтері мен бағалау субъектілеріне байланысты бөлінетін әртүрлі бағалау критерийлері пайдаланылады.

Аталған бағыт аясында Е.А. Княжева [8] АСБ-ның коммуникативті-функционалдық үлгісін ұсынады, ол ғылыми, білім беру, өндірістік сияқты түрлі салаларда іске асырылады. Коммуникативтік жағдай форманттары толық сипатталған: пәні, мақсаты, форматы, әдісі, критерийлері және бағалау өлшемдері. Автор аудармашы мамандықтарының студенттеріне арналған оқу курсы шеңберінде өзі әзірлеген модельді пайдаланады.

Оқыту саласындағы АСБ-ның *субъектілері* бір жағынан оқытушылар (*сырттай АСБ*), екінші жағынан білім алушылар (*ішкі АСБ*) болып табылады. Ішкі және сыртқы АСБ аудармасының нысандары ауызша және жазбаша түрдегі әртүрлі тип пен жанрдағы мәтіндер болуы мүмкін.

Аударма сапасын ішкі және сырттай бағалау алгоритмдері оқу үдерісінде ортақ қағидаттарға негізделіп құрылады және мәтіндердің аударуға дейінгі және аудармадан кейінгі талдауын қамтиды. Дегенмен де олар мақсаттарына қарай ерекшеленеді: студенттер үшін ішкі аударма сапасын бағалау (АСБ) көбінесе өзге адамның (жарияланған) аудармасын бағалаумен немесе өзін-өзі бағалаумен байланысты болып, негізінен қателерге назар аударған дұрыс. Олай болса, оқытушылар үшін сырттай АСБ білім алушылардың жұмысын бағалаумен байланысты және аударманың артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетуге арналған. Бұл ретте оқытушы студенттің белгілі бір түрдегі қайталанып келетін қателерін көрсете отырып, бұдан ары қарай аударма сапасын жақсарта отырып көмектесуге бағытталады.

Оқыту аудармасының сапасын сырттай *бағалаудың мақсаты* түптеп келгенде нақты аударма стратегиясын таңдауды негіздеу мүмкіндігін болжайтын кәсіби аудармашылық құзыреттіліктерді дамыту болып табылады.

В.В. Сдобников аудиториядағы қарым-қатынас жасаушы білім алушыларды олардың қажеттіліктерін, аударманың мақсатына және сәйкесінше аудармаға қойылатын талаптарды нақты анықтай отырып, шынайы өмірдегі жағдайға бейімделуі тиіс дегенге назар аударады.

Тиісінше қорытынды бағалаудың форматы да орнықты болады: оқыту саласында сырттай АСБ-ды оқытушы – вербалды пайымдауымен ауызша түрде, сондай-ақ балл қою және бағалау түрінде, ал студент – вербалды бағалау пайымдауымен пікірін білдіру арқылы іске асырады.

Біздің пайымдауымызша, ішкі баға берудің тұрақтылығын, яғни студенттің өзін-өзі бағалауын дамыту маңызды.

Аударма сапасын сырттай бағалау критерийлеріне келесідей нормативтік талаптар жатады: пішімделген (егер аударма қызметінің барлық түрлері үшін талдау жасай отырып бағалаудың нақты жүйесі әзірленген болса); интуициялық түсінілетін (егер мұндай жүйе болмаса); интерпретациялық позиция (егер бағалау критерийі ретінде белгілі бір әдіснамалық өлшем таңдалып алынған болса).

Аталған мәселеге арналған көптеген жұмыстарда АСБ-ның негізгі өлшемі аударма қатесі болып табылатыны көрсетілген. Әртүрлі типтегі аударма қателерінің ең ауқымды типологиясын АСБ-ны зерттеушілер

әзірледі: сәйкесінше адам еңбегімен немесе машиналық аударма әдістермен орындалатын дәстүрлі (формалды-сандық) түрінен бастап сараптамалық (өлшеу) түріне дейін әзірледі. Мұның соңғысы АСБ-дағы субъективтіліктің пайызын төмендетуі мүмкін.

Соңғы жылдары отандық ғалымдардың аударма сапасы негізінен теріс нәтижелермен (қателермен) байланыстырылатын, атап айтқанда тікелей және жанама аудармалар негізінде әртүрлі жанрдағы мәтіндерде аударма қателері анықталған басылымдар (негізінен ағылшын тілінде) жарияланды. Мұндай талдаудың ауқымы біршама тарылып, ол көркем және саяси аударма материалдары негізінде зерттеушілер шешетін нақты ғылыми мәселелер аспектісінде жүзеге асырылады.

Мәселен, Н. Жұмай және т.б. зерттеушілер [9], көркем шығармаларды жанама тіл арқылы аудару нұсқаларынан балама қателіктерін анықтаған. Ал З. Сағадиева және т.б. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың сөйлеген сөздері мен олардың қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының мәтіндерін салыстырып, түпнұсқалар мен аудармалар мәтініндегі ауытқуларды анықтай отырып, авторлар саяси мәтіндер аудармасы дәлдігінің маңыздылығына баса назар аударады [10]

Аударма қателерінің мәселесі арнайы қарастырылған бірнеше мақалалар бар: бұл ретте қандай да бір жіктеме негізге алынады, мысалы, ресейлік ғалымдар Д.М. Бузаджи мен т.б. [11] зерттеуші ғалымдардың аударма қателерін типтеу жіктемесін [12] немесе неміс зерттеушісі Дж. Хаустың жіктемесін [13] пайдаланады.

Ресейдің бірқатар университеттерінде әртүрлі критерийлер бойынша әзірленген АСБ-дың авторлық жүйелері енгізілген: көбінесе дәстүрлі түрде, (яғни аудармашы орындаған, машиналық емес) бағалау әдістері [14] немесе машиналық, автоматты бағалау [15] қолданылады. Біз аталған әдістерді бір жүйеге біріктіру дұрыс деп есептейміз.

Мысалы, Е.А. Княжева студенттерге аударма сапасын бағалау рәсімінде өз жүйесін ұсынады, атап айтқанда, сараптамалық бағалау әдістерін, оның ішінде рейтинг әдісі мен иерархиялық талдау тәсілін қолдану арқылы аударма сапасын бағалау ретін көрсетеді.

Біз мақсатты аудиторияның филология бойынша оқулықтарды аудару сапасына ішкі бағалау жүргізу және айқындау рәсімі жобаның мақсаттарына қатысты АСБ-дың коммуникативтік-функционалдық үлгісіне сәйкес әзірледік (1-ші кестеге қар.).:

Кесте 1. Ішкі АСБ-дың коммуникативтік-функционалдық үлгісі

Коммуникативті жағдай бөліктері	Бағалау саласы: оқыту
	Ішкі АСБ
Бағалау субъектісі	білім алушы (аудармашы-студент)
Нысаны	жазбаша аударылған мәтіндері түпнұсқаларымен салыстырыла отырып қарастыру
Бағалау мақсаты	оқу үдерісінде аударманың сәйкестілігін бағалау

Форматы (пішімі)	Бағалау пайымы, түсіндірме
Әдісі	Салыстырмалы, сандық-формалдық, сараптамалық
Критерийі	Рәсімделген нормативтік талаптар
Өлшемі	Аудармадағы кемшіліктер

Осы мақалада дереккөз ретінде арқау негіз болып отырған 3 оқулықтың зерттеу жұмысына іріктеліп алынуы олардың ғылыми-танымдық сипаты, терминологиялық қанықтылығы және филология саласындағы базалық оқулықтар қатарында кең қолданылуымен негізделеді. Зерттеу барысында түпнұсқа мен аударма мәтіндерінің мазмұндық, құрылымдық және стильдік сәйкестігін анықтауға басымдық берілді.

Талдау аударма алдындағы және аудармадан кейінгі кезеңдерді қамтып, мәтіннің мазмұндық, құрылымдық, стилистикалық және рәсімделу ерекшеліктерін айқындауға бағытталды.

С.Г. Тер-Минасованың оқулығын [2] қазақ тіліндегі аудармасын талдау барысында түпнұсқа мен аударма мәтіннің құрылымы мен бейвербалды элементтерінің жалпы сақталғаны анықталды. Сондай-ақ библиографиялық деректердің дәл берілмеуі, сілтемелердің жүйесіз орналасуы, кейбір дереккөздердің мүлде түсіп қалуы және авторлық стильдің, әсіресе вербалды деңгейдегі әзіл-сықақ элементтердің жеткіліксіз берілуі сияқты кемшіліктер де байқалды.

Ал С. Пинкердің оқулығының [3] қазақ тіліндегі аудармасы жанама аударма (ағылшын–орыс–қазақ) арқылы жүзеге асырылғаны салыстырмалы талдау негізінде айқындалды. Бұл жағдай түпнұсқадағы кейбір құрылымдық элементтердің, соның ішінде 2007 жылғы басылымда енгізілген «PS» бөлімінің қазақша нұсқада болмауымен дәлелденеді. Сонымен қатар глоссарийдің толық берілмеуі, аудармашылар мен редакторлардың түсіндірмелерінің жоқтығы, американдық лингвомәдени реалийлерге қатысты түсіндірмелердің ұсынылмауы аударманың бейімделу деңгейін төмендеткен.

«Тіл біліміне кіріспе» оқулығының (авторлары: В. Фромкин, Р. Родман,

Н. Хайамс) басты ерекшелігі – аударма нұсқасы [4] ағылшын тілінен қазақ тілінен тікелей аударылған болып табылады. Түпнұсқа құрылымы аудару барысында жалпы сақталған, алайда оқулық шет тілін меңгерген қазақтілді білім алушыларға ұсынылып отырғандықтан, аудармасы оқырманға жеңіл түсінікті, әрі оның ана тіліне бейімделіп берілсе дұрыс болар еді. Аудармадағы нұсқасында кейбір сілтемелер берілмеген, түпнұсқадағы картиналар мен суреттер ішінара мәтіндерде ғана кездеседі, толық емес, сондай-ақ берілген кей суреттердің сипаттамасы аударылмай түсіріп тасталғандықтан, бұл студенттердің оқу материалдарын толықтай меңгеруіне кедергі келтіреді.

Сонымен қатар тіл біліміне қатысты (әсіресе фонетика мен фонология бөлімдеріне) терминдер де түпнұсқа тілінен аударылмаған. Бұл қазақ тілінде

айналысқа түспегендіктен, олардың аудармалары жоқ болғандықтан, оқулықтың аударма нұсқасында кейбір терминдер аударылмай, тек қазақша мағыналары келтірілген. Демек қазақтілді білім алушы үшін кейбір тақырыптар теориялық тұрғыдан түсінікті болғанымен, практикалық тұрғыдан түсінбеушілік туғызуы мүмкін.

Барлық оқулықтарға да ортақ мәселе – баспананың сайтында түпнұсқа мен аударманың библиографиялық сипаттамаларының нақты ажыратылмауы және үш тілдегі мәліметтердің қателермен берілуі. Бұл оқырманды жаңылыстыруы мүмкін және аударма сапасын бағалауға кері әсер етеді. Оқулықтардың орыс-қазақ және ағылшын-қазақ аудармаларының мысалдарымен, сонымен қатар аудару алдындағы және аудармадан кейінгі толық талдауы, мұқабаларының скриншоттары, нақты сілтемелерімен қоса оқу-әдістемелік құралымыздың 1-тарауында баяндалған.

Оқу үдерісінде аударма стратегиясын қалыптастыруға және аударма сапасын бағалау дағдысын дамытуға арналған жаттығуларға ерекше көңіл бөлу қажет.

Оқу-әдістемелік құралдың 2-тарауы сырттай аударма сапасын бағалауды анықтау рәсіміне арналған.

Аударманың сапасын сырттай бақылау рәсімі оқу аудиториясында оқытушы тарапынан білім алушылар орындаған аудармалар негізінде жүргізіледі. Бұл процедура нақты бір кезеңдерге сәйкес жүзеге асырылады, ол дидактикалық сипаттағы толықтырулармен ерекшеленеді. Сонымен қатар, қорытынды аттестаттау (емтихан) мен ағымдағы аттестаттау (семинар сұрақтарына жауап беру, өзіндік жұмысқа қойылатын баға) жағдайлары да жеке қарастырылады.

1) Бастапқы кезең – бастапқы мәтінді аударуға дейінгі талдау *(бұл талдауды оқытушы сабаққа арналған мәтіндерді іріктеу және дайындау барысында алдын ала жүргізеді);*

2) Негізгі кезең – бастапқы және аударма мәтіндерін салыстырмалы түрде талдау, жұмыс барысында студенттердің аудару кезінде жіберген қателері мен жетістіктері анықталып, оларды бағалау критерийлерімен салыстыра отырып талдайды *(критерийлер оқу кезеңіне және тиісті оқу мақсаттарына байланысты белгіленеді); аударма жұмысының қайта өңдеуге қайтарылуы; студенттердің өз қателерін түзетуі.*

3) Қорытынды кезең – аударма мәтінінің сапасын бағалау (АСБ): *пікір беру, ұсыныстар айту, бағалау.*

Оқу үдерісі барысындағы ағымдағы аралық бақылау оқытушы мен білім алушы арасындағы өзара әрекеттестікті көздейді.

Бұл ретте басты мақсат – студенттердің стратегиялық аударма құзыреттілігін арттыру болып табылады (2-ші кестеге қар.):

Кесте 2. Сырттай АСБ-дың коммуникативтік-функционалдық үлгісі

Коммуникативті жағдай бөліктері	Бағалау саласы: оқыту
	Сырттай АСБ

Бағалау субъектісі	Оқытушы (аударма пәндері)
Нысаны	жазбаша аударылған мәтіндері түпнұсқаларымен салыстырыла отырып қарастыру
Бағалау мақсаты	кәсіби аудармашылық құзыреттіліктерді дамыту
Форматы (пішімі)	Бағалау пайымы, түсіндірме
Әдісі	Салыстырмалы, сандық-формалдық, сараптамалық
Критерийі	Рәсімделген нормативтік талаптар
Өлшемі	Аудармадағы жетістіктер мен кемшіліктер

Қорытынды аттестаттау (емтихан) жағдайы тек *оқытушының* іс-әрекетін көздейді. Бұл кездегі басты міндет білім алушылардың қол жеткізген деңгейіне нақты балл қойып бағалау болып табылады. Сол себепті де негізгі кезеңде студенттердің аудармадағы қателері мен жетістіктерін бағалау мәтін жанрына және нақты пәннің оқу міндеттеріне сәйкес алдын ала әзірленген бағалау критерийлерімен салыстыру негізінде жүзеге асырылады. Қорытынды кезеңде Аударылған мәтіннің аударма сапасын бағалау аталған кезеңде тек балл қою арқылы жүргізіледі.

Сондай-ақ оқытушыға келесі берілетін маңызды әдіснамалық ұстанымды естен шығармағаны жөн: бастапқы кезеңдерде аударма қателерінің түріне жан-жақты анықтама беріп, оны түзетудің жолдары көрсетілген әдіс-тәсілдерді ұсынған жөн. Ал осыдан кейінгі кезеңдерде жіберілген қателіктің берілген аударма үшін қаншалықты маңызды екендігі туралы түсіндіріп өту немесе сол қатені жай ғана анықтау түрінде болуы мүмкін. Қателерді жіктеу (квалификациялау) білім алушылар үшін қосымша тапсырма ретінде де қарастыруға болады, олар жіберілген қателерді өз бетінше түзетіп, аударманы қайта тексеруге ұсына алады.

Оқыту саласындағы аударма сапасын сырттай бағалау субъектілері болып табылатын процедуралар: аударылған ғылыми еңбектерді, оқулықтарды сабақтар – дәрістер, семинарлар өткізу үшін, сондай-ақ емтихандарда білімді бақылау мен бағалауды ұйымдастыру және жүргізу үшін пайдаланады (ЖОО оқытушылары), сондай-ақ, семинар сабақтарына, емтихандарға дайындалу үшін аударылған ғылыми еңбектерді, оқулықтарды пайдаланады (ЖОО білім алушы – студенттер, магистранттар, докторанттар).

Оқу құралының 1-тарауында жоғарыда аталған оқулықтардан алынған мысалдар негізінде аударма сапасын ішкі бағалауды жүргізудің толық алгоритмі көрсетілгендіктен, 2-тарауда студенттерге осы алгоритм бойынша аударма сапасын ішкі бағалауды жүргізу ұсынылады, атап айтқанда, қателердің барлық 4 тобы анықталып, әр топқа тапсырма беріліп, жоғарыда аталған оқулықтардан мысалдар келтіріледі (олардың толық дәйексөздері біздің оқу құралымызда [1] көрсетілген, осы мақалада антиплагиаттың талаптары бойынша түпнұсқа мен аударылған сөйлемдерін толығымен келтіруге мүмкіндік жоқ):

1-топ. Түпнұсқаның денотативті мазмұнын аударудағы бұрмалау

(1) ақпаратты түсіріп тастау

Тапсырма. Түпнұсқасы мен аудармасын салыстырыңыз, түсіріп тастаудағы қателікті табыңыз, толық балама аударманы жасаңыз.

(2) қосу

Тапсырма. Түпнұсқа мен аударманы салыстырыңыз, аудармашы тарапынан қосу барысында жіберген қатесін табыңыз, толық балама аударма жасаңыз.

(3) ауыстыру

Тапсырма. Түпнұсқа мен аударманы салыстырыңыз, аудармашы тарапынан жіберілген ауыстыру барысындағы қатені табыңыз, толық баламалы аударма жасаңыз.

2-топ – Түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін беру барысында немесе калькалау кезінде жіберілген бұрмалаушылықтар

Тапсырма. Түпнұсқа мен аударманы салыстырыңыз, түпнұсқа мәтіннің функционалдық-стильдік *немесе калькалау кезінде* бұзушылыққа әкелетін ауыстыру қатесін табыңыз, толық эквивалентті аударма жасаңыз.

3-топ – Авторлық бағалауды беруге байланысты бұрмалаушылықтар

Тапсырма. Түпнұсқа мен аударманы салыстырыңыз, авторлық бағалауды дәл берілмеу қатесін табыңыз, толық балама аударма жасаңыз.

4- топ – Аударма тілі нормасы мен узустың нақты бұзылуы

Тапсырма. Түпнұсқа мен аударманы салыстырыңыздар. Жалқы есімдерді дұрыс аудармауға байланысты қателерді тауып, толық балама аударма жасаңыздар.

Осылайша, білім алушыларда аударма сапасын бағалау дағдыларын жүйелі түрде қалыптастыру: аударма жасау барысында қарапайым ережені бекітуге мүмкіндік береді, яғни, қателер неғұрлым аз болса, аударманың сапасы соғұрлым жоғары болады.

2-тарауда сондай-ақ студенттер тарапынан аударма сапасын сыртқы бағалауды анықтауға арналған сауалнама үлгілері берілген.

Оқу-әдістемелік құралдың соңында аударма сапасын бағалауға қатысты терминдердің анықтамалары глоссарий түрінде жүйеленіп ұсынылған.

Қорытынды

Аударманың сапасын бағалаудың шынайылығы көптеген факторларға байланысты, олардың ішіндегі ең негізгісі – әдіснамалық көзқарас болып табылады.

Аударма дидактикасы, біздің елімізде әсіресе білім алушылар нәтижелерінің сапасын бағалау саласында, бүгінгі күнге дейін аударма теориясы мен практикасының әлі де болса аз зерттелген саласы болып отыр.

Аталмыш оқу-әдістемелік құралының авторлар құрамы ұсынып отырған аударманың сапасын ішкі және сыртқы бағалау алгоритмдерін Қазақстанның жоғары оқу орындарының оқу үдерісінде, сондай-ақ кез келген тіл материалдары негізінде аударма бюролары мен компанияларында қолдануға болады.

Шектеулер тек ауызша аударма саласына, сондай-ақ ішінара көркем аударма саласына қатысты, өйткені бұл салалар өзіндік ерекшеліктерге ие, осыған байланысты аударма сапасын бағалау рәсімдері нақтылануы немесе өзгертілуі мүмкін. Сонымен, аударма сапасын бағалауға жүйелі көзқарасқа негізделген, өлшенетін критерийлер мен бағалаудың объективті мөлшерлеу әдістеріне негізделе ұсынылған әдіснама – бұл толықтырылуы немесе түрлендірілуі мүмкін ашық құрылым болып табылады.

Болашақта аталған саланы одан әрі дамыту аударма сапасын бағалаудың объективтілігінің неғұрлым жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін ой еңбегімен және машинамен (автоматты) аудару әдістерін біріктірумен байланысты. Әртүрлі жанрдағы мәтіндерді қамтитын арнайы компьютерлік бағдарламаларды, көлемді электрондық параллель корпустарды әзірлеу қажет.

Мемлекеттік тілде аударма сапасын бағалау әдістемесін әзірлеуден күтілетін әлеуметтік және экономикалық тиімділік – аударманы сараптаудан өткізу, сондай-ақ оқу аудармасының сапасын бірыңғай өлшенетін критерийлер бойынша бақылау арқылы оқыту мүмкіндігінің пайда болуында. Бұл болашақ мамандардың кәсіби даярлығының сапасына оң әсерін тигізеді.

Оқу құралы білім алушылар, зерттеушілер мен оқытушыларға, сондай-ақ практик аудармашыларға аударма сапасын тиімді бағалауда теориялық түсініктері мен практикалық дағдыларын үйлестіріп, қазіргі білім беру талаптарына сәйкес инновациялық құралға айналады деген үміттенеміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Жумабекова А.К., Шенгелбаева Н.Р., Куркимбаева А.М., Оспанова А.Л., Мухитов А.З. Аударма сапасын бағалау: оқыту саласы. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: ADAL KITAP, 2025. – 166 б.

[2] Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация (ауд.: Х. Ордабекова, Ш. Бағиева). – Астана: Ұлттық аударма бюросы ҚҚ, 2018. – 317 б.

[3] Пинкер С. Тіл – инстинкт (ауд.: Ш. Құрманбайұлы, С. Абдрасилов, С. Иманбердиева; жауапты шығ. С. Үркінбаев). – Астана: Ұлттық аударма бюросы ҚҚ, 2019. – 383 б.

[4] Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н. Тіл біліміне кіріспе. 10-бас. (ауд. М. Жаңабекова, Б. Мизамхан, Ұ. Ислямова). – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 608 б.

[5] House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. – Routledge. 2015. – 170 p.

[6] Kirembwe R.A.H., Mohammad N.J., Lubna A.R., Ohida E.M. Translation Quality Scales; A Comprehensive Pilot Analyses For Translation Quality Assessment Constructs Extracted From Translation Models. – Universiti Sains Islam Malaysia (USIM): Mufiid Work. – 2020.

[7] Сдобников В.В. Оценка качества перевода. Коммуникативно-функциональный подход. – М.: ФЛИНТА-Наука, 2015. – 112 с.

[8] Княжева Е.А. Оценка качества перевода: история, теория, практика: Монография. – М., Флинта, 2018. – 248 с.

[9] Zhumai N., Amalbekova M., Tazhibayeva S., Nurpeissova D. Searching for Equivalence in lndirect Literary Translation: A case Study of Translations of Kazakh novels “Aq Boz Yui” by S. Ye1ubay and “The Man-Deer” by O. Bokeev // Interdisciplinary Literary Studies. USA, Penn State University Press. – 2021. – Vo1.23. – №2. – Pp.253-266. DOI:10.5325/intelitestud.23.2.0253

[10] Sagadiyeva Z., Satenov S., Yeskindirov, M., Alshinbayeva Z., Konyratbayeva Z. Political discourse: The translation aspect // Journal of Language and Linguistic Studies. – Turkey, Konya, 2021.– Vol. 17 (3). – Pp.1615-1627.

[11] Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков В.К., Псурцев Д.В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок. – М.: Всерос. центр переводов научно-технической литературы и документации, 2009 .– 119 с.

[12] Dildabekova A., Amalbekova M., Turginbayeva L. Types of translation errors in a literary text (based on A. Nurpeisov’s Blood and Sweat Trilogy) // SKASE Journal of Translation and Interpretation. – 2019. – Vol. 12. – № 2. – Pp.2-16.

[13] Aubakir N. Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the «National Geographic» article): Juliane House’s model // Вестник Карагандинского университета Серия «Филология». –2019. – № 4(96). – Pp.30-35.

[14] Цао Мэнди, Казыбек Г.К. Исследование переводческих ошибок и несоответствий впереводе художественного произведения с русского языка на китайский // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия «Филологические науки». – 2024. – № 4(75). – С.367-382.

[15] Куниловская М.А. Классификация переводческих ошибок и их разметка в *brat* // Проблемы теории, практики и дидактики перевода: сб. науч. трудов. Сер. Язык. Культура. Коммуникация. – Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2013.– Вып. 16. – Т.1. – С. 59-71.

REFERENCES

[1] Jumabekova A.K., Şengelbaeva N.R., Kurkimbaeva A.M., Ospanova A.L., Muhitov A.Z. Audarma sapasyn bağalau: oqytu salasy: Oqu-ädıstemelık qūral [Translation quality assessment: a field of study. Educational and methodological tool] – Almaty: ADAL KITAP, 2025. – 166 b. [in Kaz.]

[2] Ter-Minasova S.G. Tıl jäne mädenietaralyq komunikasia [Language and intercultural communication] (aud.: H. Ordabekova, Ş. Bağieva). – Astana: Ūlttyq audarma bürosy QQ, 2018. – 317 b. [in Kaz.]

[3] Pinker S. Tıl – instinkt [Language is an instinct] (aud.: Ş. Qūrmanbaiūly, S. Abdrasilov, S. İmanberdieva; jauapty şyğ. S. Ürkınbaev). – Astana: Ūlttyq audarma bürosy QQ, 2019. – 383 b. [in Kaz.]

[4] Fpomkin V., Podman P., Haiams N. Tıl bılımıne kıpıspe [Introduction to linguistics]. 10-bas. (aud. M. Jañabekova, B. Mizamhan, Ū. İslämova). – Almaty: Ūlttyq audarma bürosy, 2018. – 608 b. [in Kaz.]

5] House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge. 2015. – 170 p.

[6] Kirembwe R.A.H., Mohammad N.J., Lubna A.R., Ohida E.M. Translation Quality Scales; A Comprehensive Pilot Analyses For Translation Quality Assessment Constructs Extracted From Translation Models. – Universiti Sains Islam Malaysia (USIM): Mufiid Work. – 2020.

[7] Sdobnikov V.V. Ocenka kachestva perevoda. Kommunikativno-funkcional'nyj podhod [Evaluation of translation quality. Communicative and functional approach]. – M.: FLINTA-Nauka, 2015. – 112 s. [in Rus.]

[8] Knjazheva E.A. Ocenka kachestva perevoda: istorija, teorija, praktika: Monografija [Evaluation of translation quality: history, theory, practice: Monograph]. – M., Flinta, 2018. – 248 s. [in Rus.]

[9] Zhumai N., Amalbekova M., Tazhibayeva S., Nurpeissova D. Searching for Equivalence in lndirect Literary Translation: A case Study of Translations of Kazakh novels "Aq Boz Yui" by S. Ye1ubay and "The Man-Deer" by O. Bokeev [Text] // Interdisciplinary Literary Studies. USA, Penn State University Press. – 2021. – Vo1.23. – No.2. – Pp.253-266. DOI:10.5325/intelitestud.23.2.0253

[10] Sagadiyeva Z., Satenova S., Yeskindirov M., Alshinbayeva Z., Konyratbayeva Z. Political discourse: The translation aspect // Journal of Language and Linguistic Studies. – Turkey, Konya, 2021. – Vol. 17 (3). – Pp.1615-1627.

[11] Buzadzhi D.M., Gusev V.V., Lanchikov V.K., Psurcev D.V. Novyj vzgljad na klassifikaciju perevodcheskih oshibok [A new look at the classification of translation errors]. – M.: Vseros. centr perevodov nauchno-tehnicheskoj literatury i dokumentacii, 2009.– 119 s. [in Rus.]

[12] Dildabekova A, Amalbekova M., Turginbayeva L. Types of translation errors in a literary text (based on A. Nurpeisov's Blood and Sweat Trilogy) // SKASE Journal of Translation and Interpretation. – 2019. – Vol. 12. – № 2. – Pp.2-16.

[13] Aubakir N. Translation Quality Assessment of popular science material (on the material of the «National Geographic» article): Juliane House's model // Vestnik Karagandinskogo universiteta Serija «Filologija». – 2019. – № 4(96). – Pp.30-35.

[14] Cao Mjendi, Kazybek G.K. Issledovanie perevodcheskih oshibok i nesootvetstvij v perevode hudozhestvennogo proizvedenija s russkogo jazyka na kitajskij [A study of translation errors and inconsistencies in the translation of a work of art from Russian into Chinese] // Izvestija KazUMOiMJa imeni Abylaj hana. Serija «Filologicheskie nauki». – 2024. – № 4(75). – S.367-382. [in Rus.]

[15] Kunilovskaja M.A. Klassifikacija perevodcheskih oshibok i ih razmetka v *brat* [Classification of translation errors and their classification in *brat*] // Problemy teorii, praktiki i didaktiki perevoda: sb. nauch. trudov. Ser. Jazyk. Kul'tura. Kommunikacija. – Nizhnij Novgorod: NGLU im. N.A. Dobroljubova, 2013. – Vyp. 16. – T.1. – S. 59-71. [in Rus.]

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ОЦЕНКЕ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА: ИЗ ОПЫТА РАЗРАБОТКИ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО ПОСОБИЯ

*Жумабекова А.К.[1], Шенгелбаева Н.Р.,[1] Мухитов А.З.[1]
*[1,2,3] Қазахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. В последние годы теория и практика перевода в Казахстане вступили в новый этап развития, связанный со значительным увеличением объёма переводимой литературы различных жанров, в основном, с казахского языка, а также с иностранных языков на казахский. Однако качество переведенного материала не обсуждается широкой пользовательской аудиторией. В вузах нашей страны нет специального предмета, связанного с оценкой качества перевода, которая систематически проводилась бы с первого по выпускной курс.

В данной статье авторы рассматривают подходы к обучению оценке качества перевода и представляют собственный опыт разработки учебно-методического пособия.

Основная цель исследования – выявление способов формирования навыков оценки качества перевода у учащихся высших учебных заведений как неотъемлемой составляющей профессиональной компетентности будущих переводчиков.

В результате анализа зарубежных и казахстанских исследований выявлены различные аспекты оценки качества перевода; разработана стратегия системного методологического подхода (применялись как общенаучные методы: анализ, синтез, обобщение, так и методы отдельных лингвистических, дидактических и переводоведческих исследований), в соответствии с которыми впервые описаны нормативно-оценочные категории качества перевода.

В качестве исследовательского материала были проанализированы тексты трех оригинальных и переводных учебников по лингвистике, изданных Фондом «Национальное бюро переводов», с лингвопереводческой точки зрения. В статье представлены процедуры внутренней и внешней оценки качества перевода, типология ошибок перевода, выбор стратегии перевода, а также модели пре- и постпереводческого анализа. Приведены примеры заданий и упражнений, включенных в учебно-методическое пособие, которые призваны повысить эффективность формирования профессиональной компетентности будущих переводчиков.

Предложенная методология апробирована авторами в учебном процессе, показав свою эффективность и внося вклад в отечественную дидактику перевода.

Ключевые слова: обучение оценке качества перевода, переводческая компетентность, системный методологический подход, ошибки перевода, казахский язык, английский язык, русский язык, учебная сфера

METHODOLOGICAL APPROACHES TO TEACHING TRANSLATION QUALITY ASSESSMENT: FROM THE EXPERIENCE OF DEVELOPING A TEACHING AND METHODOLOGICAL MANUAL

* Zhumabekova A.K.[1], Shengelbayeva N.R. [2], Mukhitov A.Z.[3]
*[1,2,3] Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Abstract. In recent years, translation theory and practice in Kazakhstan have entered a new stage of development associated with a significant increase in the volume of translated literature of various genres, primarily from the Kazakh language as well as from foreign languages into Kazakh. However, the quality of translated materials is rarely discussed by the broader user community. Kazakhstan's Universities do not offer a dedicated course on translation quality assessment that would be systematically taught from the first year through graduation.

In this article the authors examine approaches to teaching translation quality assessment and present their own experience in developing a teaching and methodological manual.

The main goal of the study is to identify effective ways of developing translation quality assessment skills among university students as an integral component of the professional competence of future translators.

Based on an analysis of international and Kazakhstan's research, various aspects of translation quality assessment were identified. A strategy of a systematic methodological approach was developed (employing both general scientific methods analysis, synthesis, and generalization and methods specific to linguistic, didactic, and translation studies research). Within this framework, normative and evaluative categories of translation quality are described for the first time.

The texts of three original and translated linguistics textbooks published by the National Bureau of Translations were analyzed as research material from a linguistic and translation studies perspective. The article presents procedures for internal and external translation quality assessment, a typology of translation errors, principles for selecting translation strategies, and models of pre-translation and post-translation analysis. Examples of tasks and exercises included in the teaching manual are provided, aimed at improving the effectiveness of developing the professional competence of future translators.

The proposed methodology was tested by the authors in the educational process and demonstrated its effectiveness, contributing to the development of translation didactics in Kazakhstan.

Keywords: translation quality assessment training, translation competence, systematic methodological approach, translation errors, Kazakh language, English language, Russian language, educational sphere

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 16.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Жумабекова Айгуль Казкеновна – филология ғылымдарының докторы, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0000-0003-4457-2687, e-mail: aigzhum@gmail.com

Шенгелбаева Нуржамал Ракымжановна – филология ғылымының кандидаты**,** Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0000-0002-2398-4220, e-mail: nurzhamal07@mail.ru

Мухитов Арупжан Зумратович – магистр, Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0000-0003-0836-7723, e-mail: arup95@mail.ru

Информация об авторах:

Жумабекова Айгуль Казкеновна – доктор филологических наук, профессор кафедры восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казақстан, https://orcid.org/0000-0003-4457-2687, e-mail: aigzhum@gmail.com

Шенгелбаева Нуржамал Ракымжановна – кандидат филологических наук, ст.преподаватель кафедры восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-2398-4220, e-mail: nurzhamal07@mail.ru

Мухитов Арупжан Зумратович – магистр, ст.преподаватель кафедры восточной филологии и перевода, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0836-7723, e-mail: arup95@mail.ru

Information about the authors:

Zhumabekova Aigul Kazkenovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Oriental Philology and Translation Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-4457-2687, e-mail: aigzhum@gmail.com

Shengelbayeva Nurzhamal Rakimzhanovna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer at the Department of Oriental Philology and Translation Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-2398-4220, nurzhamal07@mail.ru

Mukhitov Arupzhan Zumratovich – Master's degree, Senior Lecturer at the Department of Oriental Philology and Translation Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-0836-7723, e-mail: arup95@mail.ru

UDC 81`25
IRSTI 16.31.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.031

PRAGMATIC ADAPTATION OF TERMS IN SPECIAL TEXT TRANSLATION

*Iskakbayeva A.A.[1]
*[1] al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines popular-science texts which combines cognitive richness and accessibility. The aim of the study is to identify the need for pragmatic adaptation of terms considering the background knowledge of target audience and communicative norms. The main directions and ideas of the study include the analysis of special text and its translation identifying difficulties in conveying terms, studying the techniques of pragmatic adaptation, and considering the influence of background knowledge and linguistic competence of the readers.

The scientific and practical significance of the work is that a comprehensive study of the pragmatic adaptation of terms in specialized texts has not been conducted previously. The work expands the understanding of the specifics of translating popular-science discourse and can be used for educational and translation purposes. The research methodology includes qualitative analysis of the original and translated texts, corpus analysis, analysis of lexical-semantic transformations, as well as a sociolinguistic survey (n=64) aimed at determining the level of perception of terms by the target audience. The study revealed that some geological terms do not have established equivalents in Russian, which requires pragmatic adaptation. Translation errors caused by literal reproduction of polysemic terms were recorded. The findings confirm that effective translation of popular-science texts requires not only lexical accuracy, but also consideration of the pragmatic focus.

The value of the study is that the authors for the first time systematically considered the translation of popular-science texts through the prism of the cognitive-pragmatic approach. A contribution was made to the development of the theory of pragmatic equivalent and translational adaptation of special terms. The practical significance of the work lies in the possibility of applying the results in the practice of training translators, developing teaching aids for translating special texts and improving translation strategies in the field of terminological adaptation.

Keywords: translation, term, pragmatic adaptation, cognitive accessibility, special text, target audience, translation strategy, background knowledge, contextualization, corpus analysis, terminological equivalence

Introduction

The functional style determination is the primary stage of pre-translation analysis as it gives the information of cognitive information quantity and

emotional and aesthetic effect of the text. Functional style affects the density of cognitive and emotional information in a text, which is especially important in scientific-popular writing intended for non-specialist audiences. Considering this fact, the reminding of sub-styles of scientific style may be important. So, A.A. Streltsov writes scientific style is divided into:

- "academic literature (scientific articles, dissertations, monographs) which is devoted for specialists in special field.

- educational literature (manuals, tutorials, guides) which is devoted for future specialists.

- scientific-popular literature devoted for target audience without special knowledge" [1, p. 4-5].

The aim of this research is to analyze pragmatic adaptation of geological terms in scientific-popular translation from English into Russian. The hypothesis is that adaptation increases text accessibility and preserves communicative effect. Style specifics of educational literature is more reliable to classic representation of material with definite word selection and orientation to target audience. It depends on the author but mostly information is presented in explanatory manner and sometimes footnotes are provided. Scientific-popular texts are found in scientific magazines, newspapers, and some tutorials, monographs written and published individually without some official approval or order. So, such materials may be presented in free scientific style writing but with definitely accurate context. This direction may be adapted for public at large but because of individual linguistic characteristics and filed awareness, the text in some parts may be complicated for readers, especially when it is translated without adaptation.

Any text written for inside reader may contain some information based on cultural, linguistic, or professional realia which may be doubtfully interpreted in another language. So, it worth noting that scientific-popular translation is full of cognitive information contained in general scientific words, terms, and concepts, but at the same time the text itself has universal pragmatic purpose represented in communicative effect directed to audience. It explains that such texts must be directed to definite audience interests and vocabulary is chosen according to background knowledge of the target audience [2; p. 391]. This means forecasting the audience's image, perception, and knowledge in particular field of knowledge. The termination of audience background knowledge as well as new information perception skill is complicated to evaluate. Thus, the surveying was carried out to determine the necessity to translate the texts of scientific-popular style as well as to understand the level of geological term and concept awareness of public at large which corresponds to Garbovsky's requirements of pragmatic purpose of the text.

Pragmatics may be clearly seen by usage of illustrative materials which is important in scientific texts as they give precise information about the main data presented in the text. In scientific texts pragmatic problem mostly refers to adequate perception and translation of terms and concepts.

Terminology translation issues attract scientists to research in different fields, so terminological problems of translating international mining terms was

considered. It was investigated, the ways of their composition and translation into Kazakh language [3]. The grand work was done by the authors, the only limitation is that most terms shown were translated by calque or semi-calque as it must be made theoretically. However, nowadays terms are concepts as well, were there is a room for denoting. Terminology systems are observed by qualitative and quantitative indicators in Kazakh language. The 30-volume series dictionary was classified by native Kazakh words, foreign terms via Russian language, Russian terms, hybrid terms [4]. In this regard, A.Sh. Nessipbayeva [5] demonstrates that in the absence of precise lexical equivalents in the target language, hybrid terms are actively created by combining borrowed components with native Kazakh linguistic elements. This approach facilitates pragmatic adaptation and enhances the effectiveness of communication in popular-science and scientific discourses. While calquing remains the most frequent strategy in Russian-language practice, hybridization in Kazakh supports both localization and conceptual clarity.

The interest of terminology translation is not limited by Kazakhstani scientists, Ranran Wang observed the problem of term translation in the field of marine engineering using context adaptation tools [6]. While Zi-Xia Chang proposed a cognitive-pragmatic model for translation studies that integrates relevance and adaptation. This model emphasizes the importance of considering contextual influences and cultural aspects in translation, particularly in dealing with idiomatic expressions and metaphorical conceptualizations. It also highlights the need for pragmatic adaptation to facilitate cross-cultural communication effectively, focusing on how translators can adjust the source text for better reception by recipients from different cultures. Additionally, the model incorporates the use of reasoning for determining speech act content and belief ascription for modeling participants in the translation process, enhancing the understanding of the interactions between linguistic features and contextual influences in translation studies. Overall, Chang's model provides a comprehensive framework that addresses the complexities of translation through a cognitive-pragmatic lens, emphasizing relevance and adaptation [7]. Thus, Federica Scarpa introduces the concept of pragmatic equivalence in translating scientific-technical texts. The texts serve as a source of special purpose information for restricted target discursive audience [8]. Yu. A. Dubrovskaya focuses on usage of cognitive-pragmatic technologies in the process of practice-oriented training of specialists in the field of mining engineering. This technology helps to enhance the quality and efficiency of the educational process of the specialists in engineering direction [9]. However, the technology is useful in implementation for translational purposes as well.

Materials and methods

The authors observe pragmatic impact of the terms of geology in scientific-popular text translation. According to survey which was carried out by Google form means, there were asked several questions and presented the text of scientific-popular style titled "Scientists propose new theory that explains sand ripples on Mars and on Earth", published in https://www.sciencedaily.com. In the survey

took part 64 participants. The sample group results are analyzed and presented by pie-charts where all information is decoded. The surveying was carried out among people from 15 till 60 years old, but mostly only 15-20 aged group was active in questioning, so the authors asked questions in Russian language, but the text for observation was chosen in English language. The detailed information is presented in Discussion section of the study.

The terminology was also analyzed using corpus-based tools: COCA, the Russian National Corpus, Google Books Ngram Viewer, and bilingual dictionaries including Timofeev et al. [10] and Mazarovich [11]. This section is presented under Corpus Analysis.

Illustrative representation of the terms is important as it gives visual image of the word frequency usage during the give period. Google Books Ngram Viewer provides the visual introducing the data of the word usage in books found by Google Search program from 1800 till 2019. It also shows the form of word representation in the sources, which is shown in diagrams.

Discussion

The scientific-popular texts are usually translated by magazine or newspaper journalists or translators and published in the pages of them. This gives population at large be aware about achievements in the field of science of technics. It means that the interest of quality of translation of such texts is actual and important. This study focuses on the pragmatic challenges of translating scientific-popular geological texts and provides corpus-based examples of term adaptation.

In our survey 64 people took part in through online questioner where it was asked several questions to identify sample group, as well as to determine their interest in the scientific-popular texts and their translations. Also, in the article some errors in translating terms are presented as well as given typology of the terms' translation in the article. According to the data, the sample group mainly consisted of people who are from 20 till 30 years old as well as the group is mostly represented by females (87,5%) and only 12,5% by male representatives. According to the data about level of knowledge and educational experience (presented in Figure 3), as it was mentioned before, the most participants are students from different grade programs (76,6%), 15,6% are represented by school graduates who study at university but especially mentioned of achieved education. Less percentage are representatives with high, several high educations and school students with high English knowledge level.

As during surveying, it was given the text in English, so the English language knowledge is crucial in this study. According to the data, we have the following results: A2 level – 14,1%; B1 – 34,4%; B2 – 40,6%; C1 – 9,4% and C2 is 1,6% of survey participants. One of the main factors mentioned by scholars above was the field awareness and background knowledge, so the next question is about the knowledge in sphere of geology. According to the survey we took the next information, given in Figure 5: 23,4% have the answers – we learn about it at school but do not remember, and heard about it but not sure; the next was answer – background knowledge (23,4%), 14,1% are those who know

nothing; 12,5% - studied at school and 3,1% are those who read books or articles sometimes. After reading the text, the participants were asked several questions as well. According to the combined data (Table 1), almost half of the participants showed interest in the topic, 70% noted receiving new information, and 87.5% expressed an opinion on the need to translate such texts. This indicates the high educational value of popular science discourse and the importance of its adequate adaptation for a wide audience.

Table 1. Evaluation of the perception and significance of a popular science text

Indicator	% of participants
Showed interest	~49%
Received new information	~70%
Consider translation important	~87%

According to the requirements presented by scholars, we determine interest and approximate background knowledge of sample group as generate this data to all population. So, we have the following results, people have low knowledge in geological sphere, but they are mostly interested in the discoveries in this field. This information gives us reason to continue our research in this field with assumption that there is necessary to use some pragmatic tools corresponding to translation ethics – do not add anything (no comments) or omit some parts. But it may be done some additions as actualizing some information by generalizing of concretizing the given information in pragmatic purpose to achieve communicative goal. Such actualization may be connected to terms and concept issues. So, it worth determining the denotation of term and its difference from concept. An ideal term invariably denotes a concept that is strictly defined and contextually independent. It is concise, devoid of ambiguity, synonymy, and homonymy. However, A. L. Semenov advocates that there is no ideal term in practice which may match these requirements, and presents his own characteristics to a term:

1. Unambiguity or at least a tendency towards it, which means that a term should have a clear and well-defined meaning, and this meaning should be less changeable across different contexts. However, the possibility of homonyms may occur as well as the cases of multi meaningfulness.

2. Semantic Accuracy which means the ability to capture, reflect and represent meaning of the concept without oversimplification or distortion.

3. Stylistic Neutrality and Lack of Expressiveness, which maintains neutral and objective tone.

4. Nominality which is represented typically in a form of noun or a phrase.

5. Systematicity which denotes the connection of any term to terminological system of field.

6. Pragmatic Utility which is shown by useful and practical communication within the relevant academic or professional context [12; p. 14-15].

So, any translator faces the problem of lexical, semantical, syntactical and pragmatical challenges. The lexical problematic is:

- General scientific words translation, observed and presented as examples: “extremely beautiful triangular” with a meaning of an equilateral triangle is a triangle in which all three sides have the same length. As it is shown in the example, hyperbola represented by a word “extremely” is omitted while adjective “beautiful” has the meaning “equilateral” in this context.

- Special field terms and terminological concepts, e. g. “tectonic plate” is a relatively rigid layer, termed the lithosphere, approximately 100 kilometers thick, underlain by another layer called the asthenosphere, which is several hundred kilometers thick.

- In the context of terminology, terms and terminological concepts can be employed with figurative meanings to enhance comprehension of complex phenomena. For instance, the term “fault” not only defines the act of dropping something but also signifies the displacement of rock strata. This figurative usage imparts clarity, conciseness, and vividness to the concept.

- Phraseological terms, in some books, are called terminological metaphors, which are lexical units that have been used in combination for a long time and have entered specialized terminology, such as “earthquake waves”.

Results

In translation the article “Scientists propose new theory that explains sand ripples on Mars and on Earth”, Vladimir Goobaylovskiy used different transformations. Some of them are logical, some are questionable. The translation is presented in techinsider.ru site, the news part. The translator paid attention to equivalents of geological terms used in article and almost successfully solve the problem of their translation, some of terms were translated by their equivalents in Russian language, some were translated using transformations as there are no direct equivalent (Table 2).

Table 2. Geological terms and ways of translation

Geological term	Russian equivalent (as a term)	Usage of transformations in case of zero equivalent
sand ripple	песчаная рябь	
subaqueous ripple	-	descriptive translation - рябь большего размера образуется из-за гидродинамической нестабильности, например, такой, как возникает на дне водоемов
rover	марсоход	
distinct patterns	различные модели	
large ripple	большая рябь	
shorter «impact» ripples pattern	-	insufficient translation - более короткую «ударную» рябь
impact mechanism of the particles	-	insufficient translation - механизм удара частиц

hydrodynamic instability	гидродинамическая нестабильность	
Mars tunnel	-	modulation - установка под названием «марсианский туннель»
fine grains of sand	-	concretization - мелкие песчинки
fieldwork	полевое исследование	

As it is presented in Table 2, the translation of “sand ripples” by “песчаная рябь” caused problematics in perception as the Russian word “рябь” is mostly associated by water ripples then with sand ones. So, it was decided to check the collocation is Russian Language National Corpus (RLNC), but there is only one mention about possibility to use this collocation in context (see Figure 1).

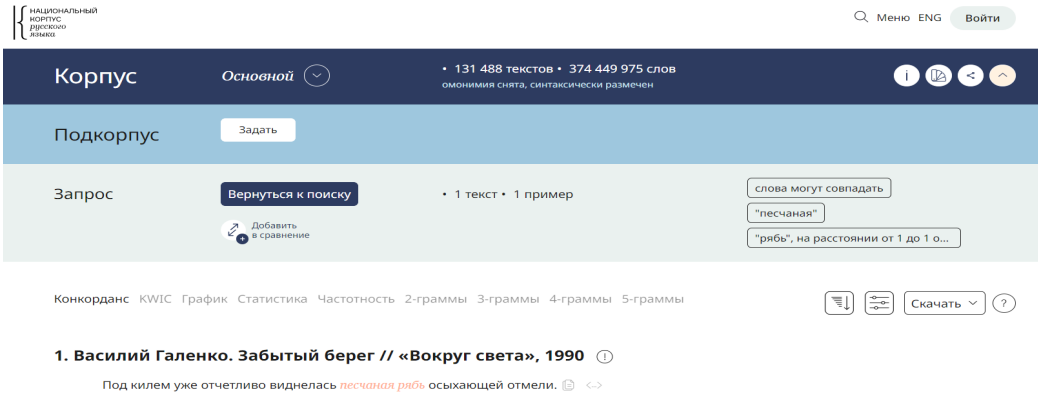

Figure 1 – The collocation “песчаная рябь” in RLNC

The given example in RLNC refers to scientific-popular magazine but it was decided to check correctness of this collocation by English-Russian dictionaries by Timofeev et al. [10] where it was found exact translation as “песчаная рябь”, in the second dictionary - Worlds Ocean Tectonic and Geomorphology: Terms and Definitions with Illustrations by A.O.Mazarovich [11], there is no such collocation found.

According to Google Books Ngram Viewer the term shows in diagram the representation of the collocation usage during given period (see Fig. 2).

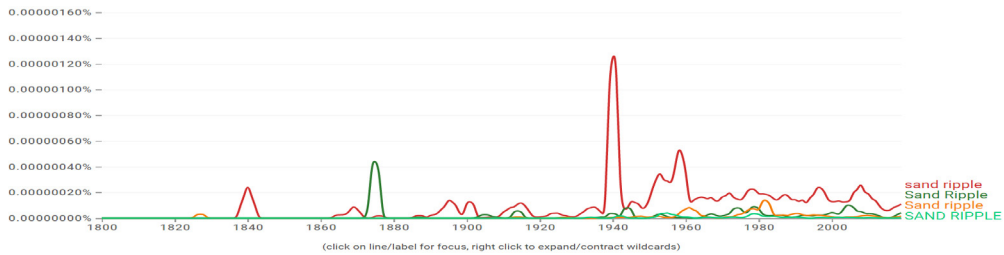

Figure 2 – Frequency of term “sand ripple” usage in Google Books

As it is given in Fig. 2, the collocation “sand ripple” was in high frequency usage in 1940s when it showed the highest point which may be justified by interest caused by the Second World War activities. However, the rapid drop of usage and then some interest in 1950-1960s followed by average decreased frequency may be a reason of lack collocation usage in English as well in translation field.

However, the proved might be unsophisticated observing “subaqueous ripple” usage using Google Books Ngram Viewer where the highest frequency was indicated in 1910-1920 with some ups and downs of interests during the following time schedule. This data means that the collocation was used in literature enough but in Russian language there is no equivalent, so the necessity to use descriptive translation is proved (see Fig. 3).

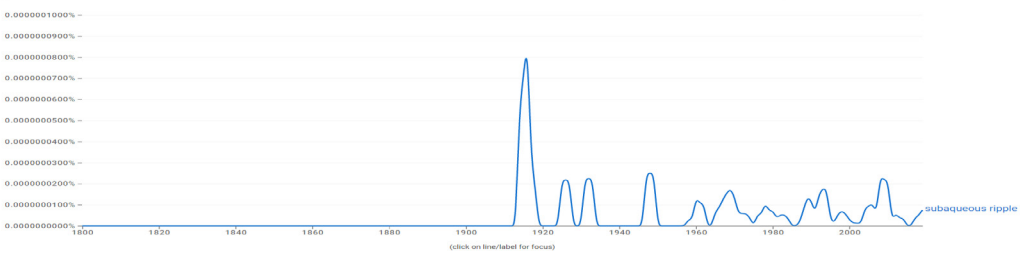

Figure 3 – Frequency of term “subaqueous ripple” usage in Google Books

While other terms are not caused any suspense, so the authors start to examine terms with insufficient translations. Thus, there is necessity to observe them in contexts.

The terminological unit “shorter impact ripples pattern”: Sand ripples photographed on Mars by NASA’s Curiosity rover in 2015 showed two distinct patterns - large ripples (meter scale) and a shorter “impact” ripples pattern (decimeter scale).

Песчаная рябь, сфотографированная на Марсе марсоходом NASA «Curiosity» в 2015 году, показала две различные модели: большую рябь (метровый масштаб) и более короткую «ударную» рябь (дециметровый масштаб).

The researchers use Russian Language National Corpus as well as both dictionaries and have found no results of “ударная рябь” collocation. It gives the evidence that this collocation is not sophisticated in this context. So, it was observed the possibility of other translation as well as possibility to omit “impact” as a part in translated text regarding to the text totally. In translation, there is no need to translate the word “impact” with the word “ударная” into Russian language as it gives no sense to Russian speaking audience and confuses the reader, which is against of pragmatic goal of translation scientific-popular texts. The translator may omit such word with latter compensation which is possible according to the context or give descriptive translation based on concretization approach, but here it is excessive. According to Raymond van den Broeck who sees deconstructive translation as a tool of interpreting texts with “abusive fidelity” mode [13], it may be sometimes useful to omit some parts when the original text is so intensive with lexical components which are against of translation language’s norms.

The next insufficient translation of the terminological unit “impact mechanism of the particles”, again refers to inappropriate translation of the word “impact” which has here the meaning of “воздействие”. The content with this terminological unit is following:

The prevailing theory proposed since then argues that the smaller scale ripples are produced by the impact mechanism of the particles transported by the wind like normal ripples on Earth and the larger ripples form due to hydrodynamic instability like subaqueous ripples.

Преобладающая теория, предложенная с тех пор, утверждает, что рябь меньшего масштаба создается механизмом удара частиц, переносимых ветром, как обычная рябь на Земле, а рябь большего размера образуется из-за гидродинамической нестабильности, например, такой, как возникает на дне водоемов.

As it is seen in the context, the “impact” in a sense of “hit” works insufficient as here is shown the wind affection on sand. So, the translation may be the next:

Преобладающая теория, предложенная с тех пор, утверждает, что рябь меньшего масштаба возникает из-за воздействия ветра на частицы песка, переносимые ветром, как обычная рябь на Земле, а рябь большего размера образуется из-за гидродинамической нестабильности, например, такой, которая возникает на дне водоемов.

The term “impact” is necessary to investigate using syntagmatic shift with presents the reason of error occurring. The observation in The Corpus of Contemporary American English (COCA corpus) is essential as it gives information about real usage of the word in speech (see Fig. 4).

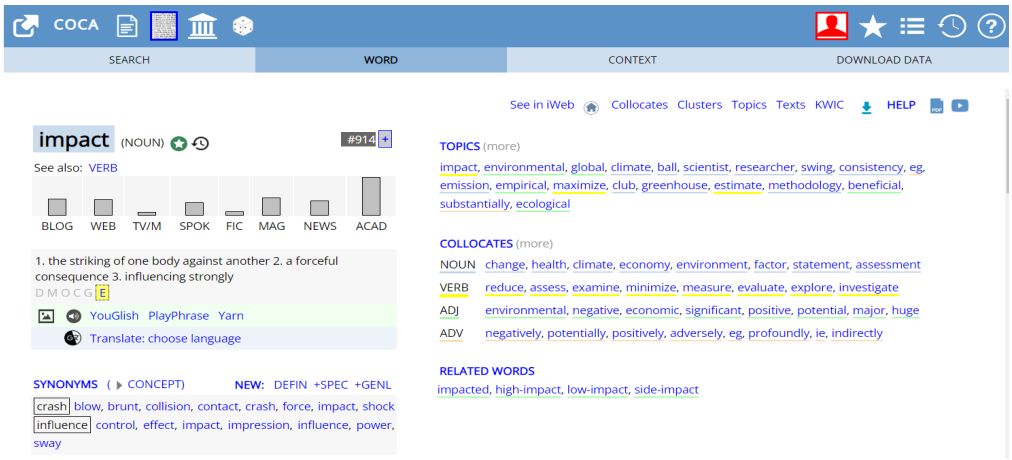

Figure 4 – The word “impact’ in COCA Corpus

As Figure 7 illustrates the word “impact” may be collocated in context with a noun or a verb, an adjective or an adverb depending on the author aim. It mostly used in academic contexts, lesser in magazines, newspapers, blogs, and websites. Topics of its frequent usage is environmental, methodological, scientific themes. Thus, it does less evidence of translation mistake done in the

context, so it was decided to check the frequency of the term usage by Google Books Ngram Viewer, (see Fig. 5).

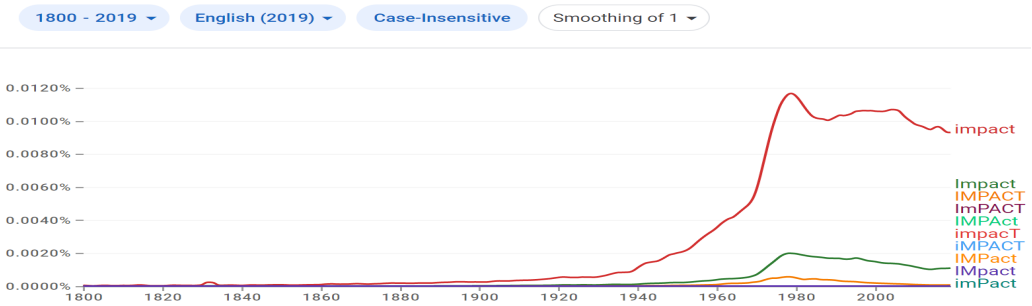

Figure 5 – Frequency of term “impact” usage in Google Books

As it is illustrated in Diagram 3, the popularity of the word “impact’ feels some decrease since high jump before 1980 which may cause polysemantic character of the term. It faced enlargement of semantic basement which leads to misunderstanding which can be justified by Multitran dictionary means (Fig. 6).

Figure 6 – Translation of word “impact” in Multitran dictionary

Figure 6 shows that word “impact” has multiple possible translations into Russian language because of its polysemantic feature. The mistaken equivalent is the second in line of possible variations which influenced negatively on choice reason. While adequate equivalent is the seventh in line. It evidences to contextualization [7] when any term or word should be justified by context and its relevance.

Conclusion

In conclusion, it worth noting that term translation may cause some problems if there is no equivalent in the language of translation; or as Pym denotes the problem occurs when the lexical unit refers to localization which is solved only through adapting it by internationalization or globalization [14]. This concept of localization theory has sense when we work with terminological units with

narrow localization impact and complicated for translating by descriptive tools. The next problem in translation terms refers to mistaken perception of them by translator and it leads to errors which is tiredly connected to pragmatism.

Pragmatism here is represented by three sides. The first is what the original text's author wants to tell, the second is how the translator understands it and how reproduces in the language of translation and the third is how the target audience percepts this translation and is this perception is the same as the perception of the original audience is. It is obvious that in some cases the perception of translator was missed, and it caused incorrect translation which influenced on perception of translated text's audience.

Thus, in translation of scientific-popular text is important to understand the original text and evaluate the translation tools and pick only those which help to achieve the same pragmatic effect as it is contemplated by author. The important fact is relevance and contextualization of words in translating process mustered by Zi-Xia Chang [7].

REFERENCES

[1] Streltsov A.A. Osnovy nauchno-tekhnicheskogo perevoda: Angliyskiy–Russkiy [Basic of scientific-technical translation: English-Russian]. – Moscow: FLINTA, 2019. – 148 s. [in Rus.]

[2] Garbovskiy N.K. Teoriya perevoda [Theory of translation]. - Moscow: Moscow University Press, 2007. – 544 s. [in Rus.]

[3] Bayekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh. Translating International Terms for Mining Industry // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2019. – No 1(126). - Pp. 173-182. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-126-1-173-182.

[4] Kulmanov S. Qazaq tili terminologiyalyq qopynyn aleueti (sandyq zhane salalyq korsetkishterdi taldau) [The potential of the terminological fund of the Kazakh language (analysis of quantitative and qualitative indicators)] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2021. – No 3(136). – B. 50-62. [in Kaz.]

[5] Nessipbay A. Sh. Linguistic Features of Hybrid Terms in Modern Kazakh Language // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Philology Series. – 2022. – No 2 (65). DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.011.

[6] Wang R. Context Adaptation and Marine Engineering English Translation // International Conference on Applied Social Science Research (ICASSR 2013). – Shanghai, China. Atlantis Press, 2013. – Pp. 227-229. DOI: 10.2991/icassr.2013.59.

[7] Chang Z.-X. A Cognitive-Pragmatic Model for Translation Studies Based on Relevance and Adaptation // Canadian Social Science. – 2009. – Vol. 5. – No 1. – Pp. 88-111. DOI: http://dx.doi.org/10.3968/j.css.1923669720090501.008.

[8] Scarpa F. Pragmatic aspects of scientific and technical translation // In: The Routledge Handbook of Translation and Pragmatics. – London: Routledge, 2019. – Pp. 279-294.

[9] Dubrovskaya Yu.A. Cognitive and pragmatic technologies in the process of practice-oriented training of mining engineers // Bulletin of Krasnoyarsk State Pedagogical University named after V.P. Astafiev. – 2022. –Vol. 60, Iss. 2. – Pp. 24-35.

[10] Timofeev P.P., Alekseev M.N., Sofiano T.A. English-Russian Dictionary of Geology: Approx. 52,000 terms. – Moscow: Russky Yazyk Publishers, 1988. – 541 s. [in Rus.]

[11] Mazarovich A.O. Worlds Ocean Tectonic and Geomorphology: Terms and Definitions with Illustrations / Ed. by N.V. Mezhelovsky. – Moscow: GEOKART: GEOS, 2018. – 440 s. [in Rus.]

[12] Semenov A.L. Osnovy obchey teorii perevoda i perevodcheskoy deyatelnosti [Fundamentals of the general theory of translation and translation activity]. – Moscow: Academy, 2008. – 160 s. [in Rus.]

[13] Broeck R. Second thoughts on translation criticism: A model of its analytic function // The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation, 2014. – Pp. 54-62. (SCOPUS)

[14] Pym A. Exploring Translation Theories. – NY: Routledge, 2014. – 178 p.

КӘСІБИ МӘТІНДІ АУДАРУ КЕЗІНДЕГІ ТЕРМИНДЕРДІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ БЕЙДЕТУ

*Искакбаева А.А.[1]
*[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ғылыми-көпшілік мәтіндер кең аудитория үшін когнитивтік байлық пен қолжетімділікті біріктіретін ерекше функционалдық стилі бар мамандандырылған дискурстың түрі ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – мақсатты аудиторияның фондық білімі мен оқылатын тілдің коммуникативтік нормаларын ескере отырып, арнайы саладағы ғылыми-көпшілік мәтіндерді аудару кезінде терминдерді прагматикалық бейімдеу қажеттілігін анықтау.

Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары ғылыми-көпшілік мәтінді және оның аудармасын талдау, терминдерді жеткізудегі типтік қиындықтарды анықтау, прагматикалық бейімдеу әдістерін (отырмау, нақтылау, сипаттамалық аударма) зерттеу, сонымен қатар аударманы қабылдауға оқырманның фондық білімі мен лингвистикалық құзыреттілігінің әсерін анықтауды қамтиды. Жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы арнайы мәтіндердегі терминдердің прагматикалық бейімделуін кешенді түрде зерттеу бұрын жүргізілмегендігінде. Жұмыс ғылыми-көпшілік дискурсты аударудың ерекшеліктері туралы түсінікті кеңейтеді және оқу және аударма мақсатында пайдалануға болады. Зерттеу әдістемесіне түпнұсқа және аударма мәтіндерге сапалы талдау, корпустық талдау, лексика-семантикалық трансформацияларды талдау, сонымен қатар мақсатты аудиторияның терминдерді қабылдау деңгейін анықтауға бағытталған әлеуметтік лингвистикалық сауалнама (n=64) кіреді. Зерттеу

барысында кейбір геологиялық терминдердің орыс тілінде бекітілген баламалары жоқ екені анықталды, бұл прагматикалық бейімделуді қажет етеді. Көп мағыналы терминдердің сөзбе-сөз қайталануынан туындаған аударма қателері тіркелді. Қорытындылар ғылыми-көпшілік мәтіндерді тиімді аудару тек лексикалық дәлдікті ғана емес, мәтіннің прагматикалық бағытын да ескеруді қажет ететінін растайды.

Зерттеудің құндылығы – авторлар геология саласындағы ғылыми-көпшілік мәтіндердің аудармасын когнитивтік-прагматикалық көзқарас призмасы арқылы алғаш рет жүйелі түрде қарастырды. Арнайы терминдердің прагматикалық эквивалент және аудармалық бейімделу теориясының дамуына үлес қосылды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы нәтижелерді аудармашыларды даярлау тәжірибесінде қолдану мүмкіндігінде, ғылыми-көпшілік мәтіндерді аударуға арналған әдістемелік құралдарды әзірлеуде және терминологиялық бейімдеу саласында аударма стратегияларын жетілдіруде.

Тірек сөздер: аударма, термин, прагматикалық бейімделу, когнитивтік қолжетімділік, арнайы мәтін, мақсатты аудитория, аударма стратегиясы, фондық білім, контекстік, корпустық талдау, терминологиялық эквиваленттілік

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ТЕРМИНОВ ПРИ ПЕРЕВОДЕ СПЕЦИАЛЬНОГО ТЕКСТА

*Искакбаева А.А. [1]
*[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются научно-популярные тексты как разновидность специального дискурса, обладающего особым функциональным стилем, сочетающим когнитивную насыщенность и доступность для широкой аудитории. Целью исследования является выявить необходимость прагматической адаптации терминов при переводе научно-популярных текстов в специальной области с учетом фоновых знаний целевой аудитории и коммуникативных норм языка перевода. Основные направления и идеи исследования включают анализ научно-популярного текста и его перевода, выявление типичных затруднений при передаче терминов, исследование приемов прагматической адаптации (опущение, конкретизация, описательный перевод), а также выявление влияния фоновых знаний и языковой компетенции читателя на восприятие перевода.

Научная и практическая значимость работы заключается в том, что ранее не проводилось комплексное исследование прагматической адаптации терминов в специальных текстах. Работа расширяет представление о специфике перевода научно-популярного дискурса и может использоваться в образовательных и переводческих целях. Методология исследования включает качественный анализ оригинального и переводного текстов, корпусный анализ, анализ лексико-семантических трансформаций, а также социолингвистический опрос (n=64), направленный на определение

уровня восприятия терминов у целевой аудитории. Исследование выявило, что часть геологических терминов не имеет устоявшихся эквивалентов в русском языке, что требует прагматической адаптации. Были зафиксированы ошибки перевода, вызванные буквальным воспроизведением полисемичных терминов. Выводы подтверждают, что эффективный перевод научно-популярных текстов требует не только лексической точности, но и учета прагматической направленности текста.

Ценность исследования состоит в том, что авторы впервые системно рассмотрели перевод научно-популярных текстов в области геологии через призму когнитивно-прагматического подхода. Внесен вклад в развитие теории прагматического эквивалента и трансляторной адаптации специальных терминов. Практическое значение работы заключается в возможности применения результатов в практике подготовки переводчиков, разработке учебных пособий по переводу научно-популярных текстов и совершенствовании переводческих стратегий в области терминологической адаптации.

Ключевые слова: перевод, термин, прагматическая адаптация, когнитивная доступность, специальный текст, целевая аудитория, стратегия перевода, фоновые знания, контекстуализация, корпусный анализ, терминологическая эквивалентность

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 28.08.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the author:

Iskakbayeva Ainur – M.Ph.S., doctoral student in «Translation Studies (western languages)», Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Senior-lector of High School of Humanities, Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz, https://orcid.org/0009-0009-4161-4387

Автор туралы мәлімет:

Искакбаева Айнур Алибаевна – магистр филологических наук, докторант по специальности «Переводческое дело (западные языки)», Факультет филологический, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Сеньор-лектор Высшей школы гуманитарных наук, Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан, e-mail: iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz , https://orcid.org/0009-0009-4161-4387

Информация об авторе:

Искакбаева Айнұр Әлібайқызы – филология ғылымдарының магистры, «Аударма ісі (батыс тілдері)» мамандығы бойынша докторант, Филологиялық факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Гуманитиралық ғылымдардың жоғары мектебінің сеньор-лекторы, Каспи қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан, iskakbayeva_ainur@live.kaznu.kz, https://orcid.org/0009-0009-4161-4387

UDC 81-119: 347.78.034
IRSTI 16.31.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.032

GENDER LINGUISTICS AS AN IMPORTANT DIRECTION OF THE TRANSLATION STUDIES

*Saduakassova A.B.[1], Konyratbayeva Zh.M.[2]
*[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. In recent decades gender linguistics has become one of the most dynamically developing areas of humanities research, significantly influencing contemporary translation studies. The topic's relevance stems from increased attention to issues of gender representation in language and the rethinking of the translator's role as a mediator of cultural and social values. In the context of globalization and the expansion of intercultural communication, translation serves not only as a bridge of conveying content but also as a tool for shaping public perceptions of gender roles, identity and equality. The insufficient development of the methodological foundations for gender-oriented translation analysis determines the scientific significance of this study.

The aim of this article is to identify the theoretical and practical foundations of gender linguistics as an important area of translation studies and determine its influence on translation strategies. To achieve this goal, the following tasks are proposed: analysis of key concepts in gender linguistics; identification of translation transformations of gender-marked units; identification of the level of translation adequacy concerning gender-specific terms and phrases; analysis of the similarities and differences of Kazakh and English gender-marked units at the lexical context.

The methodological basis of the study is based on linguistic analysis, comparative and discourse analysis, as well as elements of a critical approach to translation. The material includes examples of literary texts demonstrating differences in the transmission of gender-specific meanings.

The study found that gender linguistics significantly expands the traditional framework of translation studies by focusing on the ethnocultural and social aspects of translation. A conclusion is drawn regarding the need for a systematic integration of gender analysis into translation theory and practice as a prerequisite for ensuring the adequacy, ethics, and cultural sensitivity of interlingual communication.

Keywords: translation, linguistics, gender-specific units, gender, masculinity, femininity, literary text, kinship terms, anthroponyms

Introduction

The modern humanitarian paradigm is characterized by the integration of social, cultural and linguistic approaches aimed at studying humanity through the lens of communication. Language is the primary tool for constructing social reality, shaping worldviews and expressing cultural values. At the turn of the

21st century, the humanities underwent a so-called anthropocentric turn, when humans and their speech became the central objects of study. In this context, gender linguistics, a relatively young but rapidly developing field that explores the relationship between language and gender as a sociocultural category, has acquired particular significance.

The concept of gender in linguistics is viewed not simply as a biological difference between men and women, but as a socially constructed system of roles, expectations, and norms that reflects a society's culture. Language serves not only as a concept of describing the world but also as a mechanism for its formation, creating stable notions of "masculinity" and "femininity". In her research A. V. Kirillina underlines that gender is a key element of the linguacultural picture of the world. Through linguistic consciousness a person understands social relations between the sexes [1].

The emergence of gender linguistics is associated with the development of feminist linguistics in the 1970s. Robin Lakoff is considered the founder of this field. The scholar argued that language not only reflects women's social position but also helps maintain it [2]. Her ideas laid the foundation for the analysis of language as an instrument of social power and inequality. Deborah Tannen, Judith Butler, Janet Holmes and others followed her ideas and demonstrated that gender differences in speech are not biologically determined but are the results of cultural and social practices.

Gender linguistics is not limited to describing the characteristics of male and female speech. It aims to uncover the social function of language: its role in the reproduction and transformation of social structures, norms and identities. Language acts as a "mirror of society" but also as an active factor in sociocultural change.

Gender linguistics actively developed in the 1990s and 2000s within Russian and Kazakh researches. Linguists (E. Goroshko, A. Kirilina, T. Kryuchkova, H. Nurseitova and others) began a systematic study of gender differences in language, including in the context of Russian, Kazakh, English and other Turkic cultures. In Kazakhstan interest in gender linguistics is linked to processes of social modernization, ethnocultural revival and democratization of public consciousness, making the analysis of gender in language particularly relevant. In the Kazakh linguistic school particular attention is paid to how traditional notions of "er" (man) and "aiel" (woman) shape the symbolic system of Kazakh culture.

G. Shokym and B. Khasanuly also made an important contribution to the development of gender issues, examining language as a tool of reflecting ethnic identity and cultural stereotypes, including gender aspects. In their works, they emphasize that the Kazakh language captures stable cultural notions of the roles of men and women, preserving traditional forms of respect and etiquette, but simultaneously demonstrates a tendency toward modernization and the neutralization of gender roles in the context of globalization.

B. Khasanuly, analyzing the ethnolinguistic foundations of Kazakh culture, draws attention to the fact that gender differences in language are closely linked to national concepts – "namys" (honor), "ar" (dignity), "kadir" (merit), "paryz"

(duty) – which define moral and social expectations regarding men and women. He notes that studying these concepts allows for a deeper understanding of the mental foundations of Kazakh gender identity, expressed through proverbs, metaphors, idioms and ritual vocabulary [3].

Thus, the works of G. Shokym and B. Hasanuly demonstrate that gender linguistics in Kazakhstan is developing in close connection with ethnolinguistics, cognitive linguistic and cultural studies. Their approach is based on the interaction of the traditional and the modern, reflecting Kazakhstani scholarship's desire to preserve cultural continuity while adapting it to new humanitarian ideals – equality, tolerance and intercultural dialogue. It should be noted that Kazakhstani linguistics is developing its own school of gender studies distinguished by its comprehensive and interdisciplinary nature. Gender is not considered in isolation, but as part of a system of national values and social communication.

The concept of gender began to be considered in translation in the second half of the 20th century. As A. G. Mikhailova emphasizes, gender in linguistics is a sociolinguistic and ethnocultural phenomenon, and it must be considered in translation studies and intercultural communication [4]. Today, gender in translation studies is examined from various perspectives, enabling the field to develop comprehensively:

1. The gender of the translator. It was from this perspective that the very first studies of gender translation studies were conducted. This approach explores the differences between male and female translators. The intersection of gender linguistics and translation studies examines the concepts of "woman" and "man" not only in linguistic terms, but also how they are conveyed in translation, whether their meaning changes, whether it is softened or strengthened or remains neutral. It is significant to mention that Lori Chamberlain is generally considered one of the earliest and most influential researchers who studied the intersection of gender and translation. Her article "Gender and the Metaphors of Translation" (1988) became a key work in which translation was conceptualized through gender metaphors of power, subordination, "fidelity" to the original and the author-translator hierarchy. She emphasizes that in the Western tradition, translation has long been described through gender hierarchies: the "original" was associated with authority, primacy and power, while the "translation" was associated with dependence, secondary nature, and the demand for "fidelity" [5]. In her work, Chamberlain finds similarities in the relationship between the original and translated text and the relationship between genders. This is explained by the fact that it has always been believed that a translator should be "faithful" to the original text and should not change it. In other words, the "original text – translated text" concept shares the same dominant-subordinate relationship as the concept of "man" and "woman". After, the field began to develop not as a side topic, but as a distinct field of research. Many scholars like Sherry Simon made significant contributions with her book Gender in Translation (1996), which is directly characterized as the first comprehensive study of feminist issues in translation theory and practice, and Luise von Flotow with her book Translation and Gender (1997), which systematized the main strategies of feminist translation.

Also, linguistics specialists began analyzing and conducting various experiments on the differences in the language of female and male translators. Many of them had similar results:

– women use emotionally expressive meanings more often than men;
– women more often break complex sentences into simple ones;
– women are more likely to "play" with punctuation: they use ellipses and exclamation marks at the end of a sentence, while men end the same sentence with a period;
– male translators tend to translate precisely and more "literally" and do not frequently alter sentence structure.

2. Textual characteristics of gender. This is approach where linguists research gender-marked elements within the text itself and conduct various analyses of the source and target languages. To be more precise, here gender is considered at the level of grammar, lexis, semantics, pragmatics and discourse. From the perspective of studying gender at the text level the following questions were raised: how to translate gender-marked vocabulary and how to convey feminine and masculine forms in target language. The literary text of any nation is rich in cultural and ethnic values and stereotypes that reveal a particular image of people's lives. Reproducing the original gender metaphors is one of the primary responsibilities of translators.

Researchers point out that gender differences manifest themselves differently in languages with different grammatical systems, as a result translators are constantly faced with a huge dilemma: should they use domestication or foreignization during translation? Should they preserve ethnocultural units in the original language or should they make the translation easier to read and adapt it to the target language?

This aspect of gender translation is being widely explored by Kazakhstani researchers, as examining gender in three unrelated languages (Kazakh, Russian and English) raises the question of gender translation to a new level. Various nuances must be considered: gender in grammar, sentence structure, the presence of equivalents for certain gendered words, phrases, metaphors, phraseological units, proverbs and so on. G. Shokym broadly examines the issue of gender from the perspectives of phonetics, grammar, lexis and stylistics, providing numerous examples in Kazakh and Russian. Through a comparative analysis, the author concludes that gender is more often manifested at the lexical level than at the syntactic and morphological levels [6, p. 156].

3. Gender as an ideology of translation. This approach closely related to feminists' translation studies and identifies the reflection of gender not from the biological terms and translator's sex, but through the positions and values of translator. Here positions can be political, cultural, religious, patriarchal or feminist. For example, a translator with a particular political viewpoint may interpret a text in a way that emphasizes or softens its edges, depending on their position. Similarly, a translator who values a particular culture and ethnicity may choose to preserve or compensate for gender-specific cultural elements in the translation.

All these aspects of gender linguistics and translation studies are closely interconnected in one way or another. But one thing is certain: translators' language may differ due to various external factors unrelated to the text.

Materials and methods

The empirical base of the study consists of examples from Kazakh literary texts and proverbs reflecting traditional and modern ideas about men and women. The material was chosen by the need to analyze gender-specific terms and units at the lexical level in a cross-cultural comparison. "Contemporary Kazakh Literature: Prose Anthology" was chosen as the research material due to its relevance and a wide range of gender-marked terms it contains. This material allows us to see how language captures gender differences and how these differences change under the influence of society and culture.

The following methods were used for analysis:

1. Discourse analysis – to study how gender is expressed in literary texts.
2. Comparative method – to compare the characteristics of gender expression in Kazakh and English languages.
3. Contextual analysis – to identify hidden meanings and evaluative nuances.
4. The cultural-historical method connects linguistic phenomena with the traditions and worldview of the Kazakh people.

Kazakh and English languages have different ways of expressing gender, which allows us to identify the specifics of conveying gender meaning in translation.

Results and discussion

G. Shokym categorized the manifestation of gender in lexical level into several important groups:

1. Kinship terms. Names of relatives and close people are particularly prominent in gender linguistics. They vary depending on gender, age, level of closeness and cultural customs (for example, among Kazakh people it is impolite to use the name of an elder) [6, p. 145]. The Kazakh language is quite rich in kinship terms, which also exhibit dialectical peculiarities: the concepts "tate" and "koke" are used to address men in some regions, and women in others. This rich linguistic diversity poses a number of challenges for translators. It should be underlined that Kazakh literary texts from past centuries are quite difficult to read and include various kinship terms. This study examines excerpts of Kazakh literary texts, which were translated into English directly from Kazakh:

Table 1. Gender-marked kinship terms and their translation

Kazakh literary text	**English translation**	**Footnotes**
Аталық *атасымен* бірге Тобышақтыға осы жолбарыс бармағанда— кім барады? [7, p. 56].	Who but this bold tiger would dare set out for Tobyšaḳty with his Atalyḳ *ata*? [8, p. 3]	*Ata* – lit. 'grandfather'; respectful form of address to an older man.

Ой, *жеңеше-ай*, біліп тұрып, несін айтасың? [7, p. 56].	Oh, *žeņeše*, why say that, when you already know? [8, p. 3]	*Žeņeše* – form of address to an older sister-in-law or, generally, an older married woman.
Алтыннан ардақты, күмістен салмақты атамыз бен анамыз, жан *бауырым* Сүлеймен, *қарындасым* Ханзада! [7, p. 61].	More precious than gold, purer than silver, my worthy parents, my beloved little brother Sùlejmen and little sister Hanzada! [8, p. 9]	-
Мектепте Тарбақбай *аға* бізге мылтық атып үйретті ғой [7, p. 58].	Tarbaḳbaj *aġa* taught us how to fre a rife at school [8, p. 5]	Aġa – respectful form of address to an older man, which can be translated as 'brother', 'uncle'.
Әй, жазған *бауырым-ау*, қона жату қайда қазір? [7, p. 64].	Hey, *kinsman* given to me by God, what is all this about staying for the night? [8, p. 12]	-

Comparing the original text and the translation, we can see that in some cases, transcription techniques were used in the translation, and footnotes with definitions of terms were provided. These passages certainly demonstrate that the Kazakh language has a broad system of kinship terms. All the highlighted terms in Table 1 have a dual meaning. For example, the word *"ata"* can be used in two contexts: 1. referring to a grandfather (father's or mother's father); 2. it is also a general term of address for older men. Similarly, the word *"zheneshe"* refers to a sister-in-law (the wife of an older brother) or a general term of address for married women (older than the addresser). The next term *"aǧa"* also has two meanings: it refers to an older sibling, and it's also a general term of address for an older male. The mentioned temrs were translated into English by using procedure of transcription and giving a definition in foornotes.

The kinship term *"karyndas"* was translated into English by giving the equivalence: "little sister". *"Karyndas"* denotes a younger sister and is also a general term for younger women. It should be emphasized that the term "karyndas" is used exclusively by males in Kazakh culture. Females, however, use the term *"sinli"*. Another thing on that term is that in Kazakh there are two different terms for "older sister" *(apke, apa)* and "little sister" *(karyndas, sinli)*, which means that there are an age and gender categorization in Kazakh, while in English it is used as "sister" with no gender identification of an addresser and only a supplementation of adjectives can identify the age differences.

The next kinship term *"bauyr"* appears in two different passages and its meaning changes in each of them: in the first example, "bauyr" refers to a sibling, while in the second sentence it denotes a "close, dear person" who isn't actually relation. The first one was translated like "little brother", here translator used technique of addition and clarified the age difference. The second term of "bauyr" was translated as a "kinsman", which causes ambiguity since the text does not specifically indicate whether the participants of the dialogue are related or not. However, this translational distortion is not critical and doesn't change the meaning of the text.

2. Domestic lexis. G. Shokym includes words related to everyday life, housekeeping, farming, national food and clothing, jewelry items in this category. Kazakh national clothes clearly reflect the national aesthetic tastes, lifestyle and

social relations of the people with their own characteristics. Clothing to a certain extent reflects the age and gender differences, social characteristics, and ethnic background of people [6, p. 151].

Kazakh vocabulary is distinguished by a huge number of names of traditional clothes and decorations. In this approach cultural and ethnic differences between genders are revealed very well. Through the elements of clothing, it was possible to determine the marital status and social class of a person in past centuries. This explains the presence of a rich vocabulary of national clothing in Kazakh literary texts. Here are some examples for this category:

Table 2. Gender-marked domestic lexis and its translation

Kazakh literary text	**English translation**
Ақ түбіт шәлімен басын тұмшалап орап тастаған ақсұр келіншек мені енді ғана байқап, озып барып атын тежеді [9, p. 13].	White-faced, *with a tightly knotted, white down shawl on her head*, she didn't immediately see me [8, p. 80].
Құдайға шүкір, қара төс, *қара балғаның* арқасында өзіне жұрттың ісі түскенмен, өзінің жұртқа ісі түсіп жарымапты [10, p. 62].	Thanks to his *black hammer* and anvil, he seldom approached others for anything; it was generally they who came to him [8, p. 184].
Қарабала орнынан тұрды. *Тымағын* киді. *Қамшысын* ұстады [10, p. 70].	Karabala got up, put on his *fur hat* and took up his *whip* [8, p. 208].

Compared to the previous examples, these excerpts lacked footnotes in English and were translated using equivalent English terms: *shawl, black hammer and whip.* All of these words and phrases are gender-specific terms that describe everyday life, occupation or clothing. However, the last example includes the clothing term *"тымақ"* which was adapted and translated as "fur hat", which distorts the concept. Firstly, *"тымақ"* was an exclusively male item of clothing; secondly, according to Kuralbayuly's dictionary, "tymaq is made from animal skin" [11, p. 607], which is not exactly fur. In this context, it would be more appropriate to translate this gender-specific component using the transcript ("tymaq") and provide a footnote, as this word is an ethnocultural descriptor.

3. Anthroponyms. In the anthroponymy of any culture, there are female and male names, which complement knowledge about the world, and in their semantics reflect the conceptual national worldview, cultural and social phenomena inherent in men and women [6, p. 153]. In addition to people's names, the Kazakh language has many nicknames and respectful forms of address where proper names slightly change their structure:

Table 3. Anthroponyms and their translation.

Kazakh literary text	**English translation**	**Footnotes**
Келдің бе, *Қызталақ?* [7, p. 56].	Well then, you *misbegotten youngster,* so you've shown up then? [8, p. 3].	-
Оу, *Атеке,* күн еңкейіп қалды [7, p. 64].	Oı, *Ateke,* the Sun is declining towards the end of day [8, p. 12].	Ateke – respectful form of address to someone called Atalyq.

Міне, сүйткен *Қарабала* қара шал болғанша бұл ауылда әлі оны ешкім *«Қарекең»* деп көрген жоқ [10, p. 87].	If at times someone came to see him from another auyl and addressed him as *Ḳareke* [8, p. 198].	Bala – boy or child, Ḳara – ‘black’ or ‘swarthy’, making Ḳarabala – ‘a swarthy boy’.

In the first excerpt we can notice *“Қызталақ”* as a form of address, it’s actually not the character’s name, but a nickname. According to Kaliev’s Explanatory Dictionary of the Kazakh Language, the word “қызталақ” has two meanings: born out of wedlock and a scoundrel, a klutz (as an endearment) [11, p. 276]. In this context, it is used as a word for pampering and affection. The translation uses “misbegotten youngster” which is not entirely correct, as the author was clearly describing how the old man spoils the child using the word of endearment. In this context it would be more appropriate to omit the word “misbogotten” or give the equivalent meaning “slob”, in order to underline the special bond of an old man and child. Next excerpt includes the address to an older, respectful person, that is why the actual name of character changes its phonetic structure: *Atalyk* becomes *Ateke.* It was translated properly by using transcript and the description was given in footnotes. The same is in the next example: *Karabala* becomes *Kareke.* In addition, it was given in footnotes the etymology of the proper name. It is obvious that without footnotes and descriptive explanation of such ethnic features of Kazakh culture it would be confusing and hard to read to target language readers. That is why it is significant to cover all ethnocultural gender-marked units’ explanations and do not overuse the method of adaptation in translation.

The study analyzed 11 gender-marked units from various Kazakh literary texts and their translation in English. It should be noted that these units are not only gender-marked but also ethnocultural elements. Of these 11 examples, five were translated using transcription and provided explanatory footnotes; the remaining six were translated by giving equivalents and by the method of adaptation. Distortions in the translation were also identified, and more appropriate translation options were proposed. From the lexical point of view there are some clear differences between two genders. While men tend to use jargon and vocabulary that clearly expresses emotion, women pay attention to the connotation of words and use metaphorical, positive, emotional words and phrases [12]. The male characters are frequently depicted as strong, resilient, and stoic, while female characters, although often portrayed with complex emotions, are generally represented in more passive roles, reflecting the patriarchal norms that shaped Kazakh society at the time [13].

Conclusion

Concept of “gender” is developing dynamically in translation studies and is closely knotted with such areas as social linguistics, psycholinguistics, cultural linguistics and intercultural communications. The theoretical foundation of gender linguistics significantly contributes to the analysis and research of translation studies. It should be noted that each linguist has their own perspective

and approach to the issue, but compared to Western research, it seems that gender research in Kazakhstan is more systematic and well-founded. One of the reasons is that Kazakh linguistics views gender through the lens of ethnoculture rather than through feminist, patriarchal and political approaches. Another reason is the rich vocabulary of the Kazakh language, where the concepts of "women" and "men" are clearly expressed. However, compared to English and Russian, Kazakh is grammatically gender-neutral. While there is gender-specific pronouns in English and Russian, and gender-specific verb endings in Russian, in Kazakh the pronouns for women and men are denoted by only one word, and the verb forms are not differentiated.

The following results were identified during the study:

1. Many gender-marked terms were translated correctly, using transcription and explanations. However, some terms were adapted and translated distortedly, resulting in them losing their ethnocultural connotations.

2. Many gender-marked terms in the Kazakh language (especially cognate terms) extend beyond simple "words" and have "conceptual meaning". For example, "ana" (mother), "bauyr" (close person), "karyndas" (little sister), etc. Therefore, it is especially important for the translator to understand the context and semantic meaning of the text.

3. While translating gender-marked terms, it is not enough to know only the languages and translation methods; it is also important to understand the cultural and traditional background. For example, in Kazakh culture, "kelin" (daughter-in-law) should not call her husband's relatives by their first names (especially men), etc.

It is important to understand that, as noted above, translators can also differ in their translations. Such differences are influenced by factors such as the translator's gender, their position and principles, and the translator's choice to fully adapt the text to the target language or preserve the text's ethnocultural nuances. Although Kazakhstani researchers have studied the issue of gender in linguistics for many years, the relationship between gender linguistics and translation is a relatively young branch of science. Currently, Kazakhstan has a dictionary of gender terminology, which consists of only 78 words and phrases and requires expansion. Furthermore, the goal is to create a dictionary with ready-made translations of gender-marked units in three languages (Kazakh, English, and Russian).

The results and proposals of this study will contribute not only to translation studies and gender linguistics, but also to intercultural communication, sociolinguistics and psycholinguistics.

REFERENCES

[1] Kirilina A. V. Gender i gendernaya lingvistika na rubezhe tret'ego tysyacheletiya [Gender and gender linguistics at the turn of the third millennium] // Voprosy psikholingvistiki. – 2021. – № 3 (49). – S. 109-147. [in Rus.]

[2] Lakoff R. Language and women's place // Language in Society. – 1973. – № 2. – Pp. 45-79.

[3] Khasanuly B. Q. Zhubanovtyñ genderlik zhiktelimder zhonindegi paiymdaulary [Zhubanov's views on gender classifications] // Zhubanov tagylymy: khalyqaralyq gylymi-praktikalyq konferentsiya materialdary. – Aqtobe, 2005. – B. 15-24. [in Kaz.]

[4] Mikhailova A. G. Sotsiokul'turnyi podkhod k izucheniyu gendera [Sociocultural approach to the study of gender] // Visnyk SevDTU. Vyp. 96: Pedahohika: zb. nauch. pr. – Sevastopol: Vyd-vo SevNTU, 2009. – S. 41-43. [in Rus.]

[5] Chamberlain L. Gender and the metaphors of translation // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 1988. – Vol. 13, Iss. 3. – Pp. 57-74.

[6] Shoqym G. Genderlik lingvistika negizderi [Basics of gender linguistics]. – Almaty: Ekonomika baspasy, 2012. – 188 b. [in Kaz.]

[7] Murtaza Sh. Boitumar: angimeler [Boitumar: stories]. – Almaty: Raritet, 2006. – 253 b. [in Kaz.]

[8] National Bureau of Translations. Contemporary Kazakh Literature: Prose Anthology. – Latimer Trend, 2019. – 608 p.

[9] Ysqaq Q. Qonyr kuz edi [Quiet Autumn]. – Qasym baspa uii, 2021. – 78 b. [in Kaz.]

[10] Kekilbaev A. Tasbaqanyn shobi [The tortoise's herb] // Shygharmalary. – Almaty: QazAqparat, 2013. – 271 b. [in Kaz.]

[11] Kaliyev B. K. Kazakh tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. – Keremet Media, 2023. – 496 b. [in Kaz.]

[12] Rysbek A. Zh. Korkem matinderdi audarudagy genderlik aiyrmashylyqtar [Gender differences in the translation of literary texts] // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "Philological Sciences". – 2021. – Vol. 60, No. 1. – B. 88-98. DOI:10.48371/PHILS.2021.60.1.011 [in Kaz.]

[13] Saduakassova A., Isabekova U.K., Laura B. K., Bakirova S.A. Classification and Translation of Generic Names in Literary Texts // International Journal of Society, Culture & Language. – 2025. – № 13(1). – Pp. 147-159.

ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКА АУДАРМАТАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ

*Сәдуақасова А.Б.[1], Қоңыратбаева Ж.М.[2]
*[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Соңғы онжылдықтарда гендерлік лингвистика гуманитарлық ғылымдарды зерттеудің ең қарқынды дамып келе жатқан салаларының біріне айналып, қазіргі аударма зерттеулеріне айтарлықтай әсер етті. Тақырыптың өзектілігі тілдегі гендерлік мәселелерге көбірек назар аударудан, дәстүрлі нормативтік модельдерді қайта қараудан және аудармашының мәдени және әлеуметтік құндылықтарының делдалы ретіндегі рөлін қайта қарастырудан туындайды. Жаһандану және мәдениетаралық коммуникацияның кеңеюі жағдайында аударма тек мазмұнды беру үшін ғана емес, сонымен қатар гендерлік рөлдер, жеке бас және теңдік туралы қоғамдық түсініктерді

қалыптастыру құралы ретінде де қызмет етеді. Гендерлік бағытталған аударма талдауының әдіснамалық негіздерінің жеткіліксіз дамуы бұл зерттеудің ғылыми маңыздылығын анықтайды.

Бұл мақаланың мақсаты - гендерлік лингвистиканың теориялық және практикалық негіздерін аударма зерттеулерінің маңызды саласы ретінде анықтау және оның аударма стратегияларына әсерін сипаттау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер ұсынылады: гендерлік лингвистикадағы негізгі ұғымдарды талдау; қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік өкілдіктің ерекшеліктерін қарастыру; гендерлік таңбаланған бірліктерді берумен байланысты аударма трансформацияларын анықтау; және аудармашының гендерлік мағынаны құрудағы рөлін бағалау.

Зерттеудің әдіснамалық негізі лингвистикалық талдауға, салыстырмалы және дискурстық талдауға және аудармаға сыни көзқарас элементтеріне негізделген. Материалда гендерлік мағыналардың берілуіндегі айырмашылықтарды көрсететін әдеби мәтіндердің мысалдары келтірілген.

Зерттеу гендерлік лингвистика аударманың жасырын идеологиялық және әлеуметтік-мәдени аспектілеріне назар аудару арқылы аударма зерттеулерінің дәстүрлі шеңберін айтарлықтай кеңейтетінін көрсетті. Аударма стратегияларын таңдау қабылдаушы мәдениеттегі гендерлік стереотиптердің қайталануына немесе трансформациясына әсер ететіні көрсетілген. Гендерлік талдауды аударма теориясы мен практикасына жүйелі түрде интеграциялау тіларалық қарым-қатынастың барабарлығын, этикасын және мәдени сезімталдығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды деген қорытындыға келді.

Тірек сөздер: аударма, лингвистика, гендерлік бірліктер, гендер, ер адам концептісі, әйел концептісі, көркем мәтін, туыстық атаулар, антропонимдер

ГЕНДЕРНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК ВАЖНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

*Садуакасова А.Б.[1], Коныратбаева Ж.М.[2]
*[1,2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

Аннотация. В последние десятилетия гендерная лингвистика стала одной из наиболее динамично развивающихся областей гуманитарных исследований, оказывая значительное влияние на современные исследования перевода. Актуальность темы обусловлена повышенным вниманием к вопросам гендерного представительства в языке, пересмотром традиционных нормативных моделей и переосмыслением роли переводчика как посредника культурных и социальных ценностей. В контексте глобализации и расширения межкультурной коммуникации перевод служит не только мостом для передачи контента, но и инструментом формирования общественного восприятия гендерных ролей, идентичности

и равенства. Недостаточное развитие методологических основ гендерно-ориентированного анализа перевода определяет научную значимость данного исследования.

Цель данной статьи – определить теоретические и практические основы гендерной лингвистики как важной области исследований перевода и установить ее влияние на стратегии перевода. Для достижения этой цели предлагаются следующие задачи: анализ ключевых понятий в гендерной лингвистике; рассмотрение специфики гендерного представительства в казахском и английском языках; выявление переводческих трансформаций, связанных с передачей гендерно-маркированных единиц; и оценка роли переводчика в конструировании гендерного смысла.

Методологическая основа исследования базируется на лингвистическом анализе, сравнительном и дискурсивном анализе, а также элементах критического подхода к переводу. Материал включает примеры литературных текстов, демонстрирующих различия в передаче гендерно-специфических смыслов.

Исследование показало, что гендерная лингвистика значительно расширяет традиционные рамки переводоведения, фокусируясь на скрытых идеологических и социокультурных аспектах перевода. Показано, что выбор стратегий перевода влияет на воспроизведение или трансформацию гендерных стереотипов в принимающей культуре. Сделан вывод о необходимости систематической интеграции гендерного анализа в теорию и практику перевода как предпосылки для обеспечения адекватности, этичности и культурной чувствительности межъязыковой коммуникации.

Ключевые слова: перевод, лингвистика, гендерно-маркированные единицы, гендер, концепт мужчина, концепт женщина, художественный текст, родственные термины, антропонимы

Information about the authors:

Saduakassova Aida Berikkyzy – doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-1400-9994, e-mail: aida_9464@list.ru

Konyratbayeva Zhanar Moldalievna – candidate of philological sciences, professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-1623-1674, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет:

Сәдуақасова Аида Берікқызы – докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-1400-9994, e-mail: aida_9464@list.ru

Қоңыратбаева Жанар Молдалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-1623-1674, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Информация об авторах:

Садуакасова Аида Бериккызы – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-1400-9994, e-mail: aida_9464@list.ru

Коныратбаева Жанар Молдалиевна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-1623-1674, e-mail: zhanarkon@mail.ru

UDC 81’25
IRSTI 16.31.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.032

CHALLENGES AND PROSPECTS OF AUDIOVISUAL TRANSLATOR TRAINING IN KAZAKHSTAN

*Tastenova K.N.[1]
*[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. The speed of development of media technologies and the rise of cultural exchange has led to a considerable rise in the demand of high-quality audiovisual translation. This research investigates the current state of audiovisual translation training in Kazakhstan, identifies key challenges, and proposes recommendations for the development of specialized educational programs. The specific objectives are: (1) to analyze existing translation curricula in Kazakhstani universities; (2) to compare training opportunities with international practices; (3) to propose concrete solutions for closing the identified gaps.

The contents analysis of the currently existing educational programs and comparative analysis of the best practices of audiovisual and visual translation education across borders will be utilized in the study. University courses, professional training courses and industry reports served as the sources of data collected in order to examine the current state of education concerning audiovisual translation in Kazakhstan.

It is revealed that the results do not reflect any specialized course in the universities of Kazakhstan most of which offer the general translation courses. Courses, in their turn, offer a complete range of programs. This research shows imperative the necessity to develop and establish audiovisual translation courses.

The article is also relevant in giving insight on this discipline in the fact that there is a need to develop oriented education programs that are called to change with regard to the evolving demands in the media and translation industry. Practical importance of the work consists in the provision of recommendations to the stakeholders of the industry in Kazakhstan on how they can eliminate the skill gap and provide a better quality of audiovisual translation.

Keywords: educational programs, translation, audiovisual translation, multimedia content, training translators, international experience, media technologies, professional development, Kazakhstan

Introduction

The current phase of development of media technologies and the dynamics of information exchange is characterized by intensive integration of multimedia content into everyday life of society, hence the need to provide high-quality translations of audiovisual content in different languages.

From a sociolinguistic point of view, audiovisual translation offers many advantages. This is especially true for minority languages and the corresponding communities of speakers, which are increasingly dependent on external resources due to their reduction. The audiovisual industry has recently experienced great upheaval with the emergence of multiple streaming channels that have changed media consumption habits as well as translation practices [1].

The necessity of developing the Kazakh language in different spheres, particularly the media and the cinema, is one of the principal goals which the state had to promote since the day Kazakhstan gained independence. Special importance has been given to those activities that involved the translation and dubbing of the foreign media into Kazakh language, animated films created by the most powerful animation studios, and in some of the capital films of giant Hollywood companies. Such actions will be designed to preserve and enforce the linguistic and cultural integrity of Kazakhstan. By 2030, the national language policy and strategies are tasked with making 95 percent of the Kazakhstan population speak the Kazakh language, thus forming a massive market of audiovisual translation and localization into the Kazakh language [2].

The relevance of research in this area is driven by the growing importance of audiovisual translation in the context of globalization and strengthening of cultural exchange. The end of the 20th century saw the active development of audiovisual translation, the economic consolidation of the television and film industries and the emergence of standard distribution formats (for example, DVDs were introduced, with content that can be distributed in several languages on a single disc) [3]. In modern society, the rapid growth of the Internet and digital technologies, in turn, has significantly increased the need for audiovisual translation, which includes a wide range of activities within the translation of films, television shows, videos and other multimedia content. Audiovisual translation is the actual work to achieving success in ensuring a film or a television series can be seen by people worldwide. As most films in Kazakhstan and other series of different genres are taken by the foreign films and series (Hollywood comedies, soap operas, action films, popular Korean, Turkish and Indian series), there should be a high-quality professional film translation [4]. Currently, the educational system offers numerous training programs for translators; however, most of them specialize only in traditional types of translation - written and oral. While audiovisual translation includes a number of areas, including subtitling, voice-over and dubbing, each aspect requires expert skills due to the particular difficulties in synchronizing the auditory and visual components. The shortage of skilled workers has led to a skills deficit; the sector requires specialists who can effectively localize audiovisual content for global consumption, taking into account the linguistic, cultural and social context of the target market.

The introduction of specialized educational programs for teaching audiovisual translation is one of the most important factors on the way to ensuring

high-quality translations and creating professional competencies that meet the characteristics and requirements of the media sector. The aim of this study is to investigate the current state of audiovisual translation training in Kazakhstan, identify key challenges, and propose recommendations for the development of specialized educational programs in this field.

Materials and methods

The method of the study is a mixed method (including qualitative and quantitative analysis) accompanied by the method of sampling to investigate the modern training opportunities of audiovisual translators in Kazakhstan, neighboring Central Asian countries, and those that are not geographically close, and also discover gaps in the training programs. Analyzing educational programs and elective courses in the direction of studying audiovisual translation and the prospects of training specialists in this field is one of the grounds of the given research as Kazakhstan higher educational institutions offer quite good and high-quality educational programs and courses in higher education. Mixed research method was chosen to make the study more practically significant for universities and the professional community. The quantitative analysis allowed to determine how many universities in Kazakhstan offer courses in audiovisual translation and to determine the proportion of such programs from the total number. As a sample, 36 universities in Kazakhstan that implement training programs in the field of Translation at the bachelor's and master's levels were analyzed. The universities were selected using the purposive sampling method. Within this sample, programs containing specialized courses in audiovisual translation (subtitling, dubbing, voice-over) were identified, which made it possible to determine their prevalence and conduct a comparative analysis. We also surveyed professional courses on training in audiovisual translation that are not university-based. We compared the offline and online courses in Kazakhstan and internationally. The official websites of the courses were referred to collect data that could be compared know the opportunities that are presented to translators in the learning of audiovisual translation and becoming a professional in that area. Moreover, qualitative analysis of curricula and courses made it possible to understand the specifics of the disciplines offered, identify gaps in their structure and content. Being one of the most versatile translation subdomains, audiovisual translation increasingly gains significance nowadays due to the development of modern global society [5]. The reason behind this trend is the massive amount of media content consumption and the globalization of cultural exchange. They provide the non-native speakers of a language and people of diverse cultural backgrounds with ease of access and understanding of a message. The necessity of educational programs to develop qualified specialists in this direction is self-evident. Researchers note that audiovisual translation plays an important role not only in the process of language learning, but also in the development of cultures [6].

The evolution of the media arena and the popularity of video materials have resulted in the demand of specialists with the ability to work with audio visual sources that are rising in number. A significant aspect in this respect is the process of introducing the audiovisual translation into the educational programs which assist in designing the competencies that demand the combination of the theoretical knowledge and the practical skills in the different kind of translations [7].

In the meantime, pedagogical activities must also respond to the present needs and demands of contemporary translation market, as well as to train in the recent technologies, including automatic subtitling and utilization of the specially developed software on subtitling/editing. The studies conducted in this field suggest that towards a holistic approach that embraces technical aptitude alongside the knowledge of how to operate in an intercultural setting. This study argues that there is a need to move far beyond the conventional training in translation activities by embracing technologies, that have become an apparent resource in the professional activity of audiovisual translators [8]. Thus, the formation of highly qualified specialists in the field of audiovisual translation requires the creation of training programs that fully cover both theoretical and practical aspects of this field. The most important aspect of this undertaking is the introduction of courses in audiovisual translation into university curricula, which allows students to master professional standards and problems that modern translators face in the context of developing information technology and the experience of globalization. The most important basis for educational activities is the creation of unique undergraduate and graduate programs for training specialists in the field of audiovisual translation. The program should cover a wide range of issues that are related to audiovisual translation, such as subtitling, dubbing and voice-over, in addition to less traditional but increasingly popular forms such as audio description. In order to achieve successful student learning outcomes, the program should include both theoretical foundations and practical approaches [9].

Theoretical training is a fundamental basis for improving the understanding and analysis of the various elements related to audiovisual translation. Within the framework of theoretical courses, it is advisable to cover such issues as the basics of audiovisual translation, i.e. the theory of dubbing and subtitling; problems of cultural adaptation of content; adaptation of phraseological units and metaphors in various cultural contexts; synchronization of speech and text as a key component of audiovisual translation; as well as technical and ethical aspects, such as copyright compliance, censorship issues and policy issues.

The research paper focuses on the analysis of the current situation in translator training in Kazakhstan, paying special attention to the state of audiovisual translation training.

Results

Translation Studies is taught in 36 universities in Kazakhstan. However, these programs in the most part are aimed at general translation training in

oral and written translation, not considering specialized areas in such matters as audiovisual translation. Consequently, key areas of translation in multimedia settings such as subtitling, dubbing, and voice over- are not being systematically integrated into the curriculum.

It was established that merely 9 of the universities provided courses or fields of study pertaining to audiovisual translation. Summarized in Table 1, the analysis points to more specialized courses in this area offered by universities in Kazakhstan, including Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, KIMEP, SDU, MNU, Turan, Al-Farabi Kazakh National University, Toraighyrov University, Turan-Astana and KRU. Nevertheless, in most universities this domain is still incorporated in the general translation courses that lack the depth required to train thoroughly as a professional.

Table 1. Educational Programs in Universities of Kazakhstan

Name of the University	**Educational Programs Related to Translation Studies**	**Availability of Courses in Audiovisual Translation**
KIMEP University, Almaty	6B02301 Translation studies	Course: «Subtitling: Translation for Film and Television»
Suleyman Demirel University, Kaskelen	6B02301 Translation studies	Course “Audiovisual translation”
Maqsut Narikbayev University, Astana	6B02301 Translation studies 7M02321 Translation studies	7M02321: • Introduction to Audiovisual Translation • Subtitling • Audiovisual Translation Practice
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty	6B02304 Translation (Western Languages) 6B02302 Translation (Oriental Languages) 6B02311 Translation Studies in the field of International and Legal Relations 7M02303 Translation (Western Languages) 7M02302 Translation (Oriental Languages) 7M02304 Translation Studies in the field of International and Legal Relations 8D02302 Translation (Western Languages) 8D02301 Translation (Oriental Languages)	Course: “Audiovisual Translation”
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty	6B023 Translation studies 6B02302 Translation studies (Eastern Languages: Arabic, Chinese, Korean) M056 Translation studies 8D023 Translation studies	Course: “Media translation: content analysis and localization”

Toraighyrov University, Pavlodar	6B020700 Translation studies 7M02304 Translation studies 8D02304 Translation studies	An Audiovisual Course of the Main Foreign Language.
Turan-Astana University, Astana	6B02301 Translation studies	Elective Course: "Audiovisual Translation"
Turan University, Almaty	6B02301 Translation studies	Course: "Audiovisual Translation"
Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay	6B02302 Translation studies 7M02302 Translation studies	Course: «Audiovisual Translation»

Additionally, a comparative analysis of educational programs in both neighboring and distant countries, presented in Table 2, was conducted. The fact that there is a great number of courses to choose in other countries proves that they have a better system of turning out specialists in the given sphere. Currently, there are no unique academic courses in Kazakhstan dedicated to audiovisual translation, which is a significant indicator that there is a necessity to develop AVT instruction and integrate it into their studies. Filling this gap would help not only increase the professional competence of the translators of tomorrow but also acquaint them with the professional expertise necessary to address the needs of the audiovisual sector as the media world as a global village grows ever more demanding.

Table 2. Courses in Audiovisual Translation

Course Name	**Training Format**	**Target Audience**	**Course Program**
Kazakhstan Academy of Translation https://kta.com.kz/	Introduction to Audiovisual Translation Practice (Offline)	Translators with no experience in audiovisual translation Translators wishing to systematize their knowledge	• Fundamentals of Audiovisual Translation Theory • Basics of Subtitling • Subtitling Translation • Basics of Voice-over Translation • Basics of Dubbing Translation
School of Audiovisual Translation https://avt-school.ru/	The curriculum addresses key domains like subtitling, dubbing, voice-over, translation of film	Beginner and experienced translators	A wide range of course programs.

	and drama, translation of humor and memes, content adaptation, and the history of audiovisual practices.		
Audiovisual Translation Courses https://www.instagram.com/kino_perevod/	Film Translation (Online, Individual)	Those with an English level of Intermediate or higher	The curriculum consists of audiovisual translation basics, dubbing production processes, voice-over types, script writing style, synchronization, adaptation, and reliable sources of information.
Fundamentals of Audiovisual Translation https://stepik.org/catalog	Fundamentals of Audiovisual Translation (Online)	• Translation students • Translation and language teachers • Anyone interested in languages and translation	• Basic skills in audiovisual translation • Working with audiovisual materials • Using various translation software
AVT MasterClass https://www.avtmasterclass.com/	Audio visual translation Master class	The course is designed for translators, linguists, students, and fansubbers who want to gain professional proficiency in subtitling and audiovisual localisation.	The course offers a premium learning experience with video tutorials, practice exercises, downloadable resources, social media learning group, multi-device access, free trial of professional subtitling software, and discount.
udemy.com https://www.udemy.com/course/diploma-in-audiovisual-translation-and-subtitling/?srsltid=-AfmBOoprX-ztojfo-_1CqCim0fve-7kyr3xGANsuA4__LTWm-aN6ggO_E	Audiovisual Translation and Subtitling Course	• Students, and professionals interested in the field of audiovisual media translation • Translators who need a review of subtitling and voice replacement techniques	The trainees will be taught best practices on subtitling and dubbing, translating and localizing video content, applying the skills on film and show clips, using open-source tools, and creating fully localized video materials.
https://training.proz.com/avts	Introduction to Audiovisual Translation - Subtitling	All translators and interpreters. No previous experience needed.	Types of Audiovisual Translation Building Blocks of Subtitling Working on a Subtitling Project Subtitling Software Demonstration

https://www.ucl.ac.uk/european-languages-culture/programmes-and-courses/short-courses-continued-professional-development-cpd/centras-professional	Summer Course in Audiovisual Translation	All courses are targeted at native speakers. You must either be a professional translator or have already received some training in translation. Please note that there is no entry test and you'll be accepted on the merits of your CV.	There are four modules in the course: Dubbing, Subtitling, SDH, and Audio Description. Each module is 12 hours. The first two modules have training on particular languages, whereas the remaining two modules are taught in English.

As a result, in spite of existing educational programs in the subject of translation, there is tremendously low provision of specialized courses that could be mainly dedicated to just teaching audiovisual translation. The necessity to develop and adopt educational programs that would satisfy the actual market demands and be able to prepare the professionals to operate successfully in the dynamic world of audiovisual translation is extremely relevant.

Conversely, foreign courses combine high-tech individual approaches to audiovisual translation, technical equipment, and working practice such that graduates perform in and are in demand by the industry.

The study found that only one non-university audiovisual translation training program exists in Kazakhstan - the Kazakhstan Academy of Translation, which offers an offline course only. An overview of foreign personal audiovisual translation programs shows a higher level of educational structure, the higher focus on practical skills and technological progress.

Discussion

The modern world requires the creation of more highly developed systems of learning and approaches to educational practices that encourage good teaching, and the constant innovative development of educational practices. Universities have to be up to date [10].

To eliminate the drawbacks linked with professional training in this sphere, one should introduce practical training to the frontline. We believe that it is crucial to make students practice on real-life examples extracted out of films, TV series, video games and advertising, hence, receiving an experience in the subtitle production, as well as the dubbing procedure and audio description methodology. The use of audiovisual translation software should also be taught and most importantly mastered by the students, this includes such programs as Aegisub, Subtitle Workshop and other subtitle programs.

The number provided above is a very low one, particularly in light of the current significance of audiovisual translation. The number of scholarly disciplines that cover this topic is quite insufficient. We believe that the development of

special educational programs is necessary to equip qualified specialists in the audiovisual translation field.

Modern educational programs for training audiovisual translators should include training in the use of new technologies. This entails training in the use of specialized subtitling and dubbing programs, as well as an overview of machine translation methods and how automatic translation systems are applied in the audiovisual field, which is presented through subtitles synchronized with speech. It is worth noting that profound technological progress has led to profound shifts in the processes of transferring, acquiring and processing knowledge. Researchers in the cognitive sphere call these developments the fourth cognitive revolution. Today, our existence, the process of learning and consumption of goods and services occur in a completely new information environment [11]. At the same time, it is important to note that in addition to academic courses, it is important to create continuing education courses for professional translators interested in improving their competence in the field of audiovisual translation.

These services can have some training programs and short-term courses on definite tasks and kinds of translation. In addition to that, the development of audiovisual translator online courses is also a suitable and relevant answer in a time of increasing demands in education when flexibility and availability are more and more appreciated. Online courses can particularly be very helpful to students and professionals with inadequate time and resources. In this research paper, an investigation of courses in audiovisual translation offered outside university was taken.

The results indicate the necessity of specialized audiovisual translation training in Kazakhstan. The translation industry seems to face a skills gap, caused by a lack of specialized training that can only give professionals internationally a limited opportunity to compete with those working in the global audiovisual translation market. To overcome this, the study suggests development of bachelor level and masters level course-programs in the audiovisual translation specific to individuals. The programs must include subtitling, dubbing, voice-over translation, and accessibility, and the graduates must be well versed in the theoretical aspects and practical experience with industry grade software like Aegisub and Subtitle Workshop. Additionally, practical training should include collaborations with media companies, internships with international production studios, and exposure to real-world translation projects. Short-term professional development courses and online learning opportunities should also be expanded to accommodate working translators seeking to enhance their individual audiovisual translation expertise.

By developing specialized individual audiovisual translation education in Kazakhstan, academic institutions can contribute to the growth of a highly skilled workforce, able to satisfy the growing needs of the localized media products.

The given research can be used as the basis of further investigations into the field of individual audiovisual training and introduction of new technologies in the course of translational education.

Conclusion

The study identified the following key challenges in audiovisual translation training in Kazakhstan:

1. Lack of specialized AVT courses: Only 9 out of 36 universities offer any AVT-related content, and none has a fully dedicated AVT program.

2. Absence of dedicated bachelor's/master's programs: No university offers a standalone degree in audiovisual translation.

3. Insufficient practical training: Existing courses lack hands-on work with professional software (Aegisub, Subtitle Workshop) and real-world projects.

4. No non-university training in Kazakh: Only one offline course exists (Kazakhstan Academy of Translation); no online courses are available in Kazakh.

5. Limited international exposure: There are no established partnerships with global media companies or streaming platforms for student internships.

Based on these findings, the following recommendations are proposed for stakeholders in higher education and translation policy: develop specialized AVT bachelor's and master's programs; introduce mandatory practical modules; create online AVT courses in Kazakh; establish partnerships with Netflix, YouTube, and local media studios.

The fact that it requires international internship and cooperation with large media companies and translation agencies to achieve a decent practical preparation of students is worth mentioning. These internships will enable students to acquire professional knowledge with actual practice. International internships within film and TV companies will enable students to work with professional translators and learn what is actually required in the industry. Moreover, cooperations with the online platforms will get students acquainted with the most recent technologies and methods of media-related translation.

The training of audiovisual translators must be holistic in terms of adopting a mix of theory and practice as well as incorporating the emerging technologies. Cultural and technical specifics of audiovisual translation should be considered during running programs and apply new tools and methods of training. It should be noted that these programs should make professionals ready to work fruitfully in a very new and dynamic sphere the audiovisual media.

REFERENCES

[1] De Ridder R. Audiovisual Translation Matters: On the Sociolinguistic Importance of Audiovisual Translation // Lletres Asturianes. – 2022. – No.126. – Pp. 99-116.

[2] Nazarbayev N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva narodu Kazakhstana [Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the People of Kazakhstan] https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g [in Rus.]

[3] Van Doorslaer L., & Gambier Y. Handbook of Translation Studies. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2013. – 244 p. https://digital.casalini.it/9789027270818

[4] Tukhtarova A. S. Linguocultural barriers in audiovisual translation (based on Game of Thrones TV series) // Bulletin of Philology. – 2023. – No.46. – Pp. 256-267. https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.46.23.017

[5] Kalieva A. G., & Zhaparova A. Zh. Osobennosti i osnovnye problemy audiovizual'nogo perevoda [Features and main problems of audiovisual translation] // Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Series Philology. – 2023. – No. 2 (145). – S. 87-96. [in Rus.]

[6] Caimi A., & Mariotti C. Beyond the Book: The Use of Subtitled Audiovisual Material to Promote Content and Language Integrated Learning in Higher Education // Díaz Cintas J., & Neves J. Audiovisual Translation: Taking Stock. – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. (n.d.) – Pp. 230–243.

[7] Borghetti C., & Lertola, J. Interlingual Subtitling for Intercultural Language Education: A Case Study // Language and Intercultural Communication. – 2014. – Pp. 423-440.

[8] Gambier Y., & Gottlieb H. (Eds.). Multimedia Translation: Concepts, Practices, and Research. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001. – Pp. 275-282.

[9] Díaz Cintas J., & Remae, A. Audiovisual Translation: Subtitling. – Manchester: St. Jerome, 2007. – 272 p.

[10] Tian X. Personalized translator training in the era of digital intelligence: Opportunities, challenges, and prospects // Heliyon. – 2024. – 10(20). https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e39354

[11] Kozyulayev A.V. Obuchenie studentov audiovizual'nomu perevodu v epokhu kognitivnoy revolyutsii: k postanovke problemy // Voprosy metodiki prepodavaniya v vuze [Training Students in Audiovisual Translation in the Era of the Cognitive Revolution: Towards Defining the Problem // Issues of Teaching Methods in Higher Education]. – 2019. – No 29. – S. 48-56. [in Rus.]

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРМА САЛАСЫ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

*Тастенова К.Н.[1]
*[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Аннотация. Медиа-технологияның жедел дамуы мен мәдени алмасудың өсу тенденциясының арқасында жоғары сапалы аудиовизуалды аудармаға деген қажеттілік айтарлықтай артты. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы аудиовизуалды аударманы оқытудың қазіргі жағдайын зерделеу, негізгі проблемаларды анықтау және аудиовизуалды аудармашылардың біліктілігін арттыру бойынша кейбір ұсыныстарды ұсыну. Біздің зерттеуіміз аудиовизуалды мазмұндағы аудармашыларды дайындауға арналған мамандандырылған білім беру бағдарламаларын енгізудің өзектілігіне, заманауи аударма технологияларының салалық стандарттарға сәйкес келетін мамандардың дамуына қалай әсер ететініне бағытталған.

Зерттеуде қолданыстағы білім беру бағдарламаларының мазмұнын талдау және аудиовизуалды аударманы оқыту саласындағы озық халықаралық тәжірибенің салыстырмалы талдауы қолданылады. Қазақстандағы аудиовизуалды аударма бойынша білім берудің қазіргі жағдайын бағалау үшін университет курстарынан, кәсіби дайындық курстарынан және салалық есептерден алынған деректер жиналды.

Нәтижелер қазақстандық жоғары оқу орындарында мамандандырылған курстардың жоқтығын көрсетеді, өйткені олардың көпшілігі негізінен жалпы аударма курстарын ұсынады. Жеке курстар, өз кезегінде, бағдарламалардың толық спектрін қамтамасыз етеді. Зерттеу аудиовизуалды аударма бойынша курстарды құру және енгізудің өзекті қажеттілігін көрсетеді.

Мақала сонымен қатар БАҚ пен аударма секторларының өзгермелі қажеттіліктерін қанағаттандыратын арнайы жасалған білім беру бағдарламаларының қажеттілігін көрсету арқылы осы салаға өз үлесін қосады. Бұл жұмыстың практикалық құндылығы – ол Қазақстанның салалық мүдделі тараптарына біліктіліктегі кемшіліктерді жою және аудиовизуалды аударманың сапасын жақсарту бойынша ұсыныстарды ұсынады.

Тірек сөздер: аудиовизуалды аударма, білім беру бағдарламалары, аударма мамандарын даярлау, мультимедиялық контент, аударма, халықаралық тәжірибе, Қазақстан, медиятехнологиялар, кәсіби даму

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ АУДИОВИЗУАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА В КАЗАХСТАНЕ

*Тастенова К.Н.[1]
*[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан

Аннотация. В условиях ускоренного развития медиатехнологий и с растущей тенденцией культурного обмена потребность в аудиовизуальном переводе высокого качества значительно возросла. Целью данного исследования является изучение текущей ситуации с образованием аудиовизуальному переводу в Казахстане, выявление основных проблем и формулировку рекомендаций по повышению квалификации аудиовизуальных переводчиков. Наше исследование сосредоточено на актуальности внедрения специализированных образовательных программ для подготовки переводчиков аудиовизуального контента, как современные технологии перевода влияют на развитие профессионалов, соответствующих отраслевым стандартам.

В исследовании используется контент-анализ существующих образовательных программ и сравнительный анализ передового международного опыта в области обучения аудиовизуальному переводу. Данные из университетских курсов обучения, курсов профессиональной подготовки и отраслевых отчетов были собраны для оценки текущего состояния образования аудиовизуальному переводу в Казахстане.

Результаты показывают отсутствие специализированных курсов в казахстанских университетах, поскольку большинство из них в первую очередь предоставляют обобщенные курсы перевода. Отдельные курсы в свою очередь, предоставляют полный спектр программ. Исследование подчеркивает насущную необходимость создания и внедрения курсов по аудиовизуальному переводу.

Статья также вносит вклад в эту область, подчеркивая необходимость в индивидуальных образовательных программах, соответствующих меняющимся потребностям секторов медиа и перевода. Практическая ценность этой работы заключается в том, что она предлагает рекомендации для заинтересованных сторон в данной отрасли в Казахстане по устранению пробелов в навыках и повышению качества аудиовизуального перевода.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, образовательные программы, подготовка переводчиков, мультимедийный контент, перевод, международный опыт, Казахстан, медиатехнологии, профессиональное развитие

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 26.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the author:

Tastenova Kamilla Nurlanovna – third-year doctoral student, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0003-1427-0562, e-mail: kamilla.blv@gmail.com

Автор туралы мәлімет:

Тастенова Камилла Нурлановна – 3-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0003-1427-0562, e-mail: kamilla.blv@gmail.com

Информация об авторе:

Тастенова Камилла Нурлановна – докторант 3го курса, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0009-0003-1427-0562, e-mail: kamilla.blv@gmail.com

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

UDC 81’42:004.8:378
IRSTI 16.21.27
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.034

ACADEMIC FLUENCY AND COGNITIVE INSTABILITY IN MULTILINGUAL UNIVERSITY CLASSROOMS UNDER AI-SUPPORTED CONDITIONS

Kalibekova L.A.[1], * Kerimzhanova A.S.[2], Shakiyeva A.M.[3]
[1, *2, 3] Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University
Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The quick growth of the scope of generative AI’s impact on higher education not only affects information search procedures but is also expected to change the interaction dynamics in multilingual classrooms. Responses written with generative AI assistance typically sound fluent and structured and look academically consistent even though their conceptual stability may be in question in many instances. Such a paradox became one of the main factors that motivated the current research.

The present study examines the relationship between external fluency in academic discourse and cognitive stability in spontaneous interactions in multilingual university classrooms. It was conducted with first-year students from the faculty of “Cultural and Art” during the seven-week course of English at the B1 level with the participation of Kazakh, Russian, and Turkmen-speaking learners. The methodology comprised classroom observation, discourse analysis, and interactive methods applied under low AI use conditions. AI-based information could be employed by learners only in the initial segment of each class devoted to topic introduction and information search.

The results obtained from classroom observations revealed that preliminary preparation through AI assistance increased the level of structure fluency and vocabulary skills in response delivery in its early phases. However, with increasing spontaneity of clarification, contradiction, and argumentative dialogue, it becomes challenging to forecast cognitive stability in many cases. Indicators of hesitancy, correction processes, silencing, and translanguaging become common at those stages where independent conceptual development is required. Language

shifts are sometimes not mere deviations from academic discourse but short-term assistance for cognitive processes under conceptual pressure.

The innovation of the current study includes the reconsideration of the fluency construct delivered through generative AI as an unstable phenomenon that could be used as a tool for masking cognitive instability in academic discourse.

Keywords: academic discourse, multilingual communication, AI fluency, cognitive instability, spontaneous speech, discourse analysis, hesitation markers, self-repair

Introduction

Artificial intelligence into education has been noticeable in the recent few years. Whereas initially technology seemed like a tool that helps find the necessary information via searching, now it has become a common practice in universities' routines as well as at languages classes, where students are becoming more and more dependent on the help of generative models when preparing for their classes. The phenomenon seems most apparent in English language studies. Those students, who were previously shy about communicating spontaneously, seem more self-confident having worked with external content. They have better-structured utterances, use proper vocabulary and make answers with much more confidence.

It might seem from an outsider's perspective that a person achieves steady progress due to these skills. Yet classroom interaction can be far from being stable afterward. Some students keep communicating fluently as long as they have a chance to rely on ready answers, but once the discussion turns to clarifications, explanations or questions, they tend to stumble and lose the rhythm of talking.

Alongside this, another pattern started to emerge during the oral discourse in class. Primarily during the later questioning phase, students were expected to present or justify their views. At this stage, they explained their ideas verbally without fully relying on the written wording. At the outset, some answers sounded logically consistent and academic enough. But further along the way, it seems they tended to become less stable as soon as students started moving away from their memorized or pre-prepared structures. It seldom happened in one fell swoop. Instead, the process of degradation was manifested in specific micro-interactional features – longer silences, repetitive phrase constructions, unfinished reformulations, or instances when the respondent was trying to find their way out while still speaking.

Not all interruptions resulted in communicative failure. On numerous occasions, the students found a way back to their explanations and managed to complete the argument relatively coherently. Sometimes, their answers got disrupted halfway through the interaction. Other times, students suddenly switched to Kazakh, Russian, or Turkmen languages to express an idea and then reverted to English again. Linguistically, it might be insignificant enough to mention here. Yet it kept happening during the class observation and increasingly resembled more than a random occurrence.

The conflict between external fluency and internal instability of spontaneous explanation results in quite complex methodological problems for modern research of language education. Traditionally, academic language, which is both grammatically correct and lexically sophisticated, has been viewed as indicative of higher conceptual development. However, under the conditions facilitated by technology, this pattern proves rather questionable. In classroom communication, certain replies could sound linguistically convincing despite being based on conceptual stability.

One of the problems here lies in the very nature of generation systems which are able to generate linguistic structures prior to meaning internalization by the respondent. Thus, fluency can act as a mask of uncertainty in some cases. Nevertheless, this problem cannot be viewed simply as a result of AI usage. The crucial point is the subsequent stage at which externally induced academic speech meets live unpredictable communication requiring further explanation that cannot depend on prearranged text structures.

In fact, things become even more complicated in multilingual environments when communication does not happen within just one language system but through dynamic switching. Students using both English, Kazakh, Russian, and Turkmen switch from one language system to another especially when facing problems with communication. The majority of the existing research examine translanguaging through the prism of sociolinguistics or pedagogy since it relates to inclusion or communicative accessibility in particular. In fact, classroom observations have demonstrated an additional pattern of behavior that could not remain unnoticed within spontaneous communicative processes. In several cases, when prepared speech was about to fade, it turned out that switching to another language did not necessarily serve as a way of avoiding problems with communication but rather helped learners continue their interaction and rearrange the explanation they gave. That is why hesitation, repair, pauses, and code-switching should not be viewed as signs of communicative inefficiency in all cases.

In current debates around artificial intelligence usage in higher education, the topics of academic integrity, ethical issues, accessibility, and technological efficiency of produced academic papers continue to be of utmost interest. In contrast, little attention is paid to dynamic oral interaction, which is characterized by a need to negotiate and/or redefine meaning not as something prepared beforehand but in the process of live communication. The mentioned gap in particular comes to light when discussing multilingual environments, where fluid transitions across languages can be coupled with technologically mediated communicative processes not readily detectable at first glance.

As Kohnke, Moorhouse, and Zou argue, generative tools have slowly been introduced to language education, functioning both as instruments for accessing information and as communicative aids that influence the flow of class interactions [1]. At the same time, there are few studies on what transpires next, in the context of an unplanned discussion, with its inevitable hesitations, pauses, or transitions across languages.

The experiment took place within seven weeks in the classes of B1-level

English with the students from the Faculty of Culture and Art at the beginning of their first year of studying. In all the groups, there were multilingual academic backgrounds consisting of Kazakhstan, Russia, and Turkmen languages. Technological support was possible during the preliminary phase of familiarizing with the topic and collecting information, but during oral performance and subsequent questioning, no technological help was allowed in order to maintain conditions similar to regular university practice rather than to artificial experimental conditions. Thus, both prepared external fluency and instances of change in discourse stability during live communication could be observed.

The research will focus on the connection between academically fluent speech under technological assistance and its cognitive stability among multilingual university students. Special attention should be paid to hesitations and self-repair strategies, instances of translanguaging and interactional changes occurring due to spontaneous speech after preparatory digital work. Among other aspects to consider, the following question should be raised: can externally constructed discourse sometimes act as a masking phenomenon for temporary covering of conceptual instability in academic interaction? According to Godwin-Jones, AI language assistance usually gives more confidence to students at the initial stages of academic output creation. Nevertheless, such assistance does not necessarily provide stable performance during live communication [2].

The novelty of the research from the perspective of science consists of a different understanding of technologically mediated fluency in the multilingual context of classroom communication. In the current study, fluent externally controlled speech is viewed both as a marker of linguistic development and as a rather unstable phenomenon characterized by certain limitations, which emerge when speaking in spontaneous conversation followed by discussion. Moreover, the research involves the analysis of translanguaging not just as a sociolinguistic process but as something that may have a different interpretation. In the process of observing classes, language alternation was often perceived as a reflection of cognitive processes, i.e., thinking while being part of the discussion.

The other crucial element of the research concerns hesitations, which are usually viewed as additional speech phenomena or even as a manifestation of poor communication skills. However, in the course of the current analysis, the pauses, self-repair operations, unfinished reformulations, and silence were perceived as indicators of the cognitive processes associated with the discussed situation.

Materials and methods

The study was carried out among freshmen of the Faculty of Culture and Art during the English language classes at B1 level. The observation in the class went on for seven weeks. It included six multilingual student groups; namely, CA25-15K1 and CA25-15K2 (groups speaking Kazakh), CA25-15K4 and CA25-5K (groups speaking Russian), as well as CA25-3K and CA25-17K (Turkmen speakers). In all, there were 68 subjects in the experiment. During classes English was used as the teaching language, yet multilingual interaction often emerged in discussions within the classroom environment.

According to Cenoz and Gorter, the use of translanguaging strategies in multilingual classroom settings should not necessarily be viewed as a symptom of lack of communicative proficiency and linguistic competence on the part of learners [3]. Their approach relates translanguaging flexibility with participant involvement, discourse negotiation and cognitive adaptation associated with complex academic interactions. These ideas to some extent have shaped the methodology of the current study as well.

The experimental research involved qualitative classroom observations combined with discourse analysis and interactional analysis of developing academic interaction. Laboratory setting was consciously avoided in order to examine the natural development of academic discourse during class interaction, when communication did not take place according to any predefined model. In certain cases, discourse stayed quite stable regardless of its spontaneous character. However, other examples revealed another pattern. Once students started deviating from ready-made constructions and tried to explain things independently, various communicative problems came to the fore.

Digital tools for generating content were allowed exclusively at the first stage of familiarizing oneself with the topic. In their work, students predominantly searched for additional sources of information, deciphered unknown terminology, and gathered examples pertaining to the discussed themes in the class. Simultaneously, the employment of full-fledged essays or pre-written answers remained prohibited throughout the entire duration of observations. This arrangement allowed comparing the fluency formed outside the classroom with the interaction occurring within it.

The experimental process included several stages one after another. First of all, students were involved in regular classroom conversation without applying any kind of technology to define basic tendencies in their academic discourse. Later on, digital preparation was introduced for completing various oral tasks on such subjects as communication, culture, education, and new technologies. Having prepared, students carried out oral presentation and then were asked to provide additional clarifications, interpretations, and arguments for the statements they made. This is where hesitation, repair, pauses, and translanguaging could be clearly observed.

Table 1. Description of the research environment and participants

Stage	Activity	Area of Research
Stage 1	Classroom discussion without AI	Patterns of baseline academic speaking
Stage 2	Topic preparation using AI	Fluency and discourse management changes
Stage 3	Oral presentation	Prepared academic speaking
Stage 4	Follow-up questions	Cognitive consistency during spontaneous communication
Stage 5	Contradictions and transfer activities	Understanding flexibility
Stage 6	Group discussion and reflection	Collaborative meaning making

In Table 1, there is shown the process of experimental stages' realization carried out during the seven-week experiment period. The experiment gradually evolved from regular classroom activity to the activity that demanded some cognitive effort to perform. In particular, the experiment included tasks of reproduction of the information provided by students in an unpredictable and interactive situation when participants needed to justify their ideas spontaneously.

During the process of data collecting several resources were employed. Systematic classroom observations were made during the whole process of conducting the experiment, while some extracts of oral communication were recorded with the purpose of performing discourse analysis afterwards. In addition, reflective teaching logs were kept after each lesson in order to highlight some communicative aspects that were revealed in the classroom during the process of communication. Transcription of full lessons was not done since the aim of the study was the identification of some communicative aspects that happened unpredictably.

The focus of the research was on discourse markers that emerged recurrently in spontaneous academic discourse. In addition, both grammatical organization and other elements (for example, hesitation phenomena, pauses, self-repair structures, reformulations, language alternations) were analyzed.

Table 2. Major discourse indicators that were identified during classroom

Discourse analysis.	Characteristics Observed
Discourse Indicators	hesitation pauses, "maybe," "I think," unfinished constructions
Markers of hesitations	restarting utterances
Self-correction structures	switch to Kazakh/Russian/Turkmen
Translanguaging instances	incomplete explanation under pressure
Interpersonal instabilities	pre-rehearsed vs impromptu responses

Table 2 shows the interactional cues identified as the key discourse markers for further qualitative analysis during the research. They occurred frequently in natural academic communication of learners and especially caught the attention of the researcher when the subjects were involved in subsequent clarification and contradiction work. Hesitation, self-repair, pauses, and translanguaging were thus viewed as more than indicators of poor performance. In most cases during observation, they seemed to be related to the processes of meaning making and thinking which took place in the very process of interaction.

The study mainly concentrated on occasions when learners started with quite fluent and organized language use but faced difficulties in arguing or developing their position in academic communication later. Such interactional events gradually turned into the center of the study due to the possible distinction they could demonstrate between fluent behavior and stable conceptualization.

Results and discussion

During the seven-week period, classroom observations showed that the technologically-assisted preparation process had clearly affected the external fluency of academic speech of the students. In the first phase of oral activities, the participants demonstrated more structured and lexically complex responses. Their answers appeared more organized than those usually observed in the classroom during the previous weeks of the term. In a way, the change was kind of noticeable even from the beginning of the interaction. This feature was especially visible in students' short presentations on topics related to digital communication, education and cultural issues.They introduced the idea much more confidently and structurally. The performance gave the impression of relative academic proficiency and stability. Over the course of interaction gradually demonstrated the opposite.

In the course of follow-up questioning, when students were asked to explain or interpret their previous statements independently from any technological means, the discourse stability was gradually compromised. Students started responding with relatively clear answers, and then they began hesitating more, speaking less structurally and sometimes interrupting themselves mid-way through the conversation. These types of situations occurred frequently in multilingual classrooms, although the frequency depended on the specifics of the communicative task and the cognitive pressure experienced by the speakers. It appears that, similar to monolinguals, Rajendram believes that multilingual learners may use linguistic flexibility as both a convenient tool and a strategy for remaining active within the flow of interaction [4].

The distribution of the principal interactional markers observed during spontaneous academic speech is presented in Figure 1.

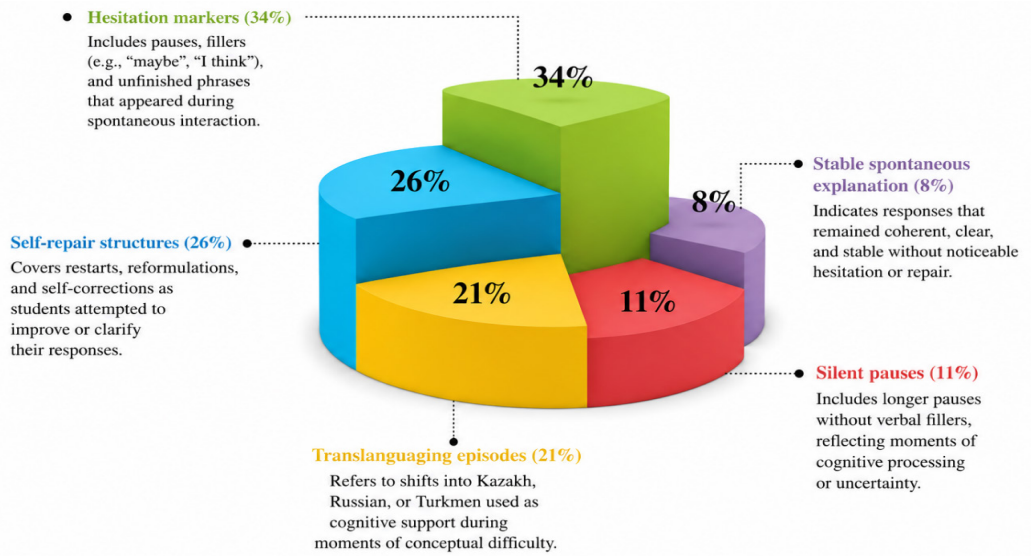

Figure 1 – Distribution of interactional markers during spontaneous academic speech

The biggest segment in Figure 1 corresponds to the hesitant phenomena (34%). They encompass pauses, incomplete phrases, filler words, and short statements like "maybe," "I think," or "how to explain." The occurrence of hesitation was more frequent when students went beyond rehearsed responses and tried to provide explanations spontaneously. It should be emphasized that hesitation was not necessarily interrupting the ongoing process of communication. In some cases, the students were able to continue elaborating their points even after making a brief pause, although the flow of communication could become somewhat unstable and sometimes uneven. This phenomenon was observed particularly in the activities where students had to transfer knowledge using new examples rather than premeditated expressions.

There was another recurring trend associated with self-repair devices (26%). Students would repeat or restart sentences, change parts of speech, or switch vocabulary usage in the middle of oral communication. Such situations were particularly obvious in the context of constructing coherent arguments or explaining certain points in conditions of communicative stress. In some conversations, the repair procedure could become directly related to the construction of meaning instead of mere correction of errors. For example, it seemed that some students, especially in multilingual classes, needed to look for clarity and meaning while speaking already. As Lin and Leung indicate, multilingual interaction in English classrooms does not necessarily occur within a single linguistic system [5].

In other words, the growing role of artificial intelligence in the process of language learning has already begun to affect academic fluency since technology-enabled speech looks structurally well-built regardless of a lack of knowledge on a deeper conceptual level [6]. A similar trend started becoming apparent in the current classroom observation with translanguaging accounting for 21% of all the discourse markers used. The use of another language was observed most actively among those activities involving collaboration and contradiction, in which case students had to struggle with conceptual difficulties during communication.

The use of other languages was never aimed at avoiding speaking English; in many cases, it helped students organize their thoughts during discussion. It seems that a number of times when people had to briefly explain some ideas in their native language and then continue in English was connected to the fact that the unpredictability and pressure in discussion increased.

Silent pauses constituted 11% of all identified features of the communication process. Contrary to usual hesitation phenomena, the majority of silent pauses occurred without fillers and quite frequently before students made efforts to provide an explanation. The interactional function of such pauses was also difficult to identify throughout the observations. In some situations, the use of silence reflected the state of doubt or difficulty experienced by students while thinking and expressing their thoughts under the pressure of communication. Sometimes, the pauses occurred due to internal processing needed before attempts to explain something. Despite being rather short, these pauses had a clear impact on changing the pace of communication within the classroom context.

According to Xu and Zhang, the use of technological resources to enhance speaking skills can be beneficial for participation and self-confidence in EFL classes while interactional problems will become evident once the discussion will start without any external help [7]. Such a trend was also seen during the current observations with only 8% of communication cases involving responses that were maintained without any hesitation, repairs, silent pauses, or code-switching. Generally, the stability of responses increased during clarification questions and argumentative discussions. At the same time, the low percentage of this phenomenon shows the inconsistency of fluent academic speech once discussion became unpredictable.

From the study findings, it was clear that technological support helped achieve greater success in organizing academic discourse in the initial stages. Having been engaged in the work with AI generation while familiarizing with the topic, the majority of learners started engaging in discussions in class with a wider vocabulary, structurally sound responses, and apparent communicative competence.

It was a different case when spontaneous communication began. When the students needed to go beyond prepared statements and start generating meanings by themselves through negotiations, externally achieved communicative efficiency was not always maintained at an equal level. There was hesitation, fragmentation of statements, and unpredictable interaction flow during negotiation or argumentation. Likewise, Moorhouse and Wong note that it is important not only to consider generative artificial intelligence as a productivity tool but also as a means capable of affecting communicative performance and discourse organization [8].

Ziegler and González-Lloret pay attention to the fact that technology-mediated language learning environments create new forms of interaction. In such contexts, linguistic performance becomes closely connected to cognitive processing. Communicative adaptation slowly takes shape as part of the same process [9]. A comparable tendency became apparent during the present classroom observation. Perhaps several evident during of translanguaging within multilingual academic interaction. A considerable body of research continue to interpret movement between languages primarily through sociolinguistic or pedagogical perspectives. The interactional patterns observed during this experiment.

Throughout classroom discussions, shifts between languages functioned less as communicative deviation. In parallel, they appeared to operate as temporary cognitive support. In a number of cases, this helped students maintain participation while reconstructing explanations under interactional pressure. Several participants temporarily shifted into Kazakh, Russian together with Turkmen through phases of conceptual difficulty.

Akishev, Kazybekova and de Lasala Porta state that modern studies conducted in Kazakhstan have already started using digital technologies and computation tools in analyzing discursive texts much more actively [10]. This case study is consistent with this general trend, but at the same time reveals

some aspects of interaction that appear specifically in spontaneous academic communication.

Firstly, it was found that hesitation phenomena do not necessarily mean that a speaker does not demonstrate high language proficiency or is not capable of effective communication. On the contrary, in many cases hesitations occurred because the learners tried to switch from prepared discourse to independent conceptual reasoning. The latter process became especially evident after preparatory work using digital tools that helped the learners gain fluency initially, but then revealed their doubts in further discussion.

From an extended view point, the findings suggest that spontaneous classroom talk occurs due to interactional instability involving fluency, hesitations, reformulations, pauses, and collaboration in meaning construction. Technologically mediated preparation had obviously led to better access to information and organization of initially constructed discourse. However, once interaction became less stable, many participants turned more and more to pauses and self-repair strategies within multilingual communicative negotiation in order to maintain explanation and participation within ongoing discussion.

In other words, interactional instability cannot always be regarded as mere failure of communication. Several episodes in classroom showed that hesitations and reformulations took place when students tried to construct their explanations beyond prepared discourse strategies. Hartman similarly mentions that technologically enhanced fluency in academic communication might produce the feeling of academic stability in the minds of students, although stability tends to weaken significantly during spontaneous intellectual interactions [11].

Conclusion

On the whole, technologically-supported academic fluency in multilingual university environments does not necessarily indicate the presence of stable conceptualization. It is possible to claim that at the beginning of oral interaction, generation was clearly useful for students' organizational efforts and vocabulary enrichment. Technological support resulted in a certain level of smoothness in communication and provided an impression of stable academic performance. However, when students had to defend and elaborate their statements, interaction turned out to be unpredictable due to the need for individual conceptual work carried out outside of any technology-based communication.

There was one recurrent element of interaction which could be observed during the observation period. Specifically, students used hesitant speech patterns, self-repairs, pauses, and language changes when they attempted to go further than the prepared speech material and express their ideas independently. It would be erroneous to think that all such cases are associated with weak language proficiency and communicative skills. At the same time, these interactional details seemed to be linked to the process of conceptual thinking taking place within oral interaction. There were students who paused before moving forward with their explanation; some students used multiple attempts or even returned to another language before completing explanation in English.

It was also found that within the learning environment, fluid language practices play a far more intricate part than suggested in related educational studies. Observation revealed that shifts between languages often appear at moments of conceptual uncertainty. On many occasions, they seemed to function as temporary cognitive support. Rather than avoiding English, students appeared to rely on another language while reconstructing explanation. This aspect appeared most clearly during contradiction tasks and follow-up questions. Such activities required students to defend their previous statements. Quite often, they also had to organize explanations under communicative pressure. There were also instances when multilingual negotiation seemed to facilitate participation in debate, as the participants searched for the proper conceptual formation.

There was another tendency that revealed itself progressively with the course of observation. Clearly, technological preparation helped participants organize the structure of their speech better and access the necessary information easier in the process of topic preparation. In many instances, however, the smooth academic flow masked uncertainty that came to light during spontaneous interaction, where the prepared structures did not provide adequate support anymore.

To conclude, the study contributes to contemporary discourse analysis. Hesitation, self-repair, pauses, and flexible language use are interpreted as not peripheral speech features. They contribute to the unfolding of interaction connected to meaning construction in real-time discourse. This research was conducted in a specific institutional context and for a comparatively short period, so there might be differences between the tendencies observed in other settings.

Declaration on the Use of Artificial Intelligence

Artificial intelligence tools were used solely for technical purposes, namely to assist in formatting the reference list in accordance with the journal requirements and translating the abstract into Kazakh and Russian. The authors take full responsibility for the content, accuracy, interpretation of results and academic integrity of the article.

REFERENCES

[1] Kohnke L., Moorhouse B.L., Zou D. ChatGPT for language teaching and learning // RELC Journal. – 2023. – Vol. 54. – No 2. – Pp. 537-550. https://doi.org/10.1177/00336882231162868

[2] Godwin-Jones R. Partnering with AI: Intelligent writing assistance and instructed language learning // Language Learning & Technology. – 2022. – Vol. 26. – No 2. – Pp. 524. https://doi.org/10.64152/10125/73474

[3] Cenoz J., Gorter D. Pedagogical translanguaging and its application to language classes // RELC Journal. – 2022. – Vol. 53. – No 2. – Pp. 342-354. https://doi.org/10.1177/00336882221082751

[4] Rajendram S. Translanguaging as an agentive pedagogy for multilingual learners: affordances and constraints // International Journal of Multilingualism. – 2023. – Vol. 20. – No 2. – Pp. 595-622. – https://doi.org/10.1080/14790718.2021.1898619

[5] Lin S.H.C., Leung A. ESL classroom interactions in a translanguaging space // Applied Linguistics Review. – 2024. – Vol. 15. – No 6. – Pp. 2397-2425. https://doi.org/10.1515/applirev-2022-0202

[6] Lee S.M. The impact of artificial intelligence on language learning and teaching // Journal of English Teaching through Movies and Media. – 2023. – Vol. 24. – No 1. – Pp. 1-15. https://doi.org/10.16875/stem.2023.24.1.1

[7] Xu Z., Zhang Y. Exploring student interaction patterns in AI-assisted EFL speaking activities // Computer Assisted Language Learning. – 2024. – Vol. 37. – No 4. – Pp. 812-831. https://doi.org/10.1080/09588221.2023.2184857

[8] Moorhouse B.L., Wong K.M. Generative Artificial Intelligence and Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2025. – 94 p. https://doi.org/10.1017/9781009618823

[9] Ziegler N., González-Lloret M. The Routledge Handbook of Second Language Acquisition and Technology. – New York: Routledge, 2022. – 506 p. https://doi.org/10.4324/9781351117586

[10] Akishev T.B., Kazybekova U.M., de Lasala Porta S. Integrating software and programming tools in linguistic and social science research in Kazakhstan // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences”. – 2025. – No 4 (79). – Pp. 43-53. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.003

[11] Hartman D.K. On the effective and ethical use of AI in academic writing // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences”. – 2024. – No 4 (75). – Pp. 9-23. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.026

ЖИ ҚОЛДАУЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙДАҒЫ КӨПТІЛДІ УНИВЕРСИТЕТТІК АУДИТОРИЯЛАРДАҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ СӨЙЛЕУ ЕРКІНДІГІ МЕН КОГНИТИВТІК ТҰРАҚСЫЗДЫҚ

Калибекова Л.А.[1], * Керімжанова А.С.[2], Шакиева А.М.[3]
[1, *2,3] М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Соңғы жылдары цифрлық мәтін генерациялау технологияларының жоғары білім беру кеңістігінде кең таралуы тек ақпарат іздеу тәсілдеріне ғана емес, көптілді аудиториялардағы академиялық өзара әрекет сипатына да ықпал ете бастады. алгоритмдік мәтін өндіру жүйелерінің көмегімен дайындалған жауаптар көбіне еркін, құрылымды әрі академиялық тұрғыдан сенімді болып көрінеді. Алайда олардың астарындағы концептуалдық тұтастық пен мазмұндық тұрақтылық барлық жағдайда бірдей сақтала бермейді. Осы қарама-қайшылық ұсынылып отырған зерттеудің негізгі себептерінің біріне айналды.

Ұсынылып отырғын мақалада көптілді университеттік аудиториялардағы спонтанды өзара әрекет барысында академиялық дискурстың сыртқы еркіндігі мен когнитивтік тұрақтылық арасындағы байланысты қарастыруға бағытталды. Жұмыс «Мәдениет және өнер» факультетінің бірінші курс студенттері арасында B1 деңгейіндегі ағылшын тілі сабақтары барысында жеті апта көлемінде жүргізілді. Зерттеуге қазақ,

орыс және түрікмен тілді академиялық топтар қатысты. Әдіснамалық негіз ретінде аудиториялық бақылау, дискурс талдауы және интеракциялық талдау қолданылды. ЖИ құралдарын пайдалануға тек сабақтың жаңа тақырыппен танысу және ақпарат іздеу кезеңінде ғана рұқсат берілді.

Аудиториялық бақылау нәтижелері автоматтандырылған тілдік құралдардың көмегімен жүргізілген алдын ала дайындық бастапқы жауаптардың құрылымдық ұйымдасуын күшейтіп, сөздік қорды қолдану сенімділігін арттырғанын көрсетті. Дегенмен түсіндіру, нақтылау және аргументативті талқылау спонтанды сипат ала бастаған сәттерде когнитивтік тұрақтылықтың біркелкі сақталмайтыны байқалды. Кідіріс белгілері, өзін-өзі түзету әрекеттері, үнсіз паузалар мен тілдер арасындағы ауысулар әсіресе дербес концептуалдық түсіндіру қажет болған жағдайда жиірек көрінді. Кейбір эпизодтарда тілдік ауысулар академиялық дискурстан ауытқу емес, керісінше, концептуалдық қысым жағдайында мағынаны сақтап қалуға мүмкіндік беретін уақытша когнитивтік тірек ретінде байқалды.

Бұл ғылыми ізденістің ғылыми жаңалығы генеративті платформалар арқылы қалыптасқан академиялық еркіндікті тек тілдік жетістік ретінде емес, спонтанды академиялық өзара әрекет кезінде когнитивтік тұрақсыздықты уақытша жасыра алатын құбылыс ретінде қайта қарастыруымен байланысты.

Тірек сөздер: академиялық дискурс, көптілді коммуникация, ЖИ еркіндігі, когнитивтік тұрақсыздық, спонтанды сөйлеу, дискурс талдауы, кідіріс маркерлері, өзін-өзі түзету

АКАДЕМИЧЕСКАЯ БЕГЛОСТЬ РЕЧИ И КОГНИТИВНАЯ НЕСТАБИЛЬНОСТЬ В МНОГОЯЗЫЧНЫХ УНИВЕРСИТЕТСКИХ АУДИТОРИЯХ В УСЛОВИЯХ ИИ-ПОДДЕРЖКИ

Калибекова Г. К.[1], * Керимжанова А.С.[2], Шакиева А.М.[3]
[1,*2,3] Южно-Казахстанский исследовательский университет
имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Аннотация. Стремительное распространение цифровых языковых технологии в системе высшего образования в последние годы стало влиять не только на способы поиска информации, но и на сам характер академического взаимодействия в многоязычных аудиториях. Ответы, подготовленные при поддержке ИИ, нередко звучат бегло, структурированно и академически убедительно. При этом их концептуальная устойчивость сохраняется далеко не всегда. Именно это противоречие стало одной из причин настоящего исследования.

Работа посвящена рассмотрению взаимосвязи между внешней беглостью академического дискурса и когнитивной устойчивостью в условиях спонтанного взаимодействия в многоязычной университетской аудитории. Исследование проводилось среди студентов первого курса факультета «Культура и искусство» в течение семи недель на занятиях английского языка уровня B1. В эксперименте участвовали казахоязычные, русскоязычные и туркменоязычные академические группы. В качестве

методологической основы использовались аудиторное наблюдение, дискурс-анализ и интеграционный анализ. Использование алгоритмических систем допускалось только на этапе ознакомления с новой темой и поиска информации.

Результаты аудиторного наблюдения показали, что предварительная подготовка с использованием ИИ способствовала более организованной структуре начальных ответов и повышала уверенность студентов при использовании академической лексики. Однако по мере того, как обсуждение переходило к спонтанному уточнению, аргументации и самостоятельному объяснению, когнитивная устойчивость сохранялась уже не так последовательно. Речевые колебания, самокоррекция, паузы молчания и переключения между языками особенно часто проявлялись в ситуациях, требующих самостоятельного концептуального осмысления. В ряде эпизодов языковые переключения выступали не как уход от академического общения, а скорее как временная когнитивная опора, помогающая сохранить участие в обсуждении в условиях концептуального напряжения.

Научная новизна исследования связана с переосмыслением академической беглости, сформированной при поддержке системы обработки текста, не только как признака языкового развития, но и как явления, способного временно скрывать когнитивную нестабильность в процессе спонтанного академического взаимодействия.

Ключевые слова: академический дискурс, многоязычная коммуникация, ИИ-беглость, когнитивная нестабильность, спонтанная речь, дискурс-анализ, маркеры речевых колебаний, самокоррекция

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 14.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Information about the authors:

Kalibekova Laura Altynbekovna – Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, e-mail: Laura_29@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6759-2336

Kerimzhanova Akmaral Seitkerimovna – Master of Philological Sciences, senior lecturer, NJSC “M. Auezov South Kazakhstan Research University”, e-mail: kerimzhan_a@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-8982-4609

Shakiyeva Aida Maratovna – PhD, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan Research University, e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9191-5155

Авторлар туралы мәлімет:

Калибекова Лаура Алтынбекқызы – аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, e-mail: Laura_29@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6759-2336

Керімжанова Ақмарал Сейіткерімқызы – филология ғылымдарының магистры, аға оқытушы, «М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті» ҰАҚ, e-mail: kerimzhan_a@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-8982-4609

Шакиева Аида Маратовна – PhD, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9191-5155

Информация об авторах:

Калибекова Лаура Алтынбековна – старший преподаватель, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова, e-mail: Laura_29@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-6759-2336

Керимжанова Акмарал Сейткеримовна – магистр филологических наук, НАО, «Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауезова», e-mail: kerimzhan_a@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-8982-4609

Шакиева Аида Маратовна – PhD, старший преподаватель, Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М.Ауезова, e-mail: shakiyeva.aida@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9191-5155

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 82.091
ҒТАХР 17.82.09
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.035

М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ОРЫС ӘДЕБИЕТІ: ИДЕЯЛЫҚ ЖӘНЕ АРХЕТИПТІК АСПЕКТІЛЕР

* Болсынбаева А.Ж., [1] Ханкей Е. [2]
*[1,2] М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Бақтығұл бейнесі Лев Толстойдың «Қажымұрат» повесімен салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талданып, батыр, құрбан және еркін адам архетиптерінің көрінісі айқындалады. Зерттеудің өзектілігі – Бақтығұл тұлғасын тек тарихи-әлеуметтік шындықтың өкілі ретінде емес, әлемдік мәдениеттегі әмбебап қаһармандық модельдердің бірі ретінде қарастыру қажеттілігінде. Қазақ және орыс әдебиеттеріндегі қаһарман архетиптерінің үндестігін саралау арқылы ұлттық образдың жалпыадамзаттық мазмұнын ашу – қазіргі салыстырмалы әдебиеттану ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі.

Зерттеудің мақсаты – Бақтығұл бейнесінің архетиптік негіздерін анықтап, оны орыс әдебиетіндегі параллель кейіпкерлермен, соның ішінде Қажымұрат тұлғасымен идеялық-психологиялық тұрғыда салыстыру.

Зерттеу барысында салыстырмалы әдебиеттану, типологиялық талдау әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде Бақтығұлдың әділет жолындағы күрескерлігі, әлеуметтік қыспаққа түскен халық өкілі ретіндегі гуманистік болмысы және жүйелі әділетсіздікке қарсы тұрған тұлғаның ішкі драмасы Қажымұрат бейнесімен сабақтастықта зерделенді. Бұл салыстыру Бақтығұл тұлғасының ұлттық әдеби дәстүр аясымен шектелмей, әлем әдебиетіндегі көркем тұлғалар қатарынан да өзіндік орын алатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық маңызы – қазақ әдебиетіндегі қаһарман концепциясын әлемдік әдеби үдеріс контексінде пайымдауға жол ашуында.

Практикалық маңызы – нәтижелерін жоғары оқу орындарының әдебиеттану курстарында, арнайы семинарлар мен салыстырмалы әдебиет пәндерінде қолдануға болатындығында. Қорытындысында Бақтығұл бейнесі әлеуметтік әділетсіздікке қарсы тұрған, қоғамдық мұратты жеке мүддеден

жоғары қоятын рухани биік әмбебап қаһарман ретінде тұжырымдалады. Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі қазақ әдебиетінде әлеуметтік әділетсіздік пен жеке тұлға еркіндігі проблематикасын жүйелі әрі көркемдік-идеялық деңгейде алғаш пайымдаған туындылардың бірі ретінде бағаланады. Шығармадағы Бақтығұл образы ұлттық әдеби контекст аясымен шектелмей, орыс әдебиетінде қалыптасқан архетиптік модельдермен типологиялық параллельдер түзетін күрделі көркемдік тұлға ретінде танылады.

Тірек сөздер: архетип, компаративистика, әмбебап, әдеби дәстүр, рухани, еркіндік, концепция, тарихи шындық

Кіріспе

М.Әуезовтің артына қалдырған рухани мол мұрасының, әлі де болса ашылмаған қырлары мен сырларының көп екендігі айтпаса да түсінікті. Әлемдегі кез-келген кемеңгер жазушының шығармашылығы тәрізді М.Әуезов шығармаларының тағлымы – таусылмас қазына.

Қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов шығармашылығы ұлттық рухани болмысты терең бейнелеуімен қатар, әлемдік әдеби үдерістермен, соның ішінде орыс әдебиетімен идеялық және көркемдік тұрғыда тығыз сабақтасып жатады. Әсіресе адамгершілік, әділет, зорлық пен зұлымдық, ар-ождан мәселелері қазақ және орыс классикасында ортақ гуманистік мұраттар аясында көрініс табады. Бұл жағынан қарасақ, Лев Толстой шығармаларындағы адамгершілік пен өмір мәнін іздеу ойлары мен Мұхтар Әуезов прозасындағы қоғам мен адам жанын терең суреттеу арасында үйлесімділік бар.

Аталған мақала «Қажымұрат» повесі мен «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасын салыстыра отырып, олардың идеялық және архетиптік қырларын талдауға бағытталады. Екі туындыда да отаршылдық қысым, әлеуметтік әділетсіздік және жеке тұлғаның трагедиясы кеңінен суреттеледі. Л.Толстойдың Қажымұраты мен Әуезовтің Бақтығұлы – еркіндік пен намыс жолында күрескен тұлғалар. Олардың тағдырынан еркіндік жолындағы күрес пен сол күрестің құрбанына айналған қаһарманға тән архетиптік сипаттарды көруге болады.

Сонымен қатар, екі шығармада да адам мен билік арасындағы қайшылық, ішкі арпалыс, тағдыр тәлкегі көркемдік шешім арқылы терең ашылады. Толстой қаһарманын тарихи-эпикалық кеңістікте бейнелесе, Әуезов қазақ қоғамының әлеуметтік-психологиялық шындығын ұлттық бояумен суреттейді. Дегенмен, екі туындыны біріктіретін ортақ идея – адамдық қадір-қасиет пен еркіндік құндылығы. Осы тұрғыдан алғанда, бұл тақырып қазақ және орыс әдебиеттерінің рухани үндестігін, ортақ архетиптік модельдерін және тарихи тағдырлар тоғысындағы көркемдік шешімдерін айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны – Лев Толстойдың Қажымұрат

повесі мен Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» шығармасы. Аталған туындылардың толық мәтіндері, сондай-ақ олардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін талдауға арналған әдебиеттану еңбектері, сын мақалалар мен ғылыми зерттеулер қосымша материал ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында екі шығармадағы кейіпкер бейнесі, тарихи-әлеуметтік жағдай, авторлық ұстаным және көркемдік жүйе салыстырмалы түрде талдауға алынды.

Зерттеу әдістері:

1.Салыстырмалы-типологиялық әдіс – екі шығармадағы идеялық үндестіктер мен айырмашылықтарды, қаһарман бейнесінің типологиялық ұқсастықтарын анықтау мақсатында қолданылды.

2.Идеялық-көркемдік талдау әдісі – туындылардағы негізгі идеялар, авторлық концепция, адам мен қоғам мәселесін ашу тәсілдерін саралау үшін пайдаланылды.

3.Архетиптік талдау әдісі – кейіпкерлер бойындағы еркіндік үшін күрес, құрбандық және әділетке ұмтылу сияқты ортақ сипаттарды анықтау үшін қолданылды.

4.Тарихи-әдеби әдіс – шығармалардың жазылу дәуірі мен тарихи жағдайларын ескере отырып, олардың қоғамдық-әлеуметтік мазмұнын түсіндіруде пайдаланылды.

Осы әдістер кешені зерттеу тақырыбының идеялық және архетиптік қырларын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді және қазақ, орыс әдебиеті арасындағы рухани сабақтастықты ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Өткен ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік ахуалын, ондағы күрделі өзгерістер мен адам болмысының психологиялық қырларын шынайы суреттеу – Мұхтар Әуезов шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі. Жазушының өмірде болған оқиғаға сүйеніп жазған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде әлеуметтік теңсіздік пен жеке адам тағдыры өзара сабақтастықта қарастырылып, әділет пен озбырлық арасындағы тартыс көркемдік тұрғыдан терең ашылады.

Әдебиет адамзат рухының көрінісі ретінде әр дәуірде қоғам мен тұлға арасындағы қайшылықты терең бейнелейді. Солардың бірі – бүлікшіл (бунтарь) тақырыбы, яғни әділетсіздікке қарсы ішкі және сыртқы күрес. Бұл идея әлем әдебиетінде де, қазақ әдебиетінде де ерекше орын алады.

Қазақ әдебиетінде бұл тақырыпта М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдары жазылған «Қараш Қараш оқиғасы» [1] повесін атауға болады. Шығарманың үш нұсқасы жазылды (1927, 1936, 1957). М. Әуезов алғашқы туындыларында адам тағдыры мен оның ішкі жан күйзелістерін бейнелеуге баса назар аударып, сол арқылы қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтар мен келеңсіз құбылыстардың шынайы сипатын көрсетуге ұмтылды. Ал, жиырмасыншы жылдардың соңында жаңа үрдіске – тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы тартысты жете суреттеуге бет бұрыс жасады. Бұл

өзгерісті жазушы 1927 жылы жазылған шығарманың бірінші нұсқасына арқау етті. Бұл шығарма алғаш рет тартысқа құрылған күрделі туынды болды. Шығарманың алғашқы нұсқасында жазушы Бақтығұл бейнесі арқылы адамның рухани тәуелсіздігі мен жеке бас еркіндігі мәселесін алға шығарады. Өз бостандығы үшін күресіп, бойындағы кек пен қарсылықты әрекет арқылы білдірген кейіпкер ақырында барынан айырылады. Соған қарамастан, болысты атып өлтіргеннен кейін де Бақтығұлдың рухы сынбайды: бұрын өзі қатты қорыққан абақты мен кісен де оның жігерін жасыта алмайды. Осылайша, шығарманың алғашқы нұсқасында еркіндікке ұмтылған дала адамының қайсарлығы мен қарсылық рухы негізгі идеялық өзекке айналады.

Шығармадағы ел өмірінің шынайы суреттері, психологиялық талдауға құрылған адам жанының ішкі бұлқыныстары, оқиға өрімдері мен қақтығыстар, мөлдіреген табиғат суреттері мен көркем тіл бәрі-бәрі әлем әдебиетінің сол дәуірдегі биік өресіне сай келетін нәрлі туынды болатын. «Қаламгердің жиырмасыншы жылдардың орта тұсында жаңа сапалық қадамдары – «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман». Осыған дейінгі шығармаларында М.Әуезов көбінесе қоғамдық, әлеуметтік қайшылықтарды ашуды, әшкерлеуді ғана негізгі нысана етіп келсе, ендігі жерде бостандық, ерік, бақыт үшін қажырлы күреске шыға алатын жандардың тағдырын көрсетуге ойысты. Суреткер өзінің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде өктемдікке қарсы наразылық білдіріп қана қоймай, әлеуметтік теңдік үшін күресе білетін езілген тап өкілінің толыққанды ұнамды бейнесін жасады» [2], – деп тұжырымдайды жазушының алғашқы кезеңдегі шығармашылығына талдау жасаған ғалым Р.Бердібаев. Демек, Бақтығұл – қазақ әдебиетіндегі әділетсіздікке мойынсұнбай, оған қарсы күреске шыққан қайсар тұлға. Оның іс-әрекетін қалыптасқан тәртіпке қарсылық ретінде ғана емес, арнамысын қорғауға және қоғамдағы әділетсіздікке қарсы тұруға бағытталған күрес ретінде бағалауға болады.

1927 жылғы нұсқасында автордың ұстанған мақсаты – тәуелсіз рухтың бүлікшіл табиғатын ашу. Бұл нұсқада Бақтығұлдың тағдыр талқысына қарсы шыққан феодалдық қоғамның барымташысы, жортуылшысының ерлік мінезі басым келеді. Осы ретте Бақтығұл тағдырының біреудің қолында емес, өзінің еркінде, өз иелігінде болуға ұмтылған адам екендігін танытады. Алғашқы нұсқада жазушы оны байдың есігінің алдында жүрген кедей етіп көрсетпейді, оның өзінің меншігі бар екенін аңғарту арқылы бостандығын аңдатады. Осы нұсқадағы жазушы аңсары ауған идея – патшалық бодандық пен феодалдық билік режімге көрсетілген қарсылық. Бұндағы суреткердің ерекшелігі Бақтығұлдың күрес жолын үлгі етіп көрсетуінде емес, өмір шындығы осы дегенді меңзеуінде. Шығарманың алғашқы нұсқасы жазылған тұста әдебиетімізде бұндай бүлікшілдік мінез көрініс таппаған. Жазушы-ғалым Т.Жұртбай «Қараш-Қараш оқиғасының» алғашқы нұсқасын «қоғам мен жеке адамның арасындағы қарама-қайшылықты, жалғыздың жанталасын бейнелеген қазақ әдебиетіндегі тұңғыш туынды» деп бағалайды [3, 43-б.].

Сондықтан да М.Әуезовтің бұл шығармаға қайта оралуын (1957 нұсқа) оның алғашқы нұсқаға көңілі толмай, көркемдік жағынан ұштай түсу ниетімен түсіндіруге әсте болмайды. Жазушының «Қараш-Қарашты» қайта жазуы сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік жағдайдың қысымынан туған мәжбүрлік болатын. Өйткені басқа шығармаларына қарағанда 1927 жылғы нұсқасындағы бүлікшіл кейіпкерден таптық, әлеуметтік сарынды жақтаушы кейіпті көрсету қолайлылау болған. Яғни, екінші нұсқадағы жазушының идеялық тұғырнамасы, алдыңғыдан мүлде басқа сипатқа ауысады.

Жазушы бұл шығармасын өңдеуге идеологиялық қысым тегеурінімен барған. Осыдан келіп шығармаға повестің бүкіл идеялық бағытын өзгертетін мүлде жаңа тарау енгізген. Осы тыңнан қосылған бөлімнің негізінде повестің ішкі құрылысына, оқиға желісіне, кейіпкерлер арасындағы тартыс және көркемдік шешім мүлде жаңаша тұрғыда өріс алған. Екі нұсқаны салыстыра оқығанда көзге бірден түсетін осы айырмашылықтардың өзінен-ақ көптеген нәрселерді қайта пайымдауға, заман ағымы суреткерді қандай ұстаным, позицияларға еріксіз алып барғандығын ашып-анықтауға итермелейді.

Шығарманың кейінгі нұсқасында Бақтығұл мен Саймасай арасындағы тартыс Тектіғұл тағдырымен сабақтастырылып, әлеуметтік сипатта тереңдей түседі. Бақтығұлдың әрекетіне інісінің өлімі үшін кек қайтару, оның есесін өтеу ниеті негіз болады. Осы арқылы жазушы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің себептері мен оның адам тағдырына әсерін ашуға басымдық береді. Ал алғашқы нұсқада кейіпкердің ішкі әлеміне, психологиялық күйзелісі мен рухани толғанысына көбірек назар аударылған. Тағдырдың ауыр сынағына тап болған адамның өзіндік жол іздеуі, қалыптасқан жағдайға қарсылығы мен ішкі рухани арпалысы шығармадағы негізгі идеялық арнаға айналады. Кейінгі нұсқада бұл бағыт өзгеріп, оқиға желісінде кедей мен бай арасындағы әлеуметтік қайшылық алдыңғы орынға шығады. Жалпы М.Әуезовтің қазақ халқының болмысын терең меңгерген қаламгер екенін, оның шығармаларында батырлық рух және ұлттық мінездің көркем бейнеленгенін көптеген зерттеу еңбектерінде қарастырылғанын жақсы білеміз [4, 288-б.]. Аталған шығарманың екі нұсқасына да ортақ басты идеялық бағдар осындай мазмұнда өрбиді. Осыған орай мақалада туындының айрықша идеялық концепциясы мен архетиптік сипаты сараланып, ол орыс әдебиетіндегі мазмұндас кейіпкерлермен типологиялық салыстыру негізінде талданады. Мұндай салыстырмалы талдау кейіпкер бейнесінің тек ұлттық әдебиет шеңберінде ғана емес, әлемдік әдеби үдеріс аясында да мәнді орын алатынын дәйектеуге мүмкіндік береді.

Бұл тақырыпта орыс әдебиетінің классиктері Л.Толстой «Қажымұрат», М.Горький «Челкаш» атты шығармаларын жазған.

М.Горькийдің қоғамдағы бүлікшіл, еркін тақырыпта жазылған «Челкаш» шығармасын сол жылдары қазақтың билік заңын, барымта мен рулық партия жігінің қыртыс-қыртысын қанық білетін Тұрағұл Абайұлы

Құнанбаев аударса, осы мазмұнда М.Әуезов тың шығарма жазды. Тұрағұл Абай баласының аяқталмаған осы аудармасы «Таң» журналының 1925 жылғы N3 санының әдебиет бөлімінде жарық көрді.

М.Горький Челкашты ұры, қаңғыбас етіп суреттегенмен, оның адамдық қасиетін, бойындағы қайрат пен күштің адам игілігі үшін жұмсалу керектігін көрсетсе, М.Әуезов Бақтығұлдың езгіде жүріп, адамдық қасиетін жоғалтпайтын күш-қайратын жазады. Бақтығұл мен Челкаштың ұқсастығы аз емес. Еркіндікті көздеген ол – біреуге тәуелді болуға, аяғын тұсаулауға қарсы. Өзіне-өзі қожа болу. Сондықтан ол – өз ортасынан, қайыршыланған деревнядан күн көріс іздеп кеткен шаруа өкілі. М.Горький «Челкаш» шығармасы арқылы өз ортасынан адасып, оның мүддесін түсінбейтін, бірақ кейіпкерінің адамдық бейнесін жоғалтпағанын көрсетеді. Ол Челкаштың тонаушылық, зұлымдық істерінің өзінен ірі қимылды көрсетеді. Оны қорқақ пен жеке меншіктің құлына айналған адамдарға қарсы қояды. М.Әуезов те Бақтығұлды бай-болыстардың езгісіне қарсы қояды. Болысқа оқ атуында отаршылдыққа қарсылық бар. Шығармада Челкаштың өз ортасында көрсеткен қарсылық күшінің әлсіздігі, шектеулілігі, болашағы жоқ бүлікшілдігі көрсетілген. Бірақ Горький әлеуметтік теңсіздік пен қанаушылыққа қарсы күрестің бағытын айқындап, оның тарихи-әлеуметтік негізін ашуға ұмтылды. Бақтығұлдың қарсылығы да стихиялы сипатта болды, дегенмен Әуезов те қарсылықтың белгілі бір жолын көркемдік тұрғыда меңзейді.

Орыс әдебиетінде осы тақырыпқа қалам тартқан ұлы жазушы Л.Толстой 1906 жылы күнделік дәптеріне былай деп жазыпты: «Қыдыруға шықтым. Күзді күні таңертең. Күн тамаша жібектей жұмсақ, жылы, жапырақтардың иісі аңқиды. Таңырқарлық жаратылыстың кең дала, қалың орманы, суы, құсы, аңмен бірге адамдар да өзіне басқа қала жасалынды жаратылысын соғып жатты; зауыт моржасы, сарай, атсыз арбасы, дауыстаушы сияқты нәрселері пайда болып жатыр. Сұмдық, еш уақытта түзеуге болмайды». Сол жылы тағы бір жерінде мынандай сөз жазған: «Кеше күзгі жыртылған қара топырақты сүдігірмен келе жаттым. Әзірше көзге айдалған қара топырақтан басқа бір тал көгерген шөп көрінбейді. Бір мезгілде жиектегі шаңдатқан жолдың бойынан бір шоқ «татар» көрдім. Паясы үшеу екен: біреуі сынып, кірленіп ұйпалақтанған ақ гүл салбырап тұр; енді бірі о да сынған, қара топыраққа былғанған, сабағы сынып, балшық боп қалыпты; үшінші паясы бүйірге қарай қисайып тұр, бірақ шаңданып қарайғанмен, әлі тірі, ортасы болмашы қызарады. Сол кезде Қажымұрат есіме түсті. Жазғым келеді. Ақтық өмір қалғанша тырысып бағады. Осынша кең даладағы шалғын шөптен жалғыз ғана өзі қалыпты. Алдыңғы бірінші, екінші сынық гүлге «тамаша жаратылыс» өмірін сүйеу көзімен қарайды. Оның өз бетімен өскендігі, бүтіндігі, көріктілігі мұның жүрегін тербетеді» [5, 403-б]. Бұл күнделіктегі үзінді 1933 жылы Алматыда 164 бет көлемінде басылып шыққан орта, орталау мектептің 6-сыныбына арналған «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» деп аталатын оқулықтан алынып отыр. Аталмыш оқулық жазушының елу томдық академиялық

толық басылымының 7-томына ешбір өзгеріссіз сол қалпында ұсынылды. Оқулықтың «Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті (1870 жылдар мен 1905 жылдар арасы) деген екінші тарауында Л.Н.Толстойдың өмірі мен шығармашылығына тоқталып, «Қажымұрат» шығармасына талдау жасалған. Әуезовтанушы, ғалым Талатбек Әкім осы оқулыққа жазған ғылыми түсініктемесінде оқулықты үш автор болып жазғанымен жетекшілікті М.Әуезовтің өзі жасағандығын айтады. Авторлардың бірі Молдағали Жолдыбайұлы мен Әлібек Қоңыратбаев. Кітаптың жазушы мұрағатында төлнұсқа ретінде сақталған бір данасында қайсысы қай тақырыпта жазғандары көрсетілген екен. Л.Н.Толстойдың өмірі мен шығармашылығын жазушы, сыншы, аудармашы Ә.Қоңыратбаев жаған [5, 481-б].

Лев Толстой «Қажымұрат» повесін әдеби шығармашылығының кемелденген шағында 1896 жылы жаза бастады, шығарма жазушы қайтыс болғаннан кейін оның жарық көрмеген бірқатар еңбектерімен қоса 1912 жылы ғана жарияланды [6].

Повестің басты кейіпкері, 1851 жылы орыстардың жағына өтіп, Шәмілдің тұтқынында қалған отбасын құтқару үшін тауға қашып, мерт болған Шәміл наибы тарихи тұлға Қажымұраттың өмірі туралы туынды. Екі туынды да нақты тарихи оқиғалар негізінде жазылып, тарихи және көркем шындықты сабақтастыра отырып, еркіндік үшін күрескен тұлғаның рухани болмысын айқындайтын реалистік повесть ретінде бағаланады.

Лев Николаевич Толстой – әлем әдебиетінің ең ұлы гуманист жазушыларының бірі. Оның «Қажымұрат» повесі – адам мен билік, еркіндік пен зорлық, ар мен намыс тақырыптарын терең философиялық деңгейде бейнелеген шығарма. «Қажымұрат» повесінің негізінде I Николай заманында Кавказда болған шынайы тарихи оқиға суреттеледі. Толстой бұл шығармасын жазу барысында көптеген тарихи құжаттарды пайдаланған: хаттар, күнделік жазбалары, деректік очерктер мен ресми мәліметтерге сүйенген. Оның қолында Чернышев пен Воронцовтармен жазысқан Николайдың хаттары, сондай-ақ Николайдың өз қолы қойылған баяндама-құжаттар болған [5, 404-б]. Осы тарихи деректер I Николай, Чернышев, Воронцов және басқа да сол кезеңдегі белгілі тұлғалардың бейнесін шынайы әрі нанымды етіп көрсетуге Толстойға зор мүмкіндік берген.

Л.Толстойдың «Қажымұрат» повесіндегі басты кейіпкер – қиын таңдаудың құрбаны болған, соңына дейін күресіп, өз сеніміне адал қалған қайсар тұлға. Оның рухының беріктігіне таңданбау мүмкін емес. Жазушы Қажымұрат бейнесі арқылы отбасы мен жақын жандардың адам өміріндегі айрықша маңызын терең көрсетеді. Қандай ауыр жағдай болса да, адам баласы рухын түсірмей, ар-намысына берік болуы керектігін аңғартады.

Повесте таулықтардың өмірі, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жан-жақты суреттеледі. Бір қырынан кавказдықтар қатал мінезді, ержүрек

халық ретінде бейнеленсе, екінші қырынан мейірімді, адал, намысшыл жандар ретінде көрініс табады. Осылайша, автор олардың болмысын қарама-қайшылықта емес, тұтас әрі шынайы сипатта ашады.

Қажымұрат қатыгез, қатаң мінезді кейіпкер ретінде бейнеленгенімен, жазушы оны жатсынбай, керісінше, іш тарта суреттейді. Қажымұраттың бүлікшіл әрекеті – жеке тұлғаның еркіндігі мен ар-намысын қорғауға бағытталған күрес. Ол Шамильдің қатал билігіне де, орыс патшалығының отаршылдүстемдігінедемойынсұнбайды.ЛевТолстойкейіпкердітрагедиялық бунтарь ретінде бейнелейді: ол рухани тұрғыдан жеңілмегенімен, тағдыр тәлкегіне ұшырайды. Соған қарамастан, оның қарсылығы моральдық биіктікке жеткізеді – ол ешкімге құл болмай, азат рухымен қаза табады. Қажымұрат – екі саяси күштің қыспағында қалғанымен, ешқайсысына бағынбаған қайсар тұлға. Оның бүлігі – отбасы, ар-намыс және еркіндік жолындағы жанқиярлық күрес.

М.Әуезовтің«Қараш-Қарашоқиғасы»менЛ.Толстойдың«Қажымұрат» повестерін жақындастыратын басты ерекшелік – тарихи шындық пен адам тағдырының өзара сабақтастықта суреттелуі. Екі қаламгер де нақты өмір оқиғаларын көркемдік негізге ала отырып, кейіпкерлердің күрделі тағдыры арқылы әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздіктің зардаптарын көрсетеді, адам еркіндігі мен ар-намыс мәселесін алдыңғы қатарға шығарады. Осы үндестіктерді негізге ала отырып, аталған шығармалардағы кейіпкерлер тағдыры мен идеялық-көркемдік ұқсастықтарды салыстыра қарастыруды мақсат еттік.

М.Әуезов шығармаларының мазмұнына үңілгенде, олардың қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңдермен тығыз байланыста өрбитінін байқауға болады. «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бақтығұл бейнесінің негізінде өмірде болған тарихи тұлға – патша өкіметінің озбырлығына қарсы тұрғаны үшін түрмеге қамалып, кейін жер аударылған Тұрар Рысқұловтың әкесі Рысқұл Жылқайдаровтың тағдыры жатыр. Повесть оқиғасы қазақ даласындағы нақты өмір шындығынан бастау алып, жазушының сол кезеңдегі қоғамдық жағдайға қатысты өзіндік пайымы мен көркемдік көзқарасы арқылы өрбіген [7, 265-б].

Л.Толстой бұл туындысында тарихи оқиғаларды ғана емес, адамзат рухының мәңгілік үлгілерін, яғни архетиптерді көрсетеді. Кейіпкер Қажымұрат бейнесі арқылы жазушы батырлық, еркіндік, құрбандық және рухтың мәңгілігі сияқты түрлі идеяларды ашады. Повестегі басты кейіпкер Қажымұрат – адам мен билік, еркіндік пен зорлық, өмір мен өлім арасындағы мәңгілік күрестің көрінісі. Бұл образды талдау арқылы біз Толстойдың гуманистік философиясын және мәңгілік архетиптік бейнелерді танимыз. Қаһармандар өздері қорғансыз деп санағандарды қорғауға шығады. К.Юнг бойынша, ұжымдық бейсаналық жаппай санада белгілі бір көріністер арқылы білдірілуі мүмкін, яғни жалпыадамзаттық түпнұсқалар – архетиптер арқылы. Әр түрлі халықтарда әр дәуірде олар детальдарында едәуір өзгеруі мүмкін, бірақ базалық әмбебап құрылымын жоғалтпайды. Орыс мәдениетінде қаһарман архетипінде жауынгерлік қыры

басым, сондықтан алғашқы қаһарман бейнелері батырлар мен жауынгер князьдар ретінде көрінді. Уақыт өте келе оларға солдат пен казак бейнелері қосылды» [8]. Сол казак бейнелерінің бірі Қажымұрат.

Батыр архетипі – әлем әдебиетінде ең көне әрі кең тараған үлгі. Бұл бейне адамның әділет пен ар-намыс жолындағы күресін білдіреді. Қажымұрат – дәл осындай батырдың айқын бейнесі. Ол әділдік пен намыс үшін соғысты, өз халқын, отбасын қорғау жолында бәріне қарсы тұра білді және өлімге мойымай, соңына дейін ерлік танытты. Жалпы батыр архетипі – сыртқы жеңіс емес, ішкі рухани ерліктің белгісі сияқты. Бұл Толстойда физикалық күш емес, адамгершілік қайсарлықтың символы ретінде көрінеді. Л.Толстой үшін Қажымұраттың нағыз жеңісі – рухының сынбауында. Ал Бақтығұл болса, бай-манаптардың зорлығына қарсы шықты, өзінің намысы мен інісінің кегін қорғады (екінші нұсқа), жалғыз болса да қарсылық көрсете алды.

Батыр архетипі М.Әуезовте дәстүрлі эпостық батыр емес, қоғамдық әділетті іздеген қарапайым адам ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда Бақтығұл – Қобыланды мен Алпамыс архетиптерінің заманауи, әлеуметтік бейімделген жалғасы. К.Юнгтің «ұжымдық бейсаналық» концепциясында әдеби кейіпкер халықтың тарихи жадында сақталған архетиптік ұғымдармен сабақтас көркем тұлға ретінде қарастырылады [9, 110-б.]. Бұл тұжырым Бақтығұл бейнесінің де терең архетиптік сипатқа ие екенін аңғартады.

Құрбан архетипі – адамзат тарихында жоғары мақсат жолында өзін құрбан ету идеясына негізделеді. Ол өз өмірін жоғары моральдық мақсат үшін құрбан етуге дайын тұлғаны бейнелейді.

Қажымұраттың басты мақсаты – отбасын қорғау және ар-намысын сақтау жолында өз өмірін қиюға дайын. Бірақ оның жолы билік пен зорлықтың арасында үзіліп, ол өлімге апаратын шешім қабылдайды. Оның өлімі – жеңіліс емес, рухани тазару мен мәңгі еркіндік. Осы тұрғыдан алғанда, Қажымұрат – Прометей, Сократ сияқты әлемдік құрбандық архетиптерінің қатарында. Ол зұлымдыққа қарсы шыққан, бірақ сол үшін өмірін қиған рухани батыр.

Ал Бақтығұлдың жанкештілігі оның соңғы әрекеті – зорлыққа қарсы соңғы күресі. Ол Жарасбайды өлтіру арқылы әділет орнатқысы келеді, бірақ қоғам оны қабылдамайды. Сөйтіп, ол әлеуметтік жүйенің құрбанына айналады. Жарасбай өлімі – жеке адамның трагедиясы ғана емес, қоғамдық әділетсіздіктің айғағы. Осы тұрғыдан Бақтығұл Қажымұрат сияқты құрбан архетиптерімен үндеседі.

Л.Толстойдың философиясында басты құндылық – рух еркіндігі. Қажымұрат – билікке, дінге, тіпті тағдырға да бағынбайтын еркін адам. Ол бірде Шамильге, бірде орыс билігіне қарсы тұрады, бірақ ешқайсысына қызмет етпейді. Бұл архетип – жеке тұлғаның ар-ождан алдындағы жауапкершілігі мен еркіндігі. Ол – мифтегі кейіпкерге жақын тұлға: айрықша батыр, өр, айлакер, дене бітімі мықты тау адамы. Ол таудың аңызға айналған патшасы болар еді, бірақ тағдыр оны екі оттың ортасына тастайды – Шамиль мен орыстар арасындағы тар жолда қалдырады. Толстой оны

тікенекті репеймен салыстырады: қай топыраққа түссе де өсетін, өмірден айырылмас үшін бар күшімен жармасатын, бірақ ақыры бәрібір жұлынып тасталатын өсімдік. Бұл – бостандық рухының архетипі. Ол рух ешқашан тұтқында өмір сүре алмайды, сырттай мойындағандай болса да, ішкі еркіндігін бермейді.

Бақтығұлдың бүкіл өмірлік ұстанымы – еркіндік пен ар. Ол қоғам заңына емес, өзінің ішкі әділдік сезіміне бағынады (бірінші нұсқасы). Жазушы оны сыртқы еркіндікке жете алмаса да, рухани еркін адам ретінде көрсетеді. М.Әуезовтің еркін адам архетипі – бұл жеке тұлғаның ар-ождан алдындағы адалдығы. Әлем әдебиетінде бұл бейне Гамлет, Фауст, Сантьяго (Хемингуэй) сияқты кейіпкерлерде де кездеседі. Барлығының ортақ қасиеті – бұл адамның ішкі сеніміне адалдығы және рухтың тәуелсіздігі.

Қажымұрат пен Бақтығұл еркіндікке ұмтылып, тек өздеріне тән мінез-құлқымен ғана шектелмей, қоғам мен билікке қарсы тұру арқылы өз ұстанымдарын білдіреді. Бұл архетип арқылы авторлар жеке адамның моральдық және рухани тәуелсіздігі қоғамның қысымы мен дәстүрлік нормаларымен қалай сынаққа түсетінін көрсетеді. Толстой мен Әуезов кейіпкерлерінде еркіндік тек сыртқы деңгейде ғана емес, ішкі, рухани деңгейде де көрінеді: тағдырдың, биліктің немесе билік қысымының алдында рух ешқашан тұтқында болмайды. Бұл архетиптің басты ерекшелігі – адамның әрекеті тек өз қалауы бойынша емес, ар-ождан мен моральдық принциптерге сай жүзеге асуы; еркіндік пен адалдық рухани таңдау мен моральдық жауапкершілік арқылы айқындалады. Сонымен қатар, Қажымұрат пен Бақтығұл тек жеке еркіндікті іздемей, өздерін қорғау, жақындарын сақтау және әділдік орнату мақсатында әрекет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл архетип жеке еркіндік пен әлеуметтік міндет арасындағы тұрақты күресті көркем бейнелейтін әдеби құрылым болып табылады.

Повестің соңында Қажымұраттың өлімі жай ғана қаза емес, рухани қайта туу ретінде суреттеледі. Ол шындық үшін күрес жолында мерт болғанымен, оның рухы мәңгі өмір сүретінін көрсетеді. Л.Толстой мұны чертополох (тікенекті шөп) бейнесі арқылы береді. «Гүлді жұларда қаншама қайрат жұмсағанымды еске алып: «Сірә, тірлік дегенде тіресерлік күш, қажырлы қуат бар-ау, деп ойладым мен ішімнен. Гүл екеш гүлдің де бар айбармен қорғанып, өлсе де оңай берілмегенін көрмеймісің» [10, 3-б], – деп повестің басында тікенек шөпке түскен назарын осылай білдіреді. Сынып қалғанымен, тіршіліктің иісін сақтаған тікенек – Қажымұраттың символы. Осы арқылы жазушы рухтың мәңгі өмір сүретінін, ал зұлымдық пен биліктің өткінші екенін дәлелдейді. Бұл архетип – әлем әдебиетінде мәңгі өмірдің, рухтың өшпес күшінің белгісі.

Қажымұрат бейнесі – бірнеше рет «өліп», әр жолы рухани тұрғыдан қайта жаңғырып отыратын тұлға. Алайда соңғы сәтінде ғана оның өмір жолы біржола үзіледі. Алғашқы «қайта туу» кезеңі Қажымұрат еркін, тәуелсіз мінезді тұлға ретінде Шамильдің қатал билігіне мойынсұнғысы келмейді, Шамиль одан күдіктеніп, сатқын деп жариялағаннан кейін басталады. Осы

оқиғадан соң Қажымұрат туған ауылын тастап, орыс жағына өтуге мәжбүр болады. Ол отбасынан қол үзіп, елінің көзінде абыройынан айырылып, болашағынан күдер үзеді. Таулықтар үшін ол – тірі өлікпен тең. Алайда ол рухани тұрғыдан сынбайды. Керісінше, қайта серпіліп, жаңа болмыспен өмірін жалғастырады: оның ендігі мақсаты – кек алу және ұлын құтқару. Ол орыстың салт-дәстүріне бейімделгенмен, ішкі дүниесінде баяғы өр рухын сақтап қалады.

Екінші рет өлуі – орыстардың лагерінде болады. Бұл жерде ол еркін таулық адам ретінде өз қалпын жоғалтады: бақылауда болады, біреуден көмек сұрауға мәжбүр болады, тұтқын сияқты күй кешеді. Бірақ Қажымұрат осы қиындықтарға қарамастан, өзінің адамдық қасиеті мен намысын сақтап қалады. Ол жалбақтамайды, өзін тең ұстайды, күш-қуаты мен қарапайымдылығы арқылы бәрін баурап алады. Тіпті Воронцов та, солдаттар да бір нәрсені сезеді: бұл адам олардың бәрінен де жігерлі, бәрінен де шынайы. Ол өз өмірін ішкі еркіндік арқылы қайта табады – ал бұл еркіндікті ешкім тартып ала алмайды.

Содан кейін орыстардың өзін алдағанын, ұлын қайтармайтынын, тек пайдаланып, ақырында өлтіретінін түсінген сәтте, орыстардың одақтасы ретінде тағы да «өледі». Міне, дәл осы жерде ең қуатты қайта туу жүзеге асады: ол қашуға, аты мен арын, еркіндігін болса да бірнеше сағатқа қайтарып алуға бел буады. Бұл енді есепшіл саясаткер емес, өзгенің емес, өз болмысы ретінде өлуді таңдаған таза жауынгер. Жараланып жатса да, орнынан тұрып, қанжарын алып, жауға қарсы шабуылдайды. Бар күшімен шайқасып, ақыры құлағанша күреседі. Тіпті басы кесіліп, қаптың ішінде жатқанда да, Толстой оның жүзінде тірі кезінде жиі көрінетін «балалық, мейірімді» бейне қалғанын жазады. Ол берілген жоқ, повесть басындағы репейник сияқты: оны шапты, таптады, бірақ бәрібір өз өмірін қалай да болса қорғап қалды.

Қажымұраттағы өлім мен қайта туу идеясы адамның өмірі тек оның денесі мен қоғамдағы орнымен өлшенбейтінін көрсетеді. Адамның басты күші – қанша қиындық көрсе де, сынбай, қайтадан алға ұмтыла білуінде. Ол үш рет өледі (Шамильдің гореці ретінде, орыстарға өтініш айтушы ретінде, олардың одақтасы ретінде) және әр жолы бұрынғысынан да таза, адал, еркін болып қайта туады. Бұл – Толстойдағы ең қуатты идеялардың бірі: адамды өлтіруге болады, бірақ егер ол соңына дейін ішкі шындығына адал болса, оны жеңу мүмкін емес. Қажымұрат – осының бір көрінісі.

Ал, Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі – адам тағдыры, әлеуметтік әділет пен рухани ояну тақырыптарын терең қозғайтын туынды. Жазушы бұл шығармасы арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздік пен адамдық намыстың күресін көркем бейнелейді. М.Әуезовтің көптеген туындыларын орыс тіліне аударған А.Пантиелев «Племя младое» жинағына жазған алғысөзінде былай дейді: «Әуезов поэтикасы Л.Толстой, Ф.Достоевский, М.Горький тәрізді бірде-бір ұлы шебердің поэтикасымен ұқсас емес. Әуезов көркемдіктің бүтін әлемінен тәлім алды және оны өзінің көркемдік ұстаханасында қыздырып, балқытып, қорытып, бабына

келтіріп, өзіндік амал тәсілдерін қолданды...» [11, 296-297-б]. Жалпы жазушы повестің өзегінде өлім мен әділдік архетиптер көрінісін ерекше амал тәсілдер арқылы жеткізе білген.

Басты кейіпкер Бақтығұлдың өмір жолы – әділетсіздік пен езгінің құрбаны болған қарапайым халық өкілінің тағдыры. Оның інісі Тектіғұлдың өлімі (екінші нұсқасында) – зұлымдық пен сатқындықтың нәтижесі ғана емес, қоғамдағы әділетсіз жүйенің символы. Осы өлім арқылы автор адам баласының намысы мен рухының оянуын көрсетеді. Бақтығұл кейін өзіне қорған болам деген Жарасбайдың сатқындығын көріп, оны өлтіруі – жай кек алу емес, әділдіктің қалпына келуі, рухани тазару актісі ретінде сипатталады.

М.Әуезовтің суреттеуінде өлім – бұл ақиқаттың ашылуы, әділетсіз өмірдің аяқталуы, ал әділдік – жаңа рухтың, жаңа сана мен еркіндіктің бастауы. Бақтығұлдың тағдыры арқылы жазушы халықтың ішкі жан күйзелісін, оның әділдікке ұмтылысын терең бейнелейді. «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі өлім мен әділдік архетиптері – тек жеке адамның тағдыры емес, бүкіл халықтың рухани оянуының көрінісі. Мұхтар Әуезов өлімді – зұлымдықтың соңы, ал әділдікті – адамдық ар мен намыстың мәңгілік құндылығы ретінде суреттейді. Л.Толстой мен М. Әуезов өз дәуірінің болмысын көркем туындылары арқылы шынайы суреттеп, әдебиет тарихынан айрықша орын алған қаламгерлер. «М.Әуезов ең алдымен ұлттық сөз өнеріндегі барлық құндылықтарды терең мағыналық контекстерге, көркемдік сөзге, эстетикалық дискурске айналдыра алды» [12, 61-б] деген пікірге сүйене отырып, жазушының бұл туындысын қазақ халқының рухани болмысын, тарихи жадын және ұлттық дүниетанымын көркем бейнелер арқылы танытып, ұлттық мәдениет пен эстетикалық танымның өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын шығарма ретінде бағалауға болады.

Қорытынды

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» мен Лев Толстойдың «Қажымұрат» повесін идеялық және архетиптік тұрғыда салыстыра талдау қазақ және орыс әдебиеттері арасындағы рухани үндестікті айқын көрсетеді. Екі шығармада да тарихи кезеңнің күрделі әлеуметтік шындығы, отарлық қысым мен әділетсіздік мәселесі терең бейнеленген.

Л.Толстой мен М.Әуезов кейіпкерлері – тек жеке тұлғалар ғана емес, өз дәуірінің трагедиялық бейнесін жинақтаған типтік образдар. Қажымұрат пен Бақтығұл тағдыры арқылы адам мен билік арасындағы қайшылық, еркіндікке ұмтылыс, намыс пен ар-ождан мәселесі көркемдік шешімін табады.

Бақтығұл бейнесі қазақ әдебиетіндегі еркіндік пен әділет жолындағы күресті танытатын көркем тұлғалардың қатарынан орын алады. Қажымұрат пен Бақтығұл адам рухының сынбас, мәңгі еркіндікке ұмтылған бейнесі. Бұл образдарды өзара сабақтастыратын басты ерекшелік – әлеуметтік әділетсіздікке қарсылық білдіруі және өздерінің адамгершілік

ұстанымдарынан бас тартпауға талпынысы. Бақтығұлдың да қалыптасқан ортаға қарсы әрекеті оның еркіндікке, әділетке деген ұмтылысынан туындайды. Сондықтан кейіпкер бейнесінен ұлттық сипатпен бірге адамзат әдебиетіне ортақ тұлғалық ерекшеліктерді де көруге болады. Оның басынан өткен ауыр жағдайлар, жалғыздықта күресуі және сол күрестің трагедиялық сипат алуы жапа шеккен тұлға, жалғыз күрескер және трагедиялық қаһарманға тән белгілерді танытады.

Сонымен қатар, екі қаламгердің көркемдік әдісінде айырмашылықтар болғанымен, олардың идеялық өзегі ортақ: адамдық қадір-қасиетті қорғау, әділет іздеу және рухани еркіндікке ұмтылу. Толстой тарихи-эпикалық кең тыныспен суреттесе, Әуезов ұлттық психология мен әлеуметтік шындықты терең ашады.

Осылайша, аталған шығармаларды салыстыру қазақ және орыс әдебиеттерінің идеялық сабақтастығын ғана емес, олардың архетиптік ортақтығын да дәлелдейді. Бұл туындылар ұлттық әдеби шеңберден шығып, әлемдік гуманистік ой-пікірдің биік үлгісіне айналған көркем мұра болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 5т. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.

[2] Бердібаев Р. Суреткер ерлігі // Қазақ әдебиеті. – 1987, 18 қыркүйек. – N 38.

[3] Мұхтар Әуезов әлемі. – Алматы: Ғылым, 1997. – 347 б.

[4] Әмірбаева Ш., Қонаев Д., Пірәлі Г. М.Әуезов пен Д.Раджаби шығармалары: әдеби байланыс, жалпы мәдени мұра // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. – 2024. – N 4, Том 75. – Б. 1-13. DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75

[5] Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 7-т. – Алматы: Ғылым, 2002. – 504 б.

[6] Салауат Кәрім. Лев Толстой және Кавказ.

[7] Жұртбай Т. «Бесігіңді ая!..» (Ойтолғау: құпия құжаттар мен тағдырлы деректер). (Екі кітаптан тұрады). Бірінші кітап. – Алматы: Атамұра, 2024. – 256б.

[8] Хоружая С.В., д.ф.н., доцент, профессор кафедры истории и политологии Кубанского государственного аграрного университета имени И.Т.Трубилина, Салчинкина А.Р., к.и.н., доцент кафедры истории и политологии Кубанского государственного аграрного университета имени И.Т.Трубилина / Архетипические основы образа героя-казака в годы кавказской войны. https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-obraza-geroya-kazaka-v-gody-kavkazskoy-voyny

[9] Иваницкий А.И. Архетипы Гоголя. Литературные архетипы и универсалии. – Москва, 2001. – 280с.

[10] Толстой Л. Қажымұрат: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1981. –168 б.

[11] Кунаев Д. Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур. – Алматы, 2021. – 424с.

[12] Пірәлі Г., Қонаев Д., Әмірбаева Ш. Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс // Керуен. – 2023. – № 2, Том 79. – Б. 55-65. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04

REFERENCES

[1] Áuezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jinaǵy [The Complete Collection of Works in Fifty Volumes]. 5 t. – Almaty: Ǵylym, 2001. – 376 b. [in Kaz.]

[2] Berdibaev R. Sýretker erligi [The courage of a writer]// Qazaq ádebieti [Kazakh Literature]. – 1987. – № 38 (18 qyrkúıek). [in Kaz.]

[3] Múhtar Áuezov álemi [The world of Mukhtar Auezov]. – Almaty, 1997. – 347 b. [in Kaz.]

[4] Ámirbaeva Sh., Qonaev D., Piráli G. M.Áuezov pen D. Radjabi shyǵarmalary: ádebi bailanys, jalpy mádeni mura [M.Auezov and D.Radzhabi's works: literary connections and shared cultural heritage] //Abylai han atyndaǵy QazHQ jáne ÁTU Habarshysy [Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages] . – 2024. – № 4, Tom 75. – B. 1–13. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75. [in Kaz.]

[5] Áuezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jinaǵy [The Complete Collection of Works in Fifty Volumes] . 7-t. – Almaty: Ǵylym, 2002. – 504 b. [in Kaz.]

[6] Salaýat Kárim. Lev Tolstoi jáne Kavkaz [Leo Tolstoy and the Caucasus]. Retrieved from https://adebiportal.kz/kz/news/view/salauat-karim-lev-tolstoi-zane-kavkaz10000793.[in Kaz.]

[7] Jurtbai T. Beıýaq [Beyuak]. – Almaty, 1990. – 303 b. [in Kaz.]

[8] Horujaya S.V., d.f.n., dotsent, professor kafedry istorii i politologii Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta imeni I.T. Trubilina, Salchinkina A.R., k.i.n., dotsent kafedry istorii i politologii Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta imeni I.T. Trubilina. Arhetipicheskie osnovy obraza geroia-kazaka v gody Kavkazskoi voiny [Archetypal foundations of the Cossack hero in the years of the Caucasian War]. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskie-osnovy-obraza-geroya-kazaka-v-gody-kavkazskoy-voyny. [in Rus.]

[9] Ivanitskiy A.I. Arhetipy Gogolia. Literaturnye arhetipy i universalii [Gogol's archetypes: Literary archetypes and universals]. – Moskva, 2001. – 280 s. [in Rus.]

[10] Tolstoi L. Qajymurat: Povester men áńgimeler [Khadzhi-Murat: Novellas and stories]. – Almaty: Jalyn, 1981. – 168 b. [in Kaz.]

[11] Qunaev D. Muhtar Áuezov i vzaimosviaz literatur [Mukhtar Auezov and literary interconnections]. – Almaty, 2021. – 424 s. [in Rus.]

[12] Piráli G., Qonaev D., Ámirbaeva Sh. Reseı muraǵattaryndaǵy múhtartanu: tarih, teorıa, ǵylymı diskurs [Mukhtartanu in Russian archives: history, theory, and scientific discourse]// Kerýen. – 2023. – № 2, Tom 79. – B. 55–65. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04 [in Kaz.]

М. АУЭЗОВ И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ИДЕЙНЫЕ И АРХЕТИПИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

* Болсынбаева А.Ж. [1], Ханкей Е. [2]
*[1,2] Институт литературы и искусства имени Мухтара Ауэзова
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье образ Бактыгула в повести Мухтар Ауэзова «Выстрел на перевале Караш-Караш» рассматривается в сравнительно-типологическом аспекте в сопоставлении с повестью Льва Толстого «Хаджи-Мурат». В центре исследования – выявление архетипических моделей героя, жертвы и свободной личности. Актуальность работы обусловлена необходимостью интерпретации образа Бактыгула не только как представителя конкретной историко-социальной реальности, но и как одного из универсальных героических типов мировой культуры. Анализ созвучий архетипов героя в казахской и русской литературах позволяет раскрыть общечеловеческое содержание национального образа, что представляет значительный интерес для современной сравнительной литературоведческой науки.

Цель исследования – выявить архетипические основы образа Бактыгула и сопоставить его в идейно-психологическом аспекте с параллельными персонажами русской литературы, в том числе с образом Хаджи-Мурата.

В ходе исследования были использованы методы сравнительного литературоведения и типологического анализа. В результате анализа установлено, что борьба Бактыгула за справедливость, его гуманистическая сущность как представителя народа, находящегося в условиях социального угнетения, а также внутренняя драма личности, противостоящей системной несправедливости, рассматриваются в содержательной и типологической взаимосвязи с образом Хаджи-Мурата из повести Льва Толстого «Хаджи-Мурат». Проведенное сопоставление позволяет обосновать положение о том, что образ Бактыгула занимает место не только в национальной литературной традиции, но и в системе универсальных героических моделей мировой словесности.

Теоретическая значимость исследования заключается в расширении возможностей осмысления концепции героя в казахской литературе в контексте мирового литературного процесса. Практическая значимость определяется возможностью использования полученных результатов в курсах литературоведения высших учебных заведений, на специальных семинарах и в рамках дисциплин по сравнительному литературоведению. В заключение образ Бактыгула интерпретируется как универсальный духовно возвышенный герой, противостоящий социальной несправедливости и предпочитающий общественный идеал личным интересам.

Ключевые слова: архетип, компаративистика, универсальность, литературная традиция, духовный, свобода, концепция, историческая правда

M.AUEZOV AND RUSSIAN LITERATURE: IDEOLOGICAL AND ARCHETYPAL ASPECTS

* Bolsynbayeva A.Zh.,[1] Khankey Y.[2]
*[1,2] Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article examines the image of Baktygul in the novella *"Shot at the Karash-Karash Pass"* by Mukhtar Auezov from a comparative-typological perspective, juxtaposing it with Leo Tolstoy's *Hadji Murat*. The study focuses on identifying the archetypal models of the hero, the victim, and the free individual. The relevance of the research lies in the need to interpret Baktygul not only as a representative of a specific historical and social reality, but also as one of the universal heroic types in world culture. An analysis of the correlation of heroic archetypes in Kazakh and Russian literatures makes it possible to reveal the universal human dimension of the national image, which is of particular significance for contemporary comparative literary studies.

The aim of the study is to identify the archetypal foundations of the image of Baktygul and to compare it, from an ideological and psychological perspective, with parallel characters in Russian literature, including the figure of Hadji Murat.

The study employed the methods of comparative literary studies and typological analysis. The findings demonstrate that Baktygul's struggle for justice, his humanistic essence as a representative of a socially oppressed people, and the inner drama of a personality resisting systemic injustice are examined in substantive and typological correlation with the image of Hadji Murat. The comparison substantiates the argument that Baktygul occupies a place not only in the national literary tradition but also in the system of universal heroic models of world literature.

The theoretical significance of the research lies in expanding the possibilities for interpreting the concept of the hero in Kazakh literature within the broader context of the global literary process. Its practical significance is determined by the potential application of the findings in university-level literature courses, specialized seminars, and comparative literature curricula. In conclusion, Baktygul is interpreted as a spiritually elevated universal hero who confronts social injustice and prioritizes the public ideal over personal interests.

Keywords: archetype, comparative studies, universality, literary tradition, spirituality, freedom, concept, historical reality

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 19.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Болсынбаева Аманғайша Жолдыханқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, әуезовтану бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы, Қазақстан. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Ханкей Ермек – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, әуезовтану бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қ., Қазақстан. E-mail: yermek.khankey @mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461

Информация об авторах:

Болсынбаева Амангайша Джолдыхановна – ведущий научный сотрудник отдела ауэзововедения Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. Алматы, Казахстан. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Ханкей Ермек – ведущий научный сотрудник отдела ауэзововедения Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, кандидат филологических наук. Алматы, Казахстан. E-mail: yermek.khankey@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461

Information about the authors:

Bolsynbayeva Amangaisha Dzholdykhanovna – Leading Research Fellow of the Auezov Studies Department at the Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov, Candidate of Philological Sciences. Almaty, Kazakhstan. E-mail: bolsynbayeva@mail.ru. ORCID: 0009-0000-9249-018X

Khankey Yermek – Leading Research Fellow of the Auezov Studies Department at the Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov, Candidate of Philological Sciences. Almaty, Kazakhstan. E-mail: yermek. khankey@mail.ru. ORCID: 0000-0002-8879-8461

ӘОЖ 82.09
ҒТАХР 17.07.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.036

ОРХАН ПАМУК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОҚЫРМАНЫ: «МЕНІҢ АТЫМ ҚЫРМЫЗЫ» РОМАНЫНЫҢ РЕЦЕПЦИЯСЫ

* Жұмабекқызы А.[1], Дәлелбекқызы А.[2], Әділбекова Ж.Б.[3]
*[1,3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
[2]Қазақ ұлттық спорт университеті,Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Орхан Памуктың «Менің атым Қырмызы» романының тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тілді оқырман кеңістігіндегі қабылдануы рецепция теориясы аясында қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Қазақстанда әлем әдебиетін аударма арқылы оқу тәжірибесінің кеңеюімен, түрік әдебиетіне қызығушылықтың күшеюімен және әлеуметтік желілерде оқырман қауымдастықтарының белсенді пікір алмасу алаңына айналуымен негізделеді. Романның көпдауысты күрделі нарративі, Осман дәуірінің мәдени-тарихи кодтары, миниатюра эстетикасы және Шығыс–Батыс дүниетанымдық қақтығыстары оқырман үшін мәтін мағынасының әрқалай ұғынылуы ықпал ететін фактор ретінде алынады. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілді оқырман романды қалай қабылдайтынын, қандай эмоциялық-эстетикалық реакциялар басым болатынын, түсіну мен бағалаудың қандай факторларға тәуелді екенін анықтау. Зерттеудің негізгі идеясы – көркем мәтін мағынасы оқырманның күту көкжиегіне, мәдени тәжірибесіне және оқу стратегиясына сәйкес қалыптасады деген ұстанымды нақты оқырман пікірлері арқылы тексеру. Негізгі бағыт ретінде роман қабылдауының екіұдай сипат алуы, қабылдауға күрделі мәтін феноменін және аударма факторының рецепцияға ықпалын айқындау алынады. Материалдық база ретінде әлеуметтік желілер мен пікір алаңдарында жарияланған қазақ тіліндегі оқырман пікірлері іріктелді. Зерттеуде контент-талдау, тақырыптық талдау және семантикалық талдау әдістері қолданылып, оқырман бағалаулары мен дәлелдеу уәждері мағыналық топтарға жіктелді. Талдау романды қабылдаудың екіұдай сипат алуын айқын көрсетті. Романның қазақ тілді ортадағы рецепциясы біркелкі емес, бірақ дәл осы көптүрлілік тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ оқырманының әлемдік әдебиетпен қатынасының күрделенгенін және оқырмандық талғамның сарапауын аңғартады. Жұмыс қазақ тілді оқырман пікірлерін ғылыми талдауға тарта отырып, қазақ-түрік әдеби байланысын тек мәтінаралық немесе аударматану деңгейінде ғана емес, оқырмандық тәжірибе және әлеуметтік коммуникация кеңістігінде пайымдауға мүмкіндік береді. Ғылыми тұрғыдан зерттеу Қазақстандағы оқырман рецепциясын зерттеу бағытын нақты

эмпирикалық дерекпен толықтырады және әлеуметтік желідегі пікірлердің әдебиеттанулық талдаудағы әлеуетін көрсетеді. Практикалық тұрғыдан нәтижелер аударма сапасын бағалау, кәсіби әдеби сын дискурсын дамыту, сондай-ақ әлем әдебиетін оқыту мен оқырман қауымдастықтарымен жұмыс істеу стратегияларын жетілдіру үшін қолдануға болады; болашақ зерттеулерде аударма сапасы мен кәсіби сынның рецепцияға ықпалын кешенді түрде қарастыру қажеттігі ұсынылады.

Тірек сөздер: роман рецепциясы, оқырман интерпретациясы, қазақ тілді пікірлер, тәуелсіздік кезеңі, түрік прозасы, аударма сапасы, нарративтік көпдауыстылық, әлеуметтік желідегі оқылым дискурсы

Кіріспе

Тәуелсіздік кезеңінде әлем әдебиеті мұраларын қазақ тіліне аудару мәселесі ұлттық рухани кеңістіктің маңызды бағытына арналды. Зерттеушілер әлем әдебиетін ана тілінде игеру қоғамдық санаға, дүниетанымға және мәдени тұтастыққа әсер ететін фактор екенін атап көрсетіп, көркем аударманы әдеби байланыстарды нығайтатын негізгі тетік ретінде бағалайды [1, 405 б.]. Осы үдеріс аясында әлемдік әдеби кеңістікте танылған шығармалардың қазақ оқырманы тарапынан қабылдануы тек эстетикалық мәселе емес, сонымен қатар аударма арқылы жүзеге асатын мәдени диалогтың нәтижесі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл тұрғыдан алғанда, Орхан Памуктың «Менің атым Қырмызы» романының қазақ оқырманы кеңістігіндегі рецепциясы әдеби байланыс пен аударма ықпалының нақты көрінісі болып табылады.

Орхан Памук қазіргі әлем әдебиетінде Шығыс пен Батыс мәдениеттерінің тоғысын, тарихи жады мен қазіргі сананың қақтығысын, қала өркениетінің рухани тәжірибесін көркем мәтінге айналдырған қаламгер ретінде танылды. Оның прозасы ұлттық мәдени кодтарды жаһандық көркемдік тілмен ұштастырып, оқырманды дайын қорытындыға емес, мағынаны бірге құрастыруға шақырады. Сондықтан О. Памук шығармалары тек сюжеттік тартымдылығымен ғана емес, күрделі баяндау стратегиясымен, символдық қабаттардың көптігімен және мәдениаралық диалогты көркем модельдеу тәсілімен де ерекшеленеді.

Осы сипаттардың айқын көрінетін үлгілерінің бірі – «Менің атым Қырмызы» романы. Шығарма Осман дәуіріндегі миниатюра өнері, шеберлік этикасы, дәстүр мен жаңару тартысы аясында өрбиді. Романның поэтикасы көпдауыстылыққа құрылған: оқиға әртүрлі баяндаушы «дауыстар» арқылы беріледі, сол арқылы бір ғана шындық емес, бірнеше интерпретация қатар өмір сүреді. Мұндай құрылым оқырманнан ерекше зейін мен мәдени контекстке сезімталдықты талап етеді; дәл осы талап романның қабылдануын біркелкі емес, әртүрлі оқу стратегиясына тәуелді құбылысқа айналдырады.

Тәуелсіздік кезеңінде Қазақстандағы оқырман кеңістігі әлем әдебиетімен, соның ішінде түрік әдебиетімен байланысын күшейтті.

Аударма арналарының кеңеюі, халықаралық әдеби брендтердің танымал болуы, әлеуметтік желідегі кітап қауымдастықтарының қалыптасуы түрік романдарын оқудың жаңа тәжірибесін туындатты. Осы ортада Памук мәтіндерінің қабылдануы тек кәсіби сынмен шектелмей, оқырман пікірлері мен цифрлық талқылаулар арқылы да белсенді түрде көріне бастады. Бұл жағдай қазақ оқырманы мен түрік әдебиеті арасындағы байланысты «жазушы–мәтін» деңгейінде ғана емес, «мәтін – оқырман –интерпретация» деңгейінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілді оқырмандардың «Менің атым Қырмызы» романына қатысты қабылдауын сипаттап, олардың пікірлеріндегі эмоциялық және эстетикалық реакцияларды рецепция тұрғысынан талдау. Зерттеу сұрағы мынаған саяды: қазақ оқырманы романды қандай қырынан оқиды, нені күрделі деп қабылдайды және нені ерекше көркемдік жаңалық ретінде бағалайды? Мақалада әлеуметтік желі мен пікір алаңдарында жазылған рецензиялар мен комментарийлер оқырман қабылдауының дереккөздері ретінде қарастырылып, романды түсіну мен бағалаудың негізгі типтері айқындалады.

Рецепцияны әдебиеттанулық тұрғыдан пайымдаудың өзегі – мәтін мағынасы тек авторлық ниетпен ғана анықталмай, оқырман тәжірибесі арқылы іске қосылады деген ұстаным. Ганс Роберт Яусс ұсынған рецептивтік эстетикада оқырманның «күту көкжиегі» ұғымы маңызды орын алады: әр дәуірдің, әр мәдени ортаның оқырманы мәтінге белгілі бір тәжірибемен, эстетикалық өлшеммен, құндылықтық дайындықпен келеді. Сондықтан бір шығарма әр ортада әрқалай қабылдануы табиғи құбылыс. Бұл қағида Памук романының қазақ оқырманы арасында әркелкі қабылдануын түсіндіруге мүмкіндік береді: бір аудитория тарихи-мәдени қабатты қызығушылықпен ашса, екінші аудитория дәл сол қабатты күрделілік ретінде қабылдауы ықтимал.

Вольфганг Изер рецепцияны одан әрі нақтылап, мәтіндегі «бос орындар» мен «анықталмаған тұстар» оқырманды белсенді интерпретацияға мәжбүрлейтінін көрсетеді. Яғни оқырман пассивті қабылдаушы емес, мәтін ұсынған ишаралар мен құрылымдық ойындарды толықтыратын, мағынаны құрастыратын субъект. Мұндай көзқарас «Менің атым Қырмызы» секілді көпдауысты, қабаттасқан мәдени кодтарға құрылған романдарда айрықша мәнге ие: баяндаушылардың ауысуы, өнер туралы дискурс, дәстүр мен жаңару тартысы оқырманнан оқу еңбегін талап етеді, ал сол еңбек деңгейі қабылдаудың сипатын айқындайды.

Оқырманның рөлі туралы пікірталаста негізгі мәселе – оқырман мәтінге толық еркін мағына бере ме, әлде мәтіннің құрылымы интерпретацияның шегін белгілей ме деген сұрақ. Рецепция теориялары бұл екеуін қарама-қарсы қоюдан гөрі, мәтін ұсынатын мүмкіндіктер мен оқырман әкелетін тәжірибенің байланысын маңызды санайды. Демек, оқырман белсенді интерпретатор болғанымен, оның түсіндіруі мәтіннің поэтикалық ұйымдасуымен, мәдени-тарихи ишараларымен, нарративтік стратегиясымен бағытталады. Осы ұстаным мақалада әлеуметтік желідегі

пікірлерді жай эмоциялық реакция ретінде емес, оқырманның мәтінмен жүргізген интерпретациялық жұмысының ізі ретінде қарастыруға негіз болады.

Қазақ әдеби сынында рецепция мәселесі көбіне оқырмантану, әдеби коммуникация, аударма арқылы қабылдау, көркем мәтіннің қоғамдық өмірі сияқты бағыттармен сабақтас қарастырылып келеді. Соңғы жылдары цифрлық ортадағы оқырман пікірлері де әдеби талдауға дерек ретінде тартылып, оқырман реакциясы мен оқу тәжірибесінің жаңа формаларын сипаттауға мүмкіндік беріп отыр. Осы мақалада аталған теориялық ұстанымдар «Менің атым Қырмызы» романы туралы қазақ тілді пікірлерді жүйелеудің, қабылдаудың екіұдай сипат алуы себептерін түсіндірудің және оқырман интерпретациясының негізгі типтерін айқындаудың методологиялық тірегі ретінде қолданылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу корпусы Орхан Памуктың *«Менің атым Қырмызы»* романы туралы төрт Instagram жарияланымы мен екі YouTube бейнесінің пікір алаңдарынан жиналды. Instagram бөлігіне Гүлнұр Ақан, Аида Айқынбаева, Айжан Күлмұханбетова және *«Рухани кітаптар»* дүкені парақшаларындағы 45 дерек жолы кірді. YouTube бөлігі *«Абай TV»* және *«Бір ел – бір кітап»* арналарындағы 13 дерек жолынан тұрады. Осылайша бастапқы корпус 58 мәтіндік жазбаны қамтыды.

Материал мақсатты іріктеу қағидасымен өңделді. Талдауға романның мазмұны, баяндау тәсілі, түсіну қиындығы, аударма, автор беделі, оқу ниеті немесе әдеби талқылау туралы мағыналық ақпарат беретін жазбалар ғана енгізілді. Тек смайликтен, жалпы қолдау сөзінен, бейне авторын мақтаудан немесе романға қатыссыз сөзден тұратын 17 жазба алынып тасталды. Қорытынды корпусқа Instagram-нан 35, YouTube-тан 6, барлығы 41 мазмұндық бірлік енді.

Талдау бірлігі ретінде кестенің бір жолы – бір пікір немесе өзара байланысты пікірлер тізбегі алынды. Контент-талдау мәтіндегі қайталанатын бағалау белгілерін жүйелеуге, ал рефлексивті тақырыптық талдау ортақ мағыналық үлгілерді түсіндіруге мүмкіндік берді. Авторлар орфографиясы мен пунктуациясында берілген тікелей дәйексөздер бастапқы жазылымын сақтады; олар мәтінде I-01–I-45 және Y-01–Y-13 кодтарымен белгіленді.

Алдымен әр бірлікке бастапқы бағалау бағыты берілді: оң, теріс/қиын, аралас-өзгермелі және контекстік/оқу ниеті. Бір жазбаға бір ғана бастапқы баға беріліп, сандық жиілік осы санаттар бойынша есептелді. Кейін мәтіндік тақырыптар бөлек кодталды: оқу күрделілігі, көпдауысты баяндау, мәдени-тарихи код, аударма мен тіл, эстетикалық әсер, автор беделі және қауымдық интерпретация. Бір бірлікке бірнеше тақырыптық код берілуі мүмкін.

Талдаудың дәйектілігі төрт тәсілмен қамтамасыз етілді: дереккөздердің нақты сілтемелері сақталды; қос платформа материалдары қатар қарастырылды; негізгі тұжырымдар тікелей дәйексөздермен негізделді; алдын ала қабылданған екіұдай жіктеуге сыймайтын аралас бағалар мен

контекстік пікірлер да есепке алынды. Жеке деректерді қорғау үшін пікір иелерінің аттары мен лақап аттары мақалада көрсетілмеді; ал ашық жарияланым иелері дереккөз ретінде әдебиет тізімінде берілді.

Зерттеу сапалық-барлау сипатында болғандықтан, 41 бірліктің жиілігі корпусты сипаттау үшін ғана қолданылды. Бұл көрсеткіштер бүкіл қазақ оқырманының пікірін білдірмейді. Нәтижелер тек зерттелген алты талқылау алаңындағы рецепциялық үлгілерді көрсетеді. Осы шектеу қорытындыны артық жалпылаудан сақтайды.

Нәтижелер

Корпустағы 41 мазмұндық бірліктің бастапқы бағалау бағыты төрт топқа бөлінді. Оң қабылдау 18 бірлікте (43,9%), теріс немесе қиын қабылдау 9 бірлікте (22,0%), аралас-өзгермелі баға 3 бірлікте (7,3%), ал контекстік пікір мен оқу ниеті 11 бірлікте (26,8%) белгіленді. Демек, оң баға көп кездескенімен, қалған 56,1%-ы теріс/қиын, аралас-өзгермелі және контекстік пікірлерден құралды. Бұл нәтиже романның қабылдануын жай ғана екі кереғар топқа бөлуге болмайтынын көрсетеді.

Қиын қабылдау оқудың әр кезеңінде көрінеді. I-07 бірлігінде оқырман: *«Басын оқыдым. Менің атым дей береді. Мен үшін ауыр кітап болды. Талай 600-700 беттік кітап оқып, жүрмей қойған осы кітап болды»* дейді. I-11-де: *«Өте қиын кітап, түсіне алмадым көп оқу керек»*, ал I-19-да *«Түсіне алмағам осы кітапты»* деген баға берілген. YouTube материалы бұл тенденцияны нақтылайды: *«Түсінбей жатырмын. Магынасын... 50 ші бетте жатырмын»* (Y-06) және *«Мен осы кітапты оқыдым дым түсінбедім»* (Y-12). Осы мысалдар қиындықтың көлемнен емес, баяндау тәсілі мен мағынаны тұтастыру қажеттігінен туындайтынын аңғартады.

Оң қабылдау қысқа эмоциялық бағаларда да, оқу стратегиясының өзгеруінде де көрінді. *«Оқыдым, керемет кітап»* (I-20), *«Керемет оқиға»* (I-23), *«Өте күшті оқиға екен»* (I-28), *«Өзіме ұнады қатты»* (I-29), *«Күшті кітап екен»* (I-31) және *«Керемет кітап»* (I-38) секілді бірліктер сюжет пен жалпы әсерді жоғары бағалайды. Аралас-өзгермелі баға бұдан күрделірек. I-08-де: *«Басында түсіну қиын болды, қайта-қайта оқып түсініп кеттім, өте ерекше жазу стилі Орхан Памуктің»* делінсе, I-36-да *«Бастап оқып орта жолдан сатқындық жасаған кітабым еді, қайта қолыма алуға себеп болдыңыз»* деген ой айтылған. Бұл мысалдар қабылдаудың уақыт өте қайта құрылатынын дәлелдейді.

Аударма мен мәдени контекстке қатысты пікірлер қабылдау себептерінің арасын ажырату оңай емес екенін көрсетті. Y-13 талқылауында бір оқырман: *«Білмеймін, аудармасы нашар болжам ма? Әлде менің өмірлік тәжірибем, білімім жетпеді ме?»* деп, қиындықты аударма мен өз дайындығының арасынан іздейді. Оған жауап берген екінші оқырман: *«Аударма менің де көңілімнен шықпады. Бірақ амалсыздан оқуды жалғастырып жатырмын. Кейде тіпті кітапты тастап жібергім келеді…»* дейді. Мәдени контекст та оқуға ықпал етеді: I-35-те қызыл түстің түрік мәдениетіндегі маңызы

туралы болжам айтылса, Ү-03-те Османлы тарихын түсіндіруге қатысты пікірталас бар. Бұл деректер романды түсінудің тек тілге емес, оқырманның мәдени көкжиегіне де тәуелді екенін аңғартады.

Қауымдық интерпретацияның ең толық мысалы Ү-08 тізбегінде көрінеді. Бір оқырман бейнеталдаудағы кейіпкерлер туралы мәліметтерді нақтылап, Көбелек, Ләйлек және Зәйтүн аттарын Жезде емес, Осман ұстаз қойғанын, Хасан Шекуренің бұрынғы күйеуі емес, күйеуінің інісі екенін жазады. Бейне авторы материалды қайта қарап, қатесін мойындайды және ескерту үшін алғыс білдіреді. Бұл жағдай оқырманның пассивті қабылдаушы емес, мәтін туралы көпшіліктің түсінігін түзетуге қатысатын белсенді субъект екенін көрсетеді.

Кесте 1. Зерттелген 41 мәтіндік бірліктің бастапқы бағалау бағыты

Бағалау бағыты	**n**	**%**	**Өкілдік мысалдар**
Оң	18	43,9	«Оқыдым, керемет кітап» (І-20); «Күшті кітап екен» (І-31)
Теріс/қиын	9	22,0	«Мен үшін ауыр кітап болды» (І-07); «дым түсінбедім» (Ү-12)
Аралас-өзгермелі	3	7,3	«Қайта-қайта оқып түсініп кеттім» (І-08); кітапқа қайта оралу (І-36)
Контекстік/оқу ниеті	11	26,8	Автор беделі, мәдени код, оқу жоспары, кітапқа қолжетімділік
Барлығы	**41**	**100**	**Instagram – 35; YouTube – 6**

Жалпы нәтиже төрт тұжырымға әкелді. Біріншіден, оң баға басым болғанымен, қабылдаудың төрттен біріне жуығы қиындық пен теріс бағаны көрсетеді. Екіншіден, қиын және оң қабылдау бір тәжірибенің өзінде ауысуы мүмкін. Үшіншіден, аудармаға қатысты сын оқырманның өз дайындығы туралы күмәнмен қатар айтылады; сондықтан оны түпкілікті лингвистикалық қорытынды ретінде беруге болмайды. Төртіншіден, цифрлық талқылау жеке оқуды қауымдық мағына жасауға айналдырады.

Талқылау

Оқырман қабылдауын рецепция теориясының логикасымен түсіндіру маңызды, өйткені әлеуметтік желідегі пікірлердің екіге жарылуы жай ғана талғам айырмасы емес, мәтін мен оқырман арасындағы күрделі қатынастың көрінісі. Рецептивтік эстетика тұрғысынан көркем шығарма әрбір мәдени ортада оқырманның күту көкжиегіне сәйкес қайта оқылады, қайта түсіндіріледі және кей жағдайда қайшылықты әсер тудырады [2]. Қазақ оқырманы үшін «Менің атым Қырмызы» романы дәл осындай сынақ мәтін ретінде көрінеді: бір топ оқырман оны күрделі құрылымы мен мәдени кодтарына бола қабылдай алмай, оқу процесін тоқтатса, екінші топ осы күрделілікті эстетикалық жаңалық, интеллектуал ләззат ретінде бағалайды. Демек, рецепцияның қарама-қарсы бағалануы романдағы поэтикалық стратегияның күрделілігімен және оқырман тәжірибесінің әркелкілігімен тікелей байланысты.

Бірінші түсіндіру желісі қиын қабылдаудың себептеріне тіреледі. Оқырман пікірлерінде кездесетін түсінбедім, ауыр, жүрмей қойды деген реакциялар романдағы көпдауыстылық пен баяндаушы ауысуының оқырманға түсіретін когнитивтік салмағын көрсетеді. Бұл романда бір ғана тұрақты баяндаушы жоқ, әр тарау немесе эпизод әртүрлі баяндаушылар атынан берілуі мүмкін, соның салдарынан оқырман оқиға желісін ғана қадағалап қоймай, кім сөйлеп тұр, не үшін сөйлеп тұр деген сұраққа да жауап іздейді. Мұндай құрылым W. Izer сипаттаған мәтіндегі бос орындарды көбейтеді: мәтін оқырманды автоматты түрде толықтыруға, байланыстыруға, мағына құрастыруға мәжбүрлейді [3]. Егер оқырманның оқу стратегиясы әдетте сызықтық сюжетке, бір баяндаушыға, айқын моральдық қорытындыға сүйенсе, онда бұл роман оның күту көкжиегімен сәйкес келмей, түсінбестік тудырады. Яғни қиындық романдағы көркемдік кемшілік емес, мәтіннің оқырманнан белсенді әрекет талап ететін поэтикасы болуы мүмкін.

Екінші себеп мәдени-тарихи кодтың күрделілігі. Роман Осман дәуіріндегі өнер кеңістігіне, миниатюра дәстүріне, шеберлік этикасына, бейне мен сөздің тартысына құрылған. Мұндай дүниетанымдық фонда оқырманға таныс емес ұғымдар, тарихи ишаралар, эстетикалық қағидалар көп болған сайын интерпретация баяулайды. Шығыс пен Батыс оппозициясы романда жай ғана тақырып емес, бүкіл мәтіннің терең құрылымын ұйымдастыратын принцип ретінде қатысады, сондықтан оны танып оқу үшін оқырман белгілі бір мәдени дайындықпен келуі қажет [4]. Осман тақырыбының Памук прозасында берілуі тарихи фактіні жай айту емес, өткеннің қазіргі санада қайта құрылуы ретінде көрінеді [5]. Бұл қабат оқырманға бір жағынан ерекше қызық болуы мүмкін, екінші жағынан тарихи-көркем әлемге бірден еніп кетуді қиындатады. Нәтижеде бір оқырман бұл қабатты романның басты құндылығы деп таныса, екіншісі оны түсінуге кедергі деп бағалауы ықтимал.

Үшінші себеп аударма мәселесі. Қазақ оқырманы О. Памукті көбіне аударма арқылы оқиды, ал аударма қабылдаудың фильтрі ретінде жұмыс істейді. Егер аударма мәтіннің ырғағын, стильдік нәзіктігін, мәдени ишараларын дәл жеткізе алмаса, күрделі роман оқырман үшін одан әрі ауырлайды. Бұл жерде мәселе тек тілдік дәлдікте емес, паротекстік сүйемелдеуде де болуы мүмкін: түсіндірме, тарихи-мәдени анықтама, терминологиялық бірізділік секілді факторлар күрделі романды қабылдауды жеңілдетеді немесе қиындатады. Сондықтан аудармаға қатысты шағымдар рецепцияның тікелей бөлігі ретінде қарастырылуға тиіс, өйткені оқырманның мәтінге жету жолы аударма арқылы өтеді. Мұндай жағдай тәуелсіздік жылдарындағы оқылым тенденцияларымен де байланысты: әлем әдебиеті көп оқылған сайын оқырманның аударманың талабы өседі, сапа төмен сезілсе, реакция да күшейеді.

Енді екінші полюс, яғни таңданыс пен жоғары бағалаудың себептерін талқылайық. Бұл жерде негізгі фактор романдағы күрделіліктің кей оқырман үшін эстетикалық ресурсқа айналуы. Көпдауыстылық пен құрылымдық ойын оқырманды оқиғаға пассивті куәгер етпей, мәтіннің тең

авторына жақындатады, өйткені ол әр дауыстың позициясын салыстырады, қайшылықтарды байқайды, мағынаны өзі жинақтайды. Мұндай оқу тәжірибесі эстетикалық қанағат береді, себебі оқырман мәтінді жеңіп шыққандайсезінеді және күрделі құрылымның артындағы идеялық тереңдікті таниды. Романда сөз бен бейненің байланысы, шығыс миниатюрасының эстетикасы, көркем көру мен көркем баяндаудың арақатынасы ерекше поэтикалық кеңістік жасайды, бұл кеңістікті қабылдаған оқырман оны жай тарихи роман емес, өнер туралы философиялық мәтін ретінде бағалайды [6]. Осы тұрғыдан алғанда таңданыс реакциясы романдағы экфрасистік қиялдың, көркем бейнелеудің, стильдік жаңалықтың нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Космополиттік ойлау және мәдениаралық тербеліс те позитив қабылдауды күшейтетін фактор. О. Памук романы ұлттық мәдени кодқа сүйенгенімен, ол өзін жабық жүйе ретінде ұсынбайды, керісінше әлемдік әдеби кеңістіктегі үлкен сұрақтарға жауап іздейді: өнердің еркіндігі, дәстүр мен жаңару арасындағы шиеленіс, авторлық және еліктеу мәселесі, тұлғалық жауапкершілік. Мұндай мазмұн оқырманды тек ұлттық деңгейде емес, жаһандық өлшемде ойлануға жетелейді [7]. Сондықтан бір бөлік оқырман романнан мәдени жаңалық табады, өз көкжиегін кеңейтеді, нәтижесінде эмоциялық әсер жоғарылайды. Романдағы әлемдік деңгейде оқылатын тақырыптар мен эстетикалық тәсілдердің үйлесуі оны шекарадан асатын мәтінге айналдырады, ал бұл қасиет кей оқырманды ерекше қызықтырады [8]. Демек, таңданыс рецепциясы тек сюжетке емес, мәтіннің әлемдік әдеби статусы мен күрделі идеялық қабатына бағытталған.

Цифрлық ортадағы пікірлердің тағы бір ерекшелігі интерпретацияның ұжымдық сипатын көрсетеді. Оқырман қауымы өз ішінде мәтінге қатысты түсіндірмені қалыптастырады, бір-бірін түзетеді, толықтырады, яғни Fish айтқан интерпретациялық қауым логикасы іске қосылады [7]. YouTube не Instagram сияқты платформаларда талқылау тек эмоциялық бағалау емес, кейіпкерлерді нақтылау, сюжет бөлшектерін түзету, оқудың дұрыс тәсілін ұсыну түрінде де көрінеді. Бұл құбылыс рецепцияны әдеби коммуникация ретінде сипаттайды: мәтіннің қоғамдық өмірі пікір арқылы жалғасады, ал мағына бір адамның ішінде емес, қауым ішіндегі диалогта орнығады. Мұнда әлеуметтік желідегі оқу қауымдастықтары мен ұсыныс логикасы да рөл ойнайды, өйткені белгілі бір шығарма трендке айналса, оны оқу тәжірибесі бір мезгілде көп адамда басталып, пікір алмасу күшейеді [9], [10]. Bookstagram кеңістігіндегі әдеби ықпал да оқырманның романға алдын ала қатынасын қалыптастыруы мүмкін, яғни мәтінді оқымай тұрып-ақ оның беделі мен күтімі жасалады [11]. Бұл жағдай Jauss сипаттаған күту көкжиегінің цифрлық нұсқасы ретінде көрінеді: оқырман романға әлеуметтік орта қалыптастырған күтіммен келеді, ал сол күтім ақталса таңданыс, ақталмаса түсінбеу күшейеді [2].

Осы талқылаудың нәтижесінде негізгі қорытынды мынандай: қазақ оқырманының «Менің атым Қырмызы» романына қатысты рецепциясы тәуелсіздік кезеңінде күшейген мәдени ашықтықтың, аударма

арқылы әлем әдебиетін оқу тәжірибесінің және цифрлық талқылаудың тоғысында қалыптасқан көпқабатты құбылыс. Қиын қабылдау романдағы көпдауыстылық пен мәдени кодтардың ауырлығынан, сондай-ақ аударманың ықтимал шектеулерінен туындаса, таңданыс қабылдау дәл осы күрделіліктің эстетикалық әлеуетін танып, романды өнер мен мәдениет туралы интеллектуал мәтін ретінде оқи алатын тәжірибемен байланысты. Сондықтан пікірлердің екіге жарылуы бір мәтіннің әлсіздігі емес, әртүрлі оқырман көкжиегінің бір романмен бетпе-бет келгендегі табиғи көрінісі.

Қорытынды

Бұл зерттеу Орхан Памуктың Менің атым Қырмызы романының қазақ тілді оқырман кеңістігіндегі рецепциясын цифрлық пікірлер негізінде сипаттауға бағытталды. Әлеуметтік желі мен пікір алаңдарындағы деректер романның қабылдануы бірмәнді емес екенін, керісінше қарама-қарсы бағаланатынын көрсетті: бір топ оқырман мәтінді ауыр, түсінуге қиын, оқуды тоқтатуға мәжбүр ететін шығарма ретінде бағаласа, екінші топ романды ерекше стиль, күшті көркемдік әсер, интеллектуал ләззат сыйлайтын туынды ретінде қабылдайды. Осы екі бағыттың қатар өмір сүруі рецепция теориясының негізгі тұжырымын нақтылайды: көркем мәтін мағынасы оқырманның күту көкжиегі, мәдени тәжірибесі мен оқу стратегиясына сәйкес әртүрлі іске қосылады.

Зерттеу нәтижелері қиын қабылдаудың бірнеше басты факторын айқындады. Ең алдымен, романдағы көпдауыстылық пен баяндаушының ауысуы, мәтін ішіндегі мәдени-тарихи кодтардың қабаттылығы оқырманнан белсенді интерпретациялық еңбек талап етеді, ал бұл талап әр оқырманның дайындық деңгейіне қарай әрқалай қабылданады. Сонымен қатар аударма факторы қабылдаудың маңызды бөлігі ретінде көрінді: оқырман пікірлерінде түсінбеудің себебі кейде аударма сапасымен, мәтіннің тілдік күрделілігімен байланыстырылып, бұл Памук шығармасының қазақ кеңістігінде ең алдымен аударма арқылы өмір сүретінін және аударманың рецепцияны бағыттайтын делдал екенін дәлелдейді. Демек, романды қабылдау тек мәтіннің көркем құрылымына ғана емес, оқырман мәтінге қандай тілдік арна арқылы жететініне де тәуелді.

Оң рецепцияның негізінде де нақты мотивтер айқындалды. Оқырманның бір бөлігі дәл сол күрделі құрылымды эстетикалық ресурс ретінде қабылдап, көпдауыстылық пен мәдени кодтардың мәтіндік ойынын шығарманың басты құндылығы деп таниды. Романның өнер дискурсы, миниатюра әлемі, дәстүр мен жаңару қақтығысы оқырманға жаңа мәдени көкжиек ұсынады, сол себепті мәтін көп оқырман үшін әлем әдебиетінің жоғары үлгісі ретінде қабылданады. Бұған қоса цифрлық кеңістіктегі талқылаулар интерпретацияның ұжымдық сипатын күшейтіп, оқырмандардың бір-бірін түзетуі, толықтыруы арқылы мәтін мағынасының қауым ішінде орнығатынын көрсетті. Бұл құбылыс тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ-түрік әдеби байланысының жаңа қыры ретінде оқырмандық коммуникацияның артып отырғанын аңғартады.

Қорытындылай келгенде, «Менің атым Қырмызы» романының қазақ оқырманы тарапынан қабылдануы тәуелсіздік жылдарындағы мәдени ашықтық, әлем әдебиетін аударма арқылы оқу тәжірибесі және цифрлық оқырман қауымының белсенділігі тоғысқан ортада қалыптасқан күрделі процесс екені анықталды. Бұл зерттеу қазақ-түрік әдеби байланысын тек мәтіннің аударылуы мен таралуы деңгейінде емес, оқырман санасында мағынаға айналу, интерпретация кеңістігінде өмір сүру деңгейінде қарастыруға мүмкіндік береді. Болашақта осы бағытты тереңдету үшін Орхан Памук романдарының қазақша аударма тәжірибесін арнайы салыстырмалы талдауға алу, кәсіби сын мен оқырман дискурсын қатар зерттеу, сондай-ақ басқа түрік авторларының шығармаларымен рецепциялық салыстыру жүргізу өзекті болмақ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Токшылыкова Г. Б., Каримова Г. С., Казтаева А. Қ. Әлем әдебиеті мұраларының аударылу жайы // «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 74. – № 3. – Б. 404-416. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.024

[2] Jauss H. R. Toward an Aesthetic of Reception. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. – 232 p. https://archive.org/details/towardaesthetico0000hans

[3] Izer W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – 252 p. https://archive.org/details/actofreadingtheo0000iser

[4] Parpală E., Afana R. Orhan Pamuk and the East-West Dichotomy // Interlitteraria. – 2013. – Т. 18. – №. 1. – С. 42-55. 10.12697/IL.2013.18.1.03

[5] Göknar E. Orhan Pamuk and the" Ottoman" theme //World Literature Today. – 2006. – Т. 80. – №. 6. – Pp. 34-38. DOI:10.2307/40159242

[6] Kırca M. (Western) word/(Eastern) image in My Name is Red: An imagological reading of Orhan Pamuk's ekphrastic reimagination //Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. – 2022. – Т. 12. – №. 1. – Pp. 33-42. DOI:10.48146/odusobiad.1039162

[7] Fisk G. Orhan Pamuk and the good of world literature. – Columbia University Press, 2018. – 296p.

[8] Pokharel B. P. Transcending Borders in Orhan Pamuk's My Name Is Red //SCHOLARS: Journal of Arts & Humanities. – 2024. – Т. 6. – №. 2. – Pp. 120-129. DOI:10.3126/sjah.v6i2.6874

[9] Whitley A. N. It Ends with Us: How Social Media Algorithms Shape Recommendations in Online Reading Communities: дис. – Old Dominion University, 2025. https://digitalcommons.odu.edu/communication_etds/31– 99 p.

[10] Khatry T. Impact of social media book communities on reading choices and preferences. – 2025. – Pp. 384-390. https://doi.org/10.5281/ZENODO.17824371

[11] Pereira I. T. S. Bookstagrammers as literary influencers: their credibility and its impact on consumers' purchase intentions. – 2025. – 92p.

REFERENCES

[1] Tokshylykova G. B., Karimova G. S., Kaztaeva A. Q. Alem adebieti muralarynyn audaryluy zhaiy [The Translation of World Literary Heritage in Kazakhstan] // Abilai han atyndagy QazHK zhane ATU Habarshysy. Filologiya gylymdary seriyasy. – 2024. – T. 74. – № 3. DOI: 10.48371/PHILS.2024.3.74.024 [in Kaz]

[2] Jauss H. R. Toward an Aesthetic of Reception. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. – 232 p.

[3] Izer W. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – 252 p.

[4] Parpală E., Afana R. Orhan Pamuk and the East-West Dichotomy // Interlitteraria. – 2013. – T. 18. – №. 1. – Pp. 42-55.

[5] Göknar E. Orhan Pamuk and the" Ottoman" theme //World Literature Today. – 2006. – T. 80. – №. 6. – Pp. 34-38.

[6] Kırca M. (Western) word/(Eastern) image in My Name is Red: An imagological reading of Orhan Pamuk's ekphrastic reimagination //Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. – 2022. – T. 12. – №. 1. – Pp. 33-42.

[7] Fisk G. Orhan Pamuk and the good of world literature. – Columbia University Press, 2018. – 296p.

[8] Pokharel B. P. Transcending Borders in Orhan Pamuk's My Name Is Red //SCHOLARS: Journal of Arts & Humanities. – 2024. – T. 6. – №. 2. – Pp. 120-129.

[9] Whitley A. N. It Ends with Us: How Social Media Algorithms Shape Recommendations in Online Reading Communities: дис. – Old Dominion University, 2025. – 99 p.

[10] Khatry T. Impact of social media book communities on reading choices and preferences. – 2025.

[11]Pereira I. T. S. Bookstagrammers as literary influencers: their credibility and its impact on consumers' purchase intentions. – 2025. – 92p.

ОРХАН ПАМУК И КАЗАХСКИЙ ЧИТАТЕЛЬ: РЕЦЕПЦИЯ РОМАНА «МЕНЯ ЗОВУТ КРАСНЫЙ»

* Жумабеккызы А.[1], Далелбеккызы А.[2], Адилбекова Ж. Б.[3]

*[1,3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан

[2]Казахский национальный университет спорта, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается восприятие романа Орхана Памука «Меня зовут Красный» в казахоязычном читательском пространстве периода независимости в рамках теории рецепции. Актуальность исследования обусловлена расширением практики чтения мировой литературы в переводе в Казахстане, усилением интереса к турецкой литературе и превращением социальных сетей в активную площадку обмена мнениями внутри читательских сообществ. Полифоническая сложная

нарративная организация романа, культурно-исторические коды османской эпохи, эстетика миниатюры и мировоззренческий конфликт Востока и Запада рассматриваются как факторы, влияющие на множественность актуализации смыслов текста для читателя. Цель исследования – определить, как казахоязычный читатель воспринимает роман, какие эмоционально-эстетические реакции преобладают и от каких факторов зависят понимание и оценивание. Основная идея исследования заключается в том, что смысл художественного текста формируется в соответствии с горизонтом ожиданий читателя, его культурным опытом и стратегией чтения; данное положение проверяется на материале конкретных читательских отзывов. В качестве ключевых направлений выделяются поляризация восприятия романа, феномен «трудного текста» и влияние переводческого фактора на рецепцию. Эмпирическую базу составили казахоязычные читательские отзывы, опубликованные в социальных сетях и на дискуссионных площадках. В исследовании применены методы контент-анализа, тематического и семантического анализа; читательские оценки и аргументационные стратегии были сгруппированы по смысловым категориям. Анализ показал выраженную поляризацию восприятия романа. Рецепция романа в казахоязычной среде неоднородна, однако именно эта множественность свидетельствует об усложнении отношений казахского читателя с мировой литературой в период независимости и о дифференциации читательских вкусов. Привлекая читательские отзывы к научному анализу, работа позволяет осмыслить казахско-турецкие литературные связи не только на межтекстовом или переводоведческом уровне, но и в пространстве читательского опыта и социальной коммуникации. В научном плане исследование дополняет направление изучения читательской рецепции в Казахстане конкретным эмпирическим материалом и демонстрирует аналитический потенциал социальных сетей для литературоведческих исследований. В практическом плане результаты могут быть использованы для оценки качества перевода, развития профессионального критического дискурса, а также для совершенствования стратегий преподавания мировой литературы и работы с читательскими сообществами в перспективе предлагается комплексно рассматривать влияние качества перевода.

Ключевые слова: рецепция романа, читательская интерпретация, казахоязычные отзывы, период независимости, турецкая проза, качество перевода, нарративная полифония, читательский дискурс в социальных сетях

ORHAN PAMUK AND THE KAZAKH READER: THE RECEPTION OF THE NOVEL *MY NAME IS RED*

* Zhumabekkyzy A.[1], Dalelbekkyzy A.[2], Adilbekova Zh.B.[3]
*[1,3] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2] Kazakh National University of Sport, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article examines the reception of Orhan Pamuk's novel *My Name Is Red* in the Kazakh-language reading space during the period of independence within the framework of reception theory. The relevance of the study

is determined by the expansion of translated world literature reading practices in Kazakhstan, the growing interest in Turkish literature, and the emergence of reader communities on social media platforms. The novel is distinguished by its complex polyphonic narrative structure, artistic reinterpretation of the cultural and historical codes of the Ottoman era, the aesthetics of miniature art, and the confrontation between Eastern and Western worldviews. Consequently, the meaning of the text is activated differently depending on the reader's horizon of expectations, cultural background, and reading strategies.

The aim of the study is to identify how Kazakh readers perceive the novel, which emotional and aesthetic responses dominate, and which factors influence comprehension and evaluation. The research material consists of Kazakh-language reader reviews published on social networks and online discussion platforms. The study employs content analysis, thematic analysis, and semantic analysis. The findings reveal a polarized reception of the novel: one group of readers perceives the text as difficult, complex, and challenging to understand, often leading to interrupted reading, while another group views it as a stylistically distinctive work that provides strong aesthetic and intellectual engagement. The main reasons for difficulties in perception include narrative polyphony, structural complexity, multilayered cultural and historical context, and dissatisfaction with the quality of translation. Positive reception is associated with appreciation of the novel's aesthetic innovation, artistic discourse, atmospheric depth, and narrative richness, as well as a tendency toward rereading and deeper interpretation. The conclusion argues that the reception of *My Name Is Red* among Kazakh readers serves as an important indicator of the development of Kazakh–Turkish literary relations at the reader-response level and highlights the need for further research integrating translation studies and professional literary criticism.

Keywords: novel reception, reader interpretation, Kazakh-language reviews, independence period, Turkish prose, translation quality, narrative polyphony, social media reading discourse

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 13.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмабекқызы Айгүл – «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: sarieva_azh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-8495-4744

Дәлелбекқызы Ақмарал – PhD, ассоциированный профессор, Қазақ ұлттық спорт университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: dalelbek84@mail.ru, https://0009-0000-4822-4837

Әділбекова Жанар Болатовна – «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, филология факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

***Информация об авторах**:*

Жумабеккызы Айгуль – докторант по специальности «Литературоведение», факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. e-mail: sarieva_azh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-8495-4744

Далелбеккызы Акмарал – PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет спорта, Астана, Казахстан. e-mail: dalelbek84@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-4822-4837

Адилбекова Жанар Болатовна – докторант по специальности «Литературоведение», факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, Казахстан, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Information about the authors:

Zhumabekkyzy Aigul – PhD doctoral student in Literary Studies, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. e-mail: sarieva_azh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-8495-4744

Dalelbekkyzy Akmaral – PhD, Associate Professor, Kazakh National University of Sport, Astana, Kazakhstan. e-mail: dalelbek84@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-4822-4837

Adilbekova Zhanar Bolatovna – PhD doctoral student in Literary Studies, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

ӘОЖ 81’42(075.8)
ҒТАХР 16.01.11
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.037

ҚАРА ӨЛЕҢДЕРДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КОГНИТИВТІК-ФОЛЬКОРЛЫҚ БЕЙНЕСІ

*Испандиярова А.Т. [1], Досова А.Т. [2]
*[1,2]А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қара өлеңдердегі рухани құндылықтардың когнитивтік-фольлорлық бейнесі қарастырылған. Талдау нысанына Бабалар сөзі жүзтомдығына енген Қара өлеңдер жинағы алынды. *Білім, ақыл, ақ, өнер, домбыра* сөздеріне Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздіктерінен түсініктемелер беріліп, мән-мағынасы ашылды. Қара өлеңдердегі тілдік бірліктердің мазмұны мен тәрбиелік мәні концептуалдық талдау жүргізу кезінде ашылды. *Білім, ақыл, ақ, өнер, домбыра* ұғымдарының мазмұнын ашатын фреймдік құрылымдар зерделенді. Фольклорлық мәтіндердегі тілдік бірліктердің когнитивтік сипатын ашу халықтың ақиқат дүние туралы көзқарасын, мәдени танымы мен тұрмысын айқындайтын тілдік деректерді тануға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты – қара өлеңдерде көрініс тапқан *білім*, *ақыл*, *ақ*, *өнер*, *домбыра* ұғымдарының мәнін ашу, олардың мәдени-танымдық сипатын айқындау және тілдік-мәдени жадтағы орнын анықтау.

Мақаланың өзектілігі когнитивтік лингвистика саласындағы зерттеулердің ұлттық танымды, тіл мен шындық болмыстың өзара байланысын айқындауға бағытталуымен айқындалады. Зерттеу лингвомәдениеттану, фольклортану, әдебиеттану бағыттары аясында жүргізілген.

Зерттеу барысында талдау және жинақтау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау, концептілік талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде қазақ халық лирикасының тілін мұқият талдау барысында фольклорлық шығармалардағы халық санасындағы рухани құндылықтарды айқындайтын тілдік бірліктер мен лексемалардың мән-мағынасын ашатын фреймдер, ойсурет, сценарийлік және схемалық құрылымдар жинақталып, оларға талдау жүргізілді. Алынған нәтижелер когнитивтік лингвистиканың дамуына үлес қосады.

Зерттеудің ғылыми құндылығы зерттеу нәтижелерін бағалау теориясын одан әрі тереңдетілген талдауға белгілі бір үлес қоса алатындығымен айқындалады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, этнолингвистика сияқты тіл білімінің жаңа бағыттарына қосылған үлес болып табылады деген ойдамыз. Сондай-ақ зерттеу нәтижелерін көркем мәтін лингвистикасы, фольклортану,

әдебиеттану пәндері бойынша оқылатын дәрістер мен арнайы курстарда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: мәтін, концепт, фрейм, өнер, өмір, фольклор, рухани құндылық, символдық бейнелер

Кіріспе

Адам баласының рухани әлемін айқындайтын ең басты байлықтың бірі – тіл. Тіл – ұлттың рухани коды, ата-бабадан мұра болып қалған баға жетпес құндылық. Тіл арқылы адам өз халқының тарихын, мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүрін таниды. Сондықтан тіл мен рухани құндылықтар бір-бірімен тығыз байланысты, бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Рухани құндылықтар – адам жанының байлығы, ұлттың арнамысы мен мәдениетінің тірегі. Өткен мен бүгінді жалғайтын алтын көпір болып саналатын фольклорлық шығармалар арқылы біз рухани құндылықтарды танытанын тілдік бірліктерге талдау жасауға тырыстық. Халық лирикасындағы тілдік-фольклорлық деректерді талдау барысында ұлттың дүниетанымын айқындайтын тілдік бірліктер анықталды. Қара өлеңдердің поэтикалық тілін, композициялық құрылымын, танымдық ерекшеліктерін зерделеу арқылы қазақ халқының болмысын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, мәдениетін танимыз.

Фольклорлық шығармаларда басты көтерілетін тақырыптардың бірі өмірдің мәні. Адам баласы рухани құндылықтар арқылы өмірдің мәнін табады. Ол – адамгершілік, имандылық, ізгілік, әділдік, махаббат, мейірім, отансүйгіштік сияқты қасиеттердің жиынтығы. Міне, осыдан қоғамның дамуы тек материалдық игіліктермен өлшенбейтінін, нағыз өркениеттің өлшемі рухани құндылықтардың деңгейі екенін тануға болады. Қара өлеңдер жинағындағы шығармалар тілін зерделеу барысында *білім-өмір жолын жеңілдетуші күш, ақыл, өнер, адам өзін-өзі игеру* фреймдері анықталып, олардың мағынасын ашатын тілдік бірліктерге, сценарийлік және схемалық құрылымдарға, символдық бейнелерге талдау жасалынды. Зерттеу лингвомәдениеттану, фольклортану, әдебиеттану бағыттары аясында жүргізілді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада «Бабалар сөзі» жүзтомдығына енген Қара өлеңдер жинағы талдауға түсті. Осы еңбекке жүгіне отырып, білім, ақыл, өнер, домбыра ұғымдарына талдау жасалды. Зерттеуде талдау және жинақтау, сипаттау, салыстырмалы, тұжырымдау, концептілік талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

В.А. Маслова концептінің құрылымдық-семантикалық табиғатын ашып, оның ядро, шет және ассоциациялық өріс сияқты компоненттер арқылы адам санасындағы білім мен мәдени мазмұнды бейнелейтінін дәлелдейді [1]. Ал Е.С. Кубрякова когнитивтік лингвистиканы пәнаралық бағыт ретінде сипаттап, тілдің адамның ойлау жүйесін, тәжірибесін және

мәдени дүниетанымын ментальды деңгейде ұйымдастырушы құрал екенін көрсетеді [2].

Ғалымдардың пікірінше, тіл тек қатынас құралы емес, ол – адам санасындағы білімнің, мәдениеттің және дүниетанымның көрінісі. Жоғарыда аталған ғалымдар концепт арқылы тіл мен мәдениет тоғысып, халықтың ұлттық ерекшелігі мен когнитивтік болмысы айқындалатынын баяндаған. Жұмысымызда фольклорлық шығармалар тілі талдауға түсті. Талдау барысында адамның дамуындағы жеке тұлғалық қасиеттер анықталды. Қара өлеңдерде философиялық ой қозғайтын тақырыптар кең өріс алған. Соның бірі өзін-өзі тану білім, өнер, ақыл арқылы жүзеге асатыны баяндалған. Өмірлік ұстанымдарын мақсатқа жетелейтін бірден бір құрал екені фольклорлық шығармаларда көрініс тапқан.

Нәтижелер

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде *өнер-білім* ұғымына: «Өнер мен білімнің жымдасып ұштасқан жиынтығы» [3, 654 б.] – деген анықтама берілген.

Фрейм. *Білім-өмір жолын жеңілдетуші күш.*

Өнерге білім білген жеткізеді,

Дариядан кеме, қайық өткізеді.

Жақсымен әуелде бір жолдас болсаң,

Бойыңа бір қасиет біткізеді. [4, 35 б.] Бұл өлең жолдарында халық даналығы сипатталған. Мысалда өнер мен білімнің адам өміріндегі маңыздылығы, сондай-ақ жақсы адамдармен жолдас болудың тәрбиелік мәні айтылған. Білім мен өнер – адамды алға жетелейтін күш. Жақсы орта тұлғаның адамгершілік, рухани қасиеттерін қалыптастырады. Мысалдағы «*дариядан кеме, қайық өткізеді»* деген жолда білім мен өнердің адамды қиындықтан алып шығатыны, өмір теңізінен аман өткізіп, мақсатқа жеткізетіні баяндалған. «*Дария», «кеме»* бейнелері арқылы білімсіздік пен білімділіктің арасы салыстырмалы түрде көрсетілген. Бұл антитеза құбылысы. Бірінші екі жолда білімнің күші айтылса, соңғы екі жолда жақсы адамдармен араласудың пайдасын көрсету арқылы автор параллелизмді ұтымды қолдана білген.

Адам білім алушы, жақсы адам жолдас, тәрбиеші, бағыт беруші ретінде баяндалған. Жеке тұлға білім арқылы жетіліп, жақсыдан үйреніп жетістікке, мақсатына жете алады деген тұжырымды аңғара аламыз. «*Білім– өмір жолын жеңілдетуші күш»* фреймі қазақ дүниетанымындағы *білім – жол, жақсы– жарық* ұғымдарымен сабақтасып жатыр. Мысалдан «*өмір – бағыт»* деген ұғымына негізделген дүниетанымдық модельді атап кете аламыз.

Бастау (адам)→ білім алу(даму)→ кедергіден өту (дария) → көмекші фактор (жақсы адам) → мақсат (қасиет, кемелдік).

Талдау барысында «*адамның тұлғалық даму бағыты»* деген сценарийлік құрылым анықталды. Мысалы:

- кейіпкердің жағдайы: адам өмір жолына түседі;

- қиындық: өмір дариясынан өту керек (білімсіз өту мүмкін емес);
- құрал: білім мен өнер – кеме, қайық (көмекші құрал);
- көмекші: жақсы адам (рухани жетекші, үлгі тұлға);
- нәтиже: адам бойына қасиет бітіп, кемел тұлғаға айналады.

Адам өзін білім арқылы дамытады, еңбектенеді, жетілдіреді, өмірден тәжірибе жинақтап мақсатына жетеді, рухани кемелденеді. Білім – адам өміріндегі жетістіктің кілті деген түйінге келдік.

Қара өлеңдерде жігіттің адамдық болмысы, мінезі мен қоғам алдындағы жауапкершілігі сипатталған сәттер де көптеп кездеседі. Мысалы: қара өлеңде жігіт адам жұмсақ мінезді, тал жібектей биязы болуы керек, тікенектей қатты болу жараспайды, ал білімі ұшан-теңіз болса да, егер өз жұртына қызмет етпесе, оның пайдасы жоқ [4, 41 б.] екендігі баяндалған. Негізгі ой – нағыз жігіт тек білімді, ақылды болумен шектелмей, еліне, жұртына қызмет етуі тиіс.

«Жігіт бол жігіт болсаң» деген тіркес идеалды ердің бейнесін танытады. «*Тал жібектей, тікенектей*» теңеулері арқылы адамның мінез-құлқын бейнелі жеткізу мақсатында жұмсақ ↔ қатты моральдық контраст жасалған. «*Тал жібектей»* теңеуі арқылы мінездің жұмсақтығы, көркемдігі, әдептілігі бейнеленсе, «*тікенектей»* теңеуі адам бойындағы дөрекелік, тәкаппарлық, қатыгездік сияқты жағымсыз қасиеттерін атап көрсеткен. Өлең жолдарында «*ұшан– теңіз білім»* деген символдық бейненің ұтымды қолданылуы арқылы *жігіт* фреймінің мәні ашылған. «*Ұшан–теңіз білім»* символдық бейне арқылы ақыл-ойдың мол қазынасы, білім тек өз мүддесі емес, қоғам игілігіне жұмсалуы керектігі сипатталса, ал *қызмет ету* сценарийлік құрылымы ұлттық мораль өлшемі, азаматтық парыз баянлдалған. Нағыз жігіт – адал, парасатты және халықына қызмет ететін адам.

Фольклорлық шығармалар – қоғамды түзетуге, ұлт мінезін тәрбиелеуге бағытталған дидактикалық сипатқа ие, мақал-мәтелдер, шешендік сөз дәстүрінің жалғасы болып саналатын құнды мұра. Келесі өлең жолдары қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы ынтымақ, әділдік, адал еңбек, парасат, жомарттық, білім мен ақылға құрмет сияқты құндылықтарға негізделген.

Мысалы: Білімдіні несіне жек көрейік,
Ақтан тауып, несіне жеп көрейік.
Артық ақыл ойланып таба қалсаң,
Асықпай-ақ біреуге тек берейік. [4, 41 б.]

Ақыл фреймі. Ақыл – адамның ойлау қабілетін, танымдық парасатын және ізгі іс-әрекетке бағытталған рухани күшті бейнелейтін мәдени-танымдық бірлік. *Ақыл – ой – іс – нәтиже – құндылық* тізбегі арқылы ақылдың когнитивтік және этикалық мәні айқындалады. Мысалы: ақылды адам жек көрмейді, бөліседі, ізгілік жасайды. Өлең жолдарында парасат ойдың бастауы, ақылды іс қоғамға пайда әкелетіні, бірлік орнататыны баяндалған. «*Ойланып таба қалсаң»* өлең жолынан ақыл арқылы дүниені түсіну, пайымдау деген танымдық түсінік көрініс тапқан.

Ғалым А. Квятковский өз еңбегінде символдың мағынасы көпқабатты, бейнелі образ екенін атап өтеді. Сондай-ақ ол символдың ішкі құрылымы құбылыстар арасындағы параллельдік пен сәйкестікке негізделетінін, осы тұрғыдан алғанда оның метафоралық сипатқа ие поэтикалық троптарға жақын екенін, алайда символдағы бейнелілік терең оймен және салмақты мағыналық жүктememен толықтырылатынын пайымдайды. [5, 263 б.]

Ақтан тауып тіркесі фольклорлық санада терең символдық мәнге ие. Ақ – адалдық, тазалық, пәктік, шындық ұғымдарының жиынтық белгісі. Мысалы: а*қ жол, ақ тілек, ақ ниет* – бәрі әділ, адал бастауды меңзейді. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Ақ *сөзіне – адал, кінәсіз, жазықсыз», -* деген анықтама берілген. [6, 211 б.] Демек, *ақтан тауып* – адал еңбегімен табу дегенді білдіреді. Мұнда қазақтың еңбек этикасы мен моральдық тазалыққа негізделген өмір философиясы көрініс тапқан. Өлең жолдарында *ақ* адалдықтың, білім мен ақыл рухани жарықтың, жомарттық адамдық кемелдіктің символы ретінде бейнеленген. Сондай-ақ өлеңде білім мен ақылдың қадірі, адалдық, жомарттық сынды адамгершілік қасиеттер дәріптелген. Автор білімді адамға қарсы болмауға, керісінше, ақыл-парасатты ортақ игілікке айналдыруға үндейді. Өлең жолдарындағы «*жек көру - беру, ақтан табу - жеп көру»* деген антитеза арқылы, теріс мінез бен жағымды қасиеттер салыстыра сипатталып қызғаныш, күншілдік, адалдық, жомарттық секілді қасиеттердің мағынасы ашылған.

Өлеңнің буын өлшемі - 7-8 буынды жыр үлгісіне жақын, ауыз әдебиетінің ырғақтық дәстүрін сақтаған. Бұл өлең жолдары арқылы *жақсының жақсылығын елге үлестіру* дәстүрін аңғаруға болады.

Өлең жолдарындағы құндылық жүйесін төменде көрсетіп кеттік.

Фольклорлық құндылық: адалдық, білім мен ақыл, жомарттық, ынтымақ пен татулық, тепе-теңдік пен әділдік.

Мағынасы: адалдық – еңбектің таза, адал болуын дәріптеу;

білім мен ақыл - рухани байлық пен парасатқа құрмет;

жомарттық – ақылды, білімді өз мүддесіне емес, ел игілігіне жұмсау;

ынтымақ пен татулық – ел ішінде бақастықтан арылу, қоғамдағы бірлік;

тепе-теңдік пен әділдік – артық білу - үстемдік емес, жауапкершілік түсінігі.

Өлеңдегі көрінісі: Адалдық – ақтан тауып;

Білім мен ақыл– Білімдіні жек көрмейік, Артық ақыл ойланып таба қалсаң;

Жомарттық – Біреуге тек берейік;

Ынтымақ пен татулық – Жек көрмеу үндеуі арқылы;

Тепе-теңдік пен әділдік – білім мен ақылды бөлісу идеясында берілген.

Өлең фольклорға тән параллелизм мен дидактикалық синтаксиске құрылғанын байқаймыз. Бірінші екі жолда – теріс мінезден тыйылуға шақыру (*жек көрме, жеме*), соңғы екі жолда – оң мінезге үндейді (*ақылды тапсаң, бөліс*). Бұл моральдық тепе-теңдік қағидасы, *жақсы-жаман* оппозициясының көрінісі.

Фольклорлық шығармаларда өнер мен өлең өмірдің өрнегі деп танылған. Шын жүйрік өрге шапса, бұрынғыдан бетер өршелене түседі. Шырағың мың күн жанса бір күнде сөнеді («Қара өлеңдер» жинағы) [4, 43 б.] деген ой қозғалған. Өмірде бәрі өткінші екені, өмірдің шектеулі және өлім заңдылығы бар екендігі баяндалған. Фольклорлық шығармаларда өнер, жүйрік, шырақ, сөнбек («Қара өлеңдер» жинағы) [4, 43 б.] деген символдық бейнелер өнер сөзінің мағынасын ашқан. Мысалы, «өнер» фреймінің мағынасын ашатын символдық бейнелер – өрнек, жүйрік, шырақ, сөнбек. Өрнек – рухани әсемдік, адам қолымен жасалған сұлулық бейнесі, жүйрік – талантты, өнерлі адамның символы, ал шырақ – өмірдің, жанның символы, сөнбек – өлім, уақыттың тоқтауы. Мысалда адам өмірі мен өнері бір-бірімен байланыста екені баяндалған. Өнер адамның ғұмырын мәнді етеді, адам өнер арқылы өрге ұмтылады, бірақ уақыт келе бәрі өшетіні «*уақыт-өтпелі құндылық»* деген сценарийлік құрылым арқылы ашылған. Автор «*өнер де өрнек, өлең де өрнек»* параллелизмдерін ұтымды қолданған. Адам өмірінде өнер - өрнек іспетті көркем мән. Өнер арқылы адам рухани қанағаттанады, өзін еркін сезінеді, өседі, өрлейді, дамиды. Мың күн жану ↔ бір күн сөну антитеза арқылы автор өмірдегі өмір мен өнердің үйлесімі мен өткіншілігін ойлы ырғақпен жеткізеді. Бұл өлең жолдарынан мынандай схемалық құрылым жасадық.

Мысалы: өнер↔өлең/өрнек↔өрлек/шаттық↔өту/сөну

Фольклорлық шығармаларда өзекті тақырыптардың бірі – өмір. Өлең жолдарынан адам өмірінің мәні өнер екені баяндалған. Адам өнер арқылы өзін қоғамда еркін сезінген. Түйіндей келе, адам өмірінің мәні өнер мен қуанышта, бірақ ол да уақыттың алдында шектеулі екендігін деген тұжырым жасадық.

Қазақ халқының рухани мұрасы – фольклор мен ауыз әдебиетінде ұлттық дүниетаным, өмір мен өлім, өнер мен рух, адам мен табиғат жайлы терең философиялық ойлар сақталған. Келесі өлең жолдары мазмұны мен семантикалық өрісі кең. Мысалы:

Домбырам екі ішекті, бір тиекті,

Оқиды білген адам әптиекті.

Кеудемнен шыбын жаным шыққаннан соң,

Қайда апар онда апарсаң қу сүйекті [4,73 б.]. Өлеңде *домбыра сөзі* арқылы өмір мен өлім, өнер мен рух, адам мен жаратылыс тақырыптары баяндалған. Автор *Домбырам екі ішекті, бір тиекті* метафора арқылы домбыра өмірдің құрылымын білдіретін символ екенін ашып көрсеткен. Екі ішек – өмірдің екі қыры, яғни, жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғыны бейнелесе, бір тиек сол өмірді ұстап тұрған негіз, яғни рух, сенім, өнерді сипаттайды. *Оқиды білген адам әптиекті* – мұнда домбыраның үні қасиетті кітап – әптиек (Құран) оқумен теңестіріледі. Бұл жол домбыраның киелі рухани мәнін көрсетеді. Нағыз өнер иесі домбырадан имандылық, даналық, өмір сырының үнін оқи алады деген ой берілген. *Кеудемнен шыбын жаным шыққаннан соң, Қайда апар онда апарсаң қу сүйекті* деген жолдарда өмірдің өткіншілігі мен рухтың мәңгілігі жайлы философиялық

ой жатыр. Адам өлген соң тән – *қу сүйек* қана, ал жан мен рух, өнер мәңгі екендігі баяндалған. Өлең жолдарындағы *домбыра*, Әптиек, *шыбын жан, қу сүйек* деген символдық бейнелер фольлорлық шығармалардағы қазақ халқының дүниетанымын танытатын бейнелер.

Қу сүйек фразеологизмі халық поэзиясында тәннің өткіншілігін сипаттайтын тұрақты бейне. «*Қу сүйек-қаусаған, дәрменсіз адам»* [7, 354 б.] -деген анықтама берілген. «*Шыбын жаны. Өмір, тірлік мағынасында. (Діни ұғым бойынша кісі өлгенде «жан» шыбын тәрізді ұшып кететіндіміс)».* [7, 569 б.]

Домбыра – қазақтың мәдени коды, ұлттық рухтың, музыкалық және поэтикалық ойдың символы. Әптиек – дін мен сенімнің белгісі. Өлеңде адамның өмірлік танымы *рухани үштаған, «адам-жан- өнер»* арқылы беріледі. *Домбыра* концептісі арқылы автор адам өмірінің мәнін, рух пен тәннің ара-қатынасын, өнердің киелі табиғатын көрсетеді. Домбыра концептісінің когнитивтік моделі: Домбыра– өнер– рух– мәңгілік.

Келесі өлең жолдары философиялық ойға, өмірлік түйінге негізделген. Біреу жүр өзін-өзі билей алмай,

Біреу жүр келген бақты игере алмай.

Он саусақ қарап тұрсаң, бірдей емес,

Біреу жүр жалғыз басын сүйрей алмай. [4, 38 б.]

Өлеңдегі әр тармақ адам тағдырындағы, өмір жолындағы айырмашылығы мен өзін-өзі тану, билей алу, бақ пен қабілетті игеру мәселесі көтерілген. Біреу жүр өзін-өзі билей алмай – бұл жолда адамның өзін-өзі меңгеру, ерік-жігерін басқару қабілетінің әлсіздігі бейнеленеді. Өз ісіне, мінезіне ие бола алмайтын әлсіз тұлғалар сипатталған. Біреу жүр келген бақты игере алмай – адамға бақ қонғанмен, оны ұстап тұра алмау, мүмкіндігін дұрыс пайдалана алмау туралы айтылады. *Он саусақ қарап тұрсаң, бірдей емес* деген жол мақалдық сипатта, табиғаттағы, қоғамдағы, адам болмысындағы теңсіздікті, әртүрлілікті бейнелейді. *Біреу жүр жалғыз басын сүйрей алмай* деген тармақ өмірдің қиыншылығына, шарасыздыққа тап болған адамды көрсетеді. Өлеңнің негізгі идеясы өмірдің мәні. Өмірде адамдар әртүрлі, бірдей еместігін, біреуі әлсіз, біреуі бақты игереді, біреуі оны жоғалтады. Автор адамның өмірдегі орнын, қабілетін, ерік-жігерін, тағдырдың әркімге әртүрлі берілуін баяндай келе, адамдарды өмірден ғибрат алып, өзіне берілген мүмкіндікті пайдалана алуына жол сілтегендей.

Тілдегі құндылықтар жүйесінің өзара рухани үйлесу мәнері мен жеке тұлғаның онтологиялық болмысынан этностың мәдениеті мен ділінің бірегейлігі көрінеді. [8, 150 б.]

Фрейм. *Адам өзін-өзі игеру.* Автор өлең мағынасын бейнелі жеткізу мақсатында «өзін-өзі билеу, келген бақты игеру, жалғыз басын сүйреу» деген фразеологиялық тіркестер ұтымды қолданылған. *Біреу жүр өзін-өзі билей алмай ↔ Біреу жүр келген бақты игере алмай* қарама-қарсы (антитеза) екі түрлі әлсіз қасиетті салыстыра сипаттау арқылы адам мінезінің контрасты сипаты ашылған. *Он саусақ бірдей емес* деген халықтық афористік тұжырым адамдардың табиғи, мінездік, рухани айырмашылықтарын көрсеткен. Адам

өз тағдырын өзі қалыптастыруы үшін ішкі тәртіп пен сананы басқару керектігі меңзелген. Адам өзін-өзі жеңе алса ғана, өмірін де басқара алады, тура бағытта өмір сүре алады деген түйін түйіндеуге болады. Мысал бойынша мынандай сценарийлік құрылым анықталды:

- адам өмір сахнасына шығады;
- кейбіреулер өзін игере алмай, өзіне ие бола алмай қиналады;
- кейбіреулер бақ келсе, оны ұстай алмайды;
- бәрі бірдей емес-бұл табиғи заңдылық;
- нәтижесінде өмір жүгін көтере алмайды. Бұл сценарий адамның өмірлік циклін және ішкі-психологиялық теңсіздігін сипаттайды.

Сонымен қатар өлең жолдарынан *адам өзін-өзі игеру* фреймінің мәнін ашатын бірнеше символдық бейнелерді атап көрсетіп кетейік. Мысалы: өзін өзі билей алмау ерік пен сананың әлсіздігі бейнесі, бақ – сәттілік пен тағдырдың сыйы, он саусақ өмір теңсіздігінің символы, жалғыз бас адамның жеке тағдырын, ал әлсіз өмірлік позицияны бейнелейді. Бұл өлең жолдарынан адамның өмірдегі табысы оның өзін-өзі билеу қабілетіне тәуелді, ал табиғи теңсіздік өмірдің заңдылығы деген тұжырым жасауға болады.

Қорытынды

Қазақ фольклорының жанры – қара өлеңдер жинағындағы рухани құндылықтарды танытатын тілдік бірліктер талдауға түсті. Талдау барысында қазақ халқының ұлттық танымын көрсететін фреймдер жинақталды. Әр фреймдік құрылыстың мағынасы жеке-жеке талдауға түсті. *Білім – өмір жолын жеңілдетуші күш, ақыл, өнер, адам өзін-өзі игеру* деген фреймдер анықталды. Аталмыш фреймдердің мәнін ашатын *шырақ – өмірдің, ұшан-теңіз білім, ақтан тауып, сөнбек, екі ішек* деген символдық бейнелер, *адамның жетілу жолы, қызмет ету, уақыт-өтпелі құндылық* деген сценарийлік құрылымдар анықталып, Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі, Қазақ әдеби тілінің сөздігі, Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінің анықтамалар беріліп, талдау жасалынды.

Фольклорлық мәтіндегі тілдік бірліктер ұғымдарының мазмұнды болып келуі қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін, ұлттық дүниетанымын сипаттауымен тығыз байланысты. Қара өлеңдердің танымдық жүйесін айқындау барысында адам рухани құндылықтар арқылы дамып, жетіліп өмірден өз орнын таба алып қана қоймай, қоғамның дамуына үлес қосатынына көз жеткіздік. Фольклорлық шығармалар тіліндегі рухани құндылықтардың когнитивтік-фольклорлық бейнелер ата-бабаларымыздың танымдық ерекшеліктерін когнитивтік санада терең түсіндіруде қолданылғаны дәлелденді. Жинақталған фреймдік құрылыстар арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, болмысын аңғаруға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Наука, 2012. – 360 с.

[2] Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. - М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

[3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[4] Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.70: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 504 б.

[5] Квятковский А. Поэтический словарь. – М, 1966. – 376 с.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, I том. А-А. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.

[7] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

[8] Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Тілдік қолданыстағы «Мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі. // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдар» сериясы. – 2025. – №1(76). – Б. 146-163. https://doi.org/ 10.48371/PHILS.2025.1.76.010

REFERENCES

[1] Maslova V. Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku [Introduction to Cognitive Linguistics]. – M.: Nauka, 2012. – 360 s. [in Rus.]

[2] Kubräkova E.S. İazyk i znanie: Na puti poluchenia znanii o iazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zrenia. Röl iazyka v poznanii mira [Language and Knowledge: Towards Knowledge of Language: Parts of Speech from a Cognitive Perspective. The Role of Language in Cognition of the World]. – M.: İazyki slavänskoi kültury, 2004. – 560 s. [in Rus.]

[3] Babalar sözı [Word of ancestors]: Jüztomdyq. T 70: Qara öleñ. – Astana: Foliant, 2011.– 504 b. [in Kaz.]

[4] Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] / Jalpy redaksiasyn basqarğan T.Janūzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b. [in Kaz.]

[5] Kvätkovski A. Poeticheski slovär [A poetic dictionary]. – M, 1966. – 376 s. [in Rus.]

[6] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq, I tom A-B. – Almaty: Arys. 2006. – 752 b. [in Kaz.]

[7] Keñesbaev I. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Ğylym. 1977. – 712 b. [in Kaz.]

[8] Jirenov S.A., Kenjebaeva U.E. Tıldık qoldanystağy «Mınäjat» konseptısınıñ ruhani aksiologialyq beinesı [Spiritual axiological representation of the concept of «prayer» in linguistic use]. // Abylai han atyndağy QazHQjÄTU Habarşysy. «Filologia ğylymdar» seriasy. 2025. – №1(76). – B.146-163. https://doi.org/ 10.48371/PHILS.2025.1.76.010 [in Kaz.]

КОГНИТИВНО-ФОЛЬКЛОРНЫЙ ОБРАЗ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ҚАРА ӨЛЕҢ (НАРОДНЫХ СТИХОТВОРЕНИЯХ)

*Испандиярова А.Т. [1], Досова А.Т. [2]
*[1,2] Костанайский региональныйо университет имени А.Байтұрсынұлы
Костанай, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-фольклорный образ духовных ценностей, отражённых в кара өлең. В качестве объекта анализа выбран сборник Қара өлең, вошедший в стотомное издание Бабалар сөзі. Даны определение слов *знание, разум, белый (*чистота, свет), *искусство, домбыра* на основе Толковых словарей казахского языка, раскрыто их значение. Содержательное и воспитательное значение языковых единиц в қара өлең выявлено посредством концептуального анализа. Изучены фреймовые структуры, раскрывающие содержание понятий *знание, разум, белый (чистота, свет), искусство, домбра*. Раскрытие когнитивной природы языковых единиц в фольклорных текстах позволяет понять языковые данные, отражающие мировоззрение народа, его культурное восприятие и быт.

Цель работы – раскрыть значение понятий *знание, разум, белый (чистота, свет), искусство, домбра,* представленных в қара өлең, определить их культурно-познавательный характер и место в языковой и культурной памяти.

Актуальность статьи определяется направленностью исследований в области когнитивной лингвистики на выявление национального мировосприятия, взаимосвязи языка и объективной действительности. Исследование проведено в рамках лингвокультурологии, фольклористики и литературоведения.

В ходе исследования использовались методы анализа и обобщения, описания, сравнения, обоснования и концептуального анализа. В результате тщательного изучения языка казахской народной лирики были собраны и проанализированы фреймы, ментальные образы, сценарные и схематические структуры, раскрывающие значение языковых единиц и лексем, отражающих духовные ценности в народном сознании. Полученные результаты вносят вклад в развитие когнитивной лингвистики.

Научная ценность исследования заключается в том, что его результаты могут способствовать дальнейшему углублённому анализу теории оценки. Практическая значимость работы состоит в том, что её результаты могут быть использованы в развитии таких новых направлений языкознания, как когнитивная лингвистика, лингвокультурология и этнолингвистика. Кроме того, материалы исследования могут применяться при чтении лекций и разработке специальных курсов по лингвистике художественного текста, фольклористике и литературоведению.

Ключевые слова: лирика, концепт, фрейм, искусство, жизнь, фольклор, духовная ценность, символ

THE COGNITIVE-FOLKlORIC REPRESENTATION OF SPIRITUAL IN QARA ÖLEN

*Ispandiyarova A.T.[1], Dossova A.T. [2]
*[1,2] A.Baitursynuly Kostanay Regional University
Kostanay, Kazakhstan

Abstract. The article examines the cognitive and folkloric image of spiritual values reflected in *kara ölen*. The object of analysis is the collection Qara ölen included in the hundred-volume series *Babalar sözi* ("The Words of the Ancestors"). Definitions of the words *knowledge, mind (reason), white (purity, light), art,* and *dombra* are provided based on *Explanatory Dictionaries of the Kazakh Language*, and their meanings are revealed. The semantic and educational significance of linguistic units in *kara ölen* is identified through conceptual analysis. Frame structures expressing the concepts of *knowledge, mind, white (purity, light), art,* and *dombra* are studied.

The relevance of the study lies in the current focus of cognitive linguistic research on uncovering the national worldview and the interrelation between language and objective reality. The research is conducted within the framework of linguoculturology, folkloristics, and literary studies.

The aim of the work is to reveal the meanings of the concepts *knowledge, mind, white (purity, light), art,* and *dombra* represented in *kara ölen*, to determine their cultural and cognitive characteristics, and to define their place in linguistic and cultural memory.

Revealing the cognitive nature of linguistic units in folklore texts makes it possible to understand linguistic data that reflect the worldview, cultural perception, and everyday life of the people.

The study employs methods of analysis and synthesis, description, comparison, substantiation, and conceptual analysis. As a result of a thorough study of the language of Kazakh folk lyric poetry, frames, mental images, scenario and schematic structures were collected and analyzed, revealing the meanings of linguistic units and lexemes that reflect spiritual values in folk consciousness. The obtained results contribute to the development of cognitive linguistics.

The study's scientific contribution lies in its potential to advance deeper research within evaluation theory. Its practical relevance is reflected in the applicability of its findings to the development of emerging linguistic disciplines, including cognitive linguistics, linguoculturology, and ethnolinguistics. Moreover, the materials of the research can be used in teaching and developing special courses in linguistic analysis of literary texts, folkloristics, and literary studies.

Keywords: lyrics, concept, frame, art, life, folklore, spiritual value, symbol

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 17.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының аға оқытушысы, PhD философия докторы, Қостанай, Қазақстан, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5894-1549

Досова Алма Тюлюгеновна – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті филология және практикалық лингвистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай, Қазақстан, e-mail: almdosova @mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7755-4894

Информация об авторах:

Испандиярова Айнур Тюлюгеновна – старший преподаватель кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, доктор философии PhD, Костанай, Казахстан, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5894-1549

Досова Алма Тюлюгеновна – кандидат филологических наук, ассоцированный профессор кафедры филологии и практической лингвистики Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан, e-mail: almdosova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7755-4894

Information about the authors:

Ispandiyarova Ainur – Doctor of Philosophy PhD, senior lecturer of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: ispandyarovaa@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5894-1549

Alma T. Dossova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, e-mail: almdosova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7755-4894

ӘОЖ 821.512.122
ҒТАХР 17.01.11
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.038

ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕРІ: ҚАНАТ ӘБІЛҚАЙЫРДЫҢ «ЖЫНДЫ» ХИКАЯТЫ НЕГІЗІНДЕ

*Мухамадиев Д.Б.[1], Бәзілжан М.А.[2], Сатемирова Д.А.[3], Сыздыков С.К.[4]
*[1,2,3,4] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасының белгілі өкілдерінің бірі Қанат Әбілқайырдың прозасы тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің жаңаруүдерісіментығызбайланыстақарастырылады.Мәтінқұрылымындағы әлеуметтік-психологиялық талдау мен фрагментарлық баяндау тәсілдерінің қолданысы сараланады. Зерттеудің мақсаты – Қ.Әбілқайырдың «Жынды» хикаятындағы тақырыптық-идеялық бағдарларды, нарративтік құрылымды, психологиялық баяндауды, хронотоптық ұйымдасуды, көркемдік деталь мен мистикалық элементтердің қызметін анықтау және олардың қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістермен сабақтастығын бағамдау. Зерттеуде герменевтикалық, нарратологиялық, дискурстық және құрылымдық-семиотикалық талдау әдістері қолданылып, олардың әрқайсысы нақты мәтіндік үзінділер арқылы тұжырымдалады. Талдау нәтижесінде «Жынды» хикаятында қорқыныш, жалғыздық, белгісіздік және өлім мотивтері кейіпкердің психологиялық әлемін ғана емес, баяндау құрылымы мен кеңістіктік ұйымдасуды да қалыптастыратыны анықталды. Нарративтік фокализация кейіпкердің субъективті қабылдауын алдыңғы қатарға шығарып, шынайылық пен елес арасындағы шекараны көмескілейді. Осы белгілер ХХІ ғасырдағы қазақ прозасына тән антропоцентристік, психологиялық және поэтикалық көркемдік ізденістердің бір көрінісі ретінде бағаланады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – «Жынды» хикаятындағы реалистік, психологиялық және мистикалық поэтиканың өзара сабақтастығын, кейіпкер санасының фрагментарлық берілуін және көркемдік детальдардың семиотикалық жүктемесін кешенді түрде айқындауында. Нарратологиялық талдау баяндау фокусы мен субъективті қабылдаудың ұйымдасуын, герменевтикалық талдау кейіпкердің ішкі әлемі мен өмір-өлім мәселесінің астарлы мағынасын, дискурстық талдау диалог пен дыбыстық қайталаулардың қызметін, құрылымдық-семиотикалық талдау деталь мен кеңістік белгілерінің көркемдік мәнін ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижесінде «Жынды» хикаятында қорқыныш, жалғыздық, белгісіздік және өлім тақырыптары кейіпкердің психологиялық әлемін ғана емес, шығарманың баяндау құрылымы мен кеңістіктік ұйымдасуын да айқындайтыны анықталды. Реалистік әлеуметтік-психологиялық баяндау елес, Елес-қыз, белгісіздыбыстәріздімистикалықэлементтерменсабақтасып, мәтіндегі шынайылық пен субъективті елестің шекарасын көмескілейді. Бұл белгілер XXI ғасырдағы қазақ прозасына тән антропоцентристік және психологиялық көркемдік ізденістердің бір көрінісі ретінде бағаланады.

Жұмыстың тұжырымдарын «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы» тәрізді арнайы пәндерде, курстар, семинарларда, әдеби талдау, ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: нарратология, хронотоп, фокализация, дискурс, поэтика, нарративтік құрылым, психологиялық баяндау, көркемдік деталь, мистикалық элемент, XXI ғасырдағы қазақ прозасы

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінен бастап мазмұндық, құрылымдық және эстетикалық тұрғыдан сапалық өзгерістерді бастан өткеріп келеді. Әсіресе проза жанры қоғамдық-әлеуметтік трансформацияларға жедел үн қатып, ұлттық болмыстың жаңа қырларын, жаһандану жағдайындағы рухани ізденістерді, тұлғаның ішкі әлеміндегі дағдарыстар мен құндылықтық қайта бағдарлануларды бейнелеудің тың тәсілдерін қалыптастырды. XX ғасырдың соңғы ширегі мен XXI ғасырдың алғашқы онжылдықтарында әдеби үдерісте дәстүрлі реализммен қатар модернистік және постмодернистік поэтика элементтері белсенді қолданысқа еніп, көркем мәтін құрылымында интертекстуалдық, ирониялық, фрагментарлық сипаттар күшейді. Осы үдерістер аясында жаңа көркемдік парадигма қалыптасып, авторлық баяндау стратегиялары мен кейіпкер типологиясы түбегейлі жаңғыра бастады.

Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ прозасының жаңа көркемдік ізденістерін нақты мәтін арқылы бағамдау үшін Қанат Әбілқайырдың «Жынды» хикаяты назар аударуға лайық. Хикаятта дәстүрлі психологиялық баяндау тәсілдері елес, белгісіздік, дыбыстық қайталау, фрагментарлық қабылдау тәрізді поэтикалық амалдармен сабақтасады. Кейіпкердің ішкі әлемі, қорқынышы мен өткенді еске алуы сыртқы кеңістікпен астасып, мәтіннің көркемдік құрылымын айқындайды. Сондықтан бұл шығарма бір жағынан жеке тұлғаның психологиялық күйін, екінші жағынан қазіргі қазақ прозасындағы баяндау мен поэтикалық ізденістерді қатар қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – XXI ғасырдағы қазақ прозасының көркемдік өзгерістерін нақты көркем мәтін негізінде кешенді түрде

талдау қажеттілігімен айқындалады. Әдебиеттануда қазіргі прозаның психологиялық тереңдігі, нарративтік құрылымы, хронотоптық ұйымдасуы және мистикалық поэтикасы өзекті мәселелердің қатарында. Алайда «Жынды» хикаятындағы осы белгілердің бір-бірімен байланысы, әсіресе кейіпкер психологиясын, баяндау жүйесін, кеңістік пен көркем детальды ұйымдастырудағы қызметі тұтас жүйе ретінде арнайы саралауды қажет етеді. Сондықтан аталған мәселені ғылыми тұрғыдан талдау қазіргі әдебиеттанудың теориялық-әдіснамалық сұранысторымен сабақтас.

Зерттеудің мақсаты – Қанат Әбілқайырдың «Жынды» хикаятындағы көркемдік ізденістерді талдау және осы мәтін негізінде ХХІ ғасырдағы қазақ прозасына тән нарративтік, психологиялық, хронотоптық және көркемдік-семиотикалық ерекшеліктерді айқындау.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды:

– «Жынды» хикаятының тақырыптық-идеялық бағдарларын анықтау;

– хикаяттағы баяндаушы позициясы мен нарративтік құрылым ерекшеліктерін саралау;

– кейіпкердің ішкі психологиялық күйін, қорқыныш, жалғыздық және өмір мен өлім мәселелерінің көркемдік берілуін талдау;

– шығармадағы кеңістік пен уақыттың хронотоптық ұйымдасуын айқындау;

– көркем деталь, символ, метафора және дыбыстық қайталаулардың мәтіндегі семиотикалық қызметін көрсету;

– хикаяттағы реалистік, психологиялық және мистикалық поэтиканың сабақтастығын анықтау;

– анықталған көркемдік белгілерді ХХІ ғасырдағы қазақ прозасының жаңа көркемдік ізденістері контексінде бағамдау.

– «Жынды» хикаятының тақырыптық-идеялық бағдарларын анықтау;

– хикаяттағы баяндаушы позициясы мен нарративтік құрылым ерекшеліктерін, соның ішінде фокализация мен субъективті қабылдаудың берілу тәсілдерін саралау;

– мәтіндегі фрагментарлық баяндау, естелік және елес элементтерінің көркемдік қызметін анықтау;

– кейіпкердің ішкі психологиялық күйін, қорқыныш, жалғыздық және өмір мен өлім мәселелерінің көркемдік берілуін талдау;

– хикаяттағы кеңістік пен уақыттың хронотоптық ұйымдасуын және оның кейіпкер психологиясымен байланысын көрсету;

– көркем деталь, символ, метафора және дыбыстық қайталаулардың мәтіндегі семиотикалық қызметін айқындап, реалистік, психологиялық және мистикалық поэтиканың сабақтастығын бағамдау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – «Жынды» хикаятындағы көркемдік жүйенің бірнеше деңгейін өзара сабақтастықта қарастыруында. Мақалада

нарративтік фокализация, психологиялық баяндау, хронотоп, көркем деталь және мистикалық поэтика нақты мәтіндік үзінділер негізінде талданып, олардың кейіпкердің ішкі әлемін ашудағы және шығарма құрылымын ұйымдастырудағы қызметі айқындалады. Осы арқылы хикаяттағы реалистік және мистикалық бастаулардың психологиялық баяндау аясында тоғысуы көрсетіледі.

Осылайша, зерттеу бір ғана шығарма материалын шектеулі мысал ретінде емес, XXI ғасырдағы қазақ прозасының көркемдік ізденістерін нақты мәтіндік деңгейде тануға мүмкіндік беретін нысан ретінде қарастырады. Мақала нәтижелері қазіргі прозадағы адам санасын бейнелеу, баяндау құрылымын жаңғырту және реалистік пен мистикалық поэтиканың сабақтастығын зерделеу мәселелерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны – Қанат Әбілқайырдың «Жынды» хикаяты. Зерттеу нысаны ретінде осы хикаяттың мәтіні алынды. Мақалада шығармадағы нарративтік құрылым, кейіпкердің ішкі психологиялық күйі, кеңістік пен уақыттың ұйымдасуы, көркем детальдар, диалогтар, дыбыстық қайталаулар және мистикалық элементтер нақты мәтіндік үзінділер негізінде жүйелі түрде талданады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін қазіргі әдебиеттану ғылымындағы нарратология, постмодернистік поэтика және мәтін теориясына қатысты еңбектер құрайды. Атап айтқанда, М.М. Бахтиннің хронотоп және полифония теориясы туралы тұжырымдары [1], Ю.Кристеваның интертекстуалдық концепциясы [2], Ж. Дерриданың деконструкция әдісі [3], Р. Барттың мәтін семиотикасына қатысты еңбектері әдіснамалық бағдар ретінде алынды [4, 53-б.].

Отандық әдебиет зерттеуші ғалымдар З.Қабдолов, Р.Нұрғали, Ш.Елеукеновтің қазіргі әдеби үдеріс мәселелеріне арналған еңбектері, Б.Майтановтың көркем шығармадағы психологиялық талдау мәселелерін қарастырған зерттеулері және Т.Кәкішевтің әдеби сынға қатысты ғылыми еңбектері әдіснамалық негіз ретінде басшылыққа алынды. Сонымен қатар тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының даму бағыттарын қарастырған ғылыми мақалалар мен монографиялар салыстырмалы талдау үшін негізге алынды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін герменевтикалық, нарратологиялық, дискурстық және құрылымдық-семиотикалық талдау қағидаттары құрайды. Әдістердің әрқайсысы мақаладағы нақты мәтіндік материалға қатысты қолданылып, бірін-бірі толықтыратын талдау жүйесі ретінде ұйымдастырылды.

Біріншіден, герменевтикалық талдау кейіпкердің ішкі психологиялық күйін, қорқыныш, жалғыздық, өмір мен өлім туралы ойлардың астарлы мағынасын ашуға бағытталды. Бұл әдіс *«Өлім. Не деген қорқынышты еді? Мынау жатқан жері көрге ұқсап кетті»* [5, 38-б.], – деген үзінділердегі психологиялық және символдық мағыналарды контекст арқылы пайымдауға мүмкіндік береді [6, 74-б.].

Екіншіден, нарратологиялық талдау баяндау фокусын, оқиғаның кейіпкердің субъективті қабылдауы арқылы берілуін, уақыттық ауысулар мен фрагментарлық баяндаудың қызметін анықтауға бағытталды. Мәселен, *«Нұрлан түнімен мазасызданып шықты... Әлдебір елес бөлмені аралап, кезіп жүрген секілді»* [5, 36-б.], – деген үзіндіде оқиға сыртқы бақылаушыдан гөрі кейіпкердің қабылдауына жақындатылып беріледі.

Үшіншіден, дискурстық талдау диалогтардың, сөйлеу актілерінің және дыбыстық қайталаулардың кейіпкерлер арасындағы әлеуметтік-психологиялық қатынасты қалыптастырудағы қызметін айқындауға бағытталды. *«Мен қорықпаймын!»* [5, 49-б.], – деді Нұрлан деген реплика мен оған берілген жауап кейіпкердің өзін-өзі сендіруі мен қорқыныш дискурсының арақатынасын танытады.

Төртіншіден, құрылымдық-семиотикалық талдау көркем детальдардың, символдардың, метафоралық бейнелердің және «бөлме – ауыл – өзен» тәрізді кеңістіктік белгілердің мәтіндегі мағыналық қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл ақ көйлек, ай сәулесі, қараңғы бөлме, өзеннің гүрілі сияқты детальдардың кейіпкердің психологиялық күйін ұйымдастырудағы рөлін ашуға бағытталды.

Зерттеуде герменевтикалық, нарратологиялық, дискурстық және құрылымдық-семиотикалық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Герменевтикалық тәсіл кейіпкердің ішкі психологиялық күйі мен мәтіннің астарлы мағыналарын ашуға; нарратологиялық тәсіл баяндаушы позициясын, фокализацияны, уақыттық ұйымдасуды және оқиғаның берілу стратегиясын анықтауға; дискурстық талдау кейіпкерлер арасындағы тілдік және әлеуметтік-психологиялық қатынастарды саралауға; құрылымдық-семиотикалық тәсіл көркем детальдар, символдар мен кеңістіктік белгілердің қызметін айқындауға бағытталды. Әдістердің қолданылуы талдау бөлімдерінде нақты мәтіндік үзінділер арқылы дәйектелді.

Осылайша, зерттеу әдістері өзара сабақтас жүйе құрап, «Жынды» хикаятының көркемдік құрылымын әр деңгейде тануға мүмкіндік береді. Герменевтикалық талдау – мағынаны, нарратологиялық талдау – баяндау тәсілін, дискурстық талдау – тілдік-қатысымдық ұйымдасуды, құрылымдық-семиотикалық талдау – деталь мен кеңістіктің көркемдік қызметін ашады.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиеттанудағы герменевтикалық әдістің ерекшелігі осында көрініс табады. Герменевтика (грек тілінен аударғанда «түсіндіру») – мәтінді интерпретациялау теориясы және оның мәнін түсіну ғылымы болып табылады. Қазіргі заманғы батыс әдебиеттану саласындағы әдебиет теориясының негізгі құрылымын зерттеуде герменевтика әдісі маңызды құрал ретінде кеңінен қолданылады. Герменевтиканың шығу тегі ежелгі грек мифологиясына барып тіреледі [6, 82-б.]. Қазіргі кезеңде герменевтика гуманитарлық ғылымдардың зерттеу әдісі ретінде бағаланып жүр. Тарихи деректерге сүйенсек, филологиялық әдістер арқылы әдеби шығармаларды талдау кезінде герменевтиканың рөлі елеулі болып келеді.

Герменевтикалық әдістің даму тарихы екі үлкен кезеңге бөлінеді. Біріншісі, дәстүрлі классикалық кезең, екіншісі, қазіргі әдебиеттанулық герменевтика. Дәстүрлі филологиялық герменевтика мен қазіргі әдебиеттанулық герменевтиканың арасындағы шекараны Вильгельм Дильтей мен Георг Гадамер сияқты философ ғалымдар айқындап берген. Түсіну процесінде «тарихи аралық», «тарихи көзқарас» сияқты категориялар негізгі фактор ретінде қарастырылады. Әдеби герменевтикада өнер туындысын жеке тұлға дүниесі тұрғысынан қарастыру мүмкін емес. Өнер туындысы дәстүрлі мәдениеттің нақты материалдық жағдайында пайда болғандықтан, оны сол мәдени контекстінде түсіну қажет деп саналады [6, 88-б.].

Бұл ұстанымдардың біртұтас тұжырымдамасы зерттеу барысында нақты дәлелдерге сүйенуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар статистикалық мәліметтер, ақпараттық теория, математика және логика әдістері де қолданылуы мүмкін. Философиядағыдай, әдебиетте де герменевтика түсіну ғылымы ретінде қарастырылады. Оның басты функциясы – өнер туындысының, әсіресе сөз өнерінің шынайы көркемдік мәнін ашып көрсету.

Герменевтика әдісі шығарманың мәнін, кейіпкерлердің психологиясын, оқиға құрылымын, эмоциялық және символикалық реңін терең түсінуге бағытталады.

Жазушының «Жынды» хикаятына талдау жасап көрейік:

Нұрланның психологиялық күйі:

Үзіндіде Нұрлан түні бойы мазасызданады. Оның ұйқысы бұзылып, қорқыныш пен белгісіздік сезімдері үстемдік етеді. Бұл күй кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, оның қорқыныштарын, балалардағы беймәлім үрейді көрсетеді. Көрінбейтін «елестердің» болуы Нұрланның психологиялық тұрғыдағы сезімін күшейтіп, оның санасындағы белгісіздік пен ішкі шиеленісті бейнелейді.

Нұрланның қорқынышы мен ішкі күйзелісі:

Мәтінде басты кейіпкердің ішкі күйі детальды бейнеленген:

«Нұрлан түнімен мазасызданып шықты. Ұйықтады ма, ұйықтамады ма, белгісіз... Әлдебір елес бөлмені аралап, кезіп жүрген секілді» [5, 36-б.].

Бұл үзінді кейіпкердің психологиялық жағдайын ғана сипаттап қоймай, баяндау фокусының Нұрланның субъективті қабылдауына жақындағанын көрсетеді. «Ұйықтады ма, ұйықтамады ма, белгісіз» деген құрылым кейіпкердің санасындағы тұрақсыздықты берсе, «секілді» модальдық тұлғасы елестің объективті шындық екендігін түпкілікті бекітпей, белгісіздік әсерін күшейтеді. Герменевтикалық тұрғыдан бұл қорқыныш пен белгісіздіктің астарлы мағынасын ашатын тәсіл. Нарратологиялық тұрғыдан – оқиғаның кейіпкер санасы арқылы фокусталуын қамтамасыз ететін амал. Демек, осы бір үзіндіде екі әдіс те нақты мәтіндік материал арқылы өзара тоғысады.

Өмір мен өлім тақырыбы:

«Өлім. Не деген қорқынышты еді? Мынау жатқан жері көрге ұқсап кетті. Қараңғы түнек – қабір...» [5, 38-б.].

Мұнда өлім мен қорқыныш тақырыбына психологиялық акцент жасалған. Герменевтикалық талдау арқылы бұл автордың адам өміріндегі қорқыныш пен белгісіздік сезімін ашуға тырысқанын байқауға болады.

Эмоциялық контраст:

«Қыз Нұрланның қолынан шап беріп ұстай алды. Тартып алмақ еді, шамасы келмеді. Нәзік саусақтар шырмауықтай шырмала қалыпты. «Мұның қандай ойы бар екен?» деп ойлады. Қандай ойы бар?..» [5, 66-б].

«Құшағына түнде Елес-қыз енген еді. Оянғанда Елес-әйел жылап жатты. Жұбатар еді. Тілі әлі күрмеулі екен...» [5, 66-б].

Нұрлан мен елес қыз арасындағы көрініс қорқыныш пен ыстық сезімнің, үрей мен жақындықтың қатар көрінуімен ерекшеленеді. Мұнда автор контраст арқылы кейіпкерлер сезімінің күрделілігін көрсетеді. Елестің бейнесі ертегі-періштелік сипатта, бірақ Нұрланның қорқынышы мен қызығушылығы арасындағы кернеу эмоциялық толқыныстыарттырады.

Символикалық мән:

«Шашын кескен, аласа бойлы, қарақат көзді сұлу қыз жылап тұр. Әппақ көйлегі өзіне құйып қойғандай екен. Аяғында ұзын өкшелі туфли. Артқа шегіншектей беріп еді, сүрініп кетті. Терезеден түскен айдың сәулесі қыздың өңін шырайландыра түсті. Ғайыптан келген періштеге құмарта қарады...» [5, 36-37-бб.].

Қыздың ақ көйлек киюі, қарақат көздері, ай сәулесі және қараңғы бөлме сияқты детальдар бір-бірімен қарама-қарсы визуалдық қатар құрайды. Ақ көйлек дәстүрлі тазалық пен сұлулық мағынасын аңғартқанымен, оның түнгі қараңғы кеңістікте көрінуі осы мағынаны белгісіздікпен күрделендіреді. «Періште» бейнесінің елес сипатымен қатар берілуі де нақты мен ирреалдың шекарасын көмескілейді. Сондықтан бұл детальдар тек портреттік қызмет

атқармай, кейіпкердің үрейі мен қызығушылығын қатар ұйымдастыратын семиотикалық белгілер ретінде көрінеді. Бұл тұста көркем детальдардың қызметі де назар аудартады. Ақ көйлек, ай сәулесі, қараңғы кеңістік және қыздың портреттік белгілері бір-бірімен қарама-қарсы визуалдық қатар құрып, Елес-қыз бейнесінің әрі тартымды, әрі түсініксіз сипат алуына жағдай жасайды. Ақ түс дәстүрлі тазалық ұғымымен сабақтасқанымен, оның қараңғы кеңістікте көрінуі бұл мағынаны психологиялық белгісіздікпен күрделендіреді. Сондықтан деталь тек сыртқы портреттік қызмет атқармай, кейіпкер санасындағы үрей мен қызығушылықтың қатар жүруін ұйымдастыратын семиотикалық құралға айналады.

«...Моп-момақан ауыл. Қаймағы бұзылмаған қазақы орта. Мазасыз масасы да, «ыз» еткен шыбыны да жоқ. Тек шекара бойындағы өзеннің гүрілі ғана тыныштықтың көйлегін дар-дар жыртады. Ерменнің иісі танауыңды қытықтайды...» [5, 47-б].

Үзіндіде кейіпкерлердің бала кезіндегі естеліктері, ауыл ортасы, отбасы мүшелері мен достарының әрекеттері баяндалады. Бұл материал қазіргі психологиялық күйді өткен уақытпен байланыстырады. Хронотоптық тұрғыдан «моп-момақан ауыл» қауіпсіздік пен балалық шақтың кеңістігін білдірсе, түнгі бөлме кейіпкердің қорқынышы мен белгісіздігін қоюлататын жабық кеңістік қызметін атқарады. Ал «шекара бойындағы өзеннің гүрілі» осы екі күйдің арасындағы өтпелі кеңістікті аңғартады. Осылайша «бөлме – ауыл – өзен» кеңістіктік моделі кейіпкердің ішкі қозғалысымен қатар өрбіп, қазіргі үрей мен өткеннің тыныштығын қарама-қарсы қояды.

Шығармашылық әдістері:

«Әйтеуір, бір сықыр маза бермеді. Әлдебір елес бөлмені аралап, кезіп жүрген секілді. Көрпені қымтанып алып, көз шырымын алмақшы еді, онысынан да түк өнбеді. Керісінше, байғұс баланы бағанағы елес алқымынан алып, тынысын тарылта, қылғындыра түсетін сияқты. Дем жетпей барады...» [5, 36-б].

Автор сипаттау арқылы кейіпкердің ішкі жан дүниесін нақты көрсетеді: тыныс алу, жүрек соғысы, дененің қозғалысы – бұлар оқырманға Нұрланның үрейін сездіру үшін қолданылады. Бұл герменевтикалық тәсілмен кейіпкерді оқу арқылы оның психологиясын түсінуге мүмкіндік береді.

Герменевтикалық талдау бойынша, үзіндіде автор оқырманды Нұрланның ішкі әлеміне енгізеді. Кейіпкердің сезімдері, қорқынышы, еркіндігі мен бала кезіндегі естеліктері біртұтас көріністе суреттеліп, эмоциялық әсермен берілген. Шығармадағы символдар мен метафоралар – адамның ішкі жан дүниесін, қорқыныш пен қызығушылық арасындағы күрделі психологиялық күйді ашуға қызмет етеді.

Хикаяттағы елес, елес-қыз, белгісіз дыбыс және өлім туралы қайталанатын ойлар мистикалық поэтиканың элементтері ретінде көрінеді. Алайда олар реалистік баяндауды толық ығыстырмайды. Керісінше, кейіпкердің психологиялық қабылдауымен астасып, шынайы оқиға мен субъективті елестің арасындағы шекараны көмескілейді. Бұл екіұдайлық мәтіннің көркемдік кернеуін күшейтіп, оқырманды оқиғаны сыртқы фабуладан гөрі кейіпкер санасының ішкі қозғалысы арқылы қабылдауға жетелейді. Демек, мистикалық сипат мұнда дербес фантастикалық әлем жасаудан гөрі психологиялық шындықты тереңдететін көркемдік механизм қызметін атқарады.

Дискурс – белгілі бір әлеуметтік, мәдени және тарихи кеңістікте жүзеге асатын мағыналы тілдік әрекет. Ол тек ауызша және жазбаша мәтін ғана емес, сол мәтінді тудыратын жағдай, мақсат, қатысушылар және олардың өзара ықпалы арқылы қалыптасатын күрделі коммуникациялық үдеріс [7, 44-б.].

Нарратив ұғымы көркем мәтіндегі оқиғаның баяндалу тәсілін, оқиға мен оны баяндау арасындағы қатынасты және баяндаушының позициясын зерделеуге мүмкіндік береді. «Нарратив» термині латынның «narrare» – «баяндау», «әңгімелеу» ұғымын береді. Нарратология ғылымы алғашында риторика мен миф зерттеулері аясында қалыптасқанымен, ХХ ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 1970 жылдардан бастап, Постмодерн дәуірінде кеңінен қолданысқа еніп, постмодернистік және структуралистік-постструктуралистік әдебиеттану аясында көркем мәтіндегі оқиға, баяндаушы, фокализация, уақыт пен кеңістік сияқты категорияларды жүйелі зерттейтін теориялық-әдіснамалық бағыт ретінде орнықты [8, 378-б.]. Осы тұрғыдан алғанда, нарративті тек оқиғаны баяндау формасы ретінде емес, көркемдік мағынаны ұйымдастыратын құрылым ретінде қарастыру маңызды. «Жынды» хикаятындағы нарративтік құрылымды талдау кейіпкердің субъективті қабылдауы, психологиялық ракурсы, фокализациясы және психологиялық уақыт пен кеңістіктің ұйымдасу ерекшеліктері арқылы жасалатын көркемдік мағынаны анықтауға мүмкіндік береді.

Дискурс талдау теориясы немесе дискурсология ғылымының негізгі зерттеу нысанына қатысты анықтамалар көптүрлі болып келеді. Ғылыми деректер бойынша, дискурс ұғымына берілген анықтамалардың жалпы саны шамамен 300-ге жуық. Бұл әртүрлілікті біз аталған сала пәнаралық сипатта дамығанымен байланыстырамыз. Д. Кэмеронның пікірінше, дискурс талдаудың негізгі мәселелері антропология, философия, әлеуметтану және лингвистика салаларымен тығыз байланысты қарастырылады [9, 11-б.].

Дискурс-талдау лингвистикадан тілдің құрылымы мен тілдік формациялардың қолданылу заңдылықтарын зерттеу аспектілерін алған.

Әлеуметтік лингвистиканың өкілі У. Лабов дискурс-талдаудың негізгі міндеті ретінде «Бір сөйлемнің екінші сөйлемнен заңды және рационалды түрде туындауын көрсету» мәселесін қарастырады [10, 299-б.]. Басқаша айтқанда, сөз белгілі бір ережелерге сай айтылуы тиіс. Тілдік қарым-қатынасқа қатысушылардың интеракциялық әрекеті осы заңдылықтарды ашуға мүмкіндік береді, бұл мәселені интеракциялық әлеуметтік лингвистика өз нысанына алады [11, 65-б.].

Осы айтылғандардан дискурс ұғымының әртүрлі анықталуы оның әр ғылыми бағыттан қарастырылуымен байланысты екенін байқауға болады. Тіпті бір ғылыми бағыт ішінде де дискурстың түрліше сипатталатыны байқалады.

Дискурстық талдау әдісі — мәтіндегі тілдік құрылымдарды, сөйлеу актілерін, диалогтарды және авторлық тәсілдерді қарастырады.

Диалог арқылы кейіпкер сезімін көрсету:

– «Мен қорықпаймын!» – деді Нұрлан.

– «Қорықсаң... Қорықпасаң, нан ұрсын деші...» – деді Әли [5, 49-б.].

Бұл диалог кейіпкерлер арасындағы әлеуметтік және психологиялық қатынасты ашады. *«Мен қорықпаймын!»* деген қысқа реплика Нұрланның өзін-өзі сендіруге ұмтылысын білдірсе, Әлидің жауабы қорқыныш ұғымын қайта өзектендіріп, кейіпкердің батылдығына күмән тудырады. Дискурстық талдау тұрғысынан сөйлеу актілерінің өзара қатынасы кейіпкерлердің психологиялық позициясын ғана емес, олардың бір-біріне ықпал ету механизмін де танытады. Осылайша диалог хикаяттағы қорқыныш дискурсын қалыптастыратын тілдік құралға айналады.

Мәтіндегі қайталанатын сөздер мен дыбыстардың әсері:

«Пыс-пыс. Пыс-пыс. Демалып жатыр. Дәл қасында. Анық естіді…» [5, 36-б.]. Бұл сөйлемдегі: «Пыс-пыс. Пыс-пыс. Демалып жатыр. Дәл қасында. Анық естіді» деген қайталау дыбысты жай фондық белгі емес, кейіпкердің үрейін ұйымдастыратын есту деталі деңгейіне көтереді. Қысқа әрі қайталамалы құрылым оқиғаның ырғағын баяулатып, оқырман назарын дыбыс шыққан кеңістікке шоғырландырады. Дискурстық тұрғыдан бұл қайталау қорқыныштың тілдік бейнесін жасайды, ал нарратологиялық тұрғыдан кейіпкердің қабылдауындағы дыбыстың шамадан тыс сезімталдықпен берілуін көрсетеді.

Көркем бейнелеу және сипаттау:

«Қарақат көзді қыздың ұйқысы қанып-ақ қалыпты. Күндегісінен ұзақ ұйықтаса керек...» [5, 35-б.].

Автор кейіпкердің сыртқы бейнесін сипаттау арқылы оқырманға эмоциялық тұрғыдан әсер етеді. Дискурстық талдау бойынша бұл мәтіннің визуалды және эмоциялық ықпалын қалыптастыратын тілдік құрылым болып табылады.

Мәтіндегі метафора мен символизм:

«Тас мүсінге жан бітіп, сөйлеп кететіндей әсер қалдырады...» [5,44-б.]. Мұнда мүсін метафора арқылы кейіпкердің ішкі сезімін бейнелейді. Дискурстық талдау тілдік құралдардың мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдаулардың өзара байланысы мынадан көрінеді: герменевтикалық талдау мәтіндегі психологиялық мағынаны ашса, нарратологиялық талдау сол мағынаның баяндау арқылы ұйымдасуын, дискурстық талдау оның тілдік-қатысымдық берілуін, құрылымдық-семиотикалық талдау көркем детальдар мен кеңістіктік белгілердің қызметін айқындайды. Сондықтан бұл әдістер бір-бірін қайталамай, «Жынды» хикаятының көркемдік жүйесін әртүрлі деңгейде толықтырады.

Аталған әдістердің нәтижелері төмендегі кестеде нақты мәтіндік мысалдармен жинақталып, рецензенттік талапқа сәйкес әдіс пен нәтиже арасындағы тікелей байланыс көрсетілді.

Зерттеу барысында мәтіннен алынған нақты сөйлемдерге негізделген герменевтикалық, нарратологиялық, дискурстық және құрылымдық-семиотикалық талдау жүргізілді. Әрбір әдіс белгілі бір мәтіндік материалға қатысты қолданылып, оның нәтижесі төмендегі кестеде жинақталды.

Кесте әдістердің атауын ғана емес, нақты мысал мен сол мысалдан шығарылған ғылыми қорытындыны көрсету мақсатында берілді:

№	Талдау түрі	Мәтіндегі мысал сөйлем	Алынған нәтиже/қорытынды
1	Герменевтикалық	«Өлім. Не деген қорқынышты еді?..» [5, 38-б.].	Өлім мен қорқыныш ұғымдарының кейіпкердің психологиялық күйіндегі және шығармадағы символдық мағынасы айқындалды.
2	Нарратологиялық	«Нұрлан түнімен мазасызданып шықты…» [5, 36-б.].	Баяндау фокусының кейіпкердің субъективті қабылдауына жақындауы және соған байланысты белгісіздік әсерінің күшеюі анықталды.
3	Герменевтикалық-нарратологиялық	«Ұйықтады ма, ұйықтамады ма, белгісіз…» [5, 36-б.].	Ішкі уақыттың тұрақсыздығы мен психологиялық фрагментарлықтың баяндау құрылымы арқылы берілу ерекшелігі айқындалды.
4	Хронотоптық	«Мопмомақан ауыл…» / «шекара бойындағы өзеннің гүрілі…» [5, 47-б].	Ауыл, бөлме және өзен кеңістіктерінің кейіпкердің өткен және қазіргі психологиялық күйін байланыстыратын кеңістіктік модель түзетіні анықталды.

5	Құрылымдық-семиотикалық	«Әппақ көйлегі…», «айдың сәулесі…» [5, 36-37-бб.].	Көркемдік детальдардың тазалық, сұлулық, белгісіздік және ирреалдық мағыналарын тоғыстыратыны анықталды.
6	Мистикалық поэтика	«Әлдебір елес бөлмені аралап…», «Елес-қыз…» [5, 36-б.].	Мистикалық элементтердің психологиялық шындықты тереңдетіп, нақты мен елестің арасындағы шекараны көмескілейтіні анықталды.
7	Дискурстық	«– Мен қорықпаймын! – деді Нұрлан…» [5, 49-б.].	Диалогтың кейіпкердің өзін-өзі сендіру әрекеті мен әлеуметтік-психологиялық қысымды қатар танытатын қызметі айқындалды.
8	Дискурстық-нарратологиялық	«Пыс-пыс. Пыс-пыс…» [5, 36-б.].	Дыбыстық қайталаудың қорқыныш дискурсын күшейтіп, кейіпкердің қабылдау фокусын дыбысқа шоғырландыратыны анықталды.
9	Құрылымдық-семиотикалық	«Тас мүсінге жан бітіп, сөйлеп кететіндей…» [5, 44-б.].	Метафораның нақты заттық әлем мен кейіпкердің субъективті елесі арасындағы шекараны көркемдік тұрғыдан бұзатын қызметі айқындалды.

Кестеде берілген мәтіндік мысалдар қолданылған әдістердің нақты нәтижесін көрсетуге мүмкіндік береді. Герменевтикалық талдау арқылы кейіпкерлердің ішкі күйі, сезімдері және өмір мен өлімге қатынасының психологиялық әрі символдық мәні ашылды. Нарратологиялық талдау кейіпкердің субъективті қабылдауы, баяндау фокусы мен психологиялық уақыттың ұйымдасу ерекшеліктерін айқындады. Хронотоптық талдау «бөлме – ауыл – өзен» кеңістіктік моделінің кейіпкердің психологиялық күйімен байланысын көрсетті. Құрылымдық-семиотикалық талдау көркемдік детальдар мен метафоралардың мәтіндегі символдық қызметін анықтаса, мистикалық поэтикаға жасалған талдау нақты мен елес арасындағы шекараның көмескіленуін көрсетті. Ал дискурстық талдау диалог, дыбыстық қайталау және тілдік құралдардың кейіпкердің эмоциялық күйі мен психологиялық қатынастарын берудегі қызметін айқындады. Осылайша, кестеде көрсетілген нақты мәтіндік үзінділер әрбір талдау тәсілінің шығарма поэтикасын ашудағы нәтижесін дәлелдеуге қызмет етеді [12, 494-б.].

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Қанат Әбілқайырдың «Жынды» хикаятындағы көркемдік жүйе кейіпкердің ішкі психологиялық әлемін, баяндау құрылымын, кеңістік пен уақыт ұйымдасуын және мистикалық элементтерді өзара

сабақтастықта қарастыру арқылы ашылатыны анықталды. Шығармадағы қорқыныш, белгісіздік, жалғыздық және өлім мотивтері жеке психологиялық күй ретінде ғана емес, баяндаудың құрылымдық ұйымдасуына ықпал ететін факторлар ретінде көрінеді.

Герменевтикалық талдау хикаяттағы психологиялық мағыналарды, нарратологиялық талдау баяндаушы позициясы мен фокализацияны, дискурстық талдау кейіпкерлер арасындағы тілдік және психологиялық қатынастарды, ал құрылымдық-семиотикалық талдау көркем детальдар мен кеңістіктік белгілердің қызметін айқындады. Осылайша мақалада қолданылған әдістер әдіснамалық бөлімде ғана декларация түрінде қалмай, нақты мәтіндік материалдарды талдау барысында іске асырылды.

Хикаяттағы «бөлме – ауыл – өзен» кеңістіктік моделі, ақ көйлек пен ай сәулесі сияқты көркем детальдар, белгісіз дыбыс пен Елес-қыз бейнесі реалистік, психологиялық және мистикалық баяндаудың тоғысуын көрсетеді. Нарративтік фокализация кейіпкердің субъективті қабылдауын алдыңғы қатарға шығарып, оқиға шындығы мен елестің арасындағы шекараны көмескілейді. Сонымен бірге алынған нәтижелерді Қанат Әбілқайырдың бүкіл шығармашылығына тікелей телуден гөрі, «Жынды» хикаятының нақты поэтикалық құрылымы негізінде бағалау ғылыми тұрғыдан орынды.

Осы мәтінде анықталған көркемдік белгілер ХХІ ғасырдағы қазақ прозасына тән антропоцентристік, психологиялық және поэтикалық ізденістердің бір көрінісі ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері қаламгер прозасын әрі қарай басқа шығармалары негізінде салыстырмалы түрде зерделеуге негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Художественная литература, 1975. – 501 б.

[2] Кристева Ю. Интертекстуальность: вопросы. – Париж: СЕП, 1980. – 256 с.

[3] Деррида Ж. О грамматологии. – Париж: Министр культуры Франции, 1967. – 424 с.

[4] Барт Р. Мифологии. – Париж : Ǝditions du Seuil, 1957. – 310 с.

[5] Әбілқайыр Қ. Көршінің қызы. – Алматы: Баспа-Сөз, 2022. – 261 б.

[6] Тодоров Т. Герменевтика искусства. – Париж: Галлимат, 1984. – 320 с.

[7] Фуко М. Дискурс и истина в области гуманитарных наук. – Париж: Коллеж де Франс, 1970. – 240 с.

[8] Kreiswirth M. Narrative Turn in the Humanities // Routledge Encyclopedia of Narrative Theory / ed. by D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan. – London; New York: Routledge, 2005. – Pp. 377-382.

[9] Kenzhebaeva R.S. Kazakh literature and its brilliant representatives // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – № 1. – Vol.10 – Pp. 118-121.

[10] Labov W. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 412 p.

[11] Bekpenbetova S., Satkenova Sh., Ibrayeva Z., Zholdybayev O., Yerzhanova S., Seyitova B. Intertextuality in modern Kazakh prose // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – No 1. – Vol.12. – Pp. 62-85. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/2408.

[12] Әділбекова Ж.Б. Мұхтар Әуезов пен Эрнест Хемингуэй прозасындағы көркемдік сабақтастық // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. – 2025. – № 4. – Б. 493-508. http://doi.org/10.48371/PHILS.2025.4.79.034

REFERENCES

[1] Bahtin M. Problemy pojetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. – Moskva: Hudozhestvennaja literatura, 1975. – 501 s. [in Rus.]

[2] Kristeva Ju. Intertekstualnost: voprosy [Intertextuality: Questions]. – Parizh: SEP, 1980. – 256 s. [in Russ.]

[3] Derrida Zh. O grammatologyi [On Grammatology]. – Parizh: Ministr kul'tury Francii, 1967. – 424 s. [in Rus.]

[4] Bart R. Mifologii [Mythologies]. – Parizh: Jeditions du Seuil, 1957. – 310 s. [in Russ.]

[5] Abilqajyr Q. Korshining qyzy [The Neighbor's Daughter]. – Almaty: Baspa-Soz, 2022. – 261 b. [in Kaz.]

[6] Todorov T. Germenevtika iskusstva [Hermeneutics of Art]. – Parizh: Gallimat, 1984. – 320 s. [in Russ.]

[7] Fuko M. Diskurs i istina v oblasti gumanitarnyh nauk [Discourse and Truth in the Humanities]. – Parizh: Kollezh de Frans, 1970. – 240 s. [in Rus.]

[8] Kreiswirth M. Narrative Turn in the Humanities // Routledge Encyclopedia of Narrative Theory / ed. by D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan. – London; New York: Routledge, 2005. – Pp. 377–382.

[9] Kenzhebaeva R.S. Kazakh literature and its brilliant representatives // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – № 1. – Vol.10 – B. 118-121. [in Kaz.]

[10] Labov W. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 412 p.

[11] Bekpenbetova S., Satkenova Sh., Ibrayeva Z., Zholdybayev O., Yerzhanova S., Seyitova B. Intertextuality in modern Kazakh prose // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – No 1. – Vol.12. – Pp. 62–85. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/2408.

[12] Adilbekova Zh.B. Muhtar Auezov pen Jernest Hemingujej prozasyndagy korkemdik sabaqtastyq [Artistic Kinship in the Prose of Mukhtar Auezov and Ernest Hemingway] // Abylaj han atyndagy QazHQzhanaATU Habarshysy. – 2025. – No 4. – Pp. 493–508. http://dx.doi.org/10.29333/ejecs/2408. [in Kaz.]

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЫ XXI ВЕКА: НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ КАНАТА АБЫЛКАИРА «ЖЫНДЫ»

*Мухамадиев Д.Б.[1], Базилжан М.А.[2], Сатемирова Д.А.[3], Сыздыков С.К.[4]
*[1,2,3,4] Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье проза одного из известных представителей современной казахской прозы Каната Абилькаира рассматривается в тесной связи с процессами обновления казахской литературы периода независимости. Анализируются особенности применения социально-психологического анализа и фрагментарного повествования в структуре текста. Цель исследования – выявить тематико-идейные ориентиры, нарративную структуру, психологическое повествование, хронотопическую организацию, функции художественной детали и мистических элементов в повести К. Абилькаира «Жынды» («Безумный»), а также определить их связь с художественными поисками современной казахской прозы. В исследовании применяются герменевтический, нарратологический, дискурсивный и структурно-семиотический методы анализа, каждый из которых получает обоснование на основе конкретных текстовых фрагментов. В результате анализа установлено, что в повести «Жынды» мотивы страха, одиночества, неопределённости и смерти формируют не только психологический мир персонажа, но и структуру повествования и пространственную организацию произведения. Нарративная фокализация выдвигает на первый план субъективное восприятие персонажа, размывая границу между реальностью и иллюзией. Эти признаки оцениваются как одно из проявлений антропоцентристских, психологических и поэтических художественных поисков, характерных для казахской прозы XXI века.

Научная новизна исследования заключается в комплексном выявлении взаимосвязи реалистической, психологической и мистической поэтики в повести «Жынды», фрагментарной подачи сознания персонажа и семиотической нагрузки художественных деталей. Нарратологический анализ позволил раскрыть организацию фокуса повествования и субъективного восприятия, герменевтический анализ – скрытый смысл внутреннего мира персонажа и проблемы жизни и смерти, дискурсивный анализ – функции диалога и звуковых повторов, структурно-семиотический анализ – художественное значение детали и пространственных знаков.

В результате исследования установлено, что темы страха, одиночества, неопределённости и смерти в повести «Жынды» определяют не только психологический мир персонажа, но и повествовательную структуру, а также пространственную организацию произведения. Реалистическое социально-психологическое повествование переплетается с такими мистическими элементами, как призрак, Девушка-призрак, неизвестный звук, что размывает в тексте границу между реальностью и субъективной иллюзией. Данные признаки оцениваются как одно из проявлений антропоцентристских и психологических художественных поисков, свойственных казахской прозе XXI века.

Выводы работы могут быть использованы в таких специальных дисциплинах, как «Современная казахская литература», «Теория литературы», на курсах, семинарах, а также в литературоведческом анализе и научно-исследовательских работах.

Ключевые слова: нарратология, хронотоп, фокализация, дискурс, поэтика, нарративная структура, психологическое повествование, художественная деталь, мистический элемент, казахская проза XXI века

ARTISTIC EXPLORATIONS IN 21ST-CENTURY KAZAKH PROSE: BASED ON KANAT ABYLKAIYR'S NOVELLA "ZHYNDY"

*Mukhamadiyev D.B.[1], Bazilzhan M.A.[2], Satemirova D.A.[3], Syzdykov S.K.[4]
*[1,2,3,4] Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines the prose of Kanat Abilkaiyr, one of the prominent representatives of contemporary Kazakh prose, in close relation to the processes of renewal in Kazakh literature during the period of independence. It analyzes the use of socio-psychological analysis and fragmented narration in the structure of the text. The aim of the study is to identify the thematic and ideological orientations, narrative structure, psychological narration, chronotopic organization, and the functions of artistic detail and mystical elements in K. Abilkaiyr's novella "Zhyndy" ("The Madman"), as well as to determine their connection with the artistic explorations of contemporary Kazakh prose. The study employs hermeneutic, narratological, discourse, and structural-semiotic methods of analysis, each substantiated through specific textual excerpts. The analysis revealed that in the novella "Zhyndy", the motifs of fear, loneliness, uncertainty, and death shape not only the character's psychological world but also the narrative structure and the spatial organization of the work. Narrative focalization foregrounds the character's subjective perception, blurring the boundary between reality and illusion. These features are assessed as one of the manifestations of the anthropocentric, psychological, and poetic artistic quests characteristic of 21st-century Kazakh prose.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive elucidation of the interconnection between realistic, psychological, and mystical poetics in the novella “Zhyndy”, the fragmentary presentation of the character’s consciousness, and the semiotic load of artistic details. Narratological analysis made it possible to reveal the organization of the narrative focus and subjective perception; hermeneutic analysis, the underlying meaning of the character’s inner world and the problem of life and death; discursive analysis, the functions of dialogue and sound repetitions; and structural-semiotic analysis, the artistic significance of detail and spatial markers.

The study established that the themes of fear, loneliness, uncertainty, and death in the novella “Zhyndy” determine not only the character’s psychological world but also the narrative structure and spatial organization of the work. The realistic socio-psychological narration is intertwined with mystical elements such as the ghost, the Ghost-girl, and an unknown sound, which blurs the boundary in the text between reality and subjective illusion. These features are assessed as one of the manifestations of the anthropocentric and psychological artistic quests characteristic of 21st-century Kazakh prose.

The conclusions of the work can be used in specialized disciplines such as “Contemporary Kazakh Literature” and “Literary Theory”, in courses and seminars, as well as in literary analysis and scholarly research work.

Keywords: narratology, chronotope, focalization, discourse, poetics, narrative structure, psychological narration, artistic detail, mystical element, 21st-century Kazakh prose

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 15.06.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы ақпарат:

Мухамадиев Даурен Бакдаулетович – корреспондент-автор, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология факультеті, академик С.Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, https://orcid.org/000-9-0004-9407-6088. e-mail: dauren--77@mail.ru

Бәзілжан Мадина Амангелдіқызы – 1-курс магистранты, мамандығы «7М02301–Филология», Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология факультеті, академик С.Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, https://orcid.org/0009-0004-9630-710X, e-mail: bazilzhan.madina@inbox.ru

Сатемирова Дарига Амантаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология факультеті, академик С.Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-3751-9987, e-mail: dariga_sat@mail.ru,

Сыздыков Серикбол Кусаинович – PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Филология факультеті, академик С.Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, https://orcid.org/0000-0001-8444-6373, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru

Информация об авторах:

Мухамадиев Даурен Бакдаулетович – автор-корреспондент, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Факультет филологии, кафедра казахской литературы и методики преподавания имени академика С. Кирабаева, г. Алматы, Казахстан, https://orcid.org/000-9-0004-9407-6088, e-mail: dauren--77@mail.ru

Бәзілжан Мадина Амангелдіқызы – магистрант 1 курса, специальность «7М02301–Филология», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Факультет филологии, кафедра казахской литературы и методики преподавания имени академика С. Кирабаева, г. Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0004-9630-710X, e-mail: bazilzhan.madina@inbox.ru

Сатемирова Дарига Амантаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Факультет филологии, кафедра казахской литературы и методики преподавания имени академика С. Кирабаева, г. Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-3751-9987, e-mail: dariga_sat@mail.ru

Сыздыков Серикбол Кусаинович – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Факультет филологии, кафедра казахской литературы и методики преподавания имени академика С. Кирабаева, г. Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-8444-6373, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru

Information about the authors:

Mukhamadiyev Dauren Bakdauletovich – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature and Teaching Methodology named after Academician S. Kirabayev, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/000-9-0004-9407-6088, e-mail: dauren--77@mail.ru

Bazilzhan Madina Amangeldikyzy – 1st year Master's student, specialty «7M02301–Philology», Abai Kazakh National Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature and Teaching Methodology named after Academician S. Kirabayev, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0004-9630-710X, e-mail: bazilzhan.madina@inbox.ru

Satemirova Dariga Amantayevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature and Teaching Methodology named after Academician S. Kirabayev, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-3751-9987, e-mail: dariga_sat@mail.ru

Syzdykov Serikbol Kusainovich – PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature and Teaching Methodology named after Academician S. Kirabayev, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-8444-6373, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru

ӘОЖ 808.1
ҒТАХР 17.71.01
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.039

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРИЗМ: ҰҒЫМ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ИГЕРУ МОДЕЛЬДЕРІ

Обаева Г.С.[1], Султангалиева Ж.С.[2], Тәңірбергенова Г.К.[3], *Мұхан А.Ж.[4]
[1,2,3, *4] Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклорлық дәстүрдің көркем мәтінде игерілу ерекшеліктері фольклоризм ұғымы аясында кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби үдерісте фольклордың көркемдік қызметін айқындап, оны авторлық поэтикамен сабақтастыра талдау арқылы фольклорды шығармашылықпен игерудің негізгі модельдерін анықтау. Мақалада фольклоризм құбылысы тарихи-теориялық тұрғыдан зерделеніп, батыс, орыс және қазақ әдебиеттануындағы ғылыми тұжырымдар жүйеленеді.

Зерттеу барысында мәдени жад теориясы, архетиптік интерпретация және нарратологиялық талдау тәсілдеріне сүйенген кешенді әдіснама қолданылды. Осы әдіснамалық ұстанымдар негізінде көркем мәтіндегі фольклорлық мотивтер мен бейнелердің символдық қызметі, сондай-ақ халықтық баяндау поэтикасының авторлық нарратив жүйесіне бейімделу тетіктері сараланды.

Талдау нәтижесінде қазіргі қазақ прозасында фольклоризмнің екі негізгі көркемдік игеру моделі айқындалды. Біріншісі – архетиптік-символдық модель, онда фольклорлық дүниетаным мен мифологиялық кодтар көркем мәтіннің философиялық және бейнелік құрылымын қалыптастыратын ішкі өзекке айналады. Екіншісі – нарративтік-стильдік модель, мұнда фольклорлық дәстүр халықтық әңгімелеу интонациясы, тілдік-стильдік өрнек және тұрмыстық ситуациялар арқылы көркемдік сипат алады.

Зерттеу қорытындылары фольклоризмнің этнографиялық немесе дайын көркем материал ретінде ғана қолданылмай, қазіргі әдеби үдерісте ұлттық дүниетаным мен мәдени жадты бейнелеудің маңызды көркемдік тетігіне айналғанын дәлелдейді. Мақаланың ғылыми жаңалығы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклоризмді көпмодельді көркемдік құбылыс ретінде негіздеп, оның архетиптік-символдық және нарративтік-стильдік жүзеге асу жолдарын айқындауында. Алынған нәтижелер әдебиеттану курстарында, фольклор мен көркем әдебиет байланысын зерттеуде және қазіргі қазақ прозасының поэтикасын талдауда пайдалануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: фольклоризм, фольклорлық дәстүр, мәдени жад, архетип, символдық модель, нарратив, халықтық поэтика, қазіргі қазақ прозасы, ұлттық дүниетаным

Кіріспе

Көркем шығармадағы фольклорлық дәстүр мәселесін белгілі бір суреткердің көркемдік әдіс-тәсілдерінің жиынтығы ретінде ғана емес, ұлттық дүниетанымның, этикалық және философиялық ұстанымдардың көркем мәтіндегі көрінісі ретінде қарастыру бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап отандық әдебиеттануда фольклорды шығармашылықпен игеру мәселесіне арналған ғылыми зерттеулердің жаңа легі қалыптасты. Әдебиет пен фольклордың тоғысу кеңістігінде көркемдік шындықты бейнелеудің терең үлгілерін жасауда XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің орны айрықша. Аталған кезеңдегі қаламгерлер шығармашылығында ауызша халық шығармашылығының жанрлық, поэтикалық және бейнелік жүйесін органикалық түрде игеру үрдісі айқын көрініс тапты. Бұл құбылыс бүгінгі әдеби үдерісте де суреткер шеберлігінің маңызды көрсеткіші ретінде бағаланады. Әсіресе соңғы ширек ғасырда рухани және мәдени құндылықтарды қайта пайымдау үдерісінің күшеюі фольклорлық дәстүрдің көркем әдебиеттегі қызметін жаңаша бағалауға мүмкіндік берді.

Сонымен бірге қазіргі қазақ әдебиеттануында фольклоризм құбылысының теориялық негіздері, оның тарихнамалық қалыптасу арналары мен көркем мәтіндегі жүзеге асу тетіктері біртұтас жүйеде арнайы қарастырылды деп айту қиын. Осы тұрғыдан алғанда, фольклоризм ұғымының әлемдік және отандық ғылымдағы қалыптасу эволюциясын саралау, сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі фольклорды көркемдік игеру модельдерін жүйелеу қажеттігі туындайды.

Осы мақаланың нысаны – қазақ әдебиетіндегі фольклоризм құбылысы. Зерттеу пәні – фольклоризмнің теориялық-тарихнамалық негіздері мен көркемдік игеру модельдері. Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиетіндегі фольклоризмнің ғылыми ұғым ретінде қалыптасу жолдарын, негізгі зерттеу бағыттарын және фольклорлық дәстүрдің көркем мәтінде жүзеге асу үлгілерін жүйелі түрде айқындау. Аталған мақсатқа сәйкес фольклоризм ұғымының әлемдік және отандық ғылымдағы түсіндірмелері салыстырмалы түрде талданып, қазақ әдебиетіндегі фольклорлық дәстүрді көркемдік тұрғыдан игерудің негізгі модельдері айқындалады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеудің материалы ретінде фольклоризм мәселесіне арналған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, сондай-ақ қазақ көркем прозасындағы фольклорлық дәстүрдің көркемдік игерілуін танытатын мәтіндер қарастырылды. Зерттеу барысында фольклор мен әдебиеттің өзара байланысын айқындауға бағытталған тарихнамалық және теориялық деректер жүйеленіп, олардың ғылыми тұжырымдары салыстырмалы түрде талданды.

Фольклорлық мотивтер мен сарындардың көркем мәтіндегі қызметін анықтау үшін типологиялық талдау әдісі қолданылып, фольклор мен әдебиетте ұқсас көркемдік модельдердің қалыптасу тетіктері салыстырмалы

аспектіде зерделенді. Бұл тәсіл фольклорлық элементтердің көркемдік фактор ретіндегі эстетикалық және танымдық қызметін ашуға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық талдау әдісі арқылы фольклорлық образдар, сюжеттер мен жанрлық элементтердің көркем мәтіндегі орны мен көркемдік жүктемесі айқындалды. Сипаттау және интерпретациялық талдау әдістері фольклорлық дәстүрдің жазушының көркемдік жүйесіне ену ерекшеліктерін, авторлық өңдеу тәсілдерін және олардың дүниетанымдық мазмұнын анықтауға бағытталды. Қолданылған әдістер кешені қазақ әдебиетіндегі фольклоризм құбылысының теориялық негіздерін саралауға, оның тарихнамалық қалыптасу арналары мен фольклорлық дәстүрді көркемдік тұрғыдан игеру модельдерін жүйелеуге мүмкіндік берді. Зерттеуде көркем мәтіндегі фольклорлық дәстүрді талдауда мәдени жад (cultural memory) теориясына, архетиптік интерпретация әдісіне және нарратологиялық талдау тәсілдеріне сүйенген кешенді әдіснамалық модель қолданылды. Аталған тәсілдер фольклорлық мотивтер мен бейнелердің көркем мәтіндегі символдық қызметін, сондай-ақ халықтық баяндау поэтикасының авторлық нарратив жүйесіне бейімделу тетіктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау мен нәтижелер

Фольклор көркем ойлаудың тұрақты рухани тірегі ретінде өзінің мәдени маңызын жоғалтпай, әр тарихи кезеңде жаңаша мазмұнда қайта жанданып отырады. Фольклорды үздіксіз зерттеу мен оны қазіргі мәдени кеңістікте қайта пайымдау қажеттігі де осы әлеуетімен сабақтас. Фольклорлық мұраның көркем әдебиетте игерілуі әдебиеттану ғылымында жаңа әдіснамалық ұстанымдардың қалыптасуына жол ашып, фольклорлық дәстүрді авторлық шығармашылық жүйе аясында тануға мүмкіндік берді. Осы үдеріс фольклордың тарихи-мәдени қызметін ғана емес, оның қазіргі көркем санамен сабақтастығын да айқындайды.

Бүгінгі мәдени кеңістікте фольклордың дәстүрлі ортадағы қызметі тікелей қалпында сақтала бермейді. Осы жағдайда фольклордың қазіргі қоғамдағы өмір сүру формаларын түсіндіруде «фольклоризм» ұғымы негізгі теориялық категориялардың біріне айналады. Фольклоризм фольклорлық дәстүрдің жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда мақсатты түрде қайта қолданылуын, көркемдік тұрғыдан өңделуін және жаңаша қызмет атқаруын сипаттайды. Бұл ұғым фольклорлық мәтіндердің тек мұра ретінде ғана емес, қазіргі көркемдік коммуникация жүйесінің белсенді элементі ретінде өмір сүруін түсіндіруге мүмкіндік береді [1, 4 б.].

Жаһандану жағдайында ұлттық болмыстың сақталуы, ең алдымен, әдебиет пен мәдениет кеңістігі арқылы жүзеге асатыны белгілі. Осы үдерісте көркем әдебиет фольклордан қол үзбейді, керісінше, ұлттық көркем сананың ішкі құрылымында орныққан фольклорлық кодтарды жаңаша көркемдік сапада қайта игереді. Қаламгер шығармашылығында фольклорлық дәстүр

тікелей көшірме түрінде емес, авторлық дүниетаным мен эстетикалық ұстанымдар арқылы қайта құрылып, жаңа көркемдік мәнге ие болады. Осы тұрғыдан көркем мәтіндегі фольклорлық ерекшеліктерді анықтаудың негізгі теориялық тетігі ретінде фольклоризм ұғымы қолданылады.

Фольклор мен әдебиет байланысы көпқырлы сипатқа ие. Әдетте жазушылардың халықтық поэтикалық мұраны өз шығармашылығында саналы немесе бейсаналы түрде пайдалануы фольклоризм аясында қарастырылады. Бұл үдеріс тек фольклорлық сюжеттер мен образдарды игерумен шектелмей, фольклорлық эстетиканың, дүниетанымдық модельдердің және көркемдік ойлау тәсілдерінің авторлық поэтикада жаңаша сипат алуымен айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, фольклоризм фольклор мен көркем әдебиет әртүрлі көркемдік жүйеге жататынына қарамастан, шындықты бейнелеудегі ортақ көркемдік принциптердің сақталуын танытады. Сонымен бірге фольклоризм көркем әдебиеттің фольклорлық дәстүрді игеру барысындағы тарихи-эстетикалық даму үдерісін де сипаттайтын категория болып табылады.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет пен фольклордың өзара байланысын зерттеу негізгі өзекті бағыттардың бірі ретінде орнықты. Әр дәуірдегі әдебиеттің фольклорға бет бұруының тарихи шарттылығы мен көркемдік заңдылықтарын айқындау, фольклорлық дәстүрдің көркем мәтіндегі жүзеге асу тетіктерін жүйелі түрде талдау ғылыми ізденістердің басты нысанына айналды [2, 146 б.]. Бұл бағыттағы зерттеулерде фольклордың жазушының эстетикалық дүниетанымын қалыптастырудағы рөлі, көркемдік жүйеге тигізетін ықпалы (тіл, сюжет, жанр, образ, композиция деңгейінде) кешенді түрде қарастырылады. Фольклорлық мұра көркем әдебиет поэтикасының ұлттық негізін айқындайтын маңызды мәдени код ретінде бағаланады. Көркем шығармаларындағы фольклорлық дәстүрдің көркемдік игерілу ерекшеліктері соңғы жылдардағы зерттеулерде арнайы қарастырылып, фольклорлық мотивтер мен бейнелердің көркем мәтіндегі қызметі айқындалды [3, 571 б.].

Фольклор жазушы үшін халықтың рухани өмірін танудың сарқылмас қайнар көзі болып қана қоймай, шығармашылық әлемін ұлттық поэтикалық модельдермен, мифологиялық және салттық бейнелермен, дәстүрлі мотивтермен байытудың тиімді құралы қызметін атқарады. Осы тұрғыдан фольклоризм екі өзара сабақтас қырда көрініс табады: біріншіден, ауызша поэтикалық дәстүрдің жеке қаламгер шығармашылығына ықпалы; екіншіден, көркем мәтіннің фольклорлық дәстүрмен кірігу үдерісі. Жазба әдебиет пен фольклордың тарихи тамырластығы олардың екеуінің де сөз өнерінің категориясы ретінде ортақ көркемдік кеңістікте дамуына негіз болады. Осы себепті әдебиет пен фольклор арасындағы байланыс тек этногенетикалық деңгейде ғана емес, тарихи-әлеуметтік және мәдени-эстетикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылуы тиіс. Мұндай тәсіл фольклорлық дәстүрдің

көркем әдебиетпен астасу табиғатын, оның көркемдік қызметін және ұлттық мәдени кеңістіктегі орнын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Фольклоризмнің көркем мәтіндегі табиғаты жекелеген шығарманы ғана емес, қаламгердің тұтас поэтикалық жүйесін кешенді түрде талдау барысында айқындалады. Себебі фольклорлық элементтер бір ғана сюжет не образ деңгейінде шектелмей, авторлық дүниетаным, көркемдік ойлау тәсілі және эстетикалық бағдар аясында қайта құрылып, тұтас көркемдік модельге айналады. Осы тұрғыдан алғанда, фольклоризмді көркем әдебиеттегі жеке құбылыс емес, авторлық поэтиканың ішкі құрылымын айқындайтын тұрақты шығармашылық механизм ретінде қарастыру орынды. Фольклорлық дәстүр қаламгер дүниетанымының, ұлттық мәдени тәжірибенің және тарихи жадының көркем мәтіндегі көрінісі ретінде бағаланады. Фольклорлық образдар мен мотивтер арқылы халықтың әдет-ғұрпы, өмір салты, мінез-құлық нормалары және рухани бағдарлары көркемдік тұрғыдан жинақталып, жаңа эстетикалық сапаға ие болады. Бұл үдеріс көркем шығармада этнографиялық дерек деңгейінде емес, көркемдік концепцияның құрамдас бөлігі ретінде көрініс табады.

Фольклорлық дәстүрге сүйену суреткер үшін оқырманмен мәдени және дүниетанымдық үндестік орнатудың маңызды тетігі болып табылады. Өйткені көркем мәтіндегі фольклорлық кодтар ұлттық қабылдау тәжірибесімен тікелей сабақтасып, оқырман санасында тұрақты мәдени ассоциациялар тудырады. Осы тұрғыдан фольклоризм қаламгердің көркемдік даралығын айқындаумен қатар, ұлттық эстетикалық сананың көркем әдебиет арқылы жаңғыруына ықпал етеді.

Қазіргі әдебиеттануда көркем мәтінді фольклорлық архетиптер, әмбебап мифологиялық модельдер және дәстүрлі символдық құрылымдар арқылы талдауға ұмтылыс күшейіп келеді. Мұндай тәсіл көркем шығарманың бастапқы мәдени-танымдық негіздерін, оның терең құрылымдық қабаттарын айқындауға мүмкіндік береді [4, 210 б.]. Бұл үрдіс фольклоризмді тек дереккөздік немесе тақырыптық деңгейде емес, поэтикалық жүйенің іргелі құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Фольклоризм тарихи категория ретінде әр дәуірдегі әдеби дамудың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді, әдеби үдерістің тарихи динамикасын сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады.

Шетелдік ғылыми дәстүрде фольклоризм көбіне фольклорлық құбылыстардың бастапқы мәдени контекстен тыс қайта ұсынылуы, жаңа әлеуметтік және мәдени функциялар атқаруы тұрғысынан түсіндіріледі. Энциклопедиялық еңбектерде фольклоризм халық мәдениетінің жекелеген элементтерін (дәстүр, мерекелік рәсімдер, музыка, қолөнер, ұлттық тағам, киім үлгілері және т.б.) бастапқы өмір сүру ортасынан тыс кеңістікте демонстрациялау және жаңа мағыналық өріске көшіру үдерісі ретінде сипатталады [5, 155 б.]. Бұл түсінік фольклоризмнің мәдени трансформация тетігі ретіндегі сипатын айқындайды. Осылайша, фольклоризм көркем әдебиетте фольклорлық мұраны тікелей көшіру емес, оны авторлық

эстетикалық жүйе аясында қайта пайымдау мен жаңаша көркемдік қызметке бейімдеу үдерісі ретінде анықталады. Бұл құбылыс фольклорлық дәстүрдің тарихи сабақтастығын сақтай отырып, оның қазіргі әдеби санада жаңғыруына мүмкіндік береді.

Фольклоризм мәселесі фольклорлық мұраның бастапқы мәдени контекстен тыс кеңістікте қайта ұсынылуы мен жаңа әлеуметтік-мәдени қызметтер атқару үдерісі ретінде ерте кезеңнен-ақ ғылыми айналымға енді. Бұл бағыттағы зерттеулерде фольклоризм көбіне фольклордың «екінші өмірі», яғни мәдени трансляция мен репрезентацияның ерекше формасы ретінде түсіндіріледі. Мәселен, Regina Bendix фольклоризмді бастапқы орындаушылық және әлеуметтік ортасынан ажыратылған, көрнекі-эстетикалық мақсатта қайта ұсынылатын мәдени тәжірибелермен байланыстырады. Ұғымның қалыптасу тарихында орыс және батыс фольклортану дәстүрлерінің өзара ықпалы айқын байқалады. XX ғасырдың алғашқы жартысында Марк Азадовский ғылыми айналымға енгізген «фольклоризм» термині француз зерттеушісі Paul Sébillot еңбектеріндегі қолданыстармен сабақтас қалыптасты. Бұл кезеңде фольклоризм фольклорды жинау, жариялау және қайта өңдеу тәжірибелерімен тығыз байланысты ұғым ретінде танылды. Ал XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап фольклоризм батыс этнологиясы мен мәдени антропологиясында дербес теориялық концепт дәрежесіне көтерілді. Осы бағыттың ғылыми негізін жүйелі түрде қалыптастырған зерттеуші ретінде Hans Moser еңбектерін атауға болады. Ғалым фольклоризмді дәстүрлі мәдени формалардың «екінші айналымда» ұсынылуы, яғни бұрынғы табиғи ортадан тыс жаңа мәдени кеңістікте қайта құрылып, жаңаша қызмет атқаруы ретінде түсіндіреді [6, 177 б.]. Бұл көзқарас фольклоризмді мәдени трансформация үдерісінің әмбебап тетігі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Кейінгі зерттеулерде аталған ұстаным кеңейтіліп, фольклоризмнің көркемдік, әлеуметтік және идеологиялық қырлары арнайы талданды. Мәселен, Hermann Bausinger фольклорлық элементтердің өнерде, әдебиетте және бұқаралық мәдениетте қолданылуын, сондай-ақ олардың нарықтық және саяси мақсаттарға бейімделуін фольклоризмнің негізгі белгілері ретінде сипаттайды [7, 1-8 бб.]. Ал Guntis Šmidchens фольклорды этникалық және ұлттық бірегейліктің символы ретінде саналы түрде қолдану тәжірибесін фольклоризм құбылысының маңызды көрінісі деп бағалайды [8, 51 б.]. Saša Istenič еңбектерінде фольклоризм ұлттық мәдениетті жаңғыртуға бағытталған әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастырылады [9,55 б.]. Осылайша, батыс ғылыми дәстүрінде фольклоризм ұғымы мәдени мұраны бастапқы қызмет аясынан тыс қайта ұйымдастыру, оны жаңа мағыналық және функционалдық кеңістікке көшіру тетігі ретінде орнықты. Бұл түсінік фольклоризмнің көркем әдебиеттегі табиғатын да тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдардағы ағылшын тілді зерттеулерде фольклорлық дәстүрдің қазіргі мәдениет пен әдебиеттегі трансформациясы мәдени жад, этномәдени код және мәдени мұраны жаңғырту мәселелерімен сабақтастыра

қарастырылуда. K. Kasemsarn классикалық әдебиетті қазіргі жастарға мәдени мұраны танытудың және тарихи сананы жаңғыртудың тиімді құралы ретінде бағалайды [10, 5148 б.]. Ал T. Dautuly түркі халықтарының фольклорлық мәтіндерін салыстырмалы тұрғыдан талдай отырып, олардың мәдени жадты, дүниетанымдық ұстанымдарды және этномәдени кодтарды сақтаудағы қызметін айқындайды [11, 228 б.]. Бұл зерттеулер фольклоризмді дәстүрлі мұраны жай ғана қайта қолдану емес, оны жаңа әлеуметтік-мәдени және эстетикалық контексте қайта құрылымдайтын динамикалық шығармашылық механизм ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Орыс әдебиеттану және фольклортану ғылымында әдебиет пен халық ауыз әдебиетінің байланысы мәселесі әлдеқайда ерте кезеңдеак қалыптасқан. Зерттеушілердің пікірінше, фольклорға бет бұрудың эстетикалық және идеялық негіздері XVIII ғасырдағы орыс әдеби ойында көрініс тапқан. Атап айтқанда, А. Сумороков, В. Тредиаковский, Н. Карамзин, М. Ломоносов еңбектерінде халықтық поэтикаға сүйену ұлттық әдеби дамудың маңызды шарты ретінде бағаланған. Осы дәстүрді жалғастыра отырып, орыс фольклортануында фольклоризм ұлттық әдеби-тарихи үдерістің ішкі қажеттілігінен туындаған, өзіндік мәдени негізге ие құбылыс ретінде қарастырылды. Бұл ұстаным фольклоризмді тек қолданбалы немесе репрезентациялық деңгейде емес, әдеби дамудың заңдылықтарын айқындайтын тарихи-эстетикалық категория ретінде тануға жол ашты.

XIX ғасырда қазақ даласында халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, жариялау және ғылыми тұрғыдан бағалау ісі жүйелі сипат ала бастады. Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуы дәл осы кезеңдегі жинаушылық және жариялаушылық қызметпен тығыз байланысты. Қазақ қоғамында халық ауыз әдебиетін ғылыми тұрғыдан пайымдау үрдісі, ең алдымен, Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсарин еңбектерінен бастау алды. Әсіресе Шоқан еңбектерінде фольклорлық мұраны тарихи-этнографиялық және мәдени құбылыс ретінде қарастырудың ғылыми ұстанымдары алғаш рет жүйелі түрде көрініс тапты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ зиялылары халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен қатар, оларды ғылыми тұрғыдан пайымдауға да ұмтылды. Осы кезеңде фольклорлық мұраға деген көзқарас біртіндеп мәдени-тарихи және көркемдік тұрғыдан бағалау деңгейіне көтерілді.

Жазба әдебиет қалыптасқанға дейін фольклор қазақ қоғамының рухани өмірімен табиғи түрде тұтасып, ауызша авторлық әдебиетпен ортақ көркемдік кеңістікте дамыды. Фольклор мен ауызша әдебиеттің идеялық мазмұны мен көркемдік ұстанымдары арасында айтарлықтай алшақтық болмады. Екі арнаның да тақырыптық өзегі халықтың тарихи-әлеуметтік өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен сабақтасып отырды. Жаңа жазба әдебиеттің қалыптасу кезеңінде фольклорлық дәстүр көркем мәтінде екі түрлі сипатта көрінді: бір жағдайда фольклор элементтері шығарманың ішкі поэтикалық құрылымына табиғи түрде сіңсе, екінші жағдайда авторлар фольклорлық сюжеттер мен жанрлық үлгілерді саналы түрде көркемдік мақсатта пайдаланды. Бұл үрдіс кейінгі әдеби дамуда фольклоризм құбылысының

қалыптасуына негіз болды. Фольклоризм көркем шығарманың мазмұнымен ғана шектелмей, оның тілдік-стильдік жүйесінде, жанрлық құрылымында және әлеуметтік-этнографиялық мазмұнында көрініс табатын күрделі көркемдік құбылыс ретінде танылады. Осы тұрғыдан фольклор мен әдебиеттің өзара ықпалдастығын арнайы талдау көркем мәтіндегі ұлттық дүниетанымның көрінісін, жазушы поэтикасының қайнар көздерін және фольклорлық дәстүрдің көркемдік қызметін тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында көркем әдебиеттегі фольклорлық дәстүрді жүйелі түрде зерттеудің іргелі бағыты Сейіт Қасқабасов жетекшілігімен қалыптасты. Ғалымның басшылығымен жарық көрген «Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті» атты ұжымдық зерттеуде тәуелсіздік кезеңіндегі көркем шығармалардағы фольклорлық поэтиканың қолданылу ерекшеліктері кешенді түрде қарастырылып, фольклорлық образдар жүйесі, негізгі мотивтер мен сюжеттер, сондай-ақ фольклорлық поэтиканың көркем мәтін құрылымына ықпалы айқындалды. Аталған еңбек әдебиет пен фольклор байланысын қазіргі әдеби үдеріс аясында бағамдаудың теориялық негізін айқындаған маңызды зерттеу ретінде бағаланады. Ғалымның «Абай және фольклор» атты еңбегінде де фольклордың жазба әдебиетке ықпал ету тетіктері, фольклорға тән бейнелеу құралдары мен сюжеттерді Абай Құнанбайұлы шығармашылығында игерудің көркемдік үлгілері терең талданып, фольклорлық дәстүрдің ұлттық поэзиядағы трансформациясы ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Соңғы жиырма жыл көлеміндегі көркем шығармаларда фольклор кеңестік кезеңдегі тәрізді дайын фон немесе этнографиялық деталь деңгейінде ғана қолданылмай, шығарманың тұтас көркемдік концепциясын қалыптастыратын архетиптік қабатқа дейін көтерілгені байқалады. Бұл үрдіс тарихи-генетикалық жадымен сабақтас мифологиялық ұғымдардың, дәстүрлі символдардың және фольклорлық ойлау жүйесінің қазіргі көркем санамен қайта ұштасуынан көрінеді. Соның нәтижесінде фольклоризм бүгінгі әдебиеттануда көркемдік трансформацияның дербес теориялық арнасына айналып отыр.

Осы үрдісті нақты көркем мәтін деңгейінде байқауға болады. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің бірқатар әңгімелерінде дәстүрлі дүниетаным мен фольклорлық модельдер көркем бейнелеудің ішкі өзегіне айналады. Авторлық баяндауда халықтық наным-сенімдер мен моральдық ұстанымдар тікелей баяндалмай, кейіпкер тағдыры арқылы астарлы түрде көрініс табады. Мұндай мәтіндерде фольклорлық таным дайын сюжет күйінде емес, көркем ситуацияны ұйымдастыратын дүниетанымдық код ретінде қызмет атқарады. Бұл – фольклорды көркемдік тұрғыдан игерудің символдық-архетиптік моделіне тән белгі. Мәселен, жазушының «Көксерек» шығармасында қасқыр бейнесі дәстүрлі фольклорлық танымдағы түз тағысы, еркіндік пен қауіпті кеңістік символы ретінде көркемдік деңгейде қайта пайымдалады. Қазақ фольклорында қасқыр бейнесі көбіне киелі, тылсым күш иесі ретінде қабылданатыны белгілі. М. Әуезов осы архетиптік түсінікті сақтай отырып,

оны адам мен табиғат арасындағы қайшылықты, өркениеттік ықпал мен табиғи болмыстың қақтығысын бейнелейтін символдық құрылымға айналдырады. Шығармада қолға үйретіліп, адам ортасында өскен бөлтіріктің біртіндеп өз тегіне тартып, табиғи болмысын қайта таныта бастауы нанымды суреттеледі. Көксеректің басқа иттерден ерекшелігін ауыл адамдарының «Кәпір, қырыс, тағы емес пе!», «Ұры. Асырасаң да, мал болмайды. Тұқымы жау емес пе!» деген бағалаулары аңғартады. Бұл сөздер халықтық дүниетанымдағы «тұқым», «тек», «жаратылыс» ұғымдарының тұрақтылығын білдіреді. Ал Құрмаштың әкесінің «Екі көзі жап-жасыл боп кетіпті-ау, тұқымын сезген екен» деуі Көксеректің бойындағы түз тағысына тән инстинктің оянғанын нақты көрсетеді. Осылайша, қасқыр бейнесі жеке жануарлық сипат шеңберінен шығып, қазақ фольклорындағы бөрі архетипімен сабақтасқан еркіндік, тылсым күш және табиғи болмыстың символына айналады. Демек, фольклорлық архетип бұл шығармада көркем мәтіннің идеялық-философиялық құрылымын ұйымдастыратын негізгі поэтикалық тетік қызметін атқарады. Сол сияқты «Қорғансыздың күні» әңгімесінде де дәстүрлі дүниетанымға тән тағдыр, жазмыш және қорғансыздық ұғымдары кейіпкер тағдыры арқылы жинақталып беріледі. «Сондықтан өзге жер ашық болып тұрғанда, Арқалықтың бауыры көбінесе бораннан босамайтын. Алыстан қарағанда да Арқалық бұдыры жоқ жалаңаш. Көруге аса көңілсіз» деп жалғасатын әңгіменің алғашқы бөлігіндегі үзіндіде Арқалық тауы маңының қытымыр табиғаты мен «ұлыған боран» суреті алдағы трагедияның символдық ишарасы ретінде қызмет етеді. Әңгімеде Ғазизаның қорғансыз жағдайы оның тұрмыстық ауыртпалықты жалғыз көтеруінен де айқын аңғарылады. Жазушы қыздың «еркек істейтін шаруаның бәрін өзі істейтін» және «үй ішіндегі бар жұмыс масыл болып мойнына мінген» күйін суреттеу арқылы оның әлеуметтік және рухани қорғансыздығын тереңдете түседі. Жетім Ғазизаның «панасыз, қорғансыз халге түсуі» халықтық этикалық түсініктегі әлсізді қорғау қағидасының бұзылуын көрсетеді. Соның нәтижесінде кейіпкер тағдыры жеке адамның басындағы қасірет шеңберінен шығып, жазмыш пен әлеуметтік әділетсіздіктің көркем жинақталуына айналады. Осы арқылы фольклорлық ойлау жүйесіне тән тағдыр концептісі мен моральдық оппозициялар шығарманың композициялық құрылымында және кейіпкер бейнесін сомдауда астарлы түрде көрініс тауып, адам мен қоғам арасындағы трагедиялық қайшылықты тереңдететін символдық қызмет атқарады. Бұл ерекшеліктер М.Әуезов прозасындағы фольклоризмнің архетиптік-символдық моделін айқын көрсетеді.

Ал Бейімбет Майлин прозасында фольклоризм көбіне халықтық әңгімелеу интонациясы, тұрмыс-салтқа негізделген ситуациялар мен тұрақты бейнелік формулалар арқылы көрінеді. Жазушы шығармаларында ауызекі баяндау үлгісіне жақын композициялық құрылым, қарапайым сөйлеу тілінің көркемдікке айналуы және тұрмыстық детальдардың жинақталуы фольклорлық поэтиканың қазіргі прозадағы функционалдық үлгісін танытады. Мысалы, «Шұғаның белгісі» повесінде фольклоризм

ең алдымен баяндау құрылымынан айқын көрінеді. Шығармада оқиға жол үстіндегі табиғи әңгімеден өрбиді: кейіпкер жолсерігінен «Шұғаның әңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын» деп өтінеді, ал әңгімеші «Бұл қызық әңгіме, тыңдаңыз» деп сөз бастайды. Мұндай композициялық тәсіл халық арасында кең таралған ауызша әңгімелеу дәстүрін еске түсіреді. Баяндаушының оқиғаға тікелей қуәгер ретінде қатысуы, сөйлеу тілінің табиғилығы, диалогтың еркін өрбуі және эмоционалды бағалауыш тіркестердің қолданылуы («ой, шіркін, өзі де Шұға десе Шұға еді-ау») мәтінге халықтық интонация дарытады. Осылайша, оқиғаның куәгер арқылы жеткізілуі, ауызша сөзге тән экспрессивті тіркестердің мол қолданылуы, қарапайым тұрмыстық детальдардың жинақталуы – бәрі де фольклорлық баяндау поэтикасын еске түсіреді. Осы ерекшеліктер фольклорлық поэтиканың сюжет деңгейінде ғана емес, әңгіменің нарративтік ұйымдасуы мен тілдік-стильдік өрнегі арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Сондықтан «Шұғаның белгісі» шығармасы Бейімбет Майлин прозасындағы фольклоризмнің нарративтік-стильдік моделінің айқын үлгісі болып табылады.

Осылайша, М. Әуезов прозасында фольклорлық таным көркем мәтіннің символдық-архетиптік құрылымын қалыптастырса, Б. Майлин шығармаларында ол баяндау жүйесі мен тілдік-стильдік поэтика деңгейінде жүзеге асады. Бұл ерекшелік фольклоризмнің қазіргі қазақ әдебиетінде бір ғана формада көрінбейтін, авторлық поэтикаға бейімделетін көпмодельді құбылыс екенін дәлелдейді. Осы екі бағыттағы көркем тәжірибе фольклоризмнің қазіргі қазақ әдебиетіндегі негізгі көркемдік игеру модельдерін айқындауға мүмкіндік береді. Бірінші жағдайда фольклорлық таным архетиптік-символдық құрылым деңгейінде көрінсе, екінші жағдайда халықтық поэтика тілдік-стильдік және нарративтік деңгейде жүзеге асады. Бұл ерекшеліктер фольклоризмнің біртекті құбылыс емес, авторлық поэтикаға бейімделетін көпмодельді жүйе екенін көрсетеді.

Қазіргі қазақ прозасының постмодернистік бағыттағы үлгілерінде де фольклоризм жаңа көркемдік сипатта көрініс табады. Әсіресе Төлен Әбдік, Асқар Алтай, Айгүл Кемелбаева шығармаларында мифологиялық мотивтер мен архетиптік бейнелер дәстүрлі дүниетанымды тікелей жаңғырту мақсатында емес, қазіргі адам болмысының рухани дағдарысын, тарихи жадтың үзілуін және мәдени идентификация мәселелерін бейнелеудің көркемдік тәсілі ретінде қолданылады. Мұндай шығармаларда фольклорлық кодтар интертекстуалдық құрылым құрамында көрініс тауып, постмодернистік поэтикаға тән символдық көпқабаттылықты қалыптастырады. Бұл үрдіс қазіргі әдебиеттегі фольклоризмнің тек дәстүр жалғастығы емес, мәдени жадты жаңаша интерпретациялайтын күрделі эстетикалық механизмге айналғанын көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Сейіт Қасқабасов атап көрсеткендей, фольклоризм көркем шығарманың мазмұнымен ғана шектелмей, оның тілдік-стильдік табиғатынан, композициялық құрылымынан және әлеуметтік-мәдени мазмұнынан да көрініс табады [12, 300 б.]. Сондықтан

көркем мәтіндегі фольклорлық дәстүрді талдау жазушы поэтикасының қайнар көздерін, ұлттық дүниетанымның көркемдік бейнелену жолдарын және әдеби дамудың ішкі заңдылықтарын ашуға мүмкіндік береді. Ғалымның фольклор мен әдебиеттің арақатынасын «өзгертілген байланыс» деңгейінде қарастыру жөніндегі тұжырымы қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклоризмді талдаудың әдіснамалық бағытын айқындайды [12, 305 б.]. Шынында да, бүгінгі поэзияда, прозада және драматургияда фольклорлық жанрлар мен мотивтер, кейіпкерлік модельдер мен бейнелеу құралдары көркемдік жүйенің ішкі құрылымына еніп, жаңа эстетикалық сапаға ие болып отыр. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық дүниетаным мен рухани құндылықтардың көркем бейнелену ерекшеліктері соңғы зерттеулерде де арнайы қарастырылып, прозалық мәтіндегі ұлттық болмыстың көркемдік репрезентациясы жүйелі түрде талданды [13, 307 б.].

Осылайша, қазіргі қазақ әдебиетіндегі фольклоризм құбылысы фольклорлық дәстүрді механикалық көшіру емес, оны авторлық дүниетаным мен көркемдік ойлау жүйесі аясында қайта құрылымдайтын шығармашылық модель ретінде айқындалады. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіндегі фольклорлық поэтиканың тарихи сабақтастығын сақтай отырып, жаңа көркемдік мазмұнмен толығуына мүмкіндік беріп отыр.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақ әдебиетіндегі фольклоризм құбылысының біртекті сипатта емес, тарихи дамуға, авторлық поэтикаға және көркемдік мақсатқа бейімделіп отыратын көпмодельді жүйе екенін айқындады. Фольклоризм фольклорлық материалды механикалық көшіру немесе этнографиялық фон ретінде пайдалану шеңберінен шығып, көркем мәтіннің ішкі құрылымын, идеялық-философиялық өзегін және нарративтік ұйымдасуын айқындайтын шығармашылық механизм деңгейіне көтерілгені дәлелденді.

Зерттеу барысында фольклорды көркемдік игерудің екі негізгі моделі анықталды. Біріншісі – архетиптік-символдық модель, ол фольклорлық дүниетаным мен мифологиялық кодтарды көркем мәтіннің философиялық және бейнелік құрылымына енгізу арқылы жүзеге асады (бұл модель Мұхтар Әуезов прозасының мысалдары негізінде нақтыланды). Екіншісі – нарративтік-стильдік модель, онда фольклорлық дәстүр халықтық әңгімелеу интонациясы, тілдік-стильдік өрнек, тұрмыстық ситуациялар мен ауызша поэтика элементтері арқылы көрініс табады (бұл бағыт Бейімбет Майлин шығармалары негізінде айқындалды). Аталған екі модель фольклоризмнің қазіргі қазақ әдебиетіндегі көркемдік жүзеге асу жолдарының басты типтерін көрсетеді.

Тарихнамалық және теориялық талдау фольклоризм ұғымының батыс және орыс ғылыми дәстүрінде қалыптасқан түсініктерімен сабақтаса отырып, қазақ әдебиеттану ғылымында да дербес ғылыми категория ретінде орныққанын көрсетті. Бұл бағыттағы зерттеулердің теориялық

іргесін қалыптастыруда Сейіт Қасқабасов еңбектерінің айрықша маңызы бар екені анықталды. Ғалым ұсынған фольклор мен әдебиеттің «өзгертілген байланысы» туралы тұжырым қазіргі көркем мәтіндегі фольклоризмді талдаудың әдіснамалық бағдарын нақтылайды.

Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінде фольклорлық дәстүрдің архетиптік деңгейде жаңғырып, авторлық көркемдік сана арқылы қайта құрылатынын, ал фольклоризмнің ұлттық дүниетаным мен мәдени жадтың көркем әдебиеттегі басты репрезентациялық тетіктерінің біріне айналғанын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, фольклоризм қазіргі әдеби үдерісте тарихи сабақтастықты сақтай отырып, жаңа эстетикалық мазмұн мен көркемдік сапа қалыптастыратын динамикалық құбылыс ретінде танылады.

Зерттеудің ғылыми маңызы – қазақ әдебиетіндегі фольклоризмнің теориялық-тарихнамалық негіздерін жүйелеуінде және фольклорды көркемдік игерудің архетиптік-символдық және нарративтік-стильдік модельдерін айқындауында. Алынған тұжырымдар фольклор мен көркем әдебиет байланысын зерттеуге арналған арнайы курстарда, жоғары оқу орындарының әдебиеттану пәндерінде, сондай-ақ қазіргі қазақ прозасындағы мифопоэтика мен мәдени жад мәселелерін талдауға бағытталған ғылыми еңбектерде пайдалануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Земцовский И. О современном фольклоризме // Традиционный фольклор в современной художественной жизни (фольклор и фольклоризм): сборник научных трудов. – Ленинград, 1984. – С. 3-12.

[2] Obayeva G.S., Baltymova M.R., Soylemez O. Peculiarities of mythological characters using in G.Musrepov's works // Keruen. – 2024. – Vol. 82. – No 1. – Pp.146-157. – https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-12

[3] Nasirdinov B.P., Omarov N.K., Umirzakov S.D. Folklore character of creativity of representatives of the Kazygurt-Karatau regional literary school // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series " Philological Sciences. – 2025. – No. 4(79). – Pp. 571-590. DOI: 10.48371/PHILS.2025.4.79.039.

[4] Ибраева Ж.Б., Шашкина Г.З., Адилбекова М.К. Фольклоризм в романе А. Жаксылыкова «Поющие камни» // Керуен. – 2022. – №4(77). – С. 210-221. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-17

[5] Watts L. Encyclopedia of American Folklore. –New York: Checkmark Books, 2007. – 468 p.

[6] Moser H. Vom Folklorismus in unserer Zeit. Zeitschrift für Volkskunde. – 1962. – №58. – Pp. 177-209 // https://is.muni.cz/el/1421/jaro2004/ETBA04/8969/ s.pdf. 19.12.2020.

[7] Bausinger H. «Folklorismus» in Europa: eine Umfrage // Zeitschrift für Volkskunde. – 1969. – № 65. – Pp. 1-8.

[8] Šmidchens G. Folklorism Revisited // Journal of Folklore Research. – 1999. – №36 (1). – Pp. 51-70.

[9] Istenič S. P. Texts and contexts of folklorism. Traditiones // Journal of the Institute of Slovenian Ethnology and Institute of Ethnomusicology SRC SASA. –2011. – Vol. 40, № 3. – Pp. 51-73.

[10] Kasemsarn K. Applying Classic Literature to Facilitate Cultural Heritage Tourism for Youth through Multimedia E-Book // Heritage. – 2024. – Vol. 7, No. 9. – Pp. 5148–5173. DOI: 10.3390/heritage7090243.

[11] Dautuly T. The Literary Function of The Tongue Twisters in The Literature of The Turkic Peoples' Common Motifs and Ethnocultural Codes // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2026. – Vol. 13, No. 1. – Pp. 228-255. DOI: 10.29333/ejecs/2871.

[12] Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: «Фолиант», 2014. – 344 б.

[13] Исмайлова О.,Токшылыкова Г.,Абдығазиұлы Б. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық құндылықтар көрінісі // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т.67, № 4. – Б.307-318. DOI: 10.48371/PHILS.2022.67.4.023.

REFERENCES

[1] Zemtsovskii I. O sovremennom fol'klorizme // In: Traditsionnyi fol'klor v sovremennoi khudozhestvennoi zhizni (fol'klor i fol'klorizm): sbornik nauchnykh trudov [On Contemporary Folklorism // Traditional Folklore in Modern Artistic Life (Folklore and Folklorism): collection of Scientific Papers]. – Leningrad, 1984. – S. 3-12. [in Rus.]

[2] Obayeva G.S., Baltymova M. R., Soylemez O. Peculiarities of mythological characters using in G. Musrepov's works // Keruen. – 2024. – No. 1 (82). – Pp. 146-157. DOI: 10.53871/2078-8134.2024.1-12.

[3] Nasirdinov B.P., Omarov N.K., Umirzakov S.D. Folklore character of creativity of representatives of the Kazygurt-Karatau regional literary school // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series " Philological Sciences. – 2025. – No. 4(79). – Pp. 571-590. DOI: 10.48371/PHILS. 2025.4.79.039.

[4] Ibraeva Zh.B., Shashkina G.Z., Adilbekova M.K. Fol'klorizm v romane A. Zhaksylykova «Poyushchie kamni» [Folklorism in A. Zhaksylykov's Novel "The Singing Stones"]. Keruen. – 2022. – No. 4 (77). – Pp. 210-221. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-17 [In Rus].

[5] Watts L. Encyclopedia of American Folklore. – New York: Checkmark Books, 2007. – 468 p.

[6] Moser H. Vom Folklorismus in unserer Zeit [On Folklorism in Our Time] // Zeitschrift für Volkskunde.–1962.–Bd.58. – S.177-209. https://is.muni.cz/el/1421/jaro2004/ETBA04/8969/ 19.12.2020

[7] Bausinger H. «Folklorismus» in Europa: eine Umfrage ["Folklorism" in Europe: A Survey] // Zeitschrift für Volkskunde. – 1969. – Bd. 65. – Pp. 1-8.

[8] Šmidchens G. Folklorism revisited // Journal of Folklore Research. – 1999. – Vol. 36, No. 1. – Pp. 51-70.

[9] Istenič S. P. Texts and contexts of folklorism // Traditiones: Journal of the Institute of Slovenian Ethnology and Institute of Ethnomusicology SRC SASA. – 2011. – Vol. 40, No. 3. – Pp. 51-73.

[10] Kasemsarn K. Applying Classic Literature to Facilitate Cultural Heritage Tourism for Youth through Multimedia E-Book // Heritage. – 2024. – Vol. 7, No. 9. – Pp. 5148-5173. DOI: 10.3390/heritage7090243.

[11] Dautuly T. The Literary Function of The Tongue Twisters in The Literature of The Turkic Peoples' Common Motifs and Ethnocultural Codes // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2026. – Vol. 13, No. 1. – Pp. 228-255. DOI: 10.29333/ejecs/2871.

[12] Kaskabasov S. Tandamaly. T. 2. Mifologiya. Fol'klor. Adebiet. Zertteuler [Selected Works. Vol. 2. Mythology. Folklore. Literature. Studies]. – Astana: Foliant, 2014. –344 b. [in Kaz.]

[13] Ismailova O., Tokshylykova, G., Abdygazuly, B. Qazirgi qazaq prozasyndagy ulttyq qundylyqtar korinisi [Representation of National Values in Modern Kazakh Prose] // Abylai khan atyndagy QazHQzhaneATU Khabarshysy. Filologiia gylymdary seriiasy. – 2022. – Vol. 67, No. 4. – B. 307-318. DOI: 10.48371/PHILS.2022.67.4.023. [in Kaz.]

ФОЛЬКЛОРИЗМ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ПОНЯТИЕ, ИСТОРИОГРАФИЯ И МОДЕЛИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОСВОЕНИЯ

Обаева Г.С.[1], Султангалиева Ж.С.[2], Танирбергенова Г.К.[3], *Мухан А.Ж.[4]
[1,2,3,] *[4]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В статье в рамках понятия фольклоризма комплексно рассматриваются особенности художественного освоения фольклорной традиции в казахской литературе. Цель исследования заключается в выявлении художественных функций фольклора в литературном процессе периода независимости и в определении основных моделей творческого освоения фольклора на основе анализа его взаимосвязи с авторской поэтикой. В статье фольклоризм как научная категория осмысливается в историко-теоретическом аспекте, систематизируются научные концепции, сложившиеся в западном, российском и казахстанском литературоведении.

В процессе исследования была использована комплексная методология, основанная на теории культурной памяти, архетипической интерпретации и нарратологическом анализе. На основе данных методологических подходов рассматриваются символические функции фольклорных мотивов и образов в художественном тексте, а также механизмы адаптации народной повествовательной поэтики в системе авторского нарратива.

В результате анализа в современной казахской прозе выявлены две основные модели художественного освоения фольклоризма. Первая – архетипико-символическая модель, в рамках которой фольклорное мировоззрение и мифологические коды формируют философско-

образную структуру художественного произведения. Вторая – нарративно-стилистическая модель, при которой фольклорная традиция реализуется через интонации народного повествования, языково-стилистические средства и бытовые художественные ситуации.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что фольклоризм в современном литературном процессе выступает не только как этнографический или готовый художественный материал, но и как важный художественный механизм репрезентации национального мировоззрения и культурной памяти. Научная новизна статьи состоит в обосновании фольклоризма как многоуровневого художественного явления и в выявлении архетипико-символической и нарративно-стилистической моделей его реализации в казахской литературе.

Ключевые слова. фольклоризм, фольклорная традиция, культурная память, архетип, символическая модель, нарратив, народная поэтика, современная казахская проза, национальное мировоззрение

FOLKLORISM IN KAZAKH LITERATURE: CONCEPT, HISTORIOGRAPHY AND MODELS OF ARTISTIC REPRESENTATION

Obayeva G.[1], Sultangaliyeva Zh.[2], Tanirbergenova G.[3], *Mukhan A.[4]
[1,2,3, *4] K. Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan

Abstract. This article examines the artistic representation of folklore in Kazakh literature within the framework of the concept of folklorism. The purpose of the study is to identify the artistic functions of folklore in the literary process of the independence period and to determine the main models of creative representation of folklore through an analysis of its interaction with authorial poetics. Folklorism is considered in its historical and theoretical dimensions, and scholarly approaches developed in Western, Russian, and Kazakh literary studies are systematized.

The research employs a комплекс methodology based on cultural memory theory, archetypal interpretation, and narratological analysis. These methodological approaches make it possible to examine the symbolic functions of folklore motifs and images in literary texts, as well as the mechanisms by which folk narrative poetics are integrated into authorial narrative structures.

The analysis identifies two main models of artistic representation of folklorism in contemporary Kazakh prose. The first is the archetypal-symbolic model, in which folklore worldviews and mythological codes form the philosophical and figurative structure of a literary work. The second is the narrative-stylistic model, in which folklore tradition is realized through folk storytelling intonation, stylistic and linguistic devices, and everyday narrative situations.

The results demonstrate that folklorism in the contemporary literary process functions not merely as an ethnographic or ready-made artistic material, but as an important artistic mechanism for representing national worldview and cultural memory. The scientific novelty of the article lies in substantiating folklorism as a multi-level artistic phenomenon and in identifying the archetypal-symbolic and narrative-stylistic models of its realization in Kazakh literature.

Keywords: folklorism, folklore tradition, cultural memory, archetype, symbolic model, narrative, folk poetics, contemporary Kazakh prose, national worldview

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 28.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Обаева Гульнара Садуакасовна – PhD доктор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: gso72 @mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0003-2051-0270

Султангалиева Жанат Салимкереевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zhanat.sultangalieva@mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0003-0329-4094.

Тәңірбергенова Гүлжан Кеңшілікқызы – аға оқытушы, магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: gulkatan@mail.ru, https://orcid.org/ 0009-0009-3612-1465

Мұхан Ақтоты Жансұлтанқызы – PhD доктор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: aktoty051182@ mail.ru, https://orcid.org/ 0000-0003-3398-0108

Информация об авторах:

Обаева Гульнара Садуакасовна – доктор PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: gso72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2051-0270

Султангалиева Жанат Салимкереевна – кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: zhanat.sultangalieva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0329-4094

Танирбергенова Гульжан Кеншиликкызы – старший преподаватель, магистр, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, gulkatan@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-3612-1465

Мухан Актоты Жансултанкызы – доктор PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: aktoty051182@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3398-0108

Information about the authors:

Obayeva Gulnara Saduakasovna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gso72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2051-0270

Sultangaliyeva Zhanat Salimkereyevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: zhanat.sultangalieva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0329-4094

Tanirbergenova Gulzhan Kenshilikkyzy – Senior Lecturer, Master's degree holder, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gulkatan@mail.ru, https://orcid.org/ 0009-0009-3612-1465

Mukhan Aktoty Zhansultankyzy – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: aktoty051182@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3398-0108

ӘОЖ 82-14
ҒТАХР 17.07.65
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.040

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ КЕЙІПКЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХОЛОГИЗМДІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

* Өтеміс А.С.[1], Ержанова С.Б.[2], Калиев С.Ә.[3]
*[1,2, 3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкер феномені және оның психологиялық интерпретациясына арналған. Зерттеу бүгінгі қазақ поэзиясының белгілі өкілі, ақын Е.Жүністің шығармалары негізінде жүргізілді. Ғылыми зерттеу мақаласының кіріспесінде лирикалық поэзияның мәніне қатысты, өлеңдегі психологизмдік мазмұнның көрініу тәсілдеріне негізделген зерттеу еңбектеріне шолу жасалынады.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің психологизмдік мәнінің көрініу деңгейін анықтау, оның ішкі әлемін, эмоциялық түйсігін және көркемдік тәсілдер арқылы көрінуін талдау. Зерттеудің негізгі бағыттары ретінде лирикалық кейіпкердің эмоционалдық-психологиялық бейнесін зерттеу, автордың поэтикалық стратегиялары мен тілдік құралдары арқылы психологиялық интерпретация жасау қарастырылды.

Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы, контекстік, талдау тәсілдері мен психологизмдік теориялық негіздеріне сүйенеді, сонымен қатар мәтінді семиотикалық және психоәдістемелік тұрғыдан талдау әдістерін қолдандық.

Негізгі нәтижелер көрсеткендей, Е.Жүніс поэзиясында лирикалық кейіпкер күрделі психологиялық құрылымға ие: кейде ішкі диалог арқылы, кейде символдық және метафоралық тәсілдер арқылы автордың эмоционалды әлемін, әлеуметтік уайымдарын және адамгершілік ізденістерін бейнелейді. Лирикалық кейіпкердің ішкі психологиялық динамикасы шығарманың жалпы эмоционалды бояуына ықпал етеді. Зерттеу қорытындысында қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің психологиялық интерпретациясының әдеби теория мен сын тұрғысынан маңыздылығы, сондай-ақ автордың шығармашылық ерекшелігін ашудағы рөлі атап көрсетілді.

Зерттеу құндылығы – қазақ поэзиясындағы лирикалық психологияны ғылыми тұрғыдан талдаудың жаңа бағыттарын ұсынуы және заманауи әдеби үдеріске психологиялық анализ тәсілін енгізуі.

Зерттеу нысанымызға байланысты Отандық әдебиеттанушы ғалымдарымыз З.Ахметов «Поэзия шыңы – даналық», С.Мақпырұлы «Адамтану», Т.Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз», т.б., сондай-ақ әлемдік зерттеу еңбектерінен Л.Я.Гинзбург «О лирике», Б.О. Корман «Теория

литературы», С.Н. Бройтман «Лирический субъект», т.б. ғалымдардың тұжырымдарын зерттеуімізге арқау еттік. Зерттеу барысында эмоциялық тон ұғымы, лириканың субъективті қыры, өлеңдегі символдардың психологизмдік мәнмен ассоциацияға ұшырайтын тұстары талданды.

Тірек сөздер: психологизм, лирикалық кейіпкер, субъект, поэзия, лирика, эмоциялық тон, шығармашылық тұлға, психологиялық параллелизм

Кіріспе

Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизм – ақын жан дүниесінен бастау алып, лирикалық кейіпкерінің эмоционалды тебіренісіне, түрлі сезімдерін сипаттауына түрткі болатын әдебиеттанудың дамушы бағыттарының бірі. Лирикалық шығармалар бір қарағанда, оқылуы тез, оңай болғанымен, бар салмағын мағына тереңдігінде қалдыратыны, ақын бейсанасынан бастап лирикалық кейіпкер арасындағы нәзік байланыстың бар екендігі рас.

Өлең мәтіні әдетте сол дәуірдің мәдени санасында бар бейнені оқырман қауымға бірден бейнеленетін ассоциацияларды тудырды. Лирикалық кейіпкер бейнені байыта отырып, түрлендіре алады, психологизмде жаңа жаңалықтар ашып, қаламгер тәжірибесін жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ұлттық әдебиеттану ғылымында лирика, поэзия, өлең құрылысына байланысты Т.Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз», З.Ахметов «Поэзия шыңы – даналық», С.Мақпырұлының «Адамтану» атты зерттеу еңбектерінің мәні зор. Мәселен, Т.Шапайдың тұжырымдарына ден қойсақ, қазақ лирикасының қалыптасқан, поэтикалық үні жаңаша кейіпке енген тұсы Абай поэзиясынан бастау алады. Лириканың психологизмдік сипатын Абайдың «Сен мені не етесің» атты махаббат лирикасы мен табиғат лирикасына жататын «Желсіз түнде жарық ай» өлеңдерінен мысал келтіре отырып дәлелдеген. Абайдың «Сен мені не етесің» өлеңіндегі эмоциялық сипат, интонациялық бұрылыстар, әрбір тармақ пен түйдек сайын құбылған мағыналық, синтаксистік, ырғақтық өрнектер лирикалық мазмұнды кеңейте түскендігін атап өтіп, қазақ лирикасындағы кейіпкердің жан әлемін берудің жаңа үлгісіне жатқыза отырып, келесідей ой түйеді: «Өлеңдегі ырғақ, синтаксистік түзілім, ұйқас, әуендік-интонациялық құрылымдар сыртқы материалдық қалыбы кейіпкердің лирикалық сезім стихиясына бағындырылған» [1, 93 б.].

Әдебиеттанушы ғалым С.Мақпырұлы «Адамтану өнері» атты ғылыми еңбегінде лирика, оның кейіпкердің жан әлемін танытуы жөнінде тұжырымдар ұсынады. Лириканың бейнелеу тәсілдеріне байланысты «алуан түрлі өмір құбылыстары, адамның тіршілігі туралы ақынның сезім күйлерін, ой-толғаныстарын, түсінік-ұғымын танытуды бірінші кезекке қояды. Лириканың предметі ақынның жекелік көңіл күйі, толғаныс-тебіренісі, қуаныш-мұңы» [2, 110 б.]. С.Мақпырұлы лириканы А.Байтұрсынұлы тұжырымдаған «толғау» деген терминімен салыстыра келе, «толғағанда айтатын нәрсені толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай,

ішкергі ғаламнан алады» деп пайымдайды. Ғалым С.Мақпырұлы аталған еңбекте лирикамен мазмұндас пікір білдірген Аристотельдің «еліктеуші өз ойын жасырмай, өзімен өзі жеке қалады», «ішкі ғалам – адамның жан дүниесі», Гегельдің «субьективті поэзия», «ішкі әлемнің тереңдігі», В.Г. Белинскийдің «субьектінің рухани мазмұнының көрінісі», «лирикаға адамға қатысты алуан сезім-күйдің бәрі де арқау болмақ». Л.Я.Гинзбургтің «лирикадағы ақынның жеке әлемі лирикалық «геройдан» биік тұрады, лирикалық «герой» алуан әдістің бірі ғана» [2, 130 б.] деген ойларын ортаға салады.

Сонымен қатар С.Мақпырұлы лирикалық туындыда лирикалық кейіпкердің бой көрсететінін, аталған терминді алғаш 1921 жылы Блок жайлы мақаласында Ю.Тынянов әдеби қолданысқа енгізгендігін нақтылай кетеді. Лирикалық кейіпкерді ақынның жеке басымен байланыстырып қарау деген түсініктің дұрыс және бұрыс жағына келесідей ойын білдірген: лирикалық поэзияның субьективтілік сипатымен байланыстылығы. Яғни лирикалық өлеңде адамға тән жеке көңіл күй сезілетіні рас. Лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі «мен» категориясы арқылы көрініс табады. Алайда лирикалық кейіпкерді тек автор тұлғасымен тікелей теңестіру және көркем шындықты бір ғана субъективті өлшемде қарастыру ғылыми тұрғыдан біржақтылыққа алып келеді. Лирикалық поэзияда автор жеке сезімін бейнелей отырып, сонымен қатар замандастарының рухани сұранысын, қоғамдық санадағы ортақ арман-мақсатыы да көркем түрде жинақтауы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, лирикалық кейіпкер — тек жеке авторлық «мен» ғана емес, ол әмбебап психологиялық және мәдени тәжірибені бойына сіңірген көркем субъект болып табылады.

С.Мақпырұлы жоғарыда келтірген лириканы ақынмен теңестіруге болмайтындығын ескерте келе, «Адамтану» еңбегінде Ж.Молдағалиевтің келесідей пікірін келтіреді: «мен» деген ақындық әдіс-тәсілдің бірі. Лирикалық кейіпкерді немесе лирикалық геройды оның ой-толғаныстары мен танымын ақын тұлғасымен шектеу бірден-бір дұрыс түсінік емес» [2, 132 б.]. Сонымен лирикалық кейіпкерді үнемі ақын-автормен теңестіру, шектеп қарастыру дұрыс емес. Көп жағдайда лирикалық кейіпкер автордың жеке болмысынан ауқымдырақ ұғым болып келеді. Өлеңнің көркемдік қуаты мен оның оқырманның жан дүниесіне әсер етуі лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі, мұңы мен сырын қаншалықты шынайы жеткізуіне тікелей байланысты.

Әдебиет теоретигі З.Ахметов «Поэзия шыңы – даналық» лирикалық шығармалардың ерекшеліктеріне қатысты ой өрбітіп поэзия ұғымы тек өлең, жыр деген мағыналармен ғана шектелмей, өз ретімен көркемдік пен әсемдік түсініктерін де қамтитындығын жеткізеді. Өйткені ғалым З.Ахметов «поэзия терең де нәзік сезімдерден туады, адам жанының толқынын, жүрек лүпілін бейнелейді» дей келе, В.Г. Белинскийдің «Поэзияны тегіне және түріне қарай жіктеу» атты еңбегінде лирика туралы айтқан ойынан үзінді келтіреді: «поэзияның басқа түрлері секілді лирикалық шығарма да

ойды сөз арқылы жеткізеді, алайда бұл ой тікелей айтылмайды. Ол адам дүниені сезіну барысында аңғарылатын күй арқылы көрініс табады» [3]. Өлең сөзінің мағыналық салмағын арттырып, бейнелілік пен суреттілік қуатын күшейтуде көркем құрылымның рөлі зор екендігін айқындап, бұған ұтымды композиция, лирикалық жанр түрлерінің мол мүмкіндігі, бейнелі сөздерді қолданудың сан алуан тәсілдері, өлең синтаксисінің өзіндік ерекшеліктері, сөз әуезділігі, әсерлі ырғақ пен интонация, дыбыс үндестігі сияқты көркемдік құралдар айрықша әсер ететіндігін пайымдайды.

Лирикалық кейіпкер мәселесін зерттеген Л.Я. Гинзбург лирикадағы ақынның тұлғасы көбіне автоматты түрде лирикалық кейіпкер ұғымымен теңестіріліп жүргендігін атап өтеді. Алайда, ғалымның пікірінше, лирикалық герой – лирикада қолданылатын көптеген көркемдік мүмкіндіктер мен тәсілдердің тек бір түрі ғана , [4, 186.]. Сондықтан оны жалғыз әрі негізгі категория ретінде қабылдап, өзге әдістерді көлеңкеде қалдыруға болмайды. Демек, аталған ғалымның ойынша, авторлық сана бірлігі белгілі бір проблемалар төңірегінде тақырып көтеріп, биографиялық, психологиялық, сюжеттік тұрақты белгілерге иелік етіп, лирикалық кейіпкер арқылы сыртқа шығады.

Адамның рухани өмірінің күрделілігін бейнелейтін тынымсыз лирикалық қарсылық, жан әлемін әр тараптан көрсету үшін табиғат құбылыстарымен салыстыра суреттеу психологизмнің зерттеу нысандарына кіреді. Айналада болып жатқан көрінісі тек табиғи қозғалыс ретінде ғана емес, кейіпкердің ішкі менінің мәңгілік қақтығыстарының күресі ретінде суреттеледі. Адам жаны табиғатпен егіз, сол себептен де ақын психологиясына әсер етіп тұрған табиғи құбылыс, нақтырақ айтқанда, Е.Жүніс өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер бейнесі күтпеген қырынан ашылады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысында әдебиеттану ғылымында кеңінен қолданылатын салыстырмалы-типологиялық талдау, көркемдік мәтін талдауы, жүйелеу және психоаналитикалық интерпретация әдістері қолданылды. Бұл әдістер қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің табиғатын, психологизм көріністерін және поэтикалық ой тереңдігін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің көркемдік ерекшеліктері мен жалпы поэтикалық үрдістері анықталды. Көркемдік талдау өлең мәтініндегі бейнелік жүйе, символика және эмоциялық реңктерді ашуға бағытталды. Жүйелеу әдісі арқылы психологизм көріністері (ішкі монолог, эмоционалдық шиеленіс, сана ағымы) жіктеліп, олардың өзара байланысы айқындалды. Ал психоаналитикалық интерпретация лирикалық кейіпкердің ішкі психологиялық күйін тереңірек түсіндіруге негіз болды.

Зерттеудің деректік материалы ретінде қазіргі қазақ поэзиясының өкілі, ҚР Жазушылар одағының мүшесі, «Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығының лауреаты Е. Жүністің өлеңдері алынды. Аталған мәтіндер негізінде лирикалық сезімнің көрінісі, поэтикалық ой тереңдігі және психологизм белгілері нақты мәтіндік талдау арқылы қарастырылды.

Сонымен қатар зерттеу барысында отандық әдебиеттанушы ғалымдар Т. Шапай, С. Мақпырұлы, З. Ахметов еңбектеріндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Лирика теориясына қатысты Б. О. Корман мен С. Н. Бройтманның лирикалық кейіпкер, эмоционалдық тон, сондай-ақ синхрондық және диахрондық талдау жөніндегі қағидалары әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды. Л. Я. Гинзбургтің лирикадағы психологизм мен лирикалық субъект табиғатына қатысты теориялық пайымдаулары зерттеудің теориялық-әдіснамалық тірегін құрады.

Нәтижелер

Зерттеу барысында Е. Жүніс шығармаларының терең психологизмнен өрбіген өлеңдерінің лирикалық мәніне ден қойдық. Мәселен ақынның 2014 жылы жарық көрген «Үміт жырлары» атты өлеңдер жинағында кездескен «Қараусыз бақ» өлеңі – лирикалық кейіпкердің өткен жастық шағына, таза сезімдеріне, ішкі рухани әлеміне деген сағынышын бейнелейтін шығарма. Бақ бейнесі арқылы ақын адамның жан дүниесінің қараусыз қалған, бірақ әлі де қасиетті кеңістігін көрсетеді. Бақтың «қараусыз» болуы – лирикалық кейіпкердің ішкі әлеміне уақыт өте аз көңіл бөлінуінің белгісі [5]. Психологизм өлеңде *тікелей психологиялық сипаттау арқылы емес, деталь, пейзаж, метафора арқылы* беріледі. Табиғат көрінісі мен адамның ішкі күйі қатар психологиялық паралеллизм түрінде бейнеленеді.

Кесте 1. Е.Жүністің «Қараусыз бақ» өлеңіндегі мағыналық ассоциациялар мен психологизм

Өлеңнен үзінді	Образдық-мағыналық өріс	Психологизм көрінісі
«Қара түннен айдың нұры таматын» [5, 191 б.]	Қараңғылық – ішкі дағдарыс, жалғыздық; Ай нұры – әлсіз үміт	Қарама-қарсы күйдің (үміт пен күмән) қатар өмір сүруі; өтпелі психологиялық жағдай
«*Соқпағы бар сойдақ-сойдақ шөп басқан* Көсемдердің мүсіндері тот басқан...»[5, 191 б.]	Мүсін – өткен идеалдар; Тот – құндылықтардың тозуы; Шөп басқан соқпақ – ұмыт қалған жол	Құндылықтыққа қатысты бұрынғы сенімдердің әлсіреуі
«Көпірі бар – сынған құстай қанаты» [5, 191 б.]	Көпір – өткен мен бүгіннің байланысы; Сыну – үзіліс	Өткенмен байланыстың үзілуі; экзистенциалдық күйзеліс
«Түкпірінде өзен жылап ағатын» [5, 191 б.]	Өзен – сана ағысы; Жылау – ішкі мұң	Репрессияланған эмоциялардың үздіксіз қозғалысы
«Жас сұлудың боялмаған көзіндей» [5, 191 б.]	Табиғилық, пәктік, шынайылық	Бастапқы «таза менді» идеализациялау

«Мен сол бақта бір Ерланды қалдырып…Өзге Ерланды алып шыққан шығармын...» [5, 191 б.]	Тұлғалық бөліну, бір Ерлан – таза, балалық, адал «мен», Өзге Ерлан - өзгерткен, жараланған «мен»	Ішкі диссоциация; тұлғалық трансформация, идентификация дағдарысы
«Соқпақтарға тас төселген… Ескі орындықтар сырланған…» [5, 191 б.]	Сыртқы жаңару – ішкі мәннің жойылуы	Жасандылықты қабылдамау; рухани ностальгия

«Қараусыз бақ» – ішкі әлемнің метафорасы. Лирикалық кейіпкер жастық шағында өзінің сезімін, арманын сақтай алмағанын, оларды уақыт пен өмір «қараусыз қалдырғанын» сезінеді Ерлан Жүністің метафоралары сыртқы кеңістікті суреттегендей көрінгенімен, негізінде лирикалық кейіпкердің ішкі әлемін, жастық сананың күйреуін, уақытпен болған ішкі қақтығысты ашады. Өлеңдегі барлық метафоралар жеке адам психологиясын, жастық пен уақыт арасындағы ішкі конфликтіні, адал сезімнің жоғалуын ашады. «Қараусыз бақ» өлеңі психологизмге құрылған, концептуалдық метафораларға бай, лирикалық кейіпкердің ішкі жан әлемін терең ашатын туынды. Бұл өлеңде метафора – ойлау тәсілі, бақ – сана кеңістігі, қараусыздық – уақыт пен ұмытылудың психологиялық әсері. Ақын оқырманға жастықты суреттемейді, оны сезіндіреді. Осы арада ғалым С.Мақпырұлының метафораға қатысты ойын қоса кеткен орынды болар: «Метафоралық тәсілде бір-біріне ұқсас салыстырылмммайды (бұл теңеу), бір-бірімен деңгейлес, тепе-теңдікте алынады. Мұнда бастысы балау сөз бен баланатынұғым тепе-теңдігі» [2, 79 б.]. Демек С. Мақпыров ойынша, метафора адамнның рухани әлемінің сырларын көркем, образды һәм нақтылы да затты танытуға қызмет етеді.

Ерлан Жүністің «Қар» өлеңі де лирикалық кейіпкердің терең психологиялық сезімін бедерлейтін үлгісі болып табылады. Бұл өлеңде қолданған әдеби құралдар тек көркем тәсіл емес, ақынның танылу, уақыт, жалғыздық туралы ойлау жүйесін қалыптастыратын негізгі құралына айналған. Ақын өз ішкі күйін қар бейнесі арқылы танытып, оқырманды сол күймен бірге ойлануға жетелейді. Ерлан Жүністің «Қар» өлеңі осы психологизмге негізделген лирикалық туынды болып табылады. Ақын өз ішкі күйін тікелей айтпай, оны табиғат құбылысы – қар бейнесі арқылы жеткізеді.

Өлеңде кездесетін *«Сағынып жүрген бір құрбым менің болмаса, // Сағынып әлі үлгерген жоқ қой бұл өлке!»* [5, 181 б.] деген жолдарда ішкі жалғыздық сезімі байқалады. Ақын жастық шағында қоғам тарапынан толық қабылданып үлгермегендігін сезінеді. Бірақ бұл сезім ашық шағым немесе мұң түрінде берілмейді. Керісінше, ол «өлкенің» сағына алмауымен астарланып жеткізіледі. Бұл – жан күйін сыртқы орта арқылы көрсетуге негізделген психологизм. Осылайша, Ерлан Жүністің «Қар» өлеңіндегі психологизм ақынның жан әлемін табиғат бейнесі арқылы ашудан көрінеді.

Қар – лирикалық кейіпкердің ішкі күйінің көрінісі, ал өлеңдегі қардың мезгілінен ерте жаууы, еруі оның психологиялық толғанысын тереңдетеді. Ақын оқырманға өз сезімін дайын күйінде ұсынбайды, керісінше сол күйді бірге сезінуге жетелейді. Бұл психологизмге құрылған шынайы лирикалық поэзияның белгісі. дей келе, «ішкі психологиялық процесс тұлғаның тіл табиғатына экспрессивті түрде әсер ететінін» [6] ескерсек, поэзиядағы лирикалық қаһарманның көңіл-күйі мен эмоциясының да көрінетінін растауға болады деп тұжырымдайды Дж. Мартин.

Ақын Е. Жүністің «Күзгі көңіл» атты өлеңінде лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі ашық көрініс тапқан. Өлеңдегі *«Содан ба, менің мазамның кеткенін қара»* [5, 230 б.] деген жолдарда лирикалық кейіпкер өзінің көңіл-күйін, мазасыздығын, өмірге деген ойларымен бөліседі. Бұл жолдарда лирикалық кейіпкердің ішкі эмоционалды күйі сыртқы табиғат құбылыстарымен байланысады (өлеңде келетін «құстың ұшуы» күздің өтпелі сәті ретінде сезіммен астасады).

Лирикалық кейіпкердің эмоциялық күйі бір мезгілде мазасыздық, күдік және тосын сұрақтармен көрініс тапқан. Мәселен, *«Білмедім, білгім келмейді ештеңені де»* деген жолдарда психологиз ішкі диалог арқылы ашылады, яғни ішкі сезім мен ойларды бірінен соң бірін көрсету байқалады. Көркемдік тәсілдер арқылы жеке эмоциялар жалпыадамзаттық сезімдерге жалғасады. *«Кезіп келемін қаланы бүгін, // Жаныммен сезіп келемін даланың жырын»* [5, 230 б.] *деп келетін жолдарға назар аударсақ,*] лирикалық кейіпкердің жеке мазасыздығы мен сезімдері қоғам мен табиғатқа үйлеседі, бұл біз жоғарыда атап өткен Б.О. Корман айтқан «негізгі эмоционалдық тонның» ұжымдық сипатына сәйкес келеді [7]. Лирикалық кейіпкердің сезімдері бір адамға ғана тән емес, оқырманға да ортақ эмоционалды тәжірибе ұсынады, яғни, тосын сұрақтар, өткінші көңіл-күй, өмірге деген философиялық ойлардың барлығы ортақ психологиялық кеңістікті жасайды. С.Н. Бройтманның лириканың диахрониялық тұрғыда қалыптасуына байланысты өлеңде уақытқа қатысты рефлексия көрінеді: өткен (*«кешегі достар»)* мен қазіргі *(«ал бүгін олар да бөтен»*) салыстырмасы: «Кешегі достар... // ал бүгін олар да бөтен», мұнда лирикалық кейіпкердің субъективті тәжірибесі уақыт ағысында өзгеріп, эмоциялық тон күрделене түседі. Бұл С.Н. Бройтман ұсынған лириканың диахрониялық, уақыт ағысымен үндес деген тұжырымымен сәйкес келеді [8, 108б.]. Сонымен қатар ақын «Күзгі көңіл» өлеңінде шылым, күн, дала сияқты символдар арқылы ішкі күйін көрсетеді: «Тұтатып бердім шылымын бейтаныс жанның» // «Жанымжан сезіп келемін даланың жырын». Бұл символдар лирикалық кейіпкердің психологизмін нақтылайды, жеке сезімдер мен эмоциялық тәжірибелер арқылы лирикада эмоционалды ортақтық қалыптасады.

«Қазіргі поэзияда ұлттық құндылықтар мен қазақы ерекшеліктер философиялық оймен үйлесіп, лирикалық кейіпкердің ішкі сезімдері мен психологиялық принциптер арқылы көркемдік тұрғыда бейнеленеді» [9, 134 б.] деген Б.С. Бегмановаңың тұжырымына назар аудара келе, психологизмнің де жауап берер сұрағы қаламгердің шығармашылығы

арқылы автордың өзін, бүтін бір ұлттың психологиялық күйін, әлеуметтік мәселесін ашуы деп атай аламыз. Сайып келгенде, «Дана қазақ өмірдің әр сәтін, әр оқиғасын өлеңге тіркеп, оны философиялық оймен сусындатып, адамның ғұмыры мен өмірдің мәніне қатысты терең толғамдарға жетелейді» [10, 26 б.] деп пайымдаған ғалым Б.Ш. Баешованың пікіріне сүйенсек, лирикалық поэзияда адам тағдыры, жан әлемі, ішкі болмысы, сезім күйі суреттелетіні анық.

«Ақынның ішкі дүниесі, табиғаты мен нәзік сезім толқыны өлең арқылы оқырманға жеткізіледі. Оқырман тек мәтіннің мазмұнымен шектелмеуі қажет», - деген пікірдегі Отандық зерттеушілер А.К.Жутаева, С.Б.Ержанова ақынның табиғатындағы көркемдік құралдарды қай жерде және не мақсатпен қолданғанын, неге дәл сол теңеуді өлеңге енгізгенін түсінуі тиіс деп тұжырымдайды [11, 137 б.].

Талқылау

Лирикалық субьекктінің психологиясында табиғи құбылыс ішкі жан тереңдігінде қабылданатынын байқаймыз. Яғни, поэзияда психологизм табиғи құбылыстар арқылы ассоциацияланатын болса, аталған үдеріс динамикалық күйде болатынын аңғарамыз. Демек, психологизм сөз өнерінің айнымас бір бөлшегі. Поэзияда ақынның психологиялық көңіл-күйі мен мінез-құлқы, таным-түсінігі, эмоциялық сезім әсері көрініс табары анық. Психологизмсіз поэзияның оқырман жүрегіне жол тартуы да қиынға соғады деп ойлаймыз.

Поэзиядағы лирикалық қаһарманды құраушы – лирикалық кейіпкерлер. Лирикалық субьектіні де алға шығаратын лирикалық кейіпкер. Демек, Лирикалық кейіпкеріміз ақынмен қоса оның замандастарының ішкі әлемін танытады. Кейде поэзияда күрескерлік рух, бірде нәзік мөлдір сезімді жырлап, өлең бойында ақынның небір қасиеттері көрініп отырады. Сол қасиеттерін жинақтап тұрушы – лирикалық қаһарман. Ақынның субьектілік ішкі даусы лирикалық қаһарманның психологизмі мен эмоциясы, көңіл-күйі, тебіренісі, түйсігі арқылы оқырманның жүрегіне жол тартады. Жоғарыда келтірген Л.Я.Гинзбург пен Б.О.Корманның ұсынылған тұжырымдарын саралай келе, келесідей ой түйдік: Лирикалық қаһарманның өзі үшін тек субьект ғана емес, сонымен бірге обьектіде екендігінен шығады. Обьективті шындық субьективті идея ретінде іске асып, бұл зерттеушіге лирикалық қаһарманды, яғни эпикалық тұрғыдан обьективті түрде бейнеленген образбен салыстыруға мүмкіндік береді. Әрбір қаламгер өз лирикалық кейіпкеріне иелік етуге қауқарсыз. Ол бір өлеңде төбе көрсетіп отырса да, шындап келгенде өлеңдер топтамасынан не болмаса ақын шығармашылығының тұтас бойында ғана танылуы бек мүмкін. Б.О. Корман «негізгі эмоционалдық тон» ұғымының маңызын ашып, оны авторлық санаға да, лирикалық кейіпкердің субъективті болмысына да теңестіруге болмайтынын дәлелдейді. Бұл категория лириканың ұжымдық табиғатын айқындайды.

Демек Е. Жүніс шығармаларында лирикадағы психологизм жеке субъективті көңіл күйді бейнелеумен шектелмей, белгілі бір әлеуметтік-рухани кезеңге тән ортақ эмоциялық ахуалды танытады. Ақын поэзиясындағы лирикалық кейіпкер көбіне дара күйінде көрінгенімен, оның ішкі толғаныстары, күмәні мен үміті, алаңдаушылығы мен қарсылығы замандас оқырманға ортақ психологиялық күйді аңғартады. Ортақ дүниетаным адамдардың сезіну, қабылдау және эмоциялық реакцияларында белгілі бір ұқсастық қалыптастырады, ал жеке тұлғалардағы эмоциялық айырмашылықтарға қарамастан, олардың ішкі құрылымы өзара жақын болады. Лирикалық поэзия дара тұлғаның жеке қасиеттерінен дерексіздене отырып, ортақ эмоциялық кеңістікті бейнелейді. «Негізгі эмоционалдық тон» осы ортақ дүниетанымнан туындайтын эмоциялық заңдылық ретінде лирикалық өзіндік сананы танытады. Бұл тұрғыда Е. Жүніс лирикасындағы эмоциялық құрылым Б.О. Корман сипаттаған «негізгі эмоционалдық тонмен» астасып, бір дәуір адамдарының сезіну, қабылдау ерекшеліктерін жинақтап көрсетеді. Б.О. Корман лириканы синхрониялық тұрғыда қарастырып, дәуірге тән ортақ сезім өрісін көрсетеді, ал С.Н. Бройтман оны диахрониялық аспектіде талдап, лирикалық кейіпкердің тарихи дамумен бірге өзгеріп, мазмұнының тереңдей түсетінін негіздейді.

Адамның ішкі әлеміндегі жасырынған адам түсініксіз өмір заңдылықтары негізінде өсіп, жетіледі. Демек, жоғарыда келтірген пікірді зерделей келе, адамның физиологиясы мен жан дүниесінің біте-қайнасуы өмірлік қағида. Тек дене әрекетіне мән беру жеткіліксіз, сол денеде болып жатқан әрекеттер тікелей адам психологиясына да әсер етеді деген сөз. Психологизмнің де жауап берер сұрағы қаламгердің шығармашылығы арқылы автордың өзін, бүтін бір ұлттың психологиялық күйін, әлеуметтік мәселесін де тани аламыз деген тұжырымға келеміз. Мақаламызда лирикалық шығармалардың көркемдік тұрғыда танытуда мағыналық, эстетикалық және мәдени аспектілерін сыни тұрғыдан бағалай білуі керектігін ескеруге тырыстық. Сонымен қатар, A. Wright пен M. Snejina ұсынған «Systematic literature review; content analysis; interpretative (hermeneutic) approach» тәсілдері қазіргі қазақ және әлемдік лириканы ғылыми негізде саралауға тиімді әдіс ретінде қарастырылды [12, 145 б.]. Бұл тәсіл зерттеушілерге поэзиялық шығармалардың терең құрылымын, идеяларын және ұлттық ерекшеліктерін тиімді талдауға мүмкіндік береді. Жоғарыда талданған Е. Жүніс поэзиясында рухани өмірдің дамуы, жан тыныштығын іздеген адамның үні, жүрек сырының тереңдігі сезіледі. Сонымен қатар бүгінгі таңда поэзия мен қатар прозаның да психологиялық қырын зерттеу назарға алынып жүр. «Қазіргі қазақ әдеби шығармаларында психологиялық тереңдік пен әлеуметтік мәселелер дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімін, сондай-ақ жалпыадамзаттық пен жеке тұлғалықтың өзара байланысын ашуға бағытталған» [13, 610 б.] деген пікірлерді ескерсек, лирикалық поэзияда ақынның өмір тәжірибесінде алған ақпараттарды қабылдауынан кейінгі үдерісі жатыр. Ақын өмір жолында нендей күй кешті, көңіл түкпірінде қандай сезімерді сезе білді, оны қалайша қабылдауы барысында

лиркалық кейіпкердің әрекеті танылады. Лирикада оқиға мен уақыттың қатар алынуы поэтикалық тұрғыда тән құбылыс. Өткен уақыт пен бүгінгі шақты салыстыра суреттеу, ондағы лирикалық кейпкердің ішкі жан көрінісі анықталады. Ақын тікелей танытпай, оны символдық негізде, не болмаса психологиялық параллелизм, деталь, поэтикалық фауна, метафора, т.б. секілді көркемдік құралдармен ұсына алады.

Ақынның психологизмдік қыры лирикалық поэзияда ашыла түседі. Поэзияның түп-тамырын қаза келгенде, ақынның мінез-құлқы, ішкі мені, жан айнасын айқындай аламыз. Әдебиеттанудың психопоэтикалы сипаты ретінде ақын психологиясының әдеби тұрғыда ашыла түсуі деп айтуға негіз бар. Сондай-ақ табиғи құбылыстардың шығармашылық тұлға писхологиясына әсер етуі сөзсіз, ақындардың лирикалық сезім-күйін табиғаттан бөлек ажыратып қарастыра алмаймыз [14, 903 б.]. «In modern Kazakh literary art, the characteristics of psychologism are being explored, highlighting perspectives on cultural values in literature and the importance of interpreting the lyrical character through a psychological lens» [15] – деген пікірге сүйенсек, қазіргі қазақ лирикасында психологизм ақынның ішкі «менін» ашудың негізгі тетігі ретінде көрінеді және ол табиғат, мәдени құндылықтар мен әлеуметтік шындықпен тығыз байланыста жүзеге асады. Лирикалық кейіпкердің жан әлемі жеке тәжірибемен қатар ұжымдық сана көрінісін де қамтып, поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында терең психологиялық мазмұн қалыптастырады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ поэзиясында психологизм ішкі диалог, сана ағымы, символдық бейнелер мен астарлы интонация арқылы көрініс табады. Лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі сыртқы оқиғалардан гөрі рухани күйзеліс, экзистенциялық ізденіс және моральдық таңдау сәттері арқылы ашылып, жеке психологиялық тәжірибені әмбебап деңгейге көтереді.

Поэтикалық мәтіндегі психологизм авторлық сананың терең қабаттарын айқындап, ішкі монолог, ассоциациялық ойлау, психологиялық параллелизм сияқты көркемдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Бұл тәсілдер автор мен лирикалық кейіпкер арасындағы субъективті және эмоционалдық тұтастықты қалыптастырады. Синхрониялық және диахрониялық талдау лирикалық сезімнің уақыт пен тәжірибе кеңістігінде кеңейетінін көрсетеді. Нәтижесінде жеке тұлғалық сезім мен ұжымдық эмоционалдық тәжірибе өзара тоғысып, қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизмнің күрделі табиғатын ашады.

Е. Жүніс поэзиясында сұлулық философиялық және әлеуметтік мазмұннан гөрі, ең алдымен ішкі жан әлемінің тереңдігі ретінде көрінеді. Табиғат пен көркем бейнелер ақын үшін сыртқы сурет емес, лирикалық сезімді жеткізудің психологиялық құралы қызметін атқарады. Осылайша, зерттеу қазіргі қазақ лирикасындағы психологизмнің поэтикалық ойлау жүйесін қалыптастырып, лирикалық кейіпкердің ішкі әлемін тануда маңызды ғылыми-эстетикалық категория екенін дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Шапай Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 189 б.

[2] Мақпырұлы Т. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.

[3] Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фоллиант, – 2002. – 408 б.

[4] Гинзбург Л.Я. О лирике. – Ленинград: Художественная литература, 1977. – 286 с.

[5] Жүніс Е. Үміт жырлары. – Алматы: Хантәңірі, 2014. – 324 б.

[6] Martin J. A unified psychology of the person? // New Ideas in Psychology. – 2015. – № 38. – Pp. 31-36. DOI: https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2014.10.003

[7] Корман Б.О. Избранные труды. Теория литературы. – Ижевск: Ин-т компьютерных исследований, 2006. – 552 с.

[8] Бройтман С.Н. Лирический субьект. – Москва: Интрада, 2008. – 114 с.

[9] Бегманова Б.С. Қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық құндылықтар көрінісі // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2025. – № 1 (135). – Б. 125-135. DOI:https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.150

[10] Баешова Б.Ш. Қазақ поэзиясындағы шағын шумақтардың зерттелу ерекшелігі // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2024. – № 1 (131). – Б. 20-29. DOI:https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.02

[11] Жутаева А.К., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы, Филология сериясы. – 2020. – № 2 (178). – Б. 137–144. DOI:https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18

[12] Wright A., Snejina M. Critical literature reviews: A critique and actionable advice //Management Learning. – 2022, №2 (54). – P. 177–197.

[13] Мубарак Н. Е., Кенжан А. Қазіргі қазақ прозасындағы адам психологиясы: Аягүл Мантай әңгімелері негізінде. Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ ХАБАРШЫСЫ. «ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» сериясы. – 2025. – № 2 (77) – Б. 593–608. DOI:https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.2.77.035

[14] Toxanbayeva, R., Kenzhekanova, K. Yerzhanova, S. Problems of Adaptation of Borrowings and Excessive Use of Borrowed Words in the Civil Codes of Post-Soviet Countries (on the Example of Kazakhstan) // Int J Semiot Law. – 2025. – № 38. – P. 901–921. DOI:https://doi.org/10.1007/s11196-024-10233-0

[15] Bekpenbetova S., Satkenova, S., Ibrayeva, Z., Zholdybayev O., Yerzhanova S., Seyitova B. Intertextuality in Modern Kazakh Prose: Enhancing Cultural Identity and Academic Success in Higher Education // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – № 12. – P. 62–85. DOI:https://doi.org/10.29333/ejecs/2408

REFERENCES

[1] Shapai T. Oy tubinde jatqan soz [Words hidden deep in the mind]. – Almaty: Jazushy, 1989. – 189 b. [in Kaz.]

[2] Makpyruly T. Adamtanu oneri [The art of understanding people]. – Almaty: Arys, 2009. – 214 b. [in Kaz.]

[3] Ahmetov Z. Poeziya shyny – danalyq [The pinnacle of poetry is wisdom]. – Astana: Folliant, 2002. – 408 b. [in Kaz.]

[4] Ginzburg L.Ya. O lyrike [On lyrical poetry]. – Leningrad: Khudozhestvennaya literatura, 1977. – 286 s. [in Rus.]

[5] Zhünis E. Ümit jyrlary [Songs of Hope]. – Almaty: Khantäñiri, 2014. – 324 b. [in Kaz.]

[6] Martin J. A unified psychology of the person? // New Ideas in Psychology. – 2015. – № 38. – Pp. 31-36. DOI: https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2014.10.003

[7] Korman B.O. Izbrannye trudy. Teoriya literatury [Selected Works: Theory of Literature]. – Izhevsk: Inst. komp'yuternykh issledovanij, 2006. – 552s. [in Rus.]

[8] Broitman S.N. Liricheskij sub'ekt [The lyrical subject]. – Moscow: Intrada, 2008. – 114 s. [in Rus.]

[9] Begmanova B.S. Qazirgi qazaq lirikasindagi ulttyq kundilikter korinisi [The Representation of National Values in Contemporary Kazakh Lyric Poetry] // Yasawi universitetiniñ Khabarshysy. – 2025. – № 1 (135). – B. 125-135. DOI:https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.150 [in Kaz.]

[10] Baeshova B.Sh. Qazaq poeziyasindagi shaghin shumakhtardyñ zertteleu ereksheligi [Distinctive Features of Studying Short Stanzas in Kazakh Poetry] // Yasawi universitetiniñ Khabarshysy. – 2024. – № 1 (131). – B. 20-29. DOI:https://doi.org/10.47526/2024-1/2664–0686.02 [in Kaz.]

[11] Zhutaeva A.K, Erzhanova S.B. Cognitive works in Kazakh poetry // Al-Farabi Kazakh University's Reporter. Philology Series. – 2020. – № 2 (178). – B. 137–144. DOI:https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph18 [in Kaz.]

[12] Wright A., Snejina M. Critical literature reviews: A critique and actionable advice // Management Learning. – 2022, № 2 (54). – Pp. 177-197.

[13] Mubarak N.E., Kenzhan A. Human psychology in modern Kazakh prose: based on the stories of Ayagul Mantai. BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL. Series "PHILOLOGICAL SCIENCES". – 2025. – №2 (77) – B. 593-608. DOI:https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.2.77.035 [in Kaz.]

[14] Toxanbayeva R., Kenzhekanova K., Yerzhanova S. Problems of Adaptation of Borrowings and Excessive Use of Borrowed Words in the Civil Codes of Post-Soviet Countries (on the Example of Kazakhstan) // Int J Semiot Law. – 2025. – № 38. – Pp. 901-921. DOI:https://doi.org/10.1007/s11196-024-10233-0

[15] Bekpenbetova S., Satkenova S., Ibrayeva Z., Zholdybayev O., Yerzhanova S., Seyitova B. Intertextuality in Modern Kazakh Prose: Enhancing Cultural Identity and Academic Success in Higher Education // Journal of Ethnic and Cultural Studies. – 2025. – № 12. – Pp. 62-85. DOI:https://doi.org/10.29333/ejecs/2408

ЛИРИЧЕСКИЙ ПЕРСОНАЖ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

*Отемис А.С.[1], Ержанова С.Б.[2], Калиев С.А. [3]
*[1,2, 3] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Данное исследование посвящено феномену лирического героя в современной казахской поэзии и его психологической интерпретации. Работа выполнена на материале произведений одного из ярких представителей современной казахской поэзии — поэта Е. Жүніса. Во введении научной статьи представлен обзор исследовательских трудов, посвящённых сущности лирической поэзии и способам проявления психологизма в поэтическом тексте.

Цель исследования — определить уровень проявления психологизма лирического героя в современной казахской поэзии, проанализировать его внутренний мир, эмоциональные переживания и способы их художественного воплощения. В качестве основных направлений исследования рассматриваются анализ эмоционально-психологического образа лирического героя, а также психологическая интерпретация через поэтические стратегии автора и используемые им языковые средства.

Методология исследования основывается на сравнительном, контекстуальном и аналитическом подходах, а также на теоретических положениях психологизма. Наряду с этим применяются методы семиотического и психоаналитического анализа текста.

Основные результаты исследования показывают, что в поэзии Е. Жүниса лирический герой обладает сложной психологической структурой: посредством внутреннего диалога, а также символических и метафорических приёмов раскрываются эмоциональный мир автора, его социальные тревоги и нравственные поиски. Внутренняя психологическая динамика лирического героя оказывает существенное влияние на общее эмоциональное звучание произведения. В заключении подчёркивается значимость психологической интерпретации лирического героя в современной казахской поэзии с точки зрения литературной теории и критики, а также её роль в раскрытии творческой индивидуальности автора.

Научная ценность исследования заключается в предложении новых направлений научного анализа лирической психологии в казахской поэзии

и внедрении методов психологического анализа в изучение современного литературного процесса.

В связи с объектом исследования теоретической основой послужили труды отечественных литературоведов З. Ахметова «Поэзия шыңы – даналық», С. Макпырулы «Адамтану», Т. Шапая «Ой түбінде жатқан сөз» и др., а также работы зарубежных исследователей — Л. Я. Гинзбург «О лирике», Б. О. Кормана «Теория литературы», С. Н. Бройтмана «Лирический субъект» и других. В ходе исследования были проанализированы понятие эмоционального тона, субъективная природа лирики, а также моменты ассоциативного соотнесения поэтических символов с психологическим содержанием.

Ключевые слова: психологизм, лирический персонаж, субьект, поэзия, лирика, эмоциональный тон, творческая личность, психологический параллелизм

THE LYRICAL CHARACTER IN CONTEMPORARY KAZAKH POETRY AND ITS PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION

* Otemis A.S.[1], Erzhanova S.B.[2], Kaliev S.A.[3]
*[1,2,3]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This study is devoted to the phenomenon of the lyrical hero in contemporary Kazakh poetry and its psychological interpretation. The research is based on the works of one of the prominent representatives of modern Kazakh poetry, the poet E. Zhunis. The introduction of the scholarly article presents a review of research works devoted to the essence of lyrical poetry and the ways in which psychologism manifests itself in poetic texts.

The aim of the study is to determine the level of psychological representation of the lyrical hero in contemporary Kazakh poetry, as well as to analyze the hero's inner world, emotional experiences, and the artistic means of their expression. The main research directions include the analysis of the emotional and psychological image of the lyrical hero and psychological interpretation through the author's poetic strategies and linguistic devices.

The research methodology is based on comparative, contextual, and analytical approaches, as well as on theoretical principles of psychologism. In addition, methods of semiotic and psychoanalytic text analysis are employed.

The main findings demonstrate that in the poetry of E. Zhunis, the lyrical hero possesses a complex psychological structure: through internal dialogue, as well as symbolic and metaphorical techniques, the author's emotional world, social anxieties, and moral quests are revealed. The internal psychological dynamics of the lyrical hero significantly influence the overall emotional tone of the poetic work. The conclusion emphasizes the importance of the psychological interpretation of the lyrical hero in contemporary Kazakh poetry from the

perspectives of literary theory and criticism, as well as its role in revealing the author's creative individuality.

The scholarly value of the study lies in proposing new directions for the academic analysis of lyrical psychology in Kazakh poetry and in introducing methods of psychological analysis into the study of the contemporary literary process.

In accordance with the research object, the theoretical framework of the study draws on the works of Kazakh literary scholars such as Z. Akhmetov (*Poeziya shyńy – danalyq*), S. Makpyrouly (*Adamtanu*), T. Shapai (*Oi tübinde jatqan söz*), among others, as well as on studies by international scholars including L. Ya. Ginzburg (*On Lyric Poetry*), B. O. Korman (*Theory of Literature*), S. N. Broitman (*The Lyrical Subject*), and others. During the research, the concept of emotional tone, the subjective nature of lyric poetry, and instances in which poetic symbols are associatively correlated with psychological content were analyzed.

Keywords: psychologism, lyrical character, subject, poetry, lyric, emotional tone, creative personality, psychological parallelism

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 02.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар турал мәлімет:

Өтеміс Айгуль Сәкенқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 3-курс докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: otemis_aigul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6137-6122

Ержанова Сәуле Баймырзақызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: esb@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4449-2604

Қалиев Серік Әкірамұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 3-курс докторанты, Алматы, Қазақстан, e-mail: serik.kaliev.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-6094-0066

Информация об авторах:

Отемис Айгуль Сакеновна – докторант по специальности «Литературоведение», Факультет филологии, Казахского национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: otemis_aigul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6137-6122

Ержанова Сауле Баймурзаевна – доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail esb72@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4449-2604

Калиев Серик Акрамович – докторант по специальности «Литературоведение», Факультет филологии, Казахского национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: serik.kaliev.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-6094-0066

Information about the authors:

Otemis Aigul Sakenkyzy – doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: otemis_aigul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6137-6122

Erzhanova Saule Baimyrzakyzy – Doctor of Philology, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: esb@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4449-2604

Kaliev Serik Akramovich – doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: serik.kaliev.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-6094-0066

ӘОЖ 81.27
ҒТАХР 17.82.10
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.041

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ АРХЕТИПТІК БЕЙНЕСІ

*Сақымзада А.М.[1], Жүсіпов Н.Қ. [2]
*[1,2] Торайғыров университеті, Павлодар , Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік бейнесі К.Г. Юнгтің ұжымдық бейсаналық және архетип теориясы аясында талданады. Зерттеу нысаны ретінде Жалмауыз кемпір/Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Дию (дәу) және Ер Төстік образдары алынып, олардың ертегі құрылымындағы қызметі мен мәдени-танымдықмазмұныжүйеленеді.Әдіснамаархетиптікинтерпретация, типологиялық салыстыру және құрылымдық-функционалдық талдауды біріктіреді: кейіпкердің мәтіндегі рөлі, қарсыласу үлгісі, табалдырықтан өткізу, азғыру, қорқыныш тудыру және қайта жаңғыру мотивтері қарастырылады. Нәтижесінде Жалмауыз/Мыстан бейнесі «Қорқынышты Ана» және «Көлеңке» архетиптерімен, Жезтырнақ образы қауіпті «Анима» әрі азғырушы сынақ қоюшы үлгімен, Дию бейнесі хаос пен дүлей күшті білдіретін «Айдаһар» типіндегі архетиппен сабақтас екені дәлелденеді. Ер Төстік кейіпкері «Қаһарман» архетипінің толық моделін көрсетіп, ғажайып туу, сапарға шығу, төменгі әлемге түсу, жауды жеңу және қауымға қайта оралу кезеңдерін біріктіреді. Мақалада кейіпкерлердің архетиптік типологиясы кесте түрінде ұсынылып, «архетип – функция – сюжеттік нәтиже» байланысы нақтыланады. Сонымен қатар отандық зерттеулерде мифологиялық бейнелердің психоархетиптік қыры жүйелі матрица ретінде аз қамтылғаны көрсетіліп, бұл тәсілдің ертегі мәтінін интерпретациялаудағы ғылыми әлеуеті негізделеді. Зерттеу қорытындылары қазақ ертегілерінің әмбебап символдық табиғатын ашып, ұлттық дүниетанымдағы қорқыныш, тыйым, тәрбие және ерлік кодтарының архетиптік деңгейде тұрақтануын түсіндіруге мүмкіндік береді. Талқылау бөлімінде алынған типтер түркі әлеміндегі ұқсас персонаждармен салыстырылып, ортақ мотивтердің тарихи-мәдени себептері қысқаша сипатталады. Архетиптердің тұрақтылығы ертегі оқиғаларының тәрбиелік қызметін күшейтіп, бала санасында «жақсылық–жамандық» оппозициясын, қауіптен сақтану моделін және мақсатқа табандылықпен жету идеясын қалыптастыратыны көрсетіледі. Практикалық тұрғыдан ұсынылған жіктеу фольклор мәтіндерін оқытуда, әдеби талдау жасауда және мәдени кодтарды сипаттауда қолдануға икемді. Болашақта корпус кеңейтіліп, аймақтық нұсқалар мен вариативті сюжеттердің архетиптік өзгерісі арнайы зерттеуді қажет етеді. Осы бағыт ұлттық фольклортанудың әдіснамасын айқын әрі жаңғыртады.

Тірек сөздер: қазақ ертегісі, мифологиялық кейіпкер, архетип, ұжымдық бейсаналық, фольклор, мәдени код, символика, нарратология

Кіріспе

Халық ертегілеріндегі кейіпкерлер – халқымыздың дүниетанымы мен мәдени қазынасының маңызды бөлігі. Жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, жезтырнақ, Ер Төстік сынды кейіпкерлер талай ұрпақты ертегілермен сусындатып, олардың санасында өшпес із қалдырған. Алайда бұл кейіпкерлердің әдеби бейнесі ғана емес, сонымен қатар архетиптік мағынасы да терең зерттеуді қажет етеді. Архетип ұғымы швейцар психологы К.Г.Юнг енгізген адамзаттық ұжымдық бейсананың түпбейнесін білдіреді. К.Г.Юнг архетиптерді түрлі халықтардың мифтері мен өнерінде қайталанатын ұжымдық бейнелер деп қарастырған: олар түс, сандырақ, өнер мен әдебиетте көрініс табады [1]. Әдебиетте бір-бірінен алыс жатқан мәдениеттерде ұқсас образдар мен мотивтердің қайталануы осы архетиптер әрекетінің нәтижесі деп түсіндіріледі. Демек, ертегілердегі дәстүрлі кейіпкерлер адамзат санасының ортақ үлгілерін көрсететін символикалық тұлғалар ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл зерттеудің өзектілігі – қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлерді архетип теориясы тұрғысынан талдап, олардың әлеуметтік-мәдени мәнін ашуда жатыр. Әдетте аталмыш кейіпкерлер фольклортануда демонологиялық немесе хтоникалық бейнелер ретінде сипатталғанымен, олардың Юнг ұсынған архетиптер жүйесіндегі орны тереңірек қарастыруды қажет етеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ ертегілеріндегі мифтік кейіпкерлердің архетиптік типологиясын анықтап, әрқайсысының қызметін, символдық мәнін ашу. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: архетип теориясы бойынша әдебиетке шолу жасау; жалмауыз кемпір, жезтырнақ, дию, Ер Төстік бейнелерін таңдап, оларды архетиптік үлгілерге жатқызу; ертегі мәтіндерінен нақты мысалдар талдау; аталмыш кейіпкерлерге қатысты отандық зерттеулердің жетістіктері мен кемшін тұстарын көрсету; түркілік және әлемдік фольклормен сабақтастығын анықтау. Зерттеу нысаны ретінде қазақтың қиял-ғажайып ертегілердегі мифологиялық бейнелер алынды. Ғылыми жаңалығы – қазақ ертегілердегі дәстүрлі кейіпкерлерді Юнгтің архетиптік теориясы және заманауи архетиптік әдістер негізінде қарастыру, сол арқылы олардың әдеби және мәдени мәнін жаңаша интерпретациялау. Ертегілік мифтік бейнелерді архетип ретінде талдау халықтың ұжымдық жадында сақталған көне мифологиялық түсініктерді тануға мүмкіндік береді. Академик С.Қасқабасов атап өткендей, адам санасы эволюциясында ата-баба бейнелерінің іздері бар[2]. Демек, архетиптерді зерттеу арқылы біз халқымыздың әр дәуірдегі рухани тәжірибесін пайымдай аламыз. Сонымен бірге отандық фольклортану еңбектерінде бұл кейіпкерлердің архетип тұрғысынан толыққанды зерделенбеуі зерттеудің өзектілігін арттыра түседі. Мысалы, Н.Набиолла мен З.Н.Сейітжанов эпос пен ертегідегі жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір бейнелерін тарихи-типологиялық тұрғыда қарастырса да, оларды психологиялық архетип ретінде талдау мәселесін толық қамтымаған [3]. Сол сияқты Н.Н.Оразхан және т.б. зерттеушілер түркі халықтарының мифологиясындағы Жалмауыз кемпірдің ерекшелігін атап көрсеткенімен, оның заманауи архетип теориясымен сабақтастығы

тереңдетілмеген [4]. Осы тұрғыда алғанда ұсынылып отырған жұмыс қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік бейнесін кешенді талдауға бағытталған.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеуге қазақтың классикалық қиял-ғажайып ертегілерінен іріктелген мәтіндік материалдар негіз болды. Атап айтқанда, «Ер Төстік» ертегісі басты дереккөздердің бірі ретінде қарастырылды – бұл ертегіде жоғарыда аталған кейіпкерлердің барлығы дерлік кездеседі: Ер Төстіктің өзі қаһарман ретінде, жолында кездестіретін Дию (дәу), оның жауы Жалмауыз кемпір, сондай-ақ эпизодтық зұлым бейне Жезтырнақ көрініс табады. Сонымен қатар**,** «Құламерген», «Жоямерген», «Алтын сақа», «Күн астындағы Күнікей», «Мұңлық-Зарлық» сияқты қазақ ертегілері мен батырлық хикаялары материал ретінде алынды – бұл туындыларда Жалмауыз кемпір не Мыстан кемпірдің түрлі қырлары, дәу-диюлар мен жезтырнақ тәрізді құбыжықтардың оқиғалары баяндалады. Мысалы, «Құламерген» жырында және «Алтын сақа» ертегісінде дәулердің батыр тарапынан қалай жеңілетіні суреттелсе, «Ер Төстік», «Еркемайдар» ертегілерінде Жалмауыз кемпір мен Мыстан кемпірдің қулық-сұмдығы бейнеленеді. Зерттеуде осы мәтіндерден кейіпкерлердің мінезі, іс-әрекеті, сюжеттегі ролі талдауға алынды.

Жұмыста кешенді әдіснама қолданылды: архетиптік талдау**,** типологиялық салыстыру және құрылымдық тәсіл**.** Біріншіден, архетиптік (юнгиандық) талдау арқылы әр кейіпкердің бейнесі Юнг анықтаған архетиптердің қай түріне жататыны және коллективтік бейсаналықтағы қай мотивтерді білдіретіні қарастырылды. Мысалы, Жалмауыз кемпір бейнесі «қауіпті Қарт Ана» архетипі, Ер Төстік – «Қаһарман» архетипі тұрғысынан пайымдалды. Екіншіден, типологиялық әдіс негізінде қазақ мифологиялық кейіпкерлерін басқа халықтардың фольклорындағы ұқсас бейнелермен салыстыру жүргізілді. Бұл ретте зерттеуші С.Итеғұлова құрастырған «Қазақтың мифтік кейіпкерлері» жинағындағы жіктеме басшылыққа алынды [5]: қазақ мифологиясындағы кейіпкерлер тотемдік, шамандық, демонологиялық, хтоникалық, ілкі қаһармандар, трансформацияланған кейіпкерлер деп бөлінеді. Аталмыш жұмыс аясында әсіресе *демонологиялық кейіпкерлер* (албасты, жезтырнақ, жалмауыз, мыстан, жын, шайтан, дию) мен *хтоникалық кейіпкерлерге* (дәу, жалғыз көзді дәу, Шойынқұлақ, т.б. алыптар) назар аударылды. Бұл жіктеме бойынша Жалмауыз кемпір, Мыстан, Жезтырнақ, Дию – негізінен демонологиялық топқа кіреді, ал дәу образы көбіне хтоникалық сипатта қарастырылады. Үшіншіден**,** құрылымдық талдау арқылы ертегі сюжетінде кейіпкерлер атқаратын функциялар тексерілді. В.Я. Пропптың ертегі құрылымы теориясына сүйеніп, қарастырылған кейіпкерлердің көбінесе «зұлым» немесе «көмекші» функциясын атқаратыны анықталды [6]. Мысалы, Ер Төстік – ертегіде іздеуші-құтқарушы қаһарман болса, Жалмауыз кемпір, Жезтырнақ, Дию – оның сапарындағы қарсыластары, яғни басты мотиватор және сынақ қоюшы рөліндегі фигуралар. Мұндай құрылымдық рөлдер олардың

архетиптік қызметімен тығыз байланысты: ертегі қаһарманы зұлым күшті жеңу арқылы рухани-моральдық мақсатқа жетеді, бұл классикалық қаһармандық мифтің құрылымына сәйкес келеді. Зерттеуде осы үш әдісті ұштастыру арқылы кейіпкерлердің көпқырлы болмысын ашуға мән берілді.

Нәтижелер

Қазақ ертегілерінде ең көп ұшырасатын жағымсыз кейіпкерлердің бірі – Жалмауыз кемпір. Бұл образ дәстүрлі түрде орманда немесе адам аяғы баспайтын жерлерде мекендейтін, сиқырлы күшке ие, адам етін жейтін жауыз кемпір ретінде суреттеледі. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісінде Жалмауыз кемпір Ер Төстікке өлердей өштігі бар қарсылас бейнесінде көрінеді: ол айламен батырдың жолын бөгеп, оны мәңгі жер астында қалдыруға тырысады. Ертегі сюжетінде Ер Төстік жер астынан самұрық құстың көмегімен ұшып шыққанда, оның аяқ-қолын кесіп алмақ болған – бұл дәл осы Жалмауыз кемпірдің қастандығы екенін халық нұсқалары айғақтайды. «Мұңлық-Зарлық» ертегісінде де Мыстан кемпір кейіпкері кездеседі: ол жас сәбилерді өзіне алып, ұзақ жыл бойы үйінде ұстап бағады, кейін олардың басына қауіп төндіреді. Бұл жерде кемпір асыраушы кейіпте көрінгенімен, түптеп келгенде зиянкестік әрекетке барады – яғни амбивалентті бейне.

Жалмауыз кемпір бейнесінің архетиптік түп-тамыры өте тереңде жатыр. Зерттеушілер оны адам санасындағы «қауіпті Ана», яки жойқын күш иесінің символы деп қарастырады. Ежелгі рулық қоғамда тайпа қамқоршысы, жер-ана рухы болған мейірбан әйел образы кейінгі патриархат заманында қорқынышты кемпірге айналған. Академик С.Қасқабасовтың пікірінше, Мыстан кемпірдің арғы тегі – бұрын құдіретті алып құс кейпінде түсінілген бейне, уақыт өте келе ол адам кейпіндегі жауыз кемпірге өзгерген [2]. Ғалымның бұл ойы халық мифтеріндегі кейбір сюжеттермен расталады: ертегілерде Мыстан кемпір көбінесе самұрық құстың жұмыртқасын қиратушы немесе балапандарын жегісі келетін жауыз ретінде елестетіледі, ал сол құсты кейде «Мыстан құс» деп те атайды екен. Демек, бастапқыдағы құдіретті құс образын халық кейін құс терісіндегі мыстан кемпір ретінде қиялдаған.

Жалмауыз кемпірдің негізгі функциясы – қаһарманды сынау және қорқыныш ұялатып, оны шыңдау. Кейбір зерттеушілер ертегілердегі Жалмауыз кемпірді жас өспірімнің ер жету жолындағы алғырлық емтиханын бейнелейтін кейіпкер деп түсіндіреді. Мысалы, С.Игілікова мен М.Игіліктің пікірінше, дәстүрлі ортада кәмелеттік ғұрыптарын халық қорқынышты кейіпкерлер арқылы драмаға айналдырған [7]. Сол рөлді ертегілерде Жалмауыз кемпір атқарады: ол жас батырды «өлімге ұшыратып, қайта тірілту» арқылы шыныктырады деген ой айтады. Шынында да, көптеген ертегіде Жалмауыз кемпір батырды немесе оның туыстарын жұтып қояды, кейін батыр оны жарып шығып не өлтіріп тірі қалады. Мұндай сюжеттер қаһарманның шыңдалып, жаңғырып шығуын көрсетеді – архетиптік тұрғыда «өлім/қайта туу» циклы.

Психологиялық архетип ретінде Жалмауыз кемпір – Көлеңке және Қорқыныш архетиптерінің көрінісі. Ол басты кейіпкердің ең үлкен үрейлерін бейнелейді: белгісіз түнек күш, ажал, уақыт. Тіпті Е.Көкеевтің түсіндіруінде, Жалмауыз кемпір – уақыттың бейнесі, бәрін жалмайтын, құртатын уақытты символдайды [8]. Бұл идея бойынша Жалмауыз ешкімді аямайтын уақыт сияқты, адам өмірін жұтып қоюға әзір. Мұндай түсіндірме оның атына да сай: *«жалмауыз»* сөзі *«жұтқыш, құртып жіберуші»* деген мағына береді. Осылайша, Жалмауыз кемпір архетипі адамзаттың уақыт пен ажал алдындағы түпсаналық қорқынышын бейнелейді деуге болады. Алайда, Жалмауыз кемпірдің бейнесі біржақты зұлымдық символы ғана емес, кейде данагөй кемпір рөлінде де ұшырасады. Мысалы, кейбір ертегілерде Жалмауыз кемпір кейіпкерге шарт қойып, ақылын сынайды, дұрыс жауап берсе немесе тапсырманы орындаса, батырға көмектеседі. Мұндай мотивтер әсіресе түркі-моңғол эпостарында кездеседі, онда жалмауыз кейде батырға жол көрсетеді. Бұл – архетиптің екіұштылығын көрсетеді: «Қараңғы Ана» кейде өзінің ізгі екінші жартысына ие. Дегенмен қазақ ертегілерінде көбіне Жалмауыз кемпір зұлым образында қалады және қаһарман оны міндетті түрде жеңіп, жоқ қылады.

Қорыта айтқанда, Жалмауыз немесе Мыстан кемпір қазақ ертегілеріндегі ең басты антагонист архетипі болып табылады. Ол халық қиялында ежелгі құдіретті ананың қара жағында бейнеленген, сондықтан да қорқынышты. Юнгтік талдау бойынша, бұл бейне – «Terrible Mother» архетипінің жергілікті вариациясы, яғни қорқынышты ана кейпі. Оның қызметі – жас батырды сынау, онымен күресте қаһарман өз кемеліне келеді, жеңіске жетіп, жұртқа пайдасын тигізеді.

Жезтырнақ – қазақ мифологиясындағы ерекше демонологиялық кейіпкер. Ол көбіне күн бата, елсіз далада жалғыз жүрген аңшыға көрінетін әдемі жас әйел кейпіндегі жын ретінде сипатталады. Атына сай, бұл мақұлықтың ұзын тырнақтары жездей өткір, кейбір нұсқада мұрны да жез деп айтылады. Жезтырнақтың классикалық сюжеттік рөлі – аңшы не батыр еркекті арбайтын сұлу болып көрініп, жақындағанда оның жүрегін суырып алу: «Жезтырнақ әдетте жолға шыққан аңшыны я батырды аңдып, күн батқанда күміс шашбауын сылдырлатып қасына келеді. Адамның жүрегін жез тырнағымен қарс айыратын зұлым күш иесі...» деп суреттеледі. Бұл сипаттамадан Жезтырнақтың қаншалықты қауіпті екені көрінеді. Дегенмен, Жезтырнақтың осал тұсы – оның жез тырнақтары. Ертегілерде көбінесе басты кейіпкер оны айламен өлтіреді: мысалы, аңшы Жезтырнақ екенін сезіп қалып, от қасына киімдерін адам кейпінде қалдырып, өзі жасырынады; түнде келіп жалған адамды бас салған Жезтырнақты аңшы садақпен атып өлтіреді де, оның сояудай жез тырнағын кесіп алады. Кесіп алған жез тырнақ кейін түрлі мақұлықтарды өлтіруге қару болады, яғни батырға жезтырнақты жеңгенінің белгісі ретінде қызмет етеді. Бұл деталь – фольклордағы трофей мотиві: батыр жынның күшін өзіне алады. Демонологиялық бейнелерді тек «кейіпкер атауы» ретінде емес, ұлттық танымның кумулятивтік кодын сақтайтын мәдени белгі ретінде қарастыру маңызды. Осы тұрғыдан алғанда,

Г.Ж. Снасапова және т.б. қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлерді прецедентті есімдер аясында талдап, демонологемалары бар фразеологиялық тіркестердің, ертегілер мен аңыз-әпсаналардың ұлттық сананы қалыптастыруда және қоршаған ортаны танып-білуде ерекше қызмет атқаратынын көрсетеді[9].

Жезтырнақ бейнесінің архетиптік мәні – «азғырушы дию» архетипі деп бағалауға болады. Ол сырттай сұлу, ішкі заты жауыз, еркекті өзіне тартатын әрі оны опат қылатын тұлға. Жезтырнақ образы көптеген халық мифтерінде бар: қазақтан басқа қырғызда *«джез тырмак»*, *«джез тумшук»* деген атпен, тувалықтарда *«шулбус»*, буряттарда *«му-шубун»* деген бейнелер кездеседі. Шоқан Уәлиханов Жезтырнақтың тіпті еркек түрі де сирек болса да болатынын жазған: «Жезтырнақ – әйел кейпіндегі жын. Ол орманда өмір сүреді. Жезтырнақ туралы аңыздар көп» деп, еркек жезтырнақтар да барын атап өтеді. Әдетте, мифологияда жезтырнақ тәрізді сұлу диюлардың еркек аналогы аз ұшырасатынын ескерсек, бұл бейненің негізінен әйелдік бастауға телінетіні анық [10].

Жезтырнақтың пайда болу төркіні туралы қызықты тұжырымды мифолог Серікбол Қондыбай айтқан. Оның пікірінше, Жезтырнақ – тұрақты сюжетті келіншек сипатты мифтік бейне; оның алтын шашбау, күміс шолпы тәрізді әшекейлері бар, үңгірлерінде мол қазына сақтайды [11]. С. Қондыбай Жезтырнақты ежелгі аңшылардың қамқоршысы болған «Ұлы Әженің» эволюцияланған параллелі деп түсіндіреді. Яғни алғашқы қауым дәуірінде аңшылықтың тәңірі, орман анасы ретінде қастерленген рух кейін заман ауысқанда «жалғыз жүрген аңшыны жейтін жауыз әйел-жын» бейнесіне айналған. Шынында да, Жезтырнақ туралы ертегілерде жиі кездесетін мотив – «елсіз жер, аң-құсы көп мекен». Ертегілерде аңшы адам аяғы баспаған жапан түзге келеді, онда адамнан қорықпайтын аң-құс өрбіп жүреді, аңшы көп олжаға кенелгелі тұрғанда, оның алдынан сұлу қыз шығады. Мұның астарында мифтік түсінік бар: елсіз мекен – алғашқы уақыт кеңістігі, аң көп болуы – ежелгі аңшылық дәуірдің белгісі, ал сол мекеннің иесі – сұлу әйел кейпіндегі рух. Бұл рух аңшыны сынайды: егер аңшы сақ болмаса, оның құрбаны болады. Егер аңшы айлакер, ержүрек болса – ол рухты өлтіріп, оның қазына-байлығына ие болады. Демек, Жезтырнақ ертегіде бір жағынан батырға қауіп, екінші жағынан сынақ ретінде көрініп, батырдың мәртебесін арттыруға септігін тигізетін антагонист.

Архетип тұрғысынан Жезтырнақты Анима – әйелдік бастаудың қараңғы бейнесі деп те санауға болады. Юнгтің *Анима* архетипі – ер адамның бейсанасындағы әйелдік тұлға, оның позитивті және негативті қырлары бар. Жезтырнақ – сол аниманың қауіпті, азғырушы қырының бейнесі іспетті. Ол батырды өзіне еліктіріп, оның әлсіз тұстарын сынға алады. Батыр оған ерсе – опат болады, қарсы тұрса – рухани өседі. Мұндай сюжеттер әлем мифтерінде кең таралған. Жезтырнақтың да сирена тәрізді әсем даусы мен сылдырмақ әшекейі бар екені тегін емес – халық сенімінде оның «құлаққа жағымды, жүрекке үрей салатын» қос қасиеті бар делінген. Жезтырнақтың әлеуметтік-мәдени мағынасы да қызық: қазақ ұғымында әйел бастау тек

оң ғана емес, кейде қауіп көзі де саналған. Жезтырнақ образында далада еркін жүретін, еркекті өзіне тәуелді ететін әйелдің үрейлі бейнесі жатыр. Бұл – патриархаттық қоғамның бейсаналық қорқынышының көрінісі, белгілі дәрежеде «әйел стихиясын бақылау» идеясынан туындайды. Сондай-ақ Жезтырнақ образы арқылы халқымыз табиғаттың жабайы күшін метафоралаған деуге болады: орман-тоғай, жапан дала – жылтыраған әсем көрінгенімен, жалғыз адам үшін қатерге толы. Аңшылардың Жезтырнақтан қорқуы – белгісіз жын-перілі мекеннен сақтанудың мифтік көрінісі. Бұған қоса, Жезтырнақ басқа түркі халықтарында ұқсас сипатта кездесетінін ескерсек, ол – ортақ түркілік архетип деуге болады. Мысалы, қырғызда Жезтырнақ туралы аңыздар мол, ол да әдемі әйел болып аңшыларға жолығады, нәтижесі ұқсас. Бұл – түркі халықтарының әлемді қабылдауында ортақ мифологиялық кейіпкер болғанының дәлелі.

Қорыта келе, Жезтырнақ – қазақ ертегілеріндегі азғырушы жау архетипінің айқын үлгісі. Ол Қызтекей және дию-пері образдарының синтезі ретінде көрінеді. Юнгше айтсақ, ертегі қаһарманының бейсанасындағы үрейлі анима. Нақты функциясы – қаһарманды сынау, оның ақыл-айласын тексеру. Жезтырнақты жеңген батыр моральдық үстемдікке жетеді, бұл оның еркектік күш-қуатының толыққанды екенін көрсетеді. Ал жеңе алмаса, құрбан болады – яғни әлсіздік жазасы. Осы тұрғыдан Жезтырнақ образы арқылы халық жас буынға «сақ бол, бейтаныс сұлулыққа алданба, ақылмен қара» деген ескертпесін жеткізген деуге болады.

Дию – қазақ ертегілеріндегі алып құбыжық, зұлым күш иесі. Дию бейнесі парсы халықтарының *«див»* деп аталатын мифологиялық жынына ұқсас, бұл сөз қазақ тілінде «дию, дәу» түрінде қолданылған. Ертегі мен эпоста диюлар көбіне дәу, жалғыз көзді дәу, көп басты жалмауыз ретінде көрінеді. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде Ер Төстік сегіз ағасын іздеу жолында жер астына түсіп, сол жерде бірнеше басы бар дәумен шайқасады делінеді. Кей нұсқада оның аты – Шойынқұлақ (темір құлақты дәу), ол жер астындағы патшалықтың күзетшісі, адамның жер бетіне шығуына қарсы болады. Ер Төстік Шойынқұлақты айлакерлікпен жеңеді. Тағы бір мысал, «Алтын сақа» ертегісінде бала мергенді жалмауыз дәу ұстап алып, үйінде қамап қояды; бала дәудің әйелі көмегімен қашып шығып, дәуді өлтіреді. Мұндай сюжеттер өте көп: дәулер адамды ұрлайды, қапасқа қамайды не жегісі келеді, ал батыр оларды өлтіреді.

Диюдың архетиптік образы – бүкіл әлем әдебиетіне кең тараған «агрессивті алып», «аждаһа» архетипі. Жаһан мифологиясында қауіпті алыптар көптеген түркілік емес халықтарда да бар: мысалы, грек мифінде – циклоп (жалғыз көзді алып), үнді эпосында – ракшас, герман-солтүстік мифінде – алыптар (йотундар), т.б. Қазақ мифологиясында да дәулерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады: бір көзді жалмауыз дәу және көп басты жалмауыз. Әдетте, «хтоникалық кейіпкерлер» санатына кіретін дәулер жер астында немесе тауда өмір сүреді деп саналады. Бұл – олардың алғашқы хаос күшінің бейнесі екенін аңғартады. Расында, дәу-диюлар көбіне табиғаттың дүлей күштерін, хаосын бейнелейді: жер сілкінісі, тасқын,

жыртқыш аңдар – осының бәрі жинақталып алып дәудің тұлғасына ауысқан деп қарастыруға болады. Мифтік ойлауда адамзатқа қарсы алғашқы жау – алып хайуандар не дәулер болып келеді, себебі адам табиғаттан қорғану кезеңінде ең үлкен қауіп солар еді.

Диюдың функциясы – ертегіде қаһарманның басты қарсыласы, күш сынасар жауы. Егер Жалмауыз кемпір көбіне айлакер, сиқыршы болса, Дию – таза фізикалық күштің иесі. Сондықтан оны жеңу үшін батырға асқан ерлік пен қайрат керек. Көптеген ертегілерде батыр дәуді тек арнайы қарудың немесе көмекшілердің арқасында ғана жеңеді. Бұл жерде архетиптік мотив – «Айдаһарды жеңу» көрінеді. Айдаһарды өлтіріп, оның қолындағыны алу – әлем фольклорында қаһарманның басты ерлігі. Қазақ ертегілерінде дәулер көбіне айдаһармен балама мағынада қолданыла береді. Мысалы, бір сюжетте батыр дәуді өлтіріп, алып қарақұстың балапандарын аждаһардан құтқарады; бұл мотивті иран, үнді, т.б. мифтердегі жыланмен шайқас мотивіне ұқсатуға болады. Ең қызығы, эпоста кейде дәудің өзі айдаһар бейнесінде беріледі. Сол арқылы дию/дәу архетипі универсалды *Дракон* архетипімен астасады. Юнгтік тұрғыда бұл архетип – Көлеңке және хаостың персонификациясы. Қаһарман архетипі онымен күресіп, жарық күштердің жеңісін қамтамасыз етеді.

Дию кейіпкерінің мәдени маңызына келсек, ол халық санасында көбіне «жат, сыртқы жау» ұғымымен байланысты. Ерте заманнан әр тайпа бөтен руларды, жау халықтарды алып дәулер ретінде мифтендіріп жеткізгені белгілі. Қазақ ауыз әдебиетінде де «дәу» сөзі көлем мен күштің ғана емес, бөгде жау ұғымының символы болды. Бір сөзбен айтқанда, дәу – тәртіпке қарсы хаос, өркениетке қарсы жабайылық бейнесі. Ертегі қаһарманы дәуді жеңу арқылы тәртіп орнатады, ұрланған адамдарды босатады, әлемді қауіпті құбыжықтан тазартады. Бұл мотив жаһан әдебиетіндегі Георгий Змейборец - Айдаһар өлтіруші Әулие, Персей мен Горгона, т.б. сюжеттермен төркіндес. Осы тұрғыда қазақ ертегілері жалпыадамзаттық сарындарға қосылады. Архетиптік талдауда Дию образы – «Жауынгер-дүлей күш» архетипі деп сипатталады. Ол қаһарманның жауласып жеңетін нысаны, сондықтан қаһарман архетипінің ажырамас толықтырушысы саналады. Диюсыз батырдың батырлығы көрінбейді. Сол себепті кез келген батырлық ертегіде осындай құбыжықтың пайда болуы заңды. Мысалы, Ер Төстік сегіз ағасын іздеп шығып, жолында үш басты жалмауыз, Шойынқұлақ дәу, Жалғыз көзді дәу сияқты бірнеше диюды жеңеді. Әр жеңіс сайын Ер Төстіктің мәртебесі өсіп, күшейе түседі. Бұл – архетиптік қаһарманның сапарының бір бөлігі: қаһарман міндетті түрде «табалдырық күзетшісі» деп аталатын күшпен шайқасады. Диюлар дәл сол табалдырықтағы күзетші бейнесінде – оларсыз ертегі шытырманы басталмайды, олардан өткен соң ғана кейіпкер өз мақсатына жетеді.

Қазақ фольклорында дию-дәулерге қатысты қызықты классификацияны жоғарыда аталған еңбек (Итеғұлова құрастырған жинақ) ұсынады: демонологиялық кейіпкерлерге дию жатса, хтоникалыққа дәулер жатқызылады. Яғни, рухани жын сипатындағы дию мен жерік алып

сипатындағы дәуді саралап көрсетеді. Шын мәнінде, ертегі мәтіндерінде бұл екеуі жиі араласып кетеді – кейде «дию» деп алып дәуді атай береді. Қалай болғанда да, екеуі де қаһарманға жау элементті білдіреді. Диюдың сиқырлы түрлері де бар: кей ертегілерде дию сиқыршы, бақсы ретінде де суреттеледі. Бұл жағдайда ол жалмауыз кемпірге ұқсас рөл атқарады – ақыл-айламен әрекет етеді. Бірақ классикалық қиял-ғажайып ертегілерде дию көбінесе күш иесі.

Ер Төстік – қазақ халық қиял-ғажайып ертегілеріндегі ең танымал қаһарманның бірі, әрі есімі ертегі атауына шыққан кейіпкер. «Ер Төстік» ертегісі қазақ фольклорының байырға үлгілеріне жатады, оның мазмұны мен кейіпкерлер жүйесінде ежелгі мифтік танымның барлық элементтері бар деп саналады. Шынында да, Ер Төстіктің тууы, ағаларын іздеуі, жер астына түсуі, ол жерде небір мақұлықтармен шайқасып, достар табуы – бәрі тұнып тұрған мифтік мотивтер. Ер Төстіктің архетипі – «Ерлік жолындағы қаһарман» архетипі. Ол өз әлін білмейтін бозбала күйінен қауымға қорған болатын батырға дейін өсу жолын жүріп өтеді. Ертегі басында Ер Төстіктің әкесі Ерназар аштық жылдарында сегіз ұлынан айрылып, жоқшылық көріп жүргенде, құдайдың қалауымен Ер Төстік дүниеге келеді. Бұл – классикалық «ғажайып туу» мотиві: қиын-қыстау заманда елге қорған болар ерекше бала тууы. Ер Төстік өте жылдам өседі, қысқа уақытта ержетіп, мықты жігіт болады. Ол ата-анасына көмектесу үшін жоғалып кеткен ағаларын іздеуге жолға шығады. Осы сапарда оның алдынан түрлі керемет оқиғалар мен сындар өтеді: Ер Төстік Желаяқ, Көлтауысар, Сақұлақ, Таусоғар секілді ғажайып көмекшілерді жолдас етеді. Шалқұйрық атты сиқырлы тұлпарды ерттеп мініп, ұзақ жолдарды еңсереді; жерасты патшалығына түсіп, онда ағаларын іздеп тауып, қайта шығу үшін күреседі. Жерасты әлемінде Ер Төстік бір емес, бірнеше жаумен шайқасады: жалмауыз кемпір, жеті басты жылан, Шойынқұлақ сияқты құбыжықтарды жеңеді. Ақырында барлық қиындықты жеңіп, ағаларын және сол жерде көрген жары – Кенжекейді алып, жер бетіне оралады. Алайда жер бетінде де оны жалмауыз кемпір аңдып жүріп, тағы қауіп төндіреді. Ер Төстік соңғы рет сол Жалмауызды өлтіріп, ата-анасына, өз еліне аман-есен қосылады.

Осы баяндаудан көрінгендей, Ер Төстіктің басынан өткерген оқиғалары толық бір қаһармандық эпос тәрізді. Кэмпбеллдің қаһарманның сапары құрылымымен салыстырсақ: Ер Төстік әуелде «жай әлемнен» «белгісіз әлемге» аттанады, ол жақта түрлі сынақтардан өтіп, одақтастар табады, негізгі жауды жеңіп, үлкен сыйға қол жеткізеді, сосын кері оралады. Бұл – мономиф құрылымына толық сай келеді. Сондықтан Ер Төстікті әлем фольклорындағы ең көне «қаһарман-миф» архетиптерінің бірі деуге болады. Оның ерлігі жай ғана бір оқиғаны емес, символдық тұрғыда өмір жолын, рухани ізденісті бейнелейді. Юнгтің айтуынша, қаһарман архетипі саналы мен бейсананың үйлесімін табуға ұмтылады, ол өз Көлеңкесімен бетпе-бет

келіп, оны жеңу арқылы кемелдікке жетеді. Ер Төстіктің Жалмауыз, Дәу сынды қарсыластарын жеңуі – оның өз ішкі қорқыныштары мен қоғамдағы зұлымдықты жеңгенін көрсететін бейнелі әрекет. Ал жер астынан жер үстіне қайтып келуі – қайта жаңғыру, қайта туу символы.

Ер Төстік – қазақ фольклорындағы көптеген батырлар мен ертегі кейіпкерлерінің жиынтық образы. Ғылыми зерттеулерде Ер Төстік образының типологиясы туралы әртүрлі пікірлер айтылған. Мысалы, фольклортанушы Т.Жұртбай Ер Төстікті шамандық дүниетанымның кейіпкері деп, оның жер астына түсуін шаманның рухани саяхатымен салыстырады [12]. Ал С.Қасқабасов Ер Төстікті алғашқы мифтік қаһармандардың бірі санап, ертегідегі барлық ғажайып оқиғаларды көне мифтердің жыр арқауы деп түсіндіреді [2]. Шынында да, Ер Төстік ертегісінде анимизм, тотемизм элементтері, мифтік кеңістік үлгілері айқын аңғарылады. Сондықтан Ер Төстік бейнесін «Мәдени қаһарман» архетипі деңгейінде де қарастыруға болады. Мәдени қаһарман – мифтерде халыққа жаңалық әкелуші, тәртіп орнатушы батыр. Ер Төстік те ағаларын және болашақ жұбайын ажалдан арашалап, бір әулетті аман сақтайды, елге қайта оралып, жұртқа тыныштық әпереді. Бұл – оның қоғамға әкелген «игілігі». Яғни, архетиптік тұрғыда ол – құтқарушы, жеңімпаз бейнесі.

Ер Төстіктің архетипі тек түркі жұртына ғана емес, жалпы әлем халық ертегілеріне ортақ. Мысалы, орыс халық ертегілеріндегі Иван-царевич, француз ертегілеріндегі Кіші Никула (Le Petit Nicolas) болсын – бәрі де кенже ұлдың үлкен жеңіске жету тарихын баяндайды. Түркі-монғол халықтарының эпосында Ер Төстік типтес кейіпкерлер көп: якут халқында Ер Согоотох, алтайлықтарда Ерлік деген батырлар туралы мифтер бар – бұлардың бәрі жер асты әлеміне сапар шегіп, онда түрлі мақұлықтарды жеңіп, қайта оралады. Мұндай ұқсастықтар архетиптердің универсалдылығын дәлелдейді. Зерттеуші Ж. Аймұхамбеттің түркі және кельт мифологиясын салыстырғанда тапқан дерегіне сүйенсек, Ер Төстік пен Артур король сюжеттерінде де параллель бар: екеуі де «жерұйық» іздеп, екеуі де екі дүние – жер үсті мен жер асты арасында қатынаған кейіпкерлер екені айтылады [13]. Бұл дегеніміз, қаһарман архетипі түрлі мәдениеттерде әртүрлі атпен көрінсе де, түпкі міндеті – дүниелерді байланыстыру, қауымға пайда әкелу.

Ер Төстік бейнесінің әлеуметтік мәні – халықтың идеалдарын паш етуде. Ол адалдықтың, батырлықтың, мақсатқа берік ұмтылудың үлгісі. Ертегіде Ер Төстіктің бойында қарапайымдылық пен еңбекқорлық та көрінеді: ол басқалар сияқты емес, ерекше жағдаймен туғанымен, өзін өзгеше санап дараланбайды, қайта ата-анасына, ағайын-туысқа қызмет етеді. Бұл қасиеттері арқылы ертегі жас тыңдаушыларға өнеге береді. Сондай-ақ Ер Төстіктің достары – Таусоғар, Көлтауысарлар – ұжымдық күштің символы: батырға жетістікке жету үшін тек жеке қайрат емес, достарының көмегі де керектігін меңзейді. Осы сияқты астарлар ертегінің тәрбиелік, мәдени қызметін айқындай түседі. Архетиптік қорыту жасасақ, Ер Төстік – қазақ ертегілеріндегі «Қаһарман-батыр» архетипінің классикалық бейнесі.

Ол – Эго мен Self архетиптерінің іске асуы жолындағы тұлға, яғни өзін-өзі табу мен қоғамға пайда әкелуді қатар атқаратын идеал образ. Оның барлық бастан кешкені – адамның ішкі жан дүниесінің өсу, кемелдену процестерінің символикалық көрінісі. Сол себепті Ер Төстік оқиғасы көне заманнан бүгінге дейін маңызын жоймаған мәңгілік сюжет ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыр.

Талқылау

Жоғарыда қарастырылған кейіпкерлердің әрқайсысы белгілі бір архетиптік типологияны құрайды және олардың функциялары қазақ ертегілерінің құрылымында ғана емес, халқымыздың дүниетанымында маңызды орын алады. Енді сол кейіпкерлер арқылы көрінетін әлеуметтік-мәдени мағына мен жалпыадамзаттық сабақтастықты талқылайық.

Қазақ ертегілеріндегі мифологиялық бейнелер – өткен заманғы наным-сенімдердің көркемдік көрінісі. Жалмауыз кемпір мен Мыстан кемпірдің бейнелерінде көне аналық дәуірдің жаңғырығы сақталғаны әдебиетшілердің еңбектерінде аталды. Бұл кейіпкерлер арқылы матриархаттан патриархатқа өту кезеңінде әйел тегінің құдіретті образы қалай өзгеріске ұшырағанын байқаймыз: ғұрыптық тұрғыда құрметті абыз-әже образы көркем дәстүрде зұлым кемпірге айналған. Осылайша халық санасында әйелдің қуаты «қауіпті күш» ретінде бейнеленіп, жастарды сақтандыру қызметін атқарған. Бұл – қоғамдағы гендерлік рөлдердің ауысуынан туындаған мифтік сана проекциясы. С. Қондыбайдың Жезтырнақ жайлы пікірінен де ұқсас заңдылықты көрдік: ертедегі аңшы қауымы тәңір тұтқан «Ұлы Ана» кейінгі ертегілерде адамға жау «жын-пері» ретінде суреттеледі [11]. Бұл трансформациялар тек қазақтарға ғана тән емес – әлем халықтарының көпшілігінде бұрынғы құдайлар кейінгі заманда жын-перілерге айналып отырды. Мәселен, ежелгі грек мифологиясындағы ұрықтандырушы құдай Пан христиан дәуірінде шайтан сипатында қабылданғаны тәрізді, қазақ мифологиясындағы Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір де көне тәңіриялардың «демонизацияланған» ұрпақтары деуге болады. Бұл құбылыс ғылымда «мифтік девальвация» деп те аталады – идеология ауысқанда ескі құдайлар құбыжыққа айналады.

Дию мен дәу бейнелерінде әлеуметтік қорқыныштың басқа түрі көрініс табады – бұл «жат қауымнан қауіптену» инстинкті. Қазақ ертегілері сыртқы жауды алып дәулер түрінде бейнеледі, олардың кейбірінің есімі де мазмұнды: мысалы, «Жалғыз көзді дәу» – гректердің Полифем циклопына пара-пар, бірақ қазақ танымында ол бәлки бір көзді ежелгі қауыммен қақтығыстың елесі болуы мүмкін. Мұндай алып жаулар нақты тарихи жаулардың мифтік метафорасына айналуы ықтимал. Қандай қоғам болмасын, өз шекарасынан тыс мекендерді қауіпті, ол жақта адамжегіш құбыжықтар бар деп есептеген.

Қазақ ертегілерінде де «алыстағы алып дәу» – осындай бөтеннің бейнесі. Оның жеңілуі – өз қауымының қауіпсіздігіне қол жеткізу белгісі. Бұл мотив балаларға «батыл болсақ, кез келген үлкен қауіпті жеңе аламыз» деген оптимистік идеяны дарытады.

Ер Төстік және соған ұқсас қаһармандар болса, ұлттық идеалдың тасымалдаушысы. Олар арқылы ата-бабаларымыздың ерлік, адалдық, қайсарлық, бауырмалдық сияқты құндылықтары айқын көрінеді. Әсіресе Ер Төстіктің ағаларын іздеуі – туыстық қарым-қатынастың берік қасиеттілігін насихаттайды. Және де, Ер Төстік образының халық санасында ұзақ сақталуы тегін емес: ол – «Мәңгі жас, мәңгі қайтпас қаһарман» бейнесі. Мифологияда мәңгі қаһарман ұғымы бар, яғни әр дәуір өз қаһарманын тудырады, бірақ олар бір архетиптің қайта тірілуі іспетті. Ер Төстік те заман өзгерсе де, жаңа шығармаларда, мультфильмдер мен әдеби өңдеулерде қайта-қайта пайда болады. Бұл – архетиптің өміршеңдігі.

Қазақ мифологиялық кейіпкерлері түгел дерлік түбі бір түркі дүниесіне ортақ. Жалмауыз кемпірдің түркі халықтарында кездесуі – соның дәлелі. Ғалымдар атап өткендей, Жалмауыз кемпір образы түркілермен шектелмей, алтай тілдес халықтардың да фольклорынан орын алған. Мысалы, саха ертегілерінде оны Абыяхты деп атайды, ал алтай ертегілерінде Жалмуыз деп тікелей аталады. Сол сияқты, Мыстан кемпірдің де татар, башқұрт ертегілерінде баламалары бар. Жезтырнақ – жоғарыда айтқандай, қырғыз, алтай, туваларда ұшырасады. Дию мен дәу Иран, Кавказ халықтарының ертегілерінде негізгі зұлымдар ретінде келеді. Бұл ортақтық – Евразия көшпелілерінің және көрші отырықшылардың ғасырлар бойы мифологиялық сюжет алмасуының нәтижесі. Түркі халықтарының этногенезі бір екені мифологиядан да байқалады: ортақ кейіпкерлер, ортақ мотивтер. Түркі әлемінің фольклорын салыстырмалы зерттегенде ғалым Ж.Аймұхамбет кельт мифтерімен де ұқсастық тапқаны қызық жайт [13]. Мұндағы маңыздысы – архетиптердің әмбебаптығы. Қазақтың Жалмауыз кемпірі мен славянның Баба Ягасы екеуі екі түрлі мәдениет жемісі болғанмен, екеуінің түпқазығы ұқсас – екеуі де орманды мекендейтін жалғыз кемпір, жас бала мен батырға қастық қылады, кейде жол көрсетеді. Бұл екі образды Юнг теориясымен түсіндірсек, бір архетиптің түрлі халық фольклорындағы үстірт көріністері деп айтуға болады.

Архетиптік тұрғыдан қарағанда, қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлер жалпыәлемдік архетип жүйесінің барлық дерлік компоненттерін қамтиды. Атап айтқанда: Қаһарман (Ер Төстік), Анима/анимус (Жезтырнақ – батырдың қараңғы анимасы, ал Ер Төстіктің жары Кенжекей – жарық анимасы деуге болады), Ана архетипі (оның көлеңкелі түрі – Жалмауыз, жарық түрі – Кенжекейдің анасы немесе жылқы анасы), Көмекші/данышпан (Ер Төстіктегі Желаяқ, Таусоғарлар – қаһарманға бағыт-бағдар

беруші архетипіне жақын**),** Жау/көлеңке (дәулер, жындар). Осылайша, қазақ ертегілері архетиптік тұрғыда бай мұра болып табылады. Бұл – біздің ұлттық фольклорымыздың әлемдік мәдени кеңістіктегі маңызын тағы бір айғақтайды. Фольклорлық ертегіде архетиптер көбіне мифологиялық кейіпкерлердің тұрақты типтері арқылы көрінсе, әдеби ертегіде олар авторлық идеяға бағындырылып, образдардың психологиялық тереңдігі арқылы жаңаша бейімделеді [14]. Қазақ ертегілерінде бір архетип әртүрлі кейіпкер арқылы, ал бір кейіпкер бірнеше архетиптік белгіні қатар көрсетуі мүмкін. Бұл құбылыс ертегілердің мәдени-тарихи «қайта оқылуымен» түсіндіріледі: Manzoor және басқа да зерттеушілер ертегілерді архетип тұрғысынан қайта зерделеу архетиптердің мәтіндік трансформацияға бейім екенін алға тартады. Сондықтан Жалмауыз/Мыстанның «қорқынышты ана» ғана емес, «шекара күзетшісі» сияқты функцияларының қабаттасуы немесе Жезтырнақтың «қауіпті анима» мен «сынақ қоюшы» рөлдерінің қатар жүруі заңды [15]. Осы салыстыру біздің материалда анықталған архетиптердің универсал табиғатын нақтылайды.

Қорытынды

Жүргізілген талдау қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік тұрғыдан аса мәнді екенін көрсетті: К.Г. Юнг тұжырымдаған ұжымдық бейсаналыққа тән ортақ мотивтер мен бейнелер қазақ фольклорында да тұрақты қайталанып отырады. Осы негізде Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Дию және Ер Төстік жалпыадамзаттық архетиптердің қазақы мәдени ортадағы нұсқалары ретінде айқындалады. Жалмауыз бен Мыстан бейнелері «қорқынышты ана» архетипімен сабақтасып, матриархат дәуіріндегі құдіретті әйелдік бастау бейнесінің патриархат жағдайында көлеңкелі, жұтушы күшке ауысқанын аңғартады; бұл бағытта Е.Көкеевтің Жалмауызды «уақыттың», Мыстанды белгілі бір мәдени-тарихи қабаттың символы ретінде түсіндіруі маңызды. Жезтырнақ образы «азғырушы әйел», «қауіпті анима» архетипіне жақын: сыртқы сұлулық пен ішкі жауыздықтың қақтығысы арқылы ол адамды алдауға бейім дүлей табиғатты да, әлеуметтік-моральдық ескертуді де қатар жеткізеді; С.Қондыбай бұл бейненің түп-төркінін көне аңшылық дәуіріндегі «Ұлы Әже» секілді ежелгі түсініктермен байланыстырады. Дию (дәу) бейнесі хаосты, жабайы күшті, «сыртқы жау» архетипін танытып, қаһарманның міндетті түрде еңсеретін кедергісі ретінде көрінеді. Ер Төстік болса классикалық «қаһарман» архетипін толық атқарып, ғажайып тууы, сапарға шығуы, төменгі әлемге түсуі, жауларын жеңіп қайта оралуы арқылы қаһармандық үлгінің негізгі кезеңдерін жинақтайды. В.Я.Пропп сипаттаған функциялық модель бойынша да бұл кейіпкерлер бірін-бірі толықтырып, «қаһарман – қарсылас – жеңіс» құрылымын тұрақтандырады. Сонымен

қатар, отандық зерттеулерде кейіпкерлердің типологиясы мен мәдени негізі жақсы сөз болғанымен, оларды Юнгтік архетип жүйесімен жүйелі ұштастыра талдау әлі де тереңдетуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. с нем. – М.: Renaissance, 1991. – 320 с.

[2] Қасқабасов С. А. Алтын жылға: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жібек жолы, 2013. – 520 б.

[3] Набиолла Н., Сейітжанов З. Қазақ эпикалық жырлар мен прозалық фольклордағы Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір образдары // Керуен. – 2025. – Т. 88. – № 3. – Б. 140-151. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-09

[4] Оразхан Н. Н., Дарибаев С., Оразова Р. Жалмауыз кемпір – түркі мифологиясындағы айрықша бейне // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – Т. 4. – № 134. – Б. 233-245. https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117

[5] Сағынғанова Г. Б. Қазақ аңыз-ертегілеріндегі архетиптік образдардың зерттелуі // SDU Bulletin: Педагогика және оқыту әдістемесі. – 2024. – № 3(68). — Б. 19-24.

[6] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы: 4 т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 520б.

[7] Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. – № 43. – Б. 25-43. https://tdkturkdunyasi.gov.tr/ozet/708/tur

[8] Мухина В. С. Уникальный диапазон понятия «архетип» // Развитие личности. — 2014. – № 4. – С. 163-201. https://cyberleninka.ru/article/n/unikalnyy-diapazon-ponyatiya-arhetip 24.01.2026

[9] Наурызбай З. Жезтырнақ // Qalam. – 15.10.2024. https://qalam.global/ 05.01.2026

[10] Итеғұлова С. (құраст.). Қазақтың мифтік кейіпкерлері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 200 б.

[11] Снасапова Г. Ж., Нурсултанқызы Ж., Байдаулетова А. О., Оралбаева Г. С. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлердің танымдық сипаты // Хабаршы. Филология сериясы. – 2025. – Т. 76. – № 1. – Б.276-293. https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.019%20%20%20

[12] Игілікова С. И., Игілік М. И. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі // Ulagat.com. — 28.08.2021. https://ulagat.com/ 05.01.2026

[13] Көкеев Е. Нар қобыз // Otuken.kz. – 05.05.2021. http://otuken.kz/ 05.01.2026

[14] Жанысбекова Е. Т., Сафронова Л. В. Архетипические образы в литературной сказке // Евразийский филологический журнал: наука и образование. – 2024. – Т. 196. — № 4. – С.166-177. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph15

[15] Manzoor F., Naz H., Shams S. A. Challenging the Archetypes: Revisitation of Fairy tales //Global Language Review. – 2020. – T. 5. – №. 3. – Pp. 232-243 DOI:10.31703/glr.2020(V-III).24

REFERENCES

[1] Jung K.G. Arkhetip i simvol [Archetype and Symbol] / per. s nem. – M.: Renaissance, 1991. – 320 s. [in Rus].

[2] Qasqabasov S.A. Altyn jylğa: zertteuler men maqalalar [To the Golden Stream: Studies and Articles]. – Almaty: Jibek joly, 2013. – 520 b. [in Kaz].

[3] Nabiolla N., Seiitjanov Z. Qazaq epikalyq jyrlar men prozalyq folklordagy Zhalmauyz kempir, Mystan kempir obazdary [Images of Zhalmauyz Kempir and Mystan Kempir in Kazakh epic poems and prose folklore] // Keruen. – 2025. – T. 88. – № 3. – B. 140-151[in Kaz].

[4] Orazhan N.N., Daribaev S., Orazova R. Zhalmauyz kempir – türki mifologiyasındagy aiyryqsha beýne [Zhalmauyz Kempir as a distinctive figure in Turkic mythology] // Yasaui univesitetiniń habarshysy. – 2024. – T. 4. – № 134. – B. 233-245[in Kaz.]

[5] Sagynǵanova G.B. Qazaq ańyz-ertegilerindegi arkhetiptik obrazdardyń zerttelui [The study of archetypal images in Kazakh legends and fairy tales] // SDU Bulletin: Pedagogika jäne oqytu ädistemesi. – 2024. – № 3(68). – B. 19-24. [in Kaz.]

[6] Qondybai S. Arǵyqazaq mifologiyasy: 4 t. [Ancient Kazakh Mythology: in 4 volumes]. — Almaty: Daik-Press, 2004. – 520b. [in Kaz.]

[7] Aimūhambet J. Türki mifologiyasy: tipologiyalyq sipaty, ortaq motivter jäne keýipkerler [Turkic mythology: typological features, common motifs and characters] // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. – № 43. – B. 25-43. [in Kaz.]

[8] Mukhina V.S. Unikal'nyi diapazon ponyatiya «arkhetip» [The unique range of the concept "archetype"] // Razvitie lichnosti. – 2014. – № 4. – S. 163–201. [in Rus.]

[9] Nauryzbai Z. Jeztyrnaq [Zheztyrnaq] // Qalam. – 15.10.2024. https://qalam.global/ 05.01.2026 [in Kaz].

[10] Iteǵulova S. (qurast.). Qazaqtyń miftik keýipkerleri [Mythical Characters of the Kazakhs]. – Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. – 200 b. [in Kaz.]

[11] Snasapova G.J., Nursultankyzy J., Baidauletova A.O., Oralbaeva G.S. Qazaq jäne aǵylshyn tilderindegi demonologiyalyq keýipkerlerdiń tanymdyq sipaty [Cognitive characteristics of demonological characters in Kazakh and English] // Habarshy. Filologiya seriyasy. – 2025. – T. 76. – № 1. – B. 276-293. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.019. [in Kaz

[12] Igilikova S.I., Igilik M.I. Qazaq folkloryndagy zhalmauyz kempir beýnesi [The image of Zhalmauyz Kempir in Kazakh folklore] // Ulagat.com. – 28.08.2021. https://ulagat.com/ 01.2026 [in Kaz.]

[13] Kökeev E. Nar qobyz [Nar Kobyz] // Otuken.kz. – 05.05.2021. http://otuken.kz/ 05.01.2026 [in Kaz.]

14] Zhanysbekova E.T., Safronova L.V. Arkhetipicheskie obrazy v literaturnoi skazke [Archetypal images in the literary fairy tale] // Evraziiskii filologicheskii zhurnal: nauka i obrazovanie. – 2024. – T. 196. – № 4. – S. 166-177. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph15 [in Rus.]

[15] Manzoor F., Naz H., Shams S.A. Challenging the Archetypes: Re-visitation of Fairy tales //Global Language Review. – 2020. – T. 5. – №. 3. – Pp. 232-243. DOI:10.31703/glr.2020(V-III).24

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

*Сакымзада А.М.[1], Жусипов Н.К.[2]
*[1,2] Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается архетипический образ мифологических персонажей казахских волшебных сказок в рамках теории коллективного бессознательного и архетипов К. Г. Юнга. В качестве объекта исследования выбраны образы Жалмауыз кемпір/Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Дию (дәу) и Ер Төстік; систематизируются их функции в сказочной структуре и культурно-познавательное содержание. Методология объединяет архетипическую интерпретацию, типологическое сопоставление и структурно-функциональный анализ: изучаются роли персонажей в тексте, модели противостояния, «пороговые» испытания, мотивы искушения, страха и обновления/возрождения. Показано, что образ Жалмауыз/Мыстан соотнесён с архетипами «Ужасной Матери» и «Тени», Жезтырнақ — с опасной «Анимой» и типом искушающего испытателя, а Дию — с архетипом хаоса и дикой силы, близким к типу «Дракона». Персонаж Ер Төстік демонстрирует целостную модель архетипа Героя, объединяя этапы чудесного рождения, выхода в путь, нисхождения в нижний мир, победы над врагом и возвращения к общине. В статье представлена таблица архетипической типологии персонажей и уточняется связь «архетип — функция — сюжетный результат». Отмечается, что в отечественных исследованиях психоархетипический аспект мифологических образов недостаточно представлен как системная матрица; обосновывается научный потенциал предложенного подхода для интерпретации сказочного текста. Результаты раскрывают универсальную символическую природу казахской сказки и объясняют закрепление в национальном мировидении кодов страха, запрета, воспитания и героизма на архетипическом уровне. В обсуждении типы сопоставляются с персонажами тюркского мира, кратко обозначаются историко-культурные причины общих мотивов. Подчёркивается, что устойчивость архетипов усиливает воспитательную функцию сказки: формирует оппозицию «добро — зло», модель осторожности перед опасностью и идею настойчивого достижения цели. Предложенная классификация применима в преподавании фольклорных текстов, литературном анализе и описании культурных кодов. В перспективе требуется расширение корпуса и специальное изучение архетипической вариативности региональных версий сюжетов.

Ключевые слова: казахская сказка, мифологический персонаж, архетип, коллективное бессознательное, фольклор, культурный код, символика, нарратология

ARCHETYPAL IMAGE OF MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN KAZAKH FAIRY TALES

*Sakymzada A.M.[1], Zhusipov N.Q.[2]
*[1,2] Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. This article examines the archetypal representation of mythological characters in Kazakh magic fairy tales through C. G. Jung's theory of the collective unconscious and archetypes. The study focuses on the figures of Zhalmauyz kempir/Mystan kempir, Zheztyrnaq, Diiu (däu), and Er Töstik, systematizing their functions within the tale structure and their cultural-cognitive meanings. The methodology combines archetypal interpretation, typological comparison, and structural-functional analysis. Particular attention is paid to each character's narrative role, patterns of confrontation, threshold testing, and the motifs of temptation, fear, and renewal/rebirth. The results show that Zhalmauyz/Mystan correlates with the archetypes of the "Terrible Mother" and the "Shadow"; Zheztyrnaq corresponds to a dangerous "Anima" and the figure of a tempting tester; and Diiu embodies an archetype of chaos and untamed power comparable to the "Dragon" type. Er Töstik exemplifies a coherent model of the Hero archetype, integrating the stages of miraculous birth, departure, descent into the underworld, victory over hostile forces, and return to the community. The article offers a table of archetypal typology and clarifies the linkage "archetype — function — plot outcome." It also argues that, although Kazakh scholarship has developed rich typological and mythological descriptions of these figures, their psycho-archetypal dimension is rarely presented as a systematic matrix; therefore, the proposed approach has strong explanatory potential for interpreting fairy-tale texts. The findings highlight the universal symbolic nature of Kazakh fairy tales and explain how codes of fear, taboo, upbringing, and heroism become stabilized at the archetypal level in the national worldview. In the discussion, the identified types are compared with analogous characters across the Turkic world, and the historical-cultural causes of shared motifs are briefly outlined. The stability of archetypes is shown to strengthen the didactic function of the fairy tale by shaping a "good vs. evil" opposition, a model of caution toward danger, and the ideal of persistent goal-achievement. Practically, the proposed classification can be used in teaching folklore, conducting literary analysis, and describing cultural codes. Future research should expand the corpus and specifically examine archetypal variation in regional versions of plots.

Keywords: Kazakh fairy tale, mythological character, archetype, collective unconscious, folklore, cultural code, symbolism, narratology

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 24.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Сақымзада Айсана Мұратбекқызы – «Филология: қазақ» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, sakhimzadinova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2525-8129

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Торайғыров университеті» КеАҚ, Қазақстан, Павлодар, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Информация об авторах:

Сакымзада Айсана Муратбековна – докторант по специальности «Филология: казахский язык», факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Торайгырова, Павлодар, Казахстан, sakhimzadinova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2525-8129

Жусипов Нартай Куандыкович – доктор филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, НАО «Университет Торайгырова», Казахстан, Павлодар, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Information about the authors:

Sakymzada Aisana Muratbekkyzy – PhD student in “Philology: Kazakh Language”, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraygyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, sakhimzadinova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-2525-8129

Zhusipov Nartai Kuandykuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, “Toraygyrov University” NJSC, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

ӘОЖ 81.27
ҒТАХР 17.07.41
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.042

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ДИАЛОГИЗМ КӨРІНІСТЕРІ (БАХТИН КОНЦЕПЦИЯСЫ АЯСЫНДА)

*Сисенбай А.Ж.[1], Аяпова Г.Б. [2]
*[1,2,]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл зерттеуде Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасындағы диалогизм құбылысы М.М. Бахтиннің теориялық ұғымдары аясында талданады. Қазіргі қазақ прозасында мағына тек авторлық баяндаудың біржақты логикасынан емес, мәтін ішінде қатар өмір сүретін дауыстардың қақтығысы мен келісімі арқылы жасалатыны өзекті мәселе ретінде алынады. Зерттеудің мақсаты – екі автор мәтіндерінде мағынаның қалай құралатын тетіктерін айқындап, диалогизмнің тұрақты формаларын және олардың көркемдік қызметін салыстырмалы түрде сипаттау. Зерттеудің міндеттері: Бахтиннің диалогизмге қатысты негізгі ұғымдарын жүйелеу; Асқар Алтай мен Дулат Исабеков мәтіндеріндегі автор сөзі мен кейіпкер сөзінің арақатынасын анықтау; бөтен сөз, гетеро глоссия және ішкі диалог көріністерін талдау; екі автор прозасындағы диалогизмнің көркемдік қызметін салыстыру. Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеялары бахтиндік диалогизмнің төрт өлшемін жүйелеуге құрылған: автор сөзі мен кейіпкер сөзінің қабаттасуы (екі дауыстылық), бөтен сөздің кірігуі, гетероглоссия (әлеуметтік тіл қабаттарының қатар жүруі), ішкі диалог пен сана диалогы. Материал ретінде аталған авторлардың қазіргі қазақ прозасына жататын шығармаларынан іріктелген диалогтық эпизодтар, авторлық баяндау араласқан тұстар, ішкі монолог фрагменттері және дайын тілдік формулалар (мақалға жақын тіркестер, дәстүрлі-діни сөз орамдары, қоғамдық-тарихи атаулар) алынды. Әдіснамада мәтіндегі дауыс қатынастары мен бағалау акценттерін анықтауға бағытталған диалогтық талдау қолданылып, репликалардың прагматикалық қимылдары, жасырын полемика, ирония және адресатқа бағдарлану тәсілдері сараланды. Нәтижелер Д.Исабеков прозасында авторлық дистанция, астарлы бағалау мен ирония арқылы екі қабатты мағынаның жиі туатынын көрсетті; мұнда диалогизм көбіне әлеуметтік-этикалық ұстанымды жасырын түрде білдіретін полемикалық құрылымға айналады. А.Алтай мәтіндерінде шешуші сәттердегі репликалар мен ішкі диалог психологиялық және моральдық тартысты күшейтіп, кейіпкердің ар-ождан кеңістігін драматизациялайды. Екі авторда да бөтен сөз мәдени және қоғамдық дауыстарды енгізіп, кейіпкер тілін жеке сөйлеу деңгейінен шығарады, ал гетероглоссия құндылықтар қақтығысын айқындайтын көпқабатты дискурстық орта түзеді. Қорытындыда Бахтин

ұғымдары қазіргі қазақ прозасындағы мағына өндірісін, көпдауыстылық пен құндылықтық шиеленісті дәл сипаттайтын тиімді әдістемелік құрал екені негізделеді. Зерттеудің құндылығы – қазақ прозасын талдауда дауыс қатынастарына сүйенетін тұрақты аналитикалық үлгі ұсынуында. Практикалық маңызы әдеби талдау курстарында, мәтін интерпретациясы мен стилистикалық сараптама жасауда қолдануға болатын нақты талдау параметрлерін беруімен айқындалады.

Тірек сөздер: диалогизм, гетероглоссия, қазіргі қазақ прозасы, монолог, полифония, диалогтық талдау, бағалау акценті, дискурстар тоғысы

Кіріспе

Көркем прозаны оқығанда мәтін бір ғана авторлық ойдың тікелей баяндалуы сияқты қабылдануы мүмкін. Алайда әдебиет теориясында, әсіресе М.М. Бахтин еңбектерінде, прозалық сөздің табиғаты мұндай бірсызықты ұғымнан әлдеқайда күрделі екені көрсетілді. Бахтин көркем мәтіндегі сөз ешқашан толықтай дара және оқшау болмайтынын, оның әрдайым өзге сөзбен, өзге бағамен, өзге сана ұстанымымен қатынаста өмір сүретінін негіздеді. Осыдан келіп, диалогизм ұғымы кейіпкерлердің тікелей сөйлесуін ғана емес, автор сөзі мен кейіпкер сөзі арасындағы арақатынасты, «бөтен сөздің» кірігуін, тілдік-әлеуметтік қабаттардың қатар жүруін, ішкі монолог пен жасырын полемиканы қамтитын кең теориялық өріс ретінде танылады [1; 2]. Бахтин дәстүрін жалғастырған зерттеулерде де диалогизм мағынаның дайын күйде берілмейтінін, оның әртүрлі дауыстардың өзара қақтығысы, толықтыруы, түзетуі арқылы жасалатынын түсіндіретін негізгі категориялардың бірі ретінде қарастырылады [3].

Қазақ әдебиеттануында бұл мәселеге тікелей «диалогизм» атауымен жиі барылмағанымен, оған жақын көркемдік құбылыстар әртүрлі теориялық бағытта қарастырылып келеді. Мәселен, Б.Д. Керімбекова Дулат Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесі негізінде жазушы прозасындағы юмор мен сатираның көркемдік қызметін талдап, Д.Исабеков мәтіндерінде әлеуметтік шындықтың ашық баяндаудан гөрі астарлы ирония, жанама бағалау және кейіпкер мінезін әшкерелейтін ситуациялық қайшылықтар арқылы берілетінін көрсетеді [4]. Бұл тұжырым Д.Исабеков прозасындағы авторлық дистанция мен екідауыстылық белгілерін анықтауға негіз болады. Қ.Т.Жанұзақова мен Н.А.Әбдікәрім қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм құбылысын қарастыра отырып, мәтіндегі әртүрлі мәдени кодтардың, интертекстуалдық ишаралардың және көпқабатты мағына жасау тәсілдерінің маңызын атап көрсетеді [5]. Аталған пікірлер қазіргі прозада мағынаның бір ғана авторлық баяндау арқылы емес, бірнеше дискурстық қабаттың өзара қатынасы арқылы жасалатынын түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар А.С.Адилова көркем мәтіндегі цитата қолданысын арнайы зерттеп, цитата, реминисценция, дайын тілдік формулалар мен өзге мәтінге ишаралардың көркем шығармада қосымша мағыналық қабат қалыптастыратынын негіздейді [6]. Бұл зерттеу Асқар Алтай прозасындағы

аллюзия, интертекстуалдық байланыс, этномәдени кодтар мен «бөтен сөз» қызметін түсіндіруде маңызды. Р.Әбдіқұлованың жанр және шығарма табиғатына қатысты еңбегінде көркем мәтін құрылымындағы жанрлық ізденістер мен баяндау тәсілдерінің авторлық идеяны жеткізудегі рөлі қарастырылады [7]. Осы еңбектердің бәрі Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасының күрделі көркем табиғатын ашуға үлес қосқанымен, олардың мәтіндерін М.М.Бахтин ұсынған дауысаралық қатынас жүйесі аясында, яғни автор сөзі, кейіпкер сөзі, қоғамдық дискурс, дәстүрлі формулалар мен ішкі сана қозғалысын біртұтас көпдауысты құрылым ретінде қарастыру әлі де жүйелі түрде орныққан жоқ.

Осы зерттеу өрісінде талдаудың негізгі салмағы кейіпкер сөзі мен автор сөзінің арақатынасына, авторлық баяндаудағы жасырын бағалауға, «бөтен сөздің» қызметіне, шығарма ішіндегі әртүрлі тіл қабаттарының қатар жүруіне және кейіпкердің ішкі диалогына түседі. Мұндай ракурс мәтіндегі сыртқы оқиғадан бөлек, оның ішкі «дауыс қозғалысын» байқауға жол ашады: шығарма қалай сөйлейді, кімнің атынан сөйлейді, қай жерде өз сөзіне өзі қарсы келеді, қай жерде оқырманды үшінші дауыс ретінде іске қосады. Сондықтан диалогизмді Бахтин концепциясы аясында қарастыру Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасындағы психологиялық тереңдік, моральдық таңдау, қоғамдық тартыс және авторлық ирония сияқты құбылыстарды біртұтас теориялық жүйеде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Бұл зерттеудің материалдары ретінде Асқар Алтай мен Дулат Исабековтің қазіргі қазақ прозасына жататын бірнеше мәтіні алынды. Корпусқа авторлардың адам тағдыры, моральдық таңдау, қоғаммен қатынас, дәстүр мен қазіргілік мәселелері айқын көрінетін шығармалары енгізілді. Мәтіндер толық нұсқада оқылып, талдауға диалогқа құрылған эпизодтар, авторлық баяндау араласқан тұстар, кейіпкердің ішкі монологы, сондай-ақ “дайын” сөздер (мақал-мәтел, діни формула, тұрақты тіркестер, басқа мәтінге ишара) кездесетін фрагменттер таңдап алынды. Талдау бірлігі ретінде жеке сөйлем емес, мағыналық тұтастығы бар қысқа үзінділер мен эпизодтар (диалогтық алмасу, баяндау бөлімі, ішкі ой ағымы) пайдаланылды, өйткені диалогизм көбіне бірнеше сөйлемнің өзара байланысында анық байқалады.

Зерттеу әдістері М.М. Бахтиннің диалогизм туралы ұстанымдарына сүйеніп жүргізілді. Біріншіден, мәтіндегі “дауыс” мәселесін анықтау үшін диалогтық талдау қолданылды: әр үзіндіде кім сөйлеп тұрғаны, сөздің кімге бағытталғаны, қандай жауап немесе қарсы пікір бар екені қарастырылды. Екіншіден, кейіпкер сөзі мен авторлық сөздің арақатынасын ашу үшін екі дауыстылық белгілері ізделді: автордың ирониясы, жасырын бағалауы, дистанциясы, кейіпкер сөзін “басқа көзбен” көрсету сияқты тәсілдер белгіленді. Үшіншіден, мәтінге кіріктірілген “бөтен сөз” түрлерін айқындау үшін цитата, мақал-мәтелге ұқсас дайын формула, стильдендіру, реминисценция сияқты құбылыстар жеке топтастырылып, олардың не үшін қажет болғаны түсіндірілді. Төртіншіден, гетероглоссияны көрсету

мақсатында әртүрлі тіл қабаттары мен дискурс түрлері белгіленді: ауызекі сөйлеу, тұрмыстық сөз, ресми реңк, дәстүрлі-діни тіркестер, әлеуметтік ортаға тән сөз қолданыстар. Бесіншіден, кейіпкердің ішкі диалогын талдау үшін өзін-өзі сұраққа алу, күмән, ар-ожданмен сөйлесу, жасырын адресатқа бағытталған ой ағымы сияқты көрсеткіштер негізге алынды.Талдау барысы былай ұйымдастырылды: алдымен мәтіндерден диалогизмге қатысты фрагменттер іріктелді, кейін олар төрт бағыт бойынша жүйеленді. Әр топқа түскен үзінділер мазмұндық тұрғыдан салыстырылып, қай тәсіл қай авторда жиі қолданылатыны және оның көркемдік қызметі қандай екені сипатталды. Осылайша зерттеу әдістері нақты мәтіндік дәлелдер арқылы диалогизмнің көріну формаларын түсіндіруге және Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасының өзіндік ерекшелігін салыстыра көрсетуге бағытталды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу материалдарын талдау Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасында диалогизм бірнеше тұрақты форма арқылы жасалатынын көрсетті. Екі авторда да мағына “бір дауыспен” берілмейді: кейіпкер сөзі, авторлық баяндау, тұрмыстық ортадағы дайын пікір, дәстүрлі-нанымдық түсінік және ішкі ой ағымы бір-біріне әсер етіп, кейде ашық, кейде жасырын түрде диалогқа түседі. Нәтиже ретінде диалогизмнің төрт тірек механизмі анық байқалды: автор сөзі мен кейіпкер сөзінің қабаттасуы (екі дауыстылық), “бөтен сөздің” енуі, гетероглоссия (әлеуметтік тіл қабаттары), ішкі диалог.

Дулат Исабеков мәтінінде кейіпкер сөзі мен авторлық баяндаудың арасы көбіне “тура айтумен” шектелмей, жанама бағалау арқылы беріледі. Мысалы, бір эпизодта шұғыл қауіп туралы реплика өте әсерлі естіледі: *“Ойбай, тұр, қойға қасқыр шапты!”* деген дабыл сөз айтылғанымен, артынша кейіпкердің жайбарақат қимылы суреттеледі, яғни айтылған сөз бен жасалған әрекет арасында қайшылық пайда болады. Осы қайшылық арқылы оқырманға кейіпкер мінезі дайын сипаттамамен емес, “дауыстардың” тартысымен танылады: сыртқы дауыста – қауіп, ішкі “авторлық көрсетуде” – сабырсыздық емес, салқынқандылық байқалады. Сол сияқты Д. Исабековте диалог арқылы бір отбасының тәрбие түсінігі, құндылық өлшемі қатар ашылады. Кейіпкердің *“Ат шаршайды. Есекпен-ақ барсаңшы”* деген сөзі бір жағынан шаруашылық логикасы секілді көрінсе, екінші жағынан оның сезімге сараң, бауырмалдықты “артық” санайтын позициясын білдіреді. Бұған қарсы тұрған басқа дауыс – ананың эмоциялық, адамгершілікке жақын үні: *“Мейірімсіз, олай деуге қалай дәтің барады?”* деген репликада мейірім, қорғаныш, аяушылық дауысы күшейеді. Бір мәтіннің өзінде екі түрлі “дүниетаным тілі” қақтығысады да, авторлық бағалау тікелей айтылмай, сол қақтығыстың өзінен оқылады.

Асқар Алтай прозасында диалогизм көбіне оқиғаның тосын, шұғыл сәттерінде көрініп, реплика эмоцияны ғана емес, мағынаны “жасайтын” күшке айналады. *“Айтуар! Айтуар! Ананы қара!?”* деген айқай реплика ақпарат жеткізуден гөрі адресатқа ықпал етуге, қорқынышты бөлісуге бағытталған. Репликаның ішінде бұйыру, шақыру, үрейлендіру қатар

жүреді. Сол эпизодта “Қара, қара деймін” сияқты қайталау тыңдаушыға қысымды күшейтіп, мәтіндегі дауыс энергиясын арттырады; бұл жерде диалог – оқиғадан кейінгі түсіндіру емес, оқиғаның “тірі” дыбыстық пішіні болып тұр.

А.Алтай мәтінінде ішкі күйзеліс сыртқы диалогпен тығыз байланысады. *“Айтуар! Менің көзім тұк көрмей тұр. Енді қайттім?!”* деген сөзде диалог бір сәтте ішкі диалогқа айналады: адам біреуге сөйлеп тұрса да, шын мәнінде өз тағдырымен бетпе-бет келіп, “не істеймін?” деген сұрақты өзіне қояды. Бұл реплика диалогизмнің адресаттылық сипатын айқын көрсетеді: адресат сыртта бар сияқты, бірақ негізгі “тыңдаушы” – адамның өз санасы мен үрейі.

Үшінші нәтиже ретінде екі авторда да “бөтен сөздің” мәтінге енуі тұрақты құбылыс екені байқалды. Д.Исабековте бұл көбіне дәстүрлі наным, киелі күшке сүйенетін дайын формула ретінде көрінеді: *“Әзірет сұлтанның аруағы қолдап…”* деген сияқты тіркестер кейіпкер дүниетанымының дайын “мәдени тілін” береді. Мұндай сөздер жеке адамның ойынан ғана шыққан сөйлем емес, қоғамда бұрыннан бар түсініктің дауысы; сондықтан ол мәтінге “сырттан” кіріп, кейіпкер мен отбасының шешім қабылдау логикасына ықпал етеді. А. Алтай прозасында да бөгде сөз көбіне әлеуметтік-тарихи контекст арқылы келеді: полигон, экологиялық қасірет туралы сөйлеу, қоғамдық қозғалыс атауларының (мысалы, “Невада–Семей”) мәтінде аталуы көркем дискурстың ішіне қоғамдық дискурсты енгізеді. Бұл дауыстар кейіпкердің жеке эмоциясымен қатар жүріп, жеке тағдырды “ортақ тарих” даусымен байланыстырады.

Төртінші нәтиже – гетероглоссияның, яғни әртүрлі әлеуметтік тіл қабаттарының қатар жүруінің айқын көрінуі. Д.Исабеков мәтінінде бір үйдің ішінде-ақ тіл қабаттары бөлініп тұрады: әкенің қысқа, бұйрыққа жақын үнінде “тәртіп” дискурсы басым (“Дудар бас… Далаға шығып…” сияқты қысқа пәрменге құрылған сөйлеу), ал ананың сөйлеуінде эмоционалды-ауызекі қабат күшейеді (“Әдірә қалғыр…” тәрізді тұрмыстық қарғыс сөздер). Осы айырма арқылы автор “кім қандай орта мен құндылыққа жақын?” дегенді түсіндіріп жатпай-ақ көрсетеді: бірінің тілі қатал-реттеуші, екіншінікі аялайтын-қорғайтын. А.Алтай мәтінінде гетероглоссия көбіне экстремалды жағдайдағы ауызекі сөйлеу тілі мен қоғамдық-тарихи түсіндірме тілінің қатар жүруінен байқалады: бір жерде кейіпкердің эмоцияға толы айқайы тұрса, келесі қабатта экологиялық зардап, тарихи дерек (жыл, жарлық, қозғалыс атауы) сияқты ресми-танымдық дискурс қатар келеді. Осы қабаттасу оқиғаны бір ғана “оқыс жағдай” ретінде емес, қоғамның көпқабатты жадында тұрған құбылыс ретінде қабылдатуға көмектеседі.

Ішкі диалог бойынша да нақты нәтиже байқалды. Д. Исабековте кейіпкердің ішкі сөзі өз-өзіне сұрақ қою, бағалау арқылы құрылады: *“Сұмдық-ай, неткен мінез?”* деген тәрізді ішкі реакцияларда ол біреуді ғана сынамайды, жалпы адамдық қалыпқа, “адамда толқу болу керек” деген өлшемге сүйенеді. Бұл ішкі сөз – тек эмоция емес, мәтіндегі моральдық

өлшемнің қозғалысы, кейіпкер санасындағы "екінші дауыс" ретінде көрінеді. А.Алтайда ішкі диалог реплика ішінде "сұраққа" айналып, бірден тіршілік дағдарысын білдіреді ("Енді қайттім?!"). Мұнда ішкі диалог трагедиялық қысыммен беріледі: кейіпкердің сөзі оқырман үшін жауап күтетін сұраққа айналып, мәтінді "ашық аяқталуға" жақындатады.

Төмендегі кесте алынған нәтижелерді жинақтап көрсетеді: қандай белгі ізделді, қай жерде қалай көрінді, оның көркем қызметі не болды.

Кесте 1. Мәтіндегі диалогизм белгілері

Диалогизм белгісі	**Мәтінде қалай танылады**	**Д.Исабековтен қысқа дәлел**	**А.Алтайдан қысқа дәлел**	**К ө р к е м қызметі**
Автор сөзі vs кейіпкер сөзі (екі дауыстылық)	Реплика мен контекст "әртүрлі әсер" береді	"Ойбай, тұр, қойға қасқыр шапты!" (қауіп) мен салқын қимылдың қайшылығы	Айқай репликасы бірден ықпалға айналады)	Мінезді "айтып" емес, "көрсетіп" беру
"Бөтен сөз"	Дайын наным/ қоғамдық формула	"Әзірет сұлтанның аруағы…"	"Невада–Семей" сияқты қоғамдық атаулар	Мәтінді мәдени-әлеуметтік контекспен жалғау
Гетероглоссия	Әртүрлі тіл қабаты қатар жүреді	Пәрмеңді-реттеуші тіл vs эмоциялық ауызекі тіл ("Әдірә қалғыр…")	Эмоциялық диалог + ресми-танымдық қабат (тарихи түсіндірме)	Қоғамның көпқабатты тілін көрсету
Ішкі диалог	Өз-өзіне сұрақ, бағалау, күмән	"Сұмдық-ай, неткен мінез?"	"Енді қайттім?!"	Психология мен моральдық тартысты ашу

Жалпы алғанда, алынған деректер Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасындадиалогизмнің негізгітірекмеханизмдеріжүйелі қолданылатынын көрсетті. Исабековте диалогизм көбіне тұрмыстық кеңістіктегі қарым-қатынас, отбасылық иерархия, жасырын авторлық дистанция арқылы тереңдесе, Алтайда шұғыл оқиға, эмоциялық реплика, қоғамдық-тарихи қабатпен қабаттасқан дауыс арқылы күшейеді. Осы айырма екі автордың көркем әлеміндегі негізгі акцентті де танытады: бірінде адамның әлеуметтік-психологиялық мінезі мен отбасы ішіндегі құндылық тартысы алға шықса, екіншісінде жеке тағдырдың тарихи қасіретпен түйісуі, дағдарыс сәтіндегі "үннің жарыққа шығуы" басым.

Нәтижелер бөлімі көрсеткен төрт тірек механизм осы жұмыстың талқылау логикасын анықтап береді: автор сөзі мен кейіпкер сөзінің қабаттасуы, бөтен сөздің кірігуі, гетероглоссия және ішкі диалог. Біздің ойымызша, осы төрт бағытты жеке-жеке түсіндіріп қана қою жеткіліксіз, оларды бір ортақ тізбекке түсіріп оқу керек, өйткені диалогизм мәтінде

әрдайым кешенді түрде жұмыс істейді. Автордың пікірінше, көркем мәтін бір ғана ойды хабарлайтын алаң емес, әртүрлі дауыстардың өзара қатынасы арқылы мағына жасайтын кеңістік, сондықтан біз байқалған құбылыстарды дауыс қатынастарының ұйымдасу логикасы ретінде түсіндіреміз. Осы тұста Дж.А. Барбозаның еңбегі диалогизмді тек әңгімелесу емес, дискурстың ішкі құрылымын құрайтын қағида ретінде қарастыру керегін негіздейді [1]. Біздің ойымызша, дәл осы қағида Асқар Алтай мен Дулат Исабеков мәтіндеріндегі психологиялық әсердің қайдан шығатынын түсіндіреді: оқырманға бәрі алдын ала шешіліп берілмейді, керісінше дауыс қатынастары арқылы сұрақ туып, бағалау кеңістігі ашық қалады.

Д. Исабеков прозасында байқалған авторлық дистанция мен жасырын бағалау екі дауыстылықтың негізгі көрінісі ретінде қабылданады. Мұнда автордың ойынша, кейіпкер сөзі өздігінен абсолют шындыққа айналмайды, ол әрдайым мәтіндік контекстпен салыстырылып, құндылық тұрғысынан тексеріледі. А.А.Сомкин Бахтиннің әдіснамалық жаңалығын диалогтық ойлаудың принципі ретінде түсіндіре отырып, мағынаны дайын қорытынды емес, қатынас ретінде ұғынуға шақырады [3]. Д. Исабековтегі юмор мен сатира да осы қатынастың бір формасы: кейіпкер өз сөзін қисынды етіп айтқандай көрінеді, бірақ мәтіннің жалпы интонациясы, жағдайдың өзі немесе басқа кейіпкердің реакциясы сол сөздің әлсіз жерін ашып береді. Б.Д.Керімбекованың Д.Исабеков прозасындағы юмор мен сатираның қызметін көрсетуі бұл тұжырымды нақтылайды, өйткені күлкі сыртқы эффект емес, әлеуметтік-психологиялық мінезді ашатын құрал ретінде көрінеді [4]. Біздің ойымызша, мұндай тәсіл оқырманды пассив қабылдаушы емес, ішкі пікірталасқа қатысушы етеді, себебі бір дауысты естіген сайын оған қарсы басқа дауыс та сезіледі. С.Г.Вишленкова Бахтин терминдерінің түсіндірмесі мен қолданылуы уақыт өте күрделенгенін атап өтеді, сондықтан қазіргі талдауда ұғымдарды механикалық қолданбай, мәтіндік дәлелмен бекіту маңызды екенін аңғартады [8]. Біз үшін бұл ескерту практикалық мағынаға ие: екі дауыстылықты жай атау емес, оның мәтіндегі әсерін, оқырманға қалай ықпал ететінін көрсету қажет. Осы тұрғыдан алғанда, В.Л.Махлин диалогизмді тарихи-философиялық проблема ретінде қарастырып, диалогтық қатынасты ойлау мен құндылықтың түйініне қояды, бұл бізге Д.Исабеков мәтініндегі жасырын бағалаудың терең табиғатын түсіндіруге мүмкіндік береді [9].

Асқар Алтай прозасындағы ерекшелік нәтижелерде диалогтың шұғыл, экстремалды сәттерде күшеюі және сыртқы репликаның ішкі диалогқа тез ауысуы ретінде байқалды. Біздің ойымызша, бұл құбылыс адресаттылықпен тікелей байланысты: кейіпкер біреуге айтып тұрғанымен, сол сөздің ішкі адресаты өз санасы, ар-ожданы немесе тағдыр туралы түсінігі болуы мүмкін. Н.П.Крохина, Т.Н.Волкова және Л.В.Ершова Бахтиннің сөз бен мәдениеттің диалогтылығы туралы идеяларын түсіндіре отырып, сөздің әрдайым біреуге бағытталатынын және мәдени контексте жауап күтетінін көрсетеді [2]. Авторлардың пікірінше, осы бағытталу сөздің табиғи қасиеті болғандықтан, көркем мәтіндегі ішкі монолог та жасырын диалогқа

айналады. А. Алтай мәтініндегі ішкі сұрақтардың жиіленуі дәл осындай жасырын диалогты құрастырады: кейіпкер тек сезімін білдірмейді, ол өзіне есеп береді, өз ұстанымын сынайды, таңдауын ақтағысы келеді немесе керісінше күмәнданады. В.Л.Махлин Бахтиндегі архитектоника мәселесін қозғағанда, жауапкершілік пен әрекет философиясына назар аудартады, бұл ішкі диалогты моральдық құрылым ретінде оқуға көмектеседі [9]. Біздің пікірімізше, Алтайдағы ішкі диалогтың драматизмі осы архитектоникалық қысымнан туады: сөз тек эмоция емес, адамның өзін ұйымдастыруының амалына айналады. А.А.Сомкиннің диалогтық ойлау туралы тезисі де бұл жерде сәйкес келеді, өйткені ол мағынаны қарым-қатынас және жауапқа ашықтық ретінде сипаттайды, ал Алтайдың кейіпкері көбіне жауап таппайтын сұрақтың ішінде қалады [3].

Бөтен сөз бен интертекст мәселесі екі авторда да диалогизмнің әлеуметтік және мәдени өлшемін көрсететін механизм ретінде шықты. Біздің ойымызша, бөтен сөз дегенде тек нақты цитатаны ғана емес, қоғамда дайын тұрған формулаларды, дәстүрлі наным тілін, жалпыға ортақ атауларды да бірге қарастыру керек. А.С. Адилова көркем мәтіндегі цитата қолданысын теориялық әрі талдамалық тұрғыдан түсіндіре отырып, цитата мәтінге сыртқы қабат әкелетінін, бірақ сол қабат әрдайым белгілі бір мақсатпен енгізілетінін көрсетеді [6]. Автордың ойынша, цитата мәтінде байланыс орнатады, мәтіндік жадты белсендіреді және оқырманның мәдени тәжірибесіне сүйенеді. Біздің пікірімізше, Д. Исабековте дәстүрлі-діни немесе тұрмыстық дайын сөздер кейіпкердің жеке ойынан гөрі кеңірек мәдени көзқарастың дауысын енгізеді, ал А.Алтайда қоғамдық-тарихи атаулар жеке эмоцияны ұжымдық жадпен жалғайды. Р.Әбдіқұлова жанр мен шығарма табиғатына қатысты зерттеулерінде мәтіннің құрылымына сыртқы дискурстардың қатысуы жанрлық тәсілдермен де байланысты екенін аңғартады, бұл бөтен сөздің көркемдік қызметін кеңірек деңгейде түсіндіруге көмектеседі [7]. Осы арада постмодернистік дискурс туралы отандық зерттеулерді де шектен тыс жалпыламай, орнымен қолдану қажет. Қ.Т.Жанұзақова мен Н.А.Әбдікәрім қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм құбылысын сипаттағанда, әртүрлі мәдени кодтардың қатар жүруін маңызды белгі ретінде атайды [5]. Біздің ойымызша, материалды міндетті түрде постмодернизм деп бекітіп қоюдың қажеті жоқ, бірақ бөтен сөздің және дискурс қабаттарының араласуы қазіргі прозаның жалпы қозғалысымен үйлеседі. Р.Абдуллина ұлттық таным мен постмодернистік дискурс сабақтастығын талдай отырып, дәстүрлі дүниетаным элементтері жаңа мәтіндік формаларда қайта көрінуі мүмкін екенін көрсетеді [10]. Бұл тұжырым біздің байқағанымызды нақтылайды: дәстүрлі тіл қабаты тек фон емес, мағынаның қозғаушы күші ретінде жүреді.

Гетероглоссияға келгенде, біздің ойымызша, мәселе тек әртүрлі стильдің қатар жүруінде емес, сол стильдер арқылы құндылықтардың күресі көрінуінде. Дж.А.Барбоза гетеродискурс ұғымы арқылы әртүрлі айтылым қабаттарының бір мәтінде тоғысуын көрсетіп, мұндай тоғысуды мағына жасаудың өзегі ретінде түсіндіреді [1]. Автордың пікірінше, дискурс біркелкі болмайды,

сондықтан көпдауыстылық мәтінді әлеуметтік шындыққа жақындатады. Біз үшін бұл ой маңызды, өйткені Д.Исабековте отбасылық ортадағы бұйрық тілі мен эмоциялық ауызекі тілдің айырмасы әлеуметтік иерархия мен құндылық өлшемін байқатады, ал Алтайда эмоциялық диалог пен ресми-танымдық қабаттың қатар жүруі жеке тағдырды қоғамдық жарамен түйістіріп жібереді. Бұл жерде шешендік диалог туралы зерттеу де функционал тірек береді: Т.Б.Рамазанов және әріптестері диалогтың құрылымы мен түрлерін көрсетіп, диалогта сөйлеуші интенциясы мен тыңдаушының қабылдауы ерекше рөл атқаратынын атап өтеді [11]. Көркем прозада да тыңдаушы факторын ескеру маңызды, тек тыңдаушы мұнда кейіпкер ғана емес, оқырманның өзі. Сондықтан гетероглоссия мен адресаттылық бір-бірін толықтырады: тіл қабаттары неғұрлым көп болса, оқырманға бағалаудың да жолы көбейеді. Н.П. Крохина және әріптестері айтқан диалогтылықтың мәдени өлшемі осы жерде анық сезіледі, өйткені әр тіл қабаты белгілі бір мәдени тәжірибені және құндылық жүйесін алып жүреді [2].

Жалпы жинақтай айтқанда, біздің ойымызша, Д.Исабеков пен А.Алтай прозасындағы диалогизм бір бағытқа қызмет етеді, бірақ іске асу жолдары әртүрлі: Д.Исабековте әлеуметтік-психологиялық орта мен авторлық дистанция басым болса, А.Алтайда экстремалды жағдай, ішкі диалог және қоғамдық жадпен түйісу күштірек көрінеді. Мұндай салыстыру Бахтин ұғымдарының қазақ прозасына сырттан таңылған схема емес, мәтінді түсіндіретін жұмыс істейтін құрал екенін көрсетеді. Сонымен қатар, С.Вишленкова ескерткендей, бахтиндік ұғымдарды қолданғанда дәлел мен контекст шешуші, сондықтан талдау әрқашан мәтіндік негізге сүйенуі керек [8]. Біз осы қағиданы сақтай отырып, диалогизмді төрт механизм арқылы ғана емес, олардың бір-бірімен байланысы арқылы да түсіндірдік: екі дауыстылық көбіне бөтен сөз арқылы тереңдеп, гетероглоссия ішкі диалогқа психологиялық салмақ береді, ал ішкі диалог авторлық дистанциямен қатар келгенде моральдық таңдаудың күрделілігін арттырады. Біздің пікірімізше, осы байланыс мақаланың негізгі ғылыми нәтижесін құрайды: қазіргі қазақ прозасында мағына бір дауыстың үстемдігімен емес, дауыс қатынастарының ұйымдасуымен жасалады, сол себепті диалогизмді талдау мәтіннің идеялық және эмоциялық қуатын түсінудің тиімді жолы болып қала береді.

Қорытынды

Жүргізілген талдау Асқар Алтай мен Дулат Исабеков прозасында диалогизм мәтіннің сыртқы құрылымы ғана емес, мағынаны тудыратын негізгі механизм екенін көрсетті. Біздің ойымызша, бұл шығармаларда ой “бір ғана авторлық үкіммен” берілмей, әртүрлі дауыстардың өзара қатынасы арқылы қалыптасады. Кейіпкердің сөзі, авторлық баяндау, тұрмыстық ортадағы дайын пікір, дәстүрлі-нанымдық түсінік және кейіпкердің ішкі ой ағымы бір-біріне ықпал етіп, оқырманды дайын қорытындыға емес, бағалауға және ойлануға жетелейді. Диалогизм дәл осы тұста көркем мәтінді “тірілтетін” күшке айналады. Зерттеу барысында төрт негізгі нәтиже айқындалды.

Біріншіден, Дулат Исабеков прозасында автор үні мен кейіпкер үні жиі қабаттасып, жанама бағалау, ирония, дистанция арқылы "екі дауыстылық" әсерін жасайды. Автордың ойынша, кейіпкердің сөзі көбіне бір ғана шындық ретінде бекітілмейді, оған қарсы немесе оған күмән келтіретін басқа үн мәтін ішінде сезіліп тұрады; осының арқасында кейіпкер мінезі мен әлеуметтік орта оқырманға дайын сипаттамамен емес, дауыс қақтығысы арқылы ашылады.

Екіншіден, Асқар Алтай прозасында ішкі диалогтың салмағы басым: кейіпкер шешім сәтінде, қауіп пен ар-ождан қысымында өз-өзіне сұрақ қойып, кейде сыртқы диалогтың өзі сана диалогына айналып кетеді. Біздің ойымызша, бұл тәсіл Алтай мәтіндеріндегі психологиялық шиеленіс пен трагедиялық әсерді күшейтеді.

Үшіншіден, екі авторда да "бөтен сөздің" мәтінге енуі тұрақты құбылыс ретінде танылды. Пікірінше, мақалға жақын формулалар, дәстүрлі-діни тіркестер, қоғамдық-тарихи атаулар сияқты дайын сөздер кейіпкер тілін жеке адамның сөзінен шығарып, мәдени және қоғамдық дауыстармен байланыстырады. Мұндай "бөтен сөз" мәтіндегі құндылықтар жүйесін кеңейтеді және оқырманға бір ғана позиция емес, бірнеше көзқарас кеңістігін ұсынады.

Төртіншіден, гетероглоссияның айқын көрінуі – қазіргі қазақ прозасының әлеуметтік табиғатын көрсететін маңызды белгі. Біздің ойымызша, ауызекі-тұрмыстық тіл, ресми реңк, дәстүрлі-діни дискурс қабаты қатар жүргенде, олар тек тілдік айырма емес, ойлау мен бағалау айырмасы ретінде қабылданады; осы арқылы мәтіннің көпдауысты сипаты күшейеді.

Осы тұжырымдар мақаланың мақсатына сай келіп, Бахтин концепциясы қазіргі қазақ прозасын талдауда тиімді екенін дәлелдейді. Автордың пікірінше, диалогизмді тек "диалог бар/жоқ" деген деңгейде қарастыру жеткіліксіз: негізгі мәселе – мәтіндегі дауыс қатынастары, сөздің кімге бағытталғаны, қандай дайын пікірдің қалай өзгертіліп қолданылғаны және ішкі сананың қалай сөйлейтіні. Біздің ойымызша, дәл осы қырлар Асқар Алтай мен Дулат Исабеков шығармаларында көркем ойды тереңдетіп, оқырманды белсенді қабылдауға итермелейді.

Зерттеудің практикалық маңызы – алынған қорытындыларды қазіргі қазақ прозасын оқытуда, мәтін талдау практикумдарында және көркем дискурс бойынша зерттеулерде қолдануға болады. Болашақта бұл бағытты кеңейтіп, басқа прозашылардың мәтіндерін қосу, диалогизмнің жанрлық ерекшеліктерін бөлек қарастыру және "бөтен сөз" бен әлеуметтік тіл қабаттарын көлемдірек корпус арқылы жүйелеу өзекті бола түседі. Біздің ойымызша, осындай жұмыстар қазіргі қазақ прозасының көпдауысты табиғатын тереңірек түсінуге және оның көркемдік эволюциясын нақтырақ сипаттауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Barbosa J. A. Publication and Reception of the Works of the Bakhtin Circle in Brazil: Consolidation of Dialogic Discourse Analysis // Bakhtiniana: Revista de Estudos do Discurso. – 2021. https://doi.org/10.1590/2176-4573e56378

[2] Крохина Н. П., Волкова Т. Н., Ершова Л. В. М. М. Бахтин о диалогичности слова и культуры // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л. Н. Толстого. – 2019. – №4 (32). – С.74-85. https://cyberleninka.ru/article/n/m-m-bahtin-o-dialogichnosti-slova-i-kultury 01.01.2026

[3] Сомкин А. А. Принцип диалогического мышления М. М. Бахтина как его главное методологическое открытие // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. – 2023. – Т. 23. – № 1. – С. 48-56. DOI: 10.15507/2078 -9823.061.023.202301.048-056

[4] Керімбекова Б. Д. Дулат Исабеков прозасындағы юмор мен сатира («Бонапарттың үйленуі» әңгімесі негізінде) // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2023. – № 3. – Б.185-196. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.13

[5] Жанұзақова Қ. Т., Әбдікәрім Н. А. Қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм құбылысы // Вестник Торайгыров университеті. Филологическая серия. – 2021. – № 2. – Б.58-65. DOI: 10.48081/RQMK6053

[6] Адилова А. С. Көркем мәтіндегі цитата қолданысы (теориясы мен талдауы). – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2015. – 220 б.

[7] Әбдіқұлова Р. Жанр және шығарма: Зерттеулер, әңгімелер. – Алматы: Мерей, 2016. – 296 б.

[8] Вишленкова, С. Г. О специфике презентации понятийного аппарата М. М. Бахтина в начале 2000-х гг. (терминоведческий аспект) // Филология: научные исследования. – 2018. – № 2. – С. 112-119. DOI: 10.7256/2454-0749.2018.2.26095

[9] Махлин В.Л. «Диалогизм» М.М. Бахтина как историко-философская проблема // Бахтинский вестник. – 2022. – Т. 4. – №2. – С. 16-28. https://bakhtiniada.ru/2658-5480/article/view/264478

[10] Абдуллина Р. Ұлттық таным мен постмодернистік дискурс сабақтастығы // Вестник Абылай хана. Серия «Филология». – 2024. – Т. 74. – № 3. – Б. 445-458. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.027

[11] Рамазанов Т. Б., Солтанбекова Ж., Калибекұлы Т., Садық М. Шешендік диалог: құрылымы мен түрлері // Вестник Абылай хана. Серия «Филология». – 2024. – Т. 74. – № 3. – Б.199-222. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.012

REFERENCES

[1] Barbosa J. A. Publication and Reception of the Works of the Bakhtin Circle in Brazil: Consolidation of Dialogic Discourse Analysis // Bakhtiniana: Revista de Estudos do Discurso. – 2021. DOI: 10.1590/2176-4573e56378.

[2] Krokhina N. P., Volkova, T. N., Ershova, L. V. M. M. Bakhtin o dialogichnosti slova i kul'tury [M. M. Bakhtin on the dialogical nature of the

word and culture] // Gumanitarnye vedomosti TGPU im. L. N. Tolstogo. – 2019. – № 4(32).: https://cyberleninka.ru/article/n/m-m-bahtin-o-dialogichnosti-slova-i-kultury 01.01.2026 [in Rus.]

[3] Somkin A. A. Printsip dialogicheskogo myshleniya M. M. Bakhtina kak ego glavnoe metodologicheskoe otkrytie [M. M. Bakhtin's principle of dialogical thinking as his main methodological discovery] // Gumanitarii: aktual'nye problemy gumanitarnoi nauki i obrazovaniya. – 2023. –T. 23. – № 1. – S. 48-56. DOI: 10.15507/2078-9823.061.023.202301.048-056.[in Rus.]

[4] Kerimbekova B. D. Dulat Isabekov prozasyndaǵy yumor men satira ("Bonaparttyń üilenui" äńgimesi negizinde) [Humor and satire in Dulat Isabekov's prose (based on the story "Bonaparte's Marriage")] // Vestnik Evraziiskogo gumanitarnogo instituta. – 2023. – № 3. – B. 185-196. DOI: 10.55808/1999-4214.2023-3.13[in Kaz.]

[5] Januzakova Q. T., Abdikarim, N. A. Qazirgi qazaq prozasyndagy postmodernizm qubylysy [The phenomenon of postmodernism in contemporary Kazakh prose] // Vestnik Toraygyrov universiteti. Filologicheskaya seriya. – 2021. – № 2. – B. 58-65. DOI: 10.48081/RQMK6053. [in Kaz.]

[6] Adilova A. S. Korkem matindeki tsitata qoldanysy (teoriyasy men taldauy) [The use of quotation in a literary text (theory and analysis)]. – Qaragandy: QarMU baspasy, 2015. – 220 b. [in Kaz.]

[7] Abdikulova R. Janr jane shyǵarma: zertteuler, ańgimeler [Genre and work: studies, stories]. – Almaty: Merei, 2016. – 296 b. [in Kaz.]

[8] Vishlenkova S. G. O spetsifike prezentatsii ponyatiinogo apparata M. M. Bakhtina v nachale 2000-kh gg. (terminovedcheskii aspekt) [On the specifics of presenting M. M. Bakhtin's conceptual apparatus in the early 2000s (a terminological aspect)] // Filologiya: nauchnye issledovaniya. – 2018. – № 2. – S. 112-119. DOI: 10.7256/2454-0749.2018.2.26095 [in Rus.]

[9] Makhlin V. L. "Dialogizm" M. M. Bakhtina kak istoriko-filosofskaya problema [Bakhtin's "dialogism" as a historical-philosophical problem] // Bakhtinskii vestnik. – 2022. – T. 4. – № 2. – S. 16-28. https://bakhtiniada.ru/2658-5480/article/view/264478 01.01.2026 [in Rus.]

[10] Abdullina R. Ulttyq tanym men postmodernistik diskurs sabaktastygy [Continuity between national worldview and postmodern discourse] // Vestnik Abylai khana. Seriya "Filologiya". — 2024. – T. 74. – № 3. – B.445-458. DOI: 10.48371/PHILS.2024.3.74.027. [in Kaz.]

[11] Ramazanov T. B., Soltanbekova, Zh., Kalibekuly, T., Sadyk, M. Sheshendik dialog: qurylymy men türleri [Oratorical dialogue: structure and types] // Vestnik Abylai khana. Seriya "Filologiya". – 2024. – T. 74. – № 3. – B. 199-222. DOI: 10.48371/PHILS.2024.3.74.012. [in Kaz.]

ПРОЯВЛЕНИЕ ДИАЛОГИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ (В РАМКАХ КОНЦЕПЦИИ БАХТИНА)

*Сисенбай А.Ж.[1] , Аяпова Г.Б. [2]
*[1,2]Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан

Аннотация. В настоящем исследовании феномен диалогизма в прозе Асқара Алтая и Дулата Исабекова рассматривается в рамках концепции М. М. Бахтина. В современной казахской прозе смысл формируется не только за счет односторонней авторской логики повествования, но и через взаимодействие, столкновение и согласование различных голосов внутри текста, что определяет актуальность работы. Цель исследования — выявить механизмы смыслообразования в произведениях двух авторов, определить устойчивые формы проявления диалогизма и сопоставить их художественные функции. Основные направления и идеи исследования строятся вокруг систематизации четырех измерений бахтинского диалогизма: наложение авторской речи и речи персонажа (двуголосие), включение «чужого слова», гетероглоссия (сосуществование социальных языковых слоев), внутренний диалог и диалог сознания. Материалом послужили отобранные из произведений современных казахских прозаиков диалогические эпизоды, фрагменты авторского повествования с речью персонажей, внутренние монологи, а также готовые языковые формулы (пословично-поговорочные обороты, традиционно-религиозные выражения, общественно-исторические наименования). В методологическом плане использован диалогический анализ, ориентированный на выявление отношений между голосами и оценочных акцентов: рассмотрены прагматические ходы реплик, скрытая полемика, ирония и способы адресации. Результаты показали, что в прозе Д. Исабекова двуслойный смысл часто возникает благодаря авторской дистанции, скрытой оценке и иронии; диалогизм здесь нередко организуется как полемическая структура, передающая социально-этическую позицию имплицитно. В текстах А. Алтая ключевые реплики и внутренний диалог усиливают психологическое и моральное напряжение, драматизируя пространство совести персонажа. У обоих авторов «чужое слово» вводит культурные и общественные голоса, выводя речь персонажа за пределы индивидуального высказывания, а гетероглоссия формирует многослойную дискурсивную среду, в которой проявляется конфликт ценностей. В заключение обосновывается, что бахтинские понятия являются эффективным методологическим инструментом для описания смыслопроизводства, многоголосия и ценностных напряжений в современной казахской прозе. Ценность исследования заключается в предложении устойчивой аналитической модели, опирающейся на отношения голосов. Научная и практическая значимость работы

определяется возможностью применения разработанных параметров в университетских курсах по литературоведению, интерпретации текста и стилистической экспертизе.

Ключевые слова: диалогизм, гетероглоссия, монолог, современная казахская проза, полифония, диалогичекский анализ, оценочный акцент, пересечение дискурсов

MANIFESTATIONS OF DIALOGISM IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE (WITHIN BAKHTIN`S CONCEPTUAL FRAMEWORK)

*Sisenbay A.Zh.[1] , Aiapova G.B.[2]
*[1,2] H. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

Abstract. This study examines the phenomenon of dialogism in the prose of Asqar Altai and Dulat Isabekov within the theoretical framework of M. M. Bakhtin. In contemporary Kazakh prose, meaning is produced not only through a unilateral authorial narrative logic but also through the interaction, conflict, and negotiation of multiple voices within the text, which makes the topic particularly relevant. The aim of the research is to identify the mechanisms of meaning-making in the works of the two authors, determine stable forms of dialogism, and compare their artistic functions. The main directions and ideas of the study are built on systematizing four dimensions of Bakhtinian dialogism: the overlap of the author's word and the character's word (double-voiced discourse), the incorporation of "another's word," heteroglossia (the co-presence of social speech layers), and inner dialogue/dialogue of consciousness. The material includes selected dialogic episodes from the authors' works, passages where authorial narration intertwines with character speech, fragments of inner monologue, and conventionalized language formulas (proverb-like expressions, traditional and religious phraseology, and socio-historical naming). Methodologically, a dialogic analysis is employed to identify voice relations and evaluative accents in the text; special attention is paid to the pragmatic moves of utterances, hidden polemics, irony, and modes of address. The findings show that in Isabekov's prose, double-layered meanings frequently emerge through authorial distance, implicit evaluation, and irony; dialogism often takes the form of a polemical structure that conveys a socio-ethical stance indirectly. In Altai's texts, decisive utterances and inner dialogue intensify psychological and moral conflict, dramatizing the character's space of conscience. In both authors, "another's word" introduces cultural and social voices, raising character speech beyond the level of individual expression, while heteroglossia constructs a multi-layered discursive environment in which value conflicts become explicit. The conclusion demonstrates that Bakhtin's concepts provide an effective methodological tool for describing meaning production, polyphony, and axiological tensions

in contemporary Kazakh prose. The value of the research lies in proposing a stable analytical model grounded in voice relations. Its scholarly and practical significance is determined by the applicability of the proposed parameters in university courses in literary studies, text interpretation, and stylistic expertise.

Keywords: dialogism, heteroglossia, contemporary Kazakh prose, monologue, polyphony, dialogic analysis, evaluative accent, intersection of discourses

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 03.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Сисенбай Арай Жайлауқызы – «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша 2-курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан, e-mail: aray.zhailau@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-6301-3322

Аяпова Гүлзира Борамбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан, e-mail: aiapova-1969@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2464-0657

Информация об авторах:

Сисенбай Арай Жайлауқызы – магистрант 2-го курса по специальности «Казахский язык и литература», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан, e-mail: aray.zhailau@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-6301-3322

Аяпова Гулзира Борамбаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан, e-mail: aiapova-1969@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2464-0657

Information about the authors:

Sisenbay Aray Zhailaulyzy – 2nd-year Master's student, majoring in "Kazakh Language and Literature," H. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: aray.zhailau@gmail.com, https://orcid.org/0009-0001-6301-3322

Aiapova Gulzira Borambaevna – Candidate of Philological Sciences, H. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: aiapova-1969@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2464-0657

UDC 82
IRSTI 17.07.51
https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.043

TÜRK DİLLERİNDEKİ ŞİİRLERDE TÜRK KAVİMLERİNE DAİR İFADELERİN TASNİF VE TAHLİLİ

* Yücel D.[1], Babzhanova A.[2]
*[1, 2] International Burch University, Department of Oriental Philology
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Öz. Bu çalışmada Türkiye, Kırgız, Kazak, Tatar, Azeri, Türkmen ve Özbek Türkçelerindeki divanları, lügatleri ve açık kaynakları tarayarak Türk kavimleri ve Türklük üzerine yazılmış şiirleri tasnif etmektedir. Farklı dönemlerden ve günümüz şairlerinden derlenen bu şiirlerin sadece övgü ve yüceltmeyle sınırlı kalmadığı; tarihi şahsiyetler, doğal afetler, coğrafya, kadın güzelliği ve birlik duygusu gibi geniş bir yelpazeye yayıldığı görülür. Ayrıca Türk kavimlerinin birbirleri üzerine de şiirler yazdığı ve konuya dair en çok yeni tarihli manzumenin Kazak Türkçesinde yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın amacı farklı Türk topluluklarının edebiyatlarında kendi kavimleri, diğer Türk boyları ve genel olarak Türklük algısı üzerine yazılmış şiirleri tespit etmek, bunları konu çeşitliliğine göre tasnif etmek ve geçmişten günümüze bu temanın nasıl işlendiğini (Türkiye Türkçesine de aktararak) ortaya koymaktır. Araştırma yöntemleri doküman analizi: Divanlar, lügatler ve açık kaynaklardaki yazılı metinler taranmıştır. Derlenen şiirler belirli bir çerçeve ve düzen içerisinde tasnif edilmiştir.Karşılaştırmalı aktarım yöntemi, diğer Türk dillerindeki şiirler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Sonuçlar incelenen şiirlerin sadece kendi kavimlerini öven veya yücelten tek boyutlu metinler olmadığı; tarihi şahsiyetler ve hadiseler, tabii felaketler, Türk coğrafyaları, Türk insanı ve kadınlarının güzelliği, birlik, beraberlik ve soydaşlık hissi gibi oldukça geniş bir tematik çeşitliliğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Teorik önemi edebi ve tarihi süreklilik, Türklük ve kavim temalarının sadece eski dönemlere ait olmadığını, günümüz şairlerinde de devam eden dinamik bir tema olduğunu teorik olarak kanıtlar. Milli ve epik şiirlerin sadece “kendi kavmini övme” klişesinden ibaret olmadığını; doğal afetler, coğrafya ve kadın güzelliği gibi unsurların da milli hissiyatla nasıl harmanlandığını göstererek literatüre yeni bir bakış açısı sunar.Ortak kültür bağları: Türk boylarının sadece kendi içlerine kapalı olmadığını, birbirleri hakkında da şiirler üreterek edebi bir etkileşim içinde olduklarını teorik düzeyde ortaya koyar. Pratik Önemi farklı Türk lehçelerinden derlenen ve Türkiye Türkçesine aktarılan bu şiirler (kıtalar halinde de olsa), Kültürel köprü, diğer Türk dillerindeki şiirlerin Türkiye Türkçesine aktarılması, bu edebi ürünlerin Türkiye’deki okurlar ve araştırmacılar tarafından doğrudan anlaşılmasını kolaylaştırır.Araştırma, günümüzde bu konuya en çok eğilen topluluğun Kazaklar olduğunu en fazla yeni manzumenin Kazak Türkçesinde bulunmasıyla pratik bir veri olarak ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İmaj çalışması, Şiir, Türk Dilleri, Türk kavimleri, Türklük, Soydaşlık, Vatanseverlik, Milliyetçilik

Giriş

Her milletin efradı az çok içinde neş'et ettiği kavmini/milletini sever. Kızdığı ve sevmediği yanları olsa da umumi manada müspet ifadeler kullanır. Bu vaziyet konuyla ilgili temas edilen çalışmalardaki istatistiklere de yansımıştır. Milletini övme yiğitlik, cengaverlik, dürüstlük, hamiyetperverlik gibi çok farklı yönlerden olabiliyor. Türk kavimlerinin ağız ve lehçeleri genelde milletlerini yücelten kelime ve ifadelere sahiptir. Ekseriyetle harplerde cesaret verme, yeni nesillere millet şuuru aşılama ve büyük felaketler altında ezilen halkı teskin etme gibi büyük içtimai hadiselerde kelime ve ifadelere manzum eserlerin de eklendiği görülür. Türk İstiklal Marşı şiiri bu noktada oldukça güzel bir misaldir.

Geniş bir coğrafyada farklı boylara ve ülkelere dağılan Türk milletinin tüm evladına seslenen alttaki marş da bu minvaldedir.

Anayurt Marşı

Özbek, Türkmen, Uygur, Tatar, Azer; bir boydur

Karakalpak, Kırgız, Kazak; bunlar bir soydur

Özbek, Türkmen, Uygur, Tatar, Başkurt; bir boydur

Karakalpak, Kırgız, Kazak; bunlar bir soydur.. (Mehmet Sabir Karger, Hasan Delen)

Toplumlar başka milletlerle ilgili temastaysa farklı ve çoğunlukla kendilerince diğer milletin fertlerinde gördükleri eksik yönleri dile getirirler. Uzaktan bir ilişki varsa çoğunlukla tarafsız kelime ve ifadeler kullanırlar. Uzun müddet beraber yaşadıkları bir millet eğer hakim ve idareci olan tarafsa o vakit övgü ifadeleri ve kelimeleri bulundururlar. Pek görülmese de kendi dillerinde yazdıkları mısralarına konu ederler. Diğer taraftan Türklerin bir zamanlar idareci oldukları memleketlerdeki Urduca, Farsça ve Arapça gibi dillerde Türklerle ilgili övgü dolu mısralara rastlanır. Altta bazı Arapça örnekler alınmıştır.

فى فِتيةٍ مِن جُيُوشِ التُّرک ما ترَکَت
للرَّعْد کرَّاتهم صَوْتًا وال صيتا

(Genç Türk askerlerinin savaştaki saldırıları, yıldırımların ses ve sedasını hiçbir şekilde aratmaz) (Armutlu, 2020, s. 57).

وإنَّ وجوهَ الترکِ، واللَّهُ جارُها
بدورٌ إلى أثمانِها تُصْرَفُ البدَر
و فى صُوَرِ التُّرْکِ العجائبُ، فلْتکن
عيونُکمُ صُوراً إلى هذهِ الصُّوَر

"Türk yüzleri -Tanrı onları kem gözlerden esirgesin- dolunaylardır, uğurlarında (on bin altın) bulunan kiseler edilecek yüzlerdir. Türk güzellerinin yüzlerinde insanı mest edecek noktalar vardır. Öyleyse başka güzellere bakmayın, gözlerinizi bunlara döndürün." (Zamahşerî, 1429, s. 287; Yaltkaya, 1936, s. 321).

Farsça manzumelerde Türklerle ilgili pek çok yönden değişik ifadeler geçmektedir. Altta onların cengaverlikleri, onların yakışıklılıklarına dair işi mısra alınmıştır.

دزادنا ريتـ هکـ هتفشآ ىکرتـ نوچـ غيمـ
نامکـ شخرو رگمـ اروارمـ تسا ريتـ قربـ

"Bulut, ok atan öfkeli Türk gibi; sanki şimşek onun oku, gökkuşağı da yayı" (Mudebbirî 1370: 41; Karaismailoğlu 2002: 1745).

گنج تماج نیا نکف وسکیب و کرت یا شکرب

گنچ زا ریشمش و هقرد هنب و ریگرب گنچ

Ey Türk! (Savaşmaktan) vazgeç ve bu savaş elbisesini bir tarafa at! Çengi eline al, kalkanı ve kılıcı elinden bırak. (Ferruhî-yi Sistanî 1349: 204). Arapça ve Farsçadaki örnekler Armutlu'nun (2020) çalışmasından buraya alınmıştır. Urducadaki örneklere ilişkin toplu halde Ilmi Lugatin beşinci cildinde (komisyon, 1983) 136-138. sayfalar arasında Türklerle ilgili söz ve iadelerin mensur ve manzum eserlerdeki örnekleri dercedilmiştir.

İlgili Çalışmalar

Türk dillerinde diğer milletlere ve diğer dillerde Türklere matuf söz varlığı *Batı Avrupa dillerinde Türkler ve Türkiye Türkçesinde Batı Avrupa milletleri* (Yücel, Okuyan, Macit ve Arslan, 2024) ile Balkan dillerinden *Romence, Yunanca ve Bulgarcada Türkler ve Türkiye Türkçesinde Romen, Bulgar ve Yunanlara Dair Söz Varlığının Tasnifi ve Tahlili* (Yücel, Küçük ve Aydoğdu, 2025) kayda değer diğer eserlerdir.

Öte taraftan bizzat Türk dillerinde Türk kavimlerine yönelik kelime ve ifadeler de çeşitli çalışmalarda derlenmiş, tasnif ve tahlilleri yapılmıştır. Bunlar arasında 2025 yılında Yücel ve Babzhanova (2025a) *Rusçada Türk kavimleri ve Türk dillerinde Ruslar* isimli makalelerini kaleme almışlardır. Diğer yandan *Türk dillerinde Türklere Dair söz varlığı* Yücel, Babzhanova ve Shuinshina'nın (2025) makalelerinde ele alınmıştır. Bu çalışmalara Türk dillerinde Azeri, Kazak ve Türkmenlere dair söz varlığının tasnifi ve tahlili (Babzhanova, Shuinshina ve Yücel, 2025) eklenmiştir. Bu anılan çalışmalara paralel şekilde Türk kavimlerinin dillerinde Türk milleti ve kavimleriyle alakalı kelime ve ifadelere ilaveten mebzul miktarda manzum eser vücuda getirilmiştir. Üstte anılan tebliğ ve makalelerde bu konu üzerinde fazla durulmadığı görülmüştür. Araştırmanın çıkış noktası burası olmuş ve derlenen şiirler zarfında Türk boylarının dillerinde Türk kavimlerinin hangi müspet yahut menfi yönlerinin övüldüğü veya yerildiğinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Tatar Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Özbek Türkçesinden divanlar ve lügatlerden tespit edilen şiirler derlenmiş ve tasnif ile yorumları yapılmıştır. Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dillerindeki şiirlerin dil aktarımı da yapılmıştır. Çalışmada doküman analizi kullanılmış olup taramalarda derlenen şiirlere tasviri yöntemle bir çerçeve çizilmeye çalışılmış ve tasnif edilmişlerdir. Sıralama bakımından ilk olarak Türkiye Türkçesinde kaleme alınan şiirler incelenmiştir. Şiirlerin Türkiye Türkçesine aktarımları makalenin yazarlarınca yapılmıştır. Şiirlerin seçiminde mümkün olduğunca farklı konulara değinen manzumeler olmasına dikkat edilmiştir. Çalışmanın sonunda elde edilen sonuçlar ve üzerine yapılan görüşler eklenmiştir. Derlenen Türkiye Türkçesi haricindeki diğer Türk kavimlerinde yazılan şiirlerin aktarımın yapılması ve bu manzumelerin bir tasnif içinde sunulması bu çalışmanın değerini ve önemini artıran hususlardandır.

Bulgular

Türkiye Türkçesinde Türklere Dair Şiirler

Türklere yönelik Türkiye Türkçesi şiirlerde geçen ifadelerin birçoğu Farsça terkiplerden ve yine manaca Farsça ile aynıdır. Klasik Türk şiirindeki Türk ifadeleri Nazik'in (2018) çalışmasında bir araya getirilmiş ve yorumları yapılmıştır. Bu çalışmada kullanılan örnekler Nazik'in (2018) araştırmasından alınmıştır. Türklerin vücut özelikleri, cengaverlikleri, yüz hatları, acımasızlıkları gibi konular klasik şiirimizde yer almıştır.

Türk-i çeşm

Türk-i çeşmin tîr-keşinden cânı kim kurtara kim

Ne kadar kim gözlerem tîr-i kazâ eksik değil Ahmed Paşa, G.176/4 (Tarlan, 1992a, s. 204).

Türk-i çeşm-i kemân-keş

O Türk-i çeşm-i kemân-keş o nâvek-i müjgân

O ebruvân-ı mukavves o gamze-i Tâtâr Nev'î, G. 132/3 (Tulum ve Tanyeri, 1977, s. 309).

Türk-i Hıtân

Her lahzada bin zahm urur cânuma gamzen

Hod Türk-i Hıtânun işi tîr-ile kemândur Ahmedî, G. 172/5 (Akdoğan, s. 322).

Türktâz

Türktâz-ı çeşm-i pürkârın mıdır zâlim senin

Böyle mülk-i hüsnü yekser kâfiristân eyleyen Nedîm, G. 103/3 (Macit, 2016, s. 344).

Türk (yağmacı)

Yâ Türk [ü] yâ Mogoldur yagma içinde mâhir

Kâfir mi çeşm ya mest-i ğâret-girân-ı îmân Muhibbî, G. 2688/3 (Yavuz ve Yavuz, 2016, ss. II/1356).

Türk-i hüsn

Cüyûş-ı Türk-i hüsnün cây idelden mülk-i 'uşşâkı

Metâ'-ı zühd ü dîn ü 'akl u dil hep ğâret olmışdur Fehîm-i Kadîm, G. 77/9 (Üzgör, 1991, s. 410).

türk-i ğırre

Dil o türk-i ğırre-meste nice dinledür figânın

Ki ğazanferânı lerzân ider esbinün suheyli Fehîm-i Kadîm, G. 285/3 (Üzgör, 1991, s. 674).

Türk-i kemân-keş

Ger kasd kılur-ısa gözün câna 'aceb mi

Kim Türk-i kemân-keş olanun işi sitemdür Ahmedî, G. 264/2 (Akdoğan, s. 387).

türk-i tîr-endâz

Kaşın altında gözün bir türk-i tîr-endâzdır

Yâ meğer mirrîh kılmış kavs burcunda vatan Usûlî, Kasîde-i Diger/8 (İsen, 1990, s. 70).

Türk-i mestî

Söyle kim ol Türk-i mestî nice tîr-endâz imiş
Kim menüm bağrumda andan sad hezârân yâre var Hatâyî, G. 113/2 (Macit, 2017, s. 342).

Türk-i nîm-mest

İy Türk-i nîm-mest bu cânum harâbdur
Yakdun hezâr gönlümi bu ne ‘itâbdur Muhibbî, G. 844/1 (Yavuz ve Yavuz, 2016, ss. I/509).

türk-i sermest

Ta‘n etme bana vâiz ol iki türk-i sermest
İylik ile güç ile yer bulıcak konarlar Necâtî, G. 92/3 (Yılmaz, 2015, s. 180).

türk-i serhoş

Hemdem olan gamze-i hûnrîzine baştan çıkar
Gizli râzı âşıkın ol türk-i serhoştan çıkar Necâtî, G. 198/1 (Yılmaz, 2015, s. 238).

Üstteki beyitlere ilaveten *Türk-i şûh, Türk (göz), Türk-i Mazağal basar (Gözü şaşmayan Türk), Türk-i peri, türk-i hûnrîz, Türk ü tâz, türkî göz (kara göz), Türk gamzesi, Türk-i tâzi, Âşûb-ı Türk,* Türkî şehenşâh, türk-i bed-hûy, Türk-i perî-zâd, Türk (yabancı, Hıtanlı Türk) türk-i şive-gâr, Türk-beççe, türk-i kemân ebrû , Türk oğlanı, türk-tab‘ ve Türkân-ı Deylem terkiplerinin de örnekleri klasik şiirmizde bulunmaktadır. Yeni Türk edebiyatında da Türk dili ve milletine dair oldukça mebzul miktarda şiir vücuda getirilmiştir. Bunlardan bir kısmına ait bazı kıta ve bölüklere burada yer verilmiştir.

Bu gün gibi hatırımda
İlk gün, ilk ders, ilk hece
Şiirler yazmak için öğrendiğim
Güzel Türkçe… (Ziya Osman Saba)

Seslenir seni bana ‘ova’m, ‘dağ’ım,
Nere gitsem bulur beni arınmış.
Bir çağ ki akar ötelere,
Bir ak… ki yüce atalar, bir al… ki ulu oğullar,
Türkçem, benim ses bayrağım. (Fazıl Hüsnü Dağlarca)

Son yüzyıl Türk şiirinde Türkçe dışında Türklük de önemli yer bulmuşlar. Bu şiirlerden bir kıta çalışmaya dahil edilmekle yetinilmiştir.

Ben bir Türk’üm dinim, cinsim uludur
Sinem, özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evlâdı evde durmaz, giderim. (Mehmed Emin Yurdakul)

Türkiye Türkçesi Şiirlerde Türkmenlere Dair İfadeler

Ey serv-i nâz gamzeye öğretme gözlerin
Zinhâr verme mest olıcak türkmâna tîg Necâtî, K. 13/50 (Yılmaz, 2015, s. 78).

Azeri Türkçesinde Türklerle İlgili Şiirler

Azeri Türkçesi Türklerle ilgili ifade ve diğer ibareler yönüyle zengin

sayılabilecek bir Türk dilidir. Türklere dair kimi zaman menfi, çoğu zaman müspet ve tarafsız ifadeler mevcuttur. Bu noktada Azeri Türkçesinde Türklerin dilleri, şeciyeleri ve töreleri gibi konularda kaleme alınan şiirler mevcuttur. Ali bey Hüseyinzade'nin *Türklər ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar* (modern.az, 2017) sözü Azeri Türklerinin Türk milletine bakışını göstermektedir. Azeri Türkçesinden araştırmanın konusuna uygun olan üç şiir buraya alınmıştır.

Şiirlerden ilki Türklerin dilinin güzelliği ve zenginliği üzerinedir.

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi
Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz. (Muhammed Huseyin Şehriyar)

İkinci şiir Türklerin çeşitli mücadelelerde dökülen kanlarının boşa gitmediği konusunu işler.

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmi?
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən,
Türklər geriyə dönməyəcək müslih əməldən. (Məhəmməd Hadi)

Üçüncü şiir Türk milletinin aziziyetini konu edinir.

Ərzin ən böyük çayı Nilə bənzəyən TÜRKƏM!
AZƏRBAYCAN TÜRKÜYƏM, bu soyun şah budağı,
Tunquslara, lehlərə, almanlara, çexlərə
Min-min sözü bəxş edən bəşər atası TÜRKƏM! (Xəlil Rza Ulutürk)

Kazak Türkçesinde Türklere Dair Şiirler

Türkiye Türkçesinde olduğu üzere Kazak Türkçesinde de Türklere dair övgü ifadeleri edebiyatta yer bulmaktadır. Altta konuya dair Kazak Türkçesi şiirler bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki şiirlerin ilkinde Türklerin eskiden idarecilerinin de Türk olmasını anlatır.

Бір күнде сенің иең түрік еді, Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді. Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік Қойныңа жайыменен кіріп еді.	Bir zamanlar efendin Türk idi Mekân tutup göçebe hayat sürüyordu Dağdan, taştan korkmaya cesur Türk Kucağına yavaşça girmiş idi. (М.Жұмабаев)

İkinci Kazak şiirinde Türk kavimlerinin birlik ve beraberliğinin önemini anlatır.

Түрік, қазақ тіл тапса түлегімен, Парасатты, пайымды, жүрегі кең, Мен қуанам ол шықса сын сағатта Елбасы мен туған ел тілегінен	Türk, Kazak soyuyla anlaşabilirse, Ferasetli, anlayışlı, yüreği geniş Ben mutlu olurum zor günde gelse yardıma Başkanıyla milletinin dileğiyle (Қ.Салықов, Жезкиік)

Kazak Türkçesi edebiyatında Kazakların soyunun tarihteki Göktürk hanedanlığına dayandığı ve asil ve yüce bir kavim oldukları dile getirilir.

Көк Түрік	**Gök Türk**
Көк түріктің ұрпағымын тектімін, Ұлығанда ұран болып кетті үнім! Топ шақырып ұлитығұн жылғадан, Бөрілерге бас қосатын жетті күн!..	Göktürk'ün evladıyım, soyum asil, Sesim yüce bir uranla göğe sil! Toplanırız bozkırların yamaçtan, Kurtlar için birleşmenin günü bil!.. (Қ.Қуанышбайұлы)

Türkiye'de son yaşanan zelzele hadisesi üzerine Kazak Türkçesiyle yazılmış bir manzume alta alınmıştır. Dikkati çeken nokta şiirin konusunun soydaşlık temelinde ele alınmış olmasıdır.

Түбі бір Түрік бауырым	**Kökü Bir Türk Kardeşim**
"Жер сілкінісі болды!" деп Құлаққа жетті жаңалық. Көзім де жасқа толды кеп, Тоқтамай сөзге даналық.	Deprem Oldu! diye Kulaklara geldi haber, Gözlerim yaşla doluverdi, Sözler sustu, bilgelik söyler.. (С.Құскенов)

Günümüz Türk halkının yaptıkları bazı hatalar üzerine şair eski Türklerden maruzat dilemektedir.

Көне Түрік	**Eski Türk**
Көне түркі Кешір сен, көне түрік көк тәңірісі, Біз болдық нағыз аруақ соққан кісі, Айналды қайран аспан қазан түпке, Арылмас ыс пен түтін, оттан іші	Eski Türk Affet beni eski Türk, Gök Tanrısı Biz olduk gerçek ruh çarpan şahıs Büründü zavallı gök yüzü karanlığa Duman kapladı ateş izi gibi. (G. Kairbekov).

Alttaki şiirde Kazak Türkü olan şairin tarih boyunca Türklerin kurduğu kudretli devletleri ve muvaffak oldukları büyük işleri işlemektedir.

Түрік тегім	**Soyum Türk**
Түрік тегім, Қан-тамырда ағылған, Алтай шыңы үкілі үміт тағынған. Дүниенің тінткілеп төрт бұрышын, Шашақ найза Азияның кіндігіне қағылған!..	Soyum,Türk Damarımda çağlayan kandır benim. Altay'ın zirvesi umutla taçlanmış, Dört köşeyi arşınlayıp cihanın, Püsküllü mızrak Asya'nın kalbine çakılmış bir yankıdır benim! *(С.Ғабдуллаұлы)*

Türklerin altı büyük kavmini konu edinen alttaki şiir Kazakların milli bakışlarına ışık tutmaktadır.

Алты алаш	**Altı Alaş**
Айналаңа қарасаң, Шырқалуда тамаша ән. Түркі тілдес алты елді Білесің бе, балапан?! Болмай елге мазақ, Жаз қағазға таза, ақ! Тарайды одан сан аңыз. «Арғы бабам ер түрік!»..	Etrafına bir bak sen, Yükseliyor tatlı ezgi. Altı Türk soylu milleti Tanıyor musun, yavrucuğum, sevgiyle gizli? Milletinle alay etme, Yaz sayfana tertemizce. ayılır ondan nice masalımız. Ecdadım Er Türk! Demiş.. (А.Мұхитбекұлы)

Türkler ve onlara akraba milletlerin kimler olduğu, sanat ve kültürlerinin ileriliği alttaki şiirin temasıdır.

Эстон, латыш, тәжікке мен Ортақ жырлар жазып берем. Тыңдар саха, түрікмен де, Мадияр, болгар, түріктер де Бұдан артық түрлендіріп өрнегі мен арқауын,..	Est hun, Let hun, Tacik ile Ortak şiirler yazarım Dinler Saha, Türkmen de, Macar, Bulgar, Türkler de Daha da çeşitlendirip nakışı ile desenini.. (Kaliyev, Kurmanbayuly ve Isakova, 2019, s. 862)

Türkler ve onlara akraba milletlerin kimler olduğu, sanat ve kültürlerinin ileriliği alttaki şiirin temasıdır.

Ер түрік	**Er Türk**
Ержүрек, түркі елінің батыры. Әлемге әйгі есімің, Киелі алтын бесігім. Құт байлансын сенің асыл даңқыңа. Ер түрік белін буғанда, Ер қазақ қайта туғанда Рухани астанам боп жарқыра	Cesur, Türk milletinin kahramanı. Adın dünyada meşhurdur, Kutsal altın beşiğim. Bereket getirsin senin ünvanına, Kahraman Türk belini kuşattığında Kahraman Kazak yeniden doğduğunda Manevî başkentim olup parlayasın. (KEDS)

Türk milletinin geçmişte siyasi olarak yaptıkları ve kurdukları büyük devletlere olan özlem ve aynısını yapabilme arzusu takip eden mısralarda yer edinmiştir.

Мен түркі едім	**Ben bir Türk'tüm**
..Өксігені... ол бәлкім, ұлығаны, Тәңірінің түскенде көктен нұры, Өзегінде өнетін өктемдігі. Әлемді алам тағы да Атилланың – Аруағы шалықтап кеткен күні	..Tengri'den gökten indiğinde nur, Yüreğimizde yeşerir tekrar kudretin gurur. Ve yine fethederim dünyayı Attila gibi – Ruhu bir daha şahlandığında bir gün! (Ж.Әлімжан)

Türklerin yaşadığı memleket ve üzerinde mevcut olan kültür alttaki şiirde övülerek anlatılmaktadır.

Түріктің елі	**Türk'ün Ülkesi**
Жұлдызды жүзік, алқа қып айды тұрған ел, Байрағын желпіп,шаңырағын биік құрған ел. Қазыналы қартым, ақсақал-абыз Түркия	Yıldızlı yüzük, ayı boynuna takan ülke, Bayrağını dalgalandırıp, çatısını göğe kuran ülke. Hazineler taşıyan ak sakallı bilge dedem, Ey Türkiye!.. (С.Қамшыгер)

Türklerin yoğun yaşadıkları yerlerden olan Anadolu coğrafyası ile tabii ve iklim hususiyetleri takip eden şiirde konu alınır.

Анадолы анасындай Түріктің	**Anadolu Türk'ün Anayurdu**
Біздің бастан өткен тағдыр не түрлі, Үзілерде жібін жалғап үміттің. Атажұртын сағынатын секілді Анадолы анасындай түріктің.	Kaderimiz nice fırtına gördü, Ümidin ipiyle bağladık her düğümü. Ata yurdunu özleyen gibiyiz biz, Anadolu'dur Türk'ün anayurdu.

Беу, Түркі елі,	Ey Türk'ün yurdu,
Арайлы алтын күнім ең,	Altın sabah güneşim,
Ертегім де	Masalım da
Ертеңім де - Елдігім,	Yarınım da - Devletim,
Көкбөрінің талып жеткен үнінен	Bozkurt'un yorgun ulusundan geldim
Рухымды іздеп келдім мен бүгін	Bugün ruhumu aramaya seninle. (Ғ.Жайлыбай)

Türkiye'ye gidip orada gördükleri üzerine Kazak Türkü bir şair hissiyatını Қолда, Құдай, Түрік ұлын (Korusun, Hüdâ Türk'ün Evladını) başlıklı şiirinde dile getirmiş ve milli duygularını ve kardeşlik bağlarını ifade etmeye çalışmıştır.

Қолда, Құдай, Түрік ұлын	**Korusun, Hüdâ Türk'ün Evladını**
..Тәркі болмас түркі дүние,	..Terk olunmaz Türk'ün dünyası,
Жаса, жұрты Ер Тоғрылдың.	Yaşa, Ey Er Tuğrul'un yurdu!
Арманы – асқақ, рухы – кие,	Yüce hayal, kutsal ruh ile
Қолда, Құдай, Түрік ұлын	Korusun Tanrı Türk'ün oğlunu! (Қ.Аманжолов)

Kazak Türkçesinde kaleme alınan alttaki şiir önce Türklerden başlamak üzere Özbek, Türkmen, Tatar, Kırgız, Kazak ve Azerileri konu edinen ayrı bölümlerden meydana gelen uzunca bir eserdir

Түгел түрік баласы	**Türk Evladıyız**
Түрікпіз, түгелімен түбіміз бір,	Türk'üz biz, hepimiz kökten biriz,
Түріміз, діліміз де, тіліміз бір,	Türk soyluyuz; dilimiz, ruhumuz bir.
Сырымыз, мұңымыз да бірге біздің,	Sırdaşız acıda, sevincimiz bir,
Жалғанға жар салатын жырымыз бір!	Gerçek için yükselen şiirimiz bir.
Өтүкен, отты жерді еткен мекен,	Ötüken'de doğduk, ateşle yoğrulduk,
Алтайдан аса көктеп өткен екен,..	Altay'ın ötesine boy attık biz.
..	.. (Б.Әлімжанов)

Bir önceki şiire benzer şekilde Türk kavimleri tema olarak seçilmişken ilaveten tarihte yaşayan büyük Türk şahsiyetler ve Türk milletine mensup bir kişiye düşen tarihi sorumluluklar şiirde anlatılmaktadır.

Барша Түрік баласы	**Tüm Türk Evladı**
Барша түрік баласы –	Tüm Türk'ün evladı bir
Бейне қолдың саласы.	Parmak gibi, elde dir.
Бірге туып, бірге ескен,	Birlik doğmuş, bir solukla,
Болмай көңіл аласы.	Ayrı düşmez gönülden sır.
..	..
Түріктенсін қаламыз,	Türkleşsin hem şehrimiz,
Түріктенсін даламыз.	Türkleşsin bozkırımız,
Түріктенсін санамыз,	Türkleşsin bilincimiz,
Түрік болып қаламыз.	Türk olarak kalırız.(Е.Нүсіпбеков)

Kazak Türkçesinde Özbeklere Dair Şiirler

Kazak Türkçesinde sadece Türkler şiire konu edilmemiştir. Diğer Türk kavimlerine yönelik manzum eserlerden derlenenler atta verilmiştir. İlk olarak Özbek Türkleriyle ilgili iki şiirden birer kıta alta alınmıştır. İlkinde halk kültürü konu edinilir. Diğerinde ise diğer bazı Türk kavimleriyle beraber Özbeklerle ilgili de ortak içtimai bir konudan söz edilmiştir.

Тәшкенге тай мініп барсаң, Таяқ ұстап қайтасың. Әулиеатаға таяқ ұстап барсаң, Тай мініп қайтасың.	Taşkent'e tay (yavru at) binip gidersen, Elinde sopa ile dönersin. Evliyaata'ya sopa ile gidersen, Tay binip dönersin. (ҚММ 84)

Өзбек- өрістес ел, Қырғыз- қоныстас ел, Қарақалпақ- қарындас ел, Татар -башқұрт -тағдырлас ел.	**Özbek – birlikte otlak paylaştığımız halk,** Kırgız – birlikte konakladığımız halk, Karakalpak – kardeş halk, Tatar ve Başkurt – kader ortağımız. (ҚММ 72)

Kazak Türkçesinde Kazaklara Dair Şiirler

Kazak Türklerinin manzum eserlerinde tabii olarak Kazak kavmi de konu alınmıştır. Çalışmaya dahil edilen şiirlerin ilkinde Kazakların Nogay Türklerinden ayrı düşmesi ele alınır ve bir ağıt vasfı taşır. Diğerinde ise Kazaklarla öbür Türk kavimlerinin dostluk ve dayanışma içinde olmaları arzusu dile getirilir.

Ноғай -қазақтың айырылуы Жылау, жылау, жылау күй, Жылаған зарлы мынау күй, Қазақ пен ноғай айрылды. Қазақ сартқа қайырылды. .. Жылау менен қоштасу, Келер ме қайтып ол күндер?	**Nogay - Kazak Ayrılığı** Ağla, ağla, ağla kösesi, Ağlayan dertli bu nefesi, Kazak ile Nogay ayrıldı, Kazak Sart'a meyleyledi. .. Ağlamakla vedalaşmak, Döner mi bir daha o devlet? (IX/77 XӨ)

Қазақ-түрік Шекесінің тамыры білемденіп, Қоңыр тірлік өтуде күреңденіп. Биік-биік белеске көтерілген Қазақ түрік елімен түгенделіп. ..Түрік елі қазақты сыйласа егер, Ата жұрты екенін білгендіктен.	**Kazak-Türk** Şakak damarı belirgin, derin izde, Solgun hayat geçiyor kızıl bir sızda. Yüksek dağlar, yüce yüce tepeler, Türk'le Kazak tamam olur bir sözde. ..Türk'ün Kazak'a saygısı boş değil, ..Türk'ün bahtı da yenilenmiş erken. .. (Р.Ниязбек)
Қазақтың ханы Абылай түрінде айтылған. Құлағанға ұқсайды Қазақтың қамал қорғаны, Қайғырмаңыз, ханзадам, Айтпасыма болмады, Батырың өтті Бөгембай	**Hanı Bögenbay'ın Ölümünü Bildirme – Buhar Şıra'nın Uzun Ağıtı** Kıyamete benzer düştü Kazak'ın kale siper'i, Gamlanma Sultanım, Söylemeden duramadım, Yiğidin gitti Bögenbay.

Üstteki ağıtta bir Kazak yiğidinin ardından yazılan mersiye görülmektedir. Bu sözlerde, Ölen yiğidin ardından halkına hayır, sabır, erlik ve onur miras kalsın mesajı, Бөгенbay'ın kahramanlığı ve soyluluğunun gelecek kuşaklara örnek olması için bırakılmış öğüt olarak yer almaktadır (БЖЭ, 374). Kazak Han Abılay, Buhar Zyrau tarafından 57 satırlık bir şiir biçiminde yazılmış uzun şiirlerden biridir. Ana içeriği, Ablay Han'a büyük Kazak kahramanı, başkomutan Kanzhigaly yaşlı Bogembay'ın ölümünü anlatmaktır. Manzum bir öykü biçiminde anlatılır.

Sabırlı olun, düşünmeyin - demir bir düğümle son bulur. Bu noktada, kahramanın kaderinin mübarek olması, kahramanın şanlı yaşam yolunun, cesaretinin ve asaletinin gelecek nesillere örnek olması için ahlaki bir emir vardır (A. Zhakan)

Затым қазақ ал түбім түрік	**Ben Kazak'ım, Ama Köküm Türktür**
Затым қазақ, ал түбім Түрік еді, Қазақ десем бар рухым тіріледі. Қазақстан көп ұлтты дегенменен, Қазақ сөзі Қазақстанның түбірі еді...	Ben Kazak'ım, ama köküm Türktür, Kazak deyince ruhum dirilir, ürperir. Her ne kadar çok milletli deseler de, Kazak sözü Kazakistan'ın özüdür, köküdür. (Р.Зайытов)

Kazak şair takip eden dörtlükte Kazak gençlerine seslenmekte ve onları teşci' etmektedir.

Қазағымның жастары	**Kazak Gençleri**
Ашық болып аспаны, Жалын атып жас жаны, Қосыла берсе бастары, Алынбас жоқ асқары,	Açık olsun gökyüzünüz, Alev alev yansın genç canınız, Birleşirse elleriniz, Aşılmaz dağ kalmaz önünüzde. (А.Асылбек)

Bir diğer şiirde ise Kazak halkının asaleti, basireti ve pervasızlığı övülür.

Қазақтарым бар екен.	**Kazak'larım Varmış Meğer**
..Тарылмаған, Сескенбеген жаттан, Қиналмаған, Құрылса да қақпан, Аман қалған От пен судан, оқтан Қазақтарым бар екен!	..Daralmamış, Yabancıdan korkmamış, Acı çekmemiş, Tuzak kurulsa da yılmamış, Ateşten, sudan, kurşundan sağ çıkmış, Kazak'larım varmış meğer! (А.Шаяхмет)

Kazak halkına seslenme şiirlerinden bir başkası da Yaşa Kazak, Yaşa şiiridir. Edebi bir şiirden öte marş havası sezilmektedir.

Жаса, қазақ, жаса,	**Yaşa Kazak, yaşa,**
Ұрпақ үшін жаса! Жаса, қазақ, жаса, Жұртың үшін жаса! Жаса, қазақ, жаса,	Evlatların için yaşa! Yaşa Kazak, yaşa, Halkın için yaşa! Yaşa Kazak, yaşa,,.. (Ж.Сариев)

Kudaibergen'in alttaki şiiri Kazak milletine mensup olmanın övüncü ve kıvancını dile getirir. Bir Kazak evladı olmaktan duyulan bahtiyarlık söz konusu edilir.

Мен рухы биік қазақтың баласымын Ата бабам дұшпанына бас имеген Мен рухы биік қазақтың баласымын. Туған жерін таптауға жол бермеген, Мен рухы биік қазақтың баласымын. Рухы биік қазақтың баласымын, Баласымын, құрметтейтін қазағымның бар асылын.	Ben yüksek ruhlu bir Kazak evladıyım, Atalarım düşmana boyun eğmemiş, Ben yüksek ruhlu bir Kazak evladıyım, Toprağını çiğnetmeye asla izin vermemiş, Ben yüksek ruhlu bir Kazak evladıyım. Ben yüksek ruhlu Kazak evladıyım, Kıymet bilen Kazak halkımın saf evladıyım. .. (B.Kudaibergen)

Kazak halkının müstakil bir devlet sahibi olmak için verdiği mücadele ve fedakârlık methedilir.

Қазақ	**Kazak**
Қасқырдай қайсар мінез қазақтарды, Қанша жерден халқымды азаптады. Бой көтеріп намысшыл бабаларым, Қазағымды тәуелсіз азаттады..	Kurt gibi inatçı Kazak milleti, Ne kadar zulüm gördü bu millet, Baş kaldırdı onurlu atalarımız, Ve bağımsız, özgür etti Kazak'ımız... (Berdibek)

Kazak Türkçesinde Kırgızlarla İlgili Şiirler

Türklerin diğer kavimlerinden bahsedildiği gibi Kazak şiirinde Kırgız Türkleri de anılır.

Жырлар жазам өзге мүлде, Өзге тілде, өзге үнде. Өздеріңдей сезгенінде. Тыңдар армян, тыңдар грузин, Тыңдар қырғыз, өзбегім де, Жырлар жазам өздеріңдей	Farklı bir dille, farklı bir sesle Yazarım şiirler Dinler Ermeni, dinler Gürcü, Dinler Kırgız, Özbek de. Sizler gibi yazarım şiirler. (МТС 624)

Kazak Türkçesinde Türkmenlerle İlgili Şiirler

Türkmenlerin tarihte kurdukları büyük devletler, tarihi şahsiyetleri, edebiyatçıları ve irfani gelenekleri Kazak şiirlerine yansımıştır.

Көрдім	**Gördüm**
Оғыз ханның жаққан шырағын көрдім, Мақтұмқұлының шапқан пырағын көрдім. Алп Арсланның алтынға толған уысын көрдім Молла Непестің ұрпаққа қалған ырысын көрдім... Алты ұлы қоршаған Оғыз қалдырған сан ізін көрдім, Ақиқатқа айналған түрікменнің аңызын көрдім	Oğuz Han'ın yaktığı çırağı gördüm, Mahtumkulu'nun sürdüğü kır atı gördüm. Alp Arslan'ın altın dolu avucunu gördüm, Molla Nepes'in torunlara kalan varını gördüm. Altı oğlu sarmış Oğuz'un izlerini gördüm, Hakikate dönüşen Türkmen'in efsanesini gördüm. (Б.Жақып)

Türkmenlerin gelenekleri, yaşadıkları yerleri mamur etmeleri ve tarihte oynadıkları roller alttaki Kazak Türkçesi şiirde ifade edilmiştir.

Көңілдегі түндігі ашық, түрікмен	**Türkmen – Gönlümde Taht Kuran Halk**
Көңілдегі түндігі ашық, түрікмен, Өмірдегі мұңлы ғашық, түрікмен. Дутар сазы жырға ұласып жарқырар Айдың нұры күнге ұласып, түрікмен.	Gönlünün perdesi hep açık, Türkmen, Hayatta hüzünle âşık, Türkmen. Dutar sesi dökülürken bir şiir gibi, Ayın nuru güne erişir, Türkmen... (Ғ.Жайлыбай)

Kazak Türkçesinde sadece Türkmen halkı değil kadınının bilhassa kızlarının güzelliği şiirlerin mısralarına konu edinir.

Түрікмен қызы	**Türkmen Kızı**
Жымың қағып толқынға Түрікменнің тұр қызы: Жайнағандай алдында Бақытының жұлдызы..	Gülümseyerek dalgaya, Durur Türkmen kızı. Sanki önünde parlıyor, Mutluluğun yıldızı. (Қ.Бекхожин)

Türkmen insanının ve kadınının güzellikleri Türkmen ülkesini aşıp Kazaklar arasında da yayılmıştır.

Түрікменнің сұлулары	**Türkmen'in Güzelleri**
Қызыл көйлек киген қыздар,	Kırmızı elbise giyen kızlar,
Ұзын көйлек киген қыздар,	Uzun entariyle süzülen kızlar,
Күн бетінен сүйген қыздар,	Güneşin yüzünden öpen kızlar –
Түрікменнің сұлулары.	Bunlar Türkmen'in güzelleri.. (Б.Жақып)

Kırgız Türkçesinde Kırgızlarla İlgili Şiirler

Kırgız dilinde diğer Türk lisanlarında olduğu üzere kendi kavimlerinden bahseden manzum eserler bulunmaktadır. Bu şiirlerde Kırgızların dilleri, yaşadıkları memleketin yer şekilleri dile getirilir.

Айтқан тилим эне тил,	Konuştuğum dil ana dilimdir,
Акылмандар ойлап бил,	Bilgeler bunu düşünerek bilir.
Аркы атаныз түрктүр,	Atanız ötedeki Türk'tür,
Анык тили кыргызда	Gerçek dili Kırgız'dadır.
Аңдай албай жүрүп түр	Bunu anlayamayıp yürüyen, (МСЭ 615)

Kırgızların zaman zaman kendi asıl şahsiyetlerinden ayrıldıklarını mısralarına konu edinen Kırgız Türkçesi şiirler mevcuttur.

Букарадагы кыргыздар,	Buhara'daki Kırgızlar,
Өз тилинен айрылып	Kendi dilinden koparak
Тажик болгон чагы бар.	Tacik oldukları zamanlar da var. (МСЭ 615)

Kırgızlar kendi yaşadıkları memlekette tarih boyunca yetişen büyük milli kahramanları sitayişle anarlar.

Сыямун, Алтай жеринде,	**Altay'ın topraklarında,**
Кырк уруу кыргыз элинде	Kırk boy Kırgız halkında
..Кара кыргыз кыйыры экен.	Sıyamun ile birlikte yaşar.
Алтайдың жеринде,	..Kara Kırgız'ın ucuymuş.
Кыргыздын элинде	Altay'ın yurdunda,
Башкы атасы Кара кан	Kırgız'ın elinde
Кара кандан тараган,	Baş atası Kara Han'dır.
Андан ары Карач кан,	Kara Han'dan türeyen,
Өкүмүнө караган	Ondan sonra Karaç Han,
Өңкөй кыргыз канча жан(С.О.VIII.10)	Hâkimiyetine bağlı kalan
	Hep Kırgız'dan nice can. (МСЭ 601)

Kırgız Türkçesinde Kazaklarla İlgili ŞiirlerKırgız Türkçesi epeyce şiirde Kazaklar tema olarak seçilmiştir. Alttaki şiirlerin mısralarında Kazaklarla aynı boydan gelindiği, onların akraba kavim oldukları, gelenekleri ve aynı atadan geldikleri söylenmektedir.

Алтайдағы казактан	**Altay'dan Kazak geldi,**
Арбын барды бу тойго,	Kalabalık gitti bu düğüne.
Кыргыздын байы Бактыгул,	Kırgız'ın beyi Baktıgül,
Жакын тууган мына бул.	Yakın akraba işte bu.. (МСЭ 379)

Казак, кыргыз катаган	Kazak, Kırgız, Katagan,
Баарыбыз бир атадан	Hepimiz bir atadanız, (МСЭ 379)

Курама кыргыз көп болду, Курган кандай кеп болду, Калкымда казак көп болду, Кандай курган кеп болду	Kurama Kırgız çok oldu, Nasıl bir söz kuruldu. Halkımda Kazak çok oldu, Nasıl sözler söylendi böyle. (МСЭ 379)

Казак эли дээрлик бардык эпизоддор дакатышат. Казактар кыргыздарменен аралаш жашаган эл болган. Эпоста айтылғандай казактардың кыйыны; Алтындай наал, жез өкчө, Айдаркануулу эр Көкчө Атаның көйрөң журт болбос, Апыраңдап көп казак Айгайлашып калганы. Алты жылкы, бир төө Байгесине алганы	**Kazak milleti** Hemen her bölümde yer alır. Kazaklar, Kırgızlarla iç içe yaşayan bir halk olmuştur. Eposta söylendiği gibi: Altın nallı, tunç ökçeli, Aydarhan oğlu er Kökçe(МСЭ 379) Atanın yurdu boş kalmaz, Coşup gelen çok Kazak, Bağırışıp kalanlar Altı at, bir deve Ödül olarak kazanmışlar. (МСЭ 379)

Kırgız Türkçesinde Tatarlarla İlgili Şiirler

Kırgızların dilinde Tatarlarla ilgili şiirler Manas Ansiklopedisinden derlenmiştir. Kırgız Türkçesinde Tatarların bazı tarihi hikayeleri, onların soyları, gelenekleri ve hayat tarzlarını konu edinen dört farklı manzume alta dercedilmiştir.

Маңгулга тууган татар бар. Бар болгон соң бир өлүм, Баары жанға катар бар (С.О.IX 484б.)	Moğollara akraba Tatarlar da var. Ölüm herkes için var, Her canlı aynı kaderi paylaşır. (МСЭ 1239)

Эч калбастан катардан, Эштек демектатардан (С.О. 3.23 б.)	Hiç kalmadan saflarından, Hiçbir şey söylemez Tatarlar. (МСЭ 1239)

Атаң Шыгай жердептир Тасыры деген тигинди, Тасыры деген жер экен, Кой менен төгөө калганда Татар чөбу кен экен.	Baban Şıgay orada yatıyormuş, Tasırı denen o yer, Tasırı denen bir yermiş, Koyunla deve kaldığında Tatar'ın otlağıymış orası.. (МСЭ 1238)

Kırgız Türkçesinde Özbeklerle İlgili Şiirler

Kırgız Türkçesinde Özbeklerin kimi tarihi hadiselerinden bahseden bir şiir Manas ansiklopedisinden alınmış ve altta bir kısmı verilmiştir.

Өзүн өзү билип, Кол баштап, жолго кирип, Өзү бек болду деп, Өзүнө кылып койду деп, Ақыры аман койбос,	Kendi başına bildi, Ordu topladı, yola girdi, Kendini bey ilan etti, Kendine paye verdi, Sonunda sağ bırakmaz,.. (МСЭ 947)

Tatar Türkçesinde Tatarlarla İlgili Şiirler

Tatar insanının tarihte yaşadığı kimi zorluklar, sürgünler ve diğer müşkül vaziyetler bir hüzün şiiri şeklinde altta görülmektedir.

Татар Кешесе	**Tatar İnsanı**
..Себергә себерелгән,	..Sibir'e sürüldün,
Чиләбедә чиләнгән,	Çelyabinsk'te çile çektin,
Ырынбурда орылган —	Orenburg'da dövüldün —
Синдер, татар кешесе.	..
..	Sensin, Tatar insanı.
Татар кешесе, татар кешесе.	Tatar insanı, Tatar insanı.
Истамбулда ысланып,	İstanbul'da is koktun,
Үзбәкләрдә үзгәреп,	Özbeklerde değiştin,
Кырымнарда кырылып	Kırım'da kırıma uğrayıp
Беттең, татар кешесе.	Yok oldun, Tatar insanı.. (Г.Рахым)

Sonuç ve Tartışmalar

Sonuçlar

Türk kavimlerinin hem her birinin kendi kavmini hem de mensubu bulundukları Türk milletine ithafen şiirler yazdıkları görülmüştür. Ayrıca uzun yıllar Türklerle beraber yaşayan Arap, Fars ve Urdu edebiyatlarında da Türklerle ilgili hatırı sayılır manzume bulunduğu tekrar ifade edilmiştir. Türkiye Türkçesindeki örneklerin hemen tamamının Fars edebiyatından alınmış olması da bu çalışmadaki ilginç bir diğer noktadır. Türkiye Türkçesinde 33 farklı sıfat Türklere yakıştırılmıştır. Türkmenle ilgili de bir beyit ilgili kısma eklenmiştir.

Azeri Türkçesi şiirlerde Türklerin nasıl aziz bir millet oldukları, tarihte akan kanlarının boşa gitmediği ile dil, töre ve gelenekleri kaleme alınmıştır.

Kazak Türkçesinde Türklere dair şiirlerin onların Türk milletine bakışlarını ortaya koymakta, tarihte Türklerin kurduğu kudretli devletler ve muvaffak oldukları büyük işlerin konu edildiği anlaşılmıştır. Hatta bazı şiirlerde Türklerin tarihte yaptıkları bazı hatalar dile getirilmektedir. Türkiye'de son yaşanan deprem de Kazak şiirinde yer aldığı ortaya konulmuştur. Kazakların asil bir millet oldukları, soylarının Göktürklere dayandığı, bir ve beraber olmanın ehemmiyeti, Hüdâ'dan bu milleti koruması dileği işlenmiştir. Kazakların idarecilerinin eskiden yine kendilerinden olduğu, Kazak halkına mensup olmanın kıvancı, diğer Türk kavimleriyle ayrı düşmenin yanlışlığı, tarihteki mühim Türk şahsiyetler, on devletlere olan hasret ve Türk milletine mensup olmanın mesuliyeti, Türk milletinin cesareti ve bu cesaretin ortaya konulmasıyla elde edilebilecek siyasi ve idari muvaffakiyetler, Türklerin yoğun yaşadığı memleketlerin tabii yeryüzü şekilleri ve Türk kültürünün Kazak şiirlerinde ele alınan konulardan olduğu sonucu ortaya konulmuştur. Kazaklar sadece Türkler ve Kazaklardan bahsetmemiş olup Türklerin diğer kavimleri de şiirlerde konu edinilmiştir. Son olarak tarihteki bazı Kazak kahramanların da mersiyeleri yazılmıştır. Türkmenlerin örf ve adetleri, memleketlerini imar etmeleri, Selçuklu gibi bir devleti kurmuş olmaları, onların tarihteki büyük siyasi ve edebi şahsiyetleri Kazak Türkçesi mısralarda ifade edildiği tespit edilmiştir. Kazak şiirinde Kırgızlar da değişik yönleriyle ele anılır. Türkmen halkı ve kadınının bilhassa kızlarının beden güzelliklerinin Kazak şairlerin mısralarında anlatıldığı anlaşılmıştır.

Kırgız Türkçesinde epeyce şiirin Kazakları konu edindiği, onlarla aynı boydan gelindiği, onların kendilerine akraba oldukları, gelenekleri ve aynı soydan geldiklerinin anlatıldığı görülmüştür. Tarihteki önemli Kırgız şahsiyetlerin sitayişleri, zaman zaman asliyetlerine uymayan tavırlara girdikleri, Kırgız dili, Kırgızların yaşadıkları memleketin yer şekilleri diğer konular arasındadır. Aynı şekilde Özbeklerin tarihte yaşadıkları kimi hadiseler ele alınmıştır. Tatarların bazı tarihi hikayeleri, soyları, âdetleri ve hayat tarzları Kırgız şiirinde onlara ithafen yazılan şiirlerin temaları olduğu ortaya konmuştur. Tatar halkının tarihte yaşadığı sürgün ve diğer müşkül durumlar Tatar şiirinde yer edinmiştir.

Tartışmalar

Araştırmaya başlarken Türk kavimlerinin çoğunlukla kendi kavimlerini övecekleri, yüceltecekleri, seciye ve ahlaklarını dile getirecekleri şiirlerin bulunduğu farzedilerek başlanmıştı. Derlenen şiirlere bakıldığında hem diğer Türk kavimlerinden bahsedildiği hem de oldukça farklı konuların işlendiği sonucu ortaya çıkmıştır. Hatta yaşanan bir deprem sonrası soydaşlık hissiyle şiirler dahi kaleme alınmış olması oldukça şaşırtıcı bulunmuştur. Daha derin ve geniş araştırmalar sonrası hangi temada ne kadar şiir yazıldığı belirlenebilecektir. Bu şiirlerin varlığı ve miktarı Türk kavimlerinin birbirlerine olan bakışları, içtimai olarak bu meselelerde nelere ağırlık verdikleri gibi konulara açıklık getirilebilecektir.

KAYNAKÇA

[1] Armutlu S. Fars şiirinde “Türk” kelimesine yüklenen anlamlar // Doğu Esintileri. – 2020. - № 12. – Pp. 51-90. https://izlik.org/JA39NJ36UH 15.05.2025

[2] Babzhanova A., Shuinshina S. & Yücel D. Türk Dillerinde Azeri, Kazak ve Türkmenlere Dair Söz Varlığının Tasnifi ve Tahlili // Fusion Multidisipliner Journal. – 2025. – № 1(1). –Pp. 34-56.

[3] Commission. Ilmi Lughat (Tareekhi Usul Par). (Jeld-i Pancham). – Urdu Dictionary Board, 1983. – Pp. 136-138

[4] Nazik S. Klasik şiirde türk güzeli // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergis. – 2018. – №45. – Pp. 138-158.

[5] Yücel D., Babzhanova A. & Shuinshina, S. Türk Dillerinde Türklere Dair Söz Varlığı // Silkway Social Science Journal. – 2025. – № 1– Pp. 22-39.

[6] Yücel D., Babzhanova A. Rusçada Türk kavimleri ve Türk dillerinde Ruslar // Sosyal Bilimler Dergisi. – 2025. – №12(75). – Pp. 199-240.

[7] Yücel D., Küçük Y. & Aydoğdu, S. Romence, Yunanca ve Bulgarcada Türkler ve Türkiye Türkçesinde Romen, Bulgar ve Yunanlara Dair Söz Varlığının Tasnifi ve Tahlili // Journal of Research in Turkic Languages. – 2025. – № 7(2). – Pp. 86-107.

[8] Yücel D., Okuyan S., Macit İ. & Arslan K. . Batı Avrupa Dillerinde Türkler ve Türkiye Türkçesinde Batı Avrupa Milletleri // International Social Sciences Studies Journal. – 2024. – №10 (119). – Pp. 159-180.

[9] Акматалиев А. «Манас» Сагымбай энциклопедиясы. – Бишкек: «Бийиктик плюс», 2015. – Б. 379-1339.

[10] Әлібеков Т., Әкімова Т., & Еркін Е. Дала фольклорының антологиясы; Он томдық-том 9. Халық өлеңдер. – Brand Book, 2010 – 77 б.

[11] Қалиев Б. Қ., Түймебаев Ж. Қ. Мұқағали тілі сөздігі. – Алматы: Керемет медиа баспасы, 2019 – 624 б.

REFERENCES

[1] Armutlu S. Fars şiirinde “Türk” kelimesine yüklenen anlamlar // Doğu Esintileri. – 2020. - № 12. – Pp. 51-90. https://izlik.org/JA39NJ36UH 15.05.2025

[2] Babzhanova A., Shuinshina S. & Yücel D. Türk Dillerinde Azeri, Kazak ve Türkmenlere Dair Söz Varlığının Tasnifi ve Tahlili // Fusion Multidisipliner Journal. – 2025. – № 1(1). –Pp. 34-56.

[3] Commission. Ilmi Lughat (Tareekhi Usul Par). (Jeld-i Pancham). – Urdu Dictionary Board, 1983. – Pp. 136-138

[4] Nazik S. Klasik şiirde türk güzeli // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergis. – 2018. – №45. – Pp. 138-158.

[5] Yücel D., Babzhanova A. & Shuinshina, S. Türk Dillerinde Türklere Dair Söz Varlığı // Silkway Social Science Journal. – 2025. – № 1– Pp. 22-39.

[6] Yücel D., Babzhanova A. Rusçada Türk kavimleri ve Türk dillerinde Ruslar // Sosyal Bilimler Dergisi. – 2025. – №12(75). – Pp. 199-240.

[7] Yücel D., Küçük Y. & Aydoğdu, S. Romence, Yunanca ve Bulgarcada Türkler ve Türkiye Türkçesinde Romen, Bulgar ve Yunanlara Dair Söz Varlığının Tasnifi ve Tahlili // Journal of Research in Turkic Languages. – 2025. – № 7(2). – Pp. 86-107.

[8] Yücel D., Okuyan S., Macit İ. & Arslan K. . Batı Avrupa Dillerinde Türkler ve Türkiye Türkçesinde Batı Avrupa Milletleri // International Social Sciences Studies Journal. – 2024. – №10 (119). – Pp. 159-180.

[9] Akmataliev A. «Manas» Sağymbai ensiklopediasy [Encyclopedia of Sagymbai]. – Bişkek: «Biiktik plüs», 2015. – B. 379-1339. [in Kaz.]

[10] Älıbekov T., Äkımova T., & Erkın E. Dala fölklorynyñ antologiasy [Anthology of Steppe Folklore]; On tomdyq-tom 9. Halyq öleñder. – Brand Book, 2010 – 77 b. [in Kaz.]

[11] Qaliev B. Q., Tüimebaev J. Q. Mūqağali tılı sözdıgı [Dictionary of Mukagali’s Language]. – Almaty: Keremet media baspasy, 2019 – 624 b. [in Kaz.]

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨЛЕҢДЕРДЕГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ҚАТЫСТЫ СӨЗ ОРАЛЫМДАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛУІ МЕН ТАЛДАНУЫ

*[1] Юджел Д.[1], Бабжанова А.[2]

*[1,2] Халықаралық Бурч университеті, Шығыс филологиясы кафедрасы, Сараево қаласы, Босния және Герцеговина

Аңдатпа. Бұл зерттеуде түрік, қырғыз, қазақ, татар, әзербайжан, түрікмен және өзбек тілдеріндегі өлеңдер жинақтары, сөздіктер мен

ашық дереккөздер сараланып, түркі халықтары мен түркілік тақырыбына арналған өлеңдер жүйеленді. Әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген және қазіргі заман ақындарының шығармаларынан іріктелген бұл өлеңдердің тек мадақтау мен дәріптеумен шектелмейтіні анықталды. Олар тарихи тұлғалар мен оқиғаларды, табиғи апаттарды, географиялық кеңістікті, әйел сұлулығын, сондай-ақ бірлік пен бауырластық сезімдерін қамтитын кең тақырыптық ауқымды қамтиды. Сонымен қатар, түркі халықтарының бір-бірі туралы да өлеңдер жазғаны және осы тақырыптағы жаңа туындылардың ең көп саны қазақ тілінде кездесетіні анықталды.

Зерттеудің мақсаты – әртүрлі түркі халықтарының әдебиеттерінде өз халқы, басқа түркі тайпалары және жалпы түркілік ұғымы туралы жазылған өлеңдерді анықтау, оларды тақырыптық ерекшеліктеріне қарай жіктеу және бұл тақырыптың өткеннен бүгінге дейін қалай көрініс тапқанын көрсету. Осы мақсатта құжаттарды талдау әдісі қолданылып, өлеңдер жинақтарындағы, сөздіктердегі және ашық дереккөздердегі жазбаша мәтіндер зерттелді. Жиналған өлеңдер белгілі бір жүйе мен ғылыми қағидалар негізінде топтастырылды. Сондай-ақ салыстырмалы аударма әдісі арқылы өзге түркі тілдеріндегі өлеңдер түрік тіліне аударылды. Зерттеу нәтижелері қарастырылған өлеңдердің тек өз халқын мадақтайтын біржақты шығармалар емес екенін көрсетті. Олардың мазмұны тарихи тұлғалар мен оқиғаларды, табиғи апаттарды, түркі әлемінің географиясын, түркі халқы мен әйелдерінің сұлулығын, сондай-ақ бірлік, ынтымақ және туыстық сезімдерін қамтитын кең тақырыптық әртүрлілікпен ерекшеленеді. Зерттеудің теориялық маңызы түркілік пен тайпалық тақырыптардың тек өткен кезеңдерге ғана тән емес екенін, олардың қазіргі ақындар шығармашылығында да жалғасын тауып отырған өзекті әрі динамикалық тақырып екенін дәлелдеуінде жатыр. Сонымен қатар, ұлттық және эпикалық поэзияның тек «өз халқын мадақтау» ұғымымен шектелмейтінін, табиғи апаттар, география және әйел сұлулығы сияқты тақырыптардың да ұлттық сезіммен астасып жатқанын көрсету арқылы ғылыми әдебиетке жаңа көзқарас ұсынады. Бұдан бөлек, зерттеу түркі халықтарының өзара әдеби байланыста болып, бір-бірі туралы өлеңдер жазу арқылы мәдени және әдеби ықпалдастық орнатқанын айқындайды. Практикалық тұрғыдан алғанда, әртүрлі түркі тілдерінен жинақталып,түрік тіліне аударылған бұл өлеңдер мәдени көпір қызметін атқарады. Өзге түркі тілдеріндегі әдеби мұраны түрік тіліне аудару олардың Түркиядағы оқырмандар мен зерттеушілер тарапынан тікелей қабылдануы мен түсінілуін жеңілдетеді. Сонымен қатар, зерттеу қазіргі таңда бұл тақырыпқа ерекше назар аударып отырған халықтың қазақтар екенін, яғни жаңа өлеңдердің ең көп бөлігі қазақ тілінде жазылғанын нақты дерек ретінде көрсетеді.

Тірек сөздер: имидждік зерттеу, поэзия, түркі тілдері, түркі тайпалары, түркілік, қандастық, отансүйгіштік, ұлтшылдық

CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF EXPRESSIONS CONCERNING TURKIC TRIBES IN POEMS IN TURKIC LANGUAGES

*Yücel D.[1], Babzhanova A.[2]
*[1,2] International Burch University, Department of Oriental Philology
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Abstract. This study examines poetry collections, dictionaries, and open-access sources in Turkish, Kyrgyz, Kazakh, Tatar, Azerbaijani, Turkmen, and Uzbek Turkish in order to classify poems written about Turkic peoples and Turkic identity. The analysis reveals that the poems collected from different historical periods as well as contemporary poets are not limited to praise and glorification. Instead, they encompass a wide range of themes, including historical figures and events, natural disasters, geographical spaces, female beauty, and feelings of unity and solidarity. Furthermore, it was found that Turkic peoples have also written poems about one another, and that the largest number of recent poems on this subject is found in the Kazakh language.The aim of the study is to identify poems written about a community's own people, other Turkic groups, and Turkic identity in general within the literatures of different Turkic communities; to classify these poems according to their thematic diversity; and to demonstrate how this theme has been represented from the past to the present. To achieve this objective, the study employs document analysis by examining written texts found in poetry collections, dictionaries, and open-access sources. The collected poems were systematically classified within a specific analytical framework. In addition, a comparative translation method was used, whereby poems from other Turkic languages were translated into Turkey Turkish.The findings indicate that the examined poems are not merely one-dimensional texts that praise or glorify a particular ethnic group. Rather, they display considerable thematic diversity, addressing historical figures and events, natural disasters, Turkic geographies, the beauty of Turkic people and women, and feelings of unity, solidarity, and kinship.The theoretical significance of the study lies in demonstrating that themes related to Turkic identity and ethnic groups are not confined to earlier historical periods but continue to function as dynamic themes in contemporary poetry. The study also offers a new perspective by showing that national and epic poetry is not limited to the glorification of one's own people; it also integrates themes such as natural disasters, geography, and female beauty into expressions of national sentiment. Furthermore, the study highlights the cultural and literary interactions among Turkic peoples, demonstrating that they have produced poems about one another and have maintained literary connections across communities. From a practical perspective, the poems collected from different Turkic languages and translated into Turkey Turkish serve as a cultural bridge. The translation of these literary works facilitates their direct understanding by readers and researchers in Turkey. In addition, the study provides evidence that Kazakhs are currently

the community most actively engaged with this theme, as the largest number of recent poems on Turkic peoples and Turkic identity has been identified in the Kazakh language

Keywords: ımage study, poetry, Turkic Languages, Turkic tribes, Turkic identity, kinship, patriotism, nationalism

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 12.07.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Yazarlar hakkında bilgi:

Doğan Yücel – Doctor, Assistant Professor, Uluslararası Burch Üniversitesi, Saraybosna, Bosna-Hersek, https://orcid.org/0000-0001-6240-8886, E-posta: dyucel58@gmail.com

Anar Babzhanova – Doktora öğrencisi, Uluslararası Burch Üniversitesi, Saraybosna, Bosna-Hersek, https://orcid.org/0000-0002-4698-2869, E-posta: anar.babzhanova@stu.ibu.edu.ba

Авторлар туралы мәлімет:

Доған Юджел – докторы, қауымдастырылған профессор, Халықаралық Бурч Университеті,Сараево қаласы, Босния және Герцеговина, https://orcid.org/0000-0001-6240-8886, e-mail:dyucel58@gmail.com.

Анар Бабжанова – PhD докторант, Халықаралық Бурч Университеті, Сараево қаласы, Босния және Герцеговина, https://orcid.org/0000-0002-4698-2869, e-mail:anar.babzhanova@stu.ibu.edu.ba

Information about the authors:

Doğan Yücel – Doctor, Assistant Professor, International Burch University, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, https://orcid.org/0000-0001-6240-8886, e-mail: dyucel58@gmail.com

Anar Babzhanova – PhD Candidate, International Burch University, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, https://orcid.org/0000-0002-4698-2869, e-mail: anar.babzhanova@stu.ibu.edu.ba

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

3 (82) 2026
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)
Philology.bulletin@ablaikhan.kz

«Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ» АҚ «Полилингва» баспасында басылып шықты
«Баспа авторлық құқық материалдарының мазмұнына және фактілерді
жариялауға байланысты кепілдіктер бермейді, мақалалар нәтижелері
туралы деректер және басқа ақпараттар туралы мәліметке жауапты емес»

Отпечатано в издательстве «Полилингва» АО «КазУМОиМЯ имени Абылай хана»
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов и
не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Ответственный за выпуск журнала
директор издательства:
Б.А. Есенгалиева

Технический редактор,
компьютерная верстка:
Б.С. Кынырбеков

Подписано в печать ....09.2026 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 88.75 п.л.
Заказ № ..... Тираж 300 экз.

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 24-18
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru